

С. 4
АНУК

ДІЛУ

Ь

ФІЧНОЇ

Ілл ГАЛАНТА

—1928

ВСУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
№ 73

**ЗБІРНИК ПРАЦЬ
ЖИДІВСЬКОЇ
ІСТОРИЧНО-АРХЕОГРАФІЧНОЇ
КОМІСІЇ**

Кн. I

За редактуванням Керівничого над працями Комісії Іллі ГАЛАНТА

У Київі—1928

В И Д А Н Н Я

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Зависки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (1927)—3 крб. 50 к.; кн. XII (1927)—4 крб.; кн. XIII—XIV (1927)—4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928)—по 4 крб., кн. XIX (друк.), кн. XX (друк.), кн. XXI (друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV, кн. V та VI—по 2 крб.; кн. VII (друк.). **Бюлетень Етнограф. Ком. (1925-1927)** по 5 коп.

[III] Україна: (1924) кн. I—IV—5 крб.; (1925) кн. I—VI—6 крб.; (1926) кн. I—VI—6 крб.; (1927) кн. I—IV—5 крб. 90 к. (продається тільки в Держвидавні).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925)—1 крб.
- № 2 — Т. Сушицький. Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921)—1 крб.
- № 2а — О. П. Сушицький. Зап.-русскія літописи, какъ памятники литературы (1921)—1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Крижський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, завойована од арабів, відродилася політично (1923)—1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Ха. Ернст. Контракти й контрактний будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюнк.)—50 коп.; б) Збірка — Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.
- № 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Крижський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925)—1 крб.
- № 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Спеціалні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великоднього циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драми агіографічні (закінч. друк.).
- [№ 8] — Ол. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.
- № 9 — акад. Аг. Крижський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Крижський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.
- № 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 к.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Крижський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Курило. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Млим. Квітка. Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.
- № 14 — В. Гамцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. в IV-ої книги „Записок“) — (випродано).
- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тисяча)—10 к. (випродано).

ЗБІРНИК ПРАЦЬ
ЖИДІВСЬКОЇ
ІСТОРИЧНО-АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
№ 73

*Zbirnyk prats' zhydivs'koï istorychno-arkheo-
hrafichnoi komissii.*

**ЗБІРНИК ПРАЦЬ
ЖИДІВСЬКОЇ
ІСТОРИЧНО-АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ**

Кн. I

За редактуванням Керівничого над працями Комісії І. В. ГАЛАНТА

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1928

АНУ

ВСЕУКРАЇНЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
№ 73

ЗБІРНИК ПРАЦЬ
ЖИДІВСЬКОЇ
ІСТОРИЧНО-АРХЕОГРАФІЧНОЇ
КОМІСІЇ

Кн. I

За редактуванням Керівничого над працями Комісії Іллі ГАЛАНТА

У Київі—1928

В И Д А Н Н Я

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

- I. Заниси Історично-Філологічного Відділу:** кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (1927)—3 крб. 50 к.; кн. XII (1927)—4 крб.; кн. XIII—XIV (1927)—4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928)—по 4 крб., кн. XIX (друк.), кн. XX (друк.), кн. XXI (друк.).
- II. Етнографічний Вісник:** кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV, кн. V та VI—по 2 крб.; кн. VII (друк.). *Видання Етнограф. Ком. (1925—1927) по 5 коп.*
- [III] Україна:** (1924) кн. I—IV—5 крб.; (1925) кн. I—VI—6 крб.; (1926) кн. I—VI—6 крб.; (1927) кн. I—IV—5 крб. 90 к. (продається тільки в Держвидаві).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1928)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925)—1 крб.
- № 2 — Т. Сушицький. Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921)—1 крб.
- № 2а — О. П. Сушицький. Зап.-руські літописи, какъ памятники литературы (1921)—1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Крип'який. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, зновована од арабів, відродилася політично (1928)—1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактний будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюнк.)—50 коп.; б) Збірка — Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.
- № 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Крип'який. Перський театр, звідки він узявся та як розвивався, з 5 малюнками (1925)—1 крб.
- № 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Спеціальні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великоднього циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драми агіографічні (закінч. друк.).
- [№ 8] — Ол. Куріло. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.
- № 9 — акад. Аг. Крип'який. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Крип'який. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.
- № 11 — Ів. Камалін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 к.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Крип'який. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Куріло. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Мам. Квітка. Професійні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.
- № 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з малюнк.) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).
- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тисняча)—10 к. (випродано).

ЗБІРНИК ПРАЦЬ
ЖИДІВСЬКОЇ
ІСТОРИЧНО-АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
№ 73

*Zbirnyk prats' zhydivs'koi istorychno-arkheo-
hrafichnoi komissii.*

ЗБІРНИК ПРАЦЬ
ЖИДІВСЬКОЇ
ІСТОРИЧНО-АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

Кн. I

За редактуванням Керівничого над працями Комісії І. В. ГАЛАНТА

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1928.

AS262
A72532
:V.73
pt.1

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Дітопису Українського Друку" та „Бартковому репертуарі" Української Книжкової Палати.

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES
Stacks
MAY 1979

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кримський.*

Київський Окріт № 232. 1928:
Зам. № 791—1200 прим.

*Жидієська Історично-Археографічна Комісія
присвячує цей Збірник своєму вельмишановному Голові*

Академикові

АГАТАНГЕЛУ ЕВТИМОВИЧУ

КРИМСЬКОМУ

*як знак глибокої пошани й щирої подяки за його невсипущі
клопотання та труди на користь Комісії.*

О Д РЕ Д А К Ц І І.

Ще в 1919 році невеличка група жидівських істориків у Києві подала була до Української Академії Наук доповідну записку, де доводила необхідність заснувати при Академії жидівську історичну комісію. Автори записки мотивували це своє клопотання отакими міркуваннями. Жиди мають на Україні багатовікову історію. Доля жидів тісно звязана була з долею українського народу. Жиди відгравали чималу ролю в економічному й культурному житті України. І не вважаючи на все це, немає ще гармонійної, послідовної, систематичної, прагматично написаної історії жидів на Україні. Брак такої історії викликав чимало непорозуміннів і утворив аж надто неправдиве уявління про діяльність жидів на Україні й про ті обопільні стосунки, що були між українським та жидівським народом. Пояснити це треба тим, що українські історики або цілком не цікавилися історичною ролею жидів у житті України, або висвітлювали її однобічно. Але не тільки українські історики, а навіть історики-жиди, за браком архівного матеріялу, мусіли аж надто мало уваги приділяти минулому жидівського народу на Україні. Тепер, коли державні архіви стали приступні дослідникам, справу вивчення жидівського минулого можна поставити на належний науковий ґрунт. Але заходжуватися коло такого завдання може тільки гурт людей, більш-менш до цього підготований. Знов-же, колективна праця може бути продуктивна та успішна тільки тоді, коли має вона солідну підтримку од такої цілком авторитетної наукової установи, як Академія Наук. От ті міркування, що подала була зазначена група жидівських учених, удаючись до Академії Наук з проханням заснувати Жидівську Історичну Комісію.

VIII

Тодішній віце-президент Української Академії Наук академик Д. Й. Багалій, а так само й Неодмінний Секретар Академії академик А. Е. Кримський поставилися надзвичайно прихильно до цієї ідеї утворити при Академії таку комісію. На засіданні, що спеціально для цього скликав був акад. Д. Й. Багалій і де взяв був участь акад. А. Е. Кримський, ухвалено заснувати Жидівську Історичну Комісію. До складу Комісії ввійшли Я. І. Ізраельсон (тепер небіжчик), Б. Динабург, А. Каган і І. В. Галант. За першого голову Комісії був акад. Д. Й. Багалій. Спочатку Комісія визначила собі велику сферу діяльності — видобувати з рабинових респонсів і кагальних літописів (пінкосів) геть-усі відомості, що стосуються до історії жидів на Україні, та й перекладати ці відомості на українську мову. Та вже незабаром Комісія відмовилася од цього свого початкового завдання, вирішивши розпочати інтенсивну працю по державних архівах над видобуванням, систематизуванням і опрацюванням тих матеріалів, котрі стосуються до історії жидів на Україні. На жаль, ціла низка несприятливих зовнішніх причин — прихід Денікіна, а тоді голод, холод, брак світла — не дозволили комісії розпочати свою працю. Незабаром Комісія зовсім розпалася: три члени її — Ізраельсон, Динабург і Каган виїхали з Київа за кордон. Замінити цих своїх членів Комісії не пощастило, бо в Київі не було тоді відповідних для її завданнів осіб. Далі працював над збиранням архівних матеріалів один лиш І. В. Галант. Тільки в 1923 році пощастило знов зформувати Жидівську Історичну Комісію, але теж не надовго: з трьох осіб, що з них складалася Комісія, двоє незабаром вибуло. Пояснити це треба тим, що члени Комісії, окрім керівничого, жадної оплати за свою працю не здобували, а час був лютий, — кожен мусів був братися до такої праці, яка-б дала йому спомогу вижити.

Року 1924-го Комісія знов відродилася й почала функціонувати в теперішньому її складі: голова Комісії акад. А. Е. Кримський, керівничий І. В. Галант і члени Д. П. Бродський, Д. І. Вайнштейн, В. Х. Іваницький і В. П. Рибинський. Утримання здобувають і досі тільки двоє членів. Інші члени Комісії працюють безоплатно.

Не вважаючи на цілу низку несприятливих обставин, Комісії пощастило зібрати чималу колекцію архівних матеріалів. На підставі цих матеріалів на засіданнях Комісії прочитано низку доповідів. З них одзначити можна такі: „Житомирський погром 1905 г.“, „До історії гетта в Києві“, „Виселення жидів із 50-верстового узграниччя на Волині й Поділлі в першій половині XIX в.“, „З історії жидів-кантоністів“, „Жидівське питання в Росії за імперіялістичної війни“, „Історія колонізації жидів у царській Росії“. „Чи знав Сковорода жидівську мову?“, „До історії просвітнього руху в 60-их рр. XIX в.“, „Нові праці з історії революційного руху серед жидів“, „Київський погром 1905 р.“, „Боротьба царського уряду з жидівською одежею“, то-що. За браком коштів мусіла Комісія надрукувати лиш невеличку частину прочитаних доповідів.

Тепер Комісія дістала змогу випустити свій перший збірник. Він складається з низки статтів, присвячених історії жидів на Україні, а так само з низки матеріалів, дуже, гадаємо ми, цікавих тим, що висвітлюють, як ставивсь царський уряд до жидів. І статті і більшість матеріалів стосуються до XVIII й XIX вв., коли царський уряд особливо старанно запроваджував різні обмеження для своїх підданців-жидів.

Комісія, відповідно до тих завданнів, що поставила, засновуючи її, Академія Наук, за головну свою мету в цьому збірникові має — обізнати з минулим жидівського народу українського й російського читача, а так само й тую частину жидівської людности на Україні, яка й досі відомості про історію жидів черпає з творів, написаних російською або українською мовою.

Проф. Володимир РИБИНСЬКИЙ.

До історії жидів на Лівобережній Україні в полов. XVIII ст.

(З додатком надрукованих документів).

Історію жидів на Лівобережній Україні за XVIII сторіччя, зокрема за період перед розбором Польщі, висвітлено в науковій літературі не досить.

У тих нечисленних працях, що стосуються до цього періоду, звичайно наведено дуже небагато розрізнених, не раз-у-раз правдивих фактів та висловлено низку припущень і тверджень, для яких немає певних підвалин.

Пояснити це треба безперечно тим, що оголошений досі архівний матеріал аж надто вбогий. Тим-то не можна не побажати, щоб цей матеріал було збільшено, знов-же не можна не визнати за цінний усякий новий документ, що може сприяти кращому висвітленню цього періоду. З такою метою й подаються документи, надруковані далі.

Не містячи в собі чого-небудь зовсім невідомого, ці документи вносять декілька нових фактів в історію жидів на Лівобережній Україні й дають можливість докладніше й конкретніше уявити окремі її моменти. Документи поділяються на три серії, що перша з них стосується до ролі закордонних жидів у зовнішній торгівлі Лівобережної України, друга вигнання жидів з України в половині XVIII віку й третя — справи про навертання жидів на християнство в звязку з наказом цариці Лизавети з 2 грудня 1742 р.

1) За першої половини XVIII ст. в зовнішній торгівлі Лівобережної України велику участь брали польські жида. Вони були переважно тими чужоземними купцями, що приїжджали на Україну. Торговельні стосунки при цьому йшли через найближчі до Київа форпости — Васильківський, Сорокошицький, Копачівський, Трипільський. На самій Україні центрами жидівської торгівлі були Київ і надто Ніжень. У Ніжені жидівські купці бували завжди, а иноді, як видно з надрукованого далі документа (№ VII), збиралися в великій кількості. Головними учасниками торгівлі були жида з волинських та подільських містечок. Із „реестру“ купців-жидів, що були в Ніжені

в травні р. 1739-го, видно, що між ними було з Дубна — 18, із Бродів — 12, із Апатова — 12 та з Алицьки — 4. Велику участь у торговельних стосунках з Лівобережжям брали також купці з Коломиї.

Головною річчю довозу з-за кордону була сіль, яку привозили з Коломиї. Окрім того, жида привозили „шленські товари“, сукно, коси, писальний папір, ганус, угорське вино, коріння. З України до Польщі довозили „м'якіє московські товари“, китайку й крашанину, кав'яр, хутро, полотно, тютюн (№ 1, II).

Документи доводять, що для торговельних подорожів на Україну, — мабуть почасти через небезпеку від нападів, жидівські купці гуртувалися в товариства й иноді складалися дуже великі валки в супроводі цілих загонів челядників і хурманів, для чого наймали українських селян (№ 1). На форпості валку пильно оглядали, шукаючи „заповѣднихъ товаровъ“, підозрілих людей та листів (№ IV). За епідемії оглядали ще пильніше (№ VI). Року 1739-го, коли з'явилася в Польщі „опасная болѣзнь“, перепускати з України до Польщі припинено, а ті що їхали з Польщі на Україну, мусіли вдержати шоститижневу карантину.

Року 1727-го видано першого наказу про заборону жидам жити на Україні¹⁾. Цей наказ, звичайно, мав припинити торговельні стосунки жидівських купців. Але в цій справі уряд пішов на поступки, і жидівська торгівля не припинилася, а тільки зменшилася. З року 1728-го закордонні жида могли приїжджати на Україну тільки на ярмарки, причім їм заборонено було роздрібну торгівлю й вивіз за кордон золотих та срібних грошей: вони мусіли на вторговані гроші купувати російські та українські товари. Трохи згодом, р. 1734-го, цей дозвіл поширено було й на слобідські полки. Але зазначені обмеження закордонним жидам-купцям наїжджати навряд чи могли дуже позначитися на розмірах торгівлі. Через те, що ярмарки по різних містах відбувалися протягом цілого року, то фактично закордонні жидівські купці могли й після наказу р. 1728-го жити на Україні довший час. Заборона вивозити за кордон гроші не могла бути дуже важкою, бо торгівля тих часів мала переважно обмінний характер.

Коли р. 1742—1743-го приїжджати жидам на Україну було остаточно заборонено царськими наказами, то характер жидівської торгівлі, принаймні в найближчі роки, змінювався, а саме: вони підїжджали до форпостів, а сюди вже прибували українські й російські купці, і біля форпостів провадився торг і обмін (№ VIII). Само собою зрозуміло, що цього періоду, як і раніш, українські та російські купці їздили за кордон; тут їм теж часто доводилося мати справи з купцями-жидами. Для захисту інтересів російських купців та щоб не траплялися непорозуміння, уряджено було р. 1763-го російське консульство

¹⁾ Див. далі.

в Шклові¹⁾. Жиди-купці на Україні, як видно з документа ч. VII-го, теж мали захист од польської влади.

Не вважаючи на давні торговельні звязки з жидівським купецтвом, московська влада ставилася до жидів иноді підозріливо. Що-до цього, характерні надруковані нижче (№ VII) документи про справу великого гурту купців-жидів, що прибули для торгівлі до Ніженя року 1739-го. Мабуть наслідком якої-небудь сварки, один з гурту подав доноса на інших, „якобы оные пишутъ корреспонденцію въ неприятельскую сторону“. Досить було цього голослівного обвинувачення, щоб усіх купців-жидів, котрих під той час у Ніжені було 89 чоловіка й при них 36 хурманів-жидів, — було взято під арешт. Треба було вступитися польській владі, і гетьман гр. Потоцький почав „усильно требовать“, щоб жидів звільнили й дозволили їм виїхати за кордон. Окрім того й сам донощик признався, що він виказав на товаришів „напрасно“. Нарешті, Мініх визнав неправильність обвинувачення, а „особливо въ удовольствие... реченнаго гетмана“, запропонував звільнити з-під арешту купців і пропустити, хто хотів, у Польщу.

2) Друга серія надрукованих далі документів стосується до вигнання жидів з України в половині XVIII сторіччя.

Про це вигнання довгий час відомі були тільки накази Катерини I, Ганни Іванівни та Лизавети Петрівни. Року 1891-го І. М. Каманін у статті „Євреї въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVIII в.“, що її видрукувано в „Чтеніяхъ“ Т-ва Нестора Літописця (кн. V), подав декілька нових статистичних даних з справи про вигнання жидів, що вона збереглася разом з документами „Малоросійской экспедиціи“. Року 1913-го С. М. Дубнов надрукував у „Єврейской Старинѣ“ (т. VI) низку документів, що вони являють собою листування української влади в справі про виселення жидів з України за наказом р. 1727-го, а також частину іменних списків жидів на Україні, складених за вимогою уряду для майбутнього виселення. Далі ми подаємо, окрім інших документів про виселення, також список жидів, що жили на Україні. Цей список, що він міститься в вищезазначеній справі „Малоросійской Экспедиціи“, від того списку, що його надрукував С. М. Дубнов, одрізняється тим, що цей останній являє собою частину списків, яких складали на місцях; а список, що подається далі, є збірний, складений у Головніій Військовій Канцелярії. Цей список взагалі повніший за той, що подав Дубнов, і в багатьох випадках дає інші дані. Більша повність списку „Мало-

¹⁾ Коли призначалося консула Давидова 13-го жовтня р. 1763-го, то в наказі було сказано, щоб він з'явився до властителя Шклова кн. Чарторийського й „съ нимъ про-странно, однакожь со всякою благопрістойностію, изъяснилъ, какія великія обиды рос-сійскимъ купцамъ происходятъ отъ поляковъ и жидовъ въ противность заключеннаго въ 1686 г... трактата, и какія надлежитъ сдѣлать нынѣ распоряженія о пресѣченіи оныхъ“. Регесты и надписи, т. III, 128.

російської Експедиції“ пояснюється тим, що його складено пізніше й він, очевидно, є вже остаточно закінчений список. Різниця в відомостях двох списків залежала, напевне, від того, що відомості давали самі жиди з пам'яті й давали різними часами. Ця одміна, а так само й спосіб складати список, дають підставу гадати, що список на цілковиту точність претендувати не може. Але ці неточності списку можуть торкатися подробиць (хронологічних дат, послідовності фактів) і мало зменшують значіння списку, як матеріалу для історії жидів на Лівобережній Україні в половині XVIII сторіччя.

На підставі цього матеріалу, беручи на увагу й інші відомі тепер документи, виселення жидів з України в половині XVIII віку можемо уявити в такому вигляді.

Підчас повстання Богдана Хмельницького й дальших війн жидівська людність безперечно зникла на Лівобережній Україні, бо ті, котрі зацілилися після погромів, повтікали до Польщі. Але наприкінці XVII й на початку XVIII сторіччя, коли настали, порівнюючи, спокійніші часи, жиди знову почали з'являтися по містах і селах України, і не тільки, як купці, що приїжджали з-за кордону, але й як постійні жителі. Про кількість жидів і їх стан за першої чверти XVIII віку можна міркувати з списків рр. 1736—1738-го, бо та картина, що вони являють, без сумніву, цілком відповідає давнішому часові. Жидів на Лівобережній Україні було небагато. Як видно з списків, жиди оселялися в поміщицьких маєтках, як шинкарі, й торгували в поміщицьких корчмах, поміщицьким, а іноді й своїм вином. Перепис р. 1736—1738-го виявив, що з усіх жидів, котрі жили на Лівобережній Україні, тільки троє вчителювали, навчаючи жидівських дітей, і декілька чоловіка жили з майстерства, а решта, що жили з власної праці, були шинкарями. Нерухомої власности вони не мали. 2-го листопада р. 1738-го Генеральна Військова Канцелярія, подаючи список жидів, що жили на Україні, так, між иншим, характеризувала їх економічне становище: „что же по присланным с оных полковъ вѣдомостямъ, кто ис нихъ имѣють собственныя свои двори и заводи не означено, тожь что собственніе в нихъ тѣ двори и заводи имѣлись б, весьма не упователно“¹⁾.

Як видно з списків, жиди не жили якими-небудь селищами або „гніздами“, як гадав С. М. Дубнов²⁾; вони взагалі не являли собою осілої людности, а, проживши певен час в одному місці, переходили на инше, причім родини їх часом залишалися за кордоном³⁾. Правне становище жидів було не досить визначене, і, будь-що-будь, вони не трактувалися, як тубільці й підданці російської держави.

¹⁾ Малорос. Експед., спр. ч. 1842, арк. 36.

²⁾ Евр. Старица, 1913, кн. VI, стор. 123.

³⁾ „В селѣ Ворглѣ живеть жидъ един Илья Марков,— сего 736 году в июль мѣсяць. пришелъ въ сотню Глуховскую в оное село Ворглѣ, жена же его и дѣти заграницею. въ мѣстечку Неродовицах имѣють жительство“. Евр. Стар. 1913, т. VI, стор. 406.

В реєстрі, поданому 11-го липня р. 1740-го, вони просто називаються „не въ подданствѣ живущими“¹⁾. А коли за наказом з 2-го грудня 1742-го жидам, що вихрещувалися на христіян, дозволялося залишатися на Україні, то передусім од них вимагали присяги на підданство й до виконання присяги нікому пашпорта на право перебування не видавали²⁾.

Року 1727-го російський уряд вирішив вислати жидів із Московщини й з України й про це видала наказа Катерина I. I. М. Каманін свого часу висловив гадку, що ще й до року 1727-го бували накази, які забороняли жидам жити за Дніпром, і тому наказ р. 1727-го не був новий, а був тільки „болѣ рѣшительнымъ, чѣмъ всѣ предшествующія ему распоряженія“; „но“, додає Каманін, „чи эти распоряженія и когда изданы, неизвѣстно“³⁾. А насправжки справа тут стояла так. Яких-небудь царських наказів про виселення жидів з України ми не знаємо; навпаки, відомо, що, коли цар Олексій Михайлович склав Андрусівське замирення, то жидам, які хтіли, дозволено було залишитися в тій частині України, що відходила до Москви⁴⁾. Але місцеві розпорядження про вислання жидів з України були, і тепер вони відомі: ми маємо на увазі універсал гетьмана Скоропадського з 15 липня р. 1721-го про висилку жидів з України, що його надрукував О. Лазаревський у третьому томі „Описанія старой Малороссіи“⁵⁾. В цьому універсалі Скоропадський згадує про те, що вже й до р. 1721-го він видавав у полки накази про вислання жидів за кордон. За силою цих наказів жидів було вислано з деяких місцевостів, але не звідусюди „и тепер знову их не малое число обрѣтается и щораз еще умножаются“. Висилку жидів Скоропадський мотивував тим, що вони „народ христіанскій напаствуют, стараючися зъ природы и злочестивой науки своею всяким образом христіан озлобити“, а також і тим, що жида „вообще чинят соблазны“, й що зосібна, „наемные у нихъ въ службѣ домашней христіане, мужеска и женска пола, в постные седмици имъ потравы жидовские готуючи, безъ оскверненія обойтися не могут“. Про новий універсал Скоропадський завважує, що він дістав на нього згоду від царя: „подъ сее время, черезъ посланныхъ нашихъ з Спб-рха возвратившихся, именный о том получилисмо его ц. величества указъ, дабысмо всячески жидовъ з Малой Россіи — высылати веліли“. Згідно з цим, гетьман наказував своїм універсалом щоб „старшины и державцы“ негайно порозплачувалися з тими жидами,

¹⁾ Але можливо, що за висловом „не въ подданствѣ живущимъ“ малося на увазі підданство не державі, а поміщикам.

²⁾ Порів. Київськ. Губ. Канц. спр. 5329.

³⁾ Чт. Т-ва Нестора Літоп. V 39, прим.

⁴⁾ Леваида, Хронол. сборн. закон. и полож. касающихся евреевъ, стор. 7.

⁵⁾ Стор. 169–170. Передр. у „Регестахъ и надп.“, т. II, стор. 251. Універсал надруковано за рукоп. Археограф. Комісії, ч. 477.

що живуть у їх володіннях і щоб „ни един з нихъ до Покрова Пресв. Богородицы, о первыхъ числахъ октоврія, внутрь М. Россіи не остался“. Залишатися дозволялося тільки тим, хто „жидовское покинувши невѣрие, восхотѣлъ до христіанства повернутися“. Наприкінці універсалу гетьман попереджував, що, коли закінчиться призначений для висилки строк, буде послано „охочіе полки сердюковъ при нарочныхъ висланыхъ для обыску жидовъ“. При цьому винному в затриманні жида призначувано „штраф и наказание“, а про самих жидів присуджувано: „велимо все его жидовское имѣние розграбивши з безчестіемъ и съ умаленіемъ здоровья прочъ за рубѣжъ обнаженного выгнати“.

З наведеного універсалу виходить, як видно, що, всупереч звичайній думці, Петро I ставився прихильно до висилки жидів з України. Але, будь-що-будь, першого царського наказу про висилання видала його наступниця Катерина I. Що викликало цього наказу безпосередньо й які мотиви лягли в основу його, важко сказати з певністю, бо в самому наказі ці мотиви не пояснено, як це було в наказі р. 1742-го. Будь-що-будь, можна гадати, що наказу викликали не економічні міркування, які згодом наводжено проти наказу, а інші,— певно ті самі, що їх почасти наводить у своїому універсалі Скоропадський¹⁾ та що їх потім просто зазначила Лизавета, себ-то релігійні. Скоро тільки на Україні наказа здобуто, зараз-же гетьман Данило Апостол розіслав універсала й вимагав од усіх полків виконання наказу, — „дабы всѣхъ жидовъ зо всякой мѣстности выслать за границу всеконечно“²⁾.

Виконувати наказа, звичайно, почали. Але питання, до якої міри наказу року 1727-го виконано? С. М. Дубнов каже, що за силою наказу було розгромлено численну жидівську людність, і зазначає загальну кількість жидів, що їх вислано до р. 1753-го з України, а саме 35 тис. чоловіка³⁾. Цю цифру показано також у І. В. Галанта й у Суботіна⁴⁾. Але безперечно цю цифру надто прибільшено. У нас немає жадних вказівок на виселення такої сили-силенної людей. Відомо, що за переписом року 1736—1738-го на Лівобережній Україні жидів було тільки 581 чоловік разом з жінками й дітьми, а за переписом р. 1792-го тільки 966 чоловіка. Тому ми, звичайно, не можемо припустити численної жидівської людности й багатьох тисяч виселених для р. 1727-го. Як видно, наказу р. 1727-го виконувано зовсім не енергійно. Сам уряд після наказу 1727 р. видав декілька

¹⁾ Можна, здається, припустити, що доповіді Скоропадського до деякої міри вплинули на видання наказу р. 1727-го.

²⁾ Лазаревскій, Описаніе Старой Малороссіи, т. III, стор. 170, прим.

³⁾ Дубновъ, Всеобщая исторія евреевъ, кн. III, 1906 р., стор. 344.

⁴⁾ Цю цифру вперше показано на підставі якихось „закордонних“ джерел, у Негманна, Geschichte des Russ. Staats. 1853, Th. 5, 171. Суботинъ, Общ. записки по евр. вопросу. Пор. Галантъ, Черта еврейской осѣдлости. 1910, стор. 1 (примітка).

наказів, що обмежували його вжиток. Такий був наказ р. 1734-го на ім'я кн. Шаховського, що дозволяв жидам приїжджати на ярмарки в Слобідські полки¹⁾, та наказ р. 1736-го, що дозволяв приїзд до Смоленського²⁾. Кінець-кінцем, справа з виселенням затяглася на п'ятнацять років, і довелося видати низку нових наказів про виселення (1740, 1742, 1743). Така повільність у виконанні наказів пояснюється тим, що взагалі всякі накази за давніших часів виконували аж надто повільно. До всього-ж з документів виразно видно, що до наказу р. 1727-го українське панство не було прихильне через те, що жиди, перебуваючи в маєтках, були дуже корисні для панів і давали їм великі прибутки. Найбільше це треба сказати про великих поміщиків, що в їх маєтках було найбільше жидів. Через те, що магнати XVIII-го в. звичайно не вважали навіть на царські накази, коли вони були проти їх інтересів, то вони просто не виконували наказу р. 1727-го. З документів видно, що, напр., київського генерал-губернатора фон-Вейсбаха, який володів величезними маєтками, не можна було примусити, щоб виселив жидів, котрі в нього жили. Коли на початку січня р. 1732-го значковий товариш Степан Лосінський приїхав у маєток Вейсбаха село Козару Носовської сотні „для сиску и висиланя“, то прикажчик Вейсбаха просто „бил оного Лосѣнскаго нещадно по щоках, и жидов висилати за рубеж не допустил“. 20-го січня р. 1732-го прилуцький полковник Гнат Галаган доповідав Гетьманові, що всі жиди, які жили у полку, „забрани в Прилуки для висилки оних заграницю“, опріч тих, котрі жили в маєтках Вейсбаха. Галаган дістав од Вейсбаха повідомлення що „в городъ Прилуцъ и в Угнѣ жиди в шинкованню ими имѣють быть сочтены“, а потім уже „в тот час вислани будутъ без укоснення“³⁾. Але Галаган все-таки думав, що „невѣдомо, скороли оне в дворах его графского сіятельства суцїе жиди сочтени будутъ или нѣтъ“, і тому прохав поясніння, чи висилати йому зібраних у Прилуці жидів, чи чекати, поки прибудуть жиди з маєтку Вейсбаха. 8 лютого р. 1732-го сам Вейсбах писав гетьману довгого листа й у ньому, виправдуючи повіденку свого прикажчика та прохаючи в гетьмана захисту для своїх маєтків од полкової старшини, про жидів повідомляв: „егда оные отдадут рахунки, и по них имѣют сочтены быть—в том розплатятся, то заграницу з данними од нас о пропуске подорожными высланы будутъ без задержанія“⁴⁾.

З перепису р. 1738-го можна бачити, що жидів з маєтку Вейсбаха так і не було вислано за кордон, бо перепис застав їх на давньому місці. Таке саме було й з жидами, що жили в маєтках

¹⁾ Регесты и надписи, т. II, стор. 333—334.

²⁾ Там-таки, стор. 335.

³⁾ Евр. Старина, т. VI, стор. 127—129.

⁴⁾ Там-таки, стор. 129.

гр. Головкиних. Про одного з цих жидів Аврама Мойсеева, що жив у с. Божку Глухівської сотні, сповіщається: „а живеть оній жидъ в Малороссіи, переходя по разнымъ мѣстамъ, уже шестнадцатій годъ, и оного жида, когда в Малой Россіи по указу жидовъ виправлювано, не висилано, затим, що онъ, жидъ, тогда билъ на шинку в селѣ Будках в отчинѣ графа Гаврила Ивановича Головкина“¹⁾).

Иноді від висилки звільняли й за послуги „разнымъ чинамъ“ Малоросійської колегії. У документах ми читаємо: „в городъ Глуховъ имѣется жидъ Яков Носович един, в ремеслѣ золотарскомъ... Когда по указу висилано за границу з Малой Россіи жидовъ, то того времени в бытность Малоросійской Коллегіи разнымъ чинамъ дѣлал он жидъ золотарскую работу, а для того его, жида, не выслано за границу“²⁾. В інших випадках, здається, звільняли від висилки за хабарі, і старшина користувалася наказом для того, щоб, як висловивсь гетьман Апостол, „мазать себе руки“³⁾).

З наведених фактів видно, що наказа р. 1727-го виконано тільки частково⁴⁾. Якщо тепер за переписом р. 1738-го з 130 родин тільки три заявили, що вони прийшли на Україну до р. 1727-го, то це навряд чи може свідчити про мало не поголовне виселення жидів р. 1727-го, а про те, що взагалі до 1727-го року було дуже мало жидів на Україні, або про те, що свідчення тих, що заявляли, наче-б вони прибули після 1727 р., були неточні.

Будь-що-будь, після полегкості, що їй дано було жидам на клопотання од гетьмана Данила Апостола р. 1728-го, кількість жидів на Лівобережній Україні почала швидко збільшуватися. Жиди переходили на Україну й оселялися тут, наперекір наказові р. 1727-го, просто за дозволом поміщиків або їх прикажчиків, а в багатьох випадках, як зазначається в списках, „неизвѣстно, с чьего указу“. При цьому, за обрахуванням І. М. Каманіна, кількість родин, що переходили сюди, з кожним роком збільшувалася: так, наприкл., до р. 1733-го вона збільшувалася що-року на 8, а року 1734-го відразу прибуло 17 родин, року 1735-го — 29 родин, р. 1736-го та 1737-го — 20 родин. Усі ці родини прийшли на лівій берег із Правобережної України, а саме, з Овруцького пов. 56, з Київського — 28, з Білоруси, що дотуляється до Дніпра, 40 й т. д.⁵⁾. Фактично закона р. 1727-го стали забувати й влада не перешкоджала жидам переселятися. Але р. 1738-го несподівано справа з виселенням повстала знов.

¹⁾ Там-таки, стор. 406.

²⁾ Там-таки, стор. 407.

³⁾ Лазаревський й, т. III, 170.

⁴⁾ Тому повідомлення, що наводить Лазаревський, однієї української кронічки з р. 1737-го: „Жиди без остатка вси зъ Россіи вигнати“ або не точне, або до України не стосується. Т. III, 170.

⁵⁾ Чт. О-ва Нестора Лѣт., кн. V, стор. 51.

На цей раз справа повстала через заяву якогось жида Ірші Лазарева, що він її подав 19 квітня р. 1738-го до Московської Сенатської Контори. Ірша Лазарев оголосив: „имѣется де в Малой Россіи как в городѣхъ, так и в маестностяхъ, в мѣстечках, селѣхъ и въ деревнях шинкарей не малое число жидовъ, которые себѣ получаютъ от того не малый прибыль, а Ея имп. Величеству прибыли от оныхъ жидовъ никакой нѣтъ“. Лазарев прохав, щоб йому дали наказа „збирать с каждого человека в сумму ея имп. величества“. Заява мала несподівані наслідки й для Лазарева, і для жидів. Лазарева через щось було негайно заарештовано, а потім вислано до військової канцелярії, де він був під сторожею більш, як рік ¹⁾).

Разом з тим Генеральній Військовій Канцелярії наказано було з Москви розслідувати, через що, всупереч законowi р. 1727-го, жида „в Малую Россию жить і шинковать допущены“. Генеральна Канцелярія й собі запитала всі малоросійські полки про кількість жидів, що в них перебувають, а разом з тим, — видно, вже з власного почину, — про те, „скільки монетою денегъ имѣтца“ у жидів, наказавши при цьому „оные до указа арестовать“. А проте, та сама Військова Канцелярія 8 серпня р. 1738-го подала до Сенатської Контори доповідь, прохаючи відкласти висилку жидів, бо боялася, що через „ту их высылку оные жида о обращеніях здѣшнихъ могут окуратно вѣдать, и не послѣдовало б какого шпионства“. Військова Канцелярія пропонувала відкласти висилку „до возвращения ис походу армии“ ²⁾). Можна думати, що мотив для відкладання, що його виставила Канцелярія, було придумано навмисно та що пропозиція її відкласти висилку мала на увазі висилку надалі припинити зовсім, через те, що військова старшина з економічних міркувань виселяти жидів з України не хотіла. Доповідь Канцелярії набула дальшого ходу. 18 серпня р. 1739-го Кабінет Міністрів постановив: „высылкою жидовъ розсуждается обождать до окончанія нынѣшней турецкой войны“, „а между тѣмъ Малороссійской Канцелярії повелѣтъ смотреть и накрѣпко запретить, чтобъ во всей Малой Россіи никто къ себѣ жидовъ не бралъ и ни въ корчмахъ своихъ содержалъ, ниже на оренду имъ отдавалъ“ ³⁾).

Наприкінці того самого р. 1739-го Сенатська Контора звернула увагу на тих жидів, що приїжджали на Україну з-за кордону. „Кромѣ тѣхъ жидовъ, кои внутрь Малой Россіи жительство свое имѣють, другіе жида изъ заграницы съ разными товарами для торговаго промыслу въѣзжаютъ и выѣзжаютъ внѣ государства черезъ форпосты немалымъ числомъ“, Сенатська Контора наказом з 29 грудня р. 1739-го наказувала київському губернаторові, „дабы означенные жида чрезъ

¹⁾ Наказа звільнити його надіслано до Військової Канцелярії 13 вересня р. 1739 Мал. Експед., спр. 1843, (арк. 413).

²⁾ № 1843 арк. 353—354.

³⁾ Там-таки, арк. 421.

форпости не проїзжали, имѣть крѣпкое смотрѣніе и во всем том поступаемо б было по указамъ непремѣнно, а для чего такъ слабо чинитца, о том отвѣтствовать“¹⁾).

25-го квітня р. 1740-го, коли вже закінчилася турецька війна, вирішено було виконати наказу 1727 р. про висилку жидів, а для цього наперед виписано було в Кабінет Міністрів „реєстр“ усіх, кого треба було вислати. 10 травня р. 1740-го такий реєстр було одержано, 11 червня цариця Ганна затвердила постанову про висилку жидів „по силѣ прежнихъ указовъ“, а 17 червня наказу про висилку послано на місця. Але скоро повстали питання про те, чи поширюється наказу про висилку й на тих жидів, що жили в Слобідських полках²⁾. Місцева влада в особі Джемса Кейта справу вирішила позитивно. Але через те, що в наказі все-таки про висилку жидів із Слобідських полків не згадувалося, то запитали Сенат; він наказом 9 вересня р. 1740-го пояснив, що висилці підлягають і жида, що живуть у Слобідських полках.

Ми немаємо документальних даних про те, чи виконано й до якої міри наказу 1740 р. Але той факт, що 2 грудня 1742 р. знову вийшов наказу про виселення, свідчить, що наказу 1740 р. в усякім разі повністю не було виконано.

Що-до наказу 2 грудня 1742 р., якого видала Лизавета, то в ньому вже не тільки наказувано вислати постійних жителів-жидів, але й заборонювано приїжджати на Україну й у Росію жидам-чужоземцям, окрім тих з них, хто захоче прийняти християнську віру грецького сповідання. На цей раз уже виразно зазначалися й мотиви виселення жидів, і мотиви, суто релігійні — погляд на жидів, як на „ненавистниковъ“ імени Христа Спасителя „от которых нашим вѣрноподданным крайняго вреда ожидать должно“. Але українська влада, як і давніше, була проти виселення жидів, і тому зараз-же по виданню наказу почалися клопотання про обмеження його вжитку. Деякий привід порушувати справу про це був у тому, що в новому наказі, хоч який він був категоричний, не згадувано про скасування тих полегкостей, що їх надано було наказами р. 1728-го на ім'я гетьмана Данила Апостола та р. 1734-го на ім'я кн. Шаховського. 23 січня р. 1743-го Київська Губерніяльна Канцелярія повідомила Сенат, що вона „в пропускѣ жидов в Малую Росію с товарами на ярмарку для купечества состоитъ подъ сумнѣніемъ і пропускать опасна“, тому вимагала „указа“. Але разом із тим Леонтьев звертав увагу вищої влади, що через висилку жидів „как в комерции, так і в казнѣ ея імп. в-ства можетъ послѣдовать немалый убыток“, і що „товаров таких, как оныя жида привозять в ползу здешнего края обывателям, здешнему купечеству достать будет трудно“³⁾. Ясно, що Леонтьев хотів, щоб

¹⁾ Там-же, арк. 462.

²⁾ Про невеличку кількість жидів у Слобідських полках див. Д. Багалій, Матеріали для історії колонізації и быта степной окраины Московскаго государства, 1886.

³⁾ Нижче, док. ч. XII.

наказа 1742 р. було обмежено. Окрім Леонтьєва, і Генеральна Військова Канцелярія теж доповідала Сенатові, що наслідком наказу зменшуються „индуктныя“ податки; од цього зазнає шкоди державний скарб, а жиди, котрі не встигли позакінчувати своїх розрахунків, зруйнують свій добробут. Військова Канцелярія прохала залишити жидам давніший дозвіл приїжджати на Україну на ярмарки й там торгувати ¹⁾).

Та всі ці клопотання були марні, і Лизавета залишилася непохитна. У відповідь на клопотання видано нові накази: сенатський 15 березня р. 1743-го — вислати жидів „в крайней скорости безсрочно“, іменний з 16-го грудня р. 1743-го, що стверджував наказа з 2 грудня р. 1742-го й містив у собі відомий вислів „от врагов Христовых не желаю интересной прибыли“, і, нарешті, знову сенатський з 25 січня р. 1744-го, який забороняв навіть „посылать представлення о впускъ“ жидів.

Висилати жидів з України почали вже після наказу 15 березня р. 1743-го. Сама процедура висилки одбувалася так: жидів якого-небудь району збирали в певному пункті, а тоді пересилали до Київа, а звідти вже за кордон. Як видно з надрукованого далі ²⁾ рапорта Леонтьєва до Сенатської Канцелярії з 30 квітня р. 1743-го, партії жидів з Київа вислано 23 січня, 7 березня та 15, 22, 24, 26 й 27 квітня. Загальна кількість висланих за цей період була 148 чоловіка, — 119 чоловіків і 29 жінок. Двох жидів остаточно залишили в Ніжені, бо вони вихрестилися ³⁾).

Чи вислано жидів далі і яка взагалі була доля решти українських жидів (431 чолов.), з тих документів, що тепер відомі, не видно. Є деякі підстави гадати, що накази р. 1742 та 1743 виконувано суворіш, ніж попередні. Та вважаючи на те, що наказ був економічно некорисний саме для тих, хто його виконував, можна гадати, що все-таки й цього наказу не виконано цілком точно. Будь-що-будь, за переписом р. 1792-го в повітах Київського Намісництва було вже 966 душ жидів ⁴⁾, с.-т. на 31% більше, ніж за переписом р. 1738-го.

Рівночасно з висиланням жидів з України уряд вислав їх і з російських міст. Наказа про висилку надіслано було до всіх провінціальних контор і до всіх установ, навіть таких, як „дворцовая контора“, „контора конфіскації“, „юстиц-контора“ й инш. В „дѣлѣ“, що ми ним користуємося для цієї статті, збереглося багато рапортів од провінціальних канцелярій до Сенатської Контори з приводу

¹⁾ Лева н да, Сбор. зак. и полож. о евреяхъ, стор. 19—20.

²⁾ Ч. XIII.

³⁾ І. М. Каманін ставить питання про те, чи належать оці вислані 148 душ до тих, що потрапили до списку жидів, які жили на Україні, чи це були якісь інші особи, що до списків не потрапили. Каманін схиляється до цієї останньої думки. Та навряд чи можна знайти для цього будь-які підстави. „Чтенія въ Общ. Нест. Лѣт.“, кн. V, стор. 48.

⁴⁾ „Чтенія в Общ. Нест. Лѣт.“, кн. V, 51.

виконання наказу. З рапортів видно, що до наказу поставилися надзвичайно уважливо, широко оголошували його в прилюдних місцях, розсилали „нарочних“ для розповсюдження його, а іноді, як, напр., було в Переяславі Залеському, навіть брали від жителів підписки про виконання наказу. Але все-таки звідусюди йшли відповіді, що „жидовъ і женъ ихъ не имѣтца“, або „никого в сыску не явилось“¹⁾.

3) Третя серія документів, що друкується нижче, належить до справи про перехід жидів до християнства на Україні в зв'язку з наказом р. 1742-го. Цей наказ надавав був права перебувати на Україні й у Росії тільки тим жидам, котрі захтять прийняти „православную вѣру греческаго исповѣданія“. Цей наказ був у душі загальної політики Лизаветиного часу, коли уряд узявсь за місіонерську діяльність поміж кімліками, киргизами, татарами та инш. чужовірцями. Які-ж наслідки мав наказ 1742 р.? С. М. Дубнов на це запитання відповідає так: „жестокій указъ объ изгнаніи никого изъ гонимыхъ не привелъ въ лоно православной церкви“²⁾. Документи, що друкуються далі, й інші відомі факти все-таки свідчать, що твердження С. М. Дубнова треба обмежити, бо окремі й нерідкі випадки, коли жиди приймали хрест під тиском наказу 1742 р., таки були. Документи малюють нам загальну картину цих силуваних наворотань, з'ясовуючи їх мотиви й процедуру, а разом з тим даючи деякі штрихи для характеристики ренегатів юдейської релігії з половини XVIII в.

Серед тогочасних вихрестів були люди, що обіймали згодом на Україні поважні посади. Такі були два брати Крижанівські — Антін Степанович та Костянтин Павлович. Антін Крижанівський³⁾, у жидівстві Мошко, близько р. 1730-го жив у Білій Церкві в рабина, одружився з небогою медвинського орендаря Оврама, а потім укупі з жінкою вихрестивсь. Здобувши отже право перебувати на Україні, він став великим одкупником військового скарбу⁴⁾, почав відогравати чималу роллю, набув великих зв'язків і за Петра III був призначений (наказом 9 січня 1762 р.) на Гадяцького полковника. Брат Антона Крижанівського Костянтин, що прийняв хрест р. 1743-го й учивсь за кордоном, згодом професорував у Київській Академії, викладаючи жидівську та німецьку мову⁵⁾. Ще трохи переоголомив він висвятивсь

¹⁾ Малор. експед. № 1844, д. 67, арк. 12—56; № 1843, арк. 524—556.

²⁾ Всеобщая ист. евреевъ, кн. III, 1906 г., стор. 341.

³⁾ А. Лазаревскій, Люди старой Малороссіи. Киевская Старина 1883, кн. 5, стор. 7 і д. Глубоковскій, Архип. Смарагдъ (Крижановскій), стор. 32.

⁴⁾ 1751. р. він, тоді сотник Глинський, звернувся до гетьмана з проханням передати йому на одкуп збирання індукти та евекти за 50.000 к. на рік. Про контракт, який з ним було складено, та взагалі про діяльність Антона Крижанівського в ролі екзактора див. Барвинський В. О., До питання про індукту та евекту в Гетьманщині (Наукові Записки Науково-дослідчої Катедри Істор. Укр. Культури. 1927. № 6, 442—447).

⁵⁾ Див. Петровъ, Акты и документы по исторіи Киевск. Дух. Академіи. Отд. II, ч. 2, 131, 151, 174, 259.

на священника й перебував при академічній конгрегаційній церкві. Коли вирішено запровадити в Академії виклади французької мови, то це доручено було Костянтиніві Крижанівському. Тодішній ректор Академії славнозвісний Григорій Кониський, писав про Крижанівського, що він „способіѣ над других, понеже совершеніѣ его не сыщется, кто-бы тот язык знал, развѣ сравнитись можетъ (по сказкам людским) панъ Андрей Фліоринскій. Крімъ того, он іерей первый и начал учить тотъ язык в Кіевѣ и в той надеждѣ нарочито, по его словам, упражнялся в томъ языкѣ“. Р. 1758-го Крижанівського призначено на катедрального проповідника при київській Софії, залишивши на посаді викладача жидівської й французької мови в Академії. Року 1760-го він перейшов на посаду катедрального протоєрея в Ромен. Тут, р. 1773-го, 13 липня за дорученням од м. Гаврила Кременецького Крижанівський „соборне заложил“ церкву на батьківщині останнього запорозького кошового отамана Кальнишевського. Крижанівський відомий був і літературними працями: йому належить переклад двох творів бл. Августина, які видано р. 1786-го та 1795-го ¹⁾).

Але брати Крижанівські були виняток з-поміж вихрестів. А звичайно це були молоді люди без роду й плоду, що не потрапили владнати свої справи на батьківщині й мусіли, зраджуючи свою релігію, шукати щастя в чужій стороні. Були між ними й люди, що випадково примостилися до якого-небудь купця українця або москаля, потрапили в православне оточення й, кінець-кінцем, одвикли від юдейської віри. Були й такі, що поробилися христіянами з принуки в дитинстві, як, напр., Кирило Федорів, що його охрестив отаман гайдамацької ватаги Швачка, після того, як убито було його батька й матір ²⁾).

Хто хотів хреститися, звичайно, приходив був на який-небудь найближчий до Києва форпост і тут заявляв про своє бажання прийняти православіє. Відтоді жиди ставали під захист начальників форпосту. А ці мали спеціального наказу — „хотя бы ис Полши и какаылибы погоня за таковыми была, с форпосту их не отдавать“ ³⁾. Та разом з тим, мимовільний прозеліт потрапляв під справжнісінький арешт: до нього приставляли сторожу, що вже не могла відпустити жида, хоч-би він передумав охрещуватися. З документа ч. XVI видно, що драгуна Курбатова віддано було до військового суду за те, що „оной стоял на часах, отпустил оного жида, которой ис Полской области бежал, яко-бы хотя принять веру греческого исповедания“. З форпосту жида під вартою надсилали до Київської Губерніяльної Канцелярії. Канцелярія з дописом („при промемории“) і знов-же під вартою пересилала хрещеника або до Києво-Печерської Лаври, до мітропо-

¹⁾ Г л у б о к о в с к і й, Архієпископъ Смарагдъ (Крыжановскій), стор. 32-35. Загальні вказівки про Крижанівських одержано від проф. П. П. Кудрявцева.

²⁾ Далі, док. ч. XXVII.

³⁾ Док. ч. XVI. Київськ. Губ. Канц., спр. 5329, арк. 7.

літа, або до Консисторії, де й здавала його під розписку. Навчивши правил християнської віри та охрестивши, новонаверненого приводили до присяги на підданство і „при промеморії“ відсилали знову до Губерніяльної Канцелярії. Тут він діставав пашпорта на право вільного перебування, причім у пашпорті зівсїди зазначалося, що власник його — „перекрестъ изъ жидовъ“. За перших років по тому, як видано наказа р. 1742-го, коли, здається, на місіонерство покладали якісь надії, жидів надсилали в Лавру безпосередньо до мітрополїта, а згодом завідувала цим Консисторія, що намагалася розподілити навернених на християнство поміж подільськими священиками. В навчанні жидів, що їх наvertsали на християнство, брала велику участь і Київська Академія. Так, у березні р. 1743-го жида Іцька Шмулева було віддано до навчання славнозвісному академічному філологові Варламові Лящевському, а в серпні того самого року ректорові Академії Сильвестрові Кулябці доручено було жида Беніша Мошковича. Р. 1744-го в Академії християнського закону навчалися жиди Іван Іванів (при хрещенні) та Лейзер Азикович, при хрещенні Іван Євреїнов¹⁾. Тимчасом як взагалі охрещених, здається, не обтяжували навчанням християнської науки, професори Академії намагалися занадто поглиблювати це навчання, і наслідком цього, напр., од Варлама Лящевського його учень Іцько Шмулев по-просту втік.

Як видко, прийняття християнства часто бувало тільки за засіб до того, щоб перейти кордон і здобути право на перебування. Часом траплялося, що жид заявляв, наче-б хоче охреститися, а коли переходив кордон, то одмовлявся од свого бажання й ховався. Року 1751-го в Києві на цьому ґрунті повстала велика справа, куди втрутилася польська влада; листування в цій справі тяглося дуже довго. Жид Іцько, народженець м. Бродів, заявив на форпості, що хоче хреститися; його переслали до Губерніяльної Канцелярії, а звідти в Лавру для навчання. Іцько привіз з собою в Лавру декілька бочок вина, для генерал-губернатора й поставив його в одному з лаврських льохів. Через деякий час Іцько несподівано зник. Тимчасом виявилось, що він утік з Польщі від кредиторів. Польська влада почала вимагати видачі його й при тому обвинувачувала Лавру в тому, що вона переховує втікача, що вдень він сидить, ніби-то, в ямі, а вночі перебуває в чернечих келїях. Не вважаючи на рішучий протест мітрополїта проти такого обвинувачення, польська влада стояла на своєму й вимагала видати Іцька²⁾.

Вихрестившись, новонавернений обов'язувався як слід додержувати православної віри. Вимоги з цього боку, як можна бачити з документів, були дуже суворі. Наказувалося „смотреть за ними

¹⁾ Акты и документы, относ. къ исторіи Киевской Академіи. Отд. II, т. I, с. 1, стор. 303—305. Вишневскій, Киевская Академія въ первой половинѣ XVIII в. 1903, стор. 290—291.

²⁾ Документи, ч. XXX.

строго, чтобы они веру греческаго исповеданія совершенно содержали“. Іноді призначувано церкву, до якої новонавернений мусів ходити, і священника, у якого він мусів сповідатися¹⁾).

Через те, що навернення жидів до православія було, власне, силуваням, то, звичайно, нерідко воно бувало тільки про людське око: навернений ходив до церкви, але разом з тим, як сказано в одному документі, „держал свое ремня и мотузя в скринць и по крещені“²⁾). Бували, як видно, поміж вихрестами й такі випадки, коли вони знов поверталися до юдейства. Такі випадки доходили до Синоду й взагалі завдавали багато клопоту місцевій духовній владі. Коли вихрест Федір Васильєв захтів повернутися до юдейства, то Синод наказав випровадити його з Лубень, де він тоді перебував, до Київa й припоручити його для усовіщання ректорові Академії Касіянові, який мусів „приложить всевозможное старание“. „Есть-ли непреклонен окажется“, — наказував Синод київському мітрополітові, „то В. П-ству и самим того Васильева увещевать. Есть-ли же по таковомъ послѣднихъ средствъ употреблении останется жестокосердым и в препріятномъ имъ заблуждении непреклоннымъ, в таковомъ случаѣ по силѣ прописанныхъ в доношеніи из Устава благочинія статей 287 и 273 отослать его Васильева для надлежащего с нимъ поступленія по законамъ в свѣтскую команду“³⁾).

З документів видно теж, що в скрутному становищі опинялися вихрести, втрачаючи пашпорта; тоді їх вважали, здається, не тільки, просто за безпашпортних, а й за порушників окремого царського наказу про заборону жидам жити на Україні й у Росії. Вихрест Василь Лавровський, що випадково опинився без пашпорта, як видно з документа ч. XXV, негайно був пересланий до Переяславської Канцелярії. На допиті тут пересланий Лавровський, мабуть для того, щоб не стати неслухом спеціального наказу про жидів, виказав, що він „из Прусского города Королевца, немецкой націи полковничий сынъ и выехалъ в Россію з дядею своим полковникомъ же выборгского пехотного полку“. Але на його лихо Переяславський комендант знав прізвище полковника виборзького полку й міг викрити брехню Лавровського. Тоді комендант почав „увещевать“ Лавровського й для того наказав прив'язати його до гармати й бити батогами, а потім посадив його на ланцюг, аж поки, мовляв, з'ясується справа в Київі. Взагалі втрата пашпорта, як видно з низки справ, завдавала багато клопоту й вихрестові; й місцевій владі.

¹⁾ Документ XXV.

²⁾ Акты и документи къ исторіи Киевск. Академіи, Отд. II, т. I, ч. I, ст. 304.

³⁾ Там-же. Отд. II, т. V, стор. 549 - 550.

*Додатки.***Документи до історії жидів на Лівобережній Україні половини XVIII сторіччя.****№ 1.**

Витяг з відомости про тих, що приїжджали через Васильківський форпост 1725 року¹⁾.

(Арх. давніх актів. Київськ. Губер. Канц., спр. ч. 6949.)

Январь 1. По указу его сиятельства (пропущено) їдущих іс Києва заграничнии поволоцкии жители жид Зелма Іцковичъ, Өолва Обрамовичъ, которые приезжали в Киев с продажнымъ хлѣбнымъ виномъ; при них челядникъ християнинъ заграницу пропущен.

Декабря 28 дня 724 года по указу его сиятельства пропущены заграничные жители местечка Демерова жиды Мосей Гри..., Мосей Изъраелевъ, Хедзоръ (?) Берков (арк. 1). *18* (Чрез Романовскую заставу) Пропущены из заграницы местечка Межирича жители жиды Давыд Юрьевичъ, Гриць Михаловичъ; при нихъ хлопцовъ два человека, подводчиков полских шеснаццать человек, да при нихъ же жорнѣл полской, возовъ чотырнаццать с разными товары, с косами, с сукномъ, з бумагою пищаю имѣют. (арк. 27 на звор.)

Февраль 5. По указу его сиятельства пропущаны заграницу каламыский жиды Мошко Шмиловичъ, Давыдъ Роховичъ; при нихъ товарищей жидовъ чотыре члѣвка да Өурманшиков християнъ тринаццать члѣвкъ; были в Киевѣ для продажи соли (арк. 34).

Генваря 31 дня по указу его сиятельства пропущаны заграницу жиды Берко Волов, Масей Мѣеровъ, Лебъ Ороновъ, которые были за Днепромъ у Миргороде для купечества; при нихъ шесть члѣвкъ челядников.

Февраля 22 дня (чрез Демидовскую заставу) по указу е. с. пропущены заграницу жители местечка Полонного жиды Зелманъ Гершовичъ, Мавтрусъ Мошковичъ; при них челядникъ одинъ человек, которые были в Києве для купечества. Того ж числа по указу е. с. пропущены заграницу жители местечка Мижиричъ жиды Яцка, Яковъ, Меэра Насатова, при них челядниковъ семь члѣвк, которые были за Днепром для купечества (арк. 53).

Март 14. (Чрез Романовскую заставу) По указу е. с. пропущены заграницу жиды жители местечка Полонного Өойбишь Лебовъ, Евонъ Хаимовъ, Өакер Яцьковъ (арк. 75 на звор.)

Апрель 8. (Чрез Пресецкую заставу). По указу е. с. едущия іс Києва заграничнова местечка Стрия жители жиды Іляшь Ношкова Лезор Срулевъ да ляхъ Яцентия Опредской, которые были в Києве

¹⁾ Друкуємо тільки ті вказівки, котрі стосуються до закордонних жидів. Уся справа містить 297 арк.

для продажу венгерского вина за будущеми при них челядниками і хлопцом заграницу пропущены.

(Чрез Романовскую заставу) апреля 1 дня по указу е. с. пропущены заграницу жида межирецкии жители Ішалъ Давыд Моляховы, при них челядников десять человекъ.

17. (Чрез Васильков. заставу) Пропущен до Киева заграничного местечка Делятина житель жид Исраил Хаскилевичъ, при нем наемныхъ ѳурманщиков заграничных жителей пятнадцать человек, для продажи 20 маж соли, в том числе конских 2 воза (арк. 82 на звор.).

Іюнь 7. (Чрез Васильк. заставу) Пропущены до Киева заграничные каламейския жители жида Гавсей Ильевичъ, Абрамъ Лейбовичъ, при них хлопецъ жид один да наемных челядников христіян 30 человекъ, для продажи 30 маж соли (арк. 144).

16. (Чрез Васильк. заставу) Пропущены із заграницы до Киева коламейския жители жида Ѳавель Абрамович, Шая Срулевич, при них хлопецъ один да наемных челядников каламейских жителей христіян 21 человекъ для продажи 22 маж соли.

17. Пропущены із заграницъ каламейския жители жида Шая Хаимовичъ, при нем 2 челядника да наемных каламейских жителей 17 чловк для продажи соли (арк. 146).

27. Пропущены заграничныя каламейскии жители жида Борох Шмиловичъ, Мошко Есевичъ, при них челядников да наемных погонщиковъ христіян 40 человек, маж 43, конских 4 воза, с продажною солью.

29. Пропущены заграничные коламейские жители жида Ноях Еменович, Юдко Берковичъ, Сендер. Зелмановичъ, при них челядников жидов 4 да наемных погонщиков христіян 71 человек, маж 80, с продажною солью, вином; [в том] числе конских 10 возов (арк. 150).

Іюль 7. (Чрез Васильк. заставу) Пропущены до Киева заграничные коламейские жители жида Юдко Юдковичъ и Абрамка Лейбович с товарищи 4 человека, при них челядников 4 человека да наемных христіян 39 человек, маж з продажною солию 48, в том числе конских 5 (арк. 158).

11. По указу е. с. пропущены заграницу заграничными коламейские жители жида Якуб Ицковъ, Вольфъ Гершовъ, Борохъ Шломовичъ, Иось Шимовъ, которые были в Киеве с продажною солью, при них челядников 76 человек, в том числе жидов 6 человек.

Пропущены из заграницы до Киева коламейские жители жида Мошко Вороновичъ, Мееръ Лейбовичъ, Залман Лейбовичъ, при них челядников 3, да наемных христіян 25 человек, маж 29, конских 5 возов, с продажною солью.

14. Пропущены заграницу коламейские жители жида Шмула Мошкович, Яншул Давидовичъ, Лейба Хархолевичъ, Аврамій Хаске-

левич. При них челядников жидовских 3, христиан 26 человек, маж 26, конских 9 воз, с продажною солью (арк. 166).

11. (Чрез Белгородку) Пропущены до Киева местечка Мижирич жители жид Гиршъ Михайловъ, Давид Гиршевъ, Гиршъ Янкелевъ, при них челядников 9 человек, возов 6 с сукном (арк. 167).

18. (Чрез Васильк. заставу) По указу е. с. пропущены за границу коламейские жители жиды Мошка Вигдоров да Мошко Юрдев, которые были в Киеве с продажною солью, при них челядников 62 человека, в том числе жидовских 6 человек.

19. Пропущены до Киева заграничные коламейские жители жиды Янкель Хацемевский, Зелец Баторогенский, Шмиль Обрамов, Юсь Шевелевичъ, Берко Лейбовичъ, Гершко Шмилевичъ, при них наемных челядников христиан 19 человек, с продажною солью.

22. Пропущены до Киева заграничные коламейские жители жиды Михель Изролевичъ, Шлемъ Мовшевичъ, при них челядников жидов 2, христиан 6 человек.

19. (Чрез Межигорскую заставу) Пропущен из-за Днепра до Киева заграничный коламейский житель жид Срол Давидовичъ, при нем челядник жид 1 да христиан 14 человек. (арк. 169).

27. (Чрез Васильк. заставу) Пропущены из заграницы каломейские жители жиды Яковъ Абрамовичъ, Абрамъ Отиевичъ с будущими при них десятью человеки челядниками христиан.

28. По указу е. с. пропущены едущих из Киева заграничных каламейских жителей жидов Абрамъ Лейбовичъ, Бер Юдковичъ, Давидка Юнич з будущими при них сто дватцати тремя человеки челядниками, в том числе 26 человек жидов.

По указу е. с. пропущен едущей ис Киева заграничный коламейский житель жид Сруль Янкиловичъ с будущимъ при нем тремя человеки челядниками.

Август 3. По указу е. с. пропущены заграничные коламейские жители жиды Якуба Зеликовичъ, Юся Шевилович з будущими при них тритцатью тремя человеки челядниками, в том числе 4 жидов (арк. 174).

17. Пропущен заграничный коламейский житель жид Волка Гершковичъ, при нем оурманщик жид одинъ да челядников христиан 6 человек і с солью.

18. По указу его сиятельства пропущены за границу снятинские жители жиды Якуба Абрамовичъ, Абрамъ Юдковичъ, Шмола и Зелик Исаковичи (?) з едущими при них 16 человек челядников христианъ (арк. 189).

Сентябрь 8. (Чрез Васил. форпост) Пропущены до Киева заграничные местечка Коламей жиды Маэор Лейбовичъ, при нем жидов 5 человек да челядник один.

Пропущены до Киева заграничного местечка Острога жиды Аронъ Ицковичъ с товарищи жиды 3 человека, при них челядников один человек (арк. 197).

8 (Чрез Копачевскую заставу) Пропущены до Киева заграничного местечка Золочева жители жида Мошка с товарищи 4 человека. (арк. 198).

16. Пропущены заграничного местечка Теревовля жида Исраель Носонович с товарищем, при них ѳурманщик один человек, для купечества.

14. Пропущено до Киева заграничные коламейские жители жида Маер Копилович с товарищем, при них челядников два человека (арк. 199).

26. (Чрез Васил. форпост) Пропущены до Киева заграничные коламейские жители жида Лейба Іцкович, Абрамъ Давыдоичъ, при них 2 человека извозчиковъ жидовъ, для купечества.

28. Пропущенъ до Киева заграничнова местечка из Заболотова жид Матис Лейбович; при нем челядников христіян 12 члвк с продажною солю (арк. 203).

28. (Чрез Копачевский форпост). Пропущено до Киева Копачевские жида Іосифъ Миневицъ с товарищи 3 жида для своих нужд (арк. 204).

23. (Чрез Межигор. форпост) Пропущенъ до Киева заграничного местечка Ровна жид Іцка, каторої едит по указу его сиятельства в Киевскую австерию с покупным вышеписанным двоинным вином адинадцать бочек.

Окт. 1. (Чрез Васил. форпост) Пропущены до Киева заграничные коламейские жители жида Шаев Ханекъ, Іцок Хаимов; при них ѳурманщиков жидов 4 человека да христіян челядников 48 для продажи соли (арк. 204).

4. (Чрез Васильк. форпост) Пропущены до Киева заграничного местечка Черткова жида Марка Іцкович, Іцко Лейбовичъ, при них челядник один, для купечества.

Пропущен до Киева заграничный коламейский житель жидъ Лейба Берковичъ, при немъ челядникъ христіанинъ одинъ, для продажи соли.

6. Пропущены до Киева заграничные коламейские жители жида Борохъ Шмиловичъ, Лейба Хаїмовичъ, при нихъ ѳурманщикъ жидъ одинъ да челядниковъ христіянъ 19 человек, для продажи соли.

8. Пропущены до Киева коламейские жители жида Аншул (?) Ісович, Абрам Сандаровичъ, Шулемъ Лаїзоровичъ; при них челядниковъ 44 человека; в том числе 3 жида, для продажи соли.

Пропущены до Киева заграничные коламейские жители Эсъ Юман, Волка Шлемовичъ; при них ѳурманщиков жидов 3 да челядниковъ христіянъ 43 человека для продажи соли (арк. 205).

9. (Чрез Безрадиц. форпост). Пропущенъ із заграницъ із Ровного жид Маер Абрамовичъ, при нем 2 человека челядников (арк. 206).

10. (Чрез Васильк. форпост) Пропущены до Киева заграничные коламейские жители жида Лазарь, Моска, Борагъ, Лейба; при них челядниковъ християн 15 человек, для продажи соли.

11. Пропущены до Киева заграничные коламейские жители жида Обрамъ Лейбовичъ, при немъ жидовъ 2 да челядниковъ християн 10 человек для продажи соли.

12. Пропущены до Киева заграничные коламейские жители жида Ицко Шлемовичъ, Гершко Мошковичъ, Абрам Насоновичъ, при них челядниковъ християн 20 человек с продажною солью.

15. По указу е. с. пропущены заграничные острогские жители жида Оронъ Іцковичъ, который был в Нежине для купечества з будущимъ при немъ ѳурманщиковъ християн два да хлопец один, жидов 2 человека з ганусом да с хутрами.

Пропущены до Киева заграничные коламейские жители жида Ізак Мандаловичъ, Сендер Зеимановичъ, Іцко Хаскеловичъ, при них ѳурманщиковъ жидов 2 да челядниковъ християн 57 человек для продажи соли. При них же для провозанія старосты голицкого слуги ево ѳранцишекъ Погорецкій с товарищи 3 человека.

16. По указу е. с. пропущены заграницу коламейские і станиславские жители жида, а іменно станиславскихъ Ізраель Холскилевичъ, Мордаха Іцковъ, коламейские Ілка Іршов, Ізраиль Мошковъ, при них челядниковъ 24 человека, в том числе 4 жидовъ, которые были в Киеве для продажи соли (арк. 207).

15. Октября в 15 день по указу е. с. гдѣна генерала и генераль губернатора Киевского князя Івана Юрьевича Трубѣцкаго пропущены едущия ис Киева заграничного местечка Асѣтрога жители жида Арона Іцковича з будущими при немъ ѳурманщико християн два да хлопецъ, жидов два.

16. (Чрез Васильк. форпост). По указу е. с. пропущены заграничные жители коломисские жида Ілька Гиршов, Израиль Мошковъ з будущими при них челядники дватцать четьрмя члвкв, в томъ числе четьри жидовъ.

17. Пропущены жители с Коломи жида Яцько Шимановичъ, Абрамъ Несеновичъ, Яцько Мошковичъ, при них челядниковъ дватцать человек. (арк. 210).

16. (Чрез Васильк. заставу) Пропущены заграничные жители мѣстечка Коломы панастаросты Галецького слуги ѳранцишекъ Погорецкій, Станиславъ Рудницкій, Михайла Стручинский, при них челядниковъ пятьдесятъ два, жидов жителей коломисскихъ же пять, а іменно Ізак Манѣделовичъ с товарищи (211).

22. (Чрез Васильк. форп.) По указу е. с. пропущенъ заграничного местечка Ровнова житель жид Іцко Ярмушовичъ, которой был в Киеве для купечества с будущими при немъ четьрмя человеки челядниками з ганусом.

По указу е. с. пропущен за границу того же местечка Ровнова житель жидь Маеор Залковичъ, которой был в Киеве с продажнымъ хлебнымъ виномъ з будущими при нем двумя человеки челядниками с ганусомъ.

Пропущенъ до Киева заграничного коламейского жителя жида Нута Викъдоровича, шаѳор ево жидь Якуба Іцковичъ, при нем челядниковъ християнъ 12 чловк для продажи соли (арк. 220).

24. (Чрез Васильк. заставу) По указу е. с. пропущены заграничные коламейские жители жида Шая Холоповъ, Аншуль Зиновъ с товарищи 4 жида, которые приехали в Киев для продажи соли з будущими при них 66 человек челядниковъ, в том числе 12 жидов (арк. 234).

29. (Чрез Васильк. форпост) По указу е. с. пропущены заграничные Великих Каменокъ жителей шляхтичи Антоней Лубковский, Іцеиницкого да коломейских жителей жидов Маэр Копилов, Давыдка Абрамов; Ицка Шлемов с товарищи 6 человек жидов, которые приехали в Киев для продажи соли с будущими при них сто сорокъю двумя человеки челядниками, в том числе двенатцать жидов.

30. (Чрез Васильк. заставу) Пропущенъ до Киева заграничной коламейской житель жид Зельманъ Лейбовичъ при немъ челядников християн 8 члвк і с солью (арк. 235).

Ноябр 4. Пропущенъ заграничной коламейской житель жидь Лейба Анчелевичъ, при нем ѳурманщик жид да челядников християнъ 11 человек с продажною солию. (арк. 246).

Декабря 6. (Чрез Васильк. заставу). Пропущен до Киева заграничного местечка Цикановки житель жид Берко Судиковичъ, при нем челядник християнин адинъ чловкъ для купечества (арк. 285).

6. (Чрез Копаче.скую заставу) По указу е. с. пропущены за границу каламейские жители жида Шлома Якубовъ, Авикни (?) Мелделев, которые были в Киеве с продажною солью, при них челядников 22 члвка в томъ числе 4 жидовъ (арк. 286).

16. (Чрез Васильк. заставу) По указу е. с. пропущены заграничные немеровские жители жида Лейба Лейбов с товарищи 3 человека, которые привозили в Киев фураю изюм і лимоноі соль (арк. 287).

№ II.

Рапорт завідувача форпосту в Трипіллі прапор. Волкова до кївського генерал-губернатора кн. І. Ю. Трубецького.

Сиятельный князь высокоповелительный и превосходительнейший господин енарал аншеѳтъ и енараль губернаторъ Киевский.

От вашего сиятельства получен указъ, подано доношение в. с. от инспектора Стамедия, что писарю ево Артемию Коплеевичу збор-

щики заграничныхъ жидовъ белоцерковскихъ арештовать не дали и отбили прочъ. Ия в покорности своей доношу в. с—ву: нынешнего марта 12 дня прибыли в местечко Треполе заграничные жида из Белой Церкви, симъ человекъ жидовъ и при нихъ семь возовъ с товарами за часъ до ночи, и оныхъ жидовъ того дни осматривать намъ стало некогда и повелели имъ ехать в местечко и приставили караул в нощ для того, чтобъ чего заповедного не скрыли, и поутру 13 дня стали мы оныхъ жидовъ с прапорщикомъ ингерманланского драгунского полку с Масловымъ, которой имеет каманду над форпостами, осматривать и нашъли заповедного товару стаметы, а полотно никакихъ не явилос, кроме одной штуки полотна швабского, и оныхъ жидовъ тово часу выслали вонъ за границу, и никакой ни малой продажи не чинили; арештовать противу инструкции вашего сиятельства не смели, а в инструкции вашего сиятельства в 9-мъ пункте написано, что ежели которые купецкие люди изаграницы в росийскую имперію повезутъ серебряные малые копейки, иншую манету, то такихъ зарештовать, а что будетъ арештовано, чтобъ вашего сиятельства репортовать, а в третему пункте написано, ежели у купецкихъ людей явица в провозе ис чужестранныхъ гдрствъ в російское гдрство товары—каламейка, полукаламейки, стаметы, полотно, картъ всякихъ рисъ, и оныхъ таваровъ изаграницы в Росію отнюдь не пропускать, арештовать с такими товары не повелено, и имъ следуя, тому арештовать оныхъ жидовъ не смели вашего сиятельства, а выслали оныхъ со всеми товары за границу; а какъ караул в нощи у такихъ таваровъ был в нощи, и оной писарь индукной приходил в нощи и хотелъ переписать, и караульные ему не дали и зборщики за то стали ему говорить, и с того учинилась у нихъ ссора, и приходили зборщики на къвартеру прапорщика Маслова и говорили ему, что у такова та писаря индекного будто указъ неправдивой, будто онъ самъ написалъ да с теми жидами приехалъ жить (из) местечка Полонного особливимъ возомъ; и по осмотру нашему у оного жиды заповедного ничего не явилоса и тотъ индукной писарь после ярмонки сего маръта седмого на десять дня забрал у оного жиды таваровъ и оной жить поехал до Киева до вашего сиятельства.

Вашего сиятельства милосердаго гдѣря препокорный
и всенижайший слуга прапорщик Волков.

1725 года Марта 17 дня.

К. Архив давнихъ актов. Київ. Губер. Канц., справа 6949, арк. 63—64.

№ III.

Рапортъ завѣдувача форпосту у Васильковѣ капитана Неймана до князя І. Ю. Трубецкого.

Со всенижайшею моею покорностию — доношу. Получилъ я указъ в. великокняж. с—ва писанной в Киеве сего октября 24 дня,

в каторомъ соизволите предлагать по прибыти на васильковскую заставу едущих іс Києва загранишних велико каменських жителѣй Антонія Лубковского, Симана Сченънецкого да коламыских жителѣй жидов Мезра Капилова, Давыдка Абрамова, Іцка Шлемова, Ғайбыша Меэрова, Мошкѣ Вигдирова, Мошка Лейбова с будущими при них сто сороку двумя члѣки челядники і заграницу пропустить; і оное число противу указу в. с. за границу пропустилъ, а сверхъ того числа явилось при них излишних людей — священникъ заграничной житель коламыской, поляковъ три человека, челядниковъ пятьдесятъ четыре человека, і оное число без указу в. с. заграницу не пропустилъ і нѣ оставлены при васильковскомъ Ғарпосте до указу в. с.—ва. І с тех оставшихъ при семъ поехали три человека до вашего высококняжеского сиятельства, а именно Антъоній Лубковский да свещеньникъ Никола Залевський, жидъ Ицко Шлемовъ.

Вашего Высококняжеского Сиятельства премилосердного

Гдря всепокорный и нижайший слуги Neumann Capitän.

Октябрю 30 дня 1725 году.

Арх. давніх актів. Київ. Губ. Канц., спр. ч. 6949, стор. 230.

№ IV.

Відношення Київської Губ. Канцелярії до завідувача Сорокошицького форпосту Мотикина з приводу пропуску жидів за кордон.

Благородный гдин капитанъ Мотикинъ. На доношение ваше в Киевскую Губернскую канцелярию, сего октября 1 числа присланное, симъ в резолюцию предлагается прибывших из Малой Росіи к Сорокошицькому Ғорпосту полского местечка Дубна жидов Аншеля Абрамовича, Гершка Мошъковича, Якова Груковича, христіанъ Стаха Поповича, Ивана Иванова, справясь сымянною при пропуске их в Росію запискою і взяв указные какъ с хозяйна, такъ и с челядниковъ пошлины по семидесятъ по пяти копеѣкъ сполу с члѣка, с китайкою и крашениною заграницу пропустить и притом смотрѣть накрѣпко, дабы при них заповѣдних товаров и денегъ и ізлишних и подозрительных людей и писемъ, а особливо російских подданных отнюдь в пропуске быть не могло под опасением тяжкого отвѣта, и по исполнении в Киевскую Губернскую Канцелярию репортовать, а впредь таких же ѣдущих из Росіи заграницу и із заграницы в Росію купецких людей и никого ни для чего без указу Киевской Губернской Канцелярії отнюдь не пропускать. Кто имяны і из которых мест и с какими товары к Ғорпосту приезжать будут и куда ѣхать пожелаютъ, о тех во оную Губернскую Канцелярию репортовать немедленно и требовать указу.

Октябрю дня 1739 году.

Архів давніх актів. Київ. Губ. Канц., спр. ч. 1651, стор. 32.

№ V.

Відношення Київської Губ. Канцелярії до завідувача Снятинським форпостом капітана Уліна.

Благородный господин капитан Улинъ. У прибывшаго к Снятинскому форпосту к гдину полковнику Гегейму с письмами и венгерских винъ с пробками жида оные пробки принять и с нарочным надежным ко мне прислать. А с ким посланы будутъ, о том в Киевскую Губернскую Канцелярию репортовать, а помянутому жиду велеть быть до резолюціи за форпостом.

Киевъ 25 апреля 1744 года.

В Киевскую Губернскую Канцелярию Снетинского форпосту репортъ.

Сего мая 3 дня по ордеру ис Киевской Губернської Канцелярии велено у прибывшего к Снетинскому форпосту к господину полковнику Гегейму с писмами венгерскихъ винъ пробки принять и с нарочным прислать к е. в—ству господину генерал аншефу и Ковалеру Киевской Губернии Генералу Губернатору Михайле Ивановичу Леонтьеву. И по силе онаго ордера венгерскихъ винъ пробки в трех скляницахъ за печатми жида Бороха я принял и при сем к его в—ству Киевскаго Гарнизона Нежинского полку с солдатомъ Сергѣемъ Качергинымъ посланы; а присланные жиды, а именно Борох Зельмановичъ, Абрамъ Гмуловичъ, Лейба Ицковичъ до резолюции ис Киевской Губернской Канцелярии удержаны за Снетинским форпостом.

Мая 4 дня 1744 г. Капитанъ Иванъ Улинъ.

Архив давніх актів. Київ. Губ. Канц., спр. ч. 1651, стор. 1—2.

№ VI.

Листування з приводу прибуття до Васильківського форпосту купців-жидів 1741 р.

В Киевскую Губернскую Канцелярию репортъ.

Сего іюля 8 дня прибыли к Василковскому форпосту Полской области местечка Коломы тамошние жители шляхтичъ Степан Березовский да жиды Гиршка Лейбович, Гиршка ж Лехъмановичъ да челядникъ жид Абрамъ Летковичъ, ѳурманщиковъ христіанъ. . . . (ім. та прізви.) итого шляхтичъ 1, жидовъ 3, ѳурманщиковъ христіан 59 члвк, маж ступочною солью шестьдесятъ одна, которая соль куплена в вышеписанномъ местечке Коломы, которыя желают ехат в Киевъ для продажи онаи ступочной соли; а трактъ имели на Гвоздецъ, на Городенку, на Устичку, на Толстое, на Коладары, на Пробужну, на Гусятинъ, на Сатановъ, на Проскуровъ, на Летичевъ,

на Костентиновъ, на Хмельник, на Пикое, на Паволочъ, на Хвастовъ даже да Васильковскаго ґорпосту, а в бытность их в ономъ местечке Каламы мороваго поветрия не было, и трактом едуци нигде не наежали і с такихъ мѣсть с людьми сообщенія не имели. Нѣе они за васильковскимъ ґорпостомъ одержаны, а по осмотру моему явили они все здоровы і к заповітрю никакого в них сумнительства не находица и о пропуске их и ступочною солью в Киевъ оная канцелярія указомъ что повелить.

Маэоръ Петръ Синельниковъ.

Васильков 8 іуля 1741 г.

В Василкове.

Сего іюля 9 числа на репортъ ваш, в Киевскую Г. Ка присланнай, симъ определяется: прибывшихъ к василковскому ґарпосту ис Полскаго местечка Каломыи тамошняго шляхтича Степана Березовскаго и при немъ тамошнихъ жидовъ Гирша Лейбовича, Гирша Лехмаѡновича да челядника жида Абрама Кутневича і с пятидесятьма члвками ґурманщики хъристианы з ступачною в шестидесять одной маж солью, ежели они по осмотру вашему явятца все здоровы их заповітрю никакова они сумнительства — давъ билетъ, в Киевъ пропустить і велеть імъ явитца в Киевской Г. К., и притомъ смотретъ накрепко, дабы при них, кроме показанной соли, никакихъ, а особливо курецкихъ товаровъ і вещей и никакихъ же писемъ и ізлишнихъ подозрительныхъ людей отнюдь в пропуске не было і по исполнені і с чемъ п. о. ¹⁾ во оную Губернскую К. р[епортовать], а ежели із нихъ хотя одинъ боленъ явитца, то и никого не пропускать і о томъ потому жъ во оную Г. К. репортовать, дожидать указу. Киев 9 іюля 1741 года.

Архивъ давніхъ актiв. Київ. Губ. Канц., спр. ч. 3171, арк. 20—22.

№ VII.

Витягъ з „Справи про пропускъ черезъ кордонъ польскихъ жидiв, що приїздять до Росiї для торговлi“.

(Архивъ давніхъ актiв. Київ. Губ. Канц., спр. ч. 10714).

Высокоблагородный и превосходительный Гдинъ Генъраля Лейтенантъ и Ковалеръ.

Понежъ изъ обретающихся в Нѣжинъ жидовъ одинъ именуемой Самуиль Ицковичъ предъ немногимъ временъмъ доносилъ на прочихъ тамо находящихся некоторыхъ жидовъ, яко бы оные пишутъ кореспонденцію в неприятельскую сторону и протчіе непристойныя чинятъ поступки, за что оные были и орестованы, по тому на нихъ показаніи велено было гдину полковнику Брянскому найкрепчайшимъ образомъ изслѣдовать, которое слѣдствие и произведено, токмо по оному оной доноситель на техъ жидовъ ничего до-

¹⁾ „По осмотру окажутся“.

казать не могъ і в поданной своей челобитной написал, что то показал на них напрасно; а полской гетманъ граѣъ Потоцкой усиленно требовал, дабы оные жи́ды были освобождены и по желанию их за границу пропущены, чего ради по розсмотрению моему велено их жи́дов по таковому на них неправильному показанию, а особливо во удовольствіе для нынѣшних конюкторовъ реченного гетмана, испод оресту свободить и желающих для пропуска за границу и их товары отпустить в Киевъ. Потому к нѣжинскому войту и в тамошнѣю полковую канцелярію посланы ордеры, о чем ваше превосходительство изволитъ быть извѣстны, и егда из оных жи́довъ которые станут требовать себѣ за границу пропуску, оным в. пр—ство изволитъ приказать свободной пропускъ учинить, смотря при том накрепко, дабы при них каких подозрительных людей и заповедных товаров не было, а в протчем з показанием всякого благодеяния, а егда впредь оные и протчие паки в здешние границы проехать пожелаютъ, то о впусчении их по тому з zelo крепким осмотрением поступать по ея имп. вел. указом и по обстоятельствам конюкторъ, о чом и гдѣну тайному советнику и полномочному министру Неплюеву от меня писано.

Вашего пр—ства охотный слуга фон-Миних.

Мая 18 дня 1739 г. Г. Леонтьеву (арк. 1).

Высокоосиятельнѣйшему графу высокоповелительному Гдѣну Генералу ѳелтмаршалу разных ординов кавалеру и гдарственной военной коллегии президенту

Репортъ.

Ордер вашего высокографского сиятельства, от 18 сего мая отпущенной, о пропуске за границу бывших под-арестомъ в Нѣжинѣ заграничных жи́дов с показанием всякого о них благодѣяния и с крѣпким осмотрѣнием і впредь о впусчении оных и протчих паки в здешние границы с крѣпким же по указомъ осмотрѣнием здесь я сего мая 23 числа получил и по тому в. высокогр. с—ства ордеру исполненіе чинить буду.

Мая 24 дня 1739 г. (арк. 3).

В Киевскую Губернскую Канцелярію доношение.

Товарыши наши и мы нижайшие по некоторому делу содержались в Нежине под караулом и по розсмотрению его высокографского сиятельства—графа фон-Миниха паки освобождены. И накупя в Нежине товаров, желаемъ ехать обратно в Польшу чрез Сорокошицкой ѳорпостъ. И о пропускъ нас нижайших, також и обретающихся в Нежине товаршей наших полских же жи́дов с челядники и с покупными в Малой Росіи московскими мягкими товары чрезъ Сорокошицкой ѳорпостъ просимъ ис Киевской Губерн-

скої Канцелярії дати указ, а хто імяны товарищи и челядники ваши жиды, тому при сем реєстръ. О семъ доносять заграничные жиды Дубенской Меэр Эвелевичъ, Мижирицкой Меэръ Берковичъ, Лешневский Шлома Насоновичъ. (арк. 4).

Маия 26 дня 1739 г. (жидівські підписи).

Благородный и почтенный господинъ капитанъ Мотикин.

Сего мая 23 дня в ордере его — графа фон-Миниха ко мне написано, что из обретающихся в Нежине под караулом заграничных жидовъ испод караула освобождены, и егда из оных жидовъ которые стануть требовать о пропускѣ себя за границу, то б учинить им свободный пропускъ, смотря при том накрепко дабы при них каких подозрительных людей и заповедных товаров в пропускѣ бытъ не могло. А сего мая 25 числа помянутые освобожденные испод ареста жиды прибыли в Киевъ, именно польских местечек Дубна Меэръ Эвелевичъ, Межирича Меер Берковичъ и Лешнева Шлома Насоновичъ, поданным в Киевскую Губернскую Канцелярию доношением о свободном всех их жидовъ, которые обретались в Нежине с их заграничными челядники и ѳурманщики и с покупными в Малой Росіи московскими мягкими товары чрез Сорокошицкой ѳорпост требовали указа. И по силѣ оного высокогр. с—ва ордера предлагаемъ вамъ по полученіи сего исполнение учинить для налутчей предосторожности такимъ порядкомъ: как оные заграничные жиды Меэръ Эвелевичъ с товарищи и с обрѣтающимися при них заграничными челядники и ѳурманщики из Нежина к Сорокошицкому ѳорпосту придутъ, то, осмотря все их товары і взявъ с них надлежащие по указу пошлины по семьдесятъ по пяти копѣекъ с члвка, как с хозяев, так и с челядниковъ и с ѳурманщиков их с каждаго, за границу чрез Сорокошицкий ѳорпостъ пропуститъ и притом накрепко смотреть, дабы при них росіиских подданных також и подозрительных людей и писемъ і заповѣдных товаров в пропускѣ бытъ не могло, под опасением тяжького отвѣта, а кто оные все жиды імяны и сколько при них челядников и ѳурманщиков и кто ж імяны и с какими товары пропущены будутъ, о том по исполнении в Киевскую Губернскую Канцелярию со обстоятельству репортовать; сколько імяны жидов и при них челядников и ѳурманщиков за границу пропуститъ, тому при сем реєстръ.

Киев 26 мая 1739 г.

Реєстр жидам. --- Всего заграничных жидов восимдесятъ девять члкъ да челядников и ѳурманщиков христиан заграничных жителей тридцать шесть члвк; всего жидов и христиан сто дватцать пять человек (арк. 5-а).

(Жидівські підписи).

Высокородный и превосходительной господинъ тайной советник гдарь мой.

Сего маия 29 числа по присланному ко мне от — графа фон-Миниха ордеру велено по претставленному его высокографскому сиятельству от коронного гетмана графа Потоцкого заграничных жидов и другихъ купцовъ как ис Полши в Росію, так и из Росіи за границу с показанием им всякой благосклонности пропускать, смотря на состояние конюкторов и как следуют ея имп. вел. высочайшие указы і дабы они при выезде своем за границу заповедных товаров провозить не могли і к вашему превосходительству писано, а російских купцов за границу пропускать ли, того в оном его с—ва ордере не упомянуто; а оные російские купцы, непрестанно приходя, о пропуске их за границу для купчества и для протчих нуждъ требуют пашпортов, а понеже во всех полских местах, гдѣ опасная болезнь имелась, ныне пресекалась, о том в Киевской Губернской Канцелярии извѣстий не имѣетца, а камііи вашего превосходительства находятца в Полше офицеры, чрез которых, уповательно, такие извѣстїи в канцелярии в. п—ства находятца, а по прежде присланным от его высокографского сиятельства ордером велено в таком пропуске сношение имѣть с в. п—ствомъ і того ради вышеписаннымъ жидамъ і другимъ купцам ис Полши в Росію і из Росіи обратно в Полшу, также російским купцам за границу пропуск чинить ли, и нет ли где в Полше опасной болезни іли во всех местахъ обстоит благополучно, о том прошу вашего п—ва в сношение писменно меня уведомить и при том свое мнение объявить. (арк, 10).

Вашего п—ва государя моего всегдашний слуга Леонтьевъ.
Киев маия 1739.

Высокородному и высокопревосходительному господину генъ-ралу лейтенанту и кавалеру Михайле Ивановичу Леонтьеву

Доношение.

Понежъ у насъ нижайших имѣетца в Нѣжинѣ російской товаръ которой желаемъ вѣсть ис Нежина за границу, також прибыли из за границы к Сорокошицкому форпосту товарищи наши с шленскими товарами, а именно местечка Дубна жид Меэръ Эвелевичъ [с] служителями четырма члвки, местечка Межирича жид Меэръ Берковичъ с служителями шестью члвки, местечка Лешнева Шмойла Евновичъ с служителями шестью жъ члвки жидами на дватцати на трехъ возах, при которыхъ фурманщиковъ дватцать три, а російского у нас товару, с которымъ нам ехать за границу на десяти возах [да по-[рожних] пятнатцать возов и с ѳурманщики, того ради ваше в—ство покорно просим, чтобы насъ нижайших за границу с російским товаромъ чрез означенной Сорокошицкой фарпостъ пропустить такожъ и вышеписанныхъ товарищей наших с шленским товаром до Нежина пропустить же, [и о том] к состоящему на ономъ ѳар-

постѣ оберъаѳицеру предложитъ указомъ, а для взятія оныхъ от в. в—ства указовъ послан от нас, обще от всех, жидъ Якуб Мошковичъ, которому просимъ оные указы приказать отдать, понежѣ нам самимъ до вашего в—ства от товаровъ приехать невозможно, а оной поверенной и впредь до в. в—ства посылатца будетъ.

О сем доносить жидъ местечка Межирича Кдаля Цалаловичъ, местечка Лешнева Лемко Мошковичъ, местечка Апатова Янкиль Ицковичъ, местечка Дубна Мошка Гиршковичъ, Шмойла Шмойловичъ, Насон Мошковичъ, Бенямин Лейбович, Іцко Азиковичъ, Өроим Ішаевичъ, местечка Лубянки Якуб Мошковичъ, августа 13 дня 1739 г. (арк. 17).

(Власні підписи жидівською мовою).

№ VIII.

Прохання ніженського мешканця грека Матакси про пропуск його до кордону.

В Киевскую Губернскую Канцелярию

доношение.

Понеже по силѣ высочайшаго е. і. в. указу высланные из Россіи за границу купеческие люди жида отныне впредь уже в Россію пропускатца не будутъ, а имѣють с товарами своими к Сорокошицкому и к Лоевскому Өарпостамъ приезжать, к которымъ, как я нижепоименованный з двоюроднымъ братомъ своимъ Христофоромъ Шупою, так и товарищъ мой Анастасіи Кубати и с челядниками и наемными Өурманщиками имѣемъ чрез оные Өарпосты чрез полгода ездитъ с московскими мякотными и не заповедными товарами для продажи и обмена оныхъ на ихъ жидовские товары; і того ради покорнѣйше прошу о свободномъ меня и показанныхъ брата моего и товарища и с челядниками и Өурманщиками, сколько когда прилучитца при насъ быть, какъ за границу с теми незаповедными товарами для продажи и обмена оныхъ у помянутыхъ жидовъ, так и с покупными і обменными у нихъ незаповедными жъ товарами со взятъемъ подлежащихъ с насъ пошлинъ чрезъ полгода пропуске на вышелоказанные Сорокошицкой и Лоевской Өарпосты, к кому надлежитъ, ис Киевской Губернской Канцелярии ордерами предложить.

О семъ проситъ нѣжинской житель грекъ Николай Матаксъ апреля 20 дня 1743 года.

Архив давніх актів. Київ. Губ. Канц., спр. ч. 5382, арк. 1.

№ IX.

Рапорт завідувача Снятинського форпосту до Київської Губерської Канцелярії.

Сего маія 6 дня по ордеру ис Киевской губернской канцелярии велено привезеннымъ к Снетенскому форпосту венгерскимъ виномъ спроситъ о цене. По силе одного ордера о ценахъ венгерскихъ винъ я спрашивалъ, токмо жида Борох Зелмановичъ с товарищи объявили послед-

нею цену антал по тритцати рублев, а как оные анталы длиною и шириною, при сем запечатав мера послана. При сем же во оную губернскую канцелярию репортую: онога венгерского вина в привозе имеетца толко четыре антала для пробы, да по объявлению их что имеетца у них онаго вина таких же пробъ в полском местечке Полонному четыре антала да бочек шестнадцать, в каждой бочке по два антола, которое вино с Полонного, ежели потребно будет, по вышеписанной цене антал поставить они могут к Снетинскому форпосту через десять дней.

Мая 8 дня 1744 г.

Архів давніх актів. Київ. Губ. Канц., спр. ч. 1623, арк. 72.

№ X.

В е д о м о с т ь,

(арк. 429) коликое число в малоросійских полках, в каком именно полку, местечку, селе и деревнѣ мужеска и женска полу душъ жидовъ имѣется и когда именно и отколе оніе зашли и за кимъ ныне живут и кимъ приняты и какими промысли бавятся и имѣють ли за собою какіи собственніе грунты и угодія, з присланных з тѣх полковъ въдомостей сочинена 1739 года октября дня ¹⁾).

Полку Стародубовского

Звание имен

Сотнѣ полковой

Жидъ Юсифъ Лейбовичъ

Живет в сотнѣ полковой в селѣ маестности капитана Ланка в звании шинкарскомъ, а зашелъ в прошломъ 1736 году в мѣць май с товарищемъ своимъ жидомъ же Абрамом Яковичемъ в Малую Росію за купечествомъ для закупки табаку и ганусу с полской области з мѣстечка Кобронина деревни князя Михаила Вишневецкого, промыслу же своего кромѣ вышеписанного, шинкарства також, и собственныхъ грунтов и протчих угодій не имѣеть, а живетъ в означенного капитана собственномъ шинковомъ домѣ за нимъ капитаномъ, принят же в то шинкарское звание женою помянутого капитана Татіяною Лизогубовою.

Жидъ Давидъ Герсановичъ з женою своею Рисею и двома дочерми Естрою да Хавою и сыномъ Шмоломъ

Живетъ в маестности Корсакова в мѣстечке Гришачомъ в звании шинкарскомъ, а зашелъ с полской области в Малую Росію з города Народичъ владѣнія шляхтича Павши 1732 году в ноябрѣ мѣць и жил первіе в Прилуцѣ в дворѣ полкового генерала грава фон Вейзбаха под въдомом секре-

¹⁾ Моск. Древлехранилище. Малорос. Экспедиціи кн. №1843, спр. № 30, арк. 373—587.

таря его Бавдица зиму цѣлую без всякого званія, работая ремество свое золотарское, а послѣ поѣхалъ в маетность его же генерала вон-Вейсбаха в полкъ Полтавскій в село Карловку, гдѣ жилъ совокупно з другимъ жидомъ золотаремъ Михаиломъ Недельскимъ, а потомъ от того поехавши жилъ Слободского Сумского полка в полковничого сына Івана Иванова Кондратьева—в маетности его в селѣ Вѣрах (?), отколь по писму генерала Шаховского сискан в Глуховъ, гдѣ жил работая, золотарство свое по 736 годъ а в прошлом 736 году по словесному приказу его генерала князя Шаховского дозорцею бывшимъ Василем Максимовичем в званіе шинкарское, гдѣ и понынѣ живеть; промыслу же иного своего кромѣ вышеписанного шинкарства и собственныхъ грунтов и другихъ угодій не имѣеть.

Ітого в полку Стародубскомъ
жидов мужеска полу душъ 3
женска полу 3

Полку Чернѣговского

Званіе імен

(арк. 430) Жид Янкдль Іосифовъ с женою Евою Іоакимовною з сыномъ Йошеромъ з дочерма трома Рахилею, Сарою, ---, з братомъ Моисіемъ и наемникомъ Моисіемъ же Шломо-вичемъ.

Сотни Городницкой

Живет в селѣ Куликовки маетности обозного войскового генерала Лизогуба в званіи шинкарском, а зашелъ в Малую Росію с Полской области з мѣстечка Лоева, с подвладѣннїа каштеляна Трощкого в 735 году мѣа іюля с первых чисель, промыслу же своего и собственныхъ грунтов и другихъ угодій, кромѣ вышеписанного шинкарства не имѣеть; принятъ в оное село показаннымъ обознымъ енераломъ Лизогубомъ и живеть в его шинковомъ домѣ за нимъ же Лизогубомъ.

Жидъ Ирша Аароновичъ с женою Хасею.

Живеть в той же сотнѣ в селѣ Ивашковцѣ в нанятомъ, у Данила Ктитора, жителя селянского дворѣ в званіи шинкарскомъ, а зашолъ с полской области с мѣстечка Брагина владѣннїа Вишневецкого в 735 году в ноябрѣ первыхъ чисел и за приходомъ своимъ жилъ первіе в мѣстечку Мене (?) в шинковомъ бунчукового товарища Петра Сахновского дворѣ, промыслу же своего и собственныхъ грунтов и другихъ угодій не имѣеть, а шинкуетъ толко виномъ горячимъ, пивомъ и медомъ.

Жидъ Моисей Авраамовичъ

Живеть в селѣ Смичинѣ в нанятомъ у асаула Павла Геревича дворѣ и торгуеть своимъ напиткомъ горячимъ виномъ, а зашолъ в прошломъ 737 году в февралѣ месяце з Полской области з мѣстечка Брагина з подвладѣнія вишеписанного Вишневецкого, промыслу же своего и собственныхъ грунтов и другихъ угодій не имѣеть.

Сотни Седневской

Жидъ Моисей Лейбовичъ з женою Шейною и з троеми дочерми Саррою, Колзою, Естерю.

Живеть в мѣстечку Седневѣ, в шинковомъ бунчукового товарища Петра Войцеховича дворѣ, шинкуя горячимъ виномъ, медомъ и пивомъ, а зашолъ в прошломъ 736 году в декабрѣ мѣцѣ в первыхъ числахъ з полской области з мѣстечка Лоева, з владѣнія каштеляна Троцкого, промыслу же своего и собственныхъ грунтов и протчихъ угодій не имѣеть; принять же в то шинкарское званіе имъ, бунчуковымъ товарищемъ Войцеховичемъ, неведомо по какому указу.

Жидъ Юсифъ Якубовъ з женою Естерю, з синомъ Борохом, з двома дочерми — Рахилю и Шеною.

арк. 431.

Живеть в той же сотнѣ в селѣ Бѣгич в шинковомъ обозного войскового енерального Якова Лизогуба дворѣ и шинкуеть его, обозного, напиткомъ, а зайшолъ в прошломъ 737 году в январѣ мѣцѣ, с полской области, з мѣстечка Лоева, промыслу же своего другого и собственныхъ грунтовъ и угодій не имѣет, принят же в то шинкарское званіе помянутымъ обознымъ Лизогубомъ, а по какому указу — не известно.

Жидъ Лейба Волковичъ с женою Роскою Абрамовной и з синомъ Авраамомъ.

Живет в селѣ Новыхъ Боровичах, в маестности бунчукового товарища Андрея Полуботка в шинковомъ его домѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ в Малую Росію с Полской области з мѣстечка Брагина владѣнія Вишневецкого в 735 году мая мѣца в первыхъ числахъ и зашелъ первіе полку Нѣжинского в село Шаповаловку, принять полковникомъ Глуховскимъ и Комендантомъ Кишкинымъ в дворѣ шинковій и жилъ тамъ по 737 годъ, а чрезъ 737 годъ жилъ в мѣстечку Синявки в нанятомъ в сотенного Нѣжинского хорунжого Афанасія дворѣ по 738 годъ; в 738 же году принять вышеписаннимъ бунчуковымъ товарищемъ в показанное село на жилию в дворѣ шинковій; промыслу же своего другого и собственныхъ грунтовъ и протчихъ угодій не имѣеть.

Сотнѣ Киселіовско́й.

Жидь Мовша Авраамовичъ с женою Иткою Самуиловною и из двома дочерми Вѣркою и Хайкою.

Живеть в деревни Кураковки, маєтности бунчукового товариша Андрея Полуботка в шинковом его дворѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшошь с Полско́й области, уѣзду Шошенского, села Шошонки, в прошломъ 735 году марта мѣа 15 числа с протчійми жидами в бытность генерала Вейзбаха и полковника Дунѣна в Польши з конвоями російскими и козацкими з позволения их генерала и полковника по пашпорту, а за прибитием своим в Малую Росію в полкъ Лубенскій сотнѣ Чернуской село Бѣлоу́совку, принять первіе билъ бунчуковимъ товаришемъ Андреемъ Петровскимъ в шинокъ, гдѣ жилъ через два года и девять мѣей и пѣтнацѣать дней, а потомъ отлучась, билъ полку Чернѣговского в сотнѣ Синявской в жида Лейбы, а от того пошедши, зашелъ в вышеписанную деревню и принять помянутымъ бунчуковимъ товаришемъ в его собственный шинковій домъ, промыслу же своего другого и собственнихъ грунтовъ и протчихъ угодій не имѣеть.

Жиди двоюродніе братя Яковъ Абрамовъ Безпотошній, вдовъ, да братъ же его Ицко Абрамовъ же с женою Иткою

Живут тое же сотнѣ в селѣ Наумовцѣ в шинковомъ бунчукового товариша Андрея Полуботка дворѣ в званіи шинкарскомъ, а з них Яковъ Абрамовъ зайшошь в прошломъ 730 году с Полско́й области з мѣстечка Брагиня в купеческомъ промыслѣ чрез ѳорпость Любецкій, а за приходомъ своимъ в Малую Росію и былъ полку Лубенского в городѣ Ромнѣ в шинку покойного графа Головкина годовъ три, а потомъ того же полку в его маєтности в селѣ Бутках в шинку же годовъ два; пошедши же оттоль, жил Слободского Сумского полку сотни Лебединской в селѣ Васильковцѣ в маєтности бунчукового товариша Андрея Полуботка, а потом, пришедъ в показанное село Наумовку, и нынѣ тамъ живеть в шинку; оно́го же жида Якова двоюродный братъ жидь Ицко Авраамовъ зашелъ де в Малую Росію с Полско́й области з мѣстечка Брагина в прош-

арк. 432. ломъ 732 году в мѣць іюнь послѣднихъ чисель

и, пришедъ, жилъ полку Лубенского сотнѣ Пъратинской в селѣ Мамаѣвцѣ, в маестности умершого генерала Вейзбаха, в шинку, годовъ три, а потомъ перешедъ в показанное село Наумовку, принять в шинокъ имъ бунчуковымъ товарищемъ Полуботкомъ. Промислу своего другого и собственныхъ грунтовъ и протчихъ угодій не имѣють.

Сотнѣ Сосницкой.

Жидъ Авраамъ Янке-левъ с женою Рахилею и еднимъ синомъ и двома дочерми да с се-строю своею родною вдовою Рахилею и сы-номъ ей Авраамомъ да двома дочерми с Сей-ною и Медиссою.

Живет в селѣ Кудровки в шинковомъ бунчуко-вого товарища Григория Савича дворѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ с Полской области с мѣстечка Чернобыля, Аврутскаго повѣту, владѣнія гетмана корунного Сапѣги, в прошломъ 734 году, в декабрѣ мѣцъ в 14 числу, и пришелъ полку Чернѣговского в мѣстечко Понурниці, державы ея высочества благовѣрныхъ государинѣ цесаревни Елисаветъ Петровни; принят тамо бывшимъ управителемъ Семеномъ Семеновичемъ сыномъ Воробьевимъ; в началѣ 735 году генваря 1 числа билъ в селѣ Вербѣ в званіи шинкарскомъ того жъ году февраля по 1 число, а с того села пошедъ, пришелъ в показанное село Кудровку и принять помянутымъ бунчуковимъ товаришомъ Григоріемъ Савичомъ в шинковій дворъ, гдѣ и ннѣ, шинкуя его Савичовимъ напиткомъ, жи-ветъ. Промислу же своего другого и собствен-ныхъ грунтовъ и протчихъ угодій не имѣеть.

Жидъ Яковъ Лейбовъ с женою Саррою и с дѣти, синами троми Копѣлемъ, Авраамомъ и Измаиломъ и до-дочерью Вриною да невѣсткою своею, а же-ною Копелевою Кеглою.

Живетъ в мѣстечкѣ Понурниці в званіи шинкар-скомъ, а зашелъ с Полской области мѣстечка Чернобыля, Аврутскаго повѣту, владѣнія корун-ного гетмана Сапѣги, в Малую Росію в прош-ломъ 734 году в декабрѣ мѣцъ 16 числѣ и пришелъ в вышеписанное мѣстечко; принять тамо пред-писаннымъ управителемъ Семеномъ Семеновичемъ синомъ Воробьевимъ в началѣ 735 года генваря с 1 числа в дворъ шинковій и жилъ в продажи всякого напитку в шинкарскомъ званіи по 736 годъ ноября по 8 число, а с того числа по приказу нынѣшняго управителя Бенедикта Аршиневского в томъ же шинкарскомъ званіи живетъ и по ннѣ ¹⁾.

¹⁾ Далі про кожду сім'ю стереотипна фраза: „промыслу же своего другого и сос-твенныхъ грунтовъ и протчихъ угодій не имѣеть“. Цю фразу далі ми не друкуемо.

Жидь Авраамъ Ицковичъ с женою Фейдою, з двома дочерми Двойсею и Сейною.

Живеть в вышеписанномъ мѣстечку Понурницѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшелъ с Полской области з мѣстечка Мижиричъ владѣнія Озарановъ с купцами жидами в Малую Росію в прошломъ 733-мъ году августа первыхъ чиселъ и служилъ при жиду Авраму полку Переяславского в описномъ на ея императорское величество селѣ Дроздовцахъ по 735 годъ, ноября по 1 число, а потомъ взялъ де его понурницкой жидь Яковъ Лейбович в Понурницю и оженилъ на своей дочерѣ, а его женѣ, показанной Февдѣ, за вѣдомомъ управителя Семена Семенова Воробева, гдѣ тот жидь Ицко и по нѣ в шинкарскомъ званіи зостається.

арк. 433.

Жидь Авраамъ Шмолевъ з братомъ Хаимомъ з женами своими Файною, Естою да дочерми Хасею, Бовною да при нихъ жидь Ааронъ Хаскилевъ.

Живуть в той же Понурницкой сотнѣ в селѣ Козиловки в шинкарскомъ званіи, а зайшли з Полской области мѣстечка Дубна, владѣнія князя Сангушка, в Малую Росію в прошломъ 734 году в апрелѣ мѣ в первомъ числѣ в мѣстечко Обуховку, а потомъ того жъ году мѣа маія 1-го числа отлучась, билъ в полку Переяславскомъ мѣстечку Ирклѣвѣ при сотнику ирклѣвскому Славцѣ Требинскомъ в шинку по 735 годъ марта по 16 число, а потомъ приняти в том же полку в отписние на ея императорское величество маетности Дробовци и Шипковцы порутчикомъ, а какимъ іменно, в вѣдомости не показано, и жили тамо в шинкарскомъ званіи по 735 годъ марта по 10 число, а с того числа отлучась пришли в полкъ Чернѣговскій сотнѣ Понурницкой мѣстечко Орловку и приняти тамо шинкаремъ Орловскимъ жидомъ Авраамомъ, по приказу его, гдѣна помянутого бунчукового товарища Андрея Полуботка, в помянутое село Козиловку, гдѣ и по нѣ в званіи шинкарскомъ обрѣтаются.

Ааронъ Хаскелевъ зайшелъ с Полской области з мѣстечка Лисянки, з владѣнія хорунжого корунного Яблонского, в Малую Росію прошедшаго 736 году мѣа февраля з генераломъ Фонъ-Шпигелемъ и при немъ де генералу билъ 737 года марта по 8 число, а с того года совокупно с по-

казанными жидами Авраомъ и Хаимомъ прихаль полку Чернѣговского в мѣстечко Орловку, гдѣ з жидомъ шинкаремъ орловскимъ по приказу гдѣна его бунчукового товариша Андрея Полуботка принять в той Орловкѣ в другій шинокъ и тамо де жилъ по 738 годъ апрѣля по 10 число, а оттоль отъшовъ, живеть ннѣ при вышѣписанныхъ жидлахъ Авраму и Хайму в томъ селѣ Козиловцѣ.

Жидъ Онисимъ Авраамов з женою Воврею(?) с чотырма синами Аршою, Яковомъ и Адомъ(?) да единою дочерью Еввдою.

Живет в мѣстечкѣ Орловцѣ в шинковомъ бунчукового товарища Андрея Полуботка дворѣ, а зайшолъ с Полской области владѣнія князя Вишневецкого мѣстечка Брагиня в Малую Росію

в прошломъ 733 году в августѣ мѣцъ в первомъ числѣ в мѣстечко Хоружовку маетности покойного графа Головкина и принять де былъ тамо хоружанскимъ управителемъ Василемъ Алексѣевымъ сыномъ Ларенцовымъ в званіе шинкарское в село Бутки, гдѣ жилъ по 735 годъ юля по 28 число, а потомъ по приказу другого управителя Ивана Яковлева сна Салдатева в томъ же селѣ Бутках билъ того 735 году мая по 19 число, а потомъ, отлучасъ, пришелъ в полкъ Чернѣговскій в показанное мѣстечко Орловку, гдѣ принять в званіе шинкарское помянутымъ бунчуковымъ товаришемъ Полуботкомъ.

арк. 434.
Жидъ Іосифъ Абрамовичъ з женою Симою Шмоловною.

Живеть в селѣ Домашлинѣ владѣнія бунчукового товарища Владиміра Полонѣцкого в званіи шинкарскомъ, в шинковомъ его Полонѣцкого дому, а зайшолъ с Полской области з села Потѣвки владѣнія шляхтича полского Стецкова в Малую Росію в прошломъ 734 году в мѣцъ октябрѣ чрез фарпость Сорокошичскій и жилъ полку Лубенского Пѣратинской сотнѣ в селѣ Бѣлоцерковцѣ удовствующей Тернавской чрез два года в званіи шинкарскомъ по 738 годъ, а в 738-мъ году мѣцъ марту прибывши полку Чернѣговского сотнѣ Киселіовской в село Александровку, владѣнія сотника киселіовского званія Лисенка, а послѣ пошелъ в показанное село Домашлинѣ, гдѣ при-

нять означеннымъ Полонѣцкимъ в шинокъ его,
гдѣ и ннѣ живеть.

Итого в полку Чернѣговскомъ жидовъ
душ мужеска полу 31
женска полу 36

Полку Прилуцкого

Жидъ Авраамъ Шмо-
ловичъ з женою своєю
Босою и изъ синами
Иршою и Шломою и
дочерью Менею.

Живеть в селѣ Мамаѣвцѣ, в маетности генерала
Фельтъмаршала и кавалера графа Фонъ Миниха,
учя жидовскихъ дѣтей писмамъ, а зайшов с Пол-
ской области мѣстечка Брагиня, владѣнія шлях-
тича Бандолѣ, прошлого 735 года в май мѣць
с прочими купецкими жидами в Малую Росію,
куда пришедъ, жилъ полку Лубенского сотнѣ
Глинской в селѣ Андрюшевкѣ по 734 годъ,
а 734 году пошелъ с показаннаго села, жилъ по
разнымъ мѣстамъ, уча ж жидовскихъ дѣтей пис-
мамъ, ннѣ же живеть в вышеписанномъ селѣ
Мамаѣвцѣ в томъ же учительскомъ званіи при
другихъ жидахъ.

Жидъ Давидъ Билемо-
вичъ з матерю своєю
Ривкою Лейзеровою,
вдовою, и з женою Ха-
наю и дочерью Россюю.

Живеть полку Прилуцкого в селѣ Калюжинцахъ
в маетности бунчукового товарища Антона Мило-
радовича в шинковомъ Милорадовича домѣ в зва-
ніи шинкарскомъ, а зашелъ в Малую Росію с Пол-
ской области села Ламмова, державцы шляхтича
Далица, прошлого 1735 году в мартѣ мѣць и, пере-
шедъ з заграницѣ чрез село Малинцѣ за пашпор-
томъ полковника Дунѣна, жилъ первіе полку
Лубенского в селѣ Губринцахъ, в маетности бун-
чукового товарища Федора Марковича, полгода
в сусѣдахъ в жида Михайла Яковича шинкаря,
а оттоль з Губринецъ перешель в помянутое село
Калюжинцѣ, гдѣ и поннѣ живеть за шинкаря,
а принятъ означеннымъ товарищемъ Милорадо-
вичемъ без жадного указу.

арк. 435.

Жидъ Якубъ Хаймо-
вичъ з женою своєю
Марьямною з дочерми
Златкою, Хойкою, з си-
нами Шевсою и з Ше-
лою да зятемъ своимъ
Водемъ.

Живеть в мѣстечку Переволочной в шинковомъ
домѣ судіи войскового енерального Забѣли в зва-
ніи шинкарскомъ, а зайшоль в Малую Росію
с Полской области з мѣстечка Наровлѣ, владѣнія
каштеляна Скирни, в прошломъ 1736 году в фев-
ралѣ мѣць и пришедъ жилъ первіе полку Нѣжин-

ского в селѣ Сосновцѣ, в маетности бунчукового товариша Андрея Лизогуба, за шинкаря три чверти года, а оттоля з Сосновки перейшоль в полькъ Прилуцкій в показанное мѣстечко Переволочну, гдѣ и нѣ живеть в томъ же шинковомъ званіи; принятъ имъ судією енеральнымъ Забѣлою.

Жидъ Якубъ Ирповичъ з женою своею Добрушкою.

Живеть того ж полку в селѣ Харитоновки в маетности обозного енерального войскового Якова Лизогуба в званіи шинкарскомъ, а зайшоль онъ в Малую Росію с Полской области мѣстечка Лисянки прошлого 732 году августа мѣа и перешедъ жилъ первіе полку Лубенского в селѣ Константиновѣ в маетности гдѣрственного канцлера графа Гаврила Головкина летъ пять при отцу своемъ Иршѣ, а оттоль з Константинова перейшоль в показанное село Харитоновку, гдѣ и по нѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Аврамъ Лейбовичъ з женою своею Генею и дочерью Росею.

Живеть в селѣ Олексинцяхъ в маетности енерального войскового обозного Якова Лизогуба в шинковомъ его домѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшелъ в Малую Росію з Полской области мѣстечка Бѣлой Церкви в прошломъ 734 году за пашпортомъ умершого генерала фон Вейзбаха и за приходомъ своимъ в Малую Росію жилъ первіе того ж полку сотнѣ Сребранской в селѣ Березовки, в маетности прилуцких протопопенковъ, прозиваемыхъ Трифоновскихъ, без жадного гендлю, а оттоль перейшовши, жилъ полку Нѣжинского полковой сотнѣ в селѣ Вересочахъ; нѣ же живеть в показанномъ селѣ Олексинцяхъ в шинку преждеписанного обозного енерального Лизогуба, собственныхъ же своихъ грунтовъ и другихъ угодій не имѣеть.

Жидъ Аврамъ Израиловичъ з женою своею Бейлой и синами Израилемъ, Ессеемъ и Нихинумом да дочерми Мариасею и Генею.

Живеть того ж полку сотнѣ Иваницкой в селѣ Бережовки, маетности сотника Иваницкого Павла Минѣцкого, в шинковомъ его домѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшелъ в Малую Росію з Полской области з села Бузукова, владѣнія шляхтича полского Галича, прошлого 735 года за пашпортомъ полковника Дунѣна и скоро в Малую Ро-

сію пришолъ, билъ Прилуцкомъ же полку сотнѣ полковой деревни Лемашовки, маетности Толстих, за шинкара, а оттоль перейшолъ в маетность хорунжого Горленка, село Товкачевку, гдѣ билъ толко недели чтири, а послѣ перейшолъ в показанное село Березовку, гдѣ и ннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

арк. 436.
Жид Ишко Иршовичъ з женою своею Сосою, з синами Олеромъ и Запеемъ и дочерью Фелією.

Живеть тое же сотнѣ в селѣ Бережовцѣ в маетности Иваницкого сотника Мѣнѣцкого, в обрѣтаючихся тамо жидовъ, уча ихъ дѣтей писма, а зайшолъ в Малую Росію с Полской области, з мѣстечка Илска, з владѣнія шляхтича Скирки, в 736 году в юлѣ мѣцѣ и за приходом своим в Малую Росію, какъ учаль в показанномъ селѣ жить, такъ и поннѣ тамъ же живеть.

Жидъ Авраам Лейбовичъ з женою своею Экстерью з синомъ Лейбою и женою его Гетою, другимъ синомъ Беркомъ и хлопцемъ первого, и дочерми двѣма Лейкою и Свѣтлюю.

Живеть того жъ полку сотнѣ Красноколядинской в селѣ Кропивной, маетности Параскевіи Лизогубовой, в шинковомъ ея домѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ в Малую Росію с Полской области села Лебедина, маетности Любошинского, за позволениемъ состоявшего тогда в Малинцяхъ на границѣ полковника Дунѣна в 735 году в мартѣ мѣцѣ, и пришедъ в Малую Росію, жилъ первіе полку Лубенского сотнѣ Глинской в селѣ Сурматовцѣ, маетности сотника Глинского Опанаса Жуковского, за шинкаря еденъ годъ, а оттоля перейшолъ в полкъъ Прилуцкій, в показанную сотню, село Кропивную, гдѣ и поннѣ в званіи шинкарскомъ живеть, а принятъ туда вишеписаннымъ сотникомъ Жуковскимъ невѣдомо почему.

Жидъ Мардохей Пейсховичъ з женою своею Рахилєю и з синами Ханмомъ и Янкелемъ.

Живеть того ж полку в селѣ Липовомъ, в маетности обозного войскового енерального Якова Лизогуба, в шинковомъ его домѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ в Малую Росію с Полской области з мѣстечка Обухова в прошломъ 735 году в сентябрѣ мѣцѣ и пришедъ жилъ в Малой Росіи по разнымъ мѣстамъ, а ннѣ живеть в показанномъ селѣ Липовомъ в преждеписанного обозного за шинкара; принятъ же имъ обознымъ невѣдомо почему.

Жидъ Цедикъ Налмановичъ з женою своею Ханною.

Живеть в томъ селѣ Липовомъ при тестѣ своемъ вишеписанномъ Мордохаѣ, а зайшолъ в Малую Росію с Полской области з мѣстечка Брусилова, владѣнія каштеляна волинского, за пашпортомъ генерала Вейзбаха в 735 году в мартѣ мѣцъ и пришедъ жил полку Прилуцкого сотнѣ Серебрянской в селѣ Березовцѣ безъ жадного гендлю, а оттоль пошел и жилъ полку Лубенского сотнѣ Роменской в селѣ Гавриловки, в маетности подскарбія енерального Андрея Марковича, без гендлю полгода, а послѣ пошелъ полку Нѣженского сотнѣ Ивангородской жилъ в селѣ Хвастовцяхъ в шинку удовствуюющей сотнички Новомлинской Шишкевичевой в званіи шинкарскомъ; нѣ же живеть в предписанномъ селѣ Липовомъ при помянутомъ тестю своемъ.

Жидъ Мойсей Яковлевъ з женою своею Сосею и швагромъ Саномъ (?)

(арк. 437)

Живеть тогож полку Прилуцкого сотнѣ Красноколядинской в селѣ Коренецкой в шинку обозного войскового енерального Лизогуба в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ в Малую Росію з Полской области з мѣстечка Делбича, владѣнія воеводи Белского, в прошломъ 735 году в май мѣцъ и жилъ в Малороссіи по разнымъ мѣстамъ, уча жидовскихъ дѣтей писма и шенкуя в разныхъ владѣльцовъ; нѣ же живеть в означенномъ селѣ Коренецкѣ.

Жидъ Симонъ Мордуховичъ з женою Сифрою.

Живеть тоей же сотнѣ в селѣ Галисѣ, маетности обозного войскового енерального Якова Лизогуба, в званіи шинкарскомъ; а зайшолъ в Малую Росію с Полской области з мѣстечка Бѣлой Церкви в 735 году в генварѣ мѣцъ и пришедъ жилъ полку Лубенского сотнѣ Глинской в селѣ Андрюшовки в жида своего дяди полтора года, ничего не гендлюючи; потомъ жилъ полку Прилуцкого сотнѣ Ичанской в селѣ Паракіевки, маетности Сави Рогозинского, а оттоль пошовши, сталъ жить в показанномъ селѣ Кореницкѣ обозного енерального за шинкаря, гдѣ и нѣ живеть.

Жидь Авраамъ Тобѣвичъ з женою своєю Свѣтлою и матерью Лейкою и сестрою родною Малкою.

Живеть в селѣ Карабутовѣ, описномъ на ея імпер. велич. маєтности, в шинковомъ дому, а зайшовъ в Малую Росію с Полскою области села Старобѣля, владѣнія ксіонжа Любошинского, в 735 году в мартѣ мѣѣ и пришедъ жилъ в Малороссійских полкахъ по разнымъ мѣстамъ в разныхъ владѣльцевъ, шинкуючи напитками, а нѣ живеть в вишеписанном селѣ Карабутовѣ в званіи шинкарскомъ.

Жидь Авраамъ Есиповъ з жезою своєю Гривкою и синомъ Есипомъ.

Живеть того ж полку в селѣ Куриловцѣ, маєтности бунчукового товарища Данили Кандибы, в шинковомъ его домѣ в званіи шинкарскомъ; а зайшовъ в Малую Росію с Полскою области з мѣстечка Чернобиля, владѣнія Сапѣги, прибывъ в прошломъ 734 году в ноябрѣ мѣѣ и пришедъ жилъ полку Стародубского сотнѣ Шептаковской в селѣ Бучнахъ в званіи шинкарскомъ полгода, а потом пошелъ в полк Прилуцкій и учаль жить в показанномъ селѣ Куриловцѣ, гдѣ нѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидь Есь Моисеевъ з женою своєю Хвемсю(?) и синомъ Лейбою и дочерю Хайкою.

Живеть того ж полку сотни Красноколядинской в селѣ Гировцѣ, маєтности бунчуковых товарищей Андрея и Петра Лещинскихъ, в шинковомъ ихъ домѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшовъ в Малую Росію з Полскою области з села Бородянки в 735 году в февралѣ мѣѣ, а за приходомъ своимъ жилъ полку Чернѣговского в селѣ Вербѣ, описномъ на ея і. в., званіи шинкарскомъ, а оттоль перейшовъ и сталъ жить в вишеписанномъ селѣ Гировцѣ в шинковомъ показанных бунчуковых товарищей домѣ, гдѣ и нѣ в томъ же шинкарскомъ званіи живеть.

арк. 438.

Жидь Яков Ілевичъ з женою своєю Песею и синомъ Ілею и Абрамомъ и дочерю Істею.

Живеть той же сотнѣ Красноколядинской в селѣ Маломъ Самборѣ, описномъ на ея ім. вел., в званіи шинкарскомъ, а зайшовъ в Малую Росію з Полскою области мѣстечка Смѣлого, владѣнія старосты Любомирского, прошлого 730 году и, пришедъ в Малую Росію, жилъ в разныхъ малороссійских полкахъ в разныхъ владѣльцовъ в званіи шинкарскомъ, и нѣ в томъ же шинкарствѣ живеть в показанномъ селѣ Самборѣ.

Жидь Авраамъ Шмуиловичъ.

Живеть вишеписанного жида Якова в селѣ Самбурѣ, уча дѣтей его писма, а зайшолъ в Малую Россію з Полской области мѣстечка Лубна, владѣнія ксіонжа Сенгушка, и жилъ чрезъ всѣ года по разнымъ жидамъ, уча дѣтей ихъ писма, а ннѣ живеть в предписанного жида Якуба Ілевича.

Жидь Авраамъ Берковичъ з женою своею Менкою.

Живеть сотнѣ Ичанской в селѣ Парафѣевкѣ, маетности Сави Рогозинского, в шинковомъ его домѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ в Малую Россію з Полской области з мѣстечка Бугуславля в 736 году и, за приходомъ своимъ, жилъ полку Лубенского сотни Роменской в мѣстечкѣ Константиновѣ, владѣнія канцлера графа Головкина, в званіи шинкарскомъ чрезъ три года; потомъ, перешовши в полк Прилуцкий, живеть и ннѣ в вишеписанномъ селѣ Парафѣевкѣ в званіи шинкарскомъ; а принять онъ в то село невѣдомо по какому указу.

Жидь Іршъ Лейбовичъ з женою своею Менею и тещею Марьяссею.

Живеть в сотнѣ Ічанской в селѣ Іржовцѣ, маетности сотника ічанского Григорія Стороженки, в шинковомъ его дворѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ в Малую Россію з Полской области мѣстечка Богуславля 736 году в юль мѣцъ и, пришедъ, жилъ полку Лубенского сотнѣ Роменской в мѣстечкѣ Константиновкѣ, владѣнія графа Головкина, в отца своего жида Лейбы, шинкуючи разнымъ напиткомъ, а оттолъ пошолъ в показанное село Ржавецъ, гдѣ и ннѣ живеть в званіи шинкарскомъ; принять же имъ сотникомъ ичанскимъ невѣдомо почему.

Жидь Хаимъ Мойсевичъ з женою своею Марьяссею и з дочерми Монею и Соткою.

Живеть в сотнѣ Монастырской в хуторѣ Кривенковскомъ, владѣнія лейбъ-гвардіи майора Гамѣа, в шинковомъ его домѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ в Малую Россію с Полской области з мѣстечка Гомля, владѣнія ксіонджа Чартирського, в 1724 году в декабрь мѣцъ и пришедъ жилъ полку Стародубского волости Шептаковской в селѣ Будахъ в званіи шинкарскомъ; потомъ жилъ за шинкаря ж полку Нѣжинского сотнѣ Глуховской в селѣ Зазѣрнахъ, маетности бунчукового товарища Стефана Миклашевского,

а потомъ, пошовши, жилъ по разнымъ мѣстамъ в разныхъ владѣльцахъ, тож шинкуючи, а ннѣ живеть в показанномъ хуторѣ Кривенковскомъ в званіи ж шинкарскомъ и принятъ имъ майоромъ Гамѳомъ невѣдомо почему.

Жидъ Перець Лейзеровъ з женою своею Истею, з синами Лейзоромъ, Симономъ и Хаскелемъ, и с дочерью Лею.

Живеть того ж полку сотнѣ полковой в селѣ Мамаіовцѣ, маетности генерала ѳельтъ-маршала и кавалера графа ѳонъ-Миниха, в званіи шинкарскомъ; а зайшолъ в Малую Россію з Полской области з мѣстечка Брагина, владѣнія шляхтича Бандоли, в 732 году в мартѣ мѣцъ и с этого времени и поннѣ в показанномъ селѣ живеть.

Жидъ Мосѣй Яноховой з женою своею Златкою и дочерми Фримою, Соркою и Басею и синомъ Лейбою да братомъ своимъ роднимъ Маркою и женою его Бехлюю.

Живеть того ж полку сотнѣ полковой в деревнѣ Липовцѣ, маетности генерала ѳельтъ-маршала, кавалера графа ѳонъ-Миниха, в шинковомъ его дворѣ за шинкаря, а зайшолъ в Малую Россію с Полской области з мѣстечка Брусилова, владѣнія шляхтича Олшанскаго, прошлого 1736 году

в юлѣ мѣцъ и, пришед, жилъ полку Лубенского сотнѣ Смилянской в селѣ Буткахъ, шинкуя разнымъ напиткомъ чрез три года, а оттоль пошовши, жил по разнымъ мѣстамъ в разныхъ владѣльцовъ за шинкаря, а ннѣ живеть в показанной деревнѣ Липовцѣ в званіи шинкарскомъ; собственныхъ же своихъ грунтовъ и протчихъ угодій не имѣеть. Да при немъ жиду живеть в сусѣдехъ вдова жидовка Топка.

Жидъ Лейба Ицковичъ з женою своею Сорою и синомъ Самойломъ да тещею его Сорою и синами ея Аврамомъ и Нафолемъ.

Живеть того ж полку в селѣ Раскахъ, маетности генерала ѳельтъ-маршала и кавалера графа ѳонъ-Миниха в шинковомъ домѣ за шинкаря, а зайшолъ в Малую Россію з Полской области з мѣстечка Слуцка, владѣнія ксіонжа Миколая Радзивила, 732 году в маѣ мѣцъ и, пришедъ, жилъ полку Лубенского сотнѣ Глинской в слободкѣ Ковбашинѣ, владѣнія покойного генерала ѳонъ-Вейзбаха, за шинкаря полтора года, а оттоль перешедши в показанное село Раски, и ннѣ тамо живеть в званіи шинкарскомъ.

Жид Аврамъ Нахмановичъ з женою своею Басею и дочерми Марьясею, Рохлею и Сарою, Нахрою.

арк. 440.

Жидъ Иршъ Гершовичъ з женою своею Ерейнею и синомъ Аврамомъ и дочерью Этою.

Жидъ Желманъ Недковичъ з женою своею Саррою и синомъ Юдкою и з дочерми Ревзою и Хасею.

Аврамъ Юдковичъ з женою своею Оевдою и синомъ Янкелемъ и женою его Соррою и дѣвчиною Дворою.

Живеть в томъ же селѣ Раскахъ, маености генерала ѳельтъ-маршала и кавалера ѳонъ-Миниха, в шинковомъ же домѣ, шинкуя разнымъ напиткомъ, а зайшолъ в Малую Россію з Полской области з мѣстечка Слуцка, владѣнія ксіонджа Миколая Радзѣвила, в 735 году и за приходомъ своимъ жилъ полку Лубенского, сотнѣ Роменской, в селѣ Засулѣ, маености подскарбія енерального Андрея Марковича, шинкуя напиткомъ его годъ еденъ, а оттоль перейшовши в показанное село, живеть и ннѣ тамо за шинкаря.

Живеть того же полку сотнѣ полковой в деревнѣ Лемашовцѣ, маености Александра и Івана Петровичовъ Толстихъ, за шинкаря, а родился онъ в Малой Россіи полку Лубенского сотнѣ Чорнухой, в селѣ Бѣлоцерковцѣ, маености асаула полкового Лубенского Петра Петровича, и жилъ при отцу своему жиду Гершу с малихъ летъ, покамисть оженился в своей вѣри на жидовцѣ Брейнѣ, а оттоль з Бѣлоцерковки перейшов в показанную деревню и поннѣ тамо живеть в званіи шинкарскомъ.

Итого в полку Прилуцкомъ жидовъ душъ
мужеска полу 55
женска полу 53

Полку Переяславского.

Живеть в сотнѣ Воронковской в селѣ Глубокомъ, маености --- ѳонъ Миниха, за шинкаря, а зайшолъ в Малую Россію с Полской области з мѣстечка Брагиня, владѣнія поляка Бандолего, прошлого 731 году и принятъ в оное село помершимъ генераломъ ѳонъ Вейзбахомъ, гдѣ и ннѣ живеть в томъ же шинкарскомъ званіи.

Живеть той же сотнѣ в селѣ Рогознѣ в шинку сотника воронковского Николая Аѳендика в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ в Малую Россію с Полской области з мѣстечка Брагиня, владѣнія поляка Бандолего, 735 года мая 25 и, пришедъ, жилъ впервіе в селѣ Глубокомъ у брата своего жида Желмана Недковича безъ жадного званія еденъ годъ а оттоль пошедши, жилъ полку Кіев-

ского мѣстечка Носовки, в шинку бунчукового товарища Семена Шаули; в прошломъ же 737 году сталъ жить и ннѣ живѣть по приему сотника воронковского в шинковомъ его домѣ.

Жидъ Файбишъ Мойсѣевичъ з женою своею Генею и синомъ Рувимомъ.

Живеть тое же сотнѣ в селѣ Старомъ, маетности помянутого сотника воронковского Николая Аѳендика, в званіи шинкарскомъ, а вѣйшоль в Малую Россію з Полской области мѣстечка Брагиня с тестемъ своимъ, вишеписаннымъ жидомъ Авраамомъ Юдковичемъ, в прошломъ 735 году маія 25-го ж и, пришедъ, жилъ чрезъ годъ в мѣстечку Носовки в шинку бунчукового товарища Андрея

Шаули, а ннѣ живеть по приему предписанного сотника у показанномъ селѣ Старомъ в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Данъ Осиповичъ з женою Нахамою и синомъ его Осипомъ.

Живеть той же сотнѣ в мѣстечку Воронковъ в шинковомъ воронковского сотника Миколая Аѳендика домѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшоль з Полской области мѣстечка Брагиня, владѣнія поляка Бандоли, в прошломъ 735 году и, зашедъ в Малую Россію, жилъ при жиду Желману Недковичу, уча писмамъ жидовскихъ дѣтей его, и женился на дочери его же в селѣ Глубокомъ; оженившись же в 736 году билъ в мѣстечку Борисполь, а потомъ пришелъ в Воронковъ 737 году юня 16, гдѣ и нынѣ живеть в шинку помянутого сотника воронковского Николая Аѳендика.

Жидъ Есипъ Жураховичъ з женою своею Иткою и синомъ Есипомъ дочерью Ревзою.

Живеть тое же сотнѣ мѣстечку Воронковъ в шинку Ростановича, протопопы бориспольского, за шинкаря, а зайшоль с Полской области в Малую Росію в 737 году в маі мѣцѣ 7 числѣ з мѣстечка Брагиня, владѣнія поляка Бандолего, и пришед, жилъ полку Лубенского в мѣстечку Рогинѣ инспекторомъ своихъ же жидовъ шесть мѣцѣй, а оттуда пошоль в полкъ Переясловскій в сотню воронковскую в село Глубокое и тамъ жилъ мѣцѣй шесть в званіи инспекторскомъ же, а оттуда пришелъ в мѣстечко Воронковъ и принятъ протопопомъ Баришполскимъ Рустановичемъ в шинковой домѣ его, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Якобъ Желмановичъ з женою своею Дворкою и синомъ Иосифомъ да дочерми Роскою, Шифрою и Голдою.

Живеть волости Биковской в деревнѣ Веприку в званіи шинкарскомъ и зайшоль в Малую Россію с Полской области, мѣстечка Лисянки, прошлого 733 году и за приходом своимъ жилъ в сель Хоружовки, маетности графа Гаврила Ивановича Головкина, по приему его туда на жиллію прикажчикомъ Василемъ Алексѣевымъ Ларонцовымъ, а оттоль пришедши, в 735 году сталъ жить по приему дозорцы бившаго биковского Ивана Вятковского в показанной деревнѣ Веприку за шинкара, гдѣ и ннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Марко Жущмановъ з женою своею Стехою и синами Есипомъ, Менемъ, Ичком и Мовшею да дочерми Сифрою и Шейною и при нихъ учитель жидовинъ Іяков.

Живеть волости Биковской в сельѣ Воронках в званіи шинкарскомъ, а зашоль в Малую Россію з Полской области изза Любича, з мѣстечку Брагиня, владѣнія поляка Бандолеги, прошлого 734 году марта первыхъ чисель, и пришедъ Кіевского полку в мѣстечко Мостище, маетности князя Трубецкого, жилъ тамо в званіи шинкарскомъ полтора года, по принятіи управителемъ Пироженкомъ, а оттудова сошелъ в село Ируполе в сотню Басанецкую, в маетность переводчика Корбзі, гдѣ жилъ за шинкаря полтора года, по принятіи Константіемъ Корбою; в прошломъ же 737 году, осеннихъ чисель, пришелъ въ волость Биковскую в село Воронки, живеть въ званіи шинкарскомъ по приему бившаго Биковского дозорци Янковского.

арк. 443

Жидъ Іосифъ Рувиневичъ з женою своею Злоткою и синами Аврамомъ, Рувимомъ, Яковомъ, Лейбою да дочерми Леею и Шейною.

Живеть в волости Биковской в сельѣ Здуровцѣ в званіи шинкарскомъ, зашелъ в Малую Россію з Полской области з мѣстечка Стомли, владѣнія ксіон жа Вишневецкого прошлого 731 году в полкъ Прилуцкій в село Раски, в маетность помянутого генерала Вейзбаха, и тамъ былъ в званіи шинкарскомъ два года, а оттоль пошед, жилъ в фукторѣ Кривенковскомъ его же умершого генерала Вейзбаха полтретя года, а оттуда пошелъ полку Переясловского в мѣстечко Басань в 736 году, в шинокъ Константія Корбы, гдѣ жилъ полтора года; послѣ же пришелъ в Биковскую волость, в описную маетность село Здуровку, в 738 году, гдѣ и ннѣ живеть по приему бившаго дозорци Вятковского в званіи шинкарскомъ.

Жидь Авраамъ Іозеро-
вичъ з женою Ревекою.

Живеть сотнѣ Яготинской в описной маєтности селѣ Капустинцѣ в званіи шинкарскомъ, а зашель в Малую Росію з Полской области, з повѣту Кієвского, сподъ держави шляхтича Павши, 732 году и пришед в вишеписанное село, по приему генералши Контакузиной живеть ннѣ тамо в званіи шинкарскомъ.

Жидь Гершикъ Авраа-
мовичъ з женою своєю
Иткою и сивомъ Нахи-
номъ.

Живеть в той же сотнѣ в томъ же селѣ Капустинцахъ в званіи шинкарскомъ, а зашол в Малую Росію з Полской области города Ховшеча прошлого 731 года з держави поляка Воловича, гдѣ шинковаль годъ горѣлкою умершей генералши Контакузиной, а оттуда пошолъ в еижъ маєтність в село Дробѣвцѣ, сотнѣ Золотоносской, и тамъ шинковаль два года, а чрез три года онъ, жидь, за отца своего оплачуєть в описний дворѣ долгъ и поннѣ живеть в селѣ Капустинцѣ по приему генералши Контакузиной.

Жидь Іосифъ Яковлевъ
з женою Бейлою з си-
номъ Волфомъ и дядею
Есипомъ Борховичемъ
з дочерми своими Ит-
кою, Ханною и Нахал-
ною.

Живеть той же сотнѣ в селѣ Бирловцѣ, маєтности обозного войскового енерального Лизогуба, в званіи шинкарскомъ, по приему имъ обозним, а зашолъ в Малую Росію з Полской области, мѣстечка Брусилова, владѣнія поляка Олшанского, в 734 году и, пришедъ в городъ Переясловль до генералши Контакузиной, по приему оной генералши, в маєтности ее селѣ Дробѣвцахъ шинковаль полтора года; оттуда пошедши, шинковаль в волости Геховской в описной маєтности, в селѣ Чернобилѣ, еденъ годъ, а оттуда пришедъ, живеть в показанномъ селѣ Брусиловѣ, оставя званіе шинкарское праздно.

Ітого в полку Переясловскомъ жидов	
мужеска полу душъ	29
женска полу	26

Полку Нѣжинского.

Жидь Авраамъ Мейле-
ловичъ з женою своєю
Шейною Мойсѣвою
з дочерми Фейдою и
Ханною.

Сотнѣ первой полковой живеть в городѣ Нѣжинѣ в дворѣ попа покровского Михаила Самойловича в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Росію з Полской области, з мѣстечка Чернобиля, владѣнія старосты мерицкого Сапѣги, 734 году октября 9-го, первѣе жилъ в полку Нѣжинскомъ сотнѣ второй полковой, селѣ Ба-

каювць, маєтності сотника дѣвицкого Іакова Селецкого, в званіи шинкарскомъ два года, а потомъ пришолъ прошлаго 736 году в городъ Нѣжинъ и принятъ помянутымъ попомъ покровскимъ Самойловичемъ в домъ его шинковой, гдѣ и поннѣ живеть.

Жидъ Берко Исаковичъ з женою Рахилью, з синами Ицкомъ, Маркомъ, Лейбою, Якубомъ, и дочерью Песею.

Живеть в городъ Нѣжинъ в дворѣ козака сотнѣ первой полковой Івана Матюхи в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Росію з Полской области, з мѣстечка Чернобиля, владѣнія предписанного Сапѣги, 734 году октября 9; первѣ жилъ полку Лубенского в селѣ Голюнцѣ, в маєтності бунчукового товарища Ѳедора Гамалѣи, за шинкара, а потомъ пришелъ онъ в село Бубни и жилъ в дворѣ тамошнего попа Павла Свѣта в званіи шинкарскомъ полтора года, а потомъ пошолъ и жилъ полку Кіевского в селѣ Середницѣ мнря Елецкого Чернѣговского за шинкаря еденъ годъ, а потомъ пошолъ 738 году в Нѣжинъ и принятъ вишепомянутымъ козакомъ, гдѣ и ннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Іосифъ Пуцковичъ.

Живеть города Нѣжина в селѣ Малой Кошеліовки в дворѣ надзирателя овчарнихъ заводовъ Ігната Деревицкого в званіи шинкарскомъ, а зашелъ в Малую Росію з Полской области, з города Острога, владѣнія ксіонжа Сангушки ординанта, в прошломъ 734 году іюля 10 и первѣ жилъ онъ полку Полтавского маєтності умершаго генерала в селѣ Оргину Михаеля за інспектора целій годъ, а оттуду пошовъ, онъ жилъ полку Нѣжинского в селѣ Хвастовцѣ да в селѣ Шаповаловки, а оттоль також полку Чернѣговского в маєтності обозного войскового енерального Лизогуба в селѣ Куликовки у разныхъ жидовъ інспекторомъ же, а потомъ пришелъ в село Малую Кошеліовку, гдѣ и поннѣ живеть по приему надзирателя Деревицкого в званіи шинкарскомъ.

арк. 444

Жидъ Рувимъ Лейбовичъ з женою Хайкою и з синами Еномъ, Лейбою, да дочерми Бейлою и Магною.

Живеть в селѣ Комаровцѣ, в маєтності Кіево-Софѣйской в званіи шинкарскомъ, а зашелъ в Малую Росію з Полской области, з села Радомишля, владѣнія Стецкого, каштеляна кіевского, в прошломъ 734 году февраля 22 числа и, при-

шедъ, жилъ полку Стародубовского в селѣ Деменцѣ, маєтности бунчукового товарища Григорія Савича, в званіи шинкарскомъ, а оттоль отшов полку Чернѣговского в село Даниловку, в маєтности Лисенко, жилъ в шинковомъ его домѣ за шинкаря еденъ годъ и оттуда пришелъ в село Комаровку, маєтности катедри Кієво-Софѣйской гдѣ и поннѣ живеть, по приему тамошнего городничого за шинкаря ж.

Жидъ Якувъ Наумовичъ з женою своею Ревксою, з синами Товією, Герсономъ, Авраамомъ, Іосифомъ, Мордухеємъ.

Живеть в томъ же селѣ Комаровцѣ, в маєтности катедри Кієво-Софѣйской, в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Росію з Полской области, з мѣстечка Лоева, владѣнія старосты мерецкого Іакова Сапѣги, в прошломъ 735 году марта 26 и первіе жилъ полку Нѣжинского в мѣстечкѣ Борзнѣ, в дворѣ сотника батуринского Алексѣя Демидовского в званіи шинкарскомъ, а потомъ пошолъ в городъ Нѣжинъ и жилъ въ дворѣ Митрофана Москентія в званіи шинкарскомъ полгода; послѣ же 737 году пришелъ в село Комаровку, маєтности катедри Кієво-Софѣйской, по приему городничимъ Іаковомъ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Лейба Іосифовичъ з женою Ханною и з дочерми Хайною и Фейгою.

Живеть в городѣ Нѣжинѣ в домѣ гдина генерала --- фонъ Миниха в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Росію з Полской области, з села Кордоновъ, владѣнія Стецкого, каштеляна кієвского, в прошломъ 732 году июня 11 дня; первѣе жилъ в Глуховѣ в дворѣ покойного канцлера Головкина в званіи шинкарскомъ, а оттоль пришелъ полку Нѣжинскаго в мѣстечко Борзну и жилъ в дворѣ обозного полкового Нѣжинского Івана Величковского в званіи шинкарскомъ, а потомъ пришелъ в городъ Нѣжинъ в 737 году, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ, по приему штапъ-секретаря Бавдича.

арк. 445
Жидовка Итка Маркова
вдова з дочерю Двіркою.

Живеть в сотнѣ второй полковой в селѣ Бакаювцѣ, в маєтности сотника дѣвицкого Селецкого, шинкуя его напиткомъ, а зайшла с Полской области з мѣстечка Брагиня, владѣнія поляка Бандолего, в прошломъ 735 году марта 20-го; первѣе жила полку Кієвского в селѣ Мостище, маєтности

князя Трубецкого, в званіи шинкарскомъ, а оттоль пошла в 737 году в село Бакаювку, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Михаель Лейбовичъ з женою своею Малкою, з дочерми Естею, Дашкою, Ентою, да з братомъ своимъ двоюроднымъ Ипкомъ и женою его Гитею.

Живеть тое же сотни в селѣ Дорогинцѣ, маетности --- еонъ Миниха, в званіи шинкаря, а зашоль в Малую Россію з Полской области, з мѣстечка Пѣнска, владѣнія ксіонжа Вишневецкого в 731 году августа 16 и первѣе жилъ полку Лубенского в мѣстечку Константиновкѣ, в маетности покойного графа Головкина, у жиды Лейбы за инспектора, а оттоль пошоль полку Полтавского в деревню Сисяну, маетности генерала еон-Вейсбаха, в званіе шинкарское, а пришедъ 737 году полку Нѣжинского в село Дорогино, живеть и поннѣ з помянутымъ братомъ Ицкомъ, который зайшоль с Полской области, села Филипова, владѣнія економа Яскирки, в прошломъ 737 году юня 2-го, в званіи шинкарскомъ, по приему секретаря Бавдича.

Жидъ Иршъ Симоновичъ з женою своею Нехамою, з сивомъ Симономъ и дочерми Темною, Саррою, Марьяною да инспекторомъ Мардухеемъ.

Живеть сотнѣ третія полковой в селѣ Дрималовцѣ, маетности --- еонъ Миниха, в званіи шинкарскомъ, а зайшоль в Малую Россію з Полской области з мѣстечка Брагиня, владѣнія поляка Бандолего, в прошломъ 730 году августа 19 и пришелъ в помянутое село Дрѣмаловку и поннѣ живеть по приему секретаря Бавдича за шинкаря.

Жидъ Иршъ Мойсевичъ з женою своею Фрейдою, з сивами Мееромъ и Авраамомъ и дочерми Ревзою и Марьяною.

Живеть тое же сотнѣ селѣ Ковчинѣ, маетности катедри Кіево-Софѣйской в званіи шинкарскомъ, а зайшоль в Малую Россію з Полской области мѣстечка Брусилова, владѣнія каштеляна волинского Олшанского, старосты Авруцкаго, в прошломъ 735 году ноября 8-го и первѣе жилъ полку Стародубовскаго в селѣ Великътополѣ, в маетности Сави Рогозинского, в званіи шинкарскомъ, а оттоль пошоль полку Чернѣговского в село Савинцѣ, в маетности покойного полковника Полуботка, жилъ в шинковомъ его домѣ гдѣ еденъ, а потомъ пришел в помянутое село Ковчинку 736 году, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ, по приему бывшимъ городничимъ Комаровскимъ Іоною.

арк. 446.
Жид Шлома Іосифо-
вич з женою своєю
Дислою.

Живеть в городъ Нѣжинъ в дворѣ войта нѣжин-
ского Петра Стеріевича Тернавіота в званіи
шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Росію з Пол-
ской области, з мѣстечку Хасловичовъ, владѣнія
столника Цесловского, 734 году марта 29-го
и первѣ жилъ полку Кіевского в мѣстечкѣ Но-
совкѣ в дворѣ помершаго генерала Вейзбаха
в званіи шинкарскомъ, а оттоль пришедъ в го-
родъ Нѣжинъ 737 году, принятъ в дворѣ покой-
ного войта, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шин-
карскомъ.

Жидъ Хазиль Шмуле-
вичъ з женою Рахилею
з сномъ Мисаюмъ и
з дочерми Ривою и
Цисею.

Живеть в другомъ дворѣ помянутого войта Тер-
навіота в званіи шинкарскомъ, а зашелъ в Ма-
лую Росію з Полской области з мѣстечка Ли-
сянки; владѣнія хоронжой коронной Яблуновской,
в прошломъ 736 году марта 18 и первіе жилъ на
время квартирою в городъ Переясловъ без жад-
ного промыслу, а потомъ ходилъ в Кримской
походъ при генералу-лейтенанту фонъ-Штофелю
за маркитанта, а какъ армія воротилась, онъ за
пашпортомъ гдина генерала и кавалера графа
фонъ-Минника в городъ Переясловъ, а отгуду
в 737 году пришелъ в городъ Нѣжинъ и при-
нятъ онымъ же войтомъ, гдѣ и поннѣ живеть
в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Давидъ Семено-
вичъ з женою Ханною,
з сномъ Мануиломъ.

Живеть в городѣ Нѣжинѣ маистрату нѣжинского
в дворѣ цеховомъ ткацкомъ в званіи шинкарскомъ,
а зашолъ в Малую Росію з Полской области
з мѣстечка Чернобиля, владѣнія старосты мериц-
кого Сапѣги, в прошломъ 736 году и первѣ
жилъ в томъ же городѣ Нѣжинѣ в дворѣ войта
нѣжинского Тернавіота, а потомъ перейшолъ
в 738 году в показанный цеховой дворъ, гдѣ
и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидовка Рахиль Авраа-
мовна.

Живеть сотнѣ Девицкой в мѣстечку Салтиковой
Дѣвицы, а мужъ ей Аврамъ отъ дому збегъ, да
с нимъ дочерей дві; а зашла в Малую Росію
з Полской области, з мѣстечка Лоева, в 736 году
іюня мѣца и жила первіе полку Чернѣговского
села Плюхови в званіи шинкарскомъ, а отгуду
пришла в мѣстечко Дѣвицю в 737 году в априлѣ
мѣцѣ, гдѣ и поннѣ живеть.

Жидъ Абраимъ Берковичъ з женою, синомъ и дочерю.

Живеть тое же сотнѣ в селѣ Дроздовцѣ в наемномъ дворѣ, бавячись промысломъ кравецкимъ, а зашолъ в Малую Росію з Полской области, з города Чернобиля, з владѣнія Сапѣги каштеляна Троцкого, в 737 году марта 29 числа и пришедъ, жилъ полку Чернѣговскомъ в селѣ Орловки, в шинку сотника вибелского Тризни в званіи шинкарскомъ маія по 21 число, а с оногo числа ходилъ онъ жидъ по разнимъ мѣстамъ, а ннѣ живеть в вышеозначенномъ селѣ Дроздовцѣ в наемномъ значкового товарища Івана Селецкого дворѣ.

Жидъ Израиль Марковичъ з женою и братомъ.

Живеть в томъ же селѣ Дроздовцѣ в шинку Семена Селецкого, а зашолъ в Малую Росію з Полской области, з города Чернобиля, владѣнія каштеляна Троцкого Сапѣги, в 736 году юня 15-го и, пришедъ, жилъ полку Кіевского в селѣ Чемери, шинкуя горѣлкою судіи полкового Кіевского Івана Стопоновского по 737 годъ юня по 15 число, а с оногo числа ходилъ онъ жидъ по разнимъ мѣстамъ, а потомъ пришолъ в оное село Дроздовку, гдѣ и ннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Вольвъ Марковичъ з семею, а именно, з женою, двома синами и четириа дочерми.

Живеть сотнѣ Ивангородской в селѣ Фастовцѣ в шинку лейбъ-гвардіи маіора гдина Гамфа в званіи шинкарскомъ, в которую деревню принятъ онъ по приказу его жъ генерала секретаремъ его Бавдицемъ в 731 году, а зайшолъ в то село з Полской области з Бѣлой Руссѣ, з города Бихова, зпод владѣнія гетмана Литовского Сапѣги Троцкого, 731 году и отъ означенного числа в вишепомянутомъ селѣ и до сихъ поръ живутъ в томъ же званіи.

Жидовка вдова Файла Яковлевна з синомъ однимъ и дочерю одною.

Живеть в томъ же селѣ Фастовцѣхъ в шинкарскомъ званіи в вѣдомствѣ удови Уляни Григоріевой Шишкевичевой, а зайшла она за рубежъ Россійской з Бѣлой Русѣ, з мѣстечка Чечерина, а спод чіего владѣнія, не знаетъ, з отцомъ своимъ Яковомъ Михайловимъ 1739 году, мѣа же и числа ясно не упомнить, в Малую Росію и отъ того времени жила она за генераломъ Вейзбахомъ при отцу своемъ полку Лубенского сотнѣ Глин-

скою в селі Андріюшевкѣ, а потомъ сотнѣ Пъратинской в селі Горбанцяхъ, в маєтности бунчукового товарища Федора Марковича, при брату своемъ родномъ Михаилу Яковлеву без жадного званія на хлѣбѣ ихъ, а послѣ же жила она жидовка полку Лубенского сотнѣ Пъратинской, в селі Березовѣ Рудцу, маєтности синовѣ покойного графа Толстого, в званіи шинкарскомъ, а 738 года, пришедъ у помянутое село Фастовець, и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

арк. 448.

Жидъ Давидъ Капелювичъ з женою своею и трома синами, двома дочерми и одною невѣсткою.

Живеть сотнѣ Бахмацкой в мѣстечку Бахмачи на староселскомъ, приписномъ к понурницкому правленію, шинку в званіи шинкарскомъ за ея височествомъ гдариннѣю цесаревною Елисаветою Петровною в вѣдомствѣ управителя понурницкого Венедикта Аршиневского, а зайшолъ в Малую Росію ззарубежа Російского от пограничного полѣсса з мѣстечка Чернобила, владнїя гетмана Литовского Сапѣги Троцкого в 735 году.

Жидъ Іосифъ Капелювичъ з женою и единимъ синомъ.

Живеть в томъ же мѣстечку Бахмачи в предмѣсномъ приписномъ же к понурницкому правленію шинку в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Росію з Полской области с пограничного полѣсса мѣстечка Чернобиля, спод владнїя гетмана Литовского Сапѣги Троцкого, в 736 году и пришолъ в м. Бахмачъ, тамо и поннѣ живеть у правителя тамошнего Аршиневского.

Жидъ Яковъ Іосифовъ з женою своею, синами двома и дочерми пята.

Живеть в сотнѣ Конотопской в селі Сосновцѣ в шинковомъ домѣ вдовы Андреевой Лизогубовой в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Росію з Полской области, з м. Брагиня, владнїя шляхтича Банделѣго, в минувшемъ 730 году и жилъ первѣе полку Лубенского в сотнѣ Глинской в званіи шинкарскомъ, а послѣ того билъ полтора года на ваканціи и пришолъ полку Лубенского сотнѣ Лохвицкой в село Безсали, в маєтности бунчукового товарища Гамалѣи, жилъ тамо полтора года в званіи шинкарскомъ, а потомъ пришелъ полку Лубенского в м. Глинскъ и жилъ годъ в томъ же званіи в шинку значкового товарища Зарудного, а послѣ сотника глинского

Жуковского, а оттуду пришолъ в село Сосновку, маетность бунчукового товарища Лизогуба, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Сафайло Давидовъ з женою.

Живеть тое же сотнѣ слободѣ Кандибовцѣ, маетности умершего судіи-генерального Кандиби, в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Росію з Полской области з м. Чернобиля, маетности гетмана Литовского Сапѣги Троцкого, 735 году и жилъ первіе полку Черниговского сотнѣ Сосницкой в селѣ Кудровцѣ, маетности бунчукового товарища Савича, а оттуда пришолъ в слободу Кандибовку, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Авраамъ Есиповичъ з женою Брагиною Дейбовною. арк. 449.

Живеть сотнѣ Борзненской городѣ Борзнѣ в дворѣ сотника борзненского Пантелеймона Забѣли в званіи шинкарскомъ, а зашолъ въ Малую Росію з Полской области, м. Народичи, спод владѣнія Михаила, подчашого кіевского, в 732 году октября мѣца и жилъ первіе полку Лубенского сотнѣ Глинской в селѣ Артюховцѣ в шинку асаула помершого войскового генерального Мануйловича, а прошлого 734 году пришол в городъ Борзну, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Бонпъ Авраамовичъ з женою Бейлою, з служителями Пинхосомъ Шмойловичем, с Шломою Мойсевичем.

Живеть сотнѣ той же в селѣ Плискахъ, в дворѣ его же сотника борзненского Забѣли, в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Росію з Полской области з м. Народичи в 734 году мѣца февраля.

Жидъ Зелманъ Овсевичъ з женою Леою.

Живеть тое же сотнѣ в селѣ Плискахъ же и в томъ же дворѣ показанного сотника Забѣли в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Росію с Полской области, м. Брагиня, спод владѣнія князя Вишневецкого, в 737 году сентября 27 и первіе жилъ полку Чернѣговского в городѣ Седневѣ в шинковомъ дворѣ обозного войскового генерального Лизогуба, а оттоль пришель в село Плиски, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидовка Душка(?) Израилевна.

Живеть в селѣ Красиловцѣ, маєтности судіи войскового енерального Забѣли в званіи шинкарскомъ, а зайшла в Малую Росію з Полскою области м. Брагиня в 737 году априля 13 и первіе жила в селѣ Красиловцѣ в дворѣ шинковомъ обозного полкового нежинского Величковского, а нѣтъ живеть в том же селѣ в дворѣ сотника борзенского Забѣли в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Ошеръ Гершовичъ з женою Симкою.

Живеть в селѣ Красиловцѣ, маєтности его же судіи енерального, в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ в Малую Росію з Полскою области, з м. Камишина, зпод владѣнія ксенже капитулы Виленской, в 733 году генваря 6 и первіе жилъ в г. Борзнѣ, а потомъ пришель в село Красиловку, гдѣ и понѣтъ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Самойло Хаскевичъ з женою своею Раекою Іаковною і з служителемъ Мееромъ Іршовичемъ.

Живеть в сотнѣ Шаповаловской в селѣ Шаповаловцѣ, в маєтности полковника и глуховского коменданта Кишкина, в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ в Малую Росію з Полскою области, з м. Чернобиля, сподвладѣнія Сапожинского, подчасного кievского, в прошломъ 736 году октября 27 числа.

арк. 450.

Жидъ Есинъ Ицковичъ з женою своею Саррою Мусѣвною, з сивами Ицкомъ и Шмолемъ и дочерми Евею и Ревекою.

Живеть сотнѣ Батуриной в селѣ Красномъ в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ в Малую Росію з Полскою области, з м. Димера, с подвладѣнія каштеляна кievского, в прошломъ 731 году сентября 17 и жилъ первіе полку Лубенского в г. Ромнѣ в званіи шинкарскомъ, послѣ, того ж полку, в селѣ Курманахъ, маєтности графа Головкина, да полку Стародубовского в селѣ Тополѣ, маєтности графа Рогозинского, а оттуду пришолъ в село Красное, гдѣ и понѣтъ живеть по приему поручикомъ полку Преображенского Казимѣровимъ, в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Ірша Израилевичъ з женою Бейлою Яковлевною, з сивами Авраамомъ, Исаакомъ и дочерью Ревекою.

Живеть сотнѣ Кролевецкой в селѣ Алтиновцѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ в Малую Росію з Полскою области, з м. Мижирича, сподвладѣнія Любомирского, в прошломъ 727 году априля 28-го и первіе жилъ в г. Глуховѣ в дворѣ бунчукового товарища Загриви да в мѣщанина

тамошнего Полонского Ивпуховича, а потомъ в селѣ Алтиновцѣ, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ, по приему порутчика Казѣмѣрева.

Жидъ Авраамъ Гилевичъ з женою Фрейдою.

Живеть в томъ же селѣ Алтиновцѣ в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Чернобиля, з подвладѣнія Сапѣги, в прошлом 735 году юля 17 и с того времени в ономъ селѣ и поннѣ живеть, по приему порутчика полку Преображенского Казѣмѣрова.

Жидъ Давидъ Ісаковъ з синомъ Ісакомъ и Беркомъ, з тещею Мелнею, з зятемъ Моисѣемъ, з невесткою Сарею.

Живеть сотни Глуховской в селѣ Мутинѣ, в маенности генерала фонъ Штофеля, в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ з Полской области м. Бѣлой Церкви в 729 году; первіе жилъ полку Лубенского в селѣ Хоружовцѣ, в маенности графа Головкина, а потомъ в шинку Гдаревой области фабрики суконного завода управителя Бибарсова, а послѣ у Константиновѣ, маенности его же графа Головкина, а оттуду пришолъ в Мутинѣ, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Ирша Ицковичъ з женою, з синомъ Ицкомъ, дочерю Лейкою.

Живеть той же сотни в селѣ Погребахъ в дворѣ шинковомъ Андреевой Лизогубиной, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Чернобиля, з подвладѣнія Сапѣги, в 733 году и жилъ первіе полку Лубенского в селѣ Семеновки, маенности графа Головкина; а потомъ в м. Константиновой в званіи шинкарскомъ; а потомъ пришолъ полку Гадяцкого в м. Борки и принять тамо Юріемъ Ѳедоровичемъ Еропкиным в его шинокъ, ннѣ же живеть в селѣ Погребахъ.

Жидъ Самойло Марковичъ з женою Анною, з дочерни Марєю и Іриною.

Живеть сотни Короповской в селѣ Лукновѣ в шинку сотника короповского Григория Трофимовича в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Ховшича, владѣнія поляка Воловича, в прошломъ 736 году октября первихъ чиселъ и жилъ первіе полку Стародубовского в м. Гришячемъ, гдѣ былъ и содержанъ подъ арештомъ, яко безпашпортный, и оттуду пришолъ полку Нѣжинского сотнѣ Короповской в село Лукновъ 737 году, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидь Авраамъ Иршовичъ з женою своєю Липкою и з дочерми Росею, Златою, Анною и Сейною.

Живеть тое же сотнѣ в селѣ Билцѣ, маєтности гдина генерала вонъ Штофеля, по приѣму мутинского управителя Петра Полянського, в званіи шинкарскомъ, а пришолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Лоева, сподвладѣнія Сапѣги, старосты мерецкого, в 737 году юля 29 и жилъ первіе полку Черниговского в м. Стулпомъ в званіи шинкарскомъ, а потомъ жилъ полку Нѣжинского сотни новомлинской в селѣ Нехаевцѣ в званіи шинкарскомъ и ннѣ живет в показанномъ селѣ тож в званіи шинкарскомъ.

Жидь Юда Симоновичъ з женою Анною, з синами Самойломъ и Самсономъ.

Живеть в томъ же селѣ в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Павши с подвладѣнія подчашого, в 739 году и первіе жилъ полку Лубенского в м. Рогинѣ а потомъ в м. Лютинке в званіи шинкарскомъ, а послѣ пришелъ в показанное село Билку, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидь Моисѣй Израиль з женою Роскою, з дочерми Авною и Галкою.

Живеть той же сотнѣ в селѣ Карилску, маєтности бунчукового товарища Стефана Бутовича, в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Лоева, з подвладѣнія Сапѣги, в 736 году и жилъ первіе полку Черниговского в м. Менѣ в ратушномъ шинку, а потомъ жилъ примячомъ у жидовъ четверть года безъ жадного промыслу, а ннѣ живеть в шинку бунчукового товарища Бутовича.

Жидь Ілля Яковлевъ з женою Принсею.

Живеть тое же сотнѣ в селѣ Рожественномъ, в маєтности гдина генерала вонъ Штофеля в званіи шинкарскомъ, а зайшолъ з отцемъ своимъ в Малую Россію з Полской области, з м. Пѣнска, еще в малихъ лѣтахъ и первіе жилъ полку Харьковского в селѣ Ракитной в званіи шинкарскомъ, а потомъ у... старихъ жидовъ мцѣвъ девять без жадного промыслу, а потомъ пошолъ в село Ржавецъ, в маєтности князя Крапоткина, гдѣ жилъ в шинку ж по приѣму приказчика тамошнего, а 738 года юня 29 пришел в село Рожественное, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Ітого в полку Нѣжинскомъ жидовъ
душъ мужеска полу 76
женска полу 82

Полку Гадяцкого.

Жидъ Михайло Якубовичъ з женою его да двумя дѣтьми, хлопцемъ и дѣвчиною.

Живеть в сотнѣ Куземинской в городѣ Куземѣнѣ в шинку сотника тамошнего Михаила Семенова в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской, области з м. Лисянки, владѣнія хорунжой коронной Яблуновской, в прошломъ 736 году марта в первыхъ числах и первіе жилъ полку Лубенского в селѣ Бобрику, маетности подскарбія войскового енерального Андрея Марковича в званіи шинкарскомъ, а потомъ пришолъ полку Гадяцкого м. Лютенку и тамо былъ за шинкаря в маіора Юрія Федоровича Еропкина, а 735 году, пришедъ в м. Куземинъ, и нѣтъ живеть в званіи шинкарскомъ, по приему показанного сотника тамошнего.

Жидъ Хазіель Маеревичъ з женою и з дѣтьми хлопцемъ и дѣвчиною.

Живеть в мѣстечку Грунѣ, в шинку тамошнего сотника Милорадовича, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Пѣнска, владѣнія губернатора тамошнего, 732 году и первіе жилъ полку Лубенского в селѣ Денисовкѣ, маетности бывшой сотниковой Лубенской Ивановой в званіи шинкарскомъ, а потомъ пришолъ полку Прилуцкого в село Антоновку в маетность Івана Свѣчки; потомъ паки пришелъ полку Лубенского в село Корнѣевку, послѣ же зайшолъ полку Гадяцкого в м. Грун, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Итого в полку Гадяцкомъ жидов душъ
мужеска полу 4
женска полу 4

Полку Кіевского.

Жидъ Моисей Іршовичъ з женою и синомъ Ісавомъ и служителемъ Мееревичемъ.

Живеть в городѣ Козелцѣ в шинку гдина генерала лейтенанта князя Трубецкого в званіи шинкарскомъ, платя ему князю в годъ сто рублей, и шинкуеть з своего промыслу, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Лепля, владѣнія виленскихъ черницъ, в 735 году и пришолъ полку Кіевского в г. Козелець; з того года и поннѣ живеть в показанномъ званіи шинкарскомъ, собственних же своихъ грунтоу и протчихъ уго-

дій не имѣть; а служитель его Иршевича жидъ Мееровичъ вишолъ с Полской области, з м. Хвастова, владѣнія шляхтича Тиши Биковского, в 736 году и живеть в помянутого жида за служителя.

Жидъ Ицко Давидовичъ з женою Ревекою и дочерю Гитлею.

Живеть сотнѣ Бобровицкой в маенности гдѣна г.-л. князя Трубецкого в селѣ Мостищахъ в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з слободи Димера, владѣнія поляка Стѣцково, в 723 году и жилъ в селахъ покойной генералши Кантакузиной за шинкаря, а теперъ живет в показанномъ селѣ Мостищахъ в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Авраамъ з женою Лейзеномъ.

Живеть тое же сотнѣ в маенности гдѣна г.-л. князя Трубецкого в томъ же селѣ Мостищахъ ни в какомъ званіи, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Ула, владѣнія Потоцкого.

Итого полку Кіевского жидовъ душъ
мужеска полу 6
женска полу 4

Полку Полтавского.

Жидъ Зелманъ Ілліовичъ з женою Еделею и сыномъ Маркомъ.

Живеть сотнѣ первой полковой Полтавской в селѣ Скелцѣ, в маенности маіора Гамфа, в шинковомъ его дворѣ в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Ровна, владѣнія Любомирского, 1736 году и пришолъ полку Прилуцкого сотни монастирской в деревню покойного генерала Вейзбаха, прозиваемую Кривенки футоръ, а оттуду пришедь полку Полтавского в село Дебриневку, в маенность его генерала Вейзбаха, и тамо жилъ еденъ годъ, а потомъ пришелъ в село Скелку, где по приему маіора Гамфа и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

арк. 454.

Итого в Полтавскомъ полку жидовъ душъ
мужеска полу 2
женска полу 1

Полку Лубенского.

Жидъ Авраамъ Михайловичъ з женою своею Делю, з сыномъ Іосифомъ и з дочерю Гитлею.

Живеть сотни Лухвицкой в селѣ Ригѣ, маенности вдови Павловой Имшемецкой в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Заславля, владѣнія князя Сангус-

ского, в минувшемъ 1735 году и, пришедъ, билъ полку Гадецкого в селѣ Комиши, по приему сотника грунского Милорадовича, а оттоль пошедъ сотнѣ Дехайловку, и тамо жилъ в попа Дехайловского за шинкаря, а потомъ пришолъ в село Риги, гдѣ и поннѣ живет в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Шимонъ Шмойловичъ з женою своею Роскою и синомъ Михайлою.

Живеть тое же сотнѣ в селѣ Жабкахъ в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з мѣстѣчка Наровлѣ, владѣнія подстолоіого Оскирки, в 734 году и принятъ бунчуковимъ генеральнимъ Семеномъ Далецкимъ в слободу Погорцыну, гдѣ жилъ полтора года; потомъ жилъ полку Гадецкого в селѣ Тарасовцѣ, маетности Юрія Федоровича Еропкина, а оттоль пришедъ сотнѣ Лохвицкой в с. Пѣски, в маетности бунчукового товарища Гамалѣи, жилъ за шинкаря ж полгода, ннѣ же живеть в селѣ Жабкахъ в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Лейба Ицковичъ з женою своею Марьясею.

Живеть тое же сотнѣ в селѣ Ивихникахъ в шинку Стефановой Гамалѣиной, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Фойникъ, владѣнія князя Шумского, 734 году и жилъ первіе в дворѣ дозорци чеховского Петра, а прозваніе не показано, на шинку его полгода, а потомъ жилъ полку Переясловского в м. Яготинѣ в шинку бунчукового товарища Федора Марковича полгода да полку Нѣжинского Петра Стеріевича Терновіота в шинковомъ его домѣ полгода, а оттоль пришелъ в показанное село Ивихники, гдѣ и ннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

арк. 455.
Жидъ Давидъ Берковичъ з женою своею Рейзою да дочерю Фейгою.

Живеть тое же сотнѣ в селѣ Свиридовцѣ вдови Павловой Імшенецкой дворѣ в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Острога, 736 году и жилъ первіе полку Прилуцкого в селѣ Парафѣевкѣ в жида ж за шинкаря, уча дѣтей полгода, а потомъ полку Лубенского в м. Глинску на шинку вдови судійной Жуковской два года да сотнѣ Роменской в селѣ Левченкахъ в наемной избѣ жилъ, шинкуя своимъ напитком, а оттуду пришолъ в село Свиридовку, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Ароноъ Юдовичъ. Живеть в томъ же селѣ Свиридовцѣ, уча жидовскихъ дѣтей писма, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Клецковъ, владѣнія князя Радзивила, прошлого 735 году, гдѣ и поннѣ живеть в званіи учителскомъ.

Жидовка Химка Симовна з синами Симонъ и Медошою и з дочерью Маріанною. Живеть тое же сотнѣ в селѣ Брисяхъ в домѣ бившого полкового Лубенского обозного Мартоса в званіи шинкарскомъ, а зайшла в Малую Россію з Полской области, з м. Чернобиля, владѣнія каштеляна Троцкого, в прошломъ 735 году в октябрѣ мѣцъ и жила первіе в селѣ Пѣскахъ в шинку бунчукового товарища Івана Гамалѣи, оттуду пришла в 737 году в село Брисѣ, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ, собственныхъ же своихъ грунтовъ и протчихъ угодій не имѣеть; мужъ же ей билъ Мееръ Осеповичъ; поехалъ де в минувшомъ 738 году в февралѣ мѣцъ за границу за тютюномъ в м. Чернобиль и тамъ в дому своемъ живеть.

Жидъ Михель Лейбовичъ з женою своею Дисею и з синомъ Евсѣемъ. Живеть тое же сотнѣ в селѣ Пѣскахъ в шинку гвардіи маіора гдина Гамфа в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области з м. Лоева, державци Сапѣги, старости Троцкого, 735 году в мартѣ мѣцъ и перво билъ в полкахъ Чернѣговскомъ и Нѣжинскомъ, дѣлая сребреною и золотую роботу и въ шинкарскомъ званіи в разнихъ гдѣхъ, ннѣ же живеть в званіи шинкарскомъ, по приему маіора Гамфа, в предписанномъ селѣ Пѣскахъ за шинкаря.

Жидъ Моисѣй Ицковичъ з женою своею Лею, з синами Беркомъ, Натаномъ и Лейбою. Живеть сотнѣ Глинской в м. Глинску в шинку ---- оонъ Миниха в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, м. Фойнокъ, державци князя Шумского, в прошломъ 1731 году в мѣцъ октябрѣ и жилъ в разныхъ полкахъ у жидовъ, уча ихъ дѣтей писма, а ннѣ живеть в м. Глинску в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Мовша Симоновъ з женою своею Пейсею и дочерми Эстерою и Сорою и племѣнникомъ своимъ Иршою да племѣнницею Хаскою. Живеть тое же сотнѣ в селѣ Андрѣюшевки, маетности --- оонъ Миниха, в званіи шинкарскомъ, а заишолъ в Малую Россію з Полской области первіе до Шведской баталіи и паки билъ висланъ

с прочими жидами, а послѣ знову 732 году пришедъ и первѣ жилъ в селѣ Гавриловцѣ в званіи шинкарскомъ, а оттуду пришолъ в означенное село Андрѣюшевку, гдѣ и поннѣ живеть по приему секретаремъ Бавдичемъ.

Жидъ Лейба Лейзеровъ з женою своею Соркою и синомъ Мойсѣемъ, дочерми Росею, Хайкою.

Живеть сотнѣ Роменской в м. Ромнахъ в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Подской области, з м. Брагиня, державци Бандолѣя, подкоморного Мстиславского, 732 году и первѣ жилъ в слободки графа Головкина в званіи шинкарскомъ, а потомъ жилъ полку Нѣжинского в с. Кочергахъ, маетности бунчукового товариша Миклошевского, тож в шинку два года, да в селѣ Волокитинѣ, маетности бунчукового товариша Дорофѣевича, на шинку ж, а оттоль пришед в Ромни, живеть и ннѣ в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Юдка Симоновичъ з женою своею Гиндою.

Живеть тое же сотнѣ мѣстечку Ромнахъ в званіи шинкарскомъ, в шинку значкового товариша Савоска, а зашолъ в Малую Россію з Подской области, з м. Народичъ, державци Михайла Повши, подчашія Луцкого, в 1735 году и жилъ первѣ полку Гадяцкого в мѣстечку Лютенке в званіи шинкарскомъ, а 736 году пришель в м. Ромны, гдѣ и ннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Авраамъ Шмуловичъ з женою своею Юминкою (?), з синомъ Абрамомъ.

Живеть в м. Рогинѣ, в дворѣ удови Нанибѣдихи за наемъ, а зашелъ в Малую Россію с Полской области, з м. Слуцка, державци князя Радзивила, в 735 году, а в какомъ званіи онъ жидъ живеть, не показано.

Жидъ Юсифъ Лейбовичъ з женою Баскою, з дочерми Ойленою, Рахилею и Химкою.

Живеть тое же сотнѣ в селѣ Рѣпкахъ в шинку сотника роменского Марковича в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Брагиня, державци Бандолѣя, подчашого Радивилского, в 737 году и жилъ первѣ полку Прилуцкого в селѣ Галки, а оттоль пришолъ в село Рѣпки 738 году, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

арк. 457.

Жидъ Мусъй Лейбовичъ з женою своєю Сарою, з дочерью Маріянною.

Живеть тое же сотнѣ в селѣ Коровинцяхъ в шинку бунчукового товарища Полуботка в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Хвастова, державцы бѣскупа Соколского, прошлого 734 году и в разнихъ полкахъ и мѣстахъ на шинку жилъ, а нинѣ в томъ же шинкарскомъ званіи в селѣ Коровинцы в шинку бунчукового товарища Андрея Полуботка живеть.

Жидъ Іосифъ Яковлевъ з женою своєю Липкою и синомъ Ізакомъ да дочерми Рыфкою, Зосою, Хайкою и Тискою.

Живеть Константиновского уезду в селѣ Хоружовки, маєтности графа Александра Гавриловича Головкина, в званіи шинкарскомъ, а зашель в Малую Россію з Полской области, з м. Пѣнска, державци князя Вишневецкого, 730 году и жилъ первѣе в селѣ Кусманахъ, маєтности его графа Головкина, а потомъ жилъ полку Сумского в селѣ Варахъ, маєтности полковника сумского асаула Кондратіева, в званіи шинкарскомъ, да полку Лубенского сотнѣ Роменской в селѣ Коровинцахъ, маєтности бунчукового товарища Полуботка, а оттуда пришелъ Константиновского уезду в село Хоружовку, гдѣ и нинѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Іосифъ Аграновичъ з женою Рахилею, з синомъ Маркомъ да слугителями Мосѣемъ, Беркомъ, Іяковомъ.

Живеть в селѣ Хоружовцѣ ни в какомъ званіи при показанномъ жиду Іосифу Яковлеву, а зайшолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Пѣнска, вишеписанного державци, 730 году и жилъ первіе полку Сумского в селѣ Терешковцѣ да в селѣ Горнахъ, маєтности Кондратіева, полкового асаула сумского, а потомъ Лубенского полку сотнѣ Роменской в селѣ Коровинцахъ за шинкаря, а потомъ пришолъ в село Хоружовку, где и нинѣ живеть без шинку.

Жидъ Яковъ Иршовичъ з женою Ханною.

Живеть того ж Констант. уезду в селѣ Гамалѣвцѣ, того ж графа Головкина маєтности, в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области м. Пѣнска, предъ упомянутого владѣльца Вишневецкого, 730 году и первіе жилъ в селѣ Кусманахъ да Сумского полку в селѣ Будняхъ, а потомъ того ж полку в селѣ Павловцѣ да полку Лубенского в селѣ Коровинцахъ за шинкаря в разнихъ гдѣ, а потомъ пришолъ

в село Гамалѣвку, гдѣ и поннѣ с 737 году живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Марко Лейзоровъ з женою Белею да дочерю Ханюю.

арк. 458.

Живеть того же уезду в деревнѣ Коренской, маетности его графа Головкина, в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Брагиня, державци Бандалѣя, подстолова (sic) Кіевского, в 734 году и жилъ первѣ полку Сумского в селѣ Бобрику, маетности, бунчукового товарища Чорниша, за шинкаря, а оттуду пришолъ в деревню Коренскую, гдѣ и ннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Моисѣй Берковичъ з женою своею Ревекою.

Живет того ж уѣзду в селѣ Хоружовцѣ в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Мижиричча, державци Любомирского, подкоморного коронного, 730 году и первіе жилъ в разнихъ местахъ за шинкаря, а потомъ з 734 года пришолъ в село Хоружовку и ннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Марковичъ Желковичъ з женою своею Росею, синомъ Моствемъ и Лейбою и дочерю Хайкою.

Живеть того ж уезду в томъ же селѣ Хоружовцѣ в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области з м. Чернобиля, держави Сапѣги, каштеляна Троцкого, воеводи Потоцкого, 732 году и жилъ первіе в м. Константиновѣ в званіи шинкарскомъ, а оттуду пришелъ в село Хоружовку гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Авраамъ Ариевичъ з женою Етою и дочерми Етою ж и Голдею.

Живеть того ж уѣзду в селѣ Хоружовцѣ в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Брагиня, державци Бандолѣя, подстолюго Кіевского, 734 года и жилъ первѣ полку Сумского селѣ Гребенниковцѣ да того ж полку в селѣ Будкахъ в разнихъ гдѣ за шинкаря, а оттуду пришолъ в село Хоружовку и ннѣ тамо живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Авраамъ Мусевичъ з женою Роскою и з синами Юдою, Лейзоромъ, Еверомъ, Онисеемъ и Яковомъ.

Живеть в м. Константиновѣ, маетности графа Головкина, в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области местечка Хвойникъ, держави князя Сулского, хоронжего Бреского, в 736 году и первѣ жилъ полку Сум-

ского в селѣ Яструбенѣ, а потомъ Конст. уезду в селѣ Кулешовцѣ в разнихъ господѣ за шинкаря, а оттуда пришелъ в м. Константиновѣ, гдѣ и нѣ живеть в званіи шинкарскомъ, по приѣму прикащика Василя Максимова.

Жидъ Лейзеръ Хаимовичъ з женою Хайкою и синомъ Самуиломъ да дочерю Иткою.

Живеть в селѣ Кусманахъ, маетности графа Головкина, в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области з м. Чернобиля, держави Сапѣги, в 735 году декабря 2 дня и живеть з того года в селѣ Кусманахъ, по приѣму прикащика тамошнего Лоринцова, не сходя.

арк. 459.
Жидъ Нохимъ Яковлевъ з женою своею Сарою з синомъ Хаскелемъ, Смойломъ и Исипомъ.

Живеть в селѣ Берестовки, маетности графа Івана Гавриловича Головкина, в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з мѣстечка Хвойникъ, владѣнія, князя Шумского, 735 году и жилъ первѣ в маетности псказанного графа Івана Гавриловича Головкина, по приѣму прикащика его Івана Дмитріева, в селѣ Семіоновцѣ в званіи шинкарскомъ, а нѣ живеть в предписанномъ селѣ Березовцѣ тож за шинкаря.

Жидъ Авраамъ Моисѣвичъ з женою Марьясею и з синомъ Моисѣемъ да дочерю Сарою.

Живеть в слободѣ Кисличцѣ, в маетности графа Гаврила Івановича Головкина, в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области з м. Житомирѣ, державци Поплавского, 739 году, а жилъ первѣ в селѣ Будкахъ, маетности графа Головкина, да полку Переяславского в м. Барышполе в шинку помершого генерала Фонъ Вейзбаха, да полку Полтавского в селѣ Гавронцѣ, маетности бунчукового товарища Григорія Черняка, да полку Нѣжинского в селѣ Погребкахъ, да полку Прилуцкого в м. Монастырищахъ в разнихъ гдѣ за шинкаря, а оттуда пришелъ в слободку Камлички, где понѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидъ Нахтанъ Желковичъ з женою своею Сосою, з синами Копелемъ, Есипомъ, Зелникомъ.

Живеть в деревнѣ Семіоновцѣ, маетности оного ж графа Гаврила Івановича Головкина, в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Чернобиля, державци Сапѣги, 734 году и жилъ первѣ полку Сумского в селѣ Расномъ да полку Лубенского в деревнѣ Корен-

ской в разних гдѣ за шинкаря, а оттуду при-
шелъ в деревню Семіоновку, где и поннѣ живеть
в званіи шинкарскомъ, по приему прикажчика
тамошнего Івана Дмитріева.

Жидъ Авраамъ Лейбо-
вичъ з женою Бейлою
и тещею Въркою.

Живеть в селѣ Будкахъ, маєтности графа Але-
ксандра Гавриловича Головкина, в званіи шинкар-
скомъ, а зашелъ в Малую Россію з Полской
области, з м. Брагиня, державци Бандолѣя, под-
коморіго Мстиславского, в 732 году.

Жидъ Ілля Авраамо-
вичъ з женою своею
Естою и синами Янке-
лемъ, Есипомъ, Израй-
лемъ и дочерю Роскою.

Живеть сотнѣ Чорнусской в селѣ Бѣлоусовки
в шинку бунчукового товарища Андрея Петров-
ского, а зашолъ в Малую Россію з Полской
области, з м. Брагиня подкоморіого Мсцѣслав-
ского в прошломъ 733 году и первѣе жилъ полку
Лубенского в местечку Сенчу в шинку асаула
полкового Стефана Корсуна, шинкуя его напит-
комъ, а ннѣ живеть в показанномъ селѣ Бѣло-
усовки.

Сотни Пѣратинской.

арк. 460.

Жидъ Вольфъ Якубо-
вичъ з женою своею
Гаюкою, з синами Бер-
комъ, Есипомъ да до-
черми Естерю, Равкою,
Бейлою, Симою и не-
вѣстками Химкою,
Хрумкою да плѣмени-
цею Естерю.

Живеть в селѣ Березовой Рудни, маєтности
Александра Петровича Толстого, в званіи шин-
карскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской
области, з м. Ховмичи, державци столника Воло-
вича, в 736 году и жилъ первѣе полку Прилуц-
кого в селѣ Мамай да в Лѣновцѣ, маєтности по-
мершого генерала ѳонъ Вейзбаха, в званіи шин-
карскомъ, а оттуда пришолъ в село Березовую
Рудну; живеть и ннѣ в томъ званіи шинкарскомъ.

Жидъ Михель Якубо-
вичъ з женою Ханною,
з синами Волфомъ,
Шломою да дочерю
Іткою.

Живеть тое же сотнѣ в селѣ Гурбинцехъ в шинку
лейбъ-гвардіи майора гдѣна Гамфа в званіи шин-
карскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской
области, з м. Ховмича, владѣнія столника Воло-
вича, в прошломъ 1736 году и жилъ полку При-
луцкого в селѣ Раскахъ да Нѣжинского полку
в селѣ Дучинцяхъ, маєтности помершого гене-
рала ѳонъ Вейзбаха, а ннѣ живеть в показанномъ
селѣ Гурбинцехъ в званіи шинкарскомъ.

Жидь Мовша Шломовичъ з женою Бунею, з синомъ Авраамом и зятем Мовшею и женою его Иткою.

Живеть тое же сотнѣ в деревнѣ Мокляках, маєтности... єонъ Миниха, в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области владѣнія подкоморного Бандолѣя, в 736 году.

Жидь Мотя Яковлевъ з женою Ревкою и синомъ Израилемъ.

Живеть той-же сотнѣ в селѣ Бѣлоцерковцахъ, маєтности вдови Тернавской, в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области, з м. Чернобиля, держави Сапѣги, в 733 году и жилъ первіе без шинку в м. Глинску, а оттуду пришолъ в с. Бѣлоцерковцѣ, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

Жидь Гершъ Давидовичъ з женою Иткою и з синами Додею, Арономъ и дочерми Іохою, Росею и Песею.

Живеть тое же сотнѣ в селѣ Васильковѣм Городищи в шинку полку Гадяцкого сотника грунського Милорадовича, а зашелъ в Малую Россію з Полской области, з м. Цибурина, в 733 году.

Жидь Волфъ Аврамовичъ з женою своею Крепною, з синомъ Мевшею и невѣсткою Лейкою и внуками Аврамомъ и Иршею.

Живеть сотнѣ Лукомской м. Оржинцѣ в шинку ірхлѣвского сотника Славуя Требинского в званіи шинкарскомъ, а зашолъ в Малую Россію з Полской области з м. Столини, владѣнія князя Вишневецкого, 731 году и жилъ первіе полку Прилуцкого в селѣ Расках, маєтности генерала графа єонъ Вейзбаха, да полку Лубенского в м. Аврашину в шинку подскарбія войскового енерального Андрея Шарковича, також полку Прилуцкого сотнѣ варвинской в с. Гнѣдинцѣ в шинку бунчукового товариша Данила Тернавского в званіи шинкарскомъ, а ннѣ живеть в показаномъ с. Оржинцѣ в званіи шинкарскомъ.

арк. 461.

Жидь Берко Марковичъ з женою Естою и тестемъ Есипомъ.

Живеть тое же сотнѣ в селѣ Опушках в шинку попа Івана Лукомского в званіи шинкарскомъ, а зашелъ в Малую Россію з Полской области з м. Заслава, владѣнія князя Вишнѣвецкого, в 733 году и жилъ первіе з тестемъ Есипомъ полку Переясловского в селѣ Дробовцяхъ, да того ж полку в селѣ Бирловцѣ без шинку и без жадного промыслу в другихъ жидовъ, а 738 году пришель в село Опушки, гдѣ и поннѣ живеть в званіи шинкарскомъ.

арк. 462.

Итого в полку Лубенскомъ жидов душъ
мужеска полу 86
женска полу 72

А всего во всѣхъ полкахъ жидовъ душъ
 мужеска полу 292
 женска полу 281

В полку же Миргородскомъ, какъ старшина полковая доносеніемъ в генеральную Войсковую канцелярію с полковой Миргородской канцеляріи представляетъ, жидовъ ни в какомъ званіи жительствующихъ ни единой душъ не имѣется.

Войсковой писарь правящій Андрей Безбородко
 Григорій Гаевскій.

№ XI.

Правительствующему Сенату в Санктъ-Петербургѣ из Москвы
 из сенацкой конторы

свѣдѣние.

Понеже прошедшаго апреля 19 дня сего 738 году Правительствующаго Сената Конторе жидъ Ирша Лазаревъ доношеніемъ объявилъ, имѣется де в Малой Россіи какъ в городѣхъ, такъ и в маестностяхъ, в местечкахъ, в селѣхъ и в деревняхъ шинкарей не малое число жидовъ, которые себѣ получаютъ от того не малой прибытокъ, а ея и. в. прибыли никакой от оныхъ жидовъ нѣтъ, и требоваль, чтобы для собранія в сумму ея и. в., почему бѣ збирать с каждого члвка дать ему указ; а того ж апреля 24 дня по определению Правительствующаго Сената конторы оный жидъ отосланъ в Малую Россію в генеральную войсковую канцелярію с нарочнымъ при указѣ, велено о всемъ по тому ево доношенію и для чего оные жида в Малую Россію жить и шинковать такъ, за состоявшимся в 727 году апреля 26 дня е. и. в. именнымъ указомъ¹⁾, допущены, изслѣдовать и рѣшеніе учинить по указамъ е. и. в., и что учинено будетъ, Прав. Сената в контору репортовать; а сего августа 8 дня означенная войсковая генеральная канцелярія доносила, по силѣ де вышеписанаго е. и. в. по определению той канцелярії в полки малороссійскія в изслѣдованіи, коликое число в тѣхъ полкахъ оныхъ жидовъ какъ мужеска пола, такъ и женска полу душъ имѣетца и о прочемъ, також, сколько монетою денегъ имѣетца, оные б до указу арестовать, и о присылкѣ о томъ в оную войсковую генеральную канцелярію вѣдомостей указами предложено, и о высылке оныхъ всѣхъ жидовъ из Малой Россіи исполненіе могло б быть учинено, но понеж нынѣшнее самое настоящее военное время, в которое, когда ихъ жидовъ из Россіи за рубежъ выслать, то чрезъ ту ихъ высылку оные жида о обращеніяхъ здѣшнихъ могутъ акуратно вѣ-

¹⁾ Далі короткий зміст указу, що ми не друкуємо.

дать, и не послѣдовало б какого шпионства, а показанной де жидъ Ирша и доньше в генеральной войсковой канцелярії содержится подъ корауломъ безъ всякого опредѣленія, понеже де в присланномъ Пр. Сената ис конторы указѣ объ немъ жидѣ какое опредѣленіе учинить точно не написано, и не повелено ль будетъ за рубежъ за показанными резоны до возвращенія ис походу арміи удержать и со онымъ жидомъ что чинить требовала указа; того ради по указу е. и. в. Пр. Сената Контора приказала в Санктъ Питеръ Бурхъ в Пр. Сенатъ сообщить вѣденіе и притомъ представить, что сенатская контора высылкою изъ Россіи жидовъ, за показанными в доношеніи Генеральной войсковой канцелярії резоны, собою решения учинить не можетъ и требовать общаго Пр. Сената опредѣленія; и Пр. Сенатъ да благоволилъ повелѣтъ учинить о томъ по указу е. и. в-ва. Августа 24 дня 1738 года.

Малор. Експед. кн. 1843, арк. 353—354.

№ XII.

Витяг із Відношення київського генерал-губернатора Леонтъева до Сената від 22 січня 1743 р.

Предложилъ объ этомъ (ук. 2 дек. 1742 р.) во всѣ приписныя к Києву города и на всѣ форпосты и за объявленными печатными экземплярами в Києвъ во всенародное извѣстие з барабаннымъ боемъ опубликовано, а сего генваря 17-го да 22 числа господинъ генераль-лейтенантъ і кавалеръ Бибииковъ двоекратно ко мнѣ писалъ, упоминая, что купцы тамо разглашаютъ, яко жиды із заграницы с товарами в Малую Россію на ярманки пропускаемы не будутъ, от чего де как в комерціи, так і в казнѣ е. и. в. можетъ послѣдовать не малой убытокъ, к тому ж де і товаров такихъ, какъ оныя жиды привозятъ в ползу здешнего края обывателямъ, здешнему купечеству достать будетъ трудно, і подлинноль із заграницы жиды в Малую Россію на ярманки с товарами пропускаемы не будутъ, о томъ бы ево увѣдомить. А по справки в Киевской Губернской Канцелярії, хотя в указѣ... Петра второго із гдарственной Коллегіи іностранныхъ дѣлъ от 15 октября 728 года подъ № 864 отпущенномъ, а в оной губернской канцелярії ноября 12 числа того ж 728 года полученномъ, з написанного оногo 728 года августа в 9-е Верховнымъ Тайнымъ Совѣтомъ по подлиннымъ господина гетмана Апостола просительнымъ пунктамъ учинено решение, в которомъ написано в 14 пунктѣ: малороссійскимъ торговымъ людямъ в пограничной городъ в мирное время с незаповѣдными товары и из заграницы в Малую Россію с товары купцамъ приѣздъ дозволенъ свободный и тому ж де тогда по е. і. в. указу для распространения россійского купечества учреждена особливая комиссия і о томъ впредь опредѣленіе будетъ учинено, а жидамъ в Малую Россію на ярманки для купеческого про-

мыслу въѣзжать позволяется, токмо продавать имъ свои товары оптомъ, а врознь на локти и фунты не продавать, а житье жидамъ в Малой Россіи и чтобъ никто их не принималъ запрещается і имѣть то быть по силѣ указу 727 года. Однакожъ Киевская губернская канцелярія, за вышеписаннымъ высочайшимъ е. і. в. імяннымъ указомъ, в пропуске означенныхъ изъ заграницы жидовъ в Малую Россію с товарами на ярманки для купечества состоитъ подъ сумнѣніемъ і пропускать опасна; і того ради о вышеписанномъ о всемъ в Пр. Сенатъ доноситца. И какъ с таковыми жидами кои впредь изъ заграницы к форпостамъ с товарами для купечества на ярмонки приѣзжать будутъ поступать, о томъ Пр. Сенатъ высочайшимъ е. і. в. указомъ, что повелено будетъ. --- А к генералу-лейтенанту Бибикову отъ меня отвѣтствовано, что помянутые жиды во исполненіе вышеуказаннаго е. і. в. высочайшаго імяннаго указа заподлинно изъ заграницы в Россію на ярмонки пропускаемы не будутъ.

Леонтьев. Киев 22 генваря 1743 г.

Малор. Экспед. № 1843, арк. 515—517.

№ XIII.

Репорт Київської Губерської Канцелярії до Сенату від 30 квітня 1743 р.

Во исполненіе высочайшихъ е. і. в. указовъ изъ Пр. Сената отъ 6 декабря прошлаго 742 года подъ номеромъ 10251 да 18 марта сего 743 году подъ номеромъ 1220-мъ отпущенныхъ, а в Киевской губ. канцелярии техъ мѣсовъ декабря 22 да марта 31 числа полученныхъ, все жиды мужеска и женска полу, находящияся въ приписныхъ к Киеву городехъ в Нѣжинѣ, в Черниговѣ і в Переясловлѣ безъ остатку, особливо же изъ некоторыхъ малороссійскихъ и слобочкихъ полковъ изъ разныхъ селъ и деревень для высылки ихъ заграницу в Киев присланы, а ис Киева за границу с подлежащимъ осмотромъ высланы, а сколько и откуда тѣхъ жидовъ прислано і в которыхъ мѣсахъ и числахъ ис Киева заграницу высланы и сколько изъ нихъ в Нѣжинѣ крестилось, о томъ вѣдомость в Пр. Сенатъ при семъ послана, а ис приписныхъ к Киеву городовъ, ис Полтавы и ис Переволочной тамошние коменданты в Киевскую губ. Канцелярію репортовали, что никого жидовъ к высылке заграницу в тѣхъ городѣхъ не явилось, а ис протчихъ малороссійскихъ и слобочкихъ полковъ все ль жиды безъ остатку высланы, о томъ в Киевской губернской канцелярії неизвѣстно: а егда впредь оныя жиды ис тѣхъ малороссійскихъ и слобочкихъ полковъ в Киевъ присылаца будутъ, то потомужь заграницы высылаемы быть имѣютъ немедленно, і в Пр. Сенатъ репортовано будетъ. Леонтьевъ.

Киевъ 30 марта 1743 г.

Вѣдомость, коликое число і откуда жидовъ мужеска і женска полу прислано, а ис Києва в которыхъ мѣсах і числахъ за границу высланы і сколько із нихъ в Нѣжинѣ крестилось, явствуеъ ниже.

А именно в Києвъ прислано

	Число людей
Із Нѣжина	
мужеска полу	85
женска	13
Нѣжинского полку із мѣстечка Носовки	
мужеска	3
женска	2
Із мѣстечка Алтыновки	
мужеска	2
Із Чернигова	
мужеска	6
Із Переясловля	
мужеска	3
Киевского полку із воскресенской слободки	
мужеска	5
женска	3
Прилуцкого полку із Ряшковской фабрики	
мужеска	3
Гадяцкого полку із разныхъ сотень	
мужеска	6
женска	7
Із Слободскихъ полковъ Ізюмского із слободы Богословки	
мужеска	2
женска	1
Ахтырского із села Матвѣвки	
мужеска	4
женска	3
Итого мужеска	119
женска	29
Всего мужеска и женска полу	148

Оные жиды іс Києва заграницу высланы в нѣшнемъ 743-ем году генваря 22, марта 7, апрѣля 15, 22, 24, 26 и 27 чисель.

Да кромѣ вышеписанныхъ остались в Нѣжинѣ і воспріали православную христіанскую греческого исповѣданія вѣру

мужеска полу 2

Києвъ 30 апрѣля 1743 г.

Леонтьевъ.

Малор. Експ. кн. 1843, арк. 552—553.

№ XIV.

Відношення І. Бібікова до Сената з приводу прохання Хайзика Самойлова про залишення на Україні.

Прошлого 1741 года генваря 26 дня по челобитію Полской области местечка Лисянки жителя жиды Хаізика Самойлова в Генеральную Войсковую Канцелярію поданному, которымъ представляль, что онъ при разныхъ генералитетахъ быв во многихъ походѣхъ в маркитантахъ; а в 734-м году при генералѣ Шофтелиу в полскомъ походѣ взятъ он жид был для дѣл секретныхъ и посылан де был для провѣдованія о полскихъ войскахъ, тако и оттоль поворотясь, о тамошнемъ состояніи кому, надлежало, вѣдомости чиниль; такожъ дѣ тайнымъ образомъ для провѣдованія и о турецкихъ войскахъ в Крым и в Хотинъ посыланъ былъ же, о чемъ от бывшего вельтмаршала Миниха писменное свидѣтельство имѣеть, о какой де здѣ его жиды службѣ поляки уже извѣстны и не малую на его имѣють злобу, намѣривая поймавъ смертью его казнить, для чего и проситъ онъ о невысылкѣ его заграницу с прочими жиды; того генваря к реченному бывшему вельтмаршалу Миниху от войсковой генеральной канцелярии об немъ жидѣ писано, с требованіемъ на то резолюціи, а высыланіи оногю жиды до полученія резолюціи обождать опредѣлено. И того ж 741 года апреля 8-го при предложении бывшего здѣ управления малороссійскихъ дель генерала Кейта присланъ в Генеральную войсковую Канцелярію экстрактъ, полученный имъ генераломъ в бывшеѣ правленіи ордера, в которомъ по 3 пункту повелѣно жиду Хазѣлю ради представленныхъ резоновъ о бытіи ему в Украинѣ дать позволеніе, а с прочими заграницу оногю жиды — высылать не велѣно, а какъ онъ же жидѣ паки челобитную в Генеральную войсковую канцелярію представиль, что онъ, будучи опаснымъ, чтобъ его не выслано заграницу, проситъ представить о немъ, куда надлежитъ, а до полученія на то резолюціи его из Малороссіи ради представленныхъ от него прежнихъ резоновъ, не высылать и, понеже Войскова Генеральная Канцелярія о бытіи оногю жиды здѣ в Малой Россіи жительствомъ сама собою безъ особливаго е. і. в. высочайшаго указа опредѣленія учинитъ дерзости не имѣеть, того ради о томъ е. і. в. в Пр. Сенатъ всеподданѣйше донося, высочай-

шаго на то в. і. в. указа всенижайше просит, а до получения высочайшей резолюции высылкой одного жида за границу обождают опредѣлено.

В. і. в. всенижайшій рабъ Іванъ Бибиковъ.

1742 г. окт. 14.

арк. 459. „1742 года ноября 2 дня в журналъ Прав. Сената записано: Приказали: одного жида, ежели он пожелает воспріять православную вѣру греческого исповѣданія, за границу не высылать і в Малороссіи жить ему дозволить, а буде не пожелаетъ, то по силѣ прежних указовъ выслать за границу немѣдленно, несмотря ни на какие ево представления, и о том в Генеральную Войсковую Канцелярию послать указ подлинный“.

Малорос. Експед. кн. 1856, спр. № 106, арт. 457—459.

№ XV.

Справа про жида Лефима, що хотів пройти через Росію до Китаю.

Арх. давніх актів. Київ. Губ. Канц., спр. ч. 14073.

В Киевскую Губернскую Канцелярию

От секунд майора Казаринова

репортъ.

Сего апреля 19 числа команды моей стоящей в Радульской дистанции гдинъ порутчикъ Ивановъ явившегося при Лоевскомъ ґарпосте веры караимской Давида Лефима при репорте своемъ к главному Добринскому ґарпосту представил, при которомъ явилось две книги печатные жидовскими литеры, огниво и сера, и на немъ платье жидовское, по которому сумнительству, хотя онъ при главномъ добринскомъ ґарпосте и просил о свободномъ пропуске до города Москвы пашпорта, но как указом жидов в Росію пропускать не велено, на рассмотрение в Киевскую Губернскую Канцелярию по ґарпостам за присмотромъ отправленъ при семь (арк. 1).

Апреля 19.

Секундъ-Маиор Казаринов.

1767 года.

1767 году апреля 27 дня представленной при рапорте от находящагося при Добрянскомъ форпостѣ киевского гарнизона секундъ маиора Казаринова караимского закона Давыдъ Лефимъ в Киевской Губернской Канцеляріи допрашиванъ и показал. Родомъ он Лефимъ Полского города Слуцка, гдѣ отецъ ево и мать померли, а онъ Лефимъ, по умертвіи оныхъ отца ево и матери назадъ тому дватцать три года, ис того города Слуцка пошелъ в Шлезію, а отътуда в Прусію, а изъ Прусіи въ разные города для испрошения по неимению ево къ пропитанию от доброхотныхъ дателей милостины, а в декабрь мѣцъ 1766 году пошел изъ Голандіи прямо в Росію с намѣрениемъ,

чтоб чрез Москву проитить въ китайския границы на житье, и явился на добрянскомъ форпостъ Киевского Гарнизона секундъ майору Казаринову, от коего атьправлень с имѣвшимися при немъ Лефимъ двумя печатными жидовскими книгами, огнивомъ и серою (которое онъ будучи в пути салдату, а какъ его зовуть и прозываютъ, не знаетъ, продалъ за одну копейку), ннѣ жъ онъ, Лефимъ, какъ выше значить, желает итти в китайския границы для житья (арк. 2).

(Жидівський підпис).

1767 году апреля 27 дня в Киевской Губернской Канцеляриі в журналъ написано:

По репорту находящагося при добринскомъ фарпостъ Киевского гарнизона Секундъ-майора Казаринова, при котором присланъ явившейся собою при оном Добринском форпостъ караимского закона Давыдъ Лефимъ, которой в Киевской Губернской Канцеляриі допросомъ показалъ, что онъ желает итти чрезъ Москву в кітайские границы, а какъ в силу указовъ жидовъ в Россію пропускать не велѣно, почему означенного Лефима чрезъ форпостъ в Россію пропускать, а колыми пачѣ в Губернскую канцелярію представлять, не надлежало. Того ради приказали показанного жида Лефима выслать обратно за границу, и для того отослать ево к находящемуся при Васильковском форпостъ Киевскаго гарнизона секундъ майору Ромодину при указѣ, о чем для ведома і с прописаніемъ вышеписанного къ означенному секундъ майору Казаринову послать же указъ и при томъ велеть впредь какъ жидовъ, так и бродягъ или сумнительных людей, подобных таковым же, чрезъ форпосты в Россію не пропускать (арк. 3).

№ XVI.

Витяги з „Справи про жидів, що побажали прийняти хрещення“.

(Арх. давніх актів. Київ. Губ. Канц., спр. ч. 5329).

В Киевскую Губернскую Канцелярію репортъ.

По силе присланного ко мнѣ из оной канцеляриі сего февраля 12 дня ордеру прибывшей к Цыбулевскому фарпосту ис полскаго села Степанокъ жидъ Эвель Саевъ сего же февраля 23 дня, по выстояннї указного десятидневного карантина, в Росію пропущенъ и католическую веру греческаго исповѣданія принялъ, а при крещенї дано ему имя Симеонъ, восъприемникамы были драгунскаго полку капитанъ Федор Качаловъ и житель цыбулевской Яков Резник, а для окрещенія священникъ того же села Цыбулева Федоръ Ивановъ, и оному Симеону и с прибывшими из онога полскаго села Степанокъ христіанскаго закона женке вдове Марье Казминой дочери з дочерью ее девкой Мариною в селѣ Цыбулевѣ жить имъ позволено (арк. 1).

Кременчукъ 28 февраля.

Мазоръ Петр Синченко.

1745 году.

В Киевскую Губернскую Канцелярию с Трепольского форпоста репортъ.

--- Сего марта 1-го числа явился при Трепольском форпосте из Полской области, из села Капустинной Долины, жидъ Берко Шмойловичъ и объявил о себѣ, что желаетъ он принять христіянскую веру греческого исповедания и по крещении жить в Россіи вечно; а от роду ему дватцать один год, притомъ же он в распросе показалъ, что в показанном селе в бытность его опасной болезни не было и нынѣ не имѣется, и идучи он трактом, опасной болезни нигдѣ не нахаживал и из опасных мѣстъ с людьми сообщения не имел и где такая опасная болезнь имѣется, ни от кого не слышал. По осмотру же моему оной жид находится во всем здоров и к заповѣтрию сумнительных знаков на нем не имѣется. И в оном жиду Киевская Губернская канцелярия указомъ что повелит (арк. 5).

Ис Треполя

2 марта 1745 г.

Порутчик Максимов.

Благородный господинъ порутчикъ Максимовъ.

Сего марта 4 дня на репортваш, в Киевскую Губернскую Канцелярию присланной, симъ в резолюцію определяется: прибывшего к Трепольскому форпосту полской области і села Капустинной Долины жителя жида Берку Шмолевича, которой желает принять православную грекороссійскую кафолическую веру и жить в Россіи вечно, роздев его даже донагъ, осмотреть вам самому, не явится на нем каких сумнительных к заповѣтрию знаков, и ежели по осмотру вашему яв...¹⁾ (арк. 2).

Киев 5 марта 1745 г.

В Киевскую Губернскую Канцелярию с Треполского фарпоста репорт.

Сего марта 5 числа по силе полученного из оной губернской канцеляріи на репорт мой в резолюцію ордера: прибывшей к Трепольскому фарпосту полской области из села Капустинной Долины жид Берко Шмолевичъ, которой желаетъ принять православную греко-россійскую каѳтолическую веру и жить в Россіи вечно, роздевъ даже донага, мною осматриванъ и по осмотру моему явился он здоровъ, и никаких сумнительных к заповѣтрию знаков на немъ не явилось, також заповедных товаров и днѣгъ и подозрительных писем і вещей и ничего по указамъ противного при немъ не имѣется; і того ради оной жид при сем в Киевскую губернскую канцелярию посланъ (арк. 5).

Ис Треполя

6 марта 1745 году.

Порутчик Максимов.

¹⁾ Документа не закінчено.

На звороті: „1745 марта в 7 день, записав взят в повьтъя и того жида отправить к его преосвященству Рафаилу, архиепископу и митрополиту Киевскому Галицкому и Малыя Россіи при письме немедленно“.

Внизу: „О принятии того жида присланному с нимъ солдату росписка дана“.

Ясне в Богу преосвященнѣйшій архієпископъ і Митрополитъ Кіевскій і Галицкій і Малыя Россіи, Милостивый благодѣтель мой.

Сего марта 7 числа состоящей на Трепольскомъ форпосте Киевского гарнизона порутчикъ Петръ Максимовъ прислалъ в Киевскую губернскую канцелярію при рапортѣ своемъ прибывшаго к оному Форпосту Полской области із села Капустиной Долины жида Берка Шмойловича, которой желаетъ воспріять благочестивую греческаго исповѣданія вѣру. И того ради оного жида Берку для надлежащаго в православную греческаго исповѣданія вѣру охрещенія при семъ к Вашему преосвященству посылаю, а когда онъ охрещенъ будетъ, и о томъ покорно прошу приказать, безизвѣстно меня не оставить, да при томъ же и оного самого новохрещенного для приведенія его к указнымъ присягамъ прислать в Киевскую Г. К. попржему, а у кого онъ быть пожелаетъ, то свободно ему позволитца и паспортъ дастца (арк. 22).

Киев. 8 марта 1745 года.

В Киевскую губернскую канцелярію доношение.

Уроженецъ я нижайшій Полской области села Капустиной Долины жидовской нации, а в нынѣшнемъ 1745 году марта 1 дня по истиннѣйшему моему желанію к воспріятію православной католической греческаго исповѣданія веры по ордеру из оной Киевской Губернской Канцеляріи из заграницы чрез Трепольской форпост в Киев пропущен, где по сообщенію Киевской Губернской Канцеляріи, а по предложенію преосвященнейшаго Рафаила -- за старокиевскою крепостію в церкви Вознесения Господня и крещен, и для вечнаго в Россіи житія и верности службы от оной Киевской Губернской Канцеляріи в церкви преподобнаго Феодосія к указнымъ присягамъ приведенъ и на присяжныхъ листахъ подписался и былъ с того времени для послушанія, а паче для обученія божественныхъ молитвъ и для лутчаго наставленія принадлежащей должноти к христіанскому правовѣрію Киево-златоверхо-Міхайловскаго мнстра при доме архимандритскомъ, а ннѣ желаю для обысканія себе к прожитію удобнаго места итти в заднепровскія малороссійскія места. І того ради Киевскую Губернскую Канцелярію всепокорственно прошу, дабы повелено было о свободномъ меня нижайшаго до означенныхъ малороссійскихъ местъ и обратно до Киева пропуске,

где жить пожелаю, с засвидетельствованием бытия моего в указанных присягах дать из оной Губернской Канцелярии пашпорт.

О сем доносит из жидсв перехрест Иван Модестов. Октября 10 дня, 1745 году. К сему доношению вместо перекреста Ивана Модестова по ево прошению недоросль порутчицкой сынъ Андрей Быков руку приложилъ (арк. 23).

Указ Київського генерал-губернатора, що його дано було Івану Модестову.

Понеже обявитель сего перехрестъ Иванъ Модестовъ, которой из жидов принялъ православную кафтолическую греческого исповѣданія вѣру, в которую за старокиевскою крепостью в церкви Вознесенія Господня дѣйствительно введенъ, а потом в Киево-Печерской крепости в церкви преподобного Феодосия к указанным присягам приведенъ и на присяжных листах подписался, и по прошению ево отпущенъ ис Киева в Малоросійския мѣста для пріисканія себѣ к прожитию удобного места; і того ради, дабы оной Модестов от Киева до Малоросійскихъ мест куда ехать пожелаеть и обратно до Киева вездѣ имѣл свободной пропускъ без задержанія, но токмо за границу отнюдь его без указу ис Киевской Губернской Канцелярии не пропускать, а в Киеве Божиею милостию от опасной болѣзни обстоит благополучно, чего ради во свидѣтельство сей пашпортъ рукою моею подписую и Киевской губерніи печатью утверждаю. Данъ в Киево-печерском октябрю 11 дня 1745 г. (Підпис генерал-губернатора) (арк. 24).

Высокопревосходительному господину Генералу аншеѳу ковалеру и Киевской губерніи Генералу-губернатору Михаиле Ивановичу Леонтьеву

от стоящего при заднепровских ѳорпостах Нарвского драгунского полку секундъ маѳора графа Бельфорта.

покорный репортъ

Вашего в—ства ордеръ писаного от 14 сего октября я в покорности моей 22 числа сего ж текущего мѣца получил, в котором ваше в—ство предлагать изволите об отправленіи рижского драгунского полку драгуна Курбатова по команде к военному суду за то, что оной стоялъ на чесахъ, отпустил одного жиди, которой ис Полской области бежал, якобы хотя принять веру греческого исповѣданія, почему в силе вашего в—ства ордеру оной драгун Курбатовъ к его в—ству гдѣну генералу-лейтенанту и кавалеру фон-Штоѳелю сего числа от менѣ под карауломъ отпра-

лень; а оставшие после побегу того жида самые негодные вещи, ежели кто ис Полской области для взятя оных явитца, то во исполнение вашего в—ства ордеру отданы будутъ. (Підпис німец. мовою).

Октября 23 дня 1745 г. (арк. 7).

Благородный и почтенный господинъ секундъ мазоръ. Сего ноября 8 числа, во исполнение ея и. в. указа ис Пра(вит.) Се(ната) в Киевскую Губернскую Канцелярию присланного, опредѣляетца вамъ отныне впредь жидовъ, ежели кто к василковскому форпосту приходитъ будутъ с такимъ желанием, что хотять они быть в хри-стианской вере греческого исповеданія, таковыхъ принімать и для разсмотренія в киевскую губернскую канцелярию репортовать и о пропуске ожидать указу, и для того хотя бы ис Полши и какая либо и погоня за таковыми и была, з форпоста ихъ не отдавать да и по крещении вонъ ихъ из Государства не выпускать и о получении сего в оную Г. К. репортовать.

Киев 16 ноября 1745 г. (арк. 7).

Таковы ж ордера посланы на нижеписанные форпосты. (На звороті аркуша список 29 форпостів з прізвищами керівників).

В Киевскую Губернскую Канцелярию з Белгородского форпоста репортъ.

Сего августа 3 дня получен мною із Киевской Губернской Канцелярии ордеръ за рукою его в—ства ---- Михаила Ивановича Леонтьева, в которомъ ордере написано о пропуске Полской области местечка Бышева жителя жидъ Давыдъ Соломоновъ, которой желаетъ принять православную католическую веру греческого исповедания и на вечное житье в Росию, а по осмотру моему явился весь здоровъ и никакова в немъ к заповетрию сумнителства не имеетца, а товаров при нему никаких такожъ и заповедных денегъ и подозрительных писем да и ничего заповедного по указамъ противного не явилося (арк. 15).

Сержантъ Леонтії Севрюков.

Белгородка 3 августа 1745 г.

Відношення генерал-губернатора до Київської лаври.

Превелебнѣйший отецъ Киево-Печерския Лавры архимандритъ з братнею.

Сего августа 5 числа состоящий на Белгородском форпостѣ Киевского гарнизона ундеръ офицеръ Севрюковъ прислалъ в Киевскую Губернскую Канцелярию при репортѣ своемъ прибывшаго ко оному форпосту Полской области із местечка Бышева жида Давыда Соломонова, которой желаетъ воспріять православную католическую греческого исповѣданія вѣру. І того ради одного жида Давыда для надлежащего в православную греческого исповеданія вѣру окре-

чения при сем к вашей превелебности посылаю; а когда онъ охрещень будетъ і о том прошу приказать безъизвестно меня не оставить, да при том же і оного самого новохрещеного для приводу ево к указной присяги прислать в Киевскую Губернскую Канцелярию по прежнему, а у кого онъ жить пожелаетъ, то свободно ему позволитца і пашпорт дастца (арк. 17).

Киевъ 5 августа 1745.

В Киевскую Губернскую Канцелярию Снятицкого вѣрпоста
доношение.

Сего сентября 18 дня явилась ко мне на Снятинской вѣрпость Полскои области местечка Бородянки еврейско городу женка Ханна, которая желает восприть веру греческого исповедания, и она в Киевскую Губернскую Канцелярию при сем посылаетца.

Сентября 20 дня 1745.

Прапорщик Кирилов.

В Киевскую Губернскую Канцелярию

доношение.

Уроженецъ ъя нижайший Полского города Дрибина и находился по природе моей в жидовской вере, а в прошлом 742-м году декабря в первых числах по желанию моему в томъ же городе Дрибине тамошним ксензою в римско-католическую веру окрещен, а в сентябре месяце сего 745 года іс того города Дрибина пошелъ во всероссійскую імперію и чрезъ учрежденной вверху реки Днепра белининской вѣрпость в Россію пропущень и по пропуске пошелъ я, нижайший, Малороссійского Стародубского полку до местечка Погару, где к случившемуся тамо для покупки конопляного масла киевскому жителю Петру Иванову сыну Барышпольцу присталь, с которым прибылъ в Киевъ. И ннѣ желаю принят православную кафтолическую греческого исповедания вѣру и жительство иметь при Киевской академіи для изучения россійской и других наук грамоты; і того ради Киевскую Губернскую Канцелярию покорнѣйше прошу для надлежащего меня в православную кафтолическую греческого исповедания вѣру окрещения отослать меня нижайшего к преосвященнѣйшему Рафаилу, архиепископу Киевскому, Галицкому и Малыя Россіи при писменном сношении. О сем доноситъ из жидов перехрист Янъ Долгерть ноябрю 16 дня 1745 г. Siemu donostena prehrisť Jan Dolgert ruku prilozil (арк. 49).

1745 года ноябрю в 16 дне прибывшеи в Киев Малороссійского Стародубского полку из местечка Погари Киевоподолской житель Петр Ивановъ сынъ Барышполець в Киевской Губернской Канцелярїи представилъ привезенного имъ Барышпольцомъ из оного местечка

Погари римскокатолической веры из жидов перехриста Яна Долгерта, желающего воспринять православную католическую греческого исповедания веру, а что онъ Барышполець оного перехреста заподлинно в местечкѣ Погаре взялъ и в Киевъ с собою привезъ, в том во свидетельство под сим подписуетца, к сему свидетельству вместо вышеписаннаго киевского жителя Петра Барышпольца по его прошению вахмистърской сынъ Матвей Клеменов руку приложилъ (арк. 50).

В Киевскую Губернскую Канцелярию с Андрушевского фарпосту репорт.

Сего генваря 30 дня приехал к Андрушевскому фарпосту полской области з местечка Смелого жидъ Аврамъ Изаков и з сыномъ своимъ Ицком, которые мною допрашивани и в допросе своемъ показали, желаютъ и з сыномъ в християнскую веру греческого исповедания окрестится, а жителство иметь хотять в городе Переясловле, и оные объявили ни в какихъ опасныхъ местах нигде не бивали и с непотребными людьми не советовали и об оном Киевогубернская Канцелярия что соблаговолить (арк. 55).

Генваря 30 дня 1746 года.

Капитан Шалыгин.

Высокородный й высокопревосходительнѣйшій гднъ Генераль аншефъ кавалеръ Киевской губернии Генераль Губернаторъ.

Настоящего 1746 года февраля 6 дня присланные ко мнѣ при писании вашего в—ства вышедшыя с Полской области жиды Аврамъ Изаковъ з сыномъ его Ицкомъ для охрещения их в вѣру святую греческого исповѣдания сего ж февраля 23 дня охрещены, й наречены имъ во стѣмъ крещениі імена Авраму Евстафій, а сыну его Ицку Павелъ, которые при семъ к вашему в—ству обратно для приводу их к указнымъ присягамъ посылаются (арк. 59).

Вашего в—ства доброжелательный богомолец и слуга смиренный Рафаиль, Митрополитъ Киевский.

1746 года
февраля 28 д. Киевъ.

№ XVII.

В Киевскую Губернскую Канцелярию репортъ.

Присланный ко мнѣ в Васильковъ при репорте от порутчика Ракитина прибывшей полской области изъ села Юрьевки жидъ Викдел, которой желаетъ креститца в кафалическую греческого исповедания веру, з данным от гднѣ доктора Ломона аттестатом при сем в оную Канцелярию с нарочным солдатом Андреем Окладовым посылаетца.

Февраля 15 дня 1760 года.

Полковник Петр Синельников.

Василков.

Аттестат № 266: По указу ея і. в. данъ с полского села Юрьевки жиду Викделю, которой желяет принять вѣру греческого исповедания, что по осмотру явился здоров. Того ради чрез Василковскии форпостъ пропущень былъ.

Василков 15 февраля 1760 г.

К. Арх. давніх актів. Київ. Губ. Канц. спр. ч. 133, арк. 27—28.

№ XVIII.

В Киевскую Губернскую Канцелярию от находящегося при Добрянском форпосте вятского драгунского полку полковника Энгера доношение.

Сего числа полку вятского порутчикъ Каровинъ сынъ при репорте представил явльшого в дистанцию его на Лоевском форпосте с полской стороны из местечка Лоева жиди Шашку Аврамовича, котерси о себя объявил, что он желяет принять веру кафолическую греческого исповедания, для чего оной при семь на рассмотрение в Киевской Губернской Канцелярии представляетца.

Февраля 10 1760 года.

Полковник Балсер Енгеръ.

с. Добринка.

Там-таки, арк. 29.

№ XIX.

В Кіевскую Губернскую Канцелярію съ Межигорского форпоста репортъ.

Сего апреля 11 числа прибыл команды моей к Борковскому форпосту из заграницы ис полского местечка Брусилова жид Лезаръ Аврамовичъ, которой о себе объявил, что он желяет воспріять восточную православную христианскую грекороссійского исповедания вѣру, того ради оной жид Лезаръ Аврамовичъ при сем с нарочным солдатом для надлежащего разсмотренія в Кіевскую Губернскую Канцелярію отправленъ.

Апреля 15 дня 1760 года.

Капитанъ Назар Кузнецов.

1760 году апреля 22 присланной при репорте в Киевскую Губернскую Канцелярию от состоящего на Межигорскомъ форпосте Киевского гарнизона капитана Кузнецова жидъ Лезоръ, которой в оной Губернской Канцелярии принят и допрашиванъ, а в допросе показалъ, что жителствомъ онъ находился загралицею в полском местечке Брусилове в еврейскомъ законе и назывался онъ Лезаръ, а сего апреля в первых числах, не похотя въ оном местечке жить и въ еврейском законе быть, но возжелая иметь православно каптолическую греческого исповедания веру, оставя в том местечке Брусилове мать свою жидовку Лейку и свое имущество, не объявляючи тамошним жидамъ, к россиіской границе и прибылъ к Борковскому форпосту сего месяца апреля 14 числа, а оттуда отправлен по команде

к стоящему на Межигорском форпосте Киевского гарнизона капитану Кузнецову, а от него присланъ при вышепоказанном репорте в Киевскую Губернскую канцелярию для охрещения¹⁾.

Розписка. Присланной при нарочитомъ солдате из Киево-Губернской Канцелярии при промеморіи жидъ Лезор Авраамовъ сего апреля 24 дня в духовной митрополи Киевской Консисторіи принять и въ приеме сія розписка дана.

Катедралий канцеляристъ Иван Велъчковский.

Арх. давніх актів. Київ. Губ. Канц., спр. ч. 8678, арк. 2—3, 16.

№ XX.

В Киевскую Губернскую Канцелярию от находящегося при Добринском форпосте вятского драгунского полку полковника Энгера

доношение.

Сего февраля противъ 2 дня явился собою полку вятского на Лоевскій форпост ис Полши из местечка Лоева жидъ Аврамъ Лейбович и объявил, что он желаетъ принять веру католическую греческого исповедания, коего на рассмотрение Киевской Губернской Канцелярии представляю²⁾.

Февраля 3 дня 1760 года.

Арх. давніх Актів Київ. Губ. Канц., спр. ч. 5354, арк. 1.

№ XXI.

В Киевскую Губернскую Канцелярию от Межигорского форпостного правления

репортъ.

Сего дня 7 числа прибылъ к Межигорскому форпосту із заграницы полского местечка Городницы жидъ Серола Зескилевичъ, которой о себе объявил что он желаетъ воспріять христианскую веру, і оной жид Зескилевичъ при семъ в Киевскую Губернскую Канцелярію посылаетца.

Адъютант Василий Климовский.

Июня 8 числа 1761 года.

Межигорье.

Резолюція на рапорті: отдать для научения в Консисторию.
Н. Э.

1761 года іюня 8 дня присланной при репорте в Киевскую Губернскую Канцелярию от состоящего при межигорском форпосте Киевского гарнизона вышедший чрезъ оной Межигорский форпост

¹⁾ Червня 21-го його було вихрещено в церкві Бориса та Гліба на Подолі, причому дано ім'я Козма. 14 липня 1760 р. він одержав паспорт, арк. 7.

²⁾ В „Промеморії“, що її було дано Лейбову, говориться ще про другого жида, який також прийшов до Добринського форпосту.

изъ заграницы жид Сероль Зейликовичъ в оной губерской канцеляріи допрашиванъ, а в допросе показалъ.

От роду ему дватцать четьре года, родился онъ в полскомъ городе Дубне и жилъ в томъ городе Дубне, а потом в полскомъ местечке Городнице, и назад тому четьре года в полскомъ городе Остроге на дочери тамошняго жителя жида Янкеля Маеровича девке

Цивіи женился, с которою прижил одного сына; а нѣ де принялъ намерение оставить жидовской законъ і оставя в Полше жену свою съ сыномъ, вышелъ в Россію і жаеетъ принять веру греческого исповѣданія і быть в вечномъ ея і. в. подданствѣ, а при выходе из Полши ни у кого не снесъ и ничьихъ долгов на нем не имѣтца и никакихъ продерзостей там не учинил.

К сему допросу вместо вышешписанного жида Сероля Зейликовича по его прошенію подяческой сынъ Евдокимъ Туменков руку приложил (арк. 2).

Промеморія¹⁾.

Оній жидъ Сероль, по опредѣленію Духовной Митрополіи Кіевскія Консистеріи, преосвященнымъ Арсеніемъ архієпископомъ митрополитомъ Кіевскимъ и Галицкимъ и Малія Россіи подтвержденному, для надлежащаго в православную вѣру приведенія и окрещенія к протопопу Кієво-Подолскому Роману при указѣ из духовной Консистеріи посланній, сего іюля 10 дня от оногo протопопа Романа при рапорте в духовную консистерію представлень с такимъ о немъ объявленіемъ, что оной жид в православную греческого ісповѣданія вѣру принят и по чиноположенію церковному сего іюля 8 дня наставлень и окрещень в церкви Николая Набережнаго Кієво-подолской, самимъ имъ протопопомъ, прі якомъ крещеніи воспріемникъ былъ гдѣнъ генераль маюръ и Кіевской оберъ комендантъ Николай Ивановичъ Чичеринъ, имя ему наречено Петръ, для того по опредѣленію Духовной митрополіи Кіевскія Консистеріи оной ново-крещенній Петръ в Киевскую Губернскую Канцелярію при сей промеморіи для приводу его к указнымъ присягамъ отсылається, и Кіевская Губернская Канцелярия да благовольт о томъ быть известна.

Модест, Архімандріт Златоверхо-Михаиловскіи Архімандритъ Митрофанъ Кієво-Петропавловскаго монастыря игумен Іосифъ Наместник Кієвоподольскій Іерей Іаков. Консистерскій судовій писарь Іеромонахъ Савва (арк. 5).

1761 года іюля 12 дня²⁾.

К. Арх. давніхъ актів. Київ. Губ. Канц., спр. ч. 3990, арк. 1—5.

¹⁾ Видано з Кіївської Консистеріи.

²⁾ Зейликович одержав прізвище Петро Николаев і 14 липня йому дано було звичайний пашпорт.

№ XXII.

Высокороднѣйшему и высокопревосходительнѣйшему гдну генераль-аншефу и кавалеру Петру Ивановичу его в—ству Стрешневу репорт.

Привезенный здешним съчевым толмачем Семеномъ в Съчь Запорожскую с кримской области породы жидовской хлопецъ между прочим показалъ, что онъ в Бахчесарай при находящемся тамо Прусскому посланику жилъ за толмача по турецкому языку и с нимъ ездилъ в Прускій городъ Браславъ, от коего по отходъ его з ханом с Криму оставя службу: будто ради принятия zde крещения пришел, который за сумнительство, може быть под видомъ принятия крещения с каким другим умишлениемъ сюда зашелъ и не имѣет ли за собою каковых ухищреній, оній хлопецъ к подлежащему с нимъ изслѣдованию при семъ к вашему високо п—ству посылается и снятая с него сказка самая подлинная при семъ же в оригинальъ прилагается.

Атаманъ кошовій Григорій Федоровъ с войсковою старшиною.

1762 года июня 1 дня № 2571.

1762 году мая 31 дня вывезеній с Кримской области с Бахчисарая жидъ, зовемій Муся Юсефов, показал. Родился онъ Полской области в городъ Боротанке от жида Юсофа Горайнского, при коемъ мало подростши оставя его жилъ в волоскомъ городъ Богданъ при жиду тамошнему Якову четырьъ года; а посля того вишедши от жида пристал до лѣкара Ханского, при коемъ с нимъ в Бакчесарай знайму жилъ два года, а од лѣкара отошедши, служил также в Бакчесарай в резедента пруского генерала, коего по ймени и прозванію не знает, за толмача по турецкому языку, полтора года, с коимъ ездилъ в пруский городъ Браслава, где с нимъ был шесть мѣей, поки обратно с нимъ в Кримъ поворотился, и за поворотомъ зараз з Бакчесарая, с бывшимъ тамо з съчи Запорожской посланнымъ толмачемъ Семеном сего маия 30 дня приехалъ в Съчь з намѣрениемъ стоѣ крещение zde принять і сіе показалъ праведно.

(Турецкій підпис — Муса Данило).

Постанова Київської Губ. Канцелярії від червня 21 дня 1762 р.²⁾

Приказали означенного жида Моисея Юсифова для наставленія і окрещенія по его желанію в православно-каѳолическую греческого

¹⁾ Невеличкий витяг з цього документу надрукував В. Андрієвський в Запискахъ Одеск. Общ. исторіи и древн., т. XIV, стор. 659.

²⁾ Початок постанови, що в ньому наведено саму справу, не друкуємо.

исповеданія веру отослать в духовную Киевскую консисторію при промеморіи, корою требовать, чтоб оной жидъ Іосифовъ по наставленіи і о крещеніи в христіанскую веру, с показаніемъ, в которой церквѣ, когда, кѣмъ імянно крещенъ и кто восприемники будутъ для надлежащего об немъ в силѣ вышеобявленого указу определения и для приведенія к присяге присланъ был в Киевскую Губернскую Канцелярію обратно“.

Розписка: „1762 года іюня 22 д. присланный с Киевской Губернской Канцеляріи при промеморіи жидъ Моисей Іосифъ от солдата Киевского полку Демьяна Ермакова в духовной Киевской Консисторіи принятъ и о том принятіи сему солдату Ермакову сія росписка дана“.

Витяг з указу, що його дано Мусієві Йосипову 19 вер. 1762 р.

„и в Россіи жить, гдѣ он проискавъ себе мѣсто быть пожелаетъ, дозволить, а из російской імперіи ево перекреста Семенова нигде никому не пропускать и ему Семенову тайно из Россіи заграницу не уходитъ; и содержать православную греческого исповеданія вѣру такъ, какъ церковныя уставы повелевают во всемъ непременно, под опасеніем за неисполнение неупустительного по закону штрафа и о том дать ему перекресту Якову Семенову с прочетомъ указу.

К. Арх. давніх актів Київ. Губ. Канц., спр. ч. 9134 арк. 1—5.

№ XXIII.

В Киевскую Губернскую Канцелярію от примеръ маюра Гущина

репорт.

Состоящей в Добринской дистанціи на Демидовскомъ ѳарпосте команды моей прапорщикъ Нестеров при репорте своемъ представилъ явившегося собою при том ѳарпосте с Полской стороны жида Мордуха с намереніем креститца и принятъ веру греческого исповеданія, которой о себе объявил: от роду ему летъ до дватцати, родился в Полше близъ лежащего к російской границе местечка Чернобыля, отецъ ево и мать природныи жида, а по возрасте находился онъ в разныхъ полских местах у арендарей в работникахъ и наконецъ в прошедшую осень, служилъ местечка Чбля у жида Моуша, от которого будучи одпущенъ для приисканія себе работы, взялъ истинное намереніе воспріять веру греческого исповеданія і остатца вечно во всеросійской імперіи непоколебимо в христіанском законѣ, а по свидетельству моему оной жидъ явился здоровъ, также и в добринской пограничной таможене указаной осмотръ ему учиненъ, которой потому в силѣ данной ѳарпостнымъ командирамъ инструкціи для надлежащего разсмотренія чрез состоящія внизъ по

Днепру команды моеи ̑арпосты за провожатыми от дистанци до дистанци при семь в Киевскую Губернскую Канцелярию отправлень с крепким подтверждением, дабы оной провожатые послаблением своим отпуску учинить не могли.

16 генваря 1766 года.

К. Арх. давніх актів Київ. Губ. Канц., спр. ч. 7005, арк. 19—20.

№ XXIV.

В Киевскую Губернскую Канцелярию от секунд майора Рамадина
доношение.

Сего июня 2 дня при репорте от состоящего на Белгородском ̑арпосте присланъ перешедшей с Полской области из села Луки перекрест Василь Симонов, которой желаетъ жить в Россіи, где себѣ место приищеть, по осмотру докторскому явился здоровъ и при семь в Киевскую Губернскую Канцелярию на рассмотрение представляетца.

Юня 3 дня 1767 г. Василков.

В Киевскую Губернскую Канцелярию от перекреста из жидовъ Василя Симонова покорнейшее доношение.

Сего 1767 году июня мца по выходѣ моемъ изъ заграницы и по прошенію моему данъ былъ изъ Киевской Губернской Канцеляріи о житіи мнѣ в Россіи вечно указъ, по которому находился я во услуженіи в малороссійскомъ городѣ Нежинѣ, у тамошняго жителя Данилы Сапожника, которымъ и оной указъ у меня отобранъ. А какъ я у показанного жителя жить не похотель и сталъ требовать оного указа, то от него мнѣ объявлено, что оной указъ имъ Сапожникомъ незнаемо гдѣ утраченъ, почему я, испроша изъ тамошней полковой канцелярии о пропускѣ до Кіева пашпортъ (которой при семь прилагается) прибылъ в Кіевъ. Того ради Кіевской Губернской Канцеляріи покорно прошу о свободномъ в Россіи житіе дать мнѣ вторично указ.

Октяря 1767 года.

К сему доношенію въ место вышеписанного перекреста Василья Симона по ево прошенію толмаческой сынъ Куприянь Туленковъ руку приложилъ.

К. архів давніх актів Київ. Губ. Канц., спр. ч. 1604, арк. 1, 10.

№ XXV.

Витяг з справи про безпашпортного перекреста Василя Лавровського.
(Арх. давніх актів Київ. Губ. Канц., спр. 5642).

В Киевскую Губернскую Канцелярию из Киевской обер-комендантской канцелярии.

Сего июня 3 от гдѣна брегадира и переясловского коменданта Брештнейдера в репорте написано: прошедшего де маія 25 числа

присланъ в Переясловскую комендантскую канцелярію от полковой переясловской асаулши Настасьи Лукашевичевой немецкой націи города пруского Королевца Василей Кузминъ сын Лавровской для объявленія данного ему от смоленского ротмистра Магданова свідетельства, а как оной Лавровской по свідетельству предписанного брегандира и коменданта усмотренъ сумнителенъ и уверитца на ево свідетельство не можно, для того во оной комендантской канцеляріи допрашиванъ и по допросу показалъ, что он из жидовъ яко бы перекрестъ, которой называемою Лавровской и учиненной ему допросъ, тотъ данное от упомянутого Магданова свідетельство сюда присланы и при сем в Киевскую Губернскую Канцелярію посылаются.

Іаковъ Елчаниновъ.

Іюня 4 дня 1767 г.

Копія допиту Лавровського.

1767 года іюня 5 дня представленной ис Киевской оберъ-комендантской канцеляріи присланной в оную -- перекрестъ из жидов Василей Лавровской, в дополнение учиненного ему в Переясловской комендантской канцеляріи допроса, в Киевской Губернской Канцеляріи допросом же показал, что по вывозе ево в Малороссию жилъ онъ в Киеве полевой артиллеріи у порутчика Власьева, от которого, за неотпускомъ ево Лавровского, оставя монастырской аттестатъ, сего года в великой постъ з данным ему от ротмистра Магданова писменным свідетельствомъ отшедъ для приисканія себѣ места, и какъ пришелъ в Переясловль, то взятъ к помянутому коменданту, где допрашиван и по допросе по приказу ево коменданта, сечень не милостиво батожьемъ в спрашова, не служил-ли онъ где в воинской службе и содержал ево прикованного к пушке с неделю, а после прислалъ в Киев, в чем и утверждается.

И к сему допросу Василей Лавровской подписался.

Постанова Київської Губ. Канцелярії від 1767 р. 8 червня¹⁾.

В показанном же от него Лавровского аттестатъ, которой от оногo порутчика Власьева истребованъ, явствуетъ, что оной дан ему, Лавровскому, в прошлом 1765 году марта 23 дня из Смоленской духовной консистории в томъ, что онъ, Лавровской, вышел из полского Мстиславля и по самоизволному ево желанію в православную греческого исповеданія вѣру в Смоленскомъ Авраамъеве училищном монастыре иеромонахомъ Ігнатіем Жигълинским окрещень и наречено ему вышеписанное имя Василей Казмин сын, и в верности службъ к указнымъ присягамъ в Смоленском же успенском

¹⁾ Початок постанови, що містить історію справи, не друкуємо.

соборе приведенъ. Того ради приказали: означенного Василья Лавровского испод караула освободить и о свободномъ ему в России житъе показанной аттестат, записавъ оной в книгу и списавъ копію общую с показаннымъ свидетельствомъ, отдать оному Лавровскому с роспискою; а какъ выше явствуетъ, что оной Лавровской по приказу помечутого брегадира и переясловского коменданта Бретьшнейдера сечен батожьемъ и приковыванъ былъ к пушке, в репорте ж от него брегадира и в допросе ево Лавровского, что бѣ онъ былъ в какихъ воровствахъ и преступленіяхъ не значить, почему оному коменданту реченному Лавровскому и прописанного наказания чинить не надлежало; да ходя бѣ онъ Лавровской в какихъ преступленіяхъ явился, то бѣ состоявшегося именного ея и. в. февраля 10 дня 1763 году указа при допросе наказания чинить не надлежало; для того оному брегадиру и коменданту Бретьшнейдеру велеть, за что онъ именно реченного Лавровского приказываль сечь батожьемъ и приковывать к пушке и почему, прислать репорт, о чемъ к нему послать указъ.

На подлинномъ подписано тако.

Яковъ Елчаниновъ, Иванъ Москатиновъ
секретарь Михайло Малцовъ.

В Киевскую Губернскую Канцелярію от брегадира і переясловского коменданта фон Бретьшнейдера

репортъ.

Прошедшего июня 27 дня, в силе присланного ко мне іс Киевской Губернской Канцеляріи ея і. в. указа велено прислать репортъ за что именно я Лавровского с пристрастиемъ сек батожьемъ и приковал к пушке; въ исполненіе оногo ея і. в. указу симъ репортую, какъ прошедшего мая 30 дня присланъ ко мне былъ от переясловской асаулиши Настасіи Лукашевичевой оной Лавровской для объявленія данного ему от смоленского ротмистра Могданова свидетельства, то тогда ж его словесно спрашиваль, на что онъ сказалъ, что онъ немецкой націи полковничей сынъ и выехалъ в Росію з дядею своимъ полковникомъ же выборгского пехотного полку, какъ то оной и в данномъ ему от ротмистра Могданова свидетельстве написанъ, которой уже и умеръ, то онъ сталъ себѣ искать службы; а какъ того званія в выборгскомъ пехотномъ полку полковника никогда не находилось, а состоитъ полковникомъ Густафъ Баннеръ, а и свидетельство от ротмистра Могданова справедливо ль или нет, уверитца не должно, почему ево увещевать сталъ, чтобы показалъ бы о себѣ сущую правду бѣзъ утайки и приказалъ ево писменно допросить, в которомъ допросе показалъ уже, что онъ Лавровской родом из жидовъ города пруского Королевца, от роду ему дватьцать летъ, грамоте читать и писать поеврейски і по російски умеетъ, веры онъ

быль еврейской, а как вывезень из пруского Королевца в прошломъ 1761 году, а которого мѣа и числа не упомнит, выборгского пехотного полку полковникомъ Густавомъ Баннеромъ в Польшу в местечко Амштишлевле, где ево оной полковник и оставилъ і тамъ жилъ два года и оной Лавровской желание возымель в Росію выйти и веру греческого исповедания принять, и прошел ис Польши в Росію чрез Мигновичи, где в то время пропустилъ ево в Росію смоленской князь Богданъ Соколницкой и при репорте ево, Лавровского, в смоленскую губернскую канцелярію представилъ, где де и окрещень, а по окрещеніи онъ, Лавровской, з даннымъ ему от вышепоказанного ротмистра Могданова свидетельствомъ вывезень в Малую Росію отставнымъ венгерского гусарского полку прапорщикомъ Антономъ Добровольскимъ. А как і на ономъ утвердитца не можно было, ибо ему должно иметь от бывшего в услугах полковника Баннера свидетельство или отпускное, тож и свидетельство о приведеніи ево в веру греческого исповедания или указъ изъ Смоленской Губернской Канцеляріи, где по показанію ево онъ в христіанскую веру приведен и по вышеписаннымъ сумнителствамъ я при себѣ, увещевая ево, приказалъ не болѣе какъ три или четыре раза стегнуть батожемъ, а какъ на последнемъ утвердился, отправлень от меня по команде на рассмотрение, а к пушке прикованъ не былъ, а на цепь посаженъ былъ.

Бригадиръ Христіанъ фон Бретъшнейдер.

Июля 19 дня 1767 года.

Атестат, що його було дано Лавровському.

По указу ея і. в. из духовной преосвященнаго Пароенія епископа Смоленского і дорогобужского консисторіи дан сей аттестатъ крещеному из жидовства въ вѣру благочестивую греческого исповѣданія вышедшему изъ за полского рубежа мѣстечка Мстиславля Василию Козмину, в томъ что онъ сего 1765 году марта 12 дня по самоизволному ево желанію і писменному прощенію от еврейского закона крещень в православную греческого исповѣданія вѣру в Смоленскомъ Авраамьевѣ училищномъ мнстрѣ в церкви Божией иеромонахомъ Игнатиемъ Жиглинскимъ і причтомъ; в крещеніи наречено вышеписанное имя Василій, а прежнѣе ево в жидовствѣ было имя Лейзаръ Панхосовъ; і оному крестившемуся из жидовства Василию Козмину по должности христіанской имѣть исповѣдь стую и божественныхъ таинъ приобщаться каждого года по единожды в стую великую четыредесятницу или въ иной какой постъ, в которомъ он пожелает, в смоленскомъ успенскомъ соборѣ у протопопа или у другого какова священника дондеже он будетъ находиться в Смо-

ленской епархіи, в протчія же посты исповѣдываться и стѣх таинъ приобщаться ему у приходского щенника, гдѣ жителство иметь будетъ, в чем он Василий обязанъ і в вѣрности службы к указнымъ присягамъ в Смоленскомъ успенскомъ соборѣ приведенъ і для того данъ ему сей аттестатъ. За подписаніемъ рукъ присутствующихъ і за печатью консисторскою. — Сего марта 23 дня.

№ XXVI.

Витяг з „Постанов Київської Губерської Канцелярії 1771 р.“

1771 году марта 15 дня по указу ея і. в. Киевская Губернская Канцелярія по доношению полского уроженца еврейскаго закона Абрама, которымъ объявляет, что от роду ему петнатцать летъ, родомъ онъ полского города Купина, тамошнего жителя жида Бороха сынъ, а прошлого 1770 году, бывшей во ономъ городе, астраханского карабинерского полку примеръ маіоръ Осипъ Андреевъ сынъ Кастогаровъ принялъ его к себѣ в услуженіе и вывезъ в Кіевъ, от которого данное ему, Абраму, свидѣтельство в томъ, что снимъ онъ выехалъ в Россію; притомъ представилъ нынѣ же желаетъ принять православную греческаго исповѣданія вѣру и быть в вѣчномъ ея і. в. подданствѣ и жить в Россіи у означенного примеръ майора Кастогарова, и проситъ, чтоб о приведеніи ево в православную греческаго исповѣданія веру, куда надлежитъ, предложить и на вечное ея і. в. подданство к присяге привести и для житья у вышеписанного примеръ майора Кастогарова дать отверстой указъ, а в томъ данномъ ему Абраму от помянутого примеръ майора Кастогарова свидѣтельствѣ явствуется, что онъ по желанію ево имъ примеръ маіоромъ принять во услуженіе в полскомъ городе Купине и зъ собою привезъ ево в Кіевъ-- Приказали: по силъ оногo 1742 году декабря 2 дня указа означенного Абрама по ево желанію для приведенія в православную греческаго исповѣданія веру отправить в Кіевскую духовную консисторию при промемории и требовать, чтоб по приведеніи ево в веру греческаго исповѣданія, присланъ былъ онъ Абрамъ для надлежащаго о немъ опредѣленія в Кіевскую Губернскую Канцелярію обратно при промемории.

Арх. давніх актів Київ. Губ. Канц., спр. 2845, арк. 21.

№ XXVII.

Справа про вихреста Кирила Федорова.

Указ ея і. в. Государственной Коллегии иностранных дел изъ канторы в Киевскую Губернскую Канцелярію.

Минувашаго генваря 16 дня поданнымъ в контору Коллегии иностранных делъ крещеной изъ евреев Кирила Федоровъ доношениемъ

и допросомъ показаль, что от роду ему семнатцать летъ, отецъ его Пейсахъ былъ еврей, от котораго онъ в полскомъ местечке Богославіи, принадлежащемъ къ городу Каменцу Подолскому рождень, законъ содержаль еврейской, в которомъ его звали Авраамомъ, и въ 1767 году пріехавшимъ в то местечко с командою гусарскихъ полковъ полковникомъ Федоромъ Дешачикомъ тотъ отецъ ево с протчими убитъ, а онъ, Кирило, взятъ былъ темъ полковникомъ и приведенъ в веру греческого исповеданія и притомъ приведеніи наречено ему вышеписанное имя Кириломъ, а восприемникомъ былъ он, полковникъ, почему и называется Федоровымъ сыномъ, и какъ тотъ полковникъ изъ этого местечка выехалъ к арміи, а его Кирила оставилъ в томъ же местечке, и черезъ несколько времени взялъ ево находившейся тамо житель малороссіянинъ Грицко, а прозванія ево не упомнить, и имъ привезень в Киевъ, и по привозе отданъ къ сотнику Павлу Иванову сѣну Гудиму в услуженіе, у котораго и находился съ мѣцъ, и имъ отданъ в услуженіе к кievскому войту, надворному советнику Григорию Сидорову сѣну Пивоварову, у котораго находился летъ с шесть, и в прошломъ 1773-мъ году привезень имъ Пивоваровымъ в Москву, а сего 1774 году генваря 2 дня з даннымъ за его Пивоварова рукою писмомъ отпущень, которымъ в жительстве держать ево опасаются, почему онъ являсь в контору и предъявля вышеписанное письмо, проситъ о даче ему для свободнаго в Россіи житья указа; крепостей же и писменныхъ обязательствъ какъ тому Пивоварову, такъ и другимъ никому на себя не давалъ и в бытіи в услуженіи желательныхъ челобитень не подавалъ, к допросу в томъ привоженъ и женатъ не былъ, а и в предявленномъ отъ него данномъ в Москвѣ от надворнаго советника Григорія Сидорова сѣна Пивоварова сего 1774 генваря 2 дня писме написано, что объявитель того Кириллъ Федоровъ, крещеной изъ евреевъ, находился при немъ в услуженіи добропорядочно и по желанію ево для приисканія другаго места отъ него уволенъ, и какъ во ономъ писме не означено того, что онъ подлинно вывезенной в Россію и никому ничемъ не укрепленной и не женатъ, того ради Киевской Губернской Канцелярии надлежитъ отъ показаннаго войта надворнаго советника Григорія Федорова (sic) сѣна Пивоварова о вышеозначенномъ просителе взять за ево рукою писменное известіе, подлинно ли онъ Кирило Федоровъ, какъ о себѣ показываетъ, уроженецъ полской, и по приведеніи изъ еврейскаго закона в православную христіанскую веру греческаго исповеданія оттуда в Россію вывезенной и кемъ имянно и отъ кого ему Пивоварову отданъ, и отъ него с писмомъ отпущенной, не былъ ли женатъ и не давали кому на себя какихъ крепостей или писменныхъ обязательствъ и совершенно ли онъ человекъ свободной, и по

взятии то известие прислать в Коллегию иностранных дел в контору при репорте немедленно.

27 февраля 1774 году.

Надворного советника киевского войта Григория Пивоварова известие.

--- Сим известіем объясняю, оного Кирила отецъ в бытность в Полше гайдамацкой или расбойнической партіи под предводительствомъ главного из тѣхъ злодѣевъ прозываемаго Швачка, подлинно с прочими жидами убитъ, а онъ Кирила имъ Швачкою взят и приведен в христіанскій греческого исповеданія законъ и потом привезен, чрезъ кого не знаю, в Кіев и отдан в услуженіе сотнику Гудимъ, оной Гудимъ (которой уже умре), не хотя его за малолетствомъ у себя содержать, отдал мне, а я воспитавъ и возраститъ ево, наконецъ, отпустилъ в Москвѣ, будучи с увольнительнымъ писмом, для происканія ему по его изобретенію места; женат он не был, никому на себя крепостей, а уповаю, и писменныхъ обязательствъ, не давал; следовательно, и есть человекъ свободной; а что он Кирило в доношеніи своемъ написалъ ево Швачку гусарскихъ полковъ полковникомъ, то честь сію далъ онъ ему, какъ видно, з глупости.

Арх. давніх актів Київ. Губ. Канц., спр. ч. 5949, арк. 1, 7.

№ XXVIII.

Витяг з постанов Київської Губерської Канцелярії за серпень 1778 р.

1778 года августа 9 дня по указу ея і. в. Киевская Губернская Канцелярия по доношенію окрещенного изъ еврей воспринявшего вѣру греческого исповеданія Онуфрія Иванова, в которомъ объявлено. Родился онъ за границую в полскомъ местечкѣ Полонномъ отъ жившаго тамо жида Янка и матери Фейны, кои бывшими в Полшѣ гайдамаками, чему будетъ болѣе десяти годовъ, поколены; отъ роду ему осмнадцать летъ, грамотъ русской читать и писать тожъ и поеврейски читать и писать умѣеть; и оставшись послѣ отца и матери жителствомъ находился в Полскомъ местечкѣ Уманѣ, и какъ в томъ местечкѣ былъ для продажи съестныхъ припасовъ белгородской губерніи города Суржи села Солдатского однодворецъ Иванъ Яковлевъ сынъ Рябининъ, то онъ, по желанію ево, в томъ местечкѣ Уманѣ в тамошней церквѣ, а какъ оной храмъ и какъ священника зовуть и прозываютъ, не знаетъ, в православную греческого исповѣданія вѣру окрещенъ и названъ Онуфріемъ и при томъ крещеніи восприемникомъ былъ вышеписанной однодворецъ Иванъ Яковлевъ, сынъ Рябининъ, а восприемницею того жъ местечка Умани жителка девка, а какъ еѣ зовуть и прозываютъ не знаетъ, и по крещеніи находился с нимъ по разнымъ полскимъ местамъ для тор-

говаго промыслу, с которымъ изъ за границы чрез состоящей в Смоленской губерні російский форпост, а какъ оной называется незнаеть, выехал в Россію и жилъ при немъ в малоросійскомъ городѣ Глуховѣ чрез два года, а в прошломъ 1775 года августа 2 числа как онъ болѣе у речонного однодворца жить не похотѣлъ, то онъ отъ него отпушенъ и к находящемуся тогда тамо для купецкого промыслу калужкому купцу Акиму Федорову сыну Попову присталъ во услужение, с которымъ в Киевѣ приехалъ и с того времени находился при немъ, и будучи в Киевѣ нижнемъ городѣ на Подолѣ в Киевоподолской Доброникалаевской церкви у священника Гаврилы Шерепы в посты исповѣдался и святыхъ таинъ приобщался, вчем онъ можетъ засвидѣтельствовать, а какъ онъ нынѣ состоитъ в православной греческого исповѣдания вѣрѣ, то и желаетъ жить в Россіи вѣчно, гдѣ у кого к прожитію мѣсто сыскать можетъ что жъ подлинно он из еврейского закона в православную греческого исповѣдания вѣру окрещенъ и у вышеобявленнаго однодворца Ивана Яковлева сына Рябинина жительствовавъ находился, и съ нимъ изъ заграницы в Россію выехалъ, о томъ можетъ засвидѣтельствовать реченной калужской купецъ Акимъ Федоровъ сын Поповъ, и просить онъ ввѣчное ея і. в. подданство принять и к присягѣ привести, а о прожитіи в Россіи, где у кого к прожитію место сыскать можетъ дать отверстыи указъ. -- Приказали: --- о учинении о том справки и о присылки оной в канцелярію сію по жительству оного однодворца в Глухове в сотенное Глуховское правление послать указъ, а в Киевскую духовную Консисторию сообщить промемориєю и требовать о присылкѣ в канцелярію сію извѣстия, подлинно-ль означенной окрещенной из жидов Онуфрій Ивановъ, живучи в Киевѣ нижнемъ городѣ на Подолѣ в постѣ в состоящей на Подолѣ Доброникалаевской церкви той же церкви у священника Гаврилы Шерепы исповѣдывался и святыхъ таинъ приобщался и по забраніи тех справокъ выписавъ изъ законовъ доложить.

Архив давніх актів Київ. Губ. Кани., спр. ч. 6352, арк. 45—46.

№ XXIX.

Чолобитна вихреста Навроцького на ім'я імп. Лизавети Петрівни.

Бьет челом житель Нѣжинской воспріявшей веру греческого исповѣданія из жидовъ Юрея Ивановъ сн Навроцькой, а о чем мое прошеніе, тому слѣдуютъ пункты.

1.

Я ніжайшій издавна тому лѣтъ за десять желалъ воспріять із дочерью моею вѣру греческого исповѣданія, но к тому живущие пред сим в Нѣжинѣ жида не допускали.

2.

А когда указом в. і. в. повелено из Россіи и Малой Россіи всѣхъ живущихъ означенныхъ жидовъ выслать за границы, тогда я нижайшій желая какъ і выше сего показано воспріять вѣру греческого исповѣданія, Нѣжинского коменданта Ѳедора Нахавлена, такожъ полковника Ботига і войта Стерьева дабы мнѣ в томъ позволѣніи дали просиль.

3.

По тому моему прошенію о преведеніи по желанію моему меня и дочери моей в крещеную вѣру от Нѣжинского архимандрита к Преосвященному Кіевскому Митрополиту Рафаилу представлено было, а я нижайшій до той резолюціи обретался для обученія божественныхъ мѣтвъ в мирѣ; дочь же моя везена была под сохраненіемъ [от] жидовъ, дабы ее увести или со свету свести по ихъ закону не навиствуя желаемого нашего не могли, у помянутого Нѣжинского войта Стерьева.

4.

А когда о томъ моемъ крещеніи резолюція от Преосвященного Кіевского Митрополита послѣдовала, а я нижайшій вѣру греческого исповѣданія принял, а впомянутая дочь моя при отправленіи из Нѣжина за границу жидовъ упомянутыхъ Нѣжинскихъ войтомъ Істерьевымъ имъ жидамъ невѣдомо какимъ резономъ отдана, и гдѣ нынѣ жителство имѣеть, не извѣстно. И дабы высочайшимъ в. і. в. указомъ повелено будетъ означенного нѣжинскаго войта кому онъ и ради какихъ резоновъ отдалъ допросить.

1744 г. сент. дня.

Малорос. Экспедиціи, спр. 1863, арк., 183.

№ XXX.

Витягъ зъ справи про выдачу польській владі жида Іцка, що хотівъ прийняти православну віру.

(Арх. давніхъ актівъ Київ. Губ. Канц., справа ч. 1692).

В Кіевскую Генераль Губернаменскую Канцелярію от Кіевского магистрата

доношение.

Указомъ ея і. в. из Кіевской Генерал-губерн. Канцеляріи сего іюля 11 дня в магистратъ Кіевскій присланнымъ велено: вышедшего ис полскаго местечка Бродовъ жида Іцка, которой желавъ воспріять вѣру и пропущенъ в Кіев, в Кіевѣ нижнемъ городѣ на Подоль во всѣхъ мѣстахъ сискивать, и где либо сисканъ будетъ, то его под карауломъ прислать в Кіевскую Генерал-Губернаменскую Канцеля-

рію. І в исполненіє оноґо ея і. в. указа в сиску вышеписанноґо жида Ицка вѣдомства Кіевскоґо Маґистрата в цехи, сотни и подѣ в городе меское Кіевское Преорку посланы были приказы и по тѣмъ приказамъ от оніих цеховъ, сотенъ и с Преворки в Маґистратъ репортовано, яко обявленоґо жида Ицка нигде в городе не сискалось, о чем в Кіевскую Генерал Губернаменскую Канцелярію репортуемъ.

1751 года июля 29 дня.

Превелебнейший оцъ Кіево-Печерския Лавры намесник с братіею.

Прошедшего июня 13 числа сего 1751 года вышедшей із заґраницы ис Полскоґо местечка Бродовъ жид Ицко, по ево желанію для надлежащего в православною каѳолическую греческого исповеданія веру окрещенія в Кіево-Печерскую Лавру при писме моемъ отправленъ, а потом, не знаемо где, девался і поныне не сысканъ; а сего августа 29 числа полскоґой войтъ партіи Украинскоґой регименторъ Ожга уже третично писменно объ отдаче оноґо жида в Польшу по прежнему представляя тот резонъ, что оноґой жид, одержась мноґою сумою, ис Полши бежалъ, усиленно требуетъ, обявляя, что тот жид в Кіевъ-Печерскомъ монастыре действительно имеецца и секретно содержитца, с которого ево региментарскоґо писма точную копию при сем к вашей превелебности посылаю, и прошу приказать означенноґо жида отыскать и прислать в Кіевскую Губернскую Канцелярію под караулом немедленно, дабы более за такова плута с польскую сторону нареканія і претенсіи происходит не могло, и что по сему воспоследуетъ, о том писменно меня уведомить, не помешкав, ібо нарочно присланной от него региментора Ожги пограничноґо польскоґо форпосту командир резолюции здесь дожидаетца, за опасностю того, что с полскоґой стороны ежели оноґо жида не отыскать и не выдать, представлено будет к высочайшему ея і. в.—ства двору.

Кіев 30 августа 1751 г.

Высокородный и высокопревосходительнѣйшій гднѣ генераль Аншеѳъ Кавалеръ и Кіевскоґой Губерніи Гднѣ Генераль Губернаторъ.

Милостивый Государь и надежнѣйшій
благодетель.

Изшедшаґо августа 30 дня сего 1751 года в. в.—ства присланнѣмъ в Кіево Печерскую Лавру писаніемъ обявлять изволили, что прошедшего июня 13 числа вышедшій из заґраницы исъ Полскоґо мѣстечка Бродовъ жидъ Ицко по ево желанію для надлежащаґо

в Православную Каволическую греческого исповѣданія вѣру окрещенія в Кіево-Печерскую Лавру при писмѣ от в. в—ства былъ отправленъ, а потомъ незнаемо гдѣ дѣвался и понынѣ не сысканъ и что тогожъ августа 29 числа полскихъ войскъ партіи Украинской регименторъ Ожга оуже третично о выдаче оногo жида в Польшу по прежнему к в. в—ству писалъ, представляя тотъ резонъ, что оной жидъ, одолжась многою суммою, изъ Польши бежалъ и яко-бы заподлинно донесено ему, что тотъ жид в Кіево-Печерской Лаврѣ дѣствительно имѣется и секретно днемъ в яме, а ночью въ келіи скрытъ бываетъ, и потому требуетъ в. в—ство тѣмъ своимъ писаніемъ о сыску оногo жида и присылки в Кіево Генераль Губернаторскую Канцелярію. А понеже оный жидъ того жъ времени, когда от в. в—ства в Лавру Кіево-Печерскую для окрещенія в православие былъ присланъ, затѣмъ, что за силу указа Ея І. В. изъ Правительствующаго Синода в Кіево-Печерскую Лавру присланного 36 формуляромъ, каковымъ образомъ желающимъ стого крещенія иновѣрнымъ народамъ подавать челобитніи, при писмѣ В. В—ства такой челобитной означенного жида, что онъ самохотно крещенія стого желяетъ, не было, обратно к В. В—ству отправленъ и гдѣ онъ дѣвался и гдѣ нынѣ находится, Кіево-Печерской Лаврѣ не извѣстно. Оупомянутій же региментаръ Ожга, одвѣрившись невѣдомо на чихъ змышленныхъ рѣчах, за означенного жида свѣтую Кіево-Печерскую Лавру, як бы оная Лавра в противность оуказамъ своей Монархины поступаетъ, опорочилъ весма напрасно, ибо онъ, региментаръ, о имени того, кто ему о содержаніи означенного жида яко-бы в Кіево-Печерской Лаврѣ доносилъ, и кто онъ таковъ, такожъ, въ которомъ мѣстѣ онъ доноситель и од кого имянно и когда оногo жида видѣлъ днемъ в ямѣ, а ночью в келіи, ничего не оупоминаетъ. Однако по вышеозначенному В. В—ству требованію внутрь и внѣ Лавры стой при разныхъ послушаніях, не минуя ни единого мѣста объ означенномъ жидѣ взысканіе было; токмо какъ нигдѣ оногo кромѣ каменного затона, въ которомъ означенный жидъ по дозволенію В. В—ства венгерскіи свои вина поставилъ и оттуда невѣдомо гдѣ еще пред Петровымъ днемъ дѣвался и по сей пори к онимъ винамъ не являлся; не бывало так и нынѣ не имѣется. Того для и означенный порокъ, за показанного жида от оупомянутого региментаря на Кіево-Печерскую Лавру напрасно нанесенный, долженъ быть очищенъ, о чемъ въпредъ Кіево-Печерская Лавра челобитствовать не оставитъ. А между тѣмъ благоволите В. В—ству къ помянутому региментарю от себе написать, дабы онъ донощика, которій о содержащемся будто в Кіево-Печерской Лаврѣ въ храненіи

бежавшемъ означеномъ жиду ему заподлинно доносилъ, для доказательства того Кієво-Печерской Лаврѣ и для взятя того жида тамъ, гдѣ онъ, въ кого именно и когда видѣлъ, прислалъ в Кієвскую Генераль-Губернаменскую Канцелярію Вашего В—ства с покорностью моею прошу ¹⁾).

Кієво-Печерской Лавры намѣстникъ
Іеромонахъ Лука.

Сентября 2 дня .
1751 г. Лавра К.-Печер.

Спростування: на стор. 13, ряд. 4 замість Григорій Кониський треба читати Георгій Кониський.

¹⁾ Чимало справ про перехід жидів до християнства на Україні в звязку з наказом 1742 р. містить Архів Київ. Лаври (Вот. №№ 766—830), що переховується у п/в культурів КША. Із справи ч. 808 видно, що в 1744—45 рр. прийняли христ. віру 25 чол.

Жидівська мова у Г. С. Сковороди.

Дослідники життя й творчости Г. С. Сковороди мало не в один голос запевнюють, що Сковорода „добре знав єврейську, грецьку і латинську мови“¹⁾, що він „основательно изучилъ и зналъ нѣмецкій, греческій, латинскій и єврейскій языки еще въ Академіи“²⁾, що він „въ совершенствѣ постигъ эти языки, говорилъ и писалъ на нихъ свободно“³⁾, що він „въ значительной степени усвоилъ себѣ єврейскій языкъ. Въ его сочиненіяхъ мы не разъ встрѣчаемъ слѣды этихъ знаній, и если онъ приводитъ только отдѣльныя єврейскія слова, а не цѣлыя выраженія, какъ по-гречески, то, повидимому, только потому, что тѣмъ, кому онъ предназначалъ свои писанія — главнымъ образомъ Ковалинскому — єврейскій языкъ былъ совсѣмъ неизвѣстенъ“⁴⁾; „позднѣ центромъ изученія (у Сковороды) становится біблія, которую онъ, очевидно, читаетъ и на єврейскомъ языкѣ“⁵⁾. Запевнюють, нарешті, що самий „языкъ Сковороды — это какое-то странное глаголаніе съ примѣсю полуславянскихъ, полународныхъ, полулатинскихъ, польскихъ и даже єврейскихъ реченій“⁶⁾; свідчать, що „проживъ нѣсколько времени въ одномъ мѣстѣ... Сковорода бралъ свою єврейскую біблію... въ карманъ, флейту... на плечо и пускался далѣ“⁷⁾.

Маючи таке „облако свідѣтельствъ“⁸⁾, я відразу завів Г. С. Сковороду до реєстру нечисленних гебраїстів-українців, щоб на дозвілі

¹⁾ Акад. Д. І. Багалія, Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Держ. Вид. України. 1926, стор. 35, 36, 72, 349.

²⁾ Леонтовський, Окр. відб., стор. 11 — ч. 174 бібліографіі Д. І. Багалія.

³⁾ Стеллецкій, стор. 412 — ч. 110 у Багалія; пор. И. Си[егиревъ], стор. 260: „хорошо разумѣлъ єврейскій, єлтинскій, латинскій и нѣмецкій языки“ = ч. 5 у Багалія.

⁴⁾ Е р и, стор. 60 — ч. 190 у Багалія.

⁵⁾ Ibidem, стор. 63; пор. Коваленко, стор. 58 (= ч. 203 у Багалія).

⁶⁾ К у д р и н с к і й, стор. 454 = ч. 137 у Багалія.

⁷⁾ Г. Гес де Кальве, стор. 114 = ч. 4 у Багалія.

⁸⁾ Вийняток становить тільки проф. Гордієвський (стор. 12—13 = ч. 216 у Багалія). Він категорично стверджує, що „старий заповіг взагалі не був йому знайомий у єврейському оригіналі“. Проф. Шпег (стор. 80 — ч. 212 у Багалія) висловлюється ще категоричніше: „филологическая подготовка Сковороды вообще весьма хромаетъ... знаніе древне-

вистудіювати це питання спеціально, бо й ті дослідники, котрі запевнюють, що Сковорода жидівську мову знав і ті, хто поділяє думку протилежну, спеціально цього питання не досліджували — звичайно, тому, що ті й ті самі жидівської мови не знали. Отже, хоч яке це питання вузьке й спеціальне, хоч який скромний з нього наслідок, проте поставити його треба, бодай, щоб висловити його, нарешті, виразно.

Але, коли я до питання про жидівську мову в Сковороди підійшов тісно, то відразу-ж натрапив на серйозну незручність: ми й досі не маємо повної збірки творів Сковороди, дарма що видання Д. І. Багалія й В. Бонч-Бруевича почасти одно одне доповнюють. Найбільше незручності завдало мені те, як обое видавців ставляться до біблійного тексту в Сковороди. Воно правда, і Бонч-Бруевич, і Багалій вирізняють біблійний текст у Сковороди; але перевірявши перших десятеро сторінок у виданні Бонч-Бруевича, ми виявили, що видавець відзначив не більш, як половину потрібного матеріялу.

За таких умов перевірити всі цитати Сковороди й напевне встановити, з якого саме тексту біблії він користавсь — річ неможлива. А втім перевірка на вибір кількох десятків цитат показала, що Сковорода цитує біблію за слов'янським перекладом, видимо, в Лизаветинському виданні.

Звичайно, це не розв'язує ще питання про те, чи Сковорода знав і в якій саме мірі жидівську мову. Фактичні до цього дані такі.

Після короткої перерви Сковорода р. 1744-го знову вступив до Київської Академії й вчивсь тут до р. 1750-го включно. За обрахунком біографів¹⁾ р. 1744—5 він пройшов класу піітики; р. 1745—6 — класу риторики; рр. 1746—7 й 1747—8-го — класу філософії, нарешті близько двох років — 1748—9 та 1749—50 (замість повних чотирьох) пробув на богословії. Історики Київської Академії²⁾ свідчать, що в середині XVIII в. грецьку, німецьку та жидівську мови охочим викладали починаючи з риторики; причому, на курс грецької мови було приділено 3 години, а на курс жидівської та німецької по 2 години. Отже, Сковорода, що прослухав курс риторики, філософії й (почасти) богословії, міг вивчати ці мови; зокрема навчати його жидівської мови могли Варлаам Лашевський (до р. 1747-го), Манасія Максимович (до р. 1749-го) або Іоаким Павинський (з р. 1750-го).

езрейского языка рѣдко у Сковороды выходитъ за предѣлы толкованія собственныхъ именъ, переводы которыхъ, какъ извѣстно, по большей части даны въ самой библии*. Обережно висловлюється проф. М. І. Петров (стор. 613 = ч. 153 Багалія): „Сковорода изучалъ нѣмецкій, греческій, отчасти еврейскій языкъ, какъ это можно видѣть изъ его сочиненій и писемъ“. Аскоченський (стор. 130 = ч. 26 Багалія), стверджуючи, що Сковорода „отлично“ вивчив латинську, грецьку та німецьку мови, за жидівську зовсім не згадує.

¹⁾ Д. І. Багалій, *Op. cit.*, стор. 34—37.

²⁾ Д. Вишневскій, *Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII столѣтія*. Кіевъ 1903, стор. 268, 270, 272, 274—275.

Отже, свідчення Гес де Кальве, що „въ Кіевской Академіи молодой Скворода занялся ревностно еврейскимъ, греческимъ и латинскимъ языками“¹⁾, кажучи взагалі, — прийнятне. За років свого перебування в Академії Скворода справді мав спромогу вчитися жидівської мови. Але, чи вивчав він її й чи вивчив — це вже інше питання. У цій справі варто звернути серйозну увагу на те, що найближчий друг Сквороди, Ковалинський, зазначаючи, що Скворода знав латинську, грецьку та німецьку мови, перераховуючи улюблених письменників Сквороди та „главу всѣхъ біблію“, за те, щоб Скворода знав жидівську мову, або щоб він читав у першотворі жидівську біблію, — нічого не каже²⁾. Отже, щоб порушене питання розв'язати, єдиний до того шлях — це студіювати й аналізувати відповідні уступи у самих творах Сквороди.

У своїх творах Скворода справді пояснює жидівські слова, часом покликується й на жидівський текст біблії. Який-же характер мають ці пояснення й покликування?

Тут мимоволі звертає на себе увагу те, що

І. З даних жидівської мови Скворода користується порівнюючи рідко; як я підрахував, він пояснює значіння 32 жидівських слів, двічі прямо й один раз невиразно покликується на жидівський текст біблії.

Для людини, яка-б жидівську мову знала „основательно“, „в совершенствѣ“ цього, будь-що-будь, замало, надто коли взяти на увагу, що біблія — основа й вихідний пункт усієї філософії Сквороди, що цілі сторінки його творів іноді являють собою мозаїку біблійних текстів, які він своєрідно тлумачить, та що жидівський текст біблії нерідко з текстом грецьким (та слов'янським) далеко розбігаються. Взагалі треба сказати, що до жидівської мови Скворода вдається далеко рідше, ніж, наприклад, до грецької та латинської; жидівської форми слова він не наводить там, де з будови цілого речення її природньо було-б сподіватися; в одному місці він напр. зазначає грецьку, латинську, польську, старо-слов'янську, українську форму слова, а жидівської не наводить (Б.-Бр., стор. 199, 420), дарма що довідка саме з жидівської мови (*hasida*) для міркувань Сквороди могла-б дуже придатися; в другому випадкові (Б.-Бр., 418) він знову зазначає грецьку, латинську, польську, українську, старо-слов'янську, навіть турецьку форму слова, а жидівську знову поминає. А ті нечисленні жидівські слова, що були Сквороді відомі, він невтомно пояснює, навіть по кілька разів, напр., Йона³⁾, Йосиф⁴⁾, Сіон⁵⁾, Тавита⁶⁾. Самий уже цей факт викликає серйозні сумніви в тому, що Скворода жидівську мову знав.

¹⁾ Гес де Кальве, стор. 17 = ч. 4 у Багалія.

²⁾ Бончъ-Бруевичъ (= ч. 191), стор. 4, 15 (Далі в цитації — Б.-Бр.).

³⁾ Б.-Бр., стор. 109, 270, 285, 386; Багалій, стор. 69 (= ч. 113 у Багалія).

⁴⁾ Б.-Бр., стор. 275, 292, 379.

⁵⁾ Б.-Бр., стор. 77, 383; Багалій, стор. 276.

⁶⁾ Б.-Бр., стор. 292, 383, 389.

II. Філологічної аналізи жидівських висловів, навіть у тій елементарно-шкільній формі, в якій Сковорода робить її що-до мови грецької, ми теж не знаходимо. Сковорода пояснює не цілі вислови, а окремі слова, власне, навіть не пояснює їх, а просто подає їх значіння; до того, з 32 жидівських слів, які він наводить, 26 припадає на ймення власні. Правда, довідки про значіння власних імен (переважно особових) були потрібні Сковороді, як складова частина тої методи тлумачити Св. Письмо, що нею він користувався та що її — завважу до речі — він завдячує безперечно Філонові. А втім, тлумачення власних жидівських іменнів — це саме та ділянка, де й не знаючи жидівської мови, можна було попишатися вченістю, бо церковне письменство подавало до цього готовий матеріал — почасти — в коментарях до біблій, а почасти в низці *onomastica*, що зводяться до дуже давніх часів. Сковорода був добре обізнаний і з працьом церковної ономастики (Філоном) і з творами різних церковних письменників, Філонові більшаменш близьких. В одних випадках він сам зазначає, кому саме наведену етимологію він завдячує ¹⁾, в інших і без авторових вказівок його авторитет явнісінький ²⁾. А втім, навряд чи потрібно шукати джерел до кожного з тлумачень жидівських іменнів, які подає Сковорода.

До часів Сковороди жидівська ономастика мала вже цілу низку зводів, правда з філологічного погляду надто непевних, але з практичного дуже зручних. З таких зводів найприступніше для Сковороди було, звичайно, тлумачення жидівських слів, що містилося в додатку до Лизаветинського видання біблій — видання тим для Сковороди авторитетнішого, що в ньому брав участь Варлаам Лашевський, Сковороди навчитель грецької, а може й жидівської мови. Він згадує за його з любов'ю й побожною пошаною ³⁾. Отже природне буде бажання порівняти тлумачення Сковороди з отими тлумаченнями. В наслідок такого порівняння виявляється, що в 15 випадках тлумачення Сковороди з тлумаченнями Лизаветинської біблій цілком збігаються ⁴⁾; у 8 випадках вони до тих тлумачень дуже

¹⁾ *Musarum vox originatione haebraicum...* і далі покликування на Августина. *In orat festa* 3. Пор. Баг., стор. 107.

²⁾ Пояснення імені „Йосиф“ і дальші міркування (Б.-Бр., стор. 292, 379) — безперечно, зводяться до Філона.

³⁾ Див. Б.-Бр., стор. 435.

⁴⁾ Вар-сава („сын мира“) = Б.-Бр., стор. 459, 480; Давид („возлюбленный“) = Б.-Бр., стор. 274, давир („слово“) = Б.-Бр., 277; Єва („жизнь“) = Б.-Бр., стор. 458; Йона („голубь“) = Б.-Бр., стор. 109, 270, 235, 336; Баг., 69; Йосиф („приложение“) = Б.-Бр., стор. 275, 292, 379; Єрихон („благухание“) = Б.-Бр., 379; Лот („стакти“) = Б.-Бр., стор. 397; Ніневія („жилище“) = Б.-Бр., стор. 386; Самсон („солнушко“. Єл. „малое солнце“) = Б.-Бр., стор. 282, 381; Сусана („крын“, Єл. — „крын белый“) = Б.-Бр., 436; Сатана („супостат“, Єл. — „противник“) = Б.-Бр., стор. 418. Тавита („серна или горняя коза, сайгак“, Єл. — „серна или коза дикая“) = Б.-Бр., 292, 383, 399. Фарес („разделение“) = Б.-Бр. 274; Тамна („образ“) = Б.-Бр., стор. 387.

наближаються ¹⁾, хоч установити, чим саме пояснюються ті нові відтинки, які подає Сковорода, даних немає ²⁾; у трьох випадках Сковорода з Лизаветинською біблією зовсім розходиться, але ця розбіжність далеко не свідчить про те, щоб він жидівську мову знав ³⁾; нарешті у 6 випадках ⁴⁾ відповідних слів Лизаветинській біблії бракує. А втім, по суті кажучи, і пояснення цих іменнів не промовляють за те, що й Сковорода знав був жидівську мову більше-менше серйозно ⁵⁾.

Підбивзючи підсумок сказаному про те, як тлумачить жидівські імення Сковорода, я повинен ще раз зазначити, що належний матеріал надзвичайно обмежено. Проте саме ця обмеженість матеріалу в зв'язку з тим, що більшість тлумачень Сковорода збігається з тлумаченнями Лизаветинської біблії, а з другого боку, що спроби Сковорода вийти за межі цих тлумачень закінчуються нещасливо, приводять мене до думки, що коли Сковорода жидівську мову й знав, то надто елементарно, розумівсь на ній, мало ⁶⁾, а в своїх поясненнях

¹⁾ Ада — „блядо, красующаяся, заботняя“ (Єл. — „украшение“) = Б.-Бр., стор. 433. Анна — „честь, цена, но безценная, сиречь благодатная, дарная, даремная“ (Єл. — „благодатная“) = Б. Бр., стор. 458, пор. *ibid.*, стор. 433: „харія, грата, разумей — возлюбленная, милостивая, даровита“. Асхань — „красота“ (Єл. — „украшение“) = Б.-Бр., стор. 123; Кифа, „Правднее же Кефа — каменная гора, лоно и град“ (Єл. — „камень“) = Б.-Бр. стор. 271, 440. Ной — „мир“ (Єл. — „покой“) = Б.-Бр., стор. 270. Сабаш — „значить праздный, спокойный, отъ сирского слова саба или сава сирьчь мирь, покой, тишина. Отсюду и у евреевъ суббота, сабашь“ (Єл. — „суббота, евр. покой“) = Б.-Бр. стор. 459, 488. Сион — „зор, стража, горница, обсерваторіум, терем. (Єл. — „мѣсто стражей или холмь“) = Б.-Бр., 383. Пор. Баг., стор. 77, 276. Хеврон — „дружба и град письмень“ (Єл. — „дружество“) = Б.-Бр., стор. 123.

²⁾ Етимологія слова: субота, звичайно, не вимагала від Сковорода, щоб він знав сирську мову; таку етимологію міг подати й проф. богословії. Чи не поплутав Сковорода „Хеврон — Киріаѳ арба“ з „Киріаѳ сефер-град письмень“? Пор. Ісус Навин 15. 15. 16.

³⁾ Едем — „сад“ = Б.-Бр., стор. 508; Єл. — „вертоград сладости“. Філон — „наслаждение“. Савек (Бит. 22. 13, тоб-то *sebak*) — „хвращіе“ = Б.-Бр., стор. 52, 527; Єл. — „иная дерева или куста густо растущего“. — „Сікера есть слово елинское, значить всякое питье упоявающее, пьяное или хмельное, кромѣ единого гроздного вина“ = Б.-Бр. стор. 490. Пор. Єл. „сікера — всякое питье упоявающее, реченіе есть еврейское (пор. *schekar*).

⁴⁾ „Ильили Эл значить Бога“ — Б.-Бр., стор. 478. „Селла-мирна“ (у Філона „тень“) = Б.-Бр., стор. 413. „Рафа (еврейски) значить медицину“ = Б.-Бр., стор. 479. „Рцьте: клась, [шиболет еврейски] не выгласили ши — но сиболет, сего ради погибли“ = Б.-Бр., стор. 279; „Ісаак enim hebraea vox dicitur significare τὸ γιδεbit“ = Баг., стор. 46. „Давирь — градъ учения или градъ письменный“ = Б.-Бр., 126.

⁵⁾ Етимологія слова „Давир“, безперечно, походить од книги Ісуса Навина. 15. 15. 16. Жидівську форму „колос“ в обох вимовах дають переклади латинський та німецький (Сковороді, певна річ, приступні). Значіння слова „Ил“ могло бути з'ясоване на лекціях богословії. Варте було-б уваги лиш тлумачення імени „Ісаак“, що мислить перед собою деякі гра м а т и ч н і знання.

⁶⁾ Наприклад, у листі до Курдюмова (Багалій, стор. 117) читаємо: „я издали взирая на сию землю, гавань, гарец, герец“... Пор. наближення угорського „иштен“ (Бог) до російського „истина“ (Б.-Бр., стор. 64).

жидівських імен здебільша переказував тільки те, що зберегла йому пам'ять з шкільних лекцій з різних дисциплін. Переконають нас у цьому й його спроби повніш використати жидівський текст біблії.

Отож, на стор. 371-ий видання Бонч-Бруевича Сковорода пише: „сказують, что въ еврейскомъ лежитъ такъ: Въ началъ сотворилъ Боги... А дабы сіе разумѣлось о книгѣ, написано: „Я Гиммель кѣ я Гарецъ“. Сиречь: „Сіе небо и сію землю““. Проф. Гордієвський, звертаючи увагу на слово „сказують“, робить висновок: „з початком біблії у єврейському оригіналі Сковорода не був знайомий безпосередньо“¹⁾. Заперечуючи проф. Гордієвському, акад. Багалій пише: „але тут-же Сковорода цитує і єврейський текст: „я гиммел кѣ я Гарец (сіе небо и сію землю)““²⁾. Я-б не наваживсь казати так категорично, що наведене речення подає справжній жидівський текст³⁾; це якась чудна мішанина жидівських (гарец), німецьких (гиммел) та Бог-зна яких слів (кѣ=кі?: я=?). Живовидячки, тут або серйозно попсовано текст⁴⁾, або цілковите неучтво Сковорода, до того не тільки в галузі самої жидівської мови.

В іншому місці, в „Потопъ зміннъ“⁵⁾, читаємо: „Слушай Соломона, и сцѣленіе костямъ твоимъ““, во Еврейской библии: „приложеніе разумей, новыхъ кѣ старымъ““. Проте, й тут жидівський текст⁶⁾ не дає нічого подібного до перекладу Сковорода; але в грецькому тексті наведене речення читається: *καὶ ἐπιπέλα τοῖς ὀστέοις σου*; у слов'янському виданні 1663 року перекладено: „прилежаніе костямъ твоимъ“. Чи не з цього тексту („приложеніе“ замість „прилежаніе“) походить і довідка Сковорода? Але тоді чи не слід читати „въ греческой библии“ замість „въ еврейской библии“? Отже, обидві цитати за жидівським оригіналом промовляють або за тим, що текста попсовано (але-ж і „Израильского змія“ й „Потоп змиин“ Бонч-Бруевич видрукував з первотворів самого Сковорода!), або за тим, що жидівської мови Сковорода не знав. Даю перевагу останній думці.

Ще дві довідки наприкінці: Бонч-Бруевич, стор. 371: „И духъ же Божій надъ сею тонкою тленью... носится. Онъ сходитъ на ню какъ голубъ, согрѣваетъ какъ кокошъ, покрываетъ какъ орель хврастное гнѣздо свое и крилами своими ничтожное естество наше возноситъ в горня и преобразуетъ“. Тут Сковорода своїх читачів до жидівського тексту не відсилає; тимчасом саме тут таке покликування

¹⁾ Гордієвський, *op. cit.*, стор. 13. ²⁾ *Op. cit.*, стор. 349.

³⁾ „Бытія“ I. 2: 'et haššamajim we'et ha'ares; перекладено з жидівської лиш початок речення: „въ началъ сотворилъ Боги (=elohijm).“

⁴⁾ У редакції „Змія Израильского“, яку опублікував Леонтовський (*op. cit.*) за рукописом Київсько-Софійського собору та яка для Бонч-Бруевича залишилася невідомою, з усієї наведеної тиради залишено лиш початок, до того в зміненій формі: „въ началъ сотвори Сильный“ (окр. відб., стор. 25); звичайно і тут ми не маємо віддачі (репродукції) жидівського тексту, а лиш своєрідне тлумачення його (elohijm = Сильный).

⁵⁾ Б.-Бр., стор. 528.

⁶⁾ Šikkuj lea šmoteka = „освежение для костей твоих“.

(на рі“el від дієслова gahaf і Втор. 32. 11) було-б до речі. А втім тлумачення „Бытія“ 1. 2, яке подає Сковорода, є в християнській екзегетиці загальником і не свідчить про те, що він читав жидівський переклад біблії. Нарешті, на стор. 284 видання Бонч-Бруевича читаємо: „я помню, что въ Іаковлевскомъ лѣсѣ, называемомъ улам-лугъ, находится множество орѣхов“. Видимо тут розуміється „Бытія“ 28. 19; тільки ясно й те, що хто знає жидівську мову, той не віддаватиме помилки слов'янського перекладу й не казатиме за ліс „Улам“ ('ulam) луз.

Подаю коротке резюме своєї думки: можливо, що Сковорода в Київській Академії жидівської мови вчивсь, але хоч трохи серйозного знання її не набув; навпаки, з плином часу багато дечого забув; отже жидівської біблії в оригіналі він не читав, а тлумачення жидівських слів подає почасти ґрунтуючись на всяких підручниках (яких саме, визначити важко), почасти пригадуючи пояснення своїх професорів з різних дисциплін. Тому скромність Сковороди з цього погляду („сказуютъ, что въ еврейскомъ лежитъ такъ“; „я слыхаль, что голубица по-еврейски Иона“, то-що) цілком слушна, зрозуміла й тільки робить йому честь.

До історії повстання жидівських хліборобських колоній у колишній царській Росії.

Тепер вже загальновідомий факт, що ідея оселити жидів на землі за царських часів зазнала повної поразки.

В основі цієї ідеї лежало бажання перетворити жидів у „корисних громадян“, але зовсім не змагання визволити їх з того тяжкого економічного становища, в якому вони перебували. Роля уряду була подвійна: одною рукою він вабив жидів до хліборобства, другою одпихав. Яке важке було становище жидів-хліборобів, знати з того, що писав з цього приводу відомий знавець історії повстання жидівських хліборобських колоній Нікітін¹⁾... „вспомнимъ, что по единоголосному удостовѣренію всѣхъ бывшихъ генераль-губернаторовъ и губернаторовъ западнаго и прибалтійскаго края, евреевъ влекли къ земледѣлію: сперва крайняя нищета и безпріютность, потомъ желаніе еще освободить своихъ малолѣтнихъ сыновей отъ страшнаго въ старину рекрутства, наконецъ, отсутствіе спроса на какую-либо производительную ихъ дѣятельность вслѣдствіе скученности бѣднаго населенія въ названныхъ мѣстностяхъ, откуда ихъ изъ жалости съ пособіями переселяли въ Новороссію, а тамъ снабжали кормовыми и хозяйственными принадлежностями. Евреевъ, пребывающихъ въ колоніи, постигали моровыя язвы, цынга, тифъ и лихорадки отъ изнуренія, перемѣны климата, неимѣнія ни готоваго помѣщенія, ни питательной пищи; имъ еще приходилось пресмыкаться по нѣсколько лѣтъ сряду по чужимъ угламъ до водворенія ихъ въ выстроенныхъ для нихъ домахъ, найденныхъ ревизорами тѣсными, сырыми, словомъ неудобными для жилья. Въ то же время ихъ посѣщали: саранча, суслики, жучки, засуха и т. п. бичи земледѣлія, уничтожавшіе плоды ихъ новаго и потому тяжелаго труда, а падежи лишали ихъ скота. Затѣмъ, положительно чуждые другъ

¹⁾ Нікітінъ, „Еврей-земледѣльцы“. (Спб.—1887 г.), предисловіе, стор. X—XI.

другу, но насильственно соединенные въ одни такъ называвшіяся ‚сводныя семейства‘, евреи должны были вмѣстѣ жить, ѣсть, пить, пахать, сѣять, жать, чинить плуги, кормить скоть, поддерживать дома и считать все общей собственностью, нести отвѣтственность за ея цѣлость и дѣлиться поровну, хотя добывали средства: одни — прилежно, другіе — лѣнливо, а третьи — ничего не производили“.

Не останню в погіршенні становища жидів-хліборобів ролю відиграли й зловживання царських урядовців, що орудували справою влаштування жидів на землі.

Не самий-но уряд ставивсь нещиро до питання про жидівську колонізацію, нещиро поставилися до цієї справи й жидівські багатирі-добродійники, що висловили бажання в жидівській колонізації прийти урядові на допомогу. А тимчасом саме на цих добродійників уряд дуже покладавсь. Промовисто за це свідчить обіжник м-ра державних маєтків, обіцяючи тим жертводавцям усякі вигоди (Арх. Київ. Генерал-губернатора, поліц. част. справа ч. 965 за 1852 рік).

Як ставилися до цього питання адміністрація й жидівські багатирі, надто яскраво виявляється в справі з Веприківською зразковою жидівською хліборобською колонією¹⁾.

Справа ця, як показує листування київського губернатора Кривцова з київським генерал-губернатором князем І. І. Васильчиковим, почалася 1853 року з ініціативи ген.-губернатора.

Доповідна в цій справі записка управителя Київської Контори державних маєтків С. А. Швейка київському генерал-губернаторові починається так: „Устройство евреевъ въ земледѣльческомъ быту и осуществленіе намѣреній правительства въ привлеченіи къ болѣе правильнымъ занятіямъ по сельскому хозяйству составляетъ одну изъ важнѣйшихъ заботъ Министерства Государственныхъ имуществъ. Колонизація въ ограниченныхъ, впрочемъ, размѣрахъ осуществлена частью въ Киевской губерніи, гдѣ въ нѣкоторыхъ изъ казенныхъ имѣній оказавшіяся избытокъ земли обращенъ для поселенія евреевъ и для устройства ихъ въ земледѣльческомъ быту; но несмотря на всю заботливость начальства, дѣло это не принесло желательныхъ результатовъ, во-первыхъ, по недостатку средствъ, а во-вторыхъ, по врожденной склонности евреевъ къ торговой промышленности и мелочной спекуляціи, подавляющей у нихъ всякую мысль о постоянной осѣлости и правильномъ трудѣ“. Улаштувати колонії поблизу Київа він визнає за річ цілком доцільну, але вагається вказати, які є відповідні державні землі. Але вже в наступній доповіді з 9.V. 1853 р. Швейко указує на близькі до Київа

¹⁾ Дѣло объ образованіи еврейской образцовой колоніи вблизи Київа на землѣ Веприковскаго общества Васильковскаго уѣзда. № 97. Канцелярія Киевскаго, Подольскаго и Волынскаго генерал-губернатора. Нач. 2. XII 1852 г., конч. 10. V 1858 г. Київський Центральний Історичний Архів ім. Антоновича.

скарбові гулящі землі Веприківської громади у Васильківському повіті, що утворилися з колишнього Фастівського маєтку (поля суміжні з полями влаштованої вже Котлубицької жидівської колонії).

Був проєкт усі ці землі за люстрацією лишити селянам у їхнє користування.

Далі йдуть усякі технічні міркування, як землі розмежувати, й робиться підрахунок видаткам на переселення однієї жидівської родини (596 карб. і 50 коп.). Отже, двох тисяч карбованців, які пожертвував банкір Гальперін, вистачить на поселення та встаткування тільки чотирьох родин. До цього додаються кресленики, кошториси й план.

Проектується утворити колонію на 14—16 родин, надливши кожному поселенцеві 12 десятин та 1 десятину на садибу. Число гулящих земель визначає люстратор.

З нового плану на 15 тяглих родин, який уклав Швейко, видно, що землі для колонії межують з селянськими та що в сусідній Котлубицькій жидівській колонії, влаштованій р. 1851 на сорок дворів, оселилось поки що лиш 30 родин. За планом на кожну повну ділянку приділено землі 16,85 десят. (садибної 1,15, робочої (орної) — 12, сіножатної 2,50, пасовищної 1,20). Норми для утворення орних і сіножатних ділянок проектується для зразкової колонії ті самі, що й для Котлубицької.

З завідомлення міністерства державних маєтків від 13-го серпня 1853-го р. видно, що земля, призначена для жидівської колонії, увиходить до складу фастівського подуховного маєтку; отже приділити її безплатно не можна, і за люстрацією Фастівського маєтку призначено з Веприківських земель під жидівську колонію разом 522 десятині, а не 700, як це проектувалося передше. Генерал-губернатор у завідомленні на ім'я київського губернатора К. Г. Кривцова (з 5. X. 1853 р.) визначає розмір чиншу за користування подуховними землями: 97 коп. з десятини орної та 67 коп. — сіножатної.

Які ставлено вимоги майбутнім хліборобам?

Як пише губернаторові у тому-таки завідомленні І. І. Васильчиков, „предположенные къ водворенію въ образцовой еврейской колоніи должны быть поведенія честнаго и безукоризненнаго, посвящая себя въ добронамѣреніи земледѣльческому труду и съ возможно большимъ количествомъ способныхъ работниковъ“. Що-до чиншу київський губернатор Кривцов у доповіді генерал-губернаторові (з 8. IX 1853 р.) подає до відому, що „евреи будутъ охотно платитъ оброкъ, тѣмъ болѣе что дома и вообще хозяйство въ колоніи будутъ устроены особыми средствами. Это доказыається послѣднимъ распоряженіемъ Г. Министра Государственныхъ Имуществъ по отводу евреямъ 105 участковъ земли для хлѣбопашества, изъ коихъ 19, какъ принадлежащіе къ имѣніямъ подуховнымъ, были

отведены евреямъ не иначе, какъ съ платежомъ положеннаго люстраціоннаго оброка со дня самаго тамъ ихъ водворенія. Изъ этихъ участковъ въ особенности три при деревнѣ Щучанкѣ (земля коихъ изобилуетъ плодородіемъ) заняты евреями тотчасъ же послѣ объявленія разрѣшенія Министерства о сказанныхъ земляхъ, изъ остальныхъ же 17 участковъ, состоящихъ въ Чернобыльскомъ имѣніи въ Радомысльскомъ уѣздѣ, гдѣ почва земли или песчаная, или болотистая и вообще неудобная по хлѣбопашеству, не роздано (?) до сихъ поръ только 5 участковъ, но и тѣ, судя по поступающимъ ко мнѣ ежедневно прошеніямъ, будутъ заселены окончательно. Вообще евреи переходятъ въ сельское состояніе охотно и занимаются хлѣбопашествомъ на какихъ бы то ни было земляхъ изрядно. Но главнымъ, такъ сказать, двигателемъ общаго стремленія евреевъ къ сельскому быту ожидающая ихъ 25-лѣтняя льгота отъ рекрутства. Безъ этого едва ли найдется какой-нибудь мѣщанинъ еврей, подвергающійся въ своемъ обществѣ даже всѣмъ возможнымъ лишеніямъ, который согласился бы промѣнить свой бытъ на сельское хозяйство. Хотя, конечно, земля въ Васильковскомъ уѣздѣ, по плодородію почвы, и самый уѣздъ по удобству сбыта сельскихъ произведеній объщаетъ каждому хозяину безсомнѣнныя выгоды, — не менѣе того необходимо было бы слагать съ изъясляющихъ желаніе поселиться въ образцовой колоніи и лежащія на нихъ по прежнему ихъ званію недоимки, такъ какъ въ противномъ случаѣ встрѣтятся лишь одни затрудненія, какъ по причинѣ навыка обществъ при всѣхъ возможныхъ случаяхъ налагать на нѣкоторыхъ своихъ членовъ непомерныя взысканія, такъ равно и по недостаточности многихъ лицъ, переселяющихся въ еврейскую колонію.

Что же касается до честнаго и безукоризненнаго поведенія посвящающихъ себя земледѣльческому труду, то я полагалъ бы въ этомъ отношеніи ограничиться лишь собраніемъ справокъ о несостояніи подъ судомъ и слѣдствіемъ переходящаго въ колонію и о неимѣніи имъ частныхъ долговъ. Каждый еврей, доставившій подобныя справки изъ мѣстной полиціи и городской думы, безъ сомнѣнія, самаго честнаго и безукоризненнаго поведенія членъ общества. Если же, несмотря на это, заставляютъ еврея, чтобы онъ при переходѣ въ колонію доставилъ особое свидѣтельство о своемъ поведеніи отъ прежняго мѣщанскаго общества, члены, а въ особенности старшины коего всячески противодействуютъ намѣренію cadaго члена выбыть изъ ихъ среды, а тѣмъ болѣе перейти въ сельское состояніе, то при такихъ обстоятельствахъ, несомнѣнно, возникнутъ лишь обоюдныя жалобы и разныя претензіи, а тѣмъ самымъ породится безконечная переписка безъ всякой существенной пользы. Вмѣшательство же въ это дѣло полиціи, по моему мнѣнію также беспо-

лезно, такъ какъ о поведеніи євреєвъ ни полицейскія мѣста, ни чиновники не могутъ удостовѣрити безъ участія тѣхъ обществъ, въ вѣдѣнніи коихъ євреи проживали“.

У відповіді губернаторові І. І. Васільчиков пояснює, що, „желая устроить земледѣльческую колонію, онъ не хотѣлъ принимать въ расчетъ тѣхъ причинъ, коими теперь євреи побуждаются къ избранію земледѣльского состоянія, а имѣя ввиду ту цѣль, чтобы при возможно лучшемъ устройствѣ хозяйства въ колоніи поддержать чисто хозяйственное направленіе и развитіемъ благосостоянія поселенцевъ побудить євреєвъ къ сознательному соединенію въ сельскія общества и къ извлеченію средствъ къ жизни трудомъ земледѣльца, т. е. отклонить то положеніе, въ которомъ теперь обыкновенно остаются євреи, поступающіе въ земледѣльцы, а именно избирая земледѣльческое состояніе, они не занимаются земледѣліемъ, а остаются большей частью въ прежнемъ обществѣ. Не находя внѣшнихъ средствъ, коими можно было побудить євреєвъ къ земледѣльческимъ занятіямъ, ибо, какъ опытъ указалъ, на мѣстное начальство нельзя въ такихъ случаяхъ положиться, я хотѣлъ дѣйствовать на нихъ живымъ примѣромъ благосостоянія ихъ собратій въ земледѣльческомъ быту. Само собою разумѣется, что въ отношеніи поселенцевъ въ образцовой колоніи не могло и не было бы сдѣлано „оживленія“ въ льготахъ, дарованныхъ євреямъ земледѣльцамъ“. З приводу офіційної посвідки про бездоганну поведінку тих, хто вступає до колонії жидів, генерал-губернатор завважує, що треба ще иншимъ способомъ пересвідчитися в їхній чесності та бажанні хліборобити, бо колонія повинна стати за зразокъ для иншихъ колоній і про добробут поселенців у ній уряд виявив велику дбайливість“.

Як видно з цього документу, кн. Васільчиков одрізнявся од иншихъ достойників і справді був зацікавлений у тім, щоб осадити жидів на землі. Він хотів заснувати зразкову жидівську колонію, що могла-б бути за приклад, як утворювано инші колонії. Він навіть ігнорував заяву губернатора Кривцова, який хотів переконати його, що жиди мало цікавляться хліборобством і, осаджуючись на землі, прямують до своїхъ корисливихъ цілей, маючи на увазі використати тії пільги й привилеї, які миколаївський уряд давав жидам-хліборобам.

Площа, що їй мали приділити під колонію, дорівнювала 249¹/₂ д.; за бракомъ води лани цієї колонії сполучаються з ланами сусідньої, теж жидівської, Котлубицької колонії ¹⁾.

¹⁾ Відношення м-ра дер. майна до генер.-губерн. від 19. X. 1853 р., № 1146.

До кошторису влаштування колонії насамперед увіходить сума — 2000 карб., що її подарував бардичівський банкір Гальперін. Коли цих грошей не вистачить, можна буде вишукати інших місцевих засобів. Через те, що Веприківський маєток належить до подуховних земель, скасувати чинш аж ніяк не можна. Улаштувати колонію треба без жадної допомоги з державних джерел. Лісові матеріяли загальним порядком видаються з скарбових дач за попенні гроші.

Згідно з проектом, мали влаштувати колонію з 15 тяглих господарств.

На господарське встаткування хліборобським знаряддям, худобою, та насінням обчислено на кожен двір 55 карб. 25 коп., що на 15 господарств становитиме 823 карб. 75 коп. На кожних двоє господарств мали збудувати дві хати, спільну з внутрішньою перетинкою комору, окремо хліви для великої та малої худоби, повітки для хліборобського знаряддя, спільну на два двори лазню, окремі для кожного двору повітки на соломі й другу на сіно, спільну клуню. За складеним кошторисом вартість двох дворів обчислено в 1083 карб. 84¹/₄ коп.

На 16 дворів, приміщення для рабина й молитовні, вартість будівель у колонії становить 9499 карб. 48 коп.

У докладній доповіді з 31. XII. 1853 р. губернатор Кривцов зазначає, що кошти на утримання колонії можна було б узяти з суми коробочних оплат; але згідно з § 41 інструкції про оселення жидів, не більше як 100 карб. на кожен двір. Загальна сума коробочної оплати становить 11 тис. карбованців; з цієї суми вже асигновано на осадження жидів 3 тис. карб., для оселення найбідніших жидівських родин у Новоросійському краї.

Далі губернатор знову каже, що треба привчити жидів до хліборобства й про труднощі, сполучені з виходом із міщанського стану.

Про те, як жиди ставляться до хліборобства, губернатор доповідає:

„Нынѣ я могу сказать опредѣленно, что евреи противъ земледѣльческаго званія боязни не имѣють, а напротивъ того увѣрены въ зашитѣ правительства противъ гоненія ихъ со стороны прежнихъ обществъ, что за назначеніемъ для населенія новыхъ участковъ въ какомъ бы то ни было количествѣ, они будутъ также скоро заняты евреями. Что же касается устраниенія уклончивости нѣкоторыхъ изъ нихъ отъ земледѣлія и обращенія всѣхъ ихъ къ дѣйствительному труду, то съ наступленіемъ весны я предполагаю всѣхъ евреевъ, перечисленныхъ въ истекшемъ году, выслать на

мѣсто поселенія, и за неоявленіемъ никого изъ земледѣльцевъ въ прежнихъ ихъ мѣщанскихъ обществахъ учредить строгій надзоръ и такимъ образомъ достигнуть полнаго успѣха“.

На доповіді помітка кн. Васильчикова: „давно уже это обѣщано, да и слѣдуетъ, а какъ выйдетъ на дѣлѣ“.

Як гадав був губернатор, аби-б тільки пільги у військовій повинності, завсіди знайдуться жиди, що візьмуть на себе спорудження будинків та інші на влаштування колоній витрати.

У листі з 4.ІІ.1854 р. губернатор подає до відому, що одеський купець Абр. Марк. Бродський висловив бажання взяти на себе всі видатки на влаштування Веприківської колонії. Він завсіди й раніш цією справою цікавивсь, але досі не міг її здійснити.

За свою пожертву Бродський бажає, щоб йому надано було звання потомного почесного громадянина, але на підставі 38 арт. по ІХ продовженню, доданого до арт. 1319-го ХІ т. 36. Законів, це звання дається тільки за умовою оселити 50 жидівських родин, отже Бродський погоджується на землях Новоросійського краю осадити ще від 35 до 40 жидівських родин, для чого й дає потрібну суму по 175 карб. на родину.

У справі є прохання А. М. Бродського на ім'я генерал-губернатора з 6. ІІ. 1854 р., де він з'ясовує мотиви й умови пожертви. Губернатор подає список 10 родин, що хтять вступити до колонії.

Усі вони під судом і слідством не були і приватних боргів не мають (завідомлення ч. 575 з 17. ІV. 1854 р.). Потім подається додатковий список ще п'ятох родин. Усі, хто переписується до хліборобського стану — міщани.

Між иншим, один з колоністів такий собі Арон Рибак прохає звільнити його від цього звання „по безнадѣжности къ земледѣлію“.

Управитель державними маєтками відповідає (29. ІХ. 54 р.), що іще й колоністи й не переселилися, а лани позасіювали селяни, „за допомогою од повіреного Бродського Гернета“. А міністр державних маєтків пише генерал-губернаторові (22. ХІІ. 54 р.) „...Считаю долгомъ увѣдомить Васъ, что при встрѣчаемыхъ вообще затрудненіяхъ въ дѣлѣ земледѣльческаго устройства евреевъ, всякое начало въ ономъ я признаю за успѣхъ и буду ждать дальнѣйшихъ извѣстій о развитіи означенной мѣры, а по приведеніи колоніи въ окончательное устройство, готовъ принять на себя ходатайство о справедливомъ вознагражденіи купца

Бродскаго за оказанное имъ въ семъ случаѣ усердіе и содѣйствіе.

Широкий розмах Бродського пояснюється тим, що він жертвує за умовою *do ut des* — за пожертву надання потомного почесного громадянства.

Подяку закон задалегідь регламентував, задалегідь обчислив і пильно прокалькулював.

Управитель Київської палати державних маєтків повідомляє (З. II. 55 р.) генерал-губернатора, що всі роботи закінчено й Веприківську хліборобську колонію відкрито. Всенюку колонію влаштував Бродський за кошторисним обчисленням на суму 7212 карб. з копійками; окрім того, збудував молитовний дім, зернозбірню, пожежну повітку з крантом на суму 3395 карб., разом на 10.607 карб. Лани коштом Бродського засіяли державні селяни й наготували насіння для ярової сіви. Колонію відкрито 28 грудня 1854 р. „въ присутствіи управляющаго кievской палатой госуд. имущества и при бытности самого строителя Бродскаго. Къ открытію приглашены были сосѣдніе Котлубицкіе колонисты. Раввиномъ было совершено молебствіе съ произнесеніемъ многолѣтія государю императору и всѣй августѣйшей семьѣ. Затѣмъ я объяснилъ колонистамъ попеченіе и заботливость правительства съ приличнымъ внушеніемъ, чтобы они занимались земледѣліемъ усердно и вели съ должной рачительностью хозяйство, старались устройствомъ своего быта служить примѣромъ своимъ собратьямъ. Въ подобномъ родѣ отозвался къ нимъ и самъ строитель Бродскій, общая имъ другія еще на первыхъ порахъ пособія, если они своимъ рвеніемъ къ земледѣлію будутъ этого заслуживать“.

Громада колоністів обрала з-поміж себе старосту; йому й Веприківській сільській управі доручено найближчий догляд за зразковою колонією.

Жеребкуванням жидам-колоністам роздали волів „Колонисты, выражая искреннюю благодарность за открытіе колоніи, ходатайствуютъ о наименованіи названной колоніи въ честь имени В. С—ва „Илларионовской“ и жертвуютъ въ пользу раненыхъ воиновъ въ Крыму нѣкоторое количество корпні. Бродскій, желая, чтобы устройство колоніи приписано было исключительно его усердію, возвращаетъ 1925 рублей, въ свое время пожертвованныхъ Гальперинимъ и затраченныхъ на устройство колоніи“. Губернатор надсилає копію постанови київського губерніяльного комітету для осадження жидів винагородити Бродського за влаштування колонії званням потомного почесного громадянина.

Що-до призначення жидам-колоністам керівників-фермерів-селян послано клопотання управителеві палати державних маєтків (бере-

зень 1855 року) князеві Васильчикову, і той дав на це свою згоду. Призначено чотирьох фермерів, але з умовою, щоб жиди ненастанно сами провадили господарську працю.

Під доглядом фермерів хлібороби жидівської зразкової колонії сами обробили ярові лани та засіяли їх вівсом і ячменем; для засіву гречки зорали землю та засадили городи. Як спостережав помічник управителя державними маєтками Єремеев, вони орють землю сами, без участі селян, але під контролем фермерів, і цю роботу виконують завдовільно. „Не можуть однакo вдругь овладѣть способностью дѣйствовать рукою, какъ бы слѣдовало при обѣмненіи земли, и потому при этомъ сами участвовали фермеры, но дабы приспособить ихъ къ этому дѣлу, онъ поручилъ тѣмъ же фермерамъ собрать ихъ въ колоніи на улицѣ и практически заняться рассыпкой въ видѣ сѣмянъ песка“ (доповідь управ. держ. майном 26. V. 55 р.). Жиди удаються з проханням видати їм писані свідоцтва для відходу на заробітки. Київський окружний начальник у цьому їм одмовив, бо на підставі § 65 інструкції про осадження жидів, жиди-хлібороби можуть залишати свої колонії не инакше, як маючи пашпорти для клопотання в справах, що їх особисто обходять, за дозволом од доглядача над поселенцями. На цій підставі він наказав доглядачеві над Веприківською колонією не видавати пашпортів жидам, що їм не вийшло ще три роки, відколи вони оселилися на скарбовій землі, а видавати тільки в разі потреби на вільний проїзд короткотермінові посвідки від п'яти до десяти день. У проханні на ім'я управителя державними маєтками жиди кажуть, що до нового врожаю вони не зможуть прохарчувати свої родини, і прохають видати пашпорта бодай одному з членів родини, щоб заробити на утримання сім'ї.

Завідомлення управителя державними маєтками на ім'я київського генерал-губернатора з 20. VIII. 55 р.: „Въ образцовой еврейской колоніи уборка сѣна, равно озимаго и ярового хлѣбовъ произведена самими колонистами и земля подъ озимыя поля ими же вспахана, а потому и высланные для руководства ихъ фермеры отпущены домой до наступленія времени озимыхъ посѣвовъ“.

Губернаторове повідомлення (1. X. 55 р.): „въ еврейскую образцовую колонію переселено 15 еврейскихъ семействъ“. У наданні звання потомного почесного громадянина сталася помилка: в потоні почесні громадяни піднесено не одеського купця А. М. Бродського, а київського 1-й гільдії купця Хаїма Мошковича Бродського. Палата 12 жовтня 1855 р. запитує, котрий Бродський заснував колонію, київський чи одеський. Листування з цього приводу й за-

твердження А. М. Бродського в званні потомного почесного громадянина.

Прохання жида Шадхена призначити його за навчителя до жидівської колонії. Резолюція: „препятствій не встрѣчается, но относительно вознагражденія онъ долженъ войти въ переговоры съ колонистами“.

У жидівській колонії потрібен ремонт будівель (зернозбірні), треба так само викопати льох і полагодити тин. Бродський заявляє, що він ладен зробити ремонт зернозбірні. Та управитель державними маєтками повідомляє, що Бродський — через свого повіреного Гернета — ухиляється од переведення усіх потрібних робіт.

Резолюція Васільчикова: „Такову уклончивость нельзя не признать выходящей изъ правилъ челоуѣка, върнаго своему слову“.

Як повідомляє губернатор, Бродський пожертвував на жидівську колонію близько 7 тис. карб.

Не погоджуючись із своїм повіреним Гернетом, Бродський запропонував губернаторові поробити чисто-всі ремонти — „исполнить волю и распоряженія начальства безпрекословно“ (доповідь губернатора Гессе, № 905, 2 липня 1856 р.).

Надзвичайно цікаво, що небажання Гернета (Бродського повіреного) далі подавати допомогу колонії, через дивну випадковість збігається з непорозумінням, яке сталося при наданні звання потомного почесного громадянина. Та скоро непорозуміння полагожено, і кошти знайшлися. І це той самий Бродський, що запевняв, ніби він зівсіді спочував ідеї осадження жидів на землі і з свого боку зівсіді радий усяково матеріально допомагати справі.

Скарга од жидів-колоністів генерал-губернаторові. Вступаючи в колонію, вони мали на думці звільнитися од виплати податків на 10 років та од рекрутської повинности на 25 років. Улаштувуючи колонію, вони витратили певну суму на капітальний ремонт будинків та купівлю худоби (дарма що Бродський і подарував кожному з них по парі волів). Тепер з них правлять чинш за три роки, дарма що вони користувалися землею лиш один рік. Прохають знизити чинш. Губернатор уважає, що жиди повинні були знати, що маєток подуховний, що він підлягає виплаті чиншу, а тому завдовольнити їхнє клопотання немає підстав. Цю думку поділяє й управитель міністерством хліборобства. Усі справи надсилається до генерал-губернатора на висновок.

Жиди-хлібороби вдруге вдавалися до міністерства державних маєтків із скаргою на низьку якість землі, худоби й будівель у колонії, тільки-ж і ця скарга жадних позитивних наслідків не дала.

Міністр запропонував генерал-губернаторові доглядати за колонією та вжити заходів, щоб збільшити догляд за господарством жидів-хліборобів, за утриманням у порядку будівель, худоби та за безодмовним стяганням належного з них чиншу без жадного недобору.

На цьому повість про Веприківську жидівську колонію уривається. Яка далі була її доля, із справи не видно.

Давид БРОДСЬКИЙ.

До історії „ритуальних“ злочинів.

Всі дослідники, котрі обвинувачували жидів у „ритуальних“ убивствах, завсіди казали, що відбуваються вони близько жидівської Пасхи, й пояснювали це тим, що пасхальний ритуал, буцім наказує жидам споживати християнську кров. Які безглузді ці обвинувачення, історія довела вже давно, і той погляд, неначе-б жидівська релігія та мораль дозволяють отакі бузувірства, серйозні й сумлінні дослідники давно вже відкинули. Навіть славнозвісний англійський етнолог I.-G. Frazer, дарма що не визначається прихильністю до жидів, і той у своїй порівняльній історії релігії¹⁾ не каже, що жидам узагалі властиві ритуальні вбивства. Не відповідаючи прямо на питання, чи вчиняли ці вбивства жиди, чи ні, він тільки здогадується, що як жиди й справді вчиняли ці бузувірські вбивства, завсіди їм приписувані, то це є ізольовані випадки, коли найвідсталіші й найгірші члени жидівського суспільства поверталися до давнього варварського жидівського ритуалу²⁾. Отож, Frazer не каже, щоб такі злочини були неможливі³⁾. Він припускає так само, що колись був звичай спалювати, вішати або розпинати на хресті й тим приносити

¹⁾ I. G. Frazer, *The Golden Bough*, 3 ed., part. VI: *The Scape-goat*. London, 1913. Користуюся французьким перекладом Pierre Sayn під заголовком: „Le bouc émissaire“ *Etude comparée d'histoire des religions*. Paris, 1925. Стор. 314—360, присвячено Сатурналіям, Сакейським святкам і Пуріму.

²⁾ *Ibid.*, 349—350. У 3-му виданні, що його тут цитуємо, автор трохи зм'якшив попередній погляд. Висловлюючись уже стриманіше про ці пережитки, що здавалися йому можливими, Frazer намагається визволити жидівство в цілому од обвинувачення в солідарності з такими бузувірами. Очевидячки, це сталося після того, як відомий вчений Isr. Lévi, в рецензії своїй на „*The Golden Bough*“ піддав теорію Frazer'a немилосердній критиці (*Revue des études juives*, 1913. t. LXVII, 141—157).

³⁾ Дивуватися треба, з якою незрозумілою легковажністю цей солідний вчений не передбачав того, що його авторитет підсилить позицію несвідомих сектярів, що клепають на жидів. І коли на процесі Бейліса прокурор Віппер у своєму обвинному слові несподівано для Frazer'a підніс цю гіпотезу як наслідок наукового досліду, то Frazer листом до „*Times*“ з 13 листопада 1913 р. відкинув таке тлумачення його слів і протестував проти такого їх уживання...; див. Isr. Lévi, l. c., 317—318.

в жертву в Пурім „реального чоловіка“, що зображав Гамана; цей звичай, як він гадає, разом з Пурімом жиди перейняли од вавілонян (Сакейські свята¹⁾). Що це так і справді було, він доводить відомим оповіданням історика Сократа²⁾ про подію в сирійському місті Імнестарі (р. 416), де, коли вірити Сократові, жиди підчас якогось веселого й безладного свята прип'яли до хреста християнську дитину й били її доти, аж поки вона померла. „Вбивство це“, — твердить нам Frazer, — „сталось саме в Пурім і розіп'ята на хресті християнська дитина зображала для жидів Гамана“. Думка Frazer'ова, що це вбивство має зв'язок з святкуванням Пуріма, викликала низку заперечень. Зазначувано, що Сократове оповідання невірне й легендарне³⁾, що наказ С. Th. 16. 8. 18 = С. J. 19. 11, що забороняв підчас свята Пуріма висловлювати яку-небудь зневагу до християнської релігії, нічим не зв'язаний з цією подією, а повстав він через жидівський звичай спалювати на вогні в Пурім прип'яте до хреста (на шибениці) Гаманове опудало, — звичай, що його прийняли в перських і вавілонських жидів ще перед IV в.⁴⁾; що не тільки Сократ і ті хроністи, котрі списали його оповідання, не вважають це вбивство за ритуальне⁵⁾, але й згодом ніхто не мав його за таке⁶⁾; що в жидівських джерелах немає й сліду такого обвинувачення та що взагалі жидам ніколи не приписувано вбивство християн у зв'язку з святом Пуріма⁷⁾.

Frazer'ова теорія, що її не дурно визнано за необґрунтовану та ще й небезпечну, бо вона утворює новий кривавий наклеп на жидів, — ця теорія, що стоїть самотньо, свідчить за те, як легко вкорінюються в розумі навіть солідного вченого ХХ в. упереджені, що-до жидів, ідеї. З цього погляду зазначену теорію мимоволі хочеться порівняти... з балачками на тему про „вбивство Гамана“, що точилися ХVІІІ в. в глухому селі біля Кам'янця Подільського. Тут темні забобонні люди під впливом людей, живовидячки зловмисних, подбали оголосити, що хлопець-християнин Адамко помер не од заразної хвороби, ба вбили його жиди; використавши той випадок, що занедужав Адамко саме в Пурім, обмовці хтіли зв'язати його смерть із цим святом і довести, що небіжчик був жидам за Гамана („Haman zydowski“) і, як такого вони його й вбили, згідно з своїм звичаєм, у Пурім.

¹⁾ Frazer, 348—349.

²⁾ Hist. eccles., VII, 16.

³⁾ Pop. Jean Juster, „Les juifs dans l'Empire Romain“, Paris, 1914, t. II, 204, 205^a.

⁴⁾ Juster, op. cit., II, 207^a; B. Heller, Notes de Folk-Lore Juif, I. Le saut de Purim; Revue des études juives, t. LXXXII. 1926; 301—307; попів. H. Malter, „Purim“; The Jewish Encyklop. X, 278; S. Cassel, „Juden“; Ersch. u. Gruber-Encyklop, II, т. 27, 79; докладно про спалювання Гаманового опудала: С. Th. 16. 8. 18 і повна візантійська форма відречення від жидівства, — поп. Juster, l. c., I, 116^a, I, § 4.

⁵⁾ Juster, op. c. II, 204.

⁶⁾ Попів. Joseph Jacobs: „Purim“; The Encyklop. Brit., 11 ed., t. XXII.

⁷⁾ Isr. Lévi, op. c., де автор покликається так само й на жидівські джерела.

Ця справа відбилася в актових документах Кам'янець-Подільського магістрату¹⁾. Як видно з цих матеріалів, що їх ми недавно оце знайшли, підозру за цей злочин зведено р. 1764-го на михалпільського орендаря Мошка Беньовича (Беньяшевича), що в нього Адамко служив за конюха; незабаром Беньович, як обвинувачений, став перед Кам'янець-Подільським війтівським лавничим судом. Що правда, до нас дійшли тільки протоколи чотирьох засідань цього суду²⁾, де на 10-ьох сторінках in folio стислого польсько-латинського письма викладено заприсяжені свідчення свідків обох сторін. Тимчасом навіть ці документи безперечно доводять, що Адамко помер од якоїсь заразної хвороби, дарма що винувачі Беньовича — й між ними головний свідок та призвідця процесу, шляхтич Францишек Ольшевський, дідич того села, де жив Адамко, — силувалися обернути справу так, неначе-б жиди вбили Адамка й офірували на Пурім, як Гамана. А навсправжки, як це можна побачити з тих-таки документів, котрі до нас доходили (серед них немає протоколу першого розпорядчого засідання суду й вироку), обставини смерті Адамка, а так само й усі дальші події, були цілком инакші. Адамко, поки ще був здоровий, не раз ночував у своїх родичок, двох пристаркуватих жінок, що незабаром, за три дні перед Пурімом, померли; в суботу, за день перед цим святом, він обряджав їх тіла й одпровадив їх до костюлу. В неділю, в Пурім, він повіз свого господаря, орендаря Мошка Беньовича, до сусіднього села, а в понеділок увечері, коли вони обидва повернулися додому, Адамко почав скаржитися на біль у боку. Коли його питано, що йому болить, він казав, що не знає, чом занедужав, а між иншим, „хвалився“, що напередодні в Пурім, він разом із хазяїном випив „доброї й солодкої“ горілки. Це бачили й декотрі свідки, а так само й той Ольшевський, що про нього вже казано; цей Ольшевський намагається, правда, обережно, надати цьому празниковому випиванню спеціального характеру, — за його словами виходило, що „як люди кажуть“, жиди, мабуть, „зачарували“ тоді Адамка. Занедужавши, Адамко перележав у господаря до середи й той пробував його лікувати мішаниною горілки з перцем і медом, а потім, коли це не допомогло, відіслав його на село до сестри, де він уночі проти суботи й помер. Коли Ольшевський довідавсь, що Адамко помер, то загадав оглянути тіло; при цьому окрім самого Ольшевського були: Островський, Вальшук, Погорілюк та інші, — усі згодом свідки з поведової сторони. Як усі

¹⁾ Акт. кн. Кам'янець-Под. Магістрату за 1519—1799 pp., ч. 4562, арк. 1105, 1106, 1107 та 1113; К. Ц. Арх. Давн. Актів.

²⁾ Перші три акти мають на обгортці заголовок: „In convictionen infidelis Moszko Bieniaszewic incarcerationi testium juratorum 12 depositiones, in judicio advocat. Scabinal. Cameneci Podoliae expeditae 1764-a°“, а останній: „Pro parte infidelis Moszko Beniowisz incarcerationi testium juratorum depositiones, in judicio advocat. Scabinal. Cameneci Podoliae expeditae 1754-a°“.

вони свідчили, на боках і грудях Адамка можна було побачити знаки од лютого биття, неначе-б ці місця обшмагано залізними шишами й од цього поз'являлися синці. Виявивши такі знаки насильства, Ольшевський разом із підстаростою Кржевським заборонив закопувати небіжчикове тіло в землю, бо це „Haman żydowski“. Що це було вбивство й що його вчинив Беньович та що воно має такий характер, це стверджують, як гадають ці свідки, і побічні доводи: 1) Беньович, уже заарештований, за однією версією по дорозі до в'язниці, а за другою, у самій в'язниці відрізав од жупана срібні гудзики й прохав передати їх дітям, бо він знав, „що з Кам'янця не вийде“; 2) дружина його й сини зараз-же, як тільки його затримали, зникли; 3) михалпільські жиди, приходячи до дідичевої садиби клопотатися перед Ольшевським за ув'язненого орендаря, неначе-б нарікали на Беньовича, або, за другою версією, на його дружину, кажучи: „Не добре зробили, що святкували Гамана на селі, а не в місті,— тепер уже нічого не вдіеш. У місті заступився-б за вас кагал, а тепер не знати, що буде“. Ці слова сказано чи то по-руському, чи по-жидівському; що по-жидівському, запевняє Казимір Станкевич, який неначе-б розуміє жидівську мову,— чоловік статечний, що й німецьку мову тямить, як атестує його Фр. Ольшевський. Після дванацятьох свідків з поведової сторони, допитаних на трьох засіданнях, на четвертому вислухано шістьох свідків оборони, що їх поставив повірений, шляхтич Аксамітовський; він виступав за дорученням од шляхтича Обремського, що, здається, сумлінно й чесно хотів розплутати вузол винувачення. З свідчень цих шістьох свідків усяка неупереджена людина виразно може побачити, що всеняке винувачення Беньовича є справа Фр. Ольшевського, якого підтримували з одного боку Кржевський, урядова особа — підстароста, а з другого, на суді, друзі його — свідки Островський, Станкевич і Осовський, а так само й решта — вісім свідків, що були в залежності від нього. Але з цих дванацятьох свідків, що їх поставив Ольшевський у такій кількості, щоб краще переконати суд, декотрі зовсім не знали про „вбивство“ Адамка, а тому Ольшевському, що утворив легенду про знамениті знаки гвалтовної смерті на тілі „жидівського Гамана“ (наявність їх категорично заперечували на суді свідки з боку оборони, що теж були при огляді тіла), — йому довелося йти й далі... Намови, накази та інструктування свідків, що звичайно супроводять ритуальні процеси, — були й тут; Осовський мав такий наказ од Ольшевського: „покажете це тіло судові й скажете, що Адамка вбито на Гамана“; Підгайчук, що навіть не був при огляді тіла, мусів „присягнути на слова пана так, як він йому сказав“. Ось яка була в цій справі роля Ольшевського!

На цьому наші документальні відомості про процес уриваються. Перед нами мали пройти ще шестеро свідків оборони, — сторони, що відводить Ольшевського з кумпанією, — їх мали поставити на вимогу цього невтомного пана (судове слідство на цьому, здається, мало

закінчитися); ми мали ще вислухати судовий вирок. Чи викликано цих свідків і який був вирок,—цього з документів не видно; все-таки цей процес має для нас велике значіння, бо він з безперечною переконуючею та з'ясовує ті пружини, що посували справу, й ті обставини, що сприяли утворенню безглуздої легенди про „вбивство Гамана“. Цей процес, що самотньо стоїть в історії, увічнив єдину в своєму роді легенду, якої не знайти ніде, в жадних офіційних документах, відколи святкують жиди Пурім, але яку з незрозумілою легковажністю стверджує наш сучасник Frazer.

Ця справа, хоч яка вона надзвичайно сюжетна, не є щось виключне для Польщі. Польща не раз була за арену кривавих обвинувачень жидів, а наприкінці XVII та першої половини XVIII в. через унутрішні політичні та економічні причини — панування католицького духівництва й де-далі запеклішу боротьбу міщан із жидами — обставини для цих обвинувачень були як-найсприятливіші. Якщо де-небудь знайдено вбиту християнську дитину, навіть без знаків на ній знаменитого „жидівського ритуалу“, зараз забобонна й темна маса, пам'ятаючи ксьондзівські гасла, прямо приписувала цей злочин жидам, найближчим до місця події; а якщо до того таке обвинувачення підтримають не тільки духівництво, а й урядовці, то вже й маємо ритуальний процес... Але утворити ритуальний процес не завжди було легко й можливо: або надто очевидна була фантастичність самого такого заповзяття, або жид здобував заступництво впливового пана,—переслідування не розпочиналося й справа не мала дальшого руху, не вважаючи на поголоску, що вбивство вчинили жиди з ритуальною метою.

Такі обставини здибали ми в актових документах, присвячених справі про мертве тіло християнської дитини, що її знайдено р. 1701-го в маєткові Венденського стольника Кржиштофа Січинського, в селі Лопавшах¹⁾. Серію цих документів становлять чотири маніфестації, що їх влаштовано в цій справі від імени пана Січинського Луцькому гродському судові; разом з донесіннями возного ці маніфестації, що стали за початкову стадію карного процесу, являють собою весь той матеріал, що є в нашому розпорядженні, і хоч ці документальні дані неповні, ми можемо цілком певно відновити з них як і саму подію, так і той „ритуальний“ галас, що круг неї знявся.

2-го травня р. 1701 на дідичевих ґрунтах, що належали стольникові Січинському, люди, що пасли худобу, знайшли тіло християнської дитини „znac przez żydowską invencją zarznięte, pokłute y zamordo-

¹⁾ Кн. Луцька гродська й поточна 1701 р. під ч. 2579: арк. 741 на зв., 836, 981, 1008. Київ. Ц. Архів давніх актів.

wane“ — так відразу визначається в акті характер убивства! Тіло не гаючись приставили до дідичевого двору в Лопавші й тут-же його оглянули. Вся лопавська громада, що зібралася сюди, а так само й інші люди, що трапилися „на той час“, та шляхта виявили, що в дитини спочатку перерізано горло й вирізано язика, а потім ударено в серце й пороблено безліч ран по розгалуженнях жил і по-під нігтями. Окрім того, згідно з об'явою возного, що він її потім зробив, тіло дитини, як видно з тих знаків, що на ньому були, перебувало спочатку в воді; звідси тіло викинуто на землю, де його й знайшли пастухи. По огляді оповісник приставляє мертве тіло до Луцького замку; возний тричі, як слід, оповіщає в різних місцях Луцького, щоб усі чули, що знайдено цю „tirannide zamordowanu“ дитину. Загальний поговір („*acclamasya przed wielu ludzi*“) лопавських підданих і сторонніх людей швидко знаходить убивців: це невірні жиди, лопавський орендар Абрам Якобович та його сини Мовше й Лейзер і зять Абрам Лейзорович, що під той час у нього перебували. На підставі цих заяв пан Січинський ув'язнює запідозрених жидів у себе в Лопавшах і про це сповіщає 25 травня р. 1701-го Луцький гродський суд, „щоб очистити свою невинність“, і при цьому передає заарештованих жидів. А через те що жаден прокурор не взявсь розслідувати діло, оповісник, не маючи спромоги далі тримати цих жидів у себе під вартою, залишає їх у Луцькому, щоб ув'язнити їх у тюрмі Луцького окольного замку, і попереджує, що коли згодом нові дані доведуть, що жиди непричетні до вбивства, Луцький суд має їх звільнити.

За деякий час довідалися, хто був справжній убійник: якийсь селянин Матвій прийшов у м. Козин „за паном Любом з дітьми, що з них одного знайшли вбитого в Лопавшах“, але довідавшись, що про вбивство провадиться слідство, зник разом із дружиною і переховувався то по селах, то в жидів і, нарешті, в селі Коритному в орендаря Перетяткевича. Почувши про це, пан Січинський почав розшукувати Матвія, але виявилось, що його десь заховав Перетяткевич. Перетяткевич пояснив, що він завозив Матвія з дружиною до берестецького кагалу й мав там здобути належні відомості про слідство, але вони дорогою втекли. Перетяткевича, на вимогу Січинського, возний заарештував 13 червня в дворі дідичів Вистобських у Коритному і здав там його цим людям на поруки, зобов'язавши їх приставити його на суд, коли треба буде. Про це все доносить возний й оповіщає пан Січинський.

Цей випадок вирішив долю заарештованих жидів: уже 21 червня від імени Січинського з'явивсь до Луцького замкового суду його слуга пан Францишек Твардовський і подав клопотання взяти іменем свого пана всіх заарештованих жидів на поруки, щоб одвезти їх до Люблина; про це він видав судові належну розписку. Через щасливий збіг обставин справа для жидів вийшла на добре:

як-би пан Січинський не ставивсь до них прихильно та як-би не трапилася конфузна історія з Матвієм, чотирьом жидам, запідозреним у вбивстві, було-б не з медом.

Два „ритуальних“ обвинувачення жидів, що ми оце розглянули, хоч і різні мають об'єкти для виучування, але, як нам здається, непогано характеризують і самі обвинувачення, і ті умови, що за них вони повстають. З цього погляду вони безперечно повинні увійти в історію ритуальних процесів.

Виселення жидів із 50-верстового узграницчя на Волині й Поділлі в першій половині XIX в.

Із репресійних заходів проти жидів, що їх уживав у XIX в. російський уряд, звертає на себе увагу проєкт виселити жидів із 50-верстового узграницчя в середину межі осілості.

Завдання цієї статті—викласти історію зазначеного проєкта на території Волини й Поділля. Вияснення цієї історії невисвітленої в літературі, безперечно, має не аби-який інтерес, бо це є історія довгого й дуже важливого періоду в житті жидів у Росії й на Україні. Як побачимо, проєкт виселення торкнувся величезних мас жидівської людности й держав їх у напруженому стані протягом цілого півсторіччя, а разом з тим завдав тяжкого удара й загальному економічному становищу великої території. Окрім того, здійснення проєкту, завдавши чимало роботи численним органам тодішньої влади, викликало довгу низку обіжників, дописів, доповідних записок, листів та інших документів. Ці документи дають багато матеріалу цікавого не тільки для історії жидів на Україні, але й для висвітлення національних і економічних стосунків на Поділлі й Волині за першої половини XIX в. Нарешті, історія проєкту має значіння й взагалі для характеристики епохи Миколи I-го, через те, що в цій історії яскраво виступають відмітні риси епохи,— з одного боку — абсолютистичні звички влади, що вірила в можливість одним розчерком пера розв'язувати найскладніші державні справи, а з другого — той крайній бюрократизм, що утворював безмірну тяганину й часто не давав спомоги вдовольнити найменші й найпростіші вимоги ¹⁾.

По розборах Польщі і приєднанню до Росії Білоруси, Литви, Київщини, Волини й Поділля, до складу людности російської держави ввійшли чималі маси жидів. Багато жидів при цьому опинилося

¹⁾ Цю статтю написано за документами Київського Центр. архіву ім. Антоновича, де є багато матеріалів на цю-ж-таки тему. Головні з цих матеріалів об'єднано в окремий збірник на 5 томів (Арх. Київ. генер.-губерн. 1834 р., Поліц. част. № 391) під назвою

дуже близько до нового кордону Росії з Австрією та Прусією. У кол. Південно-Західньому краю, що про нього мова в цій статті, в узграниччі опинилася жидівська людність у межах Волини та Поділля. За пізнішим підрахунком на Поділлі в прикордонну 50-верстову смугу виходило два міста й 23 містечка з жидівською людністю близько 40 тисяч, а на Волині — чотири міста й 43 містечка з жидівською людністю більш, як 50 тисяч. Ця жидівська людність являла собою переважно осілий елемент, що віддавна жив на цій території та мав тут нерухоме власне майно здебільша на правах оренди. На Поділлі жидам належало 3123 будинки, і на Волині 4627 будинків, окрім крамниць і нежилых будівель. Окрім осілого жидівського елемента що здавна жив в узграниччі, згодом з'явилося тут багато зашого елемента, що його прибавлявала сюди надія на заробітки. Ці захожі жида, що за ревізією рахувалися в кагалах у середині межі осілості, фактично багато років жили в прикордонній смузі переважно по селах, орендуючи різні статті в поміщицьких маєтках та крамаруючи, чому сприяла близькість кордону.

За перших років XIX в., себ-то незабаром по тому, як встановлено було кордон з Австрією, в районі Радзівілівської митниці помічено, що дуже розвинувсь контрабандний промисел, завдаючи не аби-яких збитків державному скарбові. Місцева влада всеньку вину за це поклала на узграничних жидів, і саме на той захожий елемент, що жив по селах, хуторах, корчмах. Наважившись розпочати енергійну боротьбу з контрабандним промислом, влада й спрямувала цю боротьбу насамперед на захожий жидівський елемент, хоч, безперечно, не він один провадив контрабанду. Року 1812-го волинський губернатор Комбурлей ¹⁾ зробив доповідь про те, щоб з усіх сіл і хуторів на 50-верстовій смузі від кордону виселено в середину губернь усіх жидів, що їх за ревізією не записано до місцевих кагалів. Цю доповідь затверджено. Але за звичаями того часу його здійснювано надто помалу й непослідовно. Року 1816-го сенатор Сіверс, ревізуючи Волинську губ., констатував підчас свого перебування в Радзівілові, що всупереч наказові 1812-го р. „евреи содержат корчмы и производят торговлю на самой границѣ“. Сіверс запропонував волинському губернаторові виселити жидів, не записаних до місцевих кагалів, з прикордонної смуги „въ течение трех недѣль“. Наказ, висловлений у такій рішучій формі, зробив свій вплив, і губерніяльне начальство спершу, видко, енергійно заходи-

„Дѣло объ удаленіи евреевъ на 50-ти верстномъ разстояніи отъ границы“. В науковій літературі деякі вказівки що-до теми статті можна знайти в книгах Н. Д. Градовського „Торговля и гражданскія права евреевъ“ (СПБ. 1886) та кн. Н. Н. Голіцина „Исторія русскаго законодательства о евреяхъ“ том перший (СПБ. 1886). Ці автори користуються тільки надрукованими наказами про виселення жидів і зовсім не торкаються архівних матеріалів.

¹⁾ Див. про нього у Голіцина: „Исторія русск. законод. о евреяхъ“, стор. 1005 і д.

лося його здійснювати. Але незабаром справа знов стала і р. 1821-го знову сконстатовано, що „по послабленію земскої полици“ жиди знов почали повертатися в села й корчми. Так само стояла справа й на пруському кордоні. Тоді начальники узграничних західніх округ знову звернули увагу міністра фінансів на розвиток контрабандного промислу, визнаючи свою несилю боротися з ним, і обвинувачення в цьому промислі знов обмежували на самих жидах. Доповіді начальників митних округ змусили міністра фінансів порушити клопотання про те, щоб виконано наказу 1812-го р. та щоб поширено його на всенький західній кордон. По довгому листуванню, на підставі висновку великого князя Костянтина Павловича, дня 11 квітня р. 1825-го затверджено нову доповідь комітета міністрів про виселення з сіл і хуторів на 50-верстовій смузі всіх жидів, котрі не записані в кагалах узграничної смуги й держать тут в оренді будинки, млини та корчми. Тим, хто мав таке майно на правах власности до нового закону, дозволялося зостатися на давніх місцях, без права передавати своє нерухоме майно жидам. При цьому закон зовсім не торкався людности міст і містечок.

30-го липня р. 1825-го нового закона одержано в Києві, і незабаром почато його переводити; це затяглося до р. 1843-го. Губерніяльна влада, тільки-но одержавши закона, видала категоричного наказу — „вывести евреевъ за 50 верстъ (отъ границы) къ тѣмъ кагаламъ, къ какимъ они приписаны“. Але разом з тим наказано було губерніяльним землемірам виміряти 50-верстову узграничну смугу й скласти мапу її, запровадивши до неї всі села й хуторі. Складано оту мапу три роки. А коли мапу було закінчено, то виявилось, що, складаючи її, землеміри допустилися неправильностей і зловживань. Виявилось, що багато сіл і хуторів було показано за 50-верстовою смугою, тимчасом як вони були від кордону на 37 (Новий Став Волинської губ.), 35 (Угорок) і навіть 22 верстви (Жомуки) завдальшки; навпаки, села, що були за межами 50-верстової смуги, показано в середині її, деяких сіл на мапі просто не позначено¹⁾. Почалися, природня річ, суперечки про віддалення від кордону того чи того села й клопотання про перевірку.

Потім разом з наказом про складання мапи було наказано розслідувати документи, що на підставі їх жиди володіли в селах і хуторах нерухомим майном. Головна мета цього розслідування була та, щоб установити, чи заявлено документи на володіння раніш, ніж видано закона 1825-го року. Виявилось, що дуже багато жидів держали корчми й будинки за усними договорами, на правах давности, а інші хоч і мали кріпосні документи на майно, але, щоб уникнути оподаткування, цих документів своєчасно в суді не заявили. Напр., у Кам'янецькому повіті тільки 11 родин володіли на підставі цілком

¹⁾ Ч. II, в. 3—65.

оформлених документів. Їх залишено на місцях, їм видано свідоцтва „съ поименованіемъ въ оныхъ всѣхъ лицъ, семейство составляющихъ“ і запропоновано, щоб вони „таковыя свидѣтельства имѣли на стѣнѣ передней комнаты неукоснительно“. Багато було документів, що з приводу їх розпочалися довгі суперечки, які звичайно доходили до Сенату. Це, звичайно, знову затримало виконання закону.

Далі поміщики почали клопотатися, щоб вилучено їх маєтності з-під дії закону через те, що закон зачіпав економічні їх інтереси. Характерне тут клопотання Юзефи Бережецької, власниці 1086 душ селян і цілої Хотинської волости з п'ятьох сіл. „Цѣль этого постановленія“,— писала вона до міністра внутрішніх справ з приводу закону 1825 р.,— „какъ бы ни была полезна въ общемъ взглядѣ, но для насъ владѣльцевъ надграничныхъ имѣній, слишкомъ ощутительна. Извѣстно В. С-ву, что въ здѣшнемъ краѣ всѣ торгующе обороты и вся без изъятія промышленность находится въ рукахъ евреевъ; посему—сношеніе съ евреями есть для насъ необходимо. Нынѣ черезъ запрещеніе евреямъ временнаго даже пребыванія мои 5 заѣзжихъ корчмъ, двѣ о 8 чанахъ винокурни, большой пивоваренный заводъ, 5 мельницъ, столько же прудовъ, не приносятъ никакого дохода, ибо мѣстное начальство не дозволяетъ евреямъ не говоря уже содержать шинки, мельницы, винокурни и т. п., но даже всякое появленіе въ сихъ мѣстахъ евреевъ на самое кратчайшее время, какъ не разлучное съ самыми потребностями жизни, влечетъ за собою преслѣдованіе полиціи“. Бережецька прохала міністра про дозвіл тимчасово перебувати жидам у її маєткові. При цьому вона нагадувала, що „подобная просьба графа Ржищевского высшимъ начальствомъ разрѣшена въ его пользу“¹⁾. Міністр переслав прохання Бережецької на висновок до київського генерал-губ. Бібікова. Бібіков висловивсь проти того, щоб задовольнити прохання Бережецької. Бібіков так відповідав міністрові: „объясняемая ею причины ея домогательства, что отъ недозволенія пріѣзжать туда евреямъ происходитъ упадокъ доходовъ съ ея имѣній, уважены быть не могутъ, ибо государственная польза должна имѣть всегда перевѣсъ надъ частною и для послѣдней нѣтъ оснований дѣлать изъ общаго закона изъятій, которыхъ вправдѣ будутъ домогаться и другіе владѣльцы имѣній, въ равномъ ей отношеніи находящихся“. А з приводу вказівок Бережецької на дозвіл допустити жидів у маєток гр. Ржищевського, Бібіков пояснив, що це викликали особливі обставини. „Тамъ по необходимости надлежало допустить временный пріѣздъ евреямъ для перемола хлѣба, ибо живущіе вблизи имѣній гр. Ржищевского за чертою 50-верстной дистанціи евреи принуждены были ѣздить для сей надобности въ мельницы, отстоящія отъ мѣста ихъ пребыванія слишкомъ отдаленно, а майстеру изъ

¹⁾ I, 413—415.

евреевъ потому дозволенъ прїѣздъ, что въ окружности не нашлось мастера изъ христіанъ для выдѣлки посуды на мѣдномъ заводѣ. И на все сіе послѣдовало особое разрѣшеніе Правит. Сената“¹⁾.

Може бути, що Сенат і в інших випадках допускав винятки з загального закону. Що-до земської поліції, на якій безпосередньо лежав обов'язок виконувати закон, то вона, мабуть, зробила собі з закона джерело прибутків і виконувала його „съ пристрастіемъ“. В окремих випадках станові пристави поводитися надзвичайно енергічно. Напр., кременецькі жида Фельдман і Гринберг скаржилися на пристава Собцова, що він, висилаючи їх, „совершенно разорилъ ихъ имущество, велѣлъ оное выбрасывать на дворъ, не препятствовалъ расхищать его“, а зятеві одного з жалобників „причинилъ побои 50 ударами плетью“²⁾. Але взагалі, як скарживсь начальник митної округи, земська поліція „весьма слабо исполняла предписанія высшаго начальства на счетъ недозволенія евреямъ жить въ деревняхъ, шинкахъ, мельницахъ и винокурняхъ“³⁾. Наслідком усього сказаного до початку 40-х років закону 1825-го року можна сказати так що й не було запроваджено в життя і, здається, часами місцева влада зовсім забувала, що він є... Ще р. 1836-го та р. 1838-го Волинське губерньське правління робило розпорядження тільки „о приведеніи въ извѣстность всѣхъ евреевъ, живущихъ въ 50-ти верстахъ отъ границы“⁴⁾. Здавалося, що справа з виселенням припиниться сама собою. Але несподівано для всіх, р. 1843-го справа про виселення набула нового напрямку й дійшла до нової, особливо важкої фази. Діло було так. Перевіряючи права жидів залишатися в узграниччі, Волинське губ. правління, між иншим, постановило виселити з села Колодного (Крем. п.) жидів Вайнтроба та Кіпноса, на тій підставі, що купчі на землю вони подали в суд для затвердження тільки 10 вересня р. 1826-го, с.-то після того, як уже видано закона 1825-го р. про виселення. Прав. Сенат, коли туди перейшла справа Вайнтроба та Кіпноса, затвердив висновок губ. правління. Але коли в тому самому Сенаті розглядалася скарга жителя с. Сельця жида Штайдера, що теж подав після законного строку документи на придбану від графа Чаукло землю, то Сенат скасував постанову губ. правління та дозволив Штайдерові зостатися в 50-верстовій смузі. Суворий побірник закону Бібіков звернув увагу на таку суперечність у вирішеннях Сенату й 15 грудня р. 1842 удався по поясіння до міністра юстиції. „Какъ изъ всего вышесказаннаго“ — писав він — „усмотрѣть изволите два совершенно противорѣчащія по одинаковымъ обстоятельствамъ рѣшенія, поставляющія меня въ величайшее затрудненіе, чѣмъ руководствоваться при разсмотрѣніи подобныхъ дѣлъ, то я обяываюсь о настоящемъ случаѣ довести до Вашего свѣдѣнія, испрашивая въ разрѣшеніе этого благосклоннаго

¹⁾ I, 418.

²⁾ I, 384.

³⁾ I, 409.

⁴⁾ I, 142, 365.

Вашего увѣдомленія“¹⁾). В наслідок допису київського генерал-губернатора, граф Панін, тодішній міністр юстиції, звернувся до комітету міністрів з проханням переглянути накази про зазначені вище жидівські справи в спільному зібранні перших трьох департаментів. І от, несподівано для всіх, на постанові комітету міністрів на доповідь гр. Паніна, цар Микола I 20 квітня р. 1843 поклав резолюцію: „Всѣхъ евреевъ, живущихъ въ 50-ти верстной полосѣ вдоль границы съ Пруссіей и Австріей вывести внутрь губерній, предоставляя имѣющимъ собственные дома продать ихъ въ двухгодичный срокъ, и исполнить безъ всякихъ отговорокъ“²⁾).

Як видно, височайший наказ р. 1843-го надзвичайно поширював первісний проект виселення жидів з узграниччя: він вимагав виселити не тільки захожий елемент з сіл та хуторів, але виселити й корінних жителів території, що мали відавна нерухоме майно в містах та містечках. При цьому наказу висловлено в такій категоричній формі, якої не мав наказ 1825-го р.

27-го травня наказа Сената з новою царською резолюцією одержано в Київі, а 11-го червня волинському й подільському губернаторам звичайним порядком запропоновано його виконати. Але виявилось, що виконати резолюцію не так легко. Якщо й закона 1825 р., що торкався тільки жителів сіл і хуторів та ще й тільки тих, що не мали нерухомого майна, нелегко було здійснити, то ще важче було виконати зазначену царську резолюцію, бо справа йшла про виселення, напр., мало не цілого м. Дубна, Кам'янця, взагалі 100 т. жидів. Цілком зрозуміло, що царська резолюція не тільки надзвичайно схвилювала все жидівство Волини й Поділля, але й запровадила в сумнів місцеву владу. Місцева влада просто побачила, що не можна розуміти дослівно категоричну царську резолюцію й почала добирати спосіб, як-би її обмежити. Губерніальна влада постановила, звичайно, негайно виконати височайшого наказу. Напр., Волинське губ. правління запропонувало приставам „тогчась“ заходитися виселяти тих жидів, котрі не мають осілости, і сповіщати про хід виселення що 10 днів. Волинський губернатор Лашкар'єв, об'їжджаючи губерню в серпні, „словесно приказаль“ становим приставам просто „выгонять отовсюду евреевъ“³⁾). Але разом з тим у всіх була низка сумнівів. Так, подільський губернатор прохав у Бібікова пояснити, „слѣдуетъ ли силу сего Высочайшаго повелѣнія.. распространять на губернской городъ Каменецъ и уѣздные города и мѣстечки, состоящие въ 50-ти верстной отъ границы полосѣ, въ коихъ евреи имѣютъ коренное жительство цѣлыми кагалами, числятся по ревизіи и по окладу въ податяхъ и повинностяхъ“⁴⁾). Знов-же незрозуміло було, чи слід виселяти жидів зараз-таки, а чи тоді, як закінчиться дворічний строк, призначений для продажу майна; чи можна дозволяти

¹⁾ II, 3.

²⁾ Леванда.

³⁾ II, 39.

⁴⁾ II, 12.

переселятися в той самий повіт за 50-верстову межу; чи поширюється царський наказ і на тих жидів, котрі живуть уздовж кордону з царством Польським.

Як видно, і сам Бібіков вагавсь, як треба точно розуміти царський наказ, а тому всі запитання, що надходили до нього, подавав на розгляд міністерства. До такої самої непевності привела царська резолюція й інших губернаторів. З цього погляду характерний є конфіденціальний лист, що з ним удався до Бібікова, як до головного авторитета в жидівських справах, гродненський і білостоцький генерал-губернатор Міркович. 8 липня, себ-то незабаром по одержанні наказу з царською резолюцією, Міркович писав до Бібікова: „При состоянні управляемаго В. Пр-вомъ края въ одинаковомъ относительно настоящаго предмета положеніи съ губерніями мнѣ ввѣренными, желая дѣйствія мои въ этомъ дѣлѣ согласовать съ мѣрами, какія В. Пр. изволите предполагать, — особенно же желая знать, не будетъ ли со стороны В. П. какихъ-либо отдѣльныхъ предположеній, во-1-хъ, въ разсужденіи евреевъ капиталистовъ, пребывающихъ съ своими конторами въ важнѣйшихъ при границѣ торговыхъ пунктахъ, съ упадкомъ коммерческихъ оборотовъ коихъ сама казна понесла бы ущербъ въ потерѣ значительной пошлины, и во-2-хъ, на счетъ бѣдныхъ евреевъ, на обществахъ которыхъ числятся казенныя недоимки и которые окажутся неимѣющими возможности получить согласіе другихъ еврейскихъ обществъ на приѣмъ ихъ съ казенною недоимкою, ни средствъ переселиться собственными способами изъ мѣста настоящаго ихъ перебуванія въ 50 верстной полость, я имѣю честь просить покорнѣйше не оставитъ меня увѣдомленіемъ о Вашихъ по этому дѣлу предположеніяхъ и о тѣхъ распоряженіяхъ, которыя сдѣланы уже по оному въ краѣ, Вамъ ввѣренномъ“¹⁾.

Бібіков, очевидно, не захтів одписати Мірковичеві по щирості й тільки повідомив його, що „Высочайшее повелѣніе приводится въ исполненіе Волинскимъ и Подольскимъ Губ. Правленіями буквально. Касательно же того, нѣ слѣдуетъ ли дѣлать какого исключенія для евреевъ капиталистовъ и евреевъ бѣдныхъ, Губ. Правленія не могли входить ни въ какія по сему предмету сужденія, ибо и первоначальный законъ о высылкѣ евреевъ не допускалъ сего соображенія, а настоящее Высочайшее повелѣніе прямо повелѣваетъ высылку всѣхъ евреевъ безъ всякаго ограниченія, да и мѣра удаленія отъ границы евреевъ, если признается полезною, то можетъ быть только тогда достигнута, когда не будетъ допускаться въ оной никакихъ исключеній“²⁾.

Характерно, що царська резолюція збентежила навіть митне відомство, що воно, власне, й порушило справу про виселення жи-

¹⁾ II, 24.

²⁾ II, 26.

дів із узграниччя. Це збентеження висловлено в тій доповідній записці, з якою 8 жовтня р. 1843-го вдавсь до Бібікова начальник Радзивилівської митниці. „Высочайшее повелѣніе“, — писав він, — „сдѣлавшись здѣсь извѣстнымъ черезъ газеты въ первыхъ числахъ мая, повергло жителей городовъ и мѣстечекъ въ чрезвычайное уныніе; особенно же необыкновенный ужасъ овладѣлъ еврейскимъ торгующимъ сословіемъ, ибо вѣсть объ удаленіи отъ границы евреевъ быстро сообщилась. въ Броды, гдѣ купцы наши въ ту же минуту потеряли кредитъ, и немедленно были отправлены оттуда эстафеты въ Лейпцигъ и Франкфуртъ о неприсылкѣ требуемыхъ товаровъ. Около двухъ недѣль таможня ввѣреннаго мнѣ округа оставалась почти безъ дѣйствія“. Далі начальник митниці обережно натякав Бібікову на ту шкоду, якої завдасть царський наказ. „Я не рѣшился бы принять на себя обязанность, повидимому, до меня не касающуюся, когда бы столь настоятельное и поспѣшное удаленіе всѣхъ евреевъ не угрожало здѣшной торговлѣ совершеннымъ упадкомъ, а государству потерю значительныхъ доходовъ, ибо черезъ ввѣренный мнѣ Радзивилівскій таможенный округъ, приносящій пошлиннаго сбора до 700 т. руб. сер. въ годъ, торговля производится одними только евреями, и если ихъ всѣхъ выгонять немедленно, не предоставляя торгующему классу необходимаго времени для приведенія къ окончанію коммерческихъ оборотовъ и денежныхъ расчетовъ и къ постепенной, такъ сказать, передачѣ торговли изъ еврейскихъ въ христіанскіе руки, то казна лишится неминуемо, по крайней мѣрѣ, на нѣсколько лѣтъ означеннаго дохода. Посему имѣю честь всепокорнѣйше просить В. В-ство удостоить меня предписаніемъ, дѣйствительно ли Высочайшая воля о выселеніи во внутреннія губерніи относится до живущихъ въ мѣстечкахъ и городахъ, и въ семъ послѣднемъ случаѣ, какія В. В-ству угодно будетъ приказать учинить распоряженія въ огражденіе казны отъ предстоящей значительной потери“. Наприкінці доповідної записки автор виразно показує на ті заколоти, що їх неминуче викличе царський наказ: „указъ“, — пише він, — „произвелъ не только испугъ, но и всеобщій ропотъ между евреями; богатые страшатся разоренія, бѣдные голодной смерти, потому, что ихъ хотятъ выгонять въ теперешнее холодное время на большую дорогу, не обезпечивъ имъ средствъ ни къ существованію, ни къ переселенію, не приготовивъ для нихъ предварительно мѣста и жилищъ, гдѣ они могутъ безпрепятственно поселиться, и не дозволяя имѣющимъ дома воспользоваться Высочайше предоставленнымъ двухгодичнымъ срокомъ для продажи оныхъ. Все это ихъ чрезвычайно озлобило, и такое непріязненное расположе- ніе умовъ всѣхъ евреевъ, составляющихъ большую часть здѣшняго народонаселенія, наводитъ не малый страхъ на чиновниковъ и прочихъ христіанскихъ жителей, такъ какъ слышно, что евреи во многихъ мѣстечкахъ кричатъ довольно громко, что они скорѣе сожгутъ,

нежели такъ бросятъ свои дома, и сверхъ сего избобрѣтуть иные способы къ отмщенію за себя. Хотя это могутъ быть одни лишь пустые угрозы или слухи выдуманые чьимъ-либо встревоженнымъ воображеніемъ, не менѣ того я долгомъ счелъ не умолчать предъ В. В-ствомъ, принимая во вниманіе, что число евреевъ, коихъ должно вывести изъ 50-ти верстной полосы вдоль границы съ Австріей, можетъ простираться съ женскимъ поломъ и дѣтьми до 150 тыс. человекъ“¹⁾).

Доповідна записка начальника Радзивилівської митної округи й чутки про хвилювання серед жидів, так стурбували Бібікова, що він вирішив послабити енергію волинського начальства й запропонувати йому, поки не буде розв'язано справу в міністерстві, „евреевъ изъ городовъ и мѣстечекъ не выселять“. Губерському Правлінню при цьому загадано було розіслати на місця наказа про це розпорядження протягом 24 годин. Щоб прискорити це розсилання та щоб з'ясувати настрої жидівської людности, Бібіков вирядив свого урядовця для особливих доручень майора Грайворонського для об'їзду узграниччя. Грайворонському дано було секретного наказа „проѣхать по австрійской границѣ и изъ-подъ руки дать знать евреямъ о помянутомъ распоряженіи, удостовѣряясь при этомъ, въ какомъ расположеніи умовъ они находятся, не дѣйствуетъ ли на нихъ кто-нибудь изъ злоумышленныхъ поляковъ и дѣйствительно ли можно ожидать отъ нихъ какихъ-либо безпорядковъ“.

Разом з тим Грайворонському доручено „наблюсти, всѣ ли евреи изъ селъ, деревень и корчемъ выведены уже за 50-ти верстную полосу, а если гдѣ нѣтъ, то почему сіе допущено“²⁾. 25-го жовтня Грайворонський надіслав Бібікову першого свого рапорта. Відомості його були заспокійливі. Сповідуючи, що наказа генерал-губернатора про одержання від волинського начальства потрібних розпоряджень виконано, Грайворонський далі пише: „Я отправился изъ Житомира прежде всего въ Бердичевъ, какъ главнѣйшій пунктъ еврейскихъ торговыхъ сношеній съ заграничными мѣстами и тамъ изъ-подъ руки объявляя первостатейному купечеству о послѣдовавшемъ распоряженіи объ оставленіи евреевъ впредь до распоряженія въ мѣстечкахъ и городахъ въ 50-ти верстной полосѣ губерніи живущихъ, проѣхалъ въ Староконстантиновъ, Заславль, Острогъ, Кременецъ, Радзивилувъ, Дубно, Луцкъ, Ковель и Владиміръ, сообщая всѣмъ и каждому въ частномъ разговорѣ о послѣдовавшемъ упомянутомъ распоряженіи и видѣлъ непритворную радость евреевъ, изъявлявшихъ чувствованіе єдинодушной благоговѣйной благодарности къ имени В. В-ства за пріостановленіе дѣйствій земской полиціи, которая въ нѣкоторыхъ мѣстахъ употребляла излишнія мѣры.--- Что же касается до того, чтобы евреи изъявили ропотъ, дѣлали угрозы и думали о мщеніи,—

¹⁾ II, 39—41.

²⁾ II, 44, 47.

то происходило ли это, я свѣдѣній не получилъ; впрочемъ, если это было, то относилось ни къ чему болѣе, какъ къ дѣйствіямъ мѣстной полиціи, которой мѣры были излишнія, строптивыя и утѣснительныя, а это самое было поводомъ дурного вліянія на коммерческія дѣла купечества“¹⁾).

В другому рапорті (з 18 грудня) до Бібікова Грайворонський докладніше характеризував вчинки полиціі, коли вона виконувала царського наказу. Виявилось, що станові пристави взагалі „приняли мѣры не понудительныя, а насильственныя“, що виконуючи наказа вони викидали речі з помешкання, щоб примусити жидів виселитися; але коли вони мали „личныя выгоды“, то „оставляли одного и начинали то же дѣлать другому и такъ далѣе“. Заходи полиціі взагалі мали такий характер, що, як каже Грайворонський, жиди „были поражены страхомъ“. У надто скрутному стані опинилися жиди купці, бо вони раптом втратили кредит за кордоном і втратили будь-яку спромогу розрахуватися за товари. Грайворонський сповіщає далі, що жидів дуже непокоїла справа, „куда переселиться въ зимнее время, безъ способовъ къ жизни“, і це з'єднало їх „въ одно тѣло и въ одну душу“. „Но съ этимъ вмѣстѣ“, — додає він, — „не было замѣтно и тѣни нарушенія вѣрноподданнической преданности: они не переставали питать увѣренность, что распоряженія земской полиціи ошибочны, что они не имѣютъ основательности, ибо не указанъ имъ порядокъ переселенія, а безъ соблюденія порядка казна понесетъ большіе убытки“. Автор рапорта далі з великим ліризмом описує наслідки своєї місії: „вѣсть о цѣли моего появленія въ 50-ти-верстной полосѣ пролетѣла, какъ электричество, вѣсть, что В. В-ство предписать изволили приостановить на время распоряженіе полиціи, евреи приняли какъ манну, благословляя имя Ваше. Я видѣлъ и слышалъ, съ какимъ благоговѣйнымъ чувствомъ благодарности о столь неожиданномъ для нихъ покровительствѣ Вашемъ, предупредившимъ ихъ просьбы и вопли, изъявляли они чувство радости своей. При приѣздѣ моемъ въ Кременецъ, купечество еврейское послѣшило отправить нарочныхъ съ письмами за границу въ Броды и въ пограничные города Дубно, Луцкъ, Владиміръ, извѣщая о привезеномъ мною извѣстіи. Потомъ, когда я ѣхавъ обратно по 50-ти верстной полосѣ, я видѣлъ, что спокойствіе умовъ и торговля возстановились, кредитъ пошелъ прежнимъ порядкомъ, хотя тайное безпокойство отъ неувѣренности въ будущемъ еще ихъ нѣсколько безпокоить. Болѣе всего евреи были угнетаемы во Владим. и Староконст. уѣздахъ, но прямыхъ жалобъ мнѣ не объявляли, отказываясь тѣмъ, что дѣло уже прошедшее, что при послѣдовательномъ распоряженіи они забываютъ уже причиненныя имъ обиды. Все вышензложенное убѣждаетъ меня, что безпорядковъ и общаго между евреями безпокойства произойти не можетъ и посему мнѣ кажется, что покор-

¹⁾ II, 52.

ність ихъ волѣ правительства безпредѣльна“. Бібікова цікавило питання, чи не є жидівські хвилювання наслідок польської агітації. Грайворонський на це питання відповідав негативно: „о томъ же чтобы кто-нибудь изъ злоумышленныхъ поляко въ или другихъ людей имѣлъ на евреевъ какое-либо вліяніе и подстрекалъ ихъ, то въ этомъ отношеніи я не встрѣтилъ не малѣйшаго повода имѣть подозрѣніе, — напротивъ, я думалъ, судя по расположенію евреєвъ къ Россіи, что всякую въ такомъ намѣреніи попытку кого бы ни было евреи не замедлили бы обнаружить предъ правительствомъ“.

Бібіков прохав ще встановити, чи всіх жидів виселено з сіл та корчем на 50-верстовій смузі — за силою наказу 1825 року. Грайворонський доносить, що, не вважаючи на наказ 1825 р., жида залишилися жити в повітах Володимирському, Старокостянт. та Острозькому, і це сталося через земську поліцію, а ще більше через поміщиків, „дозволяющихъ жительство евреямъ за всякимъ препятствиемъ къ тому земской полицией дѣлаемымъ“. „Я думаю“, — додає Грайворонський, — „доколь не будетъ строгихъ мѣръ взысканія съ помѣщиковъ за дозволеніе жительствовать евреямъ въ 50-ти верстной полосѣ, дотолѣ болѣе или менѣе будетъ оставаться пребываніе евреевъ въ запрещенныхъ мѣстахъ“.

Нарешті, Грайворонський звертає увагу Бібікова на те, що саму узграничну 50-верстову смугу, що за неї треба виселити жидів, на плані показано неправдиво, що цілу низку містечок, сіл і хуторів, що вони є за 30 верстов од кордону, показано за межами 50-верстової смуги. Тому Грайворонський пропонує знову перевірити узграничну смугу, але, радить він, „повѣрку сію не должно предоставлять произволу однихъ землемѣровъ, но надлежитъ дѣйствіе ихъ поручитъ наблюденію нарочито командированнаго чиновника съ топографическою картою и, наконецъ, сію 50-ти верстную межу обозначить единообразными столбами на разстояніи одинъ отъ другого въ 20 саж., по примѣру, какъ граница наша съ Галиціей обозначена. Эта мѣра полезна тѣмъ, что всякому извѣстна будетъ межа, за которой воспрещается жительство евреямъ и всегда легко будетъ обнаружить злоупотребленія по этому предмету“¹⁾.

Із сказаного видно, що спроби виконати царського наказу „безъ всякихъ отговорокъ“ натрапили на непереможні перешкоди, і місцева влада була в дуже скрутному стані. Це приневолило Сенат і комітет міністрів пошукати виходу з становища, що його утворив тон царської резолюції. Після якихось обміркувань, що їх не визначено в наших документах, в січні року 1844-го на постанові комітету міністрів Микола I вчинив резолюцію: „Министру внутр. дѣлъ съ Министромъ финансовъ по сношенію съ генераль-губернаторами представить общее свое заключеніе, какими мѣрами можна умень-

¹⁾ II, 51—56.

шить тягости предписанной мѣры“. На підставі цієї резолюції комітет міністрів накреслив такі полегкості для виселюваних жидів: 1) строк продажу кам'яниць продовжити на 2 роки поверх попереднього, всього на 4 роки; 2) дерев'яних будинків — ще на рік; 3) звільнити всіх переселюваних на 5 років од будь-яких податків, окрім митних; 4) власникам великих фабрик і заводів подати списки на особливий царський розгляд, що з ними чинити; 5) тим, що переселяються до міст і містечок, видавати державний дерев'яний матеріал на будування за звичайною пропорцією; 6) подати цареві списки кам'яних будівель у містечках з описом їх і їх стану¹⁾.

Як видно, нова царська резолюція, що чимало таки відступила від наказу року 1843-го, полегшила становище жидівської людности в узграниччі, бо виселення її на деякий час відкладено. Тому наказ з цією резолюцією взагалі заспокоїв жидівські маси, але не цілком. Отже волинські жиди, налякані попередніми вчинками місцевої влади, боялися, що вона не зважатиме на новий наказ. Авансом вони прохали Бібікова про захист та про те, щоб постанови волинського губерніяльного начальства не виконувано, аж доки їх розгляне й ухвалить сам Бібіков²⁾. З Волини взагалі й далі надходили відомості про хвилювання серед жидів. 15 лютого року 1844-го волинський губернатор надіслав такі відомості, що він дістав од жандарського підполковника Грінфельда: „евреи городовъ Кременца и Дубно, узнавъ объ окончательномъ постановленіи на счетъ переселенія за 50 верст. дистанцію съ Австрійской границы, намѣрены просить по начальству милости государя императора, чтобы продлить срокъ, назначенный для продажи домовъ ихъ и, въ случаѣ, если бы имъ въ томъ было отказано, то готовы ихъ сжечь съ тѣмъ чтобы не достались христіанамъ; нѣкоторые изъ евреевъ тѣхъ городовъ намѣрены принять св. крещеніе, чтобы только оставаться на мѣстахъ родины“. До цього губернатор додає: „на дняхъ я вновь получилъ подобныя свѣдѣнія изъ Староконст. уѣзда о рѣшителномъ намѣреніи евреевъ, живущихъ близъ границы, принять христіанскую вѣру, въ особенности въ Каменецъ-Под., Кременецъ и Дубнѣ. Говорятъ, что въ первыхъ двухъ городахъ готовится принять св. крещеніе почти половина евреевъ, а въ послѣднемъ до девяти семействъ лучшаго состоянія, и что при первомъ случаѣ послѣдуютъ за ними многіе.

¹⁾ II, 78. Надсилаючи нову резолюцію до Бібікова, міністр прохав його подати свої міркування в справі про накреслені полегкості для жидів. Проекта цих полегкостей Бібіков розіслав для висновку вол. й под. губернаторам. Губернатори взагалі погодилися з проектом, але в окремих завваженнях виявили нахил зменшити ці полегкості. Сам Бібіков пропонував вимагати, щоб жиди вже до 1-го січня р. 1846-го, с.-т. задовго до строку переселення, приписалися до нових громад, і цим покладено було б початок виселенню. Потім він висловлював думку, що, даруючи полегшення, що проектував кабінет міністрів „никакихъ уже затѣмъ возмездій за каменные дома и фабрики не дѣлать“, бо проєктований строк для їх виселення цілком достатній, щоб без шкоди передати будинки.

²⁾ II, 298.

Евреи эти однако не обнаруживают сего явно и въ ожиданіи, не послѣдуетъ ли еще какое распоряженіе о продленіи срока, назначенаго къ продажѣ недвижимыхъ имуществъ“¹⁾). Відомості про хвилювання серед жидів надійшли також до Бібікова з Володимир-Волинського²⁾).

Але взагалі настало заспокоєння й темп виселення почав зменшуватися. Чималий строк, що дано було на виселення, адміністрація і жиди хтіли використати на те, щоб з'ясувати різні сумніви, звязані з виселенням, а так само порушити клопотання про вийнятки з закону. Так порушено було справу про те, чи поширюється наказ про виселення на луцьких караїмів, і в звязку з тим почалося розслідування історії караїмів³⁾). Далі повстало питання, чи підлягають виселенню жиди-хлібороби та чи не лежать міста Дубно й Луцьке по-за межами 50-верстової смуги. Потім пішли клопотання про дозвіл жити на давніх місцях. Ці клопотання надсилано й до генерал-губернатора й просто до міністерства. Порушували клопотання, насамперед, великі поміщики, як князь Любомірський та граф Чацький. Мотиви їх прохань були виключно особисті,— вони боялися втратити чималі прибутки, що вони їх мали з своїх маєтків через жидів. Але, звичайно, замість цих мотивів наводяться міркування державного та гуманного характеру. Особливо красномовний був кн. Любомірський. 10 лютого р. 1844-го він писав до Бібікова: „Не въ цѣляхъ защиты евреевъ, жительствоющихъ въ значительномъ количествѣ въ вотчинномъ моемъ городѣ Дубно, составляющихъ до 10 тысячъ обоего пола, но въ цѣляхъ истиннаго удостовѣренія во всегдашней готовности моей къ исполненію Высочайшей воли и положеній верховнаго правительства,— какъ оныя при всякомъ предположеніи и видахъ своихъ имѣють первѣйшею цѣлью соблюденіе строжайшей справедливости для подданныхъ своихъ,— долгомъ считаю изложить слѣдующія обстоятельства“. Далі, подавши коротенько історію неодноразових обмірів 50-верстової смуги, кн. Любомірський спиняє увагу Бібікова на тому, що за одним обміром Дубно лежить по-за 50-верстовою смугою і якщо за обміром р. 1827-го виявилася на плані „незначительная разность“, то вона „составляетъ развѣ субъективную аналитическую разницу“ і було-б несправедливо через цю „субъективную“ одміну приневолювати жидів „оставить безъ возврата вѣковыя стяжанія и пріобрѣтенія предковъ ихъ“. До цього додається похвальна характеристика дубенских жидів: „жители вотчиннаго моего города Дубно евреи всегда уплачивали и испол-

¹⁾ Т. II, 102.

²⁾ Відомості отримано од міністра фінансів Канкрин, якого сповістив власник Володимирського відкупу, що „волненіе жителей г. Владимира останавливаетъ даже ежедневныя ихъ занятія“. Т. II, 121.

³⁾ Т. II, 113. На підставі зібраних документів про привилей караїмів, справу про застосування до них наказу розв'язано негативно.

няли акуратно возложенные на нихъ законами платежи и повинности, и это исполняется ими вѣрно по единственному ихъ къ тому стремленію“. Наприкінці кн. Любомірський, „минуя уже потерю своихъ значительныхъ доходовъ“, бо „виды правительства суть первыми предъ всѣми“, хоче зворушити серце Бібікова малюнками майбутніх руїн Дубна. „Извѣстный лично Вамъ г. Дубно, который при множествѣ хорошихъ, удобныхъ и красивыхъ зданій и строеній, составляющихъ исключительно еврейскую собственность, — лучший въ губерніи, превратится въ неизбѣжныя громады однихъ только развалинъ“¹⁾).

Окрім поміщиків клопоталися відкупники. Ці просто звертали увагу на ту шкоду, що вони її зазнають через виселення жидів, і висловлювали бажання дістати відшкодування за неї від державного скарбу. Дуже енергійна була заява кам'янець-подільських одкупників Габріеля й Евзеля Гінзбургів. Зазначаючи, що, згідно з контрактом з державним скарбом, вони наготовили запас горілки, найняли гуральні, будинки для контор і инш., Гінзбурги, зважаючи на неминучі збитки через виселення жидів, пропонували скарбові або „предоставить имъ надлежащее удовлетвореніе“, або за прикладом Меджибожа залишити жидів у Кам'янці та в містечках, що виходять до відкупної смуги, аж поки закінчиться строк відкупу року 1847-го. Разом з тим вони звернули увагу на те, що за відкуп скарбові що-року виплачується по 52 тис. карб., отож, коли жидів з Кам'янця буде виселено, державний скарб зазнає не аби-якої шкоди²⁾).

Річ зрозуміла, що й сами жидівські громади заходилися клопотатись; для цього обирали вони повірених, іноді гуртуючись. У своїх проханнях жидівські громади, звичайно, зазначали, що виселення спричиниться до величезних збитків не тільки жидів, а й для скарбу, що нерухоме майно не можна продати, бо не знайдеться для нього покупців. Торчинська жидівська громада звернула увагу на те, що чинбарське виробництво в містечку занепаде, коли буде виселено жидів³⁾. Кременчани казали, що зруйнуються місцеві промисли — розведення бакана й вироблення кременів. Окрім того, передбачаючи, що будинки, виселяючись, не можна буде продати, та згадуючи, що навіть будинки Ліцею по тому, як його переведено, стоять порожні й руйнуються, кременецькі жида прохали генерал-губернатора, принаймні допомогти їм, закликавши до міста нову людність, що вона могла-б покупити їх будинки⁴⁾).

¹⁾ II, 230—232.

²⁾ II, 143. Як і Гінзбурги, володілець горілкового відкупу у Володимирі теж звертав увагу міністерства на те, що він має збитки, бо „волненіе жителей останавливаетъ даже ежедневныя ихъ занятія“. Він прохав „объ успокоеніи жительствующихъ въ городѣ евреевъ впредъ до ихъ переселенія“. Міністр фінансів пропонував Бібікову вжити заходів „къ прекращенію волненій между жителями Владимира“. II, 121.

³⁾ II, 214.

⁴⁾ II, 181.

Найдокладніше клопотання порушили жидівські купецькі громади м. Кам'янця ¹⁾. Щоб обґрунтувати своє клопотання, кам'янецькі жиди насамперед покликувалися на наказа з 8 вересня р. 1797-го, що він давав їм право перебувати в місті, а тоді на сепаратні накази з 31 січня та 20 липня р. 1833-го, 17 червня р. 1834-го, що вони виключали Кам'янець з-під дії наказу про вислання. Але найголовніше, кам'янецькі жиди уґрунтовували своє клопотання економічними міркуваннями й передусім тими вигодами, що їх має державний скарб від перебування в місті жидів: „цѣна за питейный откупъ съ трехлѣтія на трехлѣтіе значительно возвышается, цѣна же за содержание почтовыхъ станцій и поставку топлива для войска каждые три года значительно уменьшается; дома наши составляютъ обезпеченный залогъ для казны по различнымъ подрядамъ не здѣсь только на мѣстѣ, но и во многихъ губерніяхъ, и во всѣхъ этихъ и другихъ подобныхъ предпріятіяхъ мы бывали главными дѣйствителями въ пользу казны. Купечество наше принимаетъ исключительное участие въ оборотахъ самыхъ знаменитыхъ ярмарокъ имперіи — въ Москвѣ, Нѣжинѣ, Н. Новгородѣ, Харьковѣ, Сумахъ, Курскѣ и т. п., и въ нашей торговлѣ прибываетъ и отбываетъ издѣлій русской промышленности не на тысячи, а на миллионы“. Далі в проханні змальовано, чим загрожує виселення самим жидам. „Едва пронесся слухъ о имѣющемъ послѣдовать выселеніи евреевъ изъ 50-ти верстной дистанціи отъ границы, большая часть мелкихъ торговцевъ уже обанкротилась, и эта участь угрожаетъ уже и самымъ богатымъ торговымъ домамъ, потому что заемныя письма предъявляются къ протесту и взысканію прежде наступленія срока; долги покупателей, основанные на однихъ простыхъ счетахъ, оспариваются; цѣны внезапно все ниже и ниже упадаютъ, кредитъ — душа коммерціи — отъ одной неизвѣстности о будущемъ положеніи дѣлъ разрушается“. В майбутньому, коли розпочнеться саме виселення, прохачі передбачають цілковиту руйнацію, бо тієї мізерної суми, що її можна здобути, продавши майно, вистачить тільки на задоволення кредиторів, але й взагалі будинки не можна продати, бо нема кому їх купувати. В критичному становищі, при цьому опиняться не тільки власники нерухомого майна, а й усі інші: „при высокой цѣнѣ на дома въ нашемъ городѣ“, — писали прохачі, — „большая часть нанимаетъ для себя помѣщеніе (на срокъ) отъ пяти до десяти лѣтъ по формальнымъ контрактамъ, уплачивая деньги за наемъ впередъ, чтобы такимъ образомъ квартира обходилась дешевле; отсюда непременно возникнетъ цѣлый рядъ исковъ и споровъ между домовладѣльцами и посессорами домовъ, потому что при внезапномъ пониженіи цѣнъ до безцѣнка или хозяева или недоимщики должны подвергнуться значительному убытку“.

¹⁾ 158—160.

Можна завважити, що місцева влада в окремих випадках визнавала справедливість мотивів, що їх висували в своїх клопотаннях жидівські громади, і схилилася до того, щоб їх підтримувати. Напр., визнано було, що заслугоує на увагу клопотання Гінзбургів про відстрочку виселення, аж поки закінчиться контракт¹⁾. Але взагалі Бібіков і губернатори здебільша вважали, що численні клопотання жидів — то тільки спосіб ухилитися од виконання царського наказу. На клопотання князя Любомірського, не вважаючи на високе громадське становище прохача, — було рішуче одмовлено²⁾; а проти уповноважених од жидівських громад уживалося навіть репресійних заходів. Так, напр., про повірених Луцької громади Бернштейна й Вайнтроба Бібіков видав спеціального наказу „имѣть строгое наблюденіе какъ за дѣйствіями ихъ, такъ и прочихъ евреевъ“, а як-би вони з'явилися в Києві, наказував поліцмайстрові зараз-же вислати їх із міста³⁾.

¹⁾ II, 155.

²⁾ Волинський губернатор Лашкаръов, що давав висновок з приводу клопотання кн. Любомірського, відкинув усі його міркування. „На счетъ Дубно“, — писав він, — „нельзя сомнѣваться и потому уже, что и почтовою довольно искривленною дорогою состоитъ этотъ городъ отъ Радзивилова въ 50 $\frac{1}{2}$ в., слѣдов., въ прямой линіи гораздо ближе“. З приводу вказівок Любомірського на збитки, що він їх зазнає через виселення жидів із Дубна, Лашкаръов каже: „неоспоримо, что онъ понесетъ значительные убытки и особенно въ первые годы послѣ вывода евреевъ; но въ подобномъ положеніи находятся не только всѣ частныя лица, владѣющія мѣстечками, но и самая казна по 3 городамъ — Луцку, Владиміру и Кременцу и по весьма многимъ мѣстечкамъ. Соразмѣрно выгодамъ, какія правительство для внѣшней торговли отъ этой мѣры ожидаетъ, можно бы кн. Любомірскому и другимъ владѣльцамъ представить нѣкоторыя вознагражденія по соображеніямъ министра финансовъ“. II, 216—217.

³⁾ З цього боку зажив слави своїми зловживаннями дубенський справник Суходольський, і про нього в архівах збереглася велика справа (сполучена з справою про виселення). У листопаді р. 1843-го до волинського губ. надійшло донесіння, що Суходольський з своєкористовних міркувань пропонує становим приставам залишити жидів у таких місцях, котрі, як вони дуже добре знають, лежать у 50-верстовій смузі. Суходольський не міг заперечити цього обвинувачення й тому про нього розпочато справу в Губ. Правлінні. Почалося слідство й виявило насамперед низку заслуг Суходольського в минулому. З'ясувалося, що хоч першу посаду справника в Заславському повіті Суходольський дістав, давши хабара в 3 тис. карб. якомусь Козаревичеві, зате на цій посаді він виявив велику енергію. Він „открылъ оружіе, оставшееся по смерти Сангушки, часть коего отдалъ въ арсеналъ; затѣмъ донесъ о пребываніи за границей граф. Малаховской и о пересылкѣ ей денегъ, вырученныхъ отъ продажи ея имѣнія“. Потім уже на посаді дубенського справника Суходольський доніс „о многихъ латинскихъ каплицахъ, находящихся при домахъ и дворахъ помѣщиковъ безъ разрѣшенія начальства“, та виявив особливу „заботливость“ у справах про відвертання. Але разом з тим слідство з'ясувало також систематичне хабарництво Суходольського, що потрапив обікласти даниною й поміщиків, і гагали, й поштові станції, й станових приставів. Установлено так само зловживання законом про виселення жидів. Губ. Прав. постановило звільнити Суходольського. Як звичайно, справа затяглася. Тоді Суходольський вирішив використати цей час і реабілітувати себе. Зваживши настрої начальства, Суходольський наважився заявити себе захисником суворой законности в справі виселення. 31 березня р. 1845 він удався

Отож, клопотання своєї мети не досягали. А все-таки вони мали те значіння, що влада де-далі виразніше бачила всю безглуздість і нездійсненність ужитих заходів. Почасти, мабуть під впливом клопотань, вищі представники місцевої влади проходили до проекту виселення. Енергійно працювали над здійсненням проекту тільки деякі урядовці земської поліції, та й то з своєкорисливих мотивів. Скоро здійснення проекту про виселення збіглося з справою про стягання недоплат. Виявилось, що на Поділлі за жидами рахується недоплат за попередні роки 121.041 карб. 1½ коп., а на Волині — 484.929 карб. 25 коп.; окрім того сума річних податків з тих, що переселяються, не включаючи митних зборів, сягає в Подільській губернії до 43.262 карб. 1 коп. й у Волинській губернії до 77.607 карб. 13 коп. Коли стали шукати, через що саме назбиралося стільки недоплат, то з'ясувалося, що до цього спричинилися часті пожежі, нарахування за прописні душі, пеня за контрабанду, а найбільше надзвичайна вбогість жидівських громад, через що жиди розійшлися по різних місцях. Місцева влада, звичайно, перш, ніж виселити жидів, хотіла стягнути з них казенні недоплати. Почали вивчати справу, оскільки це можливо та якими заходами можна це здійснити. Але звідусіль почали надходити відомості про безнадійність стягання недоплат. Напр., за кагалами Дубенського повіту рахувалося недоплат 68.422 карб. 5¾ коп., і після неодноразових спроб виправити цю недоплату, дубенський справник міг тільки сповістити, що „хотя принимаемы были всѣ мѣры, закономъ дозволенныя безъ малѣйшаго послабленія, но по крайней сихъ общинъ несостоятельности, какъ я лично въ этомъ убѣдился, за исключеніемъ Крупецкаго кагала, остались безнадежными“¹⁾). Так само проскурівський справник сповіщав, що з деяких містечок, напр. Миколаєва, Тарногородки й Сатанова, немає жадної надії стягти недоплати, а про Сатанів навіть сповіщав, що „безнадежное положеніе сего мѣстечка требуетъ правительственнаго попеченія и содѣйствія“²⁾).

Тимчасом закінчувався чотирирічний термін, що його дано було власникам нерухомого майна, щоб це майно ліквідувати, і наближався час поголового виселення жидів із міст і містечок. Доводилося з сфери загальних міркувань перейти до конкретних заходів, як перевести масове виселення. І от починається обмірковування цих заходів. Найважче було розв'язати справу про те, що робити з жидівськими хатами, бо продати їх було дуже мало надії. Утворено

до Бібікова з рапортом і звертав його увагу на те, що зостаються й досі не розв'язані справи, коли поміщики переховували жидів, і винних і досі не покарано. Разом з тим Суходольський зазначав нові випадки переховування й збирався їх розслідувати. Наприкінці він сповіщав Бібікова, що „онъ рѣшительно воспретилъ евреямъ и на самое короткое время пріѣзжать въ запрещенную черту и строгое предписаніе о наблюденіи за этимъ разослалъ приставамъ“.

¹⁾ II, 358.

²⁾ II, 357.

низку проектів. Повстає дивна думка попереносити дерев'яні хати на ті місця, де тепер житимуть жиди, але її зараз-же відкинуто, бо ті хати здебільшого такі старі, що матеріял з них ні на що не придатний ¹⁾. Тоді з'являється гадка — видати пересельцям на будування нових будинків казенний ліс і призначити допомогу по 50 карб. на родину, а хати, що залишаться, продати з прилюдного торгу й таким способом на вторговані гроші покрити витрати державного скарбу. Але зараз-же виставлено заперечення, що хати продати не можна, „такъ какъ въ здѣшнемъ краѣ, кромѣ евреевъ никто охотно не поселяется въ городахъ и мѣстечкахъ для производства торговли“ ²⁾. Що-до кам'яних жидівських будинків, то з ними справа була ще складніша. З'ясувалося, що чимало цих будинків було в заставі державному скарбові за різні підряди. Потім продаж з торгів цих дуже цінних будинків був просто неможливий „по неимѣнію въ городѣ и даже въ губерніи столь значительнаго капитала“. Через те, що в такому становищі власникам кам'яних будинків загрожувало знищення, то подільський губернатор Радіщев, що й взагалі прихильно ставивсь до жидів, пропонував дозволити жидам і після виселення володіти будинками та мати з них прибуток аж до того часу, „какъ стануть водворяться въ полость, занятой пограничною чертою, привлекаемые льготами купцы и ремесленники изъ великорусскихъ губерній, которые послѣ вывода евреевъ, несомнѣнно составятъ главное здѣшнее населеніе“ ³⁾. Повставала також справа про переселення жидівської бідноти, в якій не було коштів ні на переселення, ні на даліше заведення господарства. Подільський губернатор Радіщев пропонував видавати вбогим допомогу „провіантомъ“ протягом року в пропорції для нижніх чинів дорослим і в пропорції для кантоністів дітям.

Самий процес виселення довго обмірковувано. Радіщев, щоб полегшити процедуру переселення, пропонував розподілити жидів на чотири розряди; в шостимісячний строк виселити тих, що тимчасово перебувають в узграниччі, а приписані до кагалів за 50-верстовою смугою; потім протягом року виселити жидів, що не мають осілості, в двохрічний строк — власників дерев'яних будинків і, нарешті, в трьохрічний строк — власників кам'яниць. Ті жиди, що опосідали громадські посади, мали залишитися на місцях, аж поки виселення закінчиться, а ті, що вступили в зобов'язання з державним скарбом, — аж поки закінчиться строк контрактів. При цьому Радіщев пропонував „о рѣшительномъ срокѣ, назначенномъ для вывода евреевъ каждаго разряда, заблаговременно опубликовать повсемѣстно“ ⁴⁾. Що-до волинського губернатора Лашкарьова, то він дбав за те, щоб жиди не скупчувалися в нових місцях виселення. Щоб запобігти цьому, він пропонував зобов'язати кожного

¹⁾ III, 213.²⁾ III, 218.³⁾ III, 237.⁴⁾ III, 235.

члена родини протягом місяця вибрати собі місце для оселі й заявити про це в переселенський комітет, що має бути в кожному місті. Комітет, розглядаючи заяви, має керуватися міркуваннями, щоб в одному місті або містечку не допускати оселитися жидів „болѣе, какъ въ шестой части противу числа находящихя уже въ оной жителей“. „Затѣмъ, если Комитетъ найдетъ невозможнымъ въ какомъ-либо мѣстѣ поселить евреевъ въ такомъ числѣ, въ какомъ они изъявили на то желаніе, то за отдѣленіемъ возможной части, смотря по первенству поданныхъ объявленій, остальнымъ предложитъ въ теченіе семи дней подати другіе отзвы. Евреевъ, не подавшихъ въ теченіе мѣсяца означенныхъ отзвовъ, переселить въ Екатеринославскую и другія малонаселенныя губерніи“. Окрім комітетів волинський губернатор проєктував ще доручити догляд і розпорядження переселенням жидів окремим урядовцям, „коиимъ всѣ начальства должны оказывать надлежащее содѣйствіе“¹⁾.

Усі наведені проекти, міркування й думки, кінець-кінцем, до моменту фактичного виселення, так збили з пантелику й заплутали місцеву владу, що вона не наслідувалася самостійно розв'язувати навіть дрібні справи, коли вони стосувалися до жидів. Напр., у травні р. 1845-го в Луцькому сталася пожежа, що від неї постраждали жиди. Комітет для допомоги погорільцям, що утворивсь у місті, вирішив розмістити декілька жидівських родин у с. Красному в двох корчмах у передмісті Луцького. Хоч віддалення Луцького від кордону було спірне, але корчми безперечно були в 50-верстовій смузі; при тому був наказ, що забороняв жидам у сільських корчмах торгувати вином. Комітет удався по дозвіл до справника. Справник, уважаючи справу за важку, подав її на розгляд губернаторові, додавши, що „въ настоящее зимнее время выселеніе изъ тѣхъ мѣстъ помянутыхъ евреевъ будетъ затруднительно и помѣститъ ихъ въ Луцкѣ почти невозможно, ибо въ однихъ только поясненныхъ двухъ корчмахъ помѣщается 20 семействъ“. Але й губернатор побоявся сам розв'язати важку справу й звернувся до Бібікова. Вважаючи, мабуть, на виключне становище, Бібіков дав дозвіл залишити погорільців у корчмах на забороненій смузі, але з умовою „чтобы при первой возможности и не далѣе наступающей весны переведены они были оттуда на дозволенные для жительства ихъ мѣста“²⁾.

В інших випадках представники влади вагалися й запитували, чи можна, чи не можна жидам відновлювати після пожежі свої хати й взагалі ремонтувати їх, зважаючи на майбутнє виселення та різні розрахунки за будинки. Місцева влада не давала дозволу на ремонт навіть тоді, як жиди давали підписку, що коли вони виселятимуться, то не матимуть до уряду претенсій за шкоду. Але справу

¹⁾ III, 270.²⁾ III, 211.

про ремонт не відважувався розв'язати ні губернатор, ні генерал-губернатор. Навіть міністр унутрішніх справ, коли до нього звернувся Бібіков, уважав за потрібне раніше запитати міністра фінансів і тільки цей останній дозволив як ремонт, так і будівництва нових будинків, але, звичайно, за тією умовою, щоб жида, коли будуть виселятися, не допоминалися відшкодування витрат ¹⁾).

У січні р. 1847-го закінчувався строк, призначений жидам для продажу будинків, і мало, нарешті, настати поголовне виселення. Але багатолітнє обміркування справи, очевидячки, наочно довело, що здійснити її і непотрібно, і надзвичайно важко. Виселення не було скасовано, але разом з тим уряд не оголошував строку для нього, відкладаючи його на непевний час.

До початку 50-х років справа з виселенням набула знов нового, несподівано, напрямку, вже третього. Вирішальний вплив на хід справи зробила економіка. Докладні підрахунки довели, що масове виселення жидів, окрім усього іншого, завдасть державному скарбові безпосередніх величезних витрат. Міністр унутрішніх справ, що мав виконувати царську резолюцію про виселення, повідомив міністра фінансів, що для того, щоб закінчити справу „требуется примѣрно 2.793.000 руб. сер. и что издержку эту нужно будетъ полностью принять на счетъ казны, ибо хотя до 1.100.000 р. сей суммы,— именно — на провіантъ выселяемыхъ евреевъ — 800 тыс., на выдачу имъ денежныхъ пособій — 112.250 р. и за деревянныя строенія — 496.390 р., слѣдовало бы отнести на коробочный съ нихъ сборъ, но по состоянію сего сбора представляется сіе невозможнымъ“. Міністр фінансів гр. Вронченко вирішив, що надто важко прийняти на рахунок державного скарбу таку велику суму. 7-го січня р. 1850-го він зробив цареві такого змісту доповідь, і фінансові міркування розв'язали справу: царську резолюцію р. 1843-го з усією її категоричністю було скасовано. Не згадуючи вже про виселення „всѣхъ евреевъ и безъ всякихъ отговорокъ“ наказано було переселення жидів поділити на декілька років. Почати його треба було з тих місцевостей, де найбільше розвинено було пачкарство, а витрати на перше переселення наказувалося віднести на графу надзвичайних витрат ²⁾). Отож, року 1850-го загальне виселення жидів звелось до виселення з узграничної смуги тих осіб, котрі промишляли контрабандою. Це було, певна річ, величезне скорочення першого проекту. Але виявилось, що й у такому вигляді проекту було важко здійснити.

Зараз, як тільки видано було нового наказу про жидів, міністр фінансів послав начальникам митних округ вимогу дати відомості про те, в яких саме місцевостях на кордоні з Австрією та Прусією частіше помічено участь жидів у контрабанді та хто з них найбільше її про-

¹⁾ V, 62—69, 94—95.

²⁾ T. V, 108—109.

вадить ¹⁾). На підставі донесінь од начальників митних округ у міністерстві фінансів складено списки осіб, що провадили пачкарство, й надіслано ці списки міністрові внутрішніх справ. А цей міністр, сповіщаючи Бібікова про хід усієї справи, повідомляв його, при цьому, що „хотя участіе (в контрабанді) замѣчается въ значительномъ количествѣ по всѣмъ вообще таможеннымъ округамъ, смежнымъ съ Австріей и Пруссіей, но болѣе всего въ Радзивиловскомъ таможенномъ округѣ, гдѣ замѣчены въ контрабандѣ члены 1673 семействъ“ ²⁾). Бібікову надіслано було загального списка контрабандистів із м. Дубна, і міністр запитував генерал-губернатора в цілій низці пунктів.

Знову почалося збирання відомостів про жидів, на цей раз уже тільки про жидів, що їх належало виселити за контрабанду. Саме виселення гадали розпочати з р. 1853-го. Міністр унутр. справ при цьому виявил нахил поширити царського наказу й вислати з узграничної смуги як-найбільше жидів. Тому він прохав Бібікова „сообщитъ соображенія, не окажется ли возможнымъ изъ мѣстъ, гдѣ находится болѣе помянутыхъ контрабандистовъ, назначить вмѣстѣ съ ними къ выселенію на томъ же основаніи и прочихъ жительствовавшихъ тамъ евреевъ“.

На місцях почалася перевірка списків, що їх складено в міністерстві фінансів, тих осіб, що провадять контрабанду. Відразу-ж виявилася ціла низка непорозумінь. На Волині виявилось, що багатьох жидів, показаних у списках, зовсім немає в жидівських громадах і ніколи в цих громадах не було. При цьому з'ясувалося, що взагалі неможливо дати певний список контрабандистів. Річ у тому, що в митницях, коли затримували контрабандистів, „не дѣлали никакихъ справокъ о настоящемъ ихъ званіи, мѣстѣ жительства и происхожденіи,—лишь бы уплатилъ причитающуюся пеню“; затриманому тут-же оголошували постанову митниці й звільняли його. Отже, контрабандисти, котрі мали спромогу заплатити накладену на них пеню, легко могли затаїти власне ймення та назватися чужим, щоб, коли їх затримують удруге або втретє, звільнитися від суду й заслання. Ясно було, що міністерські списки контрабандистів зовсім не надійні. Тоді на місцях почали складати свої списки вже на підставі відомостів поліційних. Повставало питання, чи можна до тих, що їх виселяють за міністерським списком, додати ще й тих „которые хотя и не показаны въ министерскомъ спискѣ, но по имѣющимся у земскаго начальника свѣдѣніямъ, занимаются контрабандой“. Повставало й взагалі питання про „формальное изысканіе“ за тих осіб, що їх показано в міністерському спискові, а на ділі їх у жидівських громадах нема ³⁾). Під цей час керувати Київським генерал-губернаторством почав уже князь Васильчиків. Він визнав за потрібне

¹⁾ Т. V, 108—109,

²⁾ Т. V. 110.

³⁾ V, 128—129.

перевести формальне розслідування про тих жидів, що їх названо в міністерському спискові, і по розслідуванні скласти нового списка пачкарів, але „съ отмѣткой противъ каждого лица фактовъ доказывающихъ занятіе его контрабанднымъ промысломъ“¹⁾. Такого змісту пропозиції надіслано було волинському й подільському губернаторам. Обидва губернатори визнали пропозицію Васильчікова за таку, що її виконати не можна й непотрібно. Волинський губернатор писав: „какъ въ 50-верстную отъ Австріи дистанцію входитъ 4 города и болѣе 30 мѣстечекъ, то, допуская, что въ каждомъ изъ нихъ не окажется показанныхъ въ спискѣ евреевъ только по 10, придется производить болѣе 340 присяжныхъ розысканій, что при всѣхъ усиленныхъ дѣйствіяхъ полиціи не можетъ не быть препятствіемъ къ скорому окончанію дѣла о выселеніи евреевъ“²⁾. Губернатор уважав, що „розысканіе“ ще й безцільне: „если нѣкоторые значащіяся въ спискахъ евреи не находятся на жительствѣ въ мѣстахъ, входящихъ въ 50-верстную дистанцію, то тѣмъ самымъ достигнута уже главная цѣль Высочайшаго повелѣнія, по которому этихъ евреевъ слѣдовало выселять за 50 верстъ отъ границы. Допустимъ, однако же, что такіе евреи скрываются подъ другими именами,—они раньше или позже не избѣгутъ выселенія, такъ какъ такому со временемъ должны быть подвергнуты всѣ евреи, жительствующие на указанной дистанціи“³⁾. Князь Васильчіков згодився з доповіддю волинського губернатора, скасував „формальное слѣдствіе о каждомъ еврей“, але все-таки запропонував перевести якесь „общее розысканіе“ про всіх „подобныхъ“ жидів міста чи мѣстечка⁴⁾.

Не встигли закінчити з списками, як несподівано впливла справа про жидів — нижніх чинів, і почалося листування в цій справі. За привід до листування став рапорт радзивилівського поліційного урядовця на ім'я волинського губернатора. Поліційний урядовець звернув увагу на те, що нижні чини-жиди, не жителі Радзивілова, подаючись в одставку, почали оселятися в мѣстечку. Не маючи засобів на прожиття, ці нижні чини неначеб-то почали сприяти контрабанді й взагалі „дѣлать нѣкоторые безпорядки въ еврейскомъ обществѣ“. Поліційний урядовець запитував, чи слід дозволяти вислуженим салдатам із жидів оселятися в Радзивілові. Волинський губернатор подав рапорт на розгляд князя Васильчікова. Васильчіков надав рапортові великого значіння, наказав розслідувати справу в усій узграничній смузі, заборонив салдатам селитися в Радзивілові, але разом з тим запропонував поліційному урядовцеві подати „факты“. Фактів не знайшлося, урядовець дістав догану за безпідставне донесіння, але розслідування справи йшло своєю дорогою. Цікаві були наслідки розслідування: фактів про участь нижніх чинів ні в кого не було, але всі хотіли заборонити вислуженим сал-

¹⁾ V, 131.²⁾ V, 136.³⁾ V, 59.⁴⁾ V, 138.

датам селитися поблизу кордону. Напр., луцький справник визнавав, що з нижніми чинами „полічія въ городѣ не случалось, почему и невозможно поименовать, которые именно изъ нижнихъ чиновъ занимаются ядовореніемъ контрабанды“. Але сумніви в нього були через те, що й ці нижні чини „содержать себя довольно прилично безо всякаго видимаго промысла и занятія“ та що вони „имѣють сношеніе лишь съ евреями“. Але, не бажаючи, очевидно, перевіряти свої сумніви, луцький справник наприкінці свого рапорту подає такий висновок: „однако же нижніе чины изъ евреевъ, какъ служащіе, такъ и уволенные отъ службы на своихъ родинахъ, въ 50-верстной отъ границы дистанціи и вообще въ мѣстечкахъ, гдѣ живутъ евреи, въ соотношеніи съ ними, по врожденной хитрости, суть бесполезными“¹⁾. Так само й подільський губернатор доповідав, що „случаевъ контрабанды среди нижнихъ чиновъ евреевъ не обнаружено“. Але разом з тим губернатор гадав, що „они легко могутъ способствовать производству контрабанднаго торгу, почему и выводъ ихъ изъ упомянутой (50-верст.) черты столько необходимъ и полезенъ, сколько самое предположеніе Правительства о прочихъ ихъ единовѣрцахъ и единомышленникахъ“²⁾.

Незабаром почалися клопотання про виключення з проскрипційних списків і перед генерал-губернатором, і перед міністрами. Багато було випадків, коли до списку занесено таких осіб, що їх притягнуто до суду за продаж контрабандних товарів, але на суді виправдано,—таких міністерство виключало³⁾.

Справа з перевіркою списків осіб, що їх належало виселити з Волинської й Подільської губернії, затяглася⁴⁾. 18-го серпня р. 1855-го кн. Васільчікова повідомили, що коли імператора повідомлено про невиконані царські накази за червень, то він „изъявилъ Высочайшую волю знать о причинѣ, по которой замедляется дѣло“ з виселенням жидів. Кн. Васільчіков не гаючись сповістив міністра внутр. справ Бібікова та статс-секретаря Танеева про те, що „задержка происходитъ отъ сложности дѣла и оттого, что свѣдѣнія собираются черезъ земскихъ исправниковъ, которые обременены разными служебными занятіями и экстренными порученіями начальства“. Але перевірка списків, здавалося, закінчувалася й строк виселення жидів наближався; тому знову почалися обміркування самих способів виселення. 25-го серпня р. 1855-го волинський губернатор подав кн. Васільчікову міркування в цій справі

¹⁾ V, 207. ²⁾ V, 183. ³⁾ V, 192, 229.

⁴⁾ Тяганина з виселенням викликала, між иншим, анонімну скаргу на жидів, що її отримано в Третньому відділі з Нової Ушиці (з 29 червня р. 1853-го). Скарга являє собою зразок антисемітського листка давнього часу з звичайними обвинуваченнями проти жидів. Не маючи надії, що жидів виселять із Кам'янця, автор прохає, щоб їм, принаймні, скоріше дали дозвіл будувати для себе будинки, бо через те, що такого дозволу немає, доводиться тіснитися християнам. Т. V, 149, 150.

підпорядкованих йому урядовців. Радзивілівський поліційний урядовець гадав, що „выселять показанныхъ въ спискѣ евреевъ въ одно время и всѣхъ въ одинъ разъ неудобно, потому что кромѣ значительныхъ издержекъ для казны, могутъ произойти и разные безпорядки“. Він пропонував здійснити переселення протягом 6 років, а щоб запобігти заколотам підчас переселення, він рекомендував збільшити в Радзивілові військові команди, які й „должны провожать переселяющихся евреевъ къ первому назначенному для нихъ пункту ночлега, гдѣ принимаютъ ихъ другія команды“, бо „безъ сего усиленія въ надзорѣ за евреями въ походѣ могутъ они разбѣжаться“. Луцький справникъ сповіщав, що з пойменованих у міністерському спискові жидів м. Торчина є на місці тільки жидівка Сура Ратієвська, яку можна й тепер виселити; але вважаючи, певне, що цього не досить, справник виявляв бажання разом з Ратієвською виселити й інших жидів із м. Торчина, „хотя въ спискѣ (контрабандистів) они не находились“. Луцький городничий повідомляв, що в місті залишилося тільки 65 жидів, пойменованих у спискові, і їх можна вислати коли вгодно. Разом з наведеними пропозиціями волинський губернатор подавав на висновок кн. Васильчікова ще й свого власного проекта. А саме він пропонував поділити жидів на два розряди й перше вислати тих, що не мають осілості, як „лицъ скорѣе другихъ рѣшающихся на контрабандный промыселъ“, а потім уже протягом року вислати домовласників. Але щоб супроводити жидів, може знадобитися дуже багато урядовців, а це спричиниться до великих витрат, тому волинський губернатор, щоб запобігти цьому, надумавсь видати кожній родині особливе свідоцтво для переходу прямим шляхом до місця призначення з обов'язком проходити що-дня, принаймні, по 15 верстов і „съ предвареніемъ, что за несвоевременное прибытіе на мѣсто будутъ преданы суду, какъ бродяги“; а прибувши на місце, жида мали подати ці свідоцтва місцевому начальству „для удостовѣренія въ исполненіи изложенныхъ въ немъ условій“¹⁾.

Інакше поставивсь до справи про виселення жидів подільський губернатор, що подав доповідну записку. Накреслюючи, як і волинський губернатор, спосіб виселити контрабандистів, подільський губернатор спробував ще раз порушити принципову справу про те, треба чи не треба виселяти жидів. Він звертав увагу кн. Васильчікова на ролю жидів в економічному житті Поділля. Губернатор зазначав, що за низького рівня економічного розвитку Поділля жида там головніший чинник торгівлі й промисловости, бо решта людности — хлібороби. Допмагаючи поміщикам і селянам збувати продукти, а іншим класам постачаючи все потрібне, жида стають в „общежительныхъ сношеніяхъ необходимыми“, а участь їх у спра-

¹⁾ V, 219.

вах „неизбѣжною“. Як гадав губернатор, виселення жидів із Поділля пошкодить економічному життю краю: вже від самих чуток, що жидів виселяють, торгівля в губернії „пришла въ значительный, а, быть можетъ, въ совершенный упадокъ въ тѣхъ мѣстахъ и городахъ, откуда они были виселены“. З цього губернатор робить висновок, що, щоб підтримати торгівлю, треба залишити там, де вони живуть, тих жидів, котрі не беруть участі в контрабандній торгівлі. „Примѣръ выселенія контрабандистовъ, — додає губернатор, — удержить отъ сего промысла тѣхъ, которые могли бы имѣть къ сему занятію склонность. Впрочемъ, если бы ожиданія эти не оправдались, то такіе евреи могутъ быть выводимы постепенно, по мѣрѣ обнаруженія между ними виновныхъ“ ¹⁾.

У якій кількості та яким порядком виселювано жидів-контрабандистів з Волини та Поділля, з тих документів, що ми розглянули, не видно.

Року 1855-го помер Микола I, і резолюцію р. 1843-го про поголовне виселення жидів „безъ отговорокъ“ з узграничної 50-верстової смуги, що вона й раніше не мала особливого співчуття в вищій адміністрації, — стали забувати. Почалося так зв. „освободительное движеніе“ кінця 50-х та початку 60-х років. У звязку з цим рухом, політика супроти жидів трохи пом'якшала і становище їх трохи покращало. 25 січня р. 1856-го видано наказу Прав. Сенату, що дозволяв жидам жити в селах, присілках і хуторах у межах їх осілости. Цей наказ не касував заборони для жидів жити в 50-верстовій узграничній смузі, але в ньому не згадувано й про те, щоб ця заборона залишалася в силі. Деяка невиразність наказу, в звязку з новим ліберальним напрямком загальної політики, давала підставу широко його тлумачити. І от, жиди почали знов складати контракти з поміщиками в 50-верстовій смузі на оренду земель, каменярень, лов риби, то-що. Урядові установи й станові пристави не відмовлялися посвідчувати ці контракти й тому жиди спокійно залишалися на давніх місцях, а разом почали прибувати до 50-верстової смуги й нові поселенці-жиди. Митне начальство знов виступило з протестом проти перебування жидів, зазначаючи, що наслідком цього буде розвиток контрабанди, з яким для митної варті не сила буде впоратися ²⁾. Начальник Радзівилівської митниці подавав такі протести 31 серпня р. 1856-го та 18 квітня р. 1858-го. Ці протести, здається, мали певний успіх. Але, будь-що-будь, п'ядесятирічна непотрібна й даремна тяганина з проектом виселення так стомила уряд, що він вирішив од проекту одмовитися. 27 жовтня р. 1858-го цар затвердив пропозицію Державної Ради скасувати всі накази про виселення. Жидам дозволялося „постоянное жительство въ 50-верст. разстояніи отъ западной границы“, „если они до нынѣ приписаны

¹⁾ V, 250—257.

²⁾ V, 245, 267.

были къ тамошнимъ обществамъ“. Так само їм дозволювано зберегати за собою нерухоме майно, набуте перед виданням нового закону, хоч-би вони й не жили в 50-верстовій смузі. Але тим, що перед виданням нового закону не були приписані до кагалів на 50-верстовій смузі, заборонялося як постійно перебувати в смузі, так і набувати нерухоме майно. Тимчасово перебувати дозволялося всім. Що-до контрабандистів, то в законі р. 1858-го справу вирішено було так: ті жиди, котрих суд обвинувачував у контрабанді, окрім відповідальности за загальним законом, підлягали ще негайному виселенню за 50-верстову смугу; за пропозицією місцевого начальства можна було вислати й тих, що їх суд залишав у підозрі, причому виселяти тих, що перебували в смузі тимчасово, міг сам генерал-губернатор, а про тих, що постійно перебували, генерал-губернатор мав доповідати міністрові внутрішніх справ, якому й належало остаточне вирішення „по соглашенію съ министромъ финансовъ“. Вислані, одержуючи допомогу, коли вони справді їй потребували, позбавлялися права в'їзду до 50-верстової смуги. Жінки й неповнолітні діти таких жидів, коли вони не брали участі в злочинстві, теж підлягали виселенню, причому жінка позбавлялася права перебувати в 50-верстовій смузі й приїжджати туди до смерти чоловіка, а діти до повноліття ¹⁾).

Ред.

¹⁾ Л е в а н д а, Сборникъ законовъ и положеній, касающихся евреевъ, № 816.

Виселення жидів із Київa року 1835-го.

I.

Давня столиця України, Київ, завсiди був за лиху мачуху для жидів, що перебували в цьому місті. Скрутне було правне становище жидів і по багатьох інших містах по-за славнозвісною „межею жидівської осiлости“. Але нiде жидівська доля не була така сумна, як у Київi. Неначе якесь лихе призначення тяжило над київськими жидами, починаючи з XII віку геть аж до революції 1917 р., що тільки вона скасувала жидівське безправство взагалі й поклала край цій „межі“, цій найганебнiшій сторiнці в історії російського царату, цій найжахливiшій і найсумнiшій добі жидівської історії в Росії. Київ, що був у центрі території, де проживали жиди, великий торговельний, а згодом і культурний осередок, — завсiди приваблював до себе мешканців „межі“, що приїздили сюди на заробітки або на те, щоб удовольнити тут свої розумові та духовні потреби. Цих виходнів із „межі“ не лякали кошмарні нічні облави, висилання з міста етапом, судові нагiнки в місті, для для них заказаному, й усякі інші репресії, що вживала місцева влада супроти всіх „безправних“ жидів, упіймавши їх у Київi. Поки що, ми не гадаємо описувати всі лиха київських жидів, що пережили вони протягом другої половини XIX й початку XX вв. До цього сподiваємося повернутися в одній із наступних статтiв. Цим разом ми хтiли-б ознайомити читачів з одним із найтрагiчніших моментів жидівської історії в Київi, з тим, як виселювано жидів із цього міста року 1835-го. Момент цей за браком архiвних матерiялiв вiдомий був досі у найзагальнiших рисах¹⁾. Тепер-же в нас є все офіційне листування про це виселення. Листування це, що переходується в Київському Центральному Архiві ім. В. Антоновича²⁾, яскраво висвітлює всі подробиці

¹⁾ Леванда, Сборникъ законовъ о евреяхъ №№ 165, 207, 231, 271. Справка по Еврейскому вопросу, издание канцелярии объединеннаго дворянства, вып. I, стор. 34—38.

²⁾ „Дѣло о выселеніи изъ города Кіева евреевъ. 1829 г.“; по полицейской части Канцелярии Кіевскаго военнаго, Подольскаго и Волинскаго Генераль-Губернатора. Київський Центральний Історичний Архiв ім. В. Антоновича.

цього виселення й усі перипетії тієї надзвичайно упертої боротьби тодішніх київських жидів за своє найзаконніше право перебувати в Києві. Це листування ми далі наводимо. Щоб картина була повна, ми друкуємо декотрі й ті документи в цій справі, що їх свого часу ми вже опублікували в „Евр. Старинъ“¹⁾). Всі нижче надруковані матеріяли являють собою справжні людські документи, що від них вє страхіттям. Кров'ю й сльозами зрошено їх од першого рядка й до останнього. Ці документи, ці німі, але безсторонні свідки великої драми, яка відбулася більше-менше сто років тому між київськими жидами, оповідають нам про надзвичайну жорстокість Миколи I, цього царя-антисеміта, проти нещасливих київських жидів, що мирно й законно перебували в Києві на підставі наказів його-ж батька й брата, Павла I та Олександра I, та про ту не аби-яку енергію, що її виявили жиди в боротьбі, — звичайно тільки за допомогою можливих тоді прохань і клопотань, — за своє безперечне право перебувати в Києві. Звичайно, боротьба була нерівна й даремна: про справедливість не могло бути й мови там, де панувала сваволя. Царєві-антисемітові потрібні були жидівські жертви, і їх йому принесено над міру. Релігійний фанатизм і корисливі мотиви святкували цілковиту перемогу; жидам-же судилася матеріяльна руїна, великі моральні страждання та костур мандрівника. Ще свіжий цей переказ про велику київську драму року 1835-го, але важко повірити, щоб цілу жидівську громаду вигнали з того міста, де вона мала за собою дев'ятсотлітню історію.

II.

Коли вперше жиди почали оселятися в Києві, встановити важко. Деякі історики появу їх у цьому місті відносять до X віку, інші — до ранішого періоду, до VIII віку. Але одно безперечно, що вже в XI віці в Києві була чимала жидівська колонія, яку все збільшував невпинний приплив імігрантів, що мали в Києві тихе пристановище й джерело для існування. Тогочасний Київ був великий торговельний центр, отож сюди й прямували жиди, стаючи тут за торговельних посередників. Жили вони в Києві безтурботно, жадних обмежень не знали і їх матеріяльне становище було як-найкраще. Відомо, що за князя Святополка II, попередника Володимира Мономаха, жиди жили в Києві в як-найкращих економічних умовах, бо цей князь був дуже прихильний до них. Татішев так характеризує цього князя й те, як він ставивсь до жидів: „сей князь былъ весьма сребролюбивъ, для чего евреямъ многія предъ христіанами вольности далъ, черезъ что многіе христіане торгу и ремесель лишились“²⁾.

¹⁾ І. Галант, Изгнаніе евреевъ изъ Кіева. „Евр. Старина“. 1914, стор. 465 і далі.

²⁾ Татишевъ, Ист. Россіи, кн. II, стор. 211.

Але вже року 1113-го починається сумний літопис київських жидів: цього року буйний розбещений натовп розгромив увесь жидівський квартал¹⁾. Важко сказати, чи це був специфічний проти-жидівський погром, чи жиди стали жертвою анархії, що запанувала в місті по Святополковій смерті, коли великокнязівський престіл був ще вакантний. З літописного переказу видно, що від погрому потерпіли не самі тільки жиди, а й християни. Погромники загрожували анархією й надалі „много зла воздвигнется“, коли Мономах не запанує: будуть „и жиды грабити“, підуть „на бояр и на монастыри“. Отже, вже в першій чверті XII віку київські жиди зазнали всіх страхіттів погрому, всіх жахливих од його наслідків. Цей погром став зловісним віщуванням дальшої долі київських жидів. Справді, за декілька років після цього чисто-всіх жидів з Київa вигнано²⁾.

Про жидівську долю в Київi за XIII—XV вв. відомо дуже мало. Але безперечно, що й протягом цих віків жиди перебували в Київi і, як і давніш, помітно впливали на розвиток економічного міського життя. Декотрі з київських жидів у самому Київi завідували митними й іншими оплатами³⁾. Але р. 1495-го жидів спіткало нове нещастя; їх знов вигнано з цього міста: „жидову (з) земли наше вон выбити“⁴⁾. Що-до майна їх, то видано такі накази: конфісковане поземельне жидівське майно оголосити великокнязівською власністю й потім почасти роздати монастирям, благодійним установам, духовним і світським особам, а почасти продати від великого князя різним особам⁵⁾. За мотив до того, щоб вигнати жидів і конфіскувати їхнє майно, було, як каже Бершадський, небажання великого князя виплачувати жидам своїх боргів. Але незабаром ми знов здибаємося

¹⁾ „Кияни же разъграбиша двор Путьтин Тысяцкаго, идоша на жидов и разъграбиша я“. Іпат. Літоп., стор. 198.

²⁾ Чи справді за Володимира Мономаха жидів вигнано з Київa, це питання ще дуже непевне. Про нього розповідає тільки Татішев, але-ж він не наводить жадних документальних на це доводів. Як оповідає Татішев, це сталося так. Тільки-но закнязював Володимир Мономах, кияни вдалися до нього, вимагаючи, щоб вигнав жидів із Київa. Володимир неначе-б не захтів удовольнити це прохання, не погодившись поперед з іншими князями. Але потім, за згодою поміж ними, жидів вигнано з держави й заборонено будь-коли туди повертатися. Андрієвський цьому повідомленню Татішева не йме віри, бо в літописах про цю подію немає жадної згадки. Карамзін теж скептично ставиться до відомостей Татішева, бо літопис згадує про жидів у Київi року 1124-го: „В утрій же день погоръ гора и монастыреви вси, что их на горъ в градъ, и жидове“ (Іпат. літоп. стор. 208). Отже їх не вигнано. А Фіркович тієї думки, що жидів вигнано з Київa року 1124-го.

Див. И. Галантъ, Къ исторіи поселенія евреевъ на Руси; „Книжки Восхода“ 1897, VIII—IX; А. Я. Гаркави, „Изгнаніе евреевъ изъ Кіева въ 1495 году“; „Кн. Восхода“, 1900, V. П. Берлин, Судьбы еврейского народа на территории Российского государства. Птр. 1919, стор. 160 д.

³⁾ Бершадскій, Литовскіе евреи, стор. 244; М. И. Кулишеръ, Евреи въ Кіевъ. „Евр. Стар.“, 1913, стор. 352.

⁴⁾ Бершадскій, стор. 250.

⁵⁾ Бершадскій, стор. 260.

в Київі з жидами; отож виходить, що не тільки жидам потрібне було це місто, а потребувало жидів і місцеве економічне життя, бо вони дуже сприяли розвиткові торгівлі. Отже невблаганні закони економіки перемагали всякі штучні перепони, що їх зацікавлені особи ставили тим жидам, котрі хотіли в цьому місті оселитися. Але київські міщани, побоюючись жидівської конкуренції, порушують клопотання про те, щоб зовсім вигнати жидів із Київа, і король Сигізмунд III удовольнив це їхнє домагання; він дав Київу привилей, за яким жиди не мають права перебувати й торгувати в цьому місті. Отож київські жиди мусли покинути місця, до яких позивали, й виступити з цього стражденного для них міста.

Чи означає це, що після того, як жидів вигнали р. 1620-го, вони назавсиди залишили Київ і більш туди не поверталися? Звичайно, ні. Жиди знову почали з'являтися й оселятися в Київі після того, як до імперії приєднано Білорусь і в Київі запроваджено намісництво¹⁾. Але й перед тим ми маємо відомості, що в Київі жиди перебували після того, як їх звідти вигнали року 1620-го. Так, напр., за Хмельниччини разом з поляками загинуло й багато київських жидів²⁾. Отож, не тільки в XVIII, а й у XVII віці жиди перебували в Київі, але недовго мали вони спокій у столиці України. Незабаром його порушено: з 90-х років XVIII в. місцеве міщанство, щоб позбутися торговельної жидівської конкуренції, почало добирати способу, як-би фактично вилучити Київ з межі жидівської осілості. За Павла та Олександра I ці спроби не мали успіху. Павло на домагання київських міщан виселити з Київа жидів поклав року 1801-го таку резолюцію: „Евреевъ, никуда не переселяя, оставить на жительство въ Кіевѣ“. Таку-ж приблизно резолюцію поклав і цар Олександр I у відповідь на клопотання київських міщан вислати жидів із Київа: „Оставить евреевъ въ Кіевѣ въ настоящемъ положеніи“³⁾. Отож, обидва ці монархи своїми наказами анулювали привилей Сигізмунда III 1619 р. й жиди могли вважати себе за цілком забезпечених. Але на початку царювання Миколи I, який мав до жидів якусь сліпу непереможну зненависть, справа київських міщан пішла успішніше й закінчилася цілковитою перемогою над безталанними київськими жидами. Покликуючись на славнозвісний привилей Сигізмунда III, що його скасували Павло й Олександр I, вони знову порушили клопотання про те, щоб жидам одібрано право перебувати в Київі. Тодішній київський губернатор Бухарин енергійно підтримував це клопотання. До тих мотивів, що наводили міщани в своєму клопотанні, він додав ще один згубний для жидів аргумент, що жидівському кагалові непристойно бути в тих місцях, де спочивають

¹⁾ М. И. Кулиш е р ь, Евреи въ Кіевѣ. „Евр. Стар.“ 1913, стор. 418.

²⁾ Літоп. Tit ha-jawen.

³⁾ П. П. С. З. 1810 г. № 24098, див. також документ під ч. 1, що його наведено нижче.

останки святих угодників. Це дуже подіяло на Миколу I, бо він ревню охороняв чистоту православної Церкви. Наслідком цих домагань 2 грудня р. 1827-го наказано виселити з Київа всіх жидів: тих, що не мали будинків, протягом одного року, а тих, котрі мали нерухоме майно, протягом двох років. Це виселення почалося р. 1828-го, але через те, що трапилися перешкоди й незручності, про які розповідають нижченаведені документи, це виселення закінчилося вже геть пізніше од призначеного терміну, року 1835-го. Усі жиди, разом 655 чоловіка ¹⁾, мусіли покинути місто, де вони оселилися, як гадають декотрі історики, раніше, ніж там з'явилися християни. Всеньке їхнє майно, набуте впертою працею та надзвичайною ощадністю, вони покинули на призволяще київським міщанам, що досягли таки своєї давньої мети — повиганяли з Київа геть чисто-всіх жидів.

Щоб схарактеризувати магістрат, який так невідступно домагавсь вигнати жидів і заборонити перебування їх у Київі, можна навести такий факт, що його подав І. М. Каманін. Діячів магістрату обвинувачували в крадіжках, розтратах і всяких зловживаннях. Процес, що повстав з цього приводу, виявив розтрату в 1.400.000 крб.; зробили її оці такі некорисливі та старанні оборонці інтересів міщан, що терпіли, як вони казали, від жидівського розпусно-шкідливого впливу ²⁾.

А втім, нічого дивного в цьому немає: раз-у-раз за найлютіших ворогів жидівських були фальшиві патріоти, що вдягали на себе тогу „безкористовних“ борців за благо народу, пригнічуваного од жидів.

№ 1.

Прохання до царя од старшин київської жидівської громади.

Августѣйшій Монархъ, Всемилоствѣйшій Государь.

Удостоенные счастья быть въ числѣ вѣрноподданныхъ Вашего Императорскаго Величества, осмѣливаемся надѣяться, что и мы не будемъ изъяты милосерднаго благовозрѣнія, подобно многимъ единовѣрцамъ нашимъ, благословляющимъ отеческую благодать Вашу, Государь справедливый.

Высочайшимъ Вашего Императорскаго Величества отъ 2-го Декабря 1827 года указомъ намъ, Евреямъ, воспрещено постоянное въ городѣ Кіевѣ жительство. Воля Монарха священна. Но сія же

¹⁾ Спр. Канц. київ. військ. под. і вол. ген.-губ. 1834, № 174 (Київ. Цент. Іст. Архів ім. В. Антоновича).

²⁾ И. М. Каманинъ, „Кіевская Старина“, 1888, № 5, 8 та 9; М. И. Кулишеръ, Евреи въ Кіевѣ. „Евр. Стар.“, 1913, 423—4.

самая воля 90-мъ параграфомъ образованія Государственнаго Совѣта, начертала дозволеніе: приносить жалобу на представленіе, послужившее основаніемъ даже Высочайшему указу.

Указъ Вашего Императорскаго Величества, воспретившій намъ въ городъ Кіевъ постоянное жительство, основанъ собственно на представленіи Кіевскаго Военнаго Губернатора. Но представленіе сіе противно закону и Высочайшей волѣ.

Хотя привиллегією Короля Польскаго въ 1619 году воспрещено Евреямъ не возбраняя однако же торговли, имѣть въ Кіевѣ свои дома, но указомъ блаженной памяти премудрой Бабки Вашей, Императрицы Екатерины, 1794-го года Юня 23 дня, оная привиллегія по сему предмету уничтожена дозволеніемъ Евреямъ отправлять въ Кіевѣ купеческіе и мѣщанскіе промыслы съ записаніемъ въ гильдіи. Потомъ блаженный памяти родитель Вашъ Императоръ Павель чрезъ Генераль-Прокурора Оболянинова, 1801 г. Февраля 13-го дня съ № 2061, Кіевскому Генераль-Губернатору Феншу, изъявить соизволилъ свою Высочайшую волю сими словами: „Евреевъ, никуда не переезжая, оставить на жительство въ Кіевѣ“. И наконецъ блаженный памяти братъ Вашъ Императоръ Александръ, поставляя волю Императрицы Бабки и Императора родителя превысше всякой другой воли, соизволилъ 1801 г. Декабря 29-го дня подтвердить для города Кіева только тѣ съ прежнихъ временъ присвоенныя права и привиллегіи, которыя по то время существовали безъ отмѣны. Слѣдовательно, привиллегія, городомъ Кіевомъ въ 1619 году отъ Короля Польскаго полученная, самими Вашему Императорскому Величеству предшествовавшими Монархами въ отношеніи Евреевъ совершенно уничтожена, а вышеприведенными Монаршими 1794, и 1801 годовъ соизволеніями Евреямъ въ городъ Кіевъ безъисключительно предоставлено право Гражданства. Въ послѣдствіи же таковыхъ узаконеній, Министръ внутреннихъ дѣлъ, 1810 г. Генваря 22-го дня съ № 75, Кіевскому Гражданскому Губернатору еще сообщилъ Высочайшую волю сими словами: „Его Величество, усматривая, что Евреи начали селиться въ Кіевѣ по общему дозволенію съ 1794 г., и ихъ тамъ теперь 452 души; что еще съ 1801 года повелѣно изъ онаго ихъ не переселять; что грамота, въ томъ же году Кіеву данная, подтверждаетъ именно только тѣ права и преимущества, кои безъ отмѣны существуютъ и поколику оныя сообразны съ общими постановленіями и законами, терпимость же Евреевъ въ ономъ съ законнаго дозволенія уже болѣе 15 лѣтъ существуетъ; что выселеніе ихъ сопряжено будетъ съ чрезвычайнымъ для нихъ разореніемъ, что по самому положенію объ нихъ назначены для жительства ихъ преимущественно города, нежели села и деревни, гдѣ они не столько могутъ быть полезны; что если выходятъ отъ нѣкоторыхъ изъ нихъ какіе-либо безпорядки, вообще по жительству и промысламъ, то оныя должны прекращаться бдительностію На-

чальства и дѣйствиємъ законовъ, — Высочайше повелѣтъ соизволилъ: оставить Евреевъ въ Киівъ въ настоящемъ положеніи* 1).

Общество Киівское, отъ Королей Польскихъ, въ 1619 году и послѣ, если получало привиллеги за службу противъ Россіи, то особенныя заслуги Евреевъ самой Россіи и Монарху удостоены отъ Его Величества Императора Александра, во 2-ой день Генваря 1813 года, слѣдующаго собственноручнаго изложенія: „Съ благоволеніемъ принимаю я службу народа Еврейскаго и его кагаловъ; надѣюсь, что они оправдаютъ мое довѣріе къ нимъ“. А въ слѣдующій потомъ день именемъ Его Императорскаго Величества отъ Начальника главнаго Штаба изданъ Евреямъ охранный листъ не только отъ обидъ, притѣсненій и притязаній, но даже и отъ постоа. Однако же усердіе наше. къ общественной и Государственной пользѣ столь велико, что не только всегда непрекословно несемъ тяжесть постоа, но даже немедленно первые внесли въ городъ Киівъ 3000 р. сверхъ великаго налога, сдѣланнаго въ ономъ 1827 году, какъ сказано, для улучшения пожарныхъ инструментовъ.

Изъ 749 Евреевъ въ Киівъ приписанныхъ и постоянно живущихъ, состоитъ 18 купцовъ и 180 художниковъ съ семействами, кои, исполняя всѣ свои повинности безъ недоимокъ, приносятъ не только частную, но и великую городу, войску и казнѣ пользу, — кромѣ тѣхъ торговцовъ, кои чрезъ умѣренныя наши въ торговлѣ барыши препятствуютъ возвысить несоразмѣрныя цѣны на товары, въ Киівъ продающіеся, — чѣмъ и увеличиваютъ пользу общественную.

Все сіе порознь и совокупно у престола Вашего Императорскаго Величества можетъ доказать истину, что если польза общественная уважительнѣе малаго вреда частнаго, то постоянное пребываніе наше въ Киівъ по торговлѣ и ремесламъ составляетъ общественной и Государственной пользы болѣе, чѣмъ предполагается вреда.

Впрочемъ, хотя бы вышеприведенныя Императрицы Екатерины и Императоровъ Павла и Александра Высочайшія покровительствующія насъ узаконенія и не были важнѣе привиллеги, Городу Киіву отъ Короля Польскаго въ 1619 году данной, то и въ такомъ случаѣ самый смыслъ оной привиллеги, воспрещая Евреямъ въ Киівъ только на правѣ гражданскомъ имѣть собственные дома, не воспрещаетъ однакожъ намъ въ Киівъ производить ремесла, художества и всегдашнюю коммерцію, которая и теперь не вредитъ обыкновенной коммерціи Киівскихъ мѣщанъ или купцовъ старожилыхъ: ибо главная ихъ торговля и почти всѣ дома были и есть только на Киівъ-Подоль, а наши дома и главная торговля на Киівъ-Печерскѣ, каковой промежутокъ составляетъ до 3-хъ верстъ; пространство же сіе при началѣ нашего поселенія, какъ и самое мѣсто онаго, бывъ почти

1) П. И. С. З. 1810 р. № 24098.

совершенно пусто, отдѣлялось отъ Кіево-Подола совершенно, а нынѣ сей промежуткъ былъ частію заселенъ, хотя уже нѣсколько образуетъ единство города Кіево-Подола съ городомъ Кіево-Печерскомъ, но такому приближенію къ намъ Христіанскаго поселенія не мы виною.

Если же мы будемъ столько несчастливы, что ни польза нами вообще приносимая, ни особенныя заслуги народа Еврейскаго, равно и вышеизображенная Высочайшая трехъ Монарховъ воля, не исходатайствуетъ у Вашего Императорскаго Величества милостиваго соизволенія: оставить насъ по прежнему на постоянномъ въ городѣ Кіевѣ жительствѣ, — то по крайности не можемъ остаться безъ надежды на Монаршее Вашего Императорскаго Величества благовозрѣніе, хотя на слѣдующія наши обстоятельства:

Мы имѣемъ въ городѣ Кіевѣ одну синагогу, двѣ школы и болѣе 65 домовъ; хотя по оцѣнкѣ мѣстнаго Начальства дома наши, какъ мы слышали, показаны стоящими только около 300.000 р., но по истинѣ они съ синагогою и школами стоятъ до полу-милліона рублей. По законамъ духовнымъ и гражданскимъ, храмы Богослуженія ни въ какомъ случаѣ не могутъ быть превращены въ жилища. Слѣдовательно, синагога и двѣ школы, не могли быть никому отъ насъ проданными, составляютъ для насъ убытокъ невозвратный. Дома наши не могутъ быть у насъ куплены, особенно въ столь короткое время, иначе какъ развѣ за самый разорительный безцѣнокъ и то большею частію въ сомнительный кредитъ. Синагога, школы и дома наши, по мѣстоположенію своему долженствующія взойти во внутренность вновь предположенныхъ крѣпостныхъ строеній и по тому онымъ препятствующія, строены въ Кіевѣ по позволенію и планамъ отъ мѣстнаго начальства, на основаніи законовъ выданнымъ; поэтому мы и осмѣливаемся всеподданнѣе надѣяться, что Монаршая справедливость Вашего Императорскаго Величества, мѣрою своей благотворной власти, оградитъ насъ отъ всякаго по сему предмету убытка.

Важнѣйшіе же намъ убытки неминуемо предлежатъ по части кредитной, ибо кромѣ нашихъ междоусобныхъ долговъ мы ими связаны не только съ живущими въ Кіевѣ Христіанами, но съ Христіанами и Евреями иногородними. Не всякій изъ насъ и нихъ столько богатъ, чтобы могъ долги свои уплачивать по возможности при случаяхъ, — такъ же и не всякій изъ нашихъ долговъ столь значителенъ, чтобы стоилъ потери особеннаго времени и нарочныхъ иногда отдаленныхъ поѣздокъ. Многіе дома наши заложены въ рукахъ частныхъ, а нѣкоторые въ приказѣ общественнаго призрѣнія; краткій срокъ, назначенный для нашего переселенія, въ этихъ обстоятельствахъ, вовлечетъ не только хозяевъ домовъ, но и самихъ кредиторовъ въ неминуемое разореніе, ибо Христіанамъ, оставшимся въ Кіевѣ на жительствѣ, представляются всѣ возможности стѣснить насъ въ покупкѣ нашихъ домовъ за самую ничтожную цѣну. Весьма многіе по коммерціи наши долги обезпечены только на честность нашихъ

должниковъ, по однимъ коммерческимъ узаконеннымъ щетамъ и книгамъ, безъ формальныхъ документовъ; производство же о семь, какъ и о долгахъ по документамъ, процессовъ, требуя не шесть мѣсяцевъ, а иногда многихъ лѣтъ и вѣрныхъ издержекъ, представляеть снова только убытки вѣрные.

Итакъ, если мы изъ Києва въ столь скоромъ времени разойдемся частію въ отдаленныя мѣста, то кромъ прочихъ убытковъ одна сія кредитная по коммерціи и ремесламъ часть, вовлечеть насъ въ убытокъ на нѣсколько сотъ рублей; слѣдовательно, чтобы одни только сіи наши убытки содѣлать нѣсколько умѣреннѣе, то время для удаленія нашего изъ Києва необходимо отъ 8-ми до 12 лѣтъ.

Всемиловѣйшій Государь! Мы, невинные страдальцы, у подножія священнаго трона Вашего Императорскаго Величества умоляемъ о справедливой Монаршей милости — оставить насъ, по силъ вышеприведенныхъ въ привиллегію нашу изданныхъ узаконеній и особенной Монаршей воли, по прежнему. Если же сіе признано будетъ несообразнымъ съ правилами, то по крайней мѣрѣ позволить намъ въ теченіи вышеупомянутаго времени переселиться на лѣвый берегъ Лыбеди по Васильковской дорогѣ, чему и сами граждане города Києва, какъ значится изъ рапорта бывшаго Києвскаго Гражданскаго Губернатора 1810 г. Ноября 9-го за № 4012 къ Товарищу Министра Внутреннихъ дѣлъ, объявили свое согласіе, съ оставленіемъ при насъ всѣхъ правъ гражданства.

Августѣйшій Монархъ, Всемиловѣйшій Государь, Вашего Императорскаго Величества Вѣрноподанные: Старѣйшіе Києвскаго Еврейскаго общества: 3-й гильдіи купецъ Соломонъ Бернеръ; 3-й гильдіи купецъ Мееръ Гернеръ.

Одесса. Августа... дня, 1828 года. Жительство имѣемъ 1-ой части 3 квартала въ домъ подъ № 1-мъ, купца Герценштейна“.

Який разючий документ! Навіть тепер, за 100 років після цих подій, що одбулися в Київі, моторошно стає, як читати цього документа, цю сумну повість про великі страждання київських жидів, що довгий час під Дамокловим мечем ждали руйнації й поголового вигнання. І про що благають ці нещасливі „наймиловішого“ царя Миколу І?! Про те, щоб зберегли за ними право перебувати в Київі, право, що їм даровано від двох попередніх царів, Павла та Олександра ІІ! З незаперечними документами в руках доводять вони своє безсумнівне право жити й чесно працювати в тому місті, де ще діди їхні за найдавніших часів оселилися. Найпереконливіше доводять вони всю безглуздість, необґрунтованість і справжні мотиви, що спонукають київських міщан добиватися викинути жидів із Київа. Благають жиди про справедливість, про те, щоб одвернули від них грізну катастрофу. Чи стрепенулось-же серце тодішнього

київського військового губернатора Желтухіна, коли дістав він жидівське прохання? Чи заворушилося в ньому хоч будь-яке почуття жалю й спочуття до бідолашних київських жидів?! Відповідь на це запитання дає такий документ.

№ 2.

Подання Київського військового губернатора Желтухіна статс-секретареві Муравйову проти прохання жидів (20. X. 1828).

Его Превосходительству Н. Н. Муравьеву.

Милостивый Государь Николай Назаревич!

Въ слѣдствіе Высочайшаго повелѣнія, Г. Генераль-Адъютантъ Бенкендорфъ прислалъ ко мнѣ изъ Одессы поданное тамъ на Высочайшее имя прошеніе отъ Киевскихъ Евреевъ объ оставленіи ихъ по описаннымъ ими правамъ по прежнему въ Кіевѣ, или о дозволеніи поселиться на берегу рѣки Лыбеди, гдѣ по Высочайше конфирмованному плану будетъ устраиваться новая часть города. Хотя по просьбѣ сей не потребовалось отъ меня никакихъ свѣдѣній и на докладной запискѣ Генераль-Адъютанта Бенкендорфа собственною его Императорскаго Величества рукою написано только передать Г. Желтухину, — но я поставилъ долгомъ, по неправильному изложенію въ сей просьбѣ обстоятельствъ дѣла и по разнымъ очевиднымъ изворотамъ евреевъ на перетолкованіе привилегій города Кіева, сдѣлать противу сей просьбы подробныя замѣчанія.

Какъ первое заключеніе мое по сему дѣлу въ Августѣ мѣсяцѣ прошлаго года сообщено было отъ меня къ Вашему Превосходительству, а потому и настоящія мои заключенія, какъ послѣдствія означенаго производства, я нужнымъ счелъ препроводить къ вамъ же, Милостивый Государь, съ покорнѣйшею просьбою представлять оныя на Высочайшее благоусмотрѣніе Его Императорскаго Величества, при чемъ имѣю честь приложить копія съ просьбы евреевъ и докладной по оной записки Г. Генераль-Адъютанта Бенкендорфа. Въ заключеніе же долгомъ поставляю увѣдомить Ваше Превосходительство, что о представленіи таковыхъ замѣчаній я имѣлъ счастье лично докладывать Государю Императору въ проѣздъ Его Величества чрезъ городъ Липовець.

Съ совершеннымъ почтеніемъ и преданностью имѣю честь быть Вашего Превосходительства... Подписалъ Желтухинъ.

№ 3.

„Замѣчаніе Киевскаго Военнаго Губернатора противу изложенной въ запискѣ Генераль-Адъютанта Бенкендорфа просьбы Киевскихъ Евреевъ о правахъ ихъ на пребываніе въ городъ Кіевъ“.

Евреи пишутъ... (Ідуть за пунктами доводи, викладені в вищенаведеному проханні, № 1).

Объясненіе. Въ Привиллегіи Короля Стефана, 17-го Ноября 1576-го года, сказано: жидамъ на клѣткахъ сидѣть, товаровъ на локоть, фунтъ и золотникъ продавать не дозволяютъ и не допускать. Въ послѣдующей привиллегіи Короля Сигизмунда III, 1619 года февраля 15-го, предписано: „Приказуемъ и конечно то имѣти хошемъ, дабы ни одинъ жидъ въ мѣстѣ нашемъ Кіевскомъ подъ правомъ мѣскихъ замковыхъ и въ части мѣста Кіева Бискупской, тоже на грунтахъ Митрополичьихъ, Архимандричьихъ, Кляшторскихъ, Шляхетскихъ, Козацкихъ и уніатскихъ, иншихъ домовъ куповати, арендовати и тамъ въ мѣстѣ нашемъ Кіевскомъ пребывать и фундоватися, подъ карою нижеописанною, не смѣлъ и не важился, а особливо каждому такому, на которого бы грунтъ либо въ дому жидъ какой либо на мѣстѣ нашемъ Кіевскомъ желалъ пребывать, приказуемъ, чтобы каждого жиды къ себѣ принимать и грунту либо дому своего на пребываніе ему продавать, арендовать и квартирою стоять позволять не смѣлъ и не отважился. А если бы который жидъ такъ своевольный и упорный былъ, что за силою сія привиллегіи мѣщанамъ Кіевскимъ въ промыслахъ чинилъ препятствіе, либо въ мѣстѣ Кіевскомъ на пребываніе строиться хотѣлъ, то такого жиды и купца долженъ урядъ замковый Кіевскій безъ послабленія взятіемъ всего имѣнія и товаровъ наказать, котораго имѣнія, товаровъ половину себѣ оставить, а другую на ратушу Кіевскую отдать“. Привиллегіи сія ясно и положительно запрещаютъ евреямъ не только пребываніе въ Кіевѣ, но и самую торговлю въ ономъ. Указъ же 1794 года, на которомъ основываются Евреи, нисколько не опровергаетъ привиллегіи, ибо Указъ сей позволяетъ Евреямъ осѣдность съ гражданскими правами въ Кіевской губерніи, а не въ самомъ Кіевѣ. Высочайшее повелѣніе, послѣдовавшее отъ 13 февраля 1801 г., о дозволеніи Евреямъ остаться здѣсь въ городѣ уничтожено Высочайшею грамотою 29 декабря 1801 года, которою подтверждены всѣ прежнія права и привиллегіи, Кіеву пожалованныя, поколику они сообразны съ постановленіемъ Государства. Подобно тому, когда въ 1804 году состоялось общее положеніе о правахъ Евреевъ, то и согласно Указу 1794 года, давая Евреямъ позволеніе на пребываніе только въ Губерніи Кіевской, оставилъ именно въ своей силѣ привиллегіи, особо городамъ и слѣдственно Кіеву данныя.

Если дозволеніе, данное въ 1810 году объ оставленіи здѣсь поселившихся Евреевъ, имѣло основаніемъ отвратить разореніе осѣдлыхъ здѣсь Евреевъ, то причина сія нынѣ болѣе не существуетъ, ибо Евреи изъ числа 70 домовъ, состоящихъ въ 1-й части, имѣя 65 домовъ на пространствѣ Еспланады вновь прожектированныхъ укрѣпленій, должны потерять оныя, хоть бы и не было переселенія, поелику нынѣ же рѣшительно запрещено поправлять дома, построенныя на разстояніи 130 сажень отъ гласиса крѣпости, и не дозволить строить вновь домовъ на каменномъ фундаментѣ съ погребями

на пространствѣ 450 сажень. За всѣмъ тѣмъ Евреямъ дано сроку 2 года, въ продолженіи которыхъ они могутъ распорядиться на счетъ своихъ домовъ. Въ заключеніе слѣдуетъ замѣтить, что въ 1809 г. количество Евреевъ, въ Кіевѣ бывшихъ, составляло 282 души, а въ 1827 году кромѣ иногороднихъ считалось болѣе 700 душъ.

..Показаніе сіе¹⁾ совершенно неосновательно, ибо Печерскъ съ давняго времени имѣлъ соединеніе съ старымъ Городомъ и Кіево-Подоломъ и съ давняго времени постоянно поселялся христіанами, чему доказательствомъ можетъ быть то, что на Печерскѣ Еврейскихъ домовъ построено и куплено у старожиловъ 70, а христіанскихъ болѣе 1500.

По оцѣнкѣ, сдѣланной черезъ присяжныхъ цѣновщиковъ, всѣ дома Еврейскіе оцѣнены въ 98.120 рублей, въ томъ числѣ вѣтхое строеніе Синагоги въ 1000 рублей и старый небольшой домъ для школы въ 350 рублей. Я согласенъ, что Евреи не могутъ выручать сію сумму, но не потому, чтобы христіане могли стѣснить ихъ въ цѣнѣ, а потому, что 65 домовъ входятъ въ Еспланаду крѣпости и современемъ должны быть уничтожены. Слѣдовательно для покупки сихъ домовъ нельзя найти желающихъ Такимъ образомъ, причину выводимыхъ Евреями убытковъ должно отнести не къ воспрещенію оставаться имъ въ Кіевѣ, а къ обстоятельствамъ, требующимъ распространенія крѣпости, что призвело одинаковую невыгоду какъ для Евреевъ, такъ и для христіанъ..

Если Евреи имѣютъ долговые счета съ иногородними Христіанами и Евреями, то для сего не представляется никакой надобности оканчивать сіи счета непременно въ Кіевѣ, въ которомъ иногородніе должники ихъ, а особенно Евреи, не могутъ быть подсудны тѣмъ болѣе, что сіи послѣдніе, т. е. Евреи, высланы уже изъ Кіева и выѣзжать въ оный на жительство не могутъ. Чтожь касается до долговыхъ обязательствъ ихъ собственно съ жителями Кіевскими, то для окончанія оныхъ весьма достаточно опредѣленнаго Указомъ 2 декабря 1827 года двухлѣтняго срока; но если бы которые Евреи въ теченіе сего срока не могли окончить своихъ дѣлъ, то имъ по силѣ означеннаго указа не возбраняется пріѣзжать для сего въ Кіевъ, съ дозволенія Начальства, и жить въ ономъ въ продолженіи шести мѣсяцевъ.

Сія большая часть домовъ, заложенныхъ въ Приказѣ, составляетъ только два незначительныхъ дома — мѣщанина Финкенштейна и мѣщанина Штемберхова, изъ которыхъ послѣдняя остается должной только 400 рублей. Обстоятельство сіе достаточно показываетъ, что Евреи въ просьбѣ своей употребляли всевозможные извороты

¹⁾ Це завваження стосується вищенаведеного доводу жидів про те, що будинки їх містяться на Печерському, далеко від міського центру.

къ поддержанію усилія своего остаться въ Кіевѣ; о прочихъ же частныхъ долгахъ Евреевъ неизвѣстно.

Желаніе евреевъ переселиться на лѣвый берегъ рѣки Лыбеди есть изворотъ, посредствомъ котораго они домогаются утвердиться въ Кіевѣ, ибо мѣсто на рѣкѣ Лыбеди, по случаю назначенія Печерской части подъ укрѣпленіе, предположено по новому плану для перенесенія туда обывательскихъ домовъ и вообще для отвода дворовыхъ мѣстъ тѣмъ жителямъ Кіева, которыхъ дома, войдя въ пространство Еспланады, подлежатъ къ сломкѣ... Слѣдовательно ясно, что Евреи, оставляя дома, которые по вновь утверждённому плану сами по себѣ существовать не могутъ, просятъ на такое мѣсто, гдѣ будетъ устраиваться новая часть города. Если же коренные жители Кіева сами изъявили согласіе на таковое переселеніе, то согласіе сіе дано за 18 лѣтъ предъ симъ, когда не было въ виду что Печерская часть войдетъ въ составъ крѣпости, и что жители сей части сами должны будутъ селиться на Лыбеди. Впрочемъ, Евреи Кіевскіе доказали уже, что они самое ограниченное право умѣютъ увеличить въ свою пользу. Такимъ образомъ въ 1819 году, когда успѣли они исходатайствовать чрезъ Губернатора дозволеніе остаться на Печерскѣ, не замедлили распространить право сіе и на Кіево-Подоль слѣдующимъ образомъ: они ввели нѣкоторыхъ жителей Кіево-Подола въ неоплатные долги подъ залогъ домовъ, обратили закладные въ купчія крѣпости и начали переходить на жительство во вновь приобрѣтенные дома, открывъ тамъ и самую торговлю, къ подрыву коренныхъ жителей, которые, потерпѣвъ разореніе отъ бывшихъ тогда непрерывно пожаровъ, еще болѣе стѣснены были изворотами Евреевъ, захватившихъ въ свои руки торговлю, изъ чего возникъ значительный процессъ и къ стѣсненію жителей продолжался до изданія указа 2 декабря 1827 года.

Объяснивъ замѣчанія мои на просьбу Евреевъ въ томъ порядкѣ, въ какомъ она изложена въ запискѣ Генераль-Адъютанта Бенкендорфа, я поставляю долгомъ въ заключеніе сего присовокупить, что дѣло о высылкѣ изъ Кіева Евреевъ, вопреки жалобы ихъ, возникло отнюдь не по моему представленію: оно началось по предположенію бывшаго Гражданскаго Губернатора Бухарина за нѣсколько лѣтъ до опредѣленія моего въ настоящую должность. Г. Бухаринъ представлялъ, что учрежденіе въ Кіевѣ Еврейскаго кагала послѣдовало вопреки приличій мѣстамъ, гдѣ сохраняются нетлѣнные остатки православныхъ угодниковъ Божьихъ, и вопреки правъ, Городу Кіеву дарованныхъ. Обстоятельство сіе во всей подробности разсматривалось въ Комитетѣ Г.г. Министровъ, и въ слѣдствіе сего Г. Министръ духовныхъ дѣлъ и народнаго просвѣщенія далъ слѣдующее мнѣніе: 1) что по привиллегіямъ древнимъ Города Кіева, по указу 16 сентября 1797 года и грамотѣ 29 декабря 1801 года, утверждающимъ сіи привиллегіи, Евреи не могутъ пребывать въ ономъ, если христіане

требують ихъ удаленія; 2) что привиллегіямъ, имѣющимъ таковую силу, не могутъ быть противуполагаемы ни указъ 23 іюня 1794 года, позволяющій Евреямъ осѣдлость въ Губерніи Кіевской, а не въ Кіевѣ, ни Высочайшее повелѣніе 13 февраля 1801 года, уничтожаемое грамотою 29 декабря 1801 года, т. е. послѣ онаго дарованною; 3) что Положеніе 1804 года, подобно указу 1794 г., дающее Евреямъ право на пребываніе только въ губерніи Кіевской, оставляетъ въ своей силѣ привиллегіи, особо городамъ и слѣдственно Кіеву данныя; 4) что на основаніи положенія 1804 года Евреи Лифляндской губерніи, поселившіеся въ Ригѣ, были высланы изъ оной и правительство не остановило сего распоряженія; 5) что если такимъ образомъ постоянное пребываніе Евреевъ въ Кіевѣ противно истинному смыслу законовъ, и распоряженіе Рижскаго начальства служить примѣромъ къ ихъ удаленію изъ онаго, то и обстоятельства не менѣе склоняютъ къ сей мѣрѣ, ибо Евреи причиняютъ своими злоупотребленіями отягощеніе Кіевскимъ Гражданамъ. Зло сіе со стороны осѣдлыхъ Евреевъ, возрастающее при ихъ столь значительномъ умноженіи въ Кіевѣ, еще увеличивается находящими у нихъ пристанище посторонними Евреями, бѣдными, не имѣющими никакихъ полезныхъ промысловъ, безпашпортными, замѣчаемыми въ разныхъ преступленіяхъ и служащими бременемъ для самихъ ихъ собратьевъ, какъ видно изъ приносимыхъ самими ими жалобъ. По сему Министръ Духовныхъ дѣлъ и Народнаго просвѣщенія полагалъ, что привиллегіямъ города Кіева должна быть возвращена полная ихъ сила, т. е. Кіевъ для Евреевъ долженъ быть открытъ не иначе, какъ прочіе города въ Россіи, въ которые имъ дозволено прїѣзжать на время. Г. Управляющій Министерствомъ Внутреннихъ дѣлъ находилъ съ своей стороны, что таковыя заключенія Министра Духовныхъ дѣлъ и Народнаго просвѣщенія, бывъ основаны на узаконеніяхъ, представляютъ неоспоримыя доказательства въ правильности оныхъ. Къ сему присовокупляетъ онъ съ своей стороны, что привиллегіи города Кіева, подтвержденныя Россійскими Государями, столь ясны, что не можно не признать права гражданъ онаго на исканіе освободиться отъ Евреевъ, издревле и отъ поселенія и отъ торга въ Кіевѣ отчужденныхъ, и при ослабленіи сей привиллегіи могутъ еще болѣе умножиться въ городѣ семъ, ибо число ихъ въ теченіи 13 лѣтъ, съ 1809 г. по 1822 годъ, однихъ мѣщанъ и ремесленниковъ, не включая иногороднихъ, возросло отъ 282 до 670. Если съ одной стороны терпимость отъ (?) Евреевъ въ Кіевѣ утверждаема была на общемъ по указу 23 іюня 1794 года дозволеніи торга имъ въ Кіевской губерніи, то съ другой стороны должно принять во уваженіе, что если бы при изданіи указа 23 іюня 1794 года предполагалось дозволивъ не только торговъ, но и поселеніе Евреевъ въ Кіевѣ, то о такомъ дозволеніи, какъ въ отмѣну привиллегіи, конечно послѣдовалъ бы особый указъ или поясненіе, но сего не было, и напротивъ 16 сентября

1797 года состоялся Высочайшій Указъ, коимъ привиллегиі Києва во всей силѣ возобновлены и утверждены, а потому Г. Управляющій Министерствомъ Внутреннихъ дѣлъ согласился на предположеніе Г. Министра Духовныхъ дѣлъ.

Мнѣніе сіе въ журнальной запискѣ Комитета Г.г. Министровъ, по Высочайшему повелѣнію, сообщены были въ августѣ мѣсяцѣ на мое заключеніе. По сообразности сихъ мнѣній съ законами, на которыхъ они основаны, мнѣ не осталось болѣе, какъ согласиться съ заключеніемъ Г.г. Министровъ, ибо утверждать противное, перетолковывать въ пользу Евреевъ смыслъ привиллегиі, столь ясно запрещающихъ пребываніе ихъ въ Києвѣ, и наконецъ утверждать, что Евреи при всѣхъ извѣстныхъ порокахъ своихъ и безнравственности полезны для жителей города Києва, было бы съ моей стороны дѣйствіемъ, совершенно противнымъ справедливости. Такимъ образомъ, все участіе мое въ семъ дѣлѣ состояло въ отвѣтѣ на сдѣланный вопросъ: рѣшительныя же соображенія происходили въ Комитетѣ Г.г. Министровъ и удостоены Высочайшаго утвержденія“.

Скільки жорстокости, брехні, лицемірства й крутіїства розлило в цьому документі! Очевидячки, губернатор Желтухін гадав, що там усі способи годяться, де мова йде про жидівську загибель: Грамоту 1619-го року, сумнівного походження, він ставить вище од царських наказів. Він каже, що жидам дозволено перебувати в Київській губерні, а не в Києві, але такого виключення не було. Жиди роблять матеріальну шкоду корінній людності. Але цього мотива наведено в клопотанні міщан, що вони свого часу подали цареві Павлові, і він йому ніякого значіння не надав! „Если отъ евреевъ и проистекають какія-нибудь злоупотребленія, то бороться съ ними надо мѣрами полицейскими“. Та й чим взагалі доведено шкідливу жидівську діяльність у Києві? Желтухін сам відчував всю необгрунтованість своїх доводів і свою несправедливість до жидів, бо він не став-би виправдуватися за свою участь у цьому лихому ділі та перекладати відповідальність на губернатора Бухарина, який до нього висловив ті міркування, що стали йому за ґрунт для відповіді.

№ 4.

Думка комітету міністрів, що затвердив Микола I, про відмову на прохання старшин Київської жидівської громади.

Министерство Внутреннихъ дѣлъ. Департаментъ Полиціи Исполнительной, Отдѣленіе 2, Столъ 2, 21-го декабря 1828 года, № 3721.

По просьбѣ старѣйшинъ Киевскаго Еврейскаго общества Купцовъ Бернера и Гернера.

21 декабря. Господину Киевскому Военному Губернатору.

По Высочайшему Его Императорскаго Величества повелѣнію, внесены были Г. Статсъ-Секретаремъ Муравьевымъ въ Комитетъ Ми-

нистровъ: 1) копія всеподданнѣйшаго прошенія Старѣйшинъ Кіевскаго Еврейскаго общества Купцовъ Бернера и Гернера объ оставленіи Кіевскихъ Евреевъ на жительство въ семь городъ или о дозволеніи имъ поселитися на лѣвомъ берегу рѣки Лыбеди; 2) копія со всеподданнѣйшей докладной записки Г. Генераль-Адъютанта Бенкендорфа съ изложеніемъ сей просьбы съ замѣчаніями на оную Вашего Превосходительства. Комитетъ по выслушаніи означенныхъ бумагъ, имѣя въ виду, что дѣло о высылкѣ изъ Кіева Евреевъ на основаніи данныхъ сему городу привилегій было уже въ Комитетъ Министровъ разсмотрѣно и по положенію Комитета, удостоенному соизволенія Его Императорскаго Величества, послѣдоваль Высочайшій указъ и находя, что изысканіе нынѣ во всеподданнѣйшей просьбѣ Еврейскихъ старѣйшинъ доводы о правахъ Евреевъ на пребываніе ихъ въ семь городъ были тогда въ подробности соображены съ привилегіями Кіева и съ послѣдовавшими въ разное время по сему предмету Высочайшими повелѣніями и указами; прочія же предмети жалобъ ихъ и домогательства опровергаются въ полной мѣрѣ представленными отъ васъ, Милостивый Государь, замѣчаніями, — журналомъ, 3-го минувшаго ноября состоявшимся и до Высочайшаго свѣдѣнія доведеннымъ, положила: означенную просьбу Евреевъ оставить безъ уваженія, о чемъ и объявить просителямъ.

О таковомъ положеніи Комитета Г.г. Министровъ честь имѣю увѣдомить Ваше Превосходительство для надлежащаго распоряженія, покорно прося Васъ, Милостивый Государь, о исполненіи по сему почтить меня увѣдомленіемъ.

Подлинное подписали: Министръ Внутреннихъ Дѣлъ Генераль-Адъютантъ Закревскій, Исправляющій должность Директора Покровскій.

(Далі в копіях є розпорядження київського губернатора на ім'я київської міської поліції з 23 грудня 1828 р. про те, щоб оголосити зазначену постанову комітету міністрів; її й об'явлено через поліцію жидівським старшинам купцям Бернерові та Гернерові).

№ 5.

Відношення керівничого міністерством справ унутрішніх до київського цивільного губернатора в справі відстрочення виселення.

М. В. Д. Департаментъ Полиціи Исполнительной. Отд. 2, Столъ 2. 12 сентября 1829 года, № 2673. (По всеподданнѣйшей просьбѣ Кіевскихъ евреевъ).

Г. Кіевскому Гражданскому Губернатору.

Господинъ Генераль-Адъютантъ Бенкендорфъ сообщилъ мнѣ, что во время пребыванія Государя Императора въ городъ Кіевъ тамош-

ніе євреи подали всеподданѣйшую просьбу Его Величеству объ отсрочкѣ предписаннаго указомъ 2-го декабря 1827 года переселенія ихъ изъ Кіева до отвода имъ земли въ Черниговской губерніи, и что просьба сія, поступившая въ третье отдѣленіе Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, препровождена была въ Еврейскій Комитетъ, который полагаетъ, что удовлетвореніе оной зависить отъ мѣстныхъ свѣдѣній и объясненій Губернскаго Начальства, а просимый єврейями отводъ земли въ Черниговской губерніи не можетъ быть согласенъ съ правилами, признанными для новаго устава о переходѣ євреевъ изъ одной губерніи въ другую.

Вслѣдствіе такого отношенія Господина Генераль-Адъютанта Бенкендорфа, я поручаю Вашему Превосходительству доставить мнѣ мѣстныя свѣдѣнія и объясненія Ваши на счетъ просимой Кіевскими єврейями отсрочки переселенія ихъ изъ города Кіева.

Подлинное подписалъ: Управляющій Министерствомъ Внутреннихъ Дѣлъ Федоръ Энгель. Скрѣпилъ исправляющій должность Директора Покровскій.

Після того, як комітет міністрів по царському затвердженню рішуче відмовив жидам залишити їх у Київі, вони переконалися, що цілком безнадійні дальші клопотання їх про те, щоб поновити силу наказів Павла й Олександра I, а тому розпочали клопотання про відстрочку цього виселення. Таке клопотання подано за підписом старшини київської жидівської громади. Окремо з цього-ж приводу порушив клопотання могилівський купець Фраткін; ми його тут і наводимо.

№ 6.

Купець Фраткін прохає київського військового губернатора, щоб той допоміг відстрочити виселення жидів.

Его Высокопревосходительству, Господину Генераль-Лейтенанту, Сенатору, Кіевскому Военному Губернатору и кавалеру Борису Яковлевичу Княжнину. Могилевскаго купца Берки Фраткина — Покорнѣйшее прошеніе.

Бѣдственное положеніе Кіевскихъ израильтянъ, назначенныхъ къ переселенію, усугубило тѣмъ наиболѣе горестъ оныхъ; что переходъ сей долженъ воспослѣдовать и въ самое еще жестокое время года, 2 числа слѣдующаго декабря мѣсяца.

Государь Императоръ, обративъ Милосердія Око на сихъ злополучныхъ подданныхъ, чрезъ Высокопревосходительство, Своего Генераль-Адъютанта Александра Христофоровича Бенкендорфа, изъявилъ Высоко-Монаршую Волю Свою, что въ такомъ переселеніи сдѣлана будетъ Имъ отсрочка. Столь радостное соизволеніе Монарха облегчило скорбь ихъ угнетающую; но кіевское мѣстное

начальство не отмѣняетъ своихъ распоряженій о непремѣнномъ переселеніи оныхъ къ предположенному сроку.

Въ истекшемъ октябрѣ мѣсяцѣ убѣждалъ я просьбою своею Его Высокопревосходительство А. Х. Бенкендорфа изъявить милосердіе, внять воплю старцевъ, покрытыхъ сѣдиною, и растерзанныхъ грустію матерей съ невинными и полунагими дѣтьми своими — испросить у Августѣйшаго Престола облегченія ихъ участи, отсрочить переселеніе и дать въ ономъ льготу съ дозволеніемъ пользоваться тѣми же правами, какія до сихъ поръ существуютъ, и потомъ занять мѣста на лѣвомъ берегу р. Днѣпра, или на Лыбедѣ близъ Кіева.

Нынѣ я имѣлъ счастье удостоиться принять личный отъ Его Высокопревосходительства отзывъ, что Высочайшая Его Императорскаго Величества Воля о принятіи самыхъ лучшихъ мѣръ къ облегченію переселенія Кіевскихъ израильтянъ сообщена Вашему Высокопревосходительству, при чемъ и препровождено помянутое мое прошеніе.

Ваше Высокопревосходительство! Участь кіевскихъ израильтянъ зависитъ исключительно отъ начальческаго Вашего благоусмотрѣнія. Снизойдите къ горестному и плачевному ихъ состоянію, облегчите несчастную участь согбенныхъ подъ древностію лѣтъ маститыхъ стариковъ. Отрите слезы вопіющихъ къ Вамъ прискорбныхъ матерей и пощадите невинность дѣтей ихъ въ скудныхъ рубищахъ и сущихъ еще въ колыбели. Даруйте имъ льготу и повелите Г. Кіевскому Гражданскому Губернатору оставить ихъ по прежнему на то время, какое назначится, не дѣлая дальнѣйшихъ распоряженій исполнить переселеніе къ наступающему сроку 2 декабря сего года. Сіи скудные и злополучные израильтяне, жребій коихъ преданъ челоуѣколюбивому свойству Вашего Высокопревосходительства, остаются въ непреложномъ упованіи, что когда они удостоятся лично отъ Васъ обзорѣнія, то сострадательная и милосердная душа Вашего Высокопревосходительства конечно не оставитъ сдѣлать новыхъ распоряженій къ облегченію бѣдственной судьбы ихъ.

Прошеніе со словъ просителя сочинялъ и переписывалъ Титулярный Совѣтникъ Иванъ Петровъ. Могилевскій купецъ Берко Фраткинъ. Ноября... дня 1829 года. Жит. имѣю въ 3-й части, 3-го квартала, въ домѣ подъ № 187.

Резолюція: „Какъ на переводъ изъ г. Кіева евреевъ состоялось высочайшее повелѣніе, то просьбу сію оставить безъ дѣйствія.

Г.-Л. Княжнинъ“.

Клопотання київськихъ жидівськихъ старшин і прохання могилівського купця Фраткіна пішли на висновок до київськихъ військовихъ і цивільнихъ властей. Поміжъ цивільнимъ губернаторомъ і генерал-губернаторомъ Княжнінимъ повстала незгода про те, чи завдовольнити, чи відхилити ці клопотання. Цивільний губернаторъ уважав за можливе

завдовольнити жидівське прохання, а військовий губернатор Княжнін рішуче висловився проти такого завдоволення. Після довгого листування з цього приводу Княжнін відмовився від свого попереднього негативного погляду на клопотання жидів і сам згодився відкласти виселення до 1 лютого 1831-го року.

№ 7.

*Висновок київського цивільного губернатора про необхідність відстро-
чити виселення.*

Кіевскаго Гражданскаго Губернатора. 16-го ноября 1829 года № 13670. Его Высочайшему Государю Господину Генераль-Лейтенанту, Сенатору, Кіевскому Военному Губернатору и разныхъ орденовъ Кавалеру, Борису Яковлевичу Княжнину.

По поводу всеподданнѣйшей просьбы Кіевскихъ евреевъ, поданной Государю Императору во время пребыванія Его Величества въ городъ Кіевъ, объ отсрочкѣ предписаннаго указомъ 2-го Декабря 1827 года переселенія ихъ изъ Кіева, Г. Управляющій Министерствомъ Внутреннихъ Дѣлъ требовалъ доставить мѣстныя свѣдѣнія и объясненія мои на счетъ просимой помянутыми евреями отсрочки.

Вслѣдствіе (сего) собираемы были мною по сему предмету надлежащія свѣдѣнія, изъ коихъ значить:

Высочайшимъ указомъ, даннымъ на имя бывшаго Кіевскаго Военнаго Губернатора Генераль-Лейтенанта Желтухина 2-го декабря 1827 года, между прочимъ повелѣно въ пунктахъ: (наведено п.п. 4, 5, 6 і 7 цього наказу)¹⁾.

Во исполненіе вышензъясненнаго Высочайшаго указа, всѣ вообще евреи, приписанные къ городу Кіеву, перечисленные въ другіе города, открытые для постоянного ихъ пребыванія, и изъ нихъ тѣ, кои не имѣють недвижимои собственности, равно и тѣ, кои проживали въ семъ городѣ безъ приписки къ оному, высланы отсюда въ назначенные сроки. Остаются только еще здѣсь евреи, имѣющіе недвижимую собственность, до окончанія опредѣленнаго къ высылкѣ ихъ двухъ-лѣтняго срока, т. е. до 2 декабря 1829 года.

Между симъ старѣйшины Кіевскаго еврейскаго общества купцы Бернеръ и Гернеръ, въ прошломъ 1828 году утруждали Государя Императора всеподданнѣйшимъ прошеніемъ объ оставленіи Кіевскихъ евреевъ на жительствѣ въ семъ городѣ или о дозволеніи имъ поселиться на лѣвомъ берегу рѣки Лыбеди; но таковая просьба ихъ какъ изъ предписанія Министерства Внутреннихъ Дѣлъ къ бывшему Кіевскому Военному Губернатору отъ 12 декабря того года видно, по журналу Комитета г.г. Министровъ, 3 ноября состоявшемуся и до Высочайшаго свѣдѣнія доведенному, оставлена безъ уваженія.

¹⁾ В. П. С. З. т. II, № 1583, див. Леваида, Сборникъ законовъ о евреяхъ.

Въ прочемъ, евреи Кіевскіе Высочайше предоставленною имъ свободою продать въ теченіе двухъ лѣтъ дома, лавки, землю и другую недвижимость — весьма немногіе воспользовались. Изъ числа 70-ти еврейскихъ домовъ, въ городѣ Кіевѣ имѣющихся, въ продолженіи означеннаго времени, по нынѣшнему упадку торговли, имѣющему вліяніе на пріобрѣтеніе домовъ въ городахъ, и примѣтному недостатку въ деньгахъ, едва продано только четыре. Прочіе еще до нынѣ не проданы и, какъ съ достовѣрностью полагать можно, въ столь короткое время, какое еще остается до истеченія назначеннаго на окончательную высылку евреевъ срока, т. е. до 2 числа слѣдующаго декабря мѣсяца, по изъясненнымъ причинамъ, не могутъ уже и проданы быть, особливо по выгоднымъ для хозяевъ цѣнамъ.

Слѣдовательно, всѣ таковыя дома и другія недвижимыя собственности на основаніи 5 пункта Высочайшаго Указа отъ 2 декабря 1827 года, должны быть подвержены продажѣ съ публичнаго торга по оцѣнкѣ отъ Правительства. Но какъ въ такомъ случаѣ продажа оныхъ болѣе уже будетъ зависѣть отъ покупателейъ, а не отъ самихъ хозяевъ, то она тѣмъ паче не можетъ быть выгодною для сихъ послѣднихъ, ибо покупщики, имѣя въ виду одну лишь собственную пользу и зная о рѣшительномъ предположеніи упомянутыхъ недвижимостей къ продажѣ съ публичнаго торгу, не преминутъ изыскивать средствъ къ пріобрѣтенію оныхъ по самымъ низкимъ цѣнамъ, чрезъ что евреи могутъ понести чувствительныя и неизбежныя убытки въ имуществахъ своихъ и разстройство въ состояніи.

А по всѣмъ таковымъ обстоятельствамъ, настоящая просьба Кіевскихъ евреевъ объ отсрочкѣ повелѣннаго Высочайшимъ указомъ 2 декабря 1827 года переселенія ихъ изъ Кіева заслуживаетъ, по мнѣнію моему, справедливаго уваженія, разумѣя, что таковое снисхожденіе могло бы оказать однимъ только тѣмъ евреямъ, которые имѣютъ еще въ Кіевѣ собственное недвижимое имущество, дабы тѣмъ предоставить имъ способъ къ продажѣ оныхъ съ меньшею для себя потерей.

Представивъ о всемъ вышеизъясненномъ Господину Министру Внутреннихъ Дѣлъ на разсмотрѣніе, долгомъ моимъ поставляю донести объ ономъ Вашему Высокопревосходительству. Подписаль: Губернаторъ. . . .

Резолюція:

„Изъ сего предположенія не видать рѣшительно времени, чтобъ евреи продали свои дома и проч., безъ чего подъ симъ предлогомъ будутъ оставлены они въ Кіевѣ и чрезъ то останется безъ исполненія высочайшая воля, чтобъ очистить Кіевъ отъ евреевъ“.

№ 8.

Відповідь київського цивільного губернатора на запитання міністра внутрішніх справ від 17 січня 1830 р. № 97.

Отъ Кіевскаго Гражданскаго Губернатора, 3-го марта 1830 года, № 2510. Его Высокопревосходительству Господину Кіевскому Военному Губернатору, Управляющему Гражданскою частью, Генераль-Лейтенанту, Сенатору и Кавалеру Борису Яковлевичу Княжнину.

Во исполненіе предписанія Вашего Высокопревосходительства отъ 1-го сего марта за № 194, о доставленіи объясненія, почему не исполнена мною въ точности Высочайшая воля по предмету переселенія евреевъ изъ города Кіева, имѣю честь донести, что Высочайшимъ указомъ, даннымъ по сему предмету на имя бывшаго Кіевскаго Военнаго Губернатора Генераль-Лейтенанта Желтухина 2-го декабря 1827 года, между прочимъ повелѣно въ пунктахъ: (Цитуются ст. 4, 5, 6, 7, викладеніи вище докум. № 7).

Во исполненіе вышеизложеннаго Высочайшаго указа, всѣ вообще евреи, приписанные къ Городу, перечислены въ другіе города, открытые для постоянного ихъ пребыванія, и изъ нихъ тѣ, кои не имѣють недвижимои собственности, равно и тѣ, кои проживали въ семъ городѣ безъ приписки къ оному, высланы отсюда въ назначенные сроки.

Что же касается евреевъ имѣющихъ недвижимую собственность въ Кіевѣ и на высылку коихъ опредѣленъ двухъ-лѣтній срокъ, кончившійся 2-го декабря 1829 года, то какъ отъ евреевъ сихъ подано Государю Императору во время пребыванія Его Величества въ городѣ Кіевѣ всеподданѣйшее прошеніе объ отсрочкѣ прописаннаго указомъ 2 декабря 1827 года переселенія ихъ изъ Кіева, и по оному предписаніями Министерства Внутреннихъ Дѣлъ отъ 12-го сентября 1829 года и 7-го генваря сего 1830 года требуемы были отъ меня свѣдѣнія, и между прочимъ о томъ, какую полагалъ бы я по мѣстнымъ соображеніямъ сдѣлать безъ неудобствъ отсрочку на счетъ переселенія изъ города Кіева евреевъ, имѣющихъ здѣсь недвижимую собственность, каковыя свѣдѣнія и доставлены Министерству, то впредь до разрѣшенія онаго считалъ я уже себя не въ правѣ приступать къ какимъ-либо рѣшительнымъ по сему предмету распоряженіямъ. Підпис: Губернаторъ Катериничъ.

№ 9.

Канцелярія Кіевскаго Военнаго Губернатора 3 марта 1830. № 199.

Предложенія Канцелярії Кіевскаго приказа Общественнаго Призрѣнія сообщить: „сколько заложено домовъ въ приказѣ..., принадлежащихъ евреямъ, кѣмъ именно каждый домъ заложенъ, за

какую сумму, на сколько лѣтъ и въ какой части города каждый домъ находится“.

Канцелярія київського „Приказа Общественнаго Призрѣнія“ 5. IV. 1830 (№ 582) повідомляє, що в заставі Приказа є один, належний жидам, будинок, а саме дерев'яний будинок купчихи Штемберхової, що знаходиться в 1-й частині, оцінений у 2015 крб., позикою під запоруку київських міщан жидів Гельмана, Островського, Прозумента й Машлевського в 1000 крб., виданою р. 1822; решта боргу за позикою на 1836 р. становить тільки 200 крб.

№ 10.

Висновок київського військового губернатора про відстрочення виселення до 1 лютого 1831 р.

Министерство Внутреннихъ Дѣлъ. Департаментъ Полиціи Исполнительной. Отдѣленіе 2. Столъ 2. Отвѣтъ на № 97. Въ Кіевѣ. 8 марта 1830 года № 242. Отъ Кіевскаго Военнаго Губернатора Господину Министру Внутреннихъ Дѣлъ.

Прибывъ 28 минувшаго февраля въ Высочайше ввѣренную мнѣ губернію, я нашель полученное въ отсутствіе мое почтеннѣйшее отношеніе Вашего Высокопревосходительства отъ 17 генваря сего года, вслѣдствіе котораго поспѣшаю представить на благоусмотрѣніе Ваше, Милостивый Государь, мнѣніе мое касательно отсрочки переселенія изъ Кіева евреевъ, имѣющихъ свою осѣдность.

Участь сихъ евреевъ въ настоящемъ положеніи обращаетъ меня какъ къ существу сего дѣла, такъ и ходу оногo.. (Далі наведено покликування й міркування ті самі, що в №№ 7 та 9).

Если настоящій предметъ взятъ въ разсужденіе съ той стороны, какъ оный разсматривался при первоначальныхъ обсужденіяхъ о высылкѣ всѣхъ вообще евреевъ изъ Кіева, то дозволеніе имъ оставаться долѣе сего въ семъ городѣ подъ видомъ продажи недвижимои собственности, въ строгомъ смыслѣ за силою Высочайшаго указа 2-го декабря 1827 года, не могло бы имѣть мѣста, тѣмъ болѣе, что большая часть евреевъ всегда и вездѣ старается упражняться въ недозволительныхъ оборотахъ; а если принять оный въ отношеніи участи нынѣшняго положенія имѣющихъ осѣдность евреевъ, то справедливость требуетъ уважить домогательство ихъ, дабы нѣкоторымъ образомъ сохранить принадлежащее имъ достояніе.

Убѣждаясь необходимостью дать отсрочку евреямъ, имѣющимъ осѣдность въ Кіевѣ, въ теченіе которой могли бы они безъ всякаго стѣсненія продать свою собственность по выгоднымъ цѣнамъ, я полагаю дать имъ оную до 1-го февраля будущаго 1831 года, съ тѣмъ, чтобы всѣ уже евреи, имѣющіе нынѣ въ Кіевѣ дома, земли и лавки и другую собственность недвижимую, продали непремѣнно къ сему сроку; если же кто-либо изъ нихъ сего къ 1-му февраля не испол-

нить, то правительство должно немедленно приступить къ оцѣнкѣ и рѣшительной продажѣ онаго съ публичнаго торга, на что положить сроку по 1-е мая того же года. Послѣ того, такъ сказать, окончательнаго срока, не должны они уже оставаться постоянно на житье въ Киѣвѣ, подѣ строгою въ противномъ случаѣ отвѣтственностію.

Въ теченіе же вышесказанной отсрочки помянутые евреи могутъ заниматься промыслами въ Киѣвѣ на томъ основаніи, какъ сказано въ 8-мъ пунктѣ Именнаго Высочайшаго Указа 2-го декабря 1827 г.

При семъ имѣю честь препроводить къ Вашему Высокопревосходительству копию съ вытребованнаго мною отъ Гражданскаго Губернатора объясненія о причинахъ, почему не была выполнена Высочайшая воля по указу 2-го декабря 1827 года.

А какъ въ отмѣну Высочайшаго указа отъ 2-го декабря 1827 г. о переселеніи евреевъ изъ Киѣва яснаго распоряженія Высшаго Начальства въ виду не имѣется, кромѣ одной только переписки объ отсрочкѣ онаго, то обязываюсь, во избѣжаніе на будущее время всякой отвѣтственности, покорнѣйше просить Ваше Высокопревосходительство почтить меня по сему предмету разрѣшеніемъ.

Оригіналъ підписавъ: Киѣвскій Военный Губернаторъ Генераль-Лейтенантъ Сенаторъ Княжнинъ.

№ 11.

Повѣдомленія міністра внутрішніхъ справъ про відстрочення виселення до лютого 1831 р.

Министерство Внутреннихъ Дѣлъ. Департаментъ Полиціи Исполнительной. Отдѣленіе 2. Столъ 2. 23 апрѣля 1830 года, № 1150. Господину Киѣвскому Военному Губернатору.

Получивъ отношеніе Вашего Превосходительства отъ 8-го минувшаго марта о необходимости разрѣшить евреямъ, имѣющимъ въ Киѣвѣ недвижимую собственность, отсрочку высылки ихъ изъ Киѣва до 1 февраля 1831 года, я входилъ объ ономъ съ представленіемъ въ Комитетъ Г.г. Министровъ, полагая дозволить оную съ тѣмъ, чтобъ по минованіи сего срока высылка евреевъ изъ Киѣва произведена была безъ всякаго послабленія, а недвижимыя имущества, могущія и послѣ того времени остаться непроданными, подвергнуть, согласно предположенію Вашему, оцѣнкѣ и публичной продажѣ чрезъ Губернское Начальство.

Комитетъ журналомъ 15-го сего апрѣля, Высочайшаго Его Императорскаго Величества утвержденія удостоеннымъ, положилъ изясненное въ семъ представленіи моимъ заключеніе утвердить.

О такомъ Высочайше утвержденномъ положеніи Комитета Г.г. Министровъ я поспѣшаю увѣдомить Ваше Превосходительство для подлежащаго по оному исполненія...

Подписаль: Министръ Внутреннихъ Дѣлъ, Генераль-Адъютантъ Закревскій. Скрѣпилъ: Директоръ Покровскій.

Резолюція: „Предложить для точнаго исполненія и безъ всякаго послабленія Губернскому Правленію съ тѣмъ, чтобы всѣмъ евреямъ, имѣющимъ осѣдлость въ Кіевѣ, съ подпискою ихъ было объявлено и объявленіе оное окончено было къ сему 15 мая, и имѣть наблюденіе въ теченіе сего лѣта, будетъ (ли) успѣхъ въ исполненіи“.

Цю резолюцію було розвинуто в наказі київського губернатора з 3 травня 1830 р. київському губ. правлінню, а воно дало відповідь на це в такому документі.

№ 12.

Подання київського губерніяльного правління до військового губернатора в справі засобів що-до відстрочення виселення.

Его Высокопревосходительству Господину Кіевскому Военному Губернатору, Управляющему Гражданскою Частію, Генераль-Лейтенанту, Кавалеру и Сенатору Борису Яковлевичу Княжину. Кіевскаго Губернскаго Правленія Представленіе.

Во исполненіе предложенія Вашего Высокопревосходительства отъ 3 настоящаго маія за № 1014, отъ Губернскаго Правленія предписано Кіевской Полиціи: 1) чтобы она немедленно, тотъ-часъ по полученіи предписанія, всѣмъ евреямъ, кои имѣютъ въ Кіевѣ недвижимую собственность, объявила за подпискою каждому Высочайше утвержденное положеніе Комитета Г.г. Министровъ и предложеніе Вашего Высокопревосходительства, и ту подписку непременно къ 10-му числу маія мѣсяца доставила въ Губернское Правленіе. Затѣмъ 2-е, учинила бы вѣрный списокъ или вѣдомость именную о всѣхъ оныхъ евреяхъ, имѣющихъ еще въ Кіевѣ недвижимую собственность, съ показаніемъ, кто изъ нихъ и какую имѣетъ, — то есть: дома или лавки, — и доставила бы таковую вѣдомость къ 15-му числу сего же Маія въ сіе правленіе, а самимъ имъ внушила, что какъ по Высочайше утвержденному положенію Комитета Г.г. Министровъ отсрочена высылка ихъ изъ Кіева до 1-го февраля 1831 года, съ тѣмъ, чтобы по минованіи сего срока таковая высылка изъ Кіева ихъ, евреевъ, произведена была безъ всякаго послабленія, а недвижимыя имущества, могущія и послѣ того времени остаться непроданными, подвергнуть оцѣнкѣ и публичной продажѣ чрезъ Губернское Начальство, на что и положено сроку по 1-е маія того 31 года, — посему въ теченіе означеннаго срока, то есть до 1-го февраля, и постарались бы они, евреи, продать свои недвижимыя имущества, ибо если сего и не исполняютъ, въ продолженіе назначеннаго срока тѣхъ-имуществъ сами не продадутъ, то оныя непременно будутъ оцѣнены и проданы съ публичнаго торгу по распоряженію Губернскаго На-

чальства; какъ о семъ повелѣно Высочайше утвержденнымъ объ нихъ Положеніемъ Комитета Министровъ; въ слѣдствіе чего: 3) оной полиціи поставлено въ обязанность имѣть неупустительное наблюденіе за исполненіемъ евреями показанной Высочайшей воли и кто изъ нихъ въ теченіе лѣта продасть недвижимую свою собственность и отсюда переселится, имѣеть полиція въ то же время доносить Губернскому Правленію для отмѣтки таковыхъ по вѣдомостямъ, а съ окончаніемъ назначеннаго 1-го числа будущаго феврала, тотъ-часъ описавъ всѣ тѣ недвижимыя еврейскія имущества, которыя останутся ими непроданныя, съ положеніемъ подлежащей оцѣнкѣ, доставить описи въ Губернское Правленіе для распоряженія о продажѣ съ публичнаго торгу, о чемъ дано знать Кіевскому Магистрату; увѣдомлена здѣшняа казенная палата и Вашему Высокопревосходительству Губернское Правленіе честь имѣеть донести.

Подписали: Совѣтникъ Иванъ Подолинскій. Совѣтникъ Иванъ Дейша. Маія 7 дня 1830 года.

(Цього донесіння Губерського Правління передано від військового губернатора при дописі міністрові внутр. справ з 12 травня 1830 року.

Наближався час призначений для остаточного виселення жидів із Київа. Але жида не встигли протягом попередньої відстрочки зліквідувати всі справи, звязані з виселенням. Тому вони порушують нове клопотання: з одного боку вони прохають дозволу оселитися на березі річки Либеди, а з другого — коли-б це клопотання їх не завдоволено, вони прохають про дальшу відстрочку, вважаючи на пошесть холери, що саме була лютувала. З цього приводу розпочалося нове листування.

№ 13.

Київські жида прохають Миколу I, щоб дозволив їм оселитися над річкою Либеддю.

III-е Отдѣленіе Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, по приказанію Господина Генералъ-Адъютанта Бенкендорфа, препровождаетъ при семъ на благоусмотрѣніе Его Превосходительства Господина Кіевскаго Военнаго Губернатора Бориса Яковлевича Княжнина, всеподданнѣйшее прошеніе Кіевскихъ Евреевъ, поданное ими во время путешествія Его Величества, о дозволеніи поселитися имъ на рѣкѣ Лыбеди. № 2335. 10 іюня 1830 г. Подписаль Управляющій Отдѣленіемъ... Его Превосходительству Б. Я. Княжнину.

Августѣйшій Монархъ, Всемилостивѣйшій Государь!

Священная Воля Вашего Императорскаго Величества опредѣлила переселеніе наше изъ города Кіева еще въ минувшемъ году; а отеческое милосердіе хотя и даровало отсрочку сего событія еще

на годъ, чтобы доставить намъ болѣе способовъ къ водворенію себя на другихъ мѣстахъ, но мы не могли воспользоваться таковою Монаршею Вашего Императорскаго Величества милостію, какъ по неразрѣшенію до сего времени прошенія нашего о поселеніи насъ на рѣкѣ Лыбеди въ нѣсколькихъ верстахъ отъ Кіева, равно и черезъ предположенную ломку домовъ въ Кіево-Печерскѣ для постройки крѣпости, ибо ни мы не знаемъ куда переселяться, ниже покупщики не знаютъ, которые изъ нашихъ домовъ пойдутъ на ломку, слѣдовательно въ разореніе владѣльцу.

Внемли, Всемилостивѣйшій Государь, горестному воплю многихъ несчастныхъ семействъ, повели согласить наши обстоятельства и способы съ священной Твоею Волею, желающею видѣть благо однихъ безъ гибели другихъ Твоихъ вѣрноподданныхъ, — повели быть нашему водворенію на рѣкѣ Лыбеди.

Всемилоствѣйшій Государь, Вашего Императорскаго Величества вѣрноподданные, Кіевскихъ жителей Старѣйшіе. Подлинное подписали: Соломонъ Бернеръ и Зеликъ Слуцкій. Маія 25 дня 1830 года. Кіевъ.

№ 14.

„Выписка, составленная изъ дѣла въ Кіевской Казенной Палатѣ о евреяхъ, бывшихъ въ настоящей ревизіи по Кіеву записанныхъ и сколько изъ нихъ куда именно перечислено, и затѣмъ сколько еще остается безъ перечисленія. Юля 10 дня 1830 Года“.

(Ми не наводимо тут докладних таблицъ і цитуємо загальний підсумок:

1) Виписано з Київа в різні місця Київської губерні— до кагалів повітових Васильківського, Богуславського, Сквирського, Таращанського, Чигиринського, Черкаського, Радомишельського (одного жида, що прийняв християнську віру, приписано до київських міщан)	534 жиди.
2) Виписано в інші губерні (Чернігівську, Полтавську, Волинську, Херсонську, Катеринославську та Могилівську) на підставі наказу Прав. Сенату з 13. VI. 1829 р.	57 „
3) Виключено з списків київських жидів, що померли та вибули	122 „
Разом 713 жид.).	

№ 15.

Висновок київського військового губернатора про те, що треба відмовити жидам, котрі прохали дальшої відстрочки.

Милостивый Государь, Александръ Христофоровичъ!

Ш-е Отдѣленіе Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи по приказанію Вашего Высокопревосходительства, przeprowadило ко мнѣ всеподданнѣйшее прошеніе Кіевскихъ евреевъ,

поданное ими во время путешествія Его Величества, о дозволеніи поселиться имъ на рѣкѣ Лыбеди.

Обстоятельство сіе обращаетъ меня къ первоначальной причинѣ высылки евреевъ изъ Кіева... (Далі описано хід справи за попередніми документами).

...Относительно же дозволенія евреямъ поселиться на рѣкѣ Лыбеди, то они о семъ подавали Государю Императору въ августѣ мѣсяцѣ 1828 года всеподданнѣйшее прошеніе, которое по Высочайшему повелѣнію было внесено на разсмотрѣніе въ Комитетъ Г.г. Министровъ. Комитетъ Г.г. Министровъ по таковой просьбѣ, имѣя въ виду, что предметъ сей во всей подробности былъ разсмотрѣнъ и всѣ обстоятельства по оному были въ соображеніи, положилъ: означенную просьбу евреевъ оставить безъ уваженія, о чемъ и было объявлено еврейскимъ старѣйшинамъ съ подпискою 29 декабря 1828 года, которую и подписалъ и нынѣшній проситель купецъ Соломонъ Бернеръ.

Усматривая изъ сего, что главный предметъ настоящей пррсьбы евреевъ, относительно переселенія ихъ на рѣку Лыбедь, оставленъ безъ уваженія, а потому я полагаю, что нынѣ таковая ихъ просьба тѣмъ болѣе не можетъ имѣть мѣста, ибо съ предположеніемъ укрѣпленія Кіева жители печерскаго мѣста онаго должны будутъ переселиться на рѣку Лыбедь, которая войдетъ уже въ черту города. Сверхъ сего я не вижу особенныхъ причинъ, по коимъ можно бы было измѣнить прежнее распоряженіе Правительства по сему предмету, а потому остаюсь въ томъ убѣжденіи, что домогательство евреевъ на счетъ переселенія ихъ въ окрестности Кіева, за силою рѣшительно состоявшихся по сему предмету постановленій, слѣдуетъ отвергнуть.

Что же касается до того, что будто бы Кіевскимъ евреямъ не указано мѣсто, куда переселиться изъ Кіева, то неосновательность сего доказывается тѣмъ: 1) что по 4 пункту Высочайшаго указа 2-го декабря 1827 года предоставлено имъ избрать по ихъ желанію такіе города, которые открыты для постоянного ихъ пребыванія, и 2) тѣмъ, что они на основаніи сего перечислены уже въ таковые города.

Относительно же того, что не производится продажа еврейскихъ домовъ чрезъ предположенную постройку крѣпости, то причиною сего первоначально была частью разсчетливость и частью собственная ихъ безпечность, ибо они, питаясь надеждою, что чрезъ домогательства свои смогутъ остаться въ Кіевѣ, въ теченіе срочныхъ двухъ лѣтъ,... совершенно не старались о продажѣ своихъ домовъ, потому что изъ семидесяти (70) продано въ два года только четыре дома.

Сообщая Вашему Высокопревосходительству мысли мои по сему предмету, нужнымъ считаю возвратить при семъ доставленное

ко мнѣ всеподданнѣйшее прошеніе вмѣстѣ съ запискою еврейскихъ старѣйшинъ.

(Воен. губернаторъ Княжнинъ).

№ 2234. Гор. Кіевъ. 11 іюля 1830 г. Его Высокопревосходительству А. Х. Бенкендорфу.

№ 16.

Проханія жидів відстрочити їхнє виселення з Кііва, вважаючи на люту пошесть холери.

Его Высокопревосходительству, Кіевскому Военному Губернатору, управляющему и Гражданскою частью, Господину Генераль-Лейтенанту, Сенатору и разныхъ орденовъ кавалеру Борису Яковлевичу Княжнину. Проживающихъ въ городѣ Кіевѣ евреевъ купеческаго и мѣщанскаго сословія — Прошеніе.

Высочайшая воля опредѣлила срокъ на переселеніе наше изъ города Кіева 1 февраля слѣдующаго года. Воля Монарха Священна, но таковая же въ 38 пунктѣ Губернскаго и Воеводскаго Наказа и Высочайшихъ учрежденій о губерніяхъ, въ статьяхъ 238, 239 и 240, начертала попечительныя мѣры къ исцѣленію человѣческаго рода вѣрноподданныхъ и предохраненію отъ предстоящей опасности въ ихъ жизни. Почему и осмѣливаемся изложить передъ Вашимъ Высокопревосходительствомъ, какъ Намѣстникомъ Всемиловивѣйшаго Государя Императора, слѣдующія обстоятельства. Большая часть съ насъ, жительствовавшихъ еще здѣсь въ Кіевѣ, приписаны къ городу Василькову, куда и переселеніе наше быть долженствуетъ. Городъ сей, будучи и такъ обремененъ тѣсною жительствою отъ переселившихся изъ Кіева туда же евреевъ, подверженъ той угрожающей по случаю свирѣпствующей въ сосѣдственности того города болѣзни опасности, противъ которой Правительствомъ предпринимаются спасительныя мѣры; слѣдовательно, переселеніе наше съ семействами въ означенное время навлечетъ тому городу сугубое отягощеніе, служащее къ совмѣстному подверженію величайшей опасности.

Кромѣ того выселеніе наше изъ города Кіева въ настоящемъ случаѣ сопряжено съ неминуемой опасностію въ жизни нашей, также и потому, что всякое новое переселеніе изнуриваетъ (sic) и ослабляетъ здоровье каждаго, а тѣмъ болѣе юношей и женскаго пола, что одно сіе можетъ сдѣлать большое на здоровье ихъ вліяніе; и когда въ окружностяхъ слухи о болѣзняхъ неблагопріятствующихъ, то, водворяясь въ какое-либо новое мѣсто при перемѣнѣ образа жизни, какъ можемъ мы не ожидать вредъ въ здоровьи?.. Одно воображеніе о семъ приводитъ насъ въ трепетъ и разстраиваетъ унылый нашъ духъ.

Въ такомъ особенномъ случаѣ мы не предвидимъ никакого способа къ спасенію, какъ только излить съ сокрушеннымъ сердцемъ

моленіє наше предъ особою Вашего Высокопревосходительства и просить единой милости.

Ваше Высокопревосходительство, воззрите окомъ милосердія на такое жалкое и плачевное положеніє наше, обратите на угнетенную (угнетающую?) насъ участь свойственное великодушной особѣ Вашей вниманіє: не оставьте учинить представленіє Ваше объ отсрочкѣ нашего переселенія изъ города Кіева до 1-го мая слѣдующаго 1831 года, когда температура благоприятнаго воздуха, опровергая (?) жестокости свирѣпствующей болѣзни, вмѣстѣ съ тѣмъ укажетъ намъ удобства къ безопасному выѣзду изъ Кіева.

Декабря 18 дня 1830 года. Подп. Васильковскій купецъ Зеликъ Слуцкій, Васильковскій купецъ Маіоръ Гернеръ, Васильковскій купецъ Соломонъ Бернеръ, Васильковскій купецъ Шлема Лемберхъ.

№ 17.

Відмова військового губернатора на попереднє клопотання.

Кіевской Городской Полици. На поданное мнѣ отъ проживающихъ въ городѣ Кіевѣ евреевъ прошеніє объ отсрочкѣ переселенія ихъ изъ города Кіева въ тѣ мѣста, куда они перечислились до 1 мая 1831 года, предписываю Городской Полици объявить просителямъ. По списку журналомъ Комитета Г. г. Министровъ, Высочайше утвержденнымъ въ 15 день Апрѣля сего года, постановлено: Евреямъ, имѣющимъ въ Кіевѣ недвижимую собственность, отсрочить высылку ихъ изъ Кіева до 1 Февраля 1831 года, о чемъ имъ посредствомъ Губернскаго Правленія и объявлено съ тѣмъ, что недвижимыя имущества ихъ, могущія и послѣ 1 февраля 1831 года, остаться непроданными, подвергнуть оцѣнкѣ и публичной продажѣ посредствомъ губернскаго начальства, на что и дано будетъ сроку по 1 мая 1831 года,— то посему я не смогу ничего сдѣлать къ удовлетворенію означенаго прошенія жительствовавшихъ здѣсь евреевъ, а слѣдуетъ имъ исполнить въ точности Высочайшую волю и поспѣшить продажею своихъ домовъ. Если же которые останутся до 1 февраля непроданными, то и безъ бытности ихъ будутъ проданы мѣстнымъ начальствомъ съ публичныхъ торговъ. При объявленіи сего взыскать съ просителей за сіє гербовую одинъ листъ бумагу слѣдующія въ казенный доходъ деньги, которыя и отправить въ Уѣздное Казначейство.

Підписав: Кіевскій Военный Губернаторъ, Генераль-Лейтенантъ Сенаторъ Княжнинъ.

Отож перед жидами стояла перспектива негайної висилки. Але саме під той час вибухло польське повстання, зробивши жидам велику послугу: висилку їх знову відстрочено на 1 січня 1833 р. ¹⁾

¹⁾ В. П. С. З., т. VI. № 4332.

Через якісь незрозумілі нам політичні міркування Микола I на цей раз не тільки згодивсь на відстрочку жидам, ба навіть запропонував Княжнінові подати їм усякий захист (?).

№ 18.

Пропозиція О. Х. Бенкендорфа сприяти київським жидам у звязку з початком польського повстання.

Милостивый Государь, Борисъ Яковлевичъ.

Повѣренные Кіевскаго Еврейскаго общества, по случаю оканчивающейся Всемилоствѣйше дарованной отсрочки для предположеннаго ихъ переселенія, просятъ о дальнѣйшемъ оной продолженіи. Въ слѣдствіе сего, Его Императорскому Величеству благоугодно, чтобы Ваше Превосходительство, принявъ въ уваженіе настоящія политическія обстоятельства ¹⁾, въ коихъ евреи могутъ иногда быть употреблены съ пользою, объяснились по сему предмету съ Г. Генералъ-Фельдмаршаломъ Графомъ Сакеномъ, на тотъ конецъ, дабы оказать Кіевскому Еврейскому Обществу, по благоусмотрѣнію Вашему, возможное покровительство.

Въ ожиданіи благосклоннаго Вашего увѣдомленія о послѣдующемъ, имѣю честь быть съ совершеннымъ почтеніемъ и такою же преданностію, Вашего Превосходительства покорнѣйшій слуга А. Х. Бенкендорфъ.

№ 5128. 22 декабря 1830 года Его Превосходительству Б. Я. Княжнину ²⁾.

№ 19.

Правленіе Кіевскаго военнаго Губернатора по полицейской части. 6 генваря 1836 г. № 23. Кіевскому Губернскому Правленію. Предлагаю Губернскому Правленію остановить распоряженія свои впредь до особаго разрѣшенія начальства, сдѣланное вслѣдствіе предложенія моего отъ 3 мая 1830 года за № 1014 по предмету высылки изъ Кіева имѣющихъ въ ономъ недвижимую собственность евреевъ къ 1 февраля сего года и продажи принадлежащей недвижимости.

Підписав: Кіевскій военный Губернаторъ Генералъ-Лейтенантъ Сенаторъ Княжнинъ.

№ 20.

№ 1053, 23 февраля 1831 года. Пропозиція Київ. Губ. Правлінню „учинить распоряженіе къ приведенію въ исполненіе Высочайше утвержденнаго положенія Комитета Министровъ отъ 7 февраля

¹⁾ Польське повстання, що почалося въ листопаді 1830 р.

²⁾ Позитивну відповідь київ. військ. губерн. на пропозицію Бенкендорфа надруковано в В. П. С. З. т. VI, № 4532; Пор. Лева н да, стор. 294.

1831 года объ отсрочкѣ на 3 года выселенія изъ Кіева евреевъ, владѣющихъ тамъ недвижимою собственностью, и разрѣшеніи евреямъ, не имѣющимъ собственности въ Кіевѣ, прїѣзжать въ Кіевъ на срокъ не болѣе 6 мѣсяцевъ, согл. указу 2 декабря 1827 г.“ (див. Закон. ВПСЗ т. II № 4332).

№ 21.

Рапорт Київського Магістрата од 19 грудня 1831. № 580, за підписом віята Григорія Киселевського, бургомистра — Антонія Лакерди й Михайла Годаєнка і ратсгера Ф. Коробишова: жиди „...производятъ торговлю безъ платежа соотвѣтствующихъ гильдейскихъ сборовъ...“, що „...противорѣчитъ изданнымъ на сей предметъ узаконеніямъ, вслѣдствіе чего причиняютъ вредъ христіанскому обществу, платящему гильдейскія повинности“.

№ 22.

Упр. К. В. Г. по полиц. части. 6 марта 1831. № 1342. Відповідь Магістрату, Київ. військ. губ. магістратові, що Губ. Правлінню пропонувано виконати царський наказ, що „евреи, единственно имѣющіе законную осѣдность въ Кіевѣ, оставлены здѣсь еще на три года съ правомъ производить торговлю сообразно гильдейскому положенію, то по сему и должны осѣдлые здѣсь евреи платить гильдейскія подати“... Підписав: Княжнинъ.

№ 23.

Отъ Кіев. В. Губ. по части полиц., 11 марта 1831, № 1462—пропозиція урядовцеві для особливих доручень князеві Кудашову „привести въ точную извѣстность, сколько находится въ Кіевѣ евреевъ, имѣющихъ собственную осѣдность..., по какимъ документамъ оныя владѣютъ недвижимою и законны ли тѣ документи, какая у каждаго изъ осѣдлыхъ евреевъ прислуга..., имѣетъ ли каждый изъ оной (право) проживать“... Підписав: Княжнинъ.

№ 24.

Рапорт уряд. для особл. доруч. князя Кудашова од 30 квітня 1832 р. за № 3, з додатком двох списків: 1) жидів з їх родинами й наймитами, „которые сохранивъ осѣдность, имѣютъ право оставаться въ Кіевѣ, согласно Высочайшему повелѣнію“, й 2) жидів, „которые продажею домовъ лишились осѣдности или вовсе ее не имѣли и подлежатъ къ высылкѣ изъ города“.

Зазначки: „Снести съ Министерствомъ, дабы опредѣлить время, съ коего считать отсрочку“.

„Его превосходительство впослѣдствіе рѣшилъ считать со дня Высочайшей отсрочки“.

Доданий до вищезазначеного рапорту „Списокъ евреявъ, жительствующимъ въ 1 и 2 частяхъ города, имѣющимъ собственныя недвижимости“ подае такі числа:

домовъ и лавокъ	67.
владѣльцевъ домовъ — 67, а съ семействами — 456 чел.	
при нихъ: прикащиковъ	7 „
прислуги: (съ семьями)	39 „
<hr/>	
Всего . . 502 .	

Зазначка: „Итого подъ сломку домовъ 53, за експланадой 4, лавки 6.

№ 25.

Отъ Кіевск. воен. Губ-ра. Г. Министру внутреннихъ дѣлъ, № 5574. 5 іюля; повідомляється, что деякі з приписаних до Київа жидів, котрі не мають права власности, коли зминув рік, даний їм для виселення, „укрылись отъ высылки между имѣющими собственность. Нынѣ таковыхъ по произведенному вслѣдствіе жалобъ кіевскихъ гражданъ розысканію открылось 14 семействъ. Обязанъ будучи наблюсти за непремѣннымъ исполненіемъ Высочайшаго указа 2 февраля 1827 года и вмѣстѣ съ симъ отвратить всякій поводъ къ притѣсненію въ настоящемъ случаѣ, я предложилъ Кіевскому Губернскому Правленію относительно евреевъ, неимѣющихъ въ Кіевѣ собственности, сдѣлать надлежащее распоряженіе, съ тѣмъ, чтобы высланы были на жительство въ тѣ города, въ коихъ они приписаны въ продолженіе сего года непремѣнно и по прошествіи 1-го генваря 1833 года въ Кіевѣ отнюдь не оставались“.

№ 26.

Проханія жидів до кіівського ген.-губ. Левашова.

Его высокопревосходительству Кіевскому военному, волинскому и подольскому генераль-губернатору господину генераль-адъютанту и кавалеру Василю Васильевичу Левашову

Представителей Кіевского еврейскаго
Общества Прошеніе.

Разноплеменники одной державы, если ихъ соединяють чувства сродныя одному семейству, во вниманіе такого начальника, какъ Ваше Высокопревосходительство, имѣють между собою равное право на милость и покровъ своего Монарха. Участь племени евреевъ, обитавшихъ въ Кіевѣ, не потому нещастная, чтобы оно зазорнымъ поведеніемъ потеряло то право; и не потому, чтобы Августѣйшій Монархъ родъ нашъ отчуждалъ отъ отцовскаго своего сердца; но по давнему гоненію гражданъ, обилующихъ въ послѣднее время всѣми способами приобрѣсть снисходительность мѣстнаго начальства

до 2-го декабря 1827 года искательство кїевскихъ гражданъ не было увѣнчано; Высочайшій указъ, въ сей день состоявшійся, по представленію бывшаго военнаго губернатора г. генераль-лейтенанта Желтухина, рѣшилъ гражданамъ торжество, евреямъ крайнее разореніе, а обитателямъ г. Кїева ощутительныя невыгоды по торговлѣ и ремесламъ. — Представленіе, сопровождавшее этотъ указъ, основано было на привилегіи, жалованной г. Кїеву королемъ Польскимъ въ 1619 году, которая Самодержавцами Всероссійскими уничтожена 1794-го года, іюля 23-го, 1801-го февраля 13-го и декабря 29-го чисель, наконецъ 1810-го Генваря 22-го дня; слѣдственно г. генераль-лейтенантъ Желтухинъ хадатайствовалъ въ противность указовъ господствующихъ; а послѣдствія отъ того противны общей пользѣ, и нанесли не токмо евреямъ, поселеннымъ въ г. Кїевѣ, роковой ударъ, но и тяжесть разорительную обществамъ иногороднымъ, въ кои мы за силою указа должны были приписаться.

Движимые увѣренностію, что сіе событіе было лишь гнѣвомъ Божиимъ, мы старались находить пути къ его помазаннику, у коего милосердіе есть всегдашнюю волею, а благоденствіе всѣхъ племенъ вѣрнопопданнаго народа, единственною цѣлью. Но хотя всѣ пути при неблаговоленіи мѣстнаго начальства заставлялись терномъ, однако Всемиловѣйшій Монархъ услышалъ вопль многихъ семействъ, и въ 7-й день февраля 1831-го года соизволилъ отсрочить выселеніе изъ г. Кїева впредь на три года.

Сей видимый примѣръ чадолубивыхъ чувствъ всенароднаго отца доказываетъ, что Его Императорское Величество всегда готовъ соглашать волю свою съ защитою подданныхъ отъ разоренія и бѣдствій. Недостаетъ намъ только предстательства въ мѣстномъ начальникѣ: дабы злополучная участь еврейскаго общества измѣнилась на первобытное блаженство, жить на той землѣ, гдѣ прахъ и кости ихъ предковъ.

Ваше Высокопревосходительство являетесь краю, Высочайше Вамъ ввѣренному, ангеломъ утѣшенія, воззрите безусловно на племя наше, которое наравнѣ со всѣми благоговѣтъ къ своему Монарху, предано Его Величеству безпредѣльно; послушно законамъ и властямъ, усердно пользаясь отечества, принявшаго насъ въ нѣдра свои. Не оставьте обратить вниманіе на подносимую у сего записку, въ коей изложены всѣ обстоятельства борьбы кїевскихъ гражданъ съ обществомъ евреевъ, колеблющейся 27 лѣтъ; изложенъ предметъ умоляній нашихъ и поводы къ тому. — Соизвольте наконецъ удостоить насъ своимъ сильнымъ покровомъ ради той утѣхи, каковую Ваше Высокопревосходительство ежедневно ощущаетъ при каждой возможности къ благодѣянію.

Купецъ Пейсахъ Равша, купецъ Соломонъ Бернеръ, купецъ Берко Дубенскій, купецъ Айзикъ Гернеръ, купецъ Янкель Фихтенгольцъ. 1832-го года, іюня 30 дня, г. Кїевъ.

№ 27.

*Записка, що її подали київські жидаи вкупі з їхнім проханням
з 30 червня 1832 р.*

Євреи поселились въ г. Кіевѣ, начали заниматься торговлею и ремеслами съ 1794-го года; на основаніи Высочайшаго указа, состявшагося того же года въ 23 день іюля, коимъ позволено избирать имъ города Кіевской губерніи для жительства и промысла.

Общество гражданъ съ прошествіемъ пяти лѣтъ, замѣтивъ: что євреи по образу скромной своей жизни и способностямъ къ рукодѣлю, возмогутъ отправлять торговлю безобидную для себя и покупщиковъ, а ремеслами за дешевую цѣну угодить всякому жителю, предположили ходатайствовать у начальства о ихъ изгнаніи, принявъ къ той цѣли оплотомъ привилегію, жалованную г. Кіеву въ 1619 году польскимъ Королемъ Сигизмундомъ. — Но, въ разрѣшеніе первоначальной ихъ жалобы, бывшій генераль-прокуроръ Оболяниновъ сообщилъ тогдашнему Кіевскому Военному Губернатору Феншу 1801 г. февраля 13-го съ № 2061-мъ Высочайшую волю: „євреевъ никуда не переселять, оставить ихъ на жительствѣ въ Кіевѣ“.

Съ тѣхъ поръ євреи и болѣе селясь въ здѣшнемъ городѣ, не могли ожидать измѣненія судьбы своей — граждане же Кіевскіе, спустя лѣтъ девять, возобновили искательство прежнее; добавляя къ привилегіи Короля Польскаго разныя клеветы на євреевъ и грамоту, Высочайше пожалованную въ 29 день декабра 1801 г., коею утверждены для г. Кіева только права и преимущества, существовавшія до означеннаго дни безъ отмѣны, что есть очевидно изъ сообщенія г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ, послѣдовавшаго на имя гражданского губернатора 1810-го года генваря 22-го за № 75-мъ, когда Его Сіятельство князь Куракинъ по собранію отъ мѣстнаго начальства всѣхъ свѣдѣній, каковыя предлежало соображать при рѣшеніи вторичной жалобы кіевскаго магистрата, дѣло полное всеподданѣйше доложилъ Государю Императору, и по разрѣшеніи сообщилъ тайному совѣтнику Панкратьеву слѣдующія достопамятныя слова: „Его Величество, усматривая, что євреи начали селиться въ г. Кіевѣ по общему дозволенію съ 1794-го года и ихъ тамъ 452 души; что еще съ 1801-го года повелѣно изъ онаго ихъ не переселять; что грамота, въ томъ году Кіеву данная, подтверждаетъ именно только тѣ права и преимущества, кои безъ отмѣны существуютъ, и поколику оныя сообразны съ общими постановленіями и законами; терпимость же євреевъ въ ономъ съ законнаго дозволенія уже болѣе 15-ти лѣтъ существуетъ; что выселеніе ихъ сопряжено будетъ съ чрезвычайнымъ для нихъ разореніемъ; что по самому положенію объ нихъ назначены для жительства ихъ преимущественно города, нежели села и деревни, гдѣ они не столько могутъ быть полезны; и что если выходятъ отъ нихъ какіе-либо безпорядки вообще по житель-

ству и промысламъ; то оныя должны прекращаться бдительностью начальства и дѣйствиємъ законовъ;—Высочайше повелѣтъ изволилъ: „оставить евреевъ въ г. Киевѣ въ настоящемъ положеніи“.

Прочитывая сіи слова, гонимое племя евреевъ проливало слезы душевной благодарности и боготворило Монаршую мудрость,—частныя привилегіи, права и преимущества въ царствѣ такъ огромномъ, какъ Россія, вредны общему благоденствію вѣрноподданныхъ, затрудняютъ единообразное управление народомъ и противны самодержавной власти, а событія минувшія доказываютъ, что опасны даже цѣлостному состоянію государства, подстрекая самолюбіе и вольнодумство, двѣ явныя страсти нынѣшняго вѣка.

Сіи достопамятныя слова, казалось, положили твердый предѣлъ на всегда искательству кievскихъ гражданъ. Но они съ восшествіемъ на престолъ царствующаго нынѣ Государя Императора рѣшились еще продолжать свое стремленіе. Находившійся чиновникомъ съ особой довѣренностью, при бывшемъ военномъ губернаторѣ г. Генераль-Лейтенантѣ Желтухинѣ, коллежскій совѣтникъ Гудимъ-Левковичъ, туземный родственникъ многимъ здѣшнимъ гражданамъ, увѣрилъ того начальника закрытіемъ посредствующихъ обстоятельствъ, что евреи поселились въ Киевѣ въ противность привилегіи, жалованной гражданамъ 1619-го года, а утверждаемой каждымъ Самодержцемъ Всероссійскимъ, и что отъ нихъ происходитъ зло въ городѣ по промышленности, а казнѣ вредъ. Г. Генераль-Лейтенантъ Желтухинъ, влекомый желаніемъ завести лучшее и видѣть законы въ должной силѣ, вошелъ съ всеподданнѣйшимъ представленіемъ къ Государю Императору о необходимости воспретить евреямъ постоянное жительство въ г. Киевѣ. Его Императорское Величество во 2-й день декабря 1827-го года соизволилъ удостоить то представленіе Высочайшимъ именемъ и издать слѣдующія правила: что евреи Купцы 1-й и 2-й гильдіи могутъ пріѣзжать въ Киевъ на контракты и ярманки, торговать во время оныхъ въ лавкахъ; но имъ воспрещается давать довѣренности евреямъ—купцамъ 3-й гильдіи и мѣщанамъ для того, чтобы сіи послѣдніе подъ таковымъ предлогомъ не пользовались промыслами, имъ воспрещенными; что евреи могутъ имѣть въ Киевѣ временное пребываніе не далѣе 6 мѣсяцевъ; по виннымъ откупамъ внѣ Киѣва, по разнымъ подрядамъ и поставкамъ, по оптовымъ покупкамъ товаровъ для отправления на фабрики и заводы ихъ; или вообще въ тѣ мѣста, въ коихъ постоянное пребываніе имъ дозволено; по векселямъ и другимъ обстоятельствамъ и по дѣламъ собственнымъ или общественнымъ, въ присутственныхъ мѣстахъ производимымъ, однакожь ни тѣ, ни другіе не должны разносить товаровъ по домамъ; чтобы пріѣзжающимъ на контракты и ярманки, по окончаніи оныхъ, никакой отсрочки не давать, а пріѣзжающимъ по дѣламъ вышеозначеннымъ допускать оную не далѣе 6 мѣсяцевъ; что евреи, имѣющіе въ Киевѣ осѣдлости или только припи-

санные къ сему городу, должны въ теченіе одного года переписаться въ другіе города, открытые для постоянного ихъ пребыванія; что евреямъ, выводимымъ изъ Кіева, кои имѣютъ дома, земли, лавки и другую недвижимую собственность въ городѣ, предоставитъ оное продать въ теченіе двухъ лѣтъ; но если же въ продолженіе сего срока имѣнія не продадутъ, то оцѣнивать оное отъ правительства и въ теченіе 3-хъ мѣсяцевъ продавать съ публичнаго торгу въ пользу хозяевъ имѣнія. Что до продажи недвижимаго имѣнія, т. е. въ теченіе двухъ лѣтъ, евреи, онымъ владѣющіе, могутъ оставаться въ Кіевѣ со своими семействами, но послѣдній годъ уже не иначе, какъ по пашпортамъ того города, въ который переселились они по истеченіи перваго года; что окончательную высылку евреевъ изъ Кіева произвести: имѣющихъ недвижимую собственность по прошествіи двухъ лѣтъ; приписанныхъ къ Кіеву, но не имѣющихъ таковой собственности, по истеченіи года; а проживающихъ въ семъ городѣ безъ приписки къ оному, по окончаніи 6 мѣсяцевъ съ изданія настоящихъ правилъ; и что евреямъ первыхъ двухъ разрядовъ дозволить заниматься промыслами въ г. Кіевѣ по общимъ положеніямъ въ теченіе одного года, но они не могутъ заключать контрактовъ, предполагающихъ постоянное ихъ пребываніе въ Кіевѣ. — О исполненіи сихъ правилъ, Государь Императоръ, повелѣвая бывшему военному Губернатору г. Генераль-Лейтенанту Желтухину, всемилостивѣйше возложилъ на его непосредственную отвѣтственность защищать евреевъ отъ всякихъ притязаній при такомъ выселеніи.

Такъ сбылось неожиданное, но роковое несчастье! Сколь ни священна Монаршая воля, паче для евреевъ, которые, со времени разрушенія самостоятельности ихъ народа и разсыпки въ разныя державы, отличались вѣрностью къ царямъ своимъ; которыхъ горсть подданная скипетру Самодержцевъ Всероссійскихъ, всегда смиренно-послушна и съ безпредѣльнымъ усердіемъ участвовала въ войнѣ противу французовъ, за что генваря 9-го 1813 года удостоена благоволеніемъ спасителя всея Европы, нынѣ почивающаго въ Бозѣ Государя Императора Александра I, а въ слѣдующій день, по Высочайшему повелѣнію, охраннымъ листомъ; — за всѣмъ тѣмъ упомянутая Монаршая воля излила на кіевское общество евреевъ и немощныя ихъ семейства потерю достоянія, у кого оно было; насущнаго прокормленія, кто кусокъ хлѣба снискивалъ трудами отъ зажиточныхъ одновѣрцовъ или руководѣліями обитателей города. Обрекла то общество быть тягостію обществамъ иногороднимъ по взносу податей; быстро сближается къ нищетѣ и гладу; симъ первымъ причинамъ, вовлекающимъ многихъ въ преступленія.

Невозможно съ опредѣлительностію исчислить всѣхъ бѣдствій, завѣшенныхъ надъ тысячею главами еврейскаго племени — осѣдлые въ собственныхъ домахъ, по неволѣ сбывая оныя за безцѣнокъ, лишаются вдругъ одной половины имущества; остальная же пропа-

даєть съ водвореніємъ ихъ на новое жительство; купцы въ первыхъ шести мѣсяцахъ по объявленіи указа, потерявъ прикащиковъ, сидѣльцевъ и прислугу изъ одновѣрцовъ, неприписанныхъ къ Києву, тотчасъ разстроились въ торговлѣ; по мѣрѣ безпокойства душевнаго, торговля и промышленность ихъ еще болѣе тускла, а кредитъ, единственная душа коммерціи, упадая гласно, поразилъ основаніе купцовъ до того, что каждый изъ нихъ долженъ оставить статью важную въ государствѣ, казнѣ полезную, жителямъ безобидную, кормившую собственное семейство съ прислугою и дававшую способы участвовать въ платежѣ податей за бѣдныхъ; руководѣльники и ремесленники разнаго рода, поселяясь въ мѣстахъ, гдѣ таковыхъ излишество, а требующихъ недостатокъ; немедленно лишаются сами пропитанія, отяготяютъ общество своею жизнію и казенными повинностями; а въ послѣдствіе времени и то общество, крайнѣ обезсилено, умножитъ лишь недоимки, нищихъ и преступниковъ.

Словомъ, бѣдствія, завѣшенныя надъ тысячею главъ того гонимаго племени, столь велики, что при увѣренности въ чадолубивомъ милосердіи Государя Императора, изрекшаго по восшествіи на прародительскій престолъ къ вѣрнопопданному народу сіи незабвенныя слова: „что царствованіе Его Величества будетъ лишь продолженіемъ царствованія благословеннаго брата Государя Императора Александра I“, — невозможно полагать оныхъ непремѣнными. Монархъ покаралъ и онъ соизволить помиловать, какъ добрый отецъ.

Въ семъ убѣжденіи, выводимое изъ Києва общество евреевъ дерзнуло всеподданнѣйше испрашивать Августѣйшаго воззрѣнія на ихъ судьбу; прибѣгло къ разнымъ особамъ, исполненнымъ великодушія и къ трону приближеннымъ: о исходатайствованіи, если не отмины, Высочайшей воли во вся, по крайней мѣрѣ всемилостивѣйшаго права селиться тѣмъ евреямъ особымъ форштатомъ за г. Києвомъ на лѣвомъ берегу рѣки Лыбеди, по Васильковской дорогѣ, что одно могло бы отвратить совершенное разореніе многихъ семействъ; сберечь пользу казны на будущее время отъ промышленности и государственныхъ сборовъ; доставить постороннимъ обитателямъ города прежнія выгоды, какія они получали отъ умѣренной продажи товаровъ, отъ дешевой цѣны ремеслъ и рукотѣлій еврейскихъ; и охранить иногороднія общества отъ тягостнаго прилива новыхъ, а истинно бѣдныхъ, членовъ. — Вопль страдальцевъ и предстательство великодушныхъ ходатаевъ испросило уже у Престола отсрочку выселенія евреевъ впредь на три года, а сей опытъ Монаршей милости доказываетъ, что Государь Императоръ всегда готовъ соглашать повелѣнія свои съ защитою подданныхъ, не взирая на различіе ни ихъ рода, ни вѣры; поэтому самому они осмѣливаются умолять Ваше Высокопревосходительство усты отдаленнаго потомства, дабы изволили сжалиться надъ горькимъ жребіемъ изгоняемыхъ евреевъ! и вникнувъ обстоятельно въ глубину цѣли

гражданъ, нынѣ въ маломъ числѣ старожилыхъ; въ привилегіи, жалованныя и утверждаемыя какъ имъ, такъ и евреямъ; въ особенности въ достопамятное Высочайшее разрѣшеніе вторичной жалобы кievскаго магистрата, объявленное бывшимъ Г. Министромъ Внутреннихъ Дѣлъ княземъ Куракинымъ, тайному совѣтнику Панкратьеву 1810-го года генваря 22-го съ № 75-мъ; и въ пользу, отъ чего оной болѣе ожидать можно, доставить новый поводъ Монаршему милосердію изливаться на вывозимыхъ изъ Кіева евреевъ, испрашиваниємъ, если не отмѣны во вся указа, состоявшагося во 2-й день декабра 1827-го года, по крайней мѣрѣ права селиться имъ особымъ форшта-томъ по Васильковской дорогѣ на лѣвомъ берегу рѣки Лыбеди, а собственнымъ чувствамъ Вашего Превосходительства доставить столь пріятную утѣху, сколь будетъ прочно спасеніе евреевъ и тѣ теплыя ихъ молитвы, которыя воздавать будутъ за здравіе Великаго Монарха, всего Императорскаго дому и достойныхъ его намѣстниковъ.

№ 28.

Управленіе Кіевскаго Военнаго, Подольскаго и Волинскаго Генераль-Губернатора. По части судной. Г. Кіевъ, 6 іюля 1832, № 5678. Кіевской Градской Полиціи.

Купцамъ Пейсаху Равшѣ, Соломону Бернеру, Беркѣ Дубенскому и Айзику Гернеру... предписываю объявить, что за силою Высочайшаго повелѣнія 7-го февраля 1831 года, назначающаго окончательный трехгодичный срокъ къ высылкѣ евреевъ изъ Кіева, и положенія Комитета Г.г. Министровъ 3 ноября 1828 года, коимъ просьба евреевъ о поселеніи на рѣкѣ Лыбеди оставлена безъ уваженія, о чемъ объявлено самимъ нынѣшнимъ просителямъ съ подпискою, я не вправѣ по симъ предметамъ входить съ представленіемъ.

Підписав: Генераль-Губернаторъ Генераль-Адъютантъ Левашевъ¹⁾).

№ 29.

Управленіе Кіевскаго Военнаго, Подольскаго и Волинскаго Генераль-Губернатора. По части судной. Г. Кіевъ, 6 іюля 1832, № 5676. Кіевскому Губернскому Правленію: Препровождая при семъ списки евреямъ: 1) имѣющимъ осѣдлости въ городѣ Кіевѣ и 2) неимѣющимъ осѣдлости и предназначеннымъ къ высылкѣ изъ г. Кіева,

¹⁾ Цей наказ Левашова був, очевидячки, вимушений, бо він увесь час негативно ставивсь до домагань кievських купців і міщан про виселення жидів із Киіва. Він добре вгадав справжні причини, що спонукали певні групи христіян вимагати виселення ненавидних їм жидів з тієї або тієї місцевости. Так, напр., на клопотання кievських купців-христіян про виселення конкурентів-жидів із Киіва, генерал-губернатор обізвався, що залишити жидів у Киіві він вважає „полезнымъ въ томъ отношеніи, что они при умѣренности и простотѣ въ жизни, имѣють возможность продавать товары гораздо дешевле; такъ что рѣшительно можно сказать, что съ высылкой евреевъ многіе товары и издѣлія не только вздорожають, но и вовсе невозможно будетъ ихъ имѣть. Посему

составленные камеръ-юнкеромъ княземъ Кудашевымъ...., предлагаю.... учинить распоряженіе къ приведенію въ исполненіе Высочайшаго указа 2 декабря 1827 года относительно евреевъ, неимъющихъ въ Кіевѣ осѣдлости, съ тѣмъ, чтобы въ продолженіе сего года непременно высланы были на жительство въ тѣ мѣста, гдѣ они состоятъ приписанными, и по прошествіи 1 генваря 1833 года въ Кіевѣ не оставались. При чемъ предлагаю также поручить кому слѣдуетъ имѣть строгое наблюденіе, что не имъющіе права по законамъ на торговлю въ Кіевѣ и другіе промыслы отнюдь не производили оныхъ въ подрывъ Кіевскимъ гражданамъ.

Генераль-Губернаторъ Генераль-Адъютантъ Левашевъ.

(В справі бракує списка жидів, що не мають права осілости та що їх призначено до висилки з Київа, так само, як зізнань жидів, копій різних купчих, розписок, угод, свідоцтв, вірчих листів, надісланих до Губ. Правління за описом, що його додано до попереднього відношення).

№ 30.

Отъ Кіевскаго... Генераль-Губернатора. № 5677. 6 іюля, 1832 Кіевской Градской Полици. На поданное мнѣ отъ общества торгующихъ Кіевскихъ жителей, гражданъ, купцовъ и ремесленниковъ прошеніе о высылкѣ евреевъ изъ Кіева до 1-го генваря 1833 г. и о воспрещеніи торговли и промысловъ тѣмъ изъ нихъ, кои не имъють на сіе законнаго права, предписываю объявить, что на положеніе Комитета Г.г. Министровъ о дозволеніи евреямъ, имъющимъ въ Кіевѣ собственность, оставаться до 1 генваря 1833 года, послѣдовало 7-го февраля 1831 года собственноручное Его Императорскаго Величества Высочайшее повелѣніе: „отсрочить выселеніе на три года“, а какъ прежняя предъ симъ отсрочка кончилась 1-го февраля 1831 года, то вновь послѣдовавшая должна продолжаться до 1-го февраля 1834 года. По предмету же просьбы о высылкѣ изъ Кіева неимъющихъ собственности и о воспрещеніи торговли и промысловъ не имъющимъ на сіе законнаго права, предложено мною Кіевскому Губ. Правленію сдѣлать надлежащее распоряженіе.

Підписав: Левашевъ.

нельзя не предпочесть пользы жителямъ личнымъ выгодамъ, ожидаемымъ христіанскимъ купечествомъ отъ удаленія евреевъ“.

Побоювання ці були слухні, і це видно з того, що підвищення цін на всі потреби почалося в Київі, як тільки виконано наказу про виселення жидів із Київа, та що купці-христіяни не тільки не дали державному скарбові ніякої користі, відколи виселено жидів, а навіть навпаки „начальство при производившихся торгахъ на всѣ значительные и экстренные подряды и поставки, видя явную наклонность ихъ ко вреду казны, вынуждено было постоянно всѣ эти операціи отдавать евреямъ, дѣлавшимъ весьма выгодное пониженіе цѣнъ“. (В. П. С. З. т. VIII, № 6418; И. Г а л а н т ъ, Черта еврейской осѣдлости, стор. 21—22).

№ 31.

Кіевскій... Генераль-Губернаторъ. 11-го ноября 1832. № 12855. Кіевскому Губернскому Правленію. Получивъ... рапортъ Кіевского Городового Магистрата обще съ городской Комиссіею отъ 10 ноября за № 3495 о производимыхъ евреями по торговлѣ злоупотребленіяхъ, я препровождаю рапортъ сей на разсмотрѣніе Губернскаго Правленія, предлагая о распоряженіи онаго Правленія какъ по сему рапорту, такъ и по означенному предложенію моему отъ 6 іюля № 5676 меня увѣдомить.

Примітка: Відповіди Губерніяльного Правління та розпорядження його в справі немає.

№ 32.

№ 13120, 17 ноября. Кіевскому Губернатору. Канцелярія г. Генераль-Губернатора, вслѣдствіе предписанія Его Превосходительства, честь имѣеть препроводить... докладную записку кіевскихъ гражданъ о подтвержденіи здѣшнимъ градской полиціи и полицмейстеру исполнить требованіе магистрата о высылкѣ изъ Кіева не имѣющихъ здѣсь осѣдлости евреевъ и о воспрещеніи разноски по домамъ товаровъ.

Примітка: Записки в справі немає.

№ 33.

Березня 12 дня 1833 р. Київ. полицмайстра, подання короткого списку „по собраннмъ свѣдѣніямъ черезъ частныхъ приставовъ“ про кількість жидів згідно з приписом в. г-ра № 1205 од 3 березня 1833 р.

	муж.	жен.
Имѣющихъ осѣдлость	312	305 = 618
Неимѣющихъ оной	192	75 = 267
	504	381 = 885

№ 34.

Відповідь Київ. полицм-ра на припис од 15 березня 1833 р. № 2123. „Число евреевъ, не имѣющихъ осѣдлости, составляется изъ:

прибывшихъ для временнаго пребывания . . . м. 83, ж. 26 = 109
 подлежащихъ высылкѣ къ 1 января . . . м. 60, ж. 38 = 98
 необходимой прислуги при имѣющихъ осѣдлость м. 49, ж. 11 = 60“.

№ 35.

Милостивый Государь Василій Васильевичъ. Въ первыхъ числахъ февраля прошедшаго 1831 года, по всемилостивѣйшему соизволенію Государя Императора было отсрочено кіевскимъ евреямъ, имѣющимъ недвижимую собственность, выселеніе ихъ изъ Кіева на три года.

Нынѣ означенные евреи просятъ, чтобы имъ дозволено было поселиться на рѣкѣ Лыбеди.

Долгомъ поставляя препроводить при семъ записку, поданную мнѣ отъ кievскихъ евреевъ, на благоусмотрѣніе Вашего Превосходительства, покорнѣйше прошу Васъ, Милостивый Государь, сообщить мнѣ по предмету сему Ваше мнѣніе. Съ совершеннымъ почтеніемъ и преданностью имѣю честь быть Вашего Превосходительства покорнѣйшій слуга графъ Бенкендорфъ.

№ 866, 26 февраля 1833. Его Пр-ву В. В. Левашеву.

№ 36.

Записка по предмету оканчивающейя всемилостивѣйше дарованной отсрочки Кіевскому Еврейскому Обществу.

Одному сильному предстательству Вашему, Сіятельнѣйшій графъ, у трона Кіевское Еврейское Общество обязано незабвенною благодарностію за то, что роковой часъ изгнанія онаго изъ города Кіева былъ еще остановленъ.... Общество,.... покорствуя Высочайшему предопредѣленію, нынѣ умоляетъ только о томъ, чтобы по крайней мѣрѣ смягчить оное, колико то возможно будетъ, дозволеніемъ поселиться внѣ города на мѣстѣ, называемомъ Лыбедь. Дарованіе всемилостивѣйшей отсрочки прошло такъ сказать среди непредвидѣнныхъ и самыхъ неблагопріятныхъ стеченій: бывшаго въ западныхъ губерніяхъ возмущенія (гдѣ только евреямъ предоставлено водворяться) и жестокой повсемѣстной смертности отъ существовавшей холеры; слѣдственно все сіе въ совокупности препятствовало уже всякимъ предпріятіямъ.

На семъ то основаніи Кіевское Еврейское Общество приняло смѣлость прибѣгнуть къ особѣ Вашего Сіятельства съ новой всепкорнѣйшей просьбою: довести о положеніи нашемъ до свѣдѣнія благодѣющаго Монарха, — не благоугодно ли будетъ потребовать отъ г. Кіевского Военнаго Губернатора предварительнаго мнѣнія, въ которомъ бы согласилъ и Высочайшую волю и самую возможность къ выполненію оной, сколько можно съ меньшимъ разстройствомъ, по внимательномъ соображеніи всѣхъ мѣстныхъ обстоятельствъ.

(Підписали: Соломонъ Бернеръ, Пейсахъ Равша, Мейеръ Гернеръ, Янкель Фихтенгольцъ).

№ 37.

Министерство внутреннихъ дѣлъ. Департаментъ Полиціи Исполнительной. Отдѣленіе 2, Столъ 2, 28 февраля 1833, № 483. О сообщеніи свѣдѣнія. Господину Кіевскому военному Губернатору, волынскому и подольскому Генераль-Губернатору. Довѣренныя отъ Кіевского Еврейскаго Общества евреи, купцы: Соломонъ Бернеръ, Пейсахъ Равша, Мейеръ Гернеръ и Янкель Фихтенгольцъ, прислали

въ Министерство внутреннихъ дѣлъ просьбу о исходатайствованіи выселяемымъ изъ города Кіева евреямъ всемилостивѣйшаго дозволенія поселиться особымъ форштатомъ за городомъ Кіевомъ на правомъ берегу рѣки Лыбеди, въ отвращеніе совершеннаго разоренія многихъ семействъ, могущаго послѣдовать отъ переселенія ихъ въ другія дальнія мѣста.

Означенную просьбу довѣренныхъ отъ Кіевского Общества евреевъ съ приложеніями честь имѣю препроводить у сего къ Вашему Превосходительству на разсмотрѣніе и покорнѣйше прошу Васъ... сообщить миѣ... нужныя по содержанію оныхъ свѣдѣнія и заключенія Вашего Превосходительства.

Министръ внутреннихъ дѣлъ, Статсъ-Секретарь Д. Блудовъ.
Директоръ Покровскій.

№ 38.

Его Высокопревосходительству господину Генераль-Лейтенанту Кіевскому военному Губернатору, Управляющему Гражданскою частью Подольской и Волынской губерніи, Генераль-Губернатору и разныхъ орденовъ кавалеру Василю Васильевичу Левашову.

Кіевского Магистрата Р а п о р т ъ.

Магистратъ сей, слушалъ предложеніе кіевского войта Киселевскаго, при которомъ препровождая прошеніе Кіевского общества гражданъ, купцовъ, ремесленниковъ и мѣщанъ на имя его, войта, прошлаго марта 20-го числа поданное, коими изъясняя, что Господинъ Кіевскій Гражданскій Губернаторъ въ присутствіи его, войта, 16-го числа сего марта объявилъ имъ, просителямъ, что на разсмотрѣніе его г. Гражданскаго Губернатора поступило всеподданнѣйшее прошеніе евреевъ, поданное ими Государю Императору, о дозволеніи имъ имѣть дома на вновь отведенныхъ подъ поселеніе мѣстахъ по рѣкѣ Лыбеди, и что сужденіе о семъ предметѣ произойдетъ въ особо учрежденномъ Комитетѣ.

Высочайшимъ указомъ, 2-го декабря 1827-го года послѣдовавшимъ, возбранено всѣмъ вообще евреямъ имѣть въ городѣ Кіевѣ постоянное жительство и осѣдность, а тѣмъ изъ нихъ, кои имѣютъ дома, повелѣно продать оныя въ положенный срокъ; и хотя... 7-го февраля 1831 года таковой срокъ отдаленъ еще на три года, но и въ семъ послѣднемъ Высочайшемъ повелѣніи всякое новое приобрѣтеніе домовъ и недвижимости евреямъ воспрещено; изъ сего усмотрѣть можно, что за силою ясно изображенной Высочайшей воли прошеніе евреевъ о дозволеніи имѣть дома въ городѣ Кіевѣ на новомъ мѣстѣ по рѣкѣ Лыбеди должно быть отвергнуто и сужденіе по оному казалось бы уже неумѣстнымъ, но какъ такое сужденіе рождаетъ во всѣхъ ихъ просителей опасеніе, чтобы прошеніе евреевъ по какимъ либо причинамъ не могло быть уважено.

А какъ войту, яко гражданину и начальнику города, весьма извѣстно какимъ подрывомъ подвергались и нынѣ подвергаются торговля и промыслы отъ евреевъ, и что съ тѣхъ поръ, какъ большая часть изъ нихъ переселена изъ Кіева, начали мало по малу возникать ремесла между обывателями христіанской вѣры, пробудилась дѣятельность дотолѣ убитая и нѣкоторое довольствіе. Движеніе пробужденной промышленности въ мѣщанскомъ сословіи начало примѣтно выказываться, — все сіе однакожь истребитя въ самомъ началѣ, если дозволено будетъ евреямъ поселиться въ Кіевѣ, ибо не пройдетъ и десяти лѣтъ, какъ Кіевъ наполнится евреями, торговля, промыслы и ремесла перейдутъ въ ихъ руки, и коренные жители составляютъ жалкое и утѣшенное народонаселеніе, какъ во всѣхъ вообще польскихъ періодахъ, гдѣ евреи постоянное пребываніе свое имѣютъ. Вотъ какова участь угрожаетъ всѣмъ настоящимъ обывателямъ города Кіева Христіанской вѣры, и потому они, просители, прибѣгая къ войту, какъ начальнику его... просятъ принять дѣятельное участіе въ семъ дѣлѣ... умоляютъ г.г. начальниковъ губерніи о покровительствѣ къ защитѣ о недозволени евреямъ имѣть въ городѣ Кіевѣ осѣдность, какъ сопровождаемой разореніемъ ихъ, просителей... По справкѣ же въ магистратѣ оказалось, что въ Высочайшемъ указѣ во 2-й день декабря прошедшаго 1827 года на имя бывшего Кіевскаго военнаго Губернатора и кавалера Желтухина послѣдовавшемъ, изображено сіими словами: разсмотрѣвъ представленіе ваше о необходимости воспретить евреямъ постоянное въ городѣ Кіевѣ жителство, и находя, что пребываніе ихъ въ томъ вредно для промышленности города сего и для самой казны, а сверхъ того противно правамъ и привилегіямъ, въ разныя времена городу Кіеву жалованнымъ и впослѣдствіи особыми указами и грамотами подтвержденнымъ а потому и велѣно евреевъ бывшего здѣшняго кагала переселить въ другіе города по желанію ихъ, неимѣющихъ осѣдлости въ теченіе одного года, а имѣющихъ въ семъ городѣ свои осѣдлости въ теченіе двухъ лѣтъ, по каковому повелѣнію и учиненному Кіевскою Казенною Палатою распоряженію евреи бывшего кіевскаго кагала по желаніямъ ихъ хотя и перечислены въ другіе города и изъ нихъ неимѣющіе... осѣдлости часть хотя и высланы изъ города Кіева въ тѣ мѣста, куда кто записался, остались же невысланными имѣющіе въ семъ городѣ осѣдлости купцы Васильковскіе Соломонъ Бернеръ, Янкель Фихтенгольцъ, Мееръ Гернеръ, Мендель Сатановскій, Пинхосъ Шлафтейнъ, Мамця Слуцкая и Елисаветграда Хаимъ Зильбербергъ съ товарищи ихъ, которые... объ отсрочкѣ... ходатайствовали..., по которому ходатайству указами здѣшнихъ Губернскаго правленія и Казенной Палаты №... дано знать, что положеніемъ Комитета г.г. Министровъ, въ 27 день 1831 года удостоеннымъ Высочайшаго утвержденія, дозволено евреямъ, имѣющимъ въ Кіевѣ недвижимую собственность, оставаться въ ономъ на жителствѣ на

три года и производить торговлю согласно гильдейскому положению; въ 14 день ноября... 1824 года состоявшемуся, которымъ постановлено: § 60-мъ — приѣзжимъ купцамъ и военнаго званія людямъ, равно какъ и евреямъ въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ имъ дозволено только временное пребываніе, запрещается продажа товаровъ изъ домовъ или разносомъ (наведено §§ гильдійного статуту, що впорядковують торговлю та карають за безпатентову торговлю), по каковому дозволенію евреи, пользуясь свободою пребыванія въ Кіевѣ одни — подъ предлогомъ владѣнія имѣніями, другіе — съ шестимѣсячными видами, а нѣкоторые — и безъ всякихъ видовъ, не отбывая никакихъ городскихъ повинностей, не взирая на... гильдейское постановление, производятъ торговлю, предоставленную купечеству, занимаясь вмѣстѣ съ тѣмъ и разною промышленностью по городу Кіеву, присвоенную ремесленникамъ, записаннымъ въ цехи, и... многіе, не имѣющіе гильдейскаго права, не только таковой торгъ производятъ въ открытыхъ лавкахъ на имя своихъ сообщниковъ, имѣющихъ оное, но даже допускаютъ себя торговать противузаконно разноскою по домамъ товаровъ, о каковыхъ противозаконныхъ дѣйствіяхъ евреевъ Кіевское Общество Гражданъ, купцовъ, ремесленниковъ прошлаго 1832 года октября 24 поданнымъ въ сей магистратъ прошеніемъ просило учинить распоряженіе, дабы до истеченія.... отсрочки общей высылки евреевъ изъ Кіева тѣ изъ пребывающихъ здѣсь, которые, не имѣя собственности и осѣдлостей и никакихъ видовъ на право торговли, были высланы изъ города, и къ отвращенію впредь заниматься остающимся до означеннаго времени осѣдымъ разноски для продажи тайно по домамъ товаровъ, по которому прошенію состоявшеюся въ Кіевскомъ Магистратѣ резолюціею заключено: въ Кіевскую полицію и въ особенности г. Полиціймейстеру сообщить, и сообщено торговымъ депутатамъ, предписать и предписано указами, чтобы они... всѣхъ производящихъ въ семъ городѣ торговлю евреевъ и другихъ торговцевъ немедленно обревизовали..., и что ими учинено будетъ, магистратъ увѣдомить съ представленіемъ о всѣхъ торгующихъ евреяхъ вѣдомости;.. дабы никто изъ евреевъ до назначеннаго ими въ семъ городѣ жительства купеческой торговли безъ установленныхъ свидѣтельствъ и въ разнось по домамъ... не производилъ... Кіевскому Губернскому Правленію.... представлено и Вашему Высокопревосходительству... 1832 года ноября 11-го, и отъ Вашего Превосходительства магистрату дано знать, что тотъ рапортъ для учиненія по нему... распоряженія... переданъ въ Кіевское Губернское Правленіе, но что онымъ... учинено, въ магистратѣ свѣдѣній не имѣется, и евреи... не только имѣющія свои осѣдлости, но и прибывшіе.... изъ разныхъ мѣстъ, производятъ по прежнему.... торговлю... и упражняются ремесломъ, во вредъ здѣшнему Купечеству и ремесленникамъ, не отбывая.... городскихъ и общественныхъ.... повинностей; для того...

магістратъ сей представляеть просить, уваживъ изъясненныя обстоятельства,.... дозволенія евреямъ къ поселенію вблизи черты городской не допустить, чѣмъ исполнится Высочайшая воля, въ указѣ 2-го декабря 1827 года изображенная. Его Императорскаго Величества прародительной отчины Богомъ хранима города Кіева Бургомистръ Иванъ Лакерда. Бургомистръ Демьянъ Миславскій. Ратсгеръ Андрей Мирный. Ратсгеръ Федоръ Коробишевъ. Титулярный совѣтникъ (підпис).

Апрѣля 6 дня 1833 года. № 986.

№ 39.

Кіевскому магистрату № 3243, 7 апр. 1833.

... даю знать, что я... требую отъ Губернскаго Правленія свѣдѣнія, какое имъ сдѣлано распоряженіе.... о злоупотребленіяхъ евреевъ по торговлѣ; что же касается до прочихъ обстоятельствъ, въ нынѣшнемъ донесеніи Магистрата изложенныхъ, то оныя приняты будутъ мною въ соображеніе при разсмотрѣніи далѣе по сему предмету.

Підпис: Левашовъ.

Сорок років (1794—1835) тяглася київська драма, що звалася межа жидівської осілости. Сорок років тяжкої боротьби, пекучих страждань, розбитих надій. Але й 1835-й рік не дописав останньої сторінки цієї драми: межа осілости й після цього довго ще шарпатиме, ганьбитиме й руйнуватиме „безправну“ жидівську людність Київа. Ми ще побачимо оригінальне жидівське гетто в цьому місті. Ще довго стогнатимуть і голоситимуть „безправні“ київські жида. Тільки рік 1917-й, що знищив причину цього страхіття, самодержавство, зруйнував цей пам'ятник середньовіччя. Давні покоління, що особисто зазнали багато лиха од тієї „межі“, під впливом нових життєвих умов, що утворилися за революції, потроху забувають про ті сумні події, що розгорталися на ґрунті „межі“; молоді-ж покоління, що їх революція захопила в молодому віці, навряд чи мають будь-яке уявління про це недавнє, але кошмарне минуле. Нехай-же київська драма дідам нагадає, а молодим покаже одну з найгірших сторінок жидівської історії в колишній Російській імперії.

Отож давню мрію київських міщан здійснено. Людність Київа цілком звільнено від жидівської конкуренції. Але, чи виграли державний скарб і людність від жорстокої розправи з жидами? Чи знизилися в Київі ціни на продукти та полегшали для місцевих державних установ умови здачі казенних підрядів? Безперечно, ні. Навпаки, негайно після виселення жидів з Київа починають лунати

скарги — не жидів, а представників уряду, з приводу того, що християнські купці та підрядники, звільнившись від жидівської конкуренції, так почали підвищувати ціни, що державному скарбові загрожували великі збитки. Київському ген.-губ.-ові Бібікову довелося вдатися до всяких хитрощів, щоб зменшити апетити підрядників-християн. Проте, нехай друковані далі документи розкажуть про ті гадані вигоди, що їх одержав Київ, звільнившись од жидів. Ці документи такі красномовні, що коментарі до них зайві.

№ 40.

Представленіє Київскаго Гражданскаго Губернатора М-ру вн. дѣль отъ 29 декабря 1837 года № 32623 ¹⁾.

По прод. св. законовъ (т. 14) евреямъ дозволено постоянное жительство въ Губерніи Киевской, кромѣ губ. гор. Киева. 183-й ст. 3 отд. дозволено имъ, внѣ черты постоянного жительства, имѣть пребываніе временное для торговыхъ дѣлъ и торговъ на подряды, поставки и откупа, имѣющіе совершаться въ мѣстахъ для постоянной осѣдлости опредѣленныхъ; 187-й ст. при перевозкахъ водяныхъ, сухопутныхъ пребываніе евреевъ внѣ черты ихъ осѣдлости ограничивается 1) временемъ сплавовъ и перевозовъ, 2) разстояніемъ не далѣе первой губерніи съ мѣстомъ ихъ осѣдлости смежной. На основаніи сихъ узаконеній евреи могутъ участвовать въ Киевѣ при торгахъ только на поставки и подряды, имѣющіе совершаться въ уѣздахъ и городахъ Киевской губ., кромѣ Киева, не имѣя однакожь воспрещенія привозить въ Киевъ всѣ поставляемые предметы другими подрядчиками. Отъ сего происходитъ, что подрядчики христіанскаго исповѣданія употребляютъ для исполненія принятыхъ ими обязанностей тѣхъ же евреевъ, а сами носятъ только имя подрядчика, а при торгахъ, не имѣя отъ евреевъ соперничества, возвышаютъ цѣны до чрезмѣрности, и, такимъ образомъ, казна платитъ лишнее за поставляемые евреями предметы, получая оныя изъ другихъ только рукъ. Къ отвращенію явнаго отъ сего казеннаго убытка кievскій крѣпостной строительный комитетъ, таковой же комитетъ университета св. Владиміра имѣють Высочайшее разрѣшеніе допустить евреевъ къ подрядамъ, ежели не изыскано средствъ замѣнить ихъ подрядчиками изъ христіанъ. Изысканіе таковыхъ средствъ безъ убытка для казны совершенно не возможно, ибо Киевъ состоитъ въ центрѣ губерній, для постоянного пребыванія евреевъ опредѣленныхъ; вся торговля и промышленность вообще Киева находится

¹⁾ Цього документа, а так само всіх тих, що наведено далі, взято з справи Господарчої частини Канцелярії Київського Військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора, р. 1838, № 8. „По отношенію Министра Внутреннихъ Дѣлъ о поставкѣ по Киевской Губерніи съ 1 мая 1838 г. по 1-е мая 1841 г. дровъ, свѣчъ и соломы для войска и о допущеніи евреевъ къ торгамъ“.

въ рукахъ евреевъ; все, что нужно для поставки въ казну подрядчикамъ изъ христіанъ въ Кіевѣ, они не отъ кого болѣе получить не могутъ, какъ отъ евреевъ или чрезъ ихъ посредство. Евреи преграждаютъ имъ всѣ пути и по необходимости заставляють ихъ платить ту цѣну, какую потребуютъ, какъ, напротивъ того, вступая сами въ подряды, евреи по врожденному между собою и христіанами соперничеству въ семъ случаѣ понижаютъ цѣну до совершенной крайности.

Все сіе ведетъ къ заключенію, что ограниченіе евреямъ дозволенія подрядовъ на поставки въ другія мѣста, кромѣ Кіева, имѣють цѣлю воспрещеніе имъ пребыванія въ Кіевѣ также для сплавовъ и перевозовъ. Но цѣль сія при дозволеніи имъ временнаго пребыванія для другихъ подрядовъ, нисколько не достигается и служитъ поводомъ къ однимъ только вреднымъ для казны изворотамъ. Въ семъ убѣжденіи, имѣя въ виду предстоящій въ генварѣ мѣсяцъ подрядъ отъ земскихъ повинностей на поставку въ будущее трехлѣтіе дровъ, свѣчь и соломы для войскъ, какъ въ Кіевской губ., такъ и въ самомъ Кіевѣ, гдѣ нынѣ существуютъ весьма высокія на дрова цѣны и гдѣ потребно превосходнѣйшее количество противъ всѣхъ прочихъ мѣстъ губерній въ совокупности, и озабочиваясь огражденіемъ земскаго сбора отъ издержекъ излишнихъ и обременительныхъ, долгомъ поставляю представить вышеизъясненное на уваженіе в. в. пр-ства и просить разрѣшенія на допущеніе евреевъ, сообразно 1134 ст. 10 т. св. законовъ, къ торгамъ на поставку дровъ, свѣчь и соломы не только въ губерніи, но и въ самомъ Кіевѣ на томъ же основаніи и съ тѣмъ же ограниченіемъ, съ какимъ допускаются они къ подрядамъ по крѣпостному и университетскому комитету, т. е., чтобы въ продолженіе принятой поставки находились въ Кіевѣ при подрядчикѣ изъ евреевъ не болѣе двухъ приказчиковъ или служителей изъ его единовѣрцевъ.

№ 41.

Упр. Кіевск. военнаго, под. и вол. ген.-губ. по хоз. части.
5 февраля 1838 г. № 131. Г. Кіевскому гражд. губернатору.

И. д. гражд. губ., по случаю имѣющихъ быть торговъ на поставку въ будущее трехлѣтіе по Кіевской губ. дровъ, свѣчь и соломы для войскъ, имѣя въ виду, что на основаніи существующихъ узаконеній, евреи не могутъ участвовать въ означенныхъ торгахъ, тогда какъ участіе сіе можетъ быть весьма полезно по обширной промышленности евреевъ въ смежныхъ съ Кіевомъ губерніяхъ и по собственному вліянію ихъ на тамошнюю торговлю, вошелъ съ предложеніемъ къ г. Министру внутр. дѣлъ на допущеніе евреевъ къ упомянутымъ торгамъ и на поставку дровъ, свѣчь и соломы, не токмо въ губерніи, но и въ Кіевѣ сообразно 1134 ст. X тома св. зак.

Получивъ о семъ отношеніе г. Министра внутр. дѣлъ и приѣмля во вниманіе изъясненныя въ томъ представленіи обстоятельства и законы, клонящіеся къ воспрещенію пребыванія евреевъ въ Кіевѣ, не отвращающіе вліянія ихъ на возвышеніе цѣнъ по подрядамъ, собственно для города Кіева производимымъ, соображая также немаловажность видимаго казеннаго убытка, отъ цѣнъ, объявленныхъ нынѣ на произведенныхъ уже торгахъ, съ недопущеніемъ евреевъ на поставку въ будущее трехлѣтіе дровъ для войскъ въ городѣ Кіевѣ, ибо вмѣсто прежнихъ цѣнъ по 13 р. 70 коп. сажень послѣдне выпрошенная цѣна простирается до 24 р. 20 коп., что въ соразмѣрности потребной пропорціи дровъ 3754 сажени увеличиваетъ передачу до 39417 руб., тогда какъ по прочимъ городамъ и уѣздамъ Кіевской губ. возвышеніе цѣнъ весьма незначительно, а по инымъ даже понижено противъ прежнихъ, — и, наконецъ, имѣя въ виду Высочайшее разрѣшеніе на допущеніе евреевъ къ торгамъ въ Кіевѣ по подрядамъ крѣпостнаго и университетскаго строительныхъ комитетовъ, для изысканія средствъ къ замѣнѣ ихъ подрядчиками изъ христіанъ, я прошу в. п-во предварительно испытать евреевъ частнымъ образомъ, до какой степени могутъ они понизить объявленную другими подрядчиками цѣну при дальнѣйшихъ торгахъ, и ежели они вызовутся понизить цѣны значительно на торгахъ, то въ такомъ случаѣ допустить ихъ произвести еще на законномъ основаніи переторжку и представить на мое утвержденіе. О семъ распоряженіи доведено мною до свѣдѣнія г. Министра внутр. дѣлъ съ испрашиваніемъ на будущее время положительнаго разрѣшенія.

Підпис: Ген.-губ. Бибииковъ.

№ 42.

У поданні в цій справі до м-ра внутр. справ Бібіиков, повторюючи зміст відношення на ім'я губернатора, пише: „принявъ сію вынужденную для пользы казны мѣру, я однакожь за долгъ себѣ поставляю заняться всевозможнымъ изысканіемъ, согласно Высочайшему повелѣнію, средствъ на будущее время къ замѣнѣ въ Кіевѣ евреевъ подрядчиками изъ христіанъ“.

№ 43.

5 Марта 1838 г. № 1336. Бибииковъ Министру внутреннихъ дѣлъ. 5-го минувашаго февраля за № 87 я имѣлъ честь сообщить В. В.-П-ву о признанной мной необходимости сдѣлать испытаніе, до до какой степени можетъ понизиться послѣдне выпрошенная цѣна на поставку дровъ по городу Кіеву при допущеніи къ переторжкамъ евреевъ. Это испытаніе оправдалось совершеннымъ успѣхомъ. Евреи понизили цѣну до 21 р. 35 коп. за сажень, и тѣмъ самымъ заставили другихъ торгующихъ христіанъ по моему убѣжденію

принять на себя означенную поставку по 20 руб. за сажень не только по г. Киеву, но и по Киевскому уѣзду, по которому послѣдняя выпрошенная евреями цѣна была 22 р. 95 коп.

Поставка осталась за купцомъ Квятковскимъ и дворяниномъ Добровольскимъ съ принятіемъ отъ нихъ залога на увеличенную пропорцію по примѣру надобности прежнихъ лѣтъ до 5.000 саж. Такимъ образомъ, несмотря на большое повышеніе въ Киевѣ цѣнъ на дрова, въ настоящее время послѣдняя цѣна проти выпрошенной при началѣ торговъ (28 рублей за сажень) уменьшилась 8-ю рублями, что на пропорцію 5.000 саж. составляетъ пониженіе 40.000 руб. въ годъ, а въ три года 120.000. Предложивъ Киевской казенной палатѣ о заключеніи съ купцомъ Квятковскимъ и дворяниномъ Добровольскимъ контрактовъ на законномъ основаніи, долгомъ поставляю о томъ васъ, м. г., увѣдомить“.

Підпис: Ген.-губ. Бибииковъ.

Такі були наслідки того запеклого антисемітизму, що лютував за часів Миколи I-го.

Огляд літератури про жидів за десятиріччя після Жовтневої революції (1917—1927).

Перед революцією 1917 р. на території колишньої Росії утворилася російською мовою величезна література про жидів. „Указатель“ цієї літератури, що вийшов р. 1890-го, охоплює книжки, брошури й статті геть аж до 1889 р. й містить у собі 9579 назов, до того-ж цей покажчик не має претенсії вичерпати чисто-всю літературу про жидів. За період з 1890 до 1914 р. російська література про жидів далі швидко зростала й, безперечно, проти попередніх часів збільшилася принаймні вдвоє. Але це швидке зростання літератури про жидів, як і взагалі весь культурний рух у давнішій Росії, відразу спинивсь, скоро тільки почалась світова війна 1914 р. Окрім загальних причин цієї затримки тут відіграли ролю й спеціальні причини, а саме — причіпливе й вороже відношення до статтів про жидів з боку військової цензури: як добре всі пам'ятають, р. 1914—1916 рідка стаття про жидів і про жидівську справу могла з'явитися необкраяною, а літературу жидівською мовою р. 1916-го було заборонено зовсім.

Революція 1917 р., що поклала край старому режимові, відродила жидівську пресу: р. 1917—1918-го вже виходило 81 видання сучасною, 10 давньою жидівською мовою й 65 російською¹⁾. Але це відродження було короткочасне. Громадянська війна, що раз почалася, й увесь той жах голоду, холоду й погромів, що йшли за нею, знову припинили зростання жидівської преси. Справжнє відродження її почалося тільки відтоді, як закінчилася громадянська війна й настала епоха радянського будівництва. З р. 1922—1923 виходять жидівські журнали „Еврейская Летопись“, „Еврейский Вестник“, „Еврейская Мысль“, „Еврейская Старина“, розгортають знову свою культурну працю давнє жидівське „Историко-этнографическое общество“ і „Общество распространения просвещения между евреями“, „Статистико-экономическая комиссия“ (при Орті), нові осередки для вивчення жидівської історії та культури, як декілька жидівських кафедр у Білоруському університеті, „Жидівська Історична Комісія“ Укр. Академії Наук, Жидівська Історична Комісія при Одеському Інституті Народньої Освіти; виходять різні книги й брошури, присвячені питанням жидівської історії й літератури.

Умови, що за них почала тепер розвиватися російсько-жидівська література, істотно відрізняються від тих, що були перед революцією. Національна політика СРСР, що в її основу покладено рівноправність усіх культур і допомога їхньому зростанню, розгорнула широкі можливості й для жидівської культури. Але в відміну од попереднього часу, за мову цієї культури переважно стала жидівська мова — ідиш. Для ідиш запроваджено було спеціальний відділ при Інституті білоруської культури в Менському та кафедра історії жидівської культури при Укр. Академії Наук у Києві. Натурально, що частина жидівських літературних сил перейшла на ідиш, і тих осіб, що пишуть про жидівські питання російською або українською мовою, поменшала. До цього зменшення спричинилося ще й те, що за перших років революції жидівська наукова література втратила дуже багато ви-

¹⁾ Див. Временник Российской книжной Палаты. III. Еврейская периодическая печать в 1917 и 1918 гг. Составил по материалам Российской Книжной Палаты и другим источникам И. Я. Янушевский. Петр. 1920, 20 стор.

датних іменнів, з одного боку, через смерть низки жидівських письменників, а з другого наслідком еміграції за кордон. Померли А. Я. Гаркавий, С. А. Ан-ський, П. С. Марек, М. І. Кулішер, А. І. Бравде, Каценельсон, Я. І. Ізраельсон, та інші; емігрували за кордон — С. М. Дубнов, Чериковер, Коральник, Лещинський. Через ці причини контингент наукових працівників у царині жидівської історії й життя на початок цього періоду, що про нього в нас мова, на багато зменшився. А втім, нормальна продуктивність у цій ділянці відновлюється інтенсивно, і на десяту річницю Жовтневої революції вже утворилася нова чимала наукова література про жидів. Треба відзначити, що в цій літературі ми вперше зустрічаємо праці, писані мовою українською.

Ця стаття має подати стислий огляд цієї літератури, — а саме, відзначити ті питання, що протягом описуваного періоду викликали особливий інтерес, та коротенько схарактеризувати найцінніші й найцікавіші праці.

Завдання науково-літературної праці за нових умов життя в СРСР сами представники жидівської культури визначають так: „Новые условия ставят перед нами и новые задачи. С падением еврейского бесправия и беззащитности исчезает острый интерес к целому ряду явлений недавнего прошлого, которые были связаны с царским режимом и которым приходилось уделять слишком много внимания. Горизонт нашей научной работы расширяется. В наших исторических изысканиях мы ныне могли выйти из тесных рамок истории евреев в России, Польше и Литве. Мы можем себе позволить роскошь приняться за разработку самых разнообразных общих и частных проблем нашего прошлого на протяжении всех эпох и всех стран еврейского пребывания. Мы можем свободно разрабатывать материалы по участию еврейства в политическом и революционно-социальном движении. И, наконец, что касается работ в области антропологии и этнографии, новые условия ставят особенно серьезные требования. За годы революции жизнь широких еврейских масс подверглась коренному изменению в экономическом и культурном отношении“.

Так накреслює напрямок науково-літературної праці найповажніший орган жидівської наукової думки. Але жидівська література не могла відразу піти цим шляхом і стати на ґрунт широких академічних дослідів. Біжуче життя поставило цілу низку пекучих питаннів, що вимагали негайно їх розв'язати, і література не могла на них не відгукнутися.

Роки світової війни та революції, що після неї почалася, це був аж надто важкий для жидів період. Як відомо, на величезних територіях Східної Європи запалали жадливі жидівські погроми, що зруйнували сотні містечок і заповурили тисячі людей. Річ зрозуміла, що тема про жидівські погроми, й саме про погроми 1918—1919 рр., протягом розглядуваного періоду стала на перший план. У справі про погроми недавнього минулого вийшла низка книжок російською мовою і на території Союзу, й за кордоном. Треба визнати, що жидівська суспільність зробила все, що тільки можна було для того, щоб висвітлити картину погромного руху 1918—1919 рр. Різні організації й поодинокі особи зібрали величезний матеріал, що докладно висвітлює картину погромів. Матеріал збирав Всеукраїнський Комітет допомоги скривдженим під проводом Червоного Хреста. За дорученням од Комітету, уповноважені на місцях повинні були досліджувати події за одноманітною схемою, що її виробив центральний і інформаційний відділ організації в Києві. Вони мали допитувати як покривджених, так і самовидців, і найпереше представників громадських організацій, партій та урядових установ. Окрім того, вони мали зібрати прокламації, відозви, резолюції, а так само фотографічні знімки жертв і погромних подій. У великих центрах, як Київ, Катеринослав (Дніпропетровськ), куди збиралися тисячі втікачів, засновано окремі бюро для допиту покривджених, причому допитувано, звичайно, по скількись осіб з одного пункту. В деяких випадках скликано наради з представників громадських організацій і партійних установ даного пункту на те, щоб установити подробиці подій, що й фіксовано в протоколі. Зібрані матеріали йшли до інформаційного бюро Комітету, де їх перевіряли. В окремих випадках, що заслуговували на увагу, інформаційне бюро виряджало осіб з правничою освітою та досвідом, щоб дослідити подробиці погрому на місцях. Окрім

„Комітету допомоги покривдженним“, матеріал про погроми на території України й Польщі збирали „Клуб жидівських депутатів польського союму“, делегації — американська (Моргентау), англійська (Самуель), „Соціалістичний Комітет“, Московський „Еврейский Общественный Комитет“, що працював при Наркомнаці з 1921 р.

Наслідком усіх цих дослідів повстав величезний матеріал, і на підставі його картини погромного руху 1918—1920 р.р. можна намалювати на всю широчінь. Чималу частину цього матеріалу, — навіть, здається, більшу, — підчас громадянської війни вивезено за кордон. Але багато його залишається ще й на території Союзу. На підставі цього матеріалу й видаються книги про погроми, як у Союзі, так і за кордоном. Жидівська еміграція заходила коло видання „Історії погромного руху на Україні 1917—1921 рр.“, що має складатися з сімох томів. Досі вийшов за редактуванням І. Черикова перший том (Berlin 1923) під заголовком: „Антисемитизм и погромы на Украине 1917—1918 гг.“ з невеличкою вступною статтею С. М. Дубнова (Третья Гайдамачина, историческое вступление, стор. 9—15) та з великим історичним трактатом Черикова (стор. 17—181), що викладає історію жидівської справи на Україні в період Центральної Ради й гетьмана.

На підставі цих зазначених угорі матеріалів, а почасти особистих вражень, на території Союзу вийшли книги: 1) Гусев-Оренбургский, Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г. Редакция и послесловие М. Горького. Москва, 1923; 2) Михайлов, Евреи при белых (из воспоминаний своих и чужих). Ростов на Дону 1922; 3) Поляков, Жуткие дни на Украине (Евр. летопись, Сборн. I); 4) Його-ж, Пытка страхом (Евр. летопись, Сборн. III); 5) Материалы о еврейских погромах. Серия I, Погромы в Белоруссии. Вып. 1. Погромы, учиненные белополяками. Вступ. статья З. Миндлина. М. 1923; 6) Еврейские погромы 1918—1921 г., вид. акц. т-ва „Школа и Книга“. М. 1926; 7) Проф. Хейфец, Мировая реакция и еврейские погромы. Том первый: Польша 1918—1922. Том второй: Венгрия 1918—1922. Харків 1926; 8) Пинхос Красный, Трагедия украинского еврейства (к процессу Шварцбарда). 1928.

З перелічених праць праці Михайлова та Полякова — то тільки низка побіжних спогадів, викладених у белетристичній формі, а книга про погроми, що її видає акц. т-во „Школа и Книга“, являє собою тільки дуже цікаву збірку численних фотографій із епохи погромів з додатками короткої хроніки погромного руху. Книга Гусева-Оренбургського, одна з перших праць про погроми, дає хроніку погромів за кожен місяць і низку статистичних даних, описує типи погромів і картини погромів у окремих містечках. Зокрема, погромові в Києві присвячується цілий другий розділ. Але книга цікава не стільки фактичними матеріалами, скупенькими взагалі, скільки післямовою М. Горького, де він викладає свій погляд на причини погромів. Погляд цей істотно відрізняється від звичайних поглядів.

З перелічених книг насерйозніша праця про погромний рух 1918—1920 рр., безперечно, „Мировая реакция и еврейские погромы“ проф. Хейфеця. Автор ставить собі завдання висвітлити протижидівський погромний рух в європейському масштабі. Два томи, що вийшли досі, висвітлюють погромний рух у Польщі (Т. I) та в Угорщині (т. 2). Матеріал про погроми в Польщі зведено в автора в такі розділи: 1. Ексцеси й глузування. 2. Військові погроми 1918—1919 р. 3. Терор 1920 р. 4. Савінково-Балаховщина. 5. Польська петлюрівщина. 6. Польський активний антисемітизм. У цих розділах автор наводить численні документи, що малюють картину погромного руху. Разом з тим він з'ясовує загальне становище жидівської справи в Польщі й викриває коріння польського антисемітизму.

Матеріал про погромний рух в Угорщині проф. Хейфець розбиває на п'ятеро розділів: 1. Кривавий терор і його органи. 2. Безкровний терор. 3. Соціально-політичні сили білої Угорщини. 4. Реакція жидів на білий терор. 5. Антанта й Угорщина. У додатку дано три документи: 1. Кічкімерська трагедія. 2. Справа п. Гамбург та 3. Доповідь Британської робітничої делегації до Угорщини.

Що-до матеріалів, які були в розпорядженні проф. Хейфеця, коли він досліджував погромний рух в Угорщині, то вони мають інший характер, ніж документи про Польщу. В Угорщині за період реакції утворилася надзвичайно міцна протижидівська організація й її галузі

поширилися по всіх кутках країни. Тому докладні дослідження на місцях, складання протоколів, то-що в Угорщині були неможливі. Проф. Хейфець міг користуватися тут тільки газетними матеріалами та розмовами з особами, що виїмали з Угорщини. Натурально, що цей матеріал і не повний, і не завжди певний, а тому й висновки з нього не завжди обгрунтовані. А втім, нарис погромного руху, що написав проф. Хейфець, широко поставлено і він дуже змістовний. Для українських і російських читачів цей нарис дуже цікавий, бо той матеріал, що в ньому зібрано, дуже мало відомий, і його слід зовсім не висвітлено в літературі. Ці властивості книги проф. Хейфеця роблять з неї цінну вкладку до історіографії протижидівського погромного руху.

Погромний рух 1918 - 1920 р. цілком можна буде з'ясувати, безперечно, тільки в зв'язку з аналогічним рухом попереднього часу. І цілком зрозуміло, що за розглядуваний період з'явилася низка праць і про погроми перед революцією. Найбільша з цих праць то видання: *Материалы для истории антиеврейских погромов в России*. Т. I. Дубоссарское и Кишиневское дело. 1903 г. Петроград, 1919. Т. II. Восьмидесятые годы (15 апр. 1881 — 29 февраля 1882). Петроград, 1923. Зредагували перший том і написали вступні до нього статті С. М. Дубинов та Г. Я Красний-Адмони; другий том редагував Красний-Адмони. До матеріалів, що надрукували видавці, увійшли документи з архівів Міністерства юстиції, внутрішніх справ і Департаменту Поліції. В першому томі містяться документи Дубоссарської та Туманівської справ (стор. 1—129), Кишинівської справи та справ зв'язаних з нею, справа П. Дашевського (308—315). У другому томі зібрано офіційні документи про погроми 80-х р. на півдні Росії.

Окремі моменти погромного руху 1881 р. висвітлюють невеличкі статті Каянтора „Александр III о еврейских погромах 1881—1882 гг.“, *Новые материалы* (Евр. Летопись, Сб. I), Красний-Адмони *Литература подполья и еврейские погромы* (Вестн. Литературы 1920, № 2, 3, 4) та стаття „Отклики московских промышленников на антиеврейские беспорядки 1881 г.“ (Красный Архив, книга 14).

Жидівські погроми 1905—1906 рр. освітлено в книзі Ю. Лавриновича „Кто устраивал погромы в России“, Євгенєва, „Царские погромщики“ (Петр. 1919), та в ст. І. В. Галанта „Житомирський погром 1905 р.“ (Україна, 1925, № 4), А. М. Гольдштейна, „Белостокский погром“ („Среди еврейства“, Петр. 1918).

Погроми за період світової війни висвітлено в статті „Из черной книги российского еврейства“. *Материалы для истории войны 1914—1915 г.* (Евр. Старина, т. X) та в невеличких працях Клеймана „Первый еврейский погром в Сибири“ (Евр. Летопись, зб. III) й Аббелева „Разгром галицийских евреев в кровавые годы мировой войны“ (Евр. Летопись, зб. III). Велика стаття „Из черной книги российского еврейства“ дає низку дуже цікавих документів що-до становища жидів за світової війни, — зокрема документи про виселення жидів з колофронтної смуги, про жидів заручників та про погроми 1915 року. Що-до статті Клеймана, то в ній подається відомості про жидівський погром 1916 р. в Красноярському, що їх свого часу заборонено друкувати.

Разом з темою про погроми за розглядуване десятиріччя притягала ще до себе велику увагу й загальна, зв'язана з нею, справа про ставлення до жидів (так звааний „еврейский вопрос“) і зокрема справа про антисемітизм. Цим справам присвячено брошури: 1. М. С. Лесков, „Еврей в России. Несколько замечаний по еврейскому вопросу“. Петроград, 1920. З вступною статтею Ю. Гесена (96 стор.); 2. Н. Ленін, „О еврейском вопросе в России“. З передм. П. Лепешинського та вступом С. Диманштейна. 1924 (98 стор.); 3. Каутський, „Антисемитизм“. Петроград, 1919; 4. Семашко, „Кто и почему травит евреев“, 1926; 5. Кочеткова, „Враги ли нам евреи?“ (1927); 6. Жигалин, „Проклятое наследие (Об антисемитизме)“, а також 7. Науковий дослід С. Лур'є, „Антисемитизм в древнем мире. Попытки его объяснения в науке“. Петроград, 1922.

Брошуру М. С. Лескова написано р. 1884-го для комісії гр. Палена, що опрацьовувала тоді заходи в жидівській справі. Тоді-ж-таки й видруковано без авторського імені в кількості 50 лиш примірників, тим-то вона й залишилася зовсім невідома критикам

й бібліографам. Випадково видавець брошури придбав р. 1916 два рукописи під заголовком „Дополнительная записка о евреях“, що саме й належали були перу Лескова (один — написаний начорно, другий начисто). Отож зазначену брошуру й видало з цього рукопису¹⁾. Автор у передмові попереджує: „цю записку про жидів, що подаємо до уваги читачам, написав не жид. Автор її християнин: він жадним способом жадному жидові нічим не зобов'язаний та ні в чому ні від одного з них не залежний“. Далі розглядаються різні обвинувачення проти жидів: а) жиди руйнують християнську віру, б) жиди експлуатують народ, в) жиди псують звичаї людности, та доводиться, які ці обвинувачення нестійні. В другій частині М. С. Лесков говорить про жидівську ізолюваність та про заходи для її знесення, що їх уживано за Миколи I, і пропонує з свого боку заходи, щоб усунути відрізане становище жидів. Лесков проєктує дозволити жидам жити в усіх місцях і вільно працювати в ремеслі в промислах без ніяких обмежень, а так само пропонує взагалі зрівняти жидів у правах і обов'язках з рештою людности. Брошура М. С. Лескова, що її видав Гесен, цікава, насамперед, для характеристики самого Лескова, бо скидає з нього обвинувачення в юдофобстві, що йому звичайно накидалося. Разом з тим брошура дає цілу низку спостережень і думок, що й досі не втратили свого значіння для висвітлення жидівської справи.

Книга Н. Леніна „О еврейском вопросе“, що її видав Лепішинський і Диманштейн, являє собою низку витягів із статтів Леніна (з 1903 р. й далі), що виявляють, як він ставивсь до жидівської справи. В. І. Ленін торкався в своїх статтях таких пунктів жидівської справи: 1) погромів, 2) жидівського робітничого руху, 3) антисемітизму, 4) асиміляції, 5) жидівської шкільної справи й культури, 6) національної рівноправности. Матеріал, що зібраний видавці, розміщено в хронологічному порядку, причому більша частина його стосується до жидівських погромів і жидівської школи. Важливість цього матеріалу для освітлення жидівської справи ясна сама собою. Цінности книга набуває ще й тим, що наприкінці її вміщено низку документів, що характеризують, як радянська влада ставиться до „жидівської справи“.

Інші, перелічені вище, видання в жидівській справі торкаються безпосередньо антисемітизму, з'ясуовуючи в популярній формі його історію та причини.

Науково-історичний дослід питання про антисемітизм дає С. Лур'є в своїй книзі, що її заголовок наведено вище. Книга Лур'є поділяється на дві частини. В першій частині автор розглядає, які є в літературі погляди на походження антисемітизму в давнину. Зводячи в групи й аналізуючи численні свідчення джерел, автор намагається довести, що за причину антисемітизму не була не релігія, з її особливими обрядами, ні економічні стосунки, ні політична нелояльність жидів, ні жидівський партикуларизм, се-то коли жиди відмовляються від зносин з чужовірцями. Думка самого С. Лур'є про причини антисемітизму в старовину така: „постійною причиною, що викликала антисемітизм, була та особливість жидівського народу, що не маючи ні своєї території, ні своєї мови, розкиданий по всьому світі, він усе-таки залишавсь національно-державним організмом“ (стор. 9), „у душі жиди завсіди найглибше сидить націоналістично-державне почуття і за об'єкт його є жидівський народ“ (стор. 10). „Жидівство“ — міркує автор, — „являє собою не релігійну групу, а національно-державну одиницю, що з дивовижної примхи історії вже на світанку свого життя мусіла жити й розвиватися по-за певними рамцями, посеред чужих народів“ (стор. 114). Через те жиди асимілювалися тільки до деякої міри й завсіди зберегли відмінні риси своєї національності. Окрім того, сама боротьба за зберегання національності, як гадає автор, неминуче виробила в жидях низку таких рис, що до них неприхильно ставилися греки й римляни. Все це й викликало злобу та зненависть господарів країни до жидів.

С. Лур'є вважає, що його погляд на причини антисемітизму в старовину — новий. Але здається, не можна сказати, щоб авторові пощастило до краю з'ясувати порушене питання, і щоб його погляд збігавсь з теперішнім розумінням історичних процесів.

¹⁾ Подроблиці див. Ш е с т е р и к о в, К библиографин сочинений Н. С. Лескова. Известия Отд. русского языка и словесности Академии Наук СССР 1925, т. XXX, стор. 268.

А втім треба все-таки визнати, що цей погляд заслуговує на увагу. Найцінніше в книзі — її критична частина, як кількістю зібраного матеріалу, так і слушністю самої критики. Взагалі в справі про антисемітизм праця С. Лур'є — дуже цінне надбання для російської літератури ¹⁾.

Нове питання, що зацікавило дослідників в минулому десятиріччі, це питання про жидівську участь у російському революційному рухові. Цій темі присвячено такі праці: 1) Л. Дейч, Роль євреїв в русском революционном движении. Том первый (1926, 2-е изд. 231 стор.); 2) Н. А. Бухбиндер, Материалы для истории еврейского рабочего движения в России. Вып. I Материалы для биографического словаря участников еврейского рабочего движения, з передм. В. І. Невського (1922, I—VII, 1—142 стор.); 3) Н. А. Бухбиндер, История еврейского рабочего движения в России по неизданным архивным материалам. (Ленінград, 1925, 388 стор.); 4) Бухбиндер Н. А., Еврейское рабочее движение в Гомеле (1890—1905) 1925. Изд. Гомельского Губкома РКП(б): „1905 в Гомеле и Полесском районе“; 5) Киржниц, Еврейское рабочее движение. Обзор, материалы и документы. Ред. и вступительн. слово Рафеса. (1928); 6) Н. А. Бухбиндер, „Еврейские революционные кружки 80-х и начала 90-х годов. Период пропаганды“ (Евр. Летопись, сб. I); 7) Драпкин, „1905 год в районе Полесья. Комитет РСДРП“ (у вид. „1905 год в Гомеле и Полесском районе“, стор. 63 — 245); 8) Рафес, Очерки по истории Бунда (Москва, 1920, 440 стор.); 9) Канторович, „Бунд накануне февральской революции“ (Евр. Летопись, сб. II); 10) Мелкобуржуазный социализм на еврейской почве (изд. „Трибуна“); 11) С. Агурский, Еврейский рабочий в коммунистическом движении (1917—1921); пер. с евр. (1926. 244 стор.); 12) „Из истории Партии“ ¹⁾, изд. ЦК евр. комм. партии Поалей-Цион (Москва, 1923).

Книга Дейча, що висвітлює початок революційного руху серед жидів, являє собою першу частину його записок і торкається, як він каже, „мирного бескровного периода нашего революционного движения“. Автор поставив собі два завдання: по-перше, встановити загальний погляд на ролю жидів в революційному рухові в Росії та по-друге, викласти історію революції в формі біографій жидівських революціонерів. Загальний погляд автора на ролю жидів у революційному рухові р. 70—80 такий, що жида не відігравали великої ролі. Свою думку автор стверджує цифровими даними про ув'язнених політичних злочинців. Після цих попередніх міркувань Л. Дейч подає низку коротких біографій жидівських революціонерів, а саме: біографії Лазаря Гольденберга, Мосія Рабиновича, Юлія Тетельмана, Ісаака Павловського, Аронзона, Едельштейна, Беті Каменської, Новаковської, Феліції Шефтель, Олександра Бібергала, Павла Аксельрода, Семена Лур'є, Ісаака Камінера, братів Леванталів, Григорія Гуревича, Марка Натансона, Йосипа Аптекмана, Олександра Хотинського, Йосипа Гедова, Ганни Розенштейн-Макаревич.

Ці біографії автор написав виключно на підставі особистого знайомства з революціонерами або оповідань близьких до них осіб. З приводу своїх біографічних начерків сам автор завважує, що він „не тішить себе надіями, що в нього нема прогріхів і помилок“. І це, звичайно, натурально, коли таку силу деталей порушив автор. У цілому ж книга Л. Дейча це дуже цікава праця з історії революційного руху поміж жидами. При цьому треба зазначити, що більшість осіб, що їх вивів автор, були родом із України, а багато з них, як Аксельрод, Лур'є, Левенталь, Камінер, Ганна Розенштейн, свою революційну діяльність розпочали в Києві. Тому можна сказати, що книга Дейча є чималою мірою історія революційного жидівського руху на Україні й зокрема в Києві. Для історії революційного руху в Києві, що тут колись і сам автор почав свою працю, книга дає чимало цінного матеріалу.

¹⁾ Свої думки автор трохи доповнює в великій рецензії на книгу французького вченого Juster'a, „Les juifs dans l'empire Romaine. 2 t. Paris. 1914 („Евр. Старина“, 1924 р., т. XII, стор. 180—199).

²⁾ З цією книгою ми не мали змоги познайомитися.

За дуже цінні праці з історії революційного руху серед жидів можна вважати й праці Н. А. Бухбіндера. В книзі „Материалы для истории еврейского рабочего движения в России“ Бухбіндер дає короткий біографічний словник жидівських революціонерів, що брали участь у жидівському робітничому рухові в Ленінграді. Той випуск, що вийшов, містить у собі відомості про 2000 осіб, а всіх їх буде мало не 15.000. Відомості, що дає автор, дуже короткі. Це є витяг з документів охоранки.

„История еврейского рабочего движения“, що написав Бухбіндер, викладає історію жидівського робітничого руху, відколи він зародився до Жовтневої революції. Зокрема, автор дає історію „Бунда“, „Еврейской независимой партии“ та партій сіоністських. Він говорить про початок цих партій, знайомить з їх статутами, з резолюціями з'їздів і описує їх практичну роботу. Автор використав друковану, іноді мало приступну, літературу цього питання. Але, крім того, він видобув багато нових матеріалів із архіву Департаменту Поліції й це дало йому змогу доповнити новими фактами історію жидівського революційного руху, відому в загальних рисах. Широкі завдання, що поставив собі автор, не дали йому можливості однаково докладно розглянути всі моменти. Книга так само сливе не дає аналізу соціально-економічних засновків руху за браком даних. Стислість авторового огляду найбільш виступає наприкінці його історії. Але зміст книги доповнюють інші авторові статті, присвячені окремим етапам жидівського робітничого руху. Сюди стосуються зазначені вгорі „Материалы для биографического словаря“ та праця „О еврейском рабочем движении в Гомеле“. Цю статтю написано на підставі видань таємного характеру й рукописних архівних матеріалів. Найдокладніше Бухбіндер спиняється тут на діяльності Бунду, особливо за революції 1905 р. Як додаток до статті видрукувано прокламації цього періоду, а так само найважливіші статті таємних часописів і журналів.

Книжку Киржница присвячено також жидівському робітничому рухові й дає вона повну картину участі й ролі жидівських робітничих мас у першій російській революції й в найближчі часи після неї. Автор захопив свою тему дуже широко й досить глибоко, хоч він сам зазначає, що йому не пощастило, за браком матеріалів, з'ясувати жидівський робітничий рух на півдні. Що-до матеріалів, якими користувався автор, то всі вони партійні, — здебільша бундівські. Надруковані в книжці документи переважно переклад з жидівської мови.

Стаття Драпкина „1905 год в районе Полесья“ трактує про революційний рух 1905 р. взагалі й, зокрема, про участь у ньому залізничників. Але через те, що р. 1905-го в Поліссі величезну ролу в революційному русі відігравали жидівські робітничі партії, то стаття Драпкина найбільше стосується до історії жидівської людности Поліського району. В статті подано низку цікавих ілюстрацій, а в додаткові передруковано багато рідких документів 1905 р.

Праця Рафеса „Очерки по истории Бунда“ є огляд цієї історії з р. 1885 по 1922 р. Історію Бунду автор розподіляє на п'ятеро періодів і в кожному періоді відзначає найхарактерніші моменти. Книгу написано на підставі легальної і таємної бундівської літератури. Наприкінці книги є великий покажчик новітньої літератури про Бунд жидівською, російською, українською й польською мовами.

Останнього етапу в історії жидівського революційного руху, а саме — участі жидівських робітників у комуністичному русі, торкається книга С. Агурського, що її названо попереду. В ній містяться матеріали до робітничого руху в Білорусі. Автор дає нарис розвитку комуністичних ідей у робітничому рухові, викладає історію боротьби жидівських робітників з ватажками Бунду, утворення при Наркомнаці жидівської комісії, початок комуністичної преси, утворення ЕКП, Комфрбунда Білоруси й кінець Бунду. Але критика вже одзначила, що книзі бракує гармонійного плану рівномірності частин; їй можна закинути ще й те, що деякі пункти теми, напр. справа про те, як повстав комуністичний рух серед робітників, порушив автор тільки позверхово¹⁾.

¹⁾ Пор. „Пролетарская революция“, 1927, № 4, стор. 290–292.

Нове питання жидівського життя, що в минуле десятиріччя цікавило дослідників, це питання про землевпорядкування жидів. Інтерес до цієї справи повстав у зв'язку з тими заходами, що їх вживає радянський уряд, щоб оселяти жидів на землі. Спеціально над цією справою працював журнал „Трибуна еврейской общности“, місячний орган Озет'у. Цей журнал широко висвітлює нове жидівське життя й хід соціалістичного будівництва поміж жидівських мас, дає також повну картину життя нових хліборобських осель у Криму й на Україні.

Тій самій справі про жидівське землевпорядкування присвячено періодичний збірник „Еврейский Крестьянин“ (зб. I — р. 1925, зб. II — р. 1926). У цьому збірнику, окрім різних дрібних звісток про хід землевпорядкування, ми маємо й низку чималих статтів у цій справі, а саме статті: Ларина, Состояние й перспектива земельного устройства евреев в СССР, Фабриканта, Агрикультурные черты еврейского населения, Бруна, Состояние и развитие еврейского земледелия, Островского, Друзья и недруги еврейских переселенцев в СССР, Лейбовича, Земельное устройство горцев евреев.

Із окремих праць у цій справі слід одзначити 1) Брагин, М. Кольцов, Судьба еврейских масс в Советском Союзе (Москва 1923, 22 стор.) 2) Финкель, Еврейское землеустройство в Советском Союзе (вид. Озет'у, 44 стор., рік не зазнач.), 3) Гольде, Земельное устройство трудящихся евреев (1925, 95 стор.), 4) Мережин, Вопросы земельного устройства трудящихся евреев (Москва, 1927) і 5) Боровой, Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт (Москва, 1928, IV + 198 стор.).

Брошура Брагина й Кольцова характеризує те становище, в якому опинилися жидівські маси в наслідок військового комунізму й взагалі нової політики. Автор (для р. 1924) це становище характеризує, як катастрофу, як безвихідь, і пояснює це тим, що більша частина жидівської людности до революції жила з посередництва й торгівлі. За період військового комунізму, що скасував приватну торгівлю й посередництво, ці численні крамарі й посередники знищені були до того, що зубожіли. Вихід із такого становища автор брошури вбачає у лаборизації жидів через притягнення їх до промисловости й найбільше до хліборобства. Автори обмірковують справу про можливість для жидів хліборобити, про землі, що їх можна віддати жидам, про район, найпридатніший для жидів-хліборобів, і про бажані форми землевпорядкування.

Брошура Финкеля, що має п'ятеро розділів, дає картину економічного становища жидів колись і тепер, побіжний нарис жидівського землевпорядкування з початку XIX в., хід землевпорядкування за радянської влади, зазначає ті кошти, що видають їх на переселення й наслідки землевпорядчої політики в цифрах. Останній розділ брошури з'ясовує ролю Озет'у в жидівському землевпорядкуванні. В усіх цих справах автор дає короткі відомості й наводить, де треба, цифрові дані. Брошура Финкеля взагалі добре орієнтує в справі. Те саме треба сказати й про книгу Гольде Вона набирає особливої цінности тим, що половина її (стор. 45—95) є зведення документів що-до землевпорядкування, — а саме, відозв, обіжників, резолюцій, ба навіть промов. Брошура Мережина дає дві доповіді автора, одну на прилюдних зборах Московського Відділу Озет'у 2.IV.р. 1927, а другу — на всесоюзному з'їзді Озет'у в листопаді р. 1926-го. Книжка Борового є наукова праця про жидівську колонізацію й складена почасти на підставі друкованого вже матеріалу, почасти, — на підставі нових документів, що знайшов автор в Одеському архіві. Доповнює ці праці стаття І. Галанта „Київські проекти жидівського землевпорядкування 40-х років XIX в.“ (Ювілейний Збірник на пошану ак. Д. Й. Багалія, вид. Укр. Акад. Наук). Автор на підставі архівних даних ознайомлює з змістом Київських проектів і наприкінці робить висновок, чому ці проекти не мали успіху. Як гадає автор, причина цієї невдачі полягає в тому, що давній уряд мав жидівське землевпорядкування не за мету, дуже важливу саму собою, а тільки за засіб виховувати жидів.

Події з епохи імперіалістичної, а надто громадянської війни, а потім нова політика радянської влади, в корені змінила становище жидівських мас, порівнюючи з попереднім

часом. Ця зміна торкнулася всіх сторін життя жидівської людности й найближчого часу мусить одбитися як на фізичному стані, так і на психіці народу. Отож, щоб накреслити певні шляхи в майбутньому, треба пильно вивчити сучасне становище жидівських мас з різних поглядів. І в літературі розглядуваного періоду ми маємо низку праць про сучасне становище жидівських мас. Ці праці побудовано на статистичних, медичних, економічних і етнографічних дослідках; вони свідчать про те, з якою вартою пошани увагою жидівська суспільність ставиться до справи народньої біології.

Цю справу поставлено в статті М. М. Грамм „Ближайшие задачи научно-исследовательских работ в связи с переходом евреев к земледелию (Сб. I: Вопросы биологии и патологии евреев. 1926)”. Тут автор так характеризує сучасне становище жидівських мас: „Різка зміна географічного й політичного розподілу жидів у східній Європі, різка змінаполового, зростового й професійного складу жидівства за період війни, погромів, голоду, імміграцій та еміграцій, різка зміна фізичного й біологічного образу жидівської маси під впливом тих самих чинників, а головне різка зміна економіки цієї маси на гірше — все це дуже ускладнило проблему устрою жидівської маси. Вся соціально-економічна й біологічна катастрофа як-найтяжче позначилася на жидівстві, що жило на території кол. Росії: світова й громадянська війна, біженство, погроми, голод, — усе це з особливою вагою впало на російське жидівство. За таких умов особливо важко для російського жидівства й економічно, й біологічно, переживши десятиріччя, дійти рівноваги” (стор. 95). Вихід для жидівських мас із тяжкого становища автор бачить у продуктивній праці, в індустріалізації й надто в аграризації. Цей перехід жидівських мас на нові рейки, як гадає автор, є не тільки процес економічний і соціальний, але разом з тим і процес глибоко біологічний, і до цієї біологічної сторони справи він хоче притягти увагу науково-медичного світу. З свого боку, М. Грамм пропонує план усебічних методичних дослідів над жидівськими хліборобськими масами і накреслює систему установ, що повинні коло цього заходитися.

Сучасному санітарному становищу жидівських мас присвячено праці Потлажана „Материалы к изучению санитарного состояния еврейского населения Одессы”, (Сб. I: Вопросы биологии и патологии евреев), Грамм й Матюльського „Опыты санитарной характеристики еврейской деревни” (там-таки), Шмулевича, „Слепота среди евреев Одесщины” (там-таки), Жовелик й Олександрова, „К вопросу о заболеваемости еврейской рабочей молодежи туберкулезом (там-таки).

Суто-етнографічний характер має книга, що її видано за редакцією проф. Тана-Богораза, „Еврейское местечко в революцию” (1926, 219 стор.). Книга викладає наслідки спеціальних дослідів над характерними жидівськими селищами, що їх перевели р. 1924-го студенти Ленінградського Географічного Інституту та Ленінградського Інституту жидівського знання, яких для цього відряджено. До книги ввійшли статті В. Г. Тана, „Еврейское местечко в революцию” (стор. 7—26); М. Либеса, „Камчатка Киевской губ. (стор. 27—39); Сиротинера, „Из жизни Воздухотреста” (стор. 89—120), М. Штейна, Колонія Новозлатополь (стор. 121—156), Н. Пульнера, Из жизни города Гомеля (стор. 157—196), Б. Пульнера, Из религиозного мира (стор. 197—219). Ці статті являють собою опис того економічного й духовного перевороту, що відбувся у жидівському містечку під впливом революції. Книга констатує, що давнє містечко зруйновано, і відродитися до нового економічного життя жидівські маси можуть вже на нових началах. Усі автори відзначають, що жидівські маси по-инакшому ставляться до продукційної праці, прагнуть хліборобити, жадають знання. Багато уваги всі автори цих статей віддають релігійним настроям жидівських мас. Усі при цьому сходяться на тім, що революція швидко руйнує жидівську релігію, і швидкість та інтенсивність цього процесу де-далі зростає, а разом з тим зовсім немає будь-яких перспектив, щоб його припинити, або хоч загаяти. Як спостерегли автори, зацікавлення релігією серед жидівських мас до того впало, що в п'ятницю перед вечірньою молитвою в синагозі не буває мініан'а, себ-то мінімуму в 10 чоловіка, що потрібно для молитви. Становище релігійної справи в жидівських общинах найяскравіше висвітлено в статті Б. Пульнера („Из религиозного мира”), і в ній змальовано релігійну кризу в такому жидівському центрі,

як Гомель. Усі, що ми зазначили, висновки авторів статтів, дуже важливі й цікаві. Але, звичайно, важко сказати, оскільки точні та широкі ті спостереження, що їх покладено в основу цих висновків.

Всі ці праці, що ми досі розглядали, мають за завдання відповісти на питання поточного моменту, які найбільшу притягають увагу широких кіл. Але минуле десятиріччя дало нам чимало праць, що мають характер більше-менше академічний. Це праці переважно історичного змісту. Найзначніші з них є такі: 1) И. Берлин „Исторические судьбы еврейского народа на территории русского государства“ (Спб. 1919, 200 стор.); 2) Ю. Гессен „История еврейского народа в России“, т. I (2-ге вид. Л. 1925, 244 стор.) та т. II (Л. 1927, 234 стор.); 3) С. М. Дубнов „Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитической реакции“ (1923, кн. I, стор. 1—127, кн. II, стор. 1—100, кн. III, стор. 1—145); 4) Він же, „Новейшая история еврейского народа“, т. I, 1789—1848 (2 вид., 1919 р., 484 стор.); 5) А. Тюменев, „Евреи в древности и в средние века (вид. 1922, 382 стор.).

Книга Берліна являє собою спробу науково побудувати жидівську історію в давній Русі. Книга має „вступ“ і три розділи самого досліду. У „вступі“ автор обґрунтовує появу своєї книги та зазначає її завдання. Характеризуючи сучасний стан жидівської історіографії, І. Берлін підкреслює, що інтерес жидівських дослідників до жидівської історії в давній Русі викликано було тим, що вони намагалися визнати себе історичним елементом, зв'язаним непоривно з руською державою, вже на світанку свого зародження, а не таким елементом, що з ним руській державності й руському народові довелося зіткнутися тільки по розборі Польщі“ (стор. 51). Це, як гадав автор, давало основу для певних політичних висновків і публіцистичних аргументів. Але за те, „дослідники над долею руського жидівства обмежувалися тільки питаннями про те, відколи жиди перебувають у межах теперішньої території Росії і засвоюють деякі начала слов'янської культури“. Така постава справи, зазначає автор, не викликала в дослідників потреби ні критично ставитися до джерел, ні всебічно вивчати їх дані. Як гадає автор, через цю вузькість завдання жидівські дослідники „топталися на одному місці“, повторюючи один одного й оперуючи над одним й тим самим матеріалом. Що-до російської історичної літератури про жидів у давній Русі, то хоч вона й цікавиться проблемою жидівської історії, але все-ж-таки, гадає автор, не дає жадних позитивних наслідків; російські дослідники, „не маючи спеціального підготування до самостійної праці в царині жидівської науки, мусіли тільки випадково, ніби мимохідь, торкатися питань, що так чи інакше стосуються до нашої проблеми, не наважуючись здебільшого присвятити нашій справі спеціальніші досліді“. З свого боку, автор намагається уникнути цієї односторонності російських і жидівських дослідників і поповнити наявні праці, ширше поставивши справу й притягнувши до дослідів нові матеріали. Під новими матеріалами він розуміє жидівські джерела, як уже надруковані, так і невидані, що містяться в першому й другому збірникові рукописного фонду А. Фірковича в Ленінградській Державній Публічній Бібліотеці, в рукописному збірникові А. А. Кауфмана в Ленінградській бібліотеці „Общества распространения просвещения между евреями“, в інших рукописних збірниках, що зберігаються в Ленінграді, а так само в збірникові жидівської громади в Карасубазарі та у власному авторовому збірникові.

В цілому книга І. Берліна викликає великий інтерес, як праця, що в ній широко поставлено жидівську історію на Русі, та притягнуто до дослідження мало відомі жидівські джерела. Можна тільки відзначити, що рішучість висновків авторових не завжди відповідає тій кількості фактів, що є в його розпорядженні.

Пізніший період жидівської історії в Росії представлено в працях Гессена й Дубнова, що їх названо вгорі. Перший том історії Гессена є виправлене видання авторової праці, що вийшла р. 1916-го. Поправки, як заявляє сам автор у передмові, полягали в тому, що деякі відділи, проти першого видання, скорочено, а інші, змінено й написано наново. В першому томі Гессенової праці викладається історія жидів у кол. Росії з часів приєднання Білоруси до першої чверти XIX в.; другий том доводить жидівську історію до 80-х років. Авторова праця не є повна й закінчена жидівська історія, і в багатьох частинах її можна доповнити. План книги теж викликає заперечення.

Але в цілому Гесенова праця, як одна з перших спроб систематичного курсу найновішої жидівської історії, спроба, що її побудовано чималою мірою на самостійній авторській праці в архівах, — безперечно має значіння.

Праця С. М. Дубнова „Новейшая история еврейского народа“ є друге видання книги, що передніше вийшла була під тим самим заголовком.

Друга, що її названо вгорі, праця С. М. Дубнова „Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитической реакции“ — дає нарис жидівської історії в Росії за доби Олександра III й Миколи II-го, доведений до революції 1917 р., а так само нарис жидівської історії за час р. 1881 до р. 1900 в Німеччині, Австрії та невеличких центрах жидівства в Західній Європі. Закінчує книгу огляд становища жидівства в різних країнах Західної Європи на початку XX в. аж до світової війни 1914—1916 рр. Автор знайомить з правним становищем жидів, з літературними течіями, з історією жидівської еміграції, з найяскравішими виявами антисемітизму, як справа Дрейфуса й російські погроми. Книга взагалі дає суцільний і досить повний огляд жидівської історії за останнього півсторіччя. Найдокладніше при цьому викладено жидівську історію в Росії. Працю С. М. Дубнова написано на підставі багатьох друкованих російських і чужоземних матеріалів і відзначається вона тими прикметами, що властиві взагалі працям цього відомого жидівського історика.

Остання з названих угорі праць — книга А. Тюменева „Евреи в древности и в средние века“ складається з двох частин; з них перша викладає жидівську історію в давньому світі (стор. 1—225) і друга — жидівську історію середніх віків (стор. 227—382). У першій частині автор дає жидівську історію за передгелленської доби (шестеро розділів), починаючи з часів суддів, потім історію відносин Юдеї й Геллади (п'ятеро розділів) і жидівську історію в римську епоху, залучаючи сюди й частину періоду Візантійського (три розділи). В п'ятох розділах другої частини викладається жидівська історія середніх віків до кінця XV сторіччя.

Викладаючи жидівську історію середніх віків, А. Тюменев в основу збудування цієї історії кладе схему відомого французького економіста Роже ра, тільки доповнює та робить поправку в окремих питаннях. Висновки автора з усіх тих фактів, що він зібрав, такі: „навички та звичаї міського життя, що їх засвоїли собі жиди дієспори протягом багатьох сторіччів, допомогли їм легше, ніж іншим міським і зокрема торговельним елементам людности римської імперії, пережити ту кризу, що принесла з собою загибель імперії. А це теж забезпечило за ними виключну роль й виключне місце в економічному розвитку дальших часів і дало їм спромогу стати піонерами відродження економічного життя, що почалося після того, як поутворювалися навіть варварські держави. Ця роль спочатку полягала в тому, що вони виконували потрібні торговельні функції й постачали насамперед аристократичним колам різні заморські продукти та взагалі предмети розкошів. Тільки в Італії та Іспанії серед них найбільше поширюються інші професії й насамперед продуктивна ремісницька діяльність.

До країн середньої і північної Європи, в Франції, Англії, Німеччині, жиди проходять навпаки як купці, й тому торговельна діяльність і згодом позичково-заставні операції та торгівля грішми мало не виключно переважна тут серед них професія“ (стор. 379). В перші сторіччя середніх віків жиди, не маючи жадної конкуренції, утворили собі, як гадає автор, монопольне становище в торгівлі. Але поволі в усіх країнах Європи народжується національна купецька класа, і вона згодом випирає жидів із торговельної сфери. Тоді жидівський капітал починає зосереджувати свою діяльність у царині кредиту, постачаючи грошові суми урядовим колам і представникам аристократії, а потім захопивши своїми операціями й нижчі класи людности. Через цей економічний процес, що занепастив безліч дрібних господарств, жиди зосередили на собі весь одіум, що його зродив цей процес, і викликали до себе вселюдну зненависть та ворожнечу. Закінчилося це все тим, що наприкінці середніх віків жидів повигонювано трохи чи не з усіх країн Західної Європи. Автор гадає, що ця його схема жидівської історії пояснює цю історію самими економічними причинами, і за цією схемою не треба, щоб зрозуміти становище жидів за середніх віків, улаватися до релігійних мотивів (Каро), або покликатися на ворожі

стосунки поміж містом і князівською владою, яку, буцім-то, підтримували жиди (він-же).

Книга А. Тюменева викликала вже низку заперечень у літературі (пор. рецензію С. Лур'є, в „Евр. Старине“, 1924 р., т. XI, стор. 345—347), і основні твердження її піддано критиці. Але це не позбавляє книгу інтересу й значіння. Як одна з перших спроб звести в одно з економічного погляду матеріал, що стосується до жидівської історії, книга є цінна праця. Читач знайде тут і багатий фактичний матеріал, і бібліографічні вказівки, що допомагають обізнатися з науковим становищем усіх тих питань, що їх порушив автор. Що-до авторових висновків, то, щоб можна було мати про них певне уявління, треба ще далі збирати й опрацьовувати матеріали, що стосуються до цієї теми. Завважмо тут, що доповнює й у деяких пунктах вносить корективи до книги А. Тюменева праця С. Лозинського, „Об экономической роли евреев в средние века“ (Еврейская Старина, 1924, т. XI, стор. 65—92).

Книги Берліна, Дубнова, Гесена й Тюменева, що ми оце розглянули, являють собою спробу систематичних курсів жидівської історії. Минуле десятиріччя дало ще чимало невеличких праць з дослідями над окремими моментами жидівської історії. Ці статті найбільше вміщувано в журналах „Еврейская Мысль“, „Еврейская Старина“, „Еврейская Летопись“.

Найдавнішого (біблійного) періоду жидівської історії торкаються статті Струве „К истории пребывания Израиля в Египте“ (Евр. Старина, т. XI й окремо) і друга його стаття „Ефрем и Моисей“ (Евр. Мысль, книга 2), проф. Н. М. Никольського „Керубы по данным Библии и вост. археологии“ (Труды Белор. Универ., ч. 2—3), „Следы магической литературы в кн. Псалмов“ (там-же, 4—5), „Феодализм у древних евреев“ (там-же, ч. 1); С. Лур'є „Библейский рассказ о пребывании евреев в Египте“ (Евр. Мысль, кн. 2), Франка Каменського „Пережитки анимизма в библейской поэзии“ (Евр. Мысль, кн. 2); Б. Шулмана „Эволюция левирата у древних евреев“ (Евр. Старина, кн. XI); М. Гінзбурга „Учение о рабстве в библейско-талмудическом и римском праве“ (Евр. Мысль, кн. 1). Період талмудичний репрезентовано статтями Б. Шулмана „Ров в Талмуде“ (Евр. Мысль, кн. 2).

З праць про жидівську середньовіччю треба відзначити, як дуже цінну, статтю В. Н. Бенешевича „К истории евреев в Византии в VI—X в.“ (Евр. Мысль, кн. 2). Автор наводить тут текст візантійських обрядів приєднувати жидів до православія і, аналізуючи ці обряди, виводить декілька нових і цікавих фактів для жидівської історії в Византії. Періоду середніх віків торкаються ще праці Л. Ейгера „Еврейские врачи в Италии в средние века и в эпоху возрождения“ (Евр. Летопись, зб. III); С. Лозинського „Об экономической роли евреев в средние века“ (Евр. Старина, т. XI); Сосиса, „Отражение еврейского социально-экономического быта в средневековой нравоучительной литературе“ (Евр. Старина, т. XI); Ейгера „Маймонид, как врач“ (Евр. Мысль, кн. 2); С. Цинберга „Борьба против рационализма в начале XIV в.“ (Евр. Старина, т. X).

Новим часам жидівської історії присвячено статті С. Цинберга „Еврейский театр в Италии в эпоху возрождения“ (Евр. Летопись, зб. IV); Лозинського, „Иосиф Нам, герцог Наксосский“ (там-же); його-ж, „Канун эмансипации французских евреев“ (Евр. Летопись, зб. IV); М. Кулішера „Великая французская революция и еврейский вопрос“ (Ленінград 1924).

Література з жидівської історії за минулий період стосується найбільше до жидів на території колишньої Росії. Найдавніші моменти цієї історії висвітлено в статтях А. Сомойловича „К вопросу о наследниках Хозар“ (Евр. Старина, т. IX); Бруцкуса „Письма хозарского еврея от X в.“ (Евр. Мысль, кн. I) та його-ж „Захария, князь Таманский“ (Евр. Старина, кн. X). В цій статті автор розглядає відому байку про те, як на Таманському півострові жив у XV в. можновладний князь жид Захарія. На підставі документів автор одкидає цю байку й доводить, що в Тамані жив не жид Захарія, а Захарія Газольфі, католик.

З історії XVIII й XIX вв. притягали до себе увагу дослідників ритуальні процеси, політика російського уряду що-до жидів, а так само жидівська освіта й побут за царату.

Ритуальним процесам присвячено статті І. В. Галанта „Два ритуальных процесса“ (Київ 1924); Стоклицької-Терешкович „О первом ритуальном процессе в России в 1702 г.“ (Евр. Старина, т. X) та Ю. Гесена „На арене кровавого навета в России. Происхождение ритуальной литературы на русском языке“ (Евр. Летопись, зб. I). З цих праць книжка І. В. Галанта дає новий матеріал з історії ритуальних процесів XVIII в. (у Заславлі й Дунаївцях), що його вибрав автор із Київського архіву давніх актів.

Жидівську політику царського уряду висвітлено в статтях Епштейна „Религиозные мотивы в русском законодательстве“ (Евр. Летопись, III); Айзенберга „Виды правительства и еврейский вопрос“ (Евр. Летопись, зб. I та II); Петрищева „Кантонисты особого разряда“ (Зб. II); Преса, „Борьба за высшее образование при Николае II“ (зб. II); Вермель, „Московское изгнание (1891—1892)“ (М. 1927).

Побут жидів та різні серед їх течії розглянено в працях А. М. Гольдштейна „Среди еврейства“ (Петр. 1918); Г. Генкеля „Из чиновничьего мира“ (Евр. Летопись, зб. I); Ю. Гесена, „Из жизни цадика Ружинского и его сыновей“ (Евр. Летопись, зб. I); Клеймана, „Польский город на рубеже столетий“ (там-же); його-ж, „Польский город в 1905 и 1906 г.“ (зб. II); Клячко, „За чертою“ (там-же, зб. I, II та IV); Т. Шатілової „Эпизоды из жизни евреев-студентов“ (1886—1910) (Евр. Летопись, зб. II); М. Ревесмана „Воспоминания и встречи“ (Евр. Летопись, зб. III); Н. Бухбіндера „Из истории сектантских движений среди русских евреев“ (Евр. Летопись, зб. III); Д. Бродського, „Як до хреста приводили кантоністів-жидів (Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук, кн. XII); В. Рибинського, „З історії гетта в Києві (Юбілейний Збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія 1927 р.).

Із декількох праць з історії жидівської освіти дуже цікава книга „Описание дел бывшего архива Мин. Нар. Просв. Казенные еврейские училища“, под ред. Лозинского, со вступит. статьею Гинзбурга (Петр. 1920.). Книга містить докладний опис справ мін. народн. освіти за р. 1840—1850 й дає матеріал такої ваги, що вона повинна бути за настільну для кожного, хто працює над питаннями про жидівську освіту. Дуже великий інтерес являє собою книга М. Гінзбурга, „Минувшее“ (Л. 1924). В цій книзі автор знов видав свої давніші статті з історії культури й жидівського громадського життя в період так зв. „освіти“. В книгу ввійшли статті: „Забутые страницы“, „Русское правительство и вопрос об образовании евреев в первой половине XIX в.“, „На заре просвещения“, „М. І. Лебенсон“, „Женская драма“, „Из эпохи 1812 г.“. Написані на підставі великої літератури, видатні своїм тоном і мовою, статті читаються з великим зацікавленням і дають дуже цінний матеріал з історії жидівської освіти.

Окремим жидівським просвітнім установам присвячено статті Левідова „Еврейские начальные училища“ (Евр. Летопись, зб. III); його-ж „Еврейский учительский институт“. Воспоминания (Евр. Лет., IV), Т. Шатілової „Виленский еврейский учительский институт по официальным данным“ (Евр. Летопись, зб., III), І. Тененбаума „Бунт в Воложенском ешиботе“ (там-же); Агасфера, „Еврейский товарищеский союз. Настроения учащейся молодежи в первые годы XX в.“ (Евр. Старина, т. X).

Нарешті, історію жидівської книги дає в своїх двох працях С. Боровий, „Нариси з історії єврейської книги на Україні. I. Єврейська книга на Україні в добу хасидизму (Київ 1925). II. Розгром. (Київ 1926). В першій статті автор дає нарис історії жидівського друкування XVIII й початку XIX в., і в ньому подає відомості про жидівські друкарні й низку фотографій стародруків. У другій брошурі дано відомості, як боролася цензура з жидівською книгою в першій половині XIX в., й з'ясовано обставини, за яких закрито друкарні братів Шапіро в Славуті.

Окрім праць історичного характеру десятирічний період, що ми розглядаємо, дав нам ще декілька праць історично-літературного характеру. З них ми відзначимо праці В. Львова-Рогачевського, „Русско-еврейская литература“ з вступною статтею Б. Горєва, „Русская литература и евреи“ (Москва 1922) та Н. А. Бухбіндера „Литературные этюды“ (Л. 1927).

Вступна стаття Горєва являє собою до певної міри філософію російської літератури з того погляду, як вона ставиться до жидів, а сама книга Львова-Рогачев-

ського дає власне нарис історії російсько-жидівської літератури до 1905 р. В тринадцятьох розділах своєї книги автор дає легкі, побіжні нариси, — короткі характеристики всіх періодів і більшості жидівських письменників, що писали російською мовою. Найзначиміші трактати присвячено Рабиновичеві, Фругові, Мінському, С. Ан-ському. Сам автор покладає значіння своєї книги в тому, що вона „заповнить прогалину в російській літературі та ознайомить з матеріалом, невідомим російському читачеві й засимільованій жидівській інтелігенції“ (стор. 34). Безперечно, книга таке значіння має.

Працю Н. А. Бухбіндера, „Литературные этюды“ присвячено характеристикам російсько-жидівських письменників XIX в. — Леванди, Рабиновича, Богрова та Бен-Амі. Невеличка книга Бухбіндера читається з зацікавленням, а виписки, що влучно підбрав автор, виразно й яскраво змальовують письменників, про яких трактує книга.

Доповнюють ці книжки невеличкі статті Д. Заславського, „Євреї в русській літературі“ (Евр. Летопись, зб. I) та його ж, „Современные немецкие писатели евреи“ (Евр. Летопись, зб. III) й брошура Вермеля, „Короленко и евреи“ (Москва 1924).

Щодо давньої жидівської літератури, то її торкаються цікаві статті Клеймана, „Царь Иоанн Грозный в пуримской комедии“ (Евр. Старина, т. XI) та С. Цинберга, „Авраам Крымский и Моисей Киевский“ (там-же). Обидві статті вносять дещо нове в історію жидівської літератури. Клейман на підставі одного „мирового запису“, що він знайшов його в Виленському архіві, встановлює факт, що жидівську народню комедію про Івана Лютого виконували р. 1577-го Бахури в Бересті. А. С. Цинберг на підставі рукописів з Фірковичевої бібліотеки, дає відомості про двох славнозвісних, як на свій час, жидівських письменників — про Аврама, що керував жидівськими громадами в Криму наприкінці XIV в., та про Муся, що був за представника Київської жидівської вчености XV в. На підставі рукописних вказівок автор дає життєписи цих письменників і характеризує їх літературну діяльність. С. Л. Цинберг видав також невеличку, але цінну книжку „История еврейской литературы европейского периода“. Средние века, кн. I (Київ 1920).

Ми зробили короткий огляд російської, а почасти й української літератури про жидів за десятиріччя після Жовтня. Цей огляд, гадаємо ми, свідчить за те, що, не вважаючи на тяжкі умови життя за перших років минулого десятиріччя, названа література — чимала і кількістю, і якістю. Це дає підставу сподіватися, що в новому десятиріччі російська й українська радянські літератури про жидів зростатимуть, поширюючи коло питань, що вони висвітлюють, й поглиблюючи саме висвітлення. Можна гадати, що цьому зростанню не перешкоджатиме одночасний зріст літератури про жидів мовою ідиш. Питання жидівської історії та культури, що сягає своїм корінням до найглибшої старовини, що зробила величезний вплив на весь процес історичного розвитку людства, взагалі цікавлять не тільки жидів, а й решту людности нашого Союзу, яка не вчитає по-жидівському. Окрім того, щоб остаточно пережити спадщину давніх часів — антисемітизм, остаточно знищити т. з. „жидівське питання“, навіть дуже бажано, якомога ширше, поширювати обґрунтовані на наукових дослідках знання про минуле жидівського народу та його культуру. Цьому широкому розповсюдженню зазначених знань можуть слугувати насамперед російська та українська літератури, що ними користуються величезні маси людности нашого Союзу.

Переходимо до огляду літератури про жидів, що за розглядуваний період вийшла на території Союзу ново-жидівською (ідиш) і давньо-жидівською мовою.

Минуле десятиріччя характеризується зростанням літератури мовою ідиш. Зростання це — наслідок прихильного ставлення радянської влади до всіх пригнічених за царату національностей і в тім числі до жидівської, — того ставлення, що являє собою одмітну прикмету нашої національної політики. В галузі науки та літератури ця прихильність до жидів особливо яскраво виявилася в утворенні таких наукових установ, як жидівський відділ при Інбікульті й катедра жидівської культури при Українській Академії Наук. Маючи завдання розробляти жидівську історію, філологію й письменство мовою ідиш, названі установи, безперечно, покладають твердий ґрунт для розвитку наукової жидівської літератури в найближчому майбутньому. Але вже й тепер вийшла мовою ідиш низка підручників з різних дисциплін, словників, читанок, перекладів творів

класичної літератури й трактатів на революційні та марксистські теми, таких часописів, як „Ді ройте Велт“, „Ді ідіше Шпрах“, і низки творів літературного та історичного характеру.

За минуле десятиріччя з визначніших виданнів мовою ідиш можна назвати збірник „Цайтшрифт“, що його видав Інбілкульт р. 1926-го. У збірникові надруковано низку поважних цікавих статтів до історії, літератури й фольклору жидів. З праць історичного змісту відзначимо, насамперед, роботу Сосиса, під заголовком „Соціально-економічні стосунки XVI—XVIII ст.“. Стаття торкається становища жидів у Литві та Білорусі й складається з двох частин. У першій частині автор з'ясовує ролі жидів в економічному та культурному житті Польщі, а так само, як ставилися до жидів польські королі та польська людність. У другій частині автор описує релігійно-культурне життя польських жидів XVI—XVIII ст. і, подаючи низку витягів, ознайомлює з тодішньою жидівською літературою, що відбиває світогляд жидів. Що-до першої частини статті, то автор не дає в ній, як і сам це підкреслює, будь-яких нових, досі невідомих матеріалів; саме висвітлення цих матеріалів не зовсім нове, бо й передніші історики, як і Сосис, висовували вагу економічного чинника в історії польських жидів і їм поясняли як королівські привілеї, надавані жидам, так і ворожість польської людности проти жидів. Але ця частина Сосисової статті цікава тим, що вона дає короткий і виразний звіт відомого матеріалу, а разом з цим яскравіше за інші праці висовує вагу економічного чинника в польсько-жидівських стосунках XVI—XVIII вв. Що-до другої частини Сосисової статті, то треба зазначити, що вона торкається питань, у літературі дуже мало висвітлених, містить багато нового й через те особливо цінна.

Друга цікава праця в розглядуваному збірнику то стаття Ромбаха „Про жидівських ремісників у першій половині XIX ст.“. Стаття подає відомості про ремесла, що особливо були поширені поміж жидів, про кількість ремісників та їх матеріальне й правне становище, в залежності од політики Миколи I-го що-до жидів. Статтю написано за друкованими матеріалами й вона дає стислий їх звіт.

Надруковану в тім-же збірнику працю Лур'є „Соціальні стосунки й соціальні рухи в жидівським народі“ присвячено історії жидів біблійного періоду. Автор статті хоче підійти до цієї, в багатьох працях розробленої, історії з марксистського погляду й застосувати до неї марксистську схему процесу історичного розвитку. Стаття Лур'є й має значіння, власне, як одна з перших спроб такого пристосування.

За дуже цінну треба вважати надруковану в збірнику статтю проф. Никольського „Найновіші течії в науці про Біблію“. Стаття містить у собі огляд західньої літератури до вивчення Біблії за останніх 10—15 рр. Звичайно, через те, що література ця аж надто рясна, автор не міг дати повного огляду її й мусів був обмежитися тільки окремими працями, що характеризують сучасний напрямок біблійної науки й відповідають поглядам самого автора. Західня література про Біблію мало доходить до більшости читачів, і через це огляд проф. Никольського, дарма що неповний, чималою мірою цікавий і цінний.

В історичній частині збірника окрім зазначених статтів, надруковано ще низку матеріалів до історії жидів, а саме — низку витягів з рабинових респонсів XVI і XVII ст., що висвітлюють соціальні суперечності в тодішніх жидівських кагалах (з Сосисовою передмовою), декілька документів з архіву Менського кагалу (з передмовою Александрова) і низку листів Шолом-Алейхема російською та жидівською мовою.

Решту статтів „Цайтшрифт"а" присвячено питанням фольклору, літератури й мовознавства. З фольклорних праць відзначимо статтю Гольдберга „Про мову й композицію жидівської пісні“, „Фольклорний Збірник" Храпковського; з праць про літературу — статті Ойслендера „Міста й містечка Переца“, Гурштейна „Сучасний стан біографії Переца“, Фінкеля „Соціальні постаті в перших творах Гольдфадена“, Штифа „Рукописна бібліотека в жидівському будинку в Венеції з половини XVI в.“, Вейрхайа „Жидівська пісня про Собатай-Цеві од 1666 р.“, Ерика „До історії найдавнішої літератури й культури“.

Чимало історичних праць містить Збірник Ройтер Пінкос, що його видала 1920 р. Київська Культур-Ліга. Збірник присвячено історії жидівського робітничого

руху й соціальних течій поміж жидами. Більшість праць, що складають збірник, написано на підставі особистих спогадів їх авторів, які брали безпосередню участь у робітничому русі. Так, стаття Ан-мача „Білостоцький період у житті центрального Комітету Бунда“ подає низку відомостей про роботу Комітета р. 1900—1902, коли автор був за члена цього комітету. У статті „Матеріали до історії Київської організації Бунда“ Д. Заславський докладно, — і знов-таки на підставі особистих спогадів, розповідає про те, як соціалістичні гуртки жидівської молоді, що існували в Києві з середини 90-х років, р. 1903-го перетворилися в організацію Бунда. Брегман у статті „Перші роки пролетарського сіонізму“ за документами Київського Жандармського Відділу висвітлює деякі цікаві моменти з історії Поалей-Ціон у Києві. Стаття Рафеса „Перші дні революції 1917 р.“ подає короткий нарис лютневої революції, Нарешті, І. Майзель у статті „Лейзер Цукерман“ за друкованими матеріалами малює яскраву постать учасника революційного руху 70-х років XIX в. Лейзера Цукермана.

З окремих видань мовою ідиш відзначимо книжку Гейлікмана „Історія жидівських громадських рухів у Польщі та Росії“ (ч. I, Москва 1926) й Ойслендера та Фінкеля „Гольдфаден. Матеріали до біографії“ (Менськ 1926).

Книжка Гейлікмана є власне історичний нарис соціального життя польсько-литовських жидів. Нарис складено з марксистського погляду. Наприкінці праця зачіпає й громадські течії поміж жидами, але подає про ці течії тільки короткі й позверхові відомості. В книзі чимало такого, що може викликати заперечення, але вона, безумовно, має значіння, як одна з перших спроб висвітлити з марксистського погляду великий і складний період жидівської історії.

Праця Ойслендера та Фінкеля про Гольдфадена, дарма що сами автори називають її тільки „матеріалами“ до біографії, є досить повна біографія фундатора жидівського театру. Книжка дає не тільки Гольдфаденову біографію, а й нарис історії жидівського театру, з'ясовуючи при цьому культурне оточення, в якому працював Гольдфаден, як ставилася до Гольдфадена жидівська ортодоксія й російсько-жидівська преса, то-що. Взагалі книжка цікава й має не аби-яку цінність.

Що-до літератури давньо-жидівською мовою, яка з'явилася протягом минулого десятиріччя після Жовтня, то з неї можна відзначити трьохмісячник „Гаовер“ (Минуле), що виходив р. 1918-го. Дві книжки цього журналу містять низку цікавих праць до історії жидів і дають чимало історичних матеріалів. З статтів цінні: Мазерна „Щоденник поета Гордона“, „Жидівські салони в Берліні кінця XVIII в. й початку XIX в.“, Дубнова „З мстиславського кагального Пінкоса“, Магида „Виленська старовина“, Кулішера „Жиди в шовковій промисловості“. З історичних матеріалів мають значіння документи, що стосуються до історії хліборобських колоній, до історії кагалів, до біографії Гершуні. До другої книжки „Гаовера“ додано працю Дубнова „Хасидиана“, що містить відозви й листи в звязку з суперечками поміж Хасидим та Миснагим.

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ЖИДІВ

Заборона жидам-чоловікам носити старовинну одягу, а жінкам — голити голову.

Царювання Миколи I являє собою одну з найсумніших сторінок в історії російських жидів. Цей цар завзявся був повернути всіх російських жидів на православ'я. До своєї мети Микола I йшов двома шляхами: шляхом нечуваних і жорстоких репресій і примушуючи жидів ходити до загальних шкіл. Репресії, як глибоко переконаний був цар, мали примусити жидів шукати порятунку в лоні християнської церкви, а перебування жидів у загальній школі, поміж російських товаришів, мало, насамперед, шлюком засимілювати з російським народом, а тоді зробити з них православних. Цю думку мав свого часу Миколин брат, Олександр I, і завів навіть спеціальний Комітет для навертання жидів на християнство, сам ставши на його чолі. Але всі зусилля Олександра I жадних позитивних наслідків у справі навернення жидів на християнство не дали. Але що не пощастило Олександрові, який думав дійти свого лагідними заходами, намовляючи й пропагуючи, Микола I гадав здійснити силовими. Так, напр., завівши інститут військових кантоністів - жидів, Микола наказав вихоплювати з-поміж них хлопчиків-недолітків віком 8—12 років; їх виряджали до далеких місць Сибіру й там немовірними муками та систематичним жорстоким поводженням робили з їх „православних“. Потім низка найжорстокіших і виключних законів про жидів, як гадав цар та його близький співробітник, міністр народньої освіти, гр. Уваров, мали викликати у старіших жидів бажання купити собі рівноправність, зрадивши свою релігію. Особливо намагалися Микола I та гр. Уваров залучати молодих жидів до загальних шкіл і поширювати серед них світську освіту. Треба було насамперед перемогти жидівський релігійний фанатизм, а все інше, мовляв, зробиться само собою. Заведено було державні жидівські школи, жидівські навчальні інститути та жидівські школи для рабинів, що мали готувати освічених жидів, і вони, як навчителі та рабини, мали сприяти досягненню тієї мети, що її поставив цар, і було чимало таких жидів, які щиро вірили, що він має добрі наміри; він, на їх думку, хотів тільки вивести жидів із вузьких рамок хедерів та ешиботів і дати їм широку змогу працювати на загальнодержавному полі. Але в загальній своїй масі жиди чуттям, інтуїтивно, доміркувалися, чого насправжки хоче Микола, і тому повели запеклу боротьбу з тими своїми одновірцями, котрі прихильні були до ідеї поширювати загальну освіту поміж жидами. Міністрові гр. Уварову довелося навіть запрохати з-за кордону відомого доктора Лілієнтала, апостола загальної освіти між російськими жидами. Доктор Лілієнталь спершу гадав, що цареві наміри щирі. Але попрацювавши деякий час у Росії та ближче обізнавшись з справжніми замірами уряду, він, усім серцем відданий жидівській релігії, odmовивсь од своєї місії та й утік за кордон.

Отож Микола I насамперед заходивсь стирати всі зовнішні ознаки, що різко одрізняли жидів од корінної людности. Він заборонив жидам носити традиційне вбрання й наказав замінити його на німецьку, польську або російську одягу. Хто порушував цього закона, того тяжко карано. Ще „Положення“ 1804 р. передбачало заборону жидівської одяги. Але цього заміру, очевидно, до краю не доведено. Микола заходивсь коло цього з властивою йому енергією та нещадністю, і почалася люта боротьба з традиційною жидівською одягею. Як проваджено цю боротьбу, свідчать, між иншим, наведені

далі документи, видобуті з колишнього генерал-губернаторського архіву¹⁾. Вони виразнісінько показують, скільки турбот, праці й часу витратив уряд на цю безглузду й непотрібну боротьбу в межах самого тільки кол. південно-західного краю, і скільки горя та лиха зазнали ті жида, що шанували своє традиційне вбрання. Як видно з цих документів, нагінкам підпадали не тільки жида, що відмовлялися змінити традиційне вбрання, ба й молоді- жидівки, що не хтіли покинути давній звичай, вийшовши заміж, голити голови. Цікаво відзначити, що дозвіл носити жидівське вбрання можна було купити, і це правило за джерело чималих прибутків для поліційних урядовців, що стежили, як виконується закон.

Ред.

Дѣло по Высочайшему повелѣнію о запрещеніи еврейкамъ брить головы; № 28 Канцелярія Киевск. Военнаго, Подольск. и Волынскаго Генераль-Губернатора, 2-го стола, Секретной части; 1851—1853 гг.*.

1. Министерство Внутреннихъ Дѣлъ. Департаментъ Полици Исполнительной. Канцелярія. 17 марта 1851 г. № 212. По Высочайшему повелѣнію о запрещеніи еврейкамъ брить головы.

Господину Киевскому Военному Губернатору, Подольскому и Волынскому Генераль-Губернатору.

Государь Императоръ Высочайше повелѣтъ соизволилъ: Запретить женщинамъ еврейкамъ брить головы. Сообщая сію Высочайшую волю Вашему Высокопревосходительству къ надлежащему исполненію, покорнѣйше прошу о полученіи сего отношенія меня увѣдомить.

Министръ Внутреннихъ Дѣлъ Графъ
Директоръ

2. Луцкаго Городничаго Рапортъ.

При точномъ исполненіи Высочайшей воли по предмету запрещенія женщинамъ-еврейкамъ брить головы, я удостовѣрился, что хотя ни одна изъ нихъ въ вѣрномъ мнѣ городѣ не бреетъ головы, но всѣ вообще по послѣднемъ бритіи головы, до воспослѣдованія о семъ Высочайшаго повелѣнія, накрывають по прежнему головы легкими черными шапочками, съ придѣлкою фальшивой косы, спереди же лба носятъ полупарики изъ чужихъ волосъ, чему придерживаются, сколько мнѣ извѣстно, еврейки и прочихъ городовъ. И какъ евреи вообще стараются перетолковывать распоряженіе начальства касательно своей одежды, то, привязываясь къ слову „не брить“, полагають и стараются увѣрить въ томъ, что имъ волоса можно стричь, и нѣкоторые даже рѣшались весьма искусно понемногу подстригать свои волосы, отговариваясь и увѣряя, при повѣркѣ полицейскими чиновниками волосъ, что неотросшіе еще волоса по послѣднемъ бритіи головы; тѣ же изъ нихъ, которыя изъ дѣвокъ вновь вступають въ бракъ, хотя рѣшительно не бреють головъ и нисколько не подстригають волосовъ, но за всѣмъ тѣмъ, слѣдуя примѣру въ уборѣ головы прежнимъ женщинамъ-еврейкамъ, надѣвають вышепоясненныя шапочки съ париками, стараясь всѣми мѣрами не обнаруживать оставшихся послѣ свадьбы волосовъ. Почему къ приведенію въ точное и неослабное испол-

¹⁾ Боротьбі з жидівською одяжею за Миколи I присвячено, між иншим, статтю Ю. Гесена в збірникові „Пережитое“ (т. I-й Борьба правительства съ еврейской одеждой въ имперіи и Царствѣ Польскомъ*), ст. П. Левенсона, „Туалетный налогъ“, (Восходъ, 1889, кн. XI), ст. „Гоненіе на женскіе головные уборы“ (Евр. Страница за 1915 р., (3—4) і Геца та Дубнова в тижневикі „Будущность“ (1901 р., № 3—4). Деякі дані в справі про одягу див. ще в Гесена, История евр. народа в России, т. 2, 1927, стор. 91—94.

неніе Высочайшей воли по сему предмету (предполагая, что цѣль Правительства въ отношеніи недозволенія брить головы еврейкамъ-женщинамъ есть та, чтобы онѣ, отростивъ волоса, имѣли ихъ въ такомъ видѣ, какъ всѣ женщины-христіанки), я предвѣренъ воспретить еврейкамъ ввѣреннаго мнѣ города надѣвать вышеупомянутыя шапочки съ полупариками, ибо иначе невозможно строго повѣрять, не подстригаютъ ли волосовъ, какъ это нѣкоторые уже дѣлаютъ, а главнѣе имѣя въ виду Высочайшій прїѣздъ и бытность въ городѣ Государя Императора, опасаясь при томъ, чтобы кто-либо изъ лицъ, находящихся при Высочайшей особѣ его Величества, не замѣтилъ прикрытія еврейками головъ шапочками, и чтобы это не причтено было къ слабому смотрѣнію и дѣйствію мѣстной полиціи; ...имѣю честь просить... на сей предметъ разрѣшенія.

Городничій Ротмистръ Крушевскій.

№ 43, 30 іюня 1851 г., г. Луцкъ.

3. Наказ начальника Волинської губерні луцькому городничому. 6 серпня 1851 р.

... Еврейки города Луцка стригутъ головы на томъ основаніи, что въ... Высочайшемъ повелѣніи говорится только о запрещеніи еврейкамъ брить головы... Его Сіятельство въ предупрежденіе подобныхъ толкованій далъ Вамъ знать, что... Высочайшее повелѣніе имѣетъ тотъ смыслъ, что еврейки должны носить волосы на головѣ какъ и всѣ женщины вообще. При чемъ нужнымъ нахожу дать Вамъ знать, что послѣ помянутаго циркуляра ни одинъ изъ исправниковъ и городничихъ не встрѣтилъ подобнаго, какъ Вы, затрудненія въ исполненіи Высочайшей воли насчетъ ношенія еврейками волосъ...".

4. Управление Кіевского Военнаго, Подольскаго и Волинскаго Генераль-Губернатора. Канцелярія по секретной части. 17 ноября 1851 года. № 4834. Кіевъ.

Господину Кіевскому Старшему Полиціймейстеру.

26 декабря прошедшаго года за № 9566 я поручалъ Вашему Высокоблагородію заготовить объявленіе и немедленно прибить на еврейскихъ постоянныхъ дворахъ, что если кто изъ евреевъ прибудетъ въ Кіевъ въ еврейскомъ платьѣ, или частію въ ономъ, а также съ пейсами, то таковыя немедленно будутъ высланы изъ города. Замѣчая нынѣ, что нѣкоторые евреи появляются въ Кіевѣ съ пейсами, я подтверждаю Вашему Высокоблагородію въ послѣдній разъ, что такіе евреи не должны быть терпимы въ г. Кіевѣ. О полученіи сего мнѣ донести.

Генераль Губернаторъ.

5. 17 ноября 1851 г. Господамъ Земскимъ Исправникамъ и Городничимъ.

По Высочайшему повелѣнію Государя Императора, съ 1-го января сего года еврейямъ воспрещено употребленіе особой еврейской одяды. По другому Высочайшему повелѣнію, въ мартѣ сего года, еврейкамъ воспрещено брить головы. Желая имѣть точныя свѣдѣнія, въ какой мѣрѣ исполнены понынѣ эти Высочайшія повелѣнія, считаю нужнымъ предписать Вашему Высокоблагородію донести мнѣ, достигаютъ ли онѣ уже своей цѣли на самомъ дѣлѣ.

Генераль Губернаторъ.

6. Відповіді на № 5 (рапорти).

Заславський городничій: "... этотъ религіозный обрядъ (бритья женщинами головы) оставленъ ими, чему особенно молодыя женщины очень рады; но старыя ропщутъ на эту мѣру, утверждая, что и по настоящее время онѣ сильно страдаютъ головою болью отъ привычки брить ее съ давняго времени".

Гуманський військовий полицмайстер: "... въ настоящее время еврейки города Умани волосы на головахъ уже запустили, но таковыя еще не отросли вполнѣ".

Проскурівський городничій: "... я объявилъ еврейямъ обоаго пола въ синагогахъ за строгими подписками исполнять таковыя (предписанія) со всей точностью, и въ настоящее время не замѣтно евреевъ въ прежнихъ костюмахъ, а одѣ-

ваються на манеръ русскій; ярмолки же и пейсахи (!) вовсе уничтожены. Еврейки тоже не бреють головъ, покрывая оныя только малыми платочками, объясняя костюмъ этотъ именно для того, что еще волосы не отросли..."

Рівенський земський справник: "... еврейки головъ не бреють, но стригутъ очень низко и покрываютъ ихъ чужими волосами, сдѣланными на подобіе париковъ, а по нихъ носятъ чепчики, на образецъ дворянскихъ дамъ... я употребилъ было строгую полицейскую мѣру, велѣлъ съ головъ снимать парики..., но мѣра эта осталась безуспѣшною: за прїѣздомъ моимъ въ мѣстечко всѣ еврейки прячутся и наконецъ явились ко мнѣ по и требованію объявили, что онѣ въ совершенной готовности носить волосы собственные, но не иначе какъ въ то время, когда будутъ носить таковыя въ губернскомъ и уѣздномъ городѣ..., чтобы мѣстные ихъ жители не считали ихъ отступницами отъ своей вѣры".

Володимирський городничій: "... каковое дѣло можетъ безъ сомнѣнія въ скорости дойти и достигнуть совершенной цѣли..., ежели разрѣшено будетъ отъ правительства снимать съ головъ еврейкамъ носимыя ими накладки, на мѣсто которыхъ дозволено бы было имъ носить платки".

Звиногородський земський справник: "... въ случаѣ... встрѣчающейся какой-либо несообразности въ носимой нынѣ одеждѣ, отражающейся въ чемъ-либо еврейской костюмировкой, но въ то же время прекращается это самыми неослабными мѣрами".

Кам'янець-подільський полицмайстер: "... легко различить евреевъ по одеждѣ, ибо по возможности они стараются шить верхнее платье подлиннѣе, неохотно носятъ жилетки, чтобы не закрыть еврейскіе нагрудники, такъ называемые „цицесъ“, и мушны стараются причесывать волосы такъ, чтобы изъ нихъ образовалось что-нибудь подобное на пейсы".

Старокостянтинівський городничій: "... всѣ зажиточные евреи носятъ теперь одежду по обычаю здѣшняго края, бѣдные ходятъ по большей части въ одеждѣ, данной имъ по милостынѣ..., а имѣющіе болѣе 60 лѣтъ евреи носятъ прежній костюмъ, въ ожиданіи разрѣшенія въ пользу коробочнаго вспомогательнаго сбора опредѣленнаго на платежъ съ нихъ за се акциза, которымъ именной списокъ отосланъ въ Новоградволинскую Градскую Думу...".

Таращанський земський справник: "... хотя евреи употребляютъ покрой платья русскихъ сюртуковъ, но во всемъ этомъ замѣтно еще еврейскій обычай, потому что, хотя шьютъ на манеръ великороссійской сюртука, но употребляютъ часто яркія разноцвѣтныя матеріи...".

Васильківський земський справник: "... ярмолки выведены изъ употребленія, однако въ молитвенныхъ домахъ нѣкоторые изъ престарѣлыхъ и закоренѣлыхъ хусидиновъ во время чтенія молитвъ надѣвають ярмолки и нѣкоторые придерживаются еще прежняго обыкновенія надѣвать ярмолки, ложась спать. Еврейки, женщины и дѣвицы, въ особенности молодыя, съ удовольствіемъ подражаютъ модамъ, и рѣдко можно встрѣтить еврейку, въ которой нарядъ былъ бы хотя приблизительный оттѣнокъ прежней еврейской одяжи; волосъ онѣ не бреють и не стригутъ, для прикрытія же головъ, пока волосы не отрутутъ совершенно, повязываютъ платки, а достаточныя носятъ шапочки или чепцы, выходящія же вновь въ замужество остаются при натуральныхъ волосахъ".

Васильківський городничій: "... евреи старики продолжали нѣкоторое время употреблять эту (еврейскую) одягу секретно по праздникамъ въ однѣхъ школахъ при моленіи; впоследствии, по данному мнѣ круговому поручительству раввинами и обществомъ евреевъ, употребленіе прежней еврейской одяжи оставлено всѣми и на всегда...; изъ молодыхъ же евреевъ многіе начинаютъ уже оставлять совершенно еврейскіе обычаи не только въ одеждѣ, но даже и вообще въ жизни, и бреють бороды по праздникамъ и субботамъ;... еврейки..., хотя не брили волосъ... и не стригутъ волосъ, но... не рѣшаются еще ходить съ открытыми волосами".

Житомирський поліцайстер: „... єврей... еще только употребляют приблизительно русское платье и по личному осмотру моему довольно уже отросли волоса (у евреекъ)...“.

Бардичівський городничий: „... собравши всѣхъ находящихся въ Бердичевѣ цирюльниковъ, строго внушалъ имъ... и обязалъ ихъ подпискою, чтобы... они сами и никто изъ семействъ ихъ не смѣлъ брить женщинамъ еврейкамъ головы..., а частнымъ приставамъ такъ же строго предписано сдѣлать нечаянный обыскъ въ домахъ лицъ, кои тайнымъ образомъ занимаются цирюльническимъ ремесломъ...; кромѣ того обязаны подпискою и содержатели еврейскихъ бань, чтобы они... не допускали... еврейкамъ брить головы... Высочайшее повелѣніе лично мною опубликовано въ городѣ Бердичевѣ всенародно... Высочайшія повелѣнія по сему предмету въ Бердичевѣ достигаютъ своей цѣли на самомъ дѣлѣ, и нѣтъ сомнѣнія, что въ скоромъ времени никто здѣсь изъ евреевъ... не будетъ носить бритую голову; что же касается до евреевъ мужчинъ, то они... нынѣ носятъ таковую (одягу) обыкновенную, приличную ихъ званію, какъ и всѣ прочіе жители христіанскихъ исповѣданій“.

Лятичівський городничий повідомляє, що на підставі наказу Подільського Губерського Правління од 6 червня з голярів узято підписку що вони нікому з жидів та жидівок не голитимуть голів.

Гуманський земський справник: „... еврейки уже носятъ волосы не поддѣльные, а отрошенные“.

Чигиринський городничий: „... еврейкамъ... брить головы или стричь на оныхъ волосы воспрещено, но по недавнему времени бритые до того у нихъ волосы еще не успѣли вырости въ такую длину, какъ носятъ женщины...“.

Барський городничий: „... старые евреи нѣсколько придерживаются прежней формы въ верхнемъ платьѣ, то есть носятъ сюртуки длинные и въ праздничные дни еще опоясываются, но уже безъ ярмолокъ;... еврейскія жены, вновь вступающія въ бракъ, головы не бреютъ, а старыя женщины носятъ шелковые и, нѣкоторые, волосяные парики, накрываясь платками, но безъ мушекъ...“.

Звягольський земський справник: „... въ началѣ сихъ введеній весьма немногіе охотно принялись къ исполненію по закоренѣлости къ обрядамъ; но въ настоящее время, хотя съ упорствомъ, но большая часть, преимущественно изъ купцовъ и зажиточныхъ, перемѣнили одягу; между женщинами... почти всѣ начали запускать волосы... Безъ рѣшительныхъ строгихъ мѣръ невозможно всѣхъ безъ исключенія преобразовать. По настоящее же время действовали одними убѣжденіями и настаиваніями“.

Лятичівський земський справник: „... Высочайшія повелѣнія... о воспрещеніи еврейкамъ брить головы достигли желаемой цѣли. Престарѣлымъ евреямъ хотя и было дозволено донашивать нѣкоторое еврейское платье за уплатою пошлины, но со времени восплѣдованія изъясненнаго повелѣнія это рѣшительно всѣмъ евреямъ воспрещено... Еврейки-дѣвицы, вступающія въ браки приняли это (воспрещеніе брить головы) къ исполненію съ удовольствіемъ, ибо при бритіи дѣвицами головъ по вступленіи ихъ въ законный бракъ ихъ было жалкое положеніе...“.

Кременчуцький городничий: „... я... обязалъ подпискою всѣхъ цирюльниковъ и цирюльничекъ отнюдь не брить еврейкамъ головы; сверхъ сего подобныя подписки отбираютъ вообще и отъ всѣхъ евреекъ, вновь вступающихъ въ замужество...; вышедшія до получения означеннаго повелѣнія... въ замужество еврейки, переставъ брить головы до времени, пока не отросли волосы, носили парики, но таковыя, какъ уже въ нихъ нынѣ не предстоить надобности, по предложенію моему сняли безпрекословно“.

Липовецький земський справник: „... евреи особой еврейской одягу не носятъ, исключая немногихъ, весьма преклонныхъ лѣтъ; иногда только встрѣчаются съ пейсами єврей, хотя небольшими, кои тотчасъ... полиція заставляеть остричь...“.

Вінницький земський справник: „... єврейки старія и такъ называемыя хусидки (богомольныя), хотя головъ не брѣютъ, но подстригаютъ волосы на нихъ, придерживаясь такимъ образомъ религіозныхъ установленій.“

Брацлавський городничий „... Замѣтно, что таковое преобразование въ одяждъ евреямъ весьма нравится, въ особенности молодымъ.“

Радомисський земський справник: „... єврейки брить головы оставили; въ прочемъ случается, что нѣкоторыя изъ нихъ какъ бы отъ боли головы выбриваютъ волосы и ставятъ баньки или пѣявицы, — но къ прекращенію сего єврейскаго вымысла я сдѣлалъ надлежащее распоряженіе“.

7. Подання од начальника Волинської губерні генерал-губернаторові кн. І. І. Васильчикову; 10 червня 1853 р., № 16041; конфіденційно. „... вслѣдствіе принятыхъ . . . мѣръ . . . , чтобы замужнія єврейки, нося на головѣ по ихъ произволу платки или чепцы, выставляли спереди волосы, какъ и всѣ женщины вообще, — єврейское общество города Житомира обратилось ко мнѣ съ просьбой о дозволеніи женамъ ихъ не выставлять волосъ спереди, говоря, что это воспрещаютъ религіозныя правила. Чтобы убѣдиться въ справедливости этого объясненія, я потребовалъ посредствомъ Инспектора Житомирского Раввинскаго Училища выписки изъ єврейскихъ законовъ и по объявленіи моемъ єврейскому обществу, что въ этой выпискѣ сказано только покрывать голову, но нигдѣ не сказано покрывать волосы, оно просило меня представить объ этомъ Вашему Сіятельству. Имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Сіятельство не оставить Вашимъ разрѣшеніемъ, слѣдуетъ ли требовать, чтобы єврейки, нося платки или чепчики, имѣли на головѣ волосы причесанными, какъ и всѣ женщины вообще, то есть выпущенными въ наружу, или при запрещеніи имъ брить голову онѣ могутъ волосы спереди не выставлять“.

Резолюція: „объяснить, что цѣль Высочайшаго повелѣнія состоитъ преимущественно въ томъ, чтобы євреи въ одяждѣ своей не отличались отъ другихъ сословія“.

8. Відповідь генерал-губернатора:

№ 8994, 4 юля 1853 г. Конфиденціально. Милостивый Государь, Николай Петровичъ. Вслѣдствіе отзыва Вашего Превосходительства отъ 10 минушаго іюня № 16041, я не могу дать другого разрѣшенія, какъ то, которое выражено въ циркулярѣ моемъ по званію Начальника Волинской Губерніи отъ 5 мая 1851 г., т. е., что Высочайшее повелѣніе о воспрещеніи єврейкамъ брить головы заключаетъ въ себѣ тотъ смыслъ, что єврейки должны носить волосы на головѣ какъ и всѣ женщины вообще и что за силою какъ этого Высочайшаго повелѣнія, такъ и Высочайшихъ повелѣній, послѣдовавшихъ въ прежнее время, цѣль которыхъ состоитъ въ томъ, чтобы євреи въ одяждѣ не отличались отъ прочихъ сословія, я нахожу, что всякое ходатайство євреевъ о дозволеніи какъ имъ, такъ и женамъ ихъ одѣваться и наряжаться отличительно отъ другихъ сословія, должно быть оставлено безъ послѣдствій.

Примите увѣреніе въ совершенномъ почтеніи, Кн. Васильчиковъ.

9. В. о. київського цивільного губернатора (№ 9236) і в. о. кам'янецького військового губернатора (№ 9236), 7 липня 1853 р. генерал-губернатор повідомляючи про те, що він залишив без наслідків клопотання житомирських жидів, приписує забороняти жидівкам голити голови і „совсѣмъ открывать волосы на головѣ платочками или чепчиками“, а также имѣть наблюденіе, чтобы ни малое различіе въ одяждѣ и нарядахъ євреевъ отъ прочихъ сословія ни подъ какимъ видомъ допускаемо не было“.

10. Міністерство Внутреннихъ дѣлъ. Департаментъ полици исполнительнои. Временное отдѣленіе. Столъ 3. 10 юля 1853 г. № 2573 по просьбѣ раввина Майзеліса.

Господину Исправляющему должность Кіевскаго Военнаго Губернатора, Подольскаго и Волинскаго Генералъ - Губернатора.

Житомирській єврейській раввинъ Рувинъ Майзелісъ обратилъ ко мнѣ съ жалобою на распоряженіе Житомирской Градской полици, чтобы єврейки ходили по улицѣ съ открытыми волосами. Имѣя въ виду, что по Высочайшему повелѣнію, опубликоваванному въ указѣ Правительствующаго Сената отъ 12 апрѣля 1851 г., єврейкамъ воспрещено только брить голову, а чтобы онѣ ходили съ открытою головою, на это вовсе нѣтъ постановленія,—

я считаю долгом означенную жалобу раввина Майзелиса препроводить къ Вашему Сіятельству, для зависящаго по оной распоряженія, покорнѣйше прося о послѣдующемъ приказатѣ объявить раввину Майзелису и почтить меня увѣдомленіемъ, съ возвращеніемъ приложенія.

Министръ Внутреннихъ дѣлъ Генераль-Адъютантъ Бибииковъ.
Директоръ (підпис).

11. На запитання од житомирського й волинського військового та цивільного губернатора з приводу скарги рабина Майзеліса дано відповідь, де губернатор учинки поліції пояснює наказом генерал-губернатора од 8 вересня 1853 р. (в середній частині). Цю відповідь мало не дослівно наведено в донесінні генерал-губернатора міністрові внутрішніх справ з 29 жовтня 1853 р. за № 16455:

Г. Министру Внутреннихъ Дѣлъ.

По препровожденной при отношеніи Вашего Высокопревосходительства отъ 10 іюля сего года № 2703 запискѣ Житомирскаго раввина Майзелиса съ жалобою на распоряженіе Житомирской Градской Полиціи, чтобы еврейки ходили по улицамъ съ открытыми волосами, и на разныя притѣсненія, причиняемыя полицейскими чиновниками еврейскимъ женщинамъ, не исполняющимъ сего распоряженія, начальникъ Волинской губерніи увѣдомилъ меня, что по отзыву Житомирскаго Полицеймейстера полицейскіе чиновники, а тѣмъ менѣе полицейскіе служители никакихъ притѣсненій, на которыя жалуется раввинъ Майзелисъ въ своей запискѣ, еврейкамъ не дѣлали, а требовали только, во исполненіе распоряженій высшаго начальства, основаннаго на Высочайшемъ повелѣніи, чтобы еврейки не брили бы и не стригли волосъ, и что хотя вызываемы были еврейки, испытывшія какія-либо изъ притѣсненій, на которыя указываетъ Майзелисъ, но по вызову этому никто изъ обиженныхъ не явился, а между тѣмъ раввинъ Майзелисъ, отъ котораго можно было бы узнать о лицахъ, приносившихъ жалобу на притѣсненія, умеръ.

Сообщая объ этомъ Вашему Высокопревосходительству, вслѣдствіе означеннаго отношенія за № 2703, и препроводя при семъ обратно записку раввина Майзелиса¹⁾, имѣю честь присовокупить, что хотя изложенная въ оной жалобѣ не подтвердилась, во тѣмъ не менѣе я вновь подтвердилъ, что Высочайшая воля относительно запрещенія еврейкамъ брить головы исполняема была буквально и безъ малѣйшаго отступленія.

Генераль-Губернаторъ кн. Васильчиковъ.

12. Г. Житомирскому Военному и Волинскому Гражданскому Губернатору № 16456. Вслѣдствіе отношенія отъ 16 минувашаго сентября, № 24770, имѣю честь увѣдомить Ваше Превосходительство, что въ распоряженіяхъ Вашихъ относительно одежды евреевъ и причесыванія еврейками волосъ на головѣ слѣдуетъ руководствоваться Вамъ конфиденціальнымъ отношеніемъ моимъ по сему предмету отъ 4 іюля сего года за № 8994.

Генераль-Губернаторъ кн. Васильчиковъ.

Дѣло Кіевского Военнаго, Подольскаго и Волинскаго Генераль-Губернатора, 2-го стола, по полиц. части, № 1398, 1852 г.:

„По Высочайше утвержденному положенію Комитета объ устройствѣ евреевъ по возникшимъ вопросамъ касательно измѣненія еврейской одежды“. Кіівський Центр. Істор. Архів ім. Антоновича.

13. Министръ Внутреннихъ Дѣлъ. Департаментъ полици Исполнительной. Кавцелярія 17 сентября 1852 г. № 883. По Высочайшему повелѣнію.

Господину исправляющему должность Кіевского Военнаго Губернатора, Подольскаго и Волинскаго Генераль-Губернатора.

При исполненіи Высочайше утвержденныхъ постановленій относительно измѣненія еврейской одежды возникли между прочимъ слѣдующіе вопросы:

¹⁾ Записку рабина Майзеліса і поважніших із купецтва осіб оголошено друком у „Евр. Старинъ“, 1915 р., стор. 400—401, там-же (стор. 401—403) вміщено прохання од жидівок перед житомирським військовим і т. д. губернатором.

1-е, какъ при перемѣнѣ евреями прежней одяды, они перестали носить только поясы и бархатныя шапки, а самый покррой кафтановъ своихъ не перемѣнили: то считать ли употребленіе прежнихъ кафтановъ безъ пояса и шапокъ дозволеннымъ?

2-е Можно ли дозволить евреямъ носить пейсики?

3-е Могутъ ли евреи носить ермолки за установленную плату, а также, отправляясь въ субботу и другіе праздничные дни въ синагоги, имѣютъ ли право надѣвать на себя талесъ и твалімъ (!)?

4-е Во вниманіе, что одяда раввиновъ не имѣетъ никакой связи съ религіозными установленіями евреевъ и что примѣръ ихъ можетъ имѣть вліяніе и на прочихъ евреевъ, предписать, чтобы раввины носили одинаковое съ коренными жителями платье.

и 5-е плату за право носить еврейскую одяду съ евреевъ, коимъ минуло 60 лѣтъ отъ роду, оставить ту же, какая взималась съ нихъ до 1851 года, съ представленіями же объ исходатайствованіи каждому лицу сего права и обложеніи за оное сборомъ, мѣстныхъ начальства имѣютъ входить къ Генераль-Губернаторамъ.

Это положеніе Комитета объ устройствѣ евреевъ 19 минувшаго августа удостоено Высочайшаго утвержденія. Сообщая о семъ, Вашему Сіятельству, я покорнѣйше прошу Васъ, Милостивый Государь, учинить Ваше распоряженіе о проведеніи означеннаго Высочайше утвержденнаго положенія Комитета объ устройствѣ евреевъ въ надлежащее исполненіе.

За отсутствіемъ Министра Внутреннихъ Дѣлъ Товарищъ его Л е н ц ъ.

Директоръ (підпис).

14. Секретно. Господину и. д. Кіевскаго Военнаго, Подольскаго и Волынскаго Генераль-Губернатора, Генераль-Адъютанту и Кавалеру кн. Васильчикову.

При исполненіи Высочайшаго указа, послѣдовавшаго въ 19 день минувшаго августа, о томъ, „чтобы всякое различіе въ еврейской одядѣ съ коренными жителями было уничтожено“, встрѣтился слѣдующій вопросъ, котораго я самъ разрѣшить офиціально не осмѣлился: уничтоженіе различія въ одядѣ съ коренными жителями должно ли ограничиваться однимъ покроемъ или коснуться и самаго свойства матерій, изъ которыхъ оно шьется?

Отъ разрѣшенія этого вопроса зависитъ участь не только многихъ купцовъ, исключительно торгующихъ шелковыми матеріями, которыя доннынѣ употреблялись евреями мужскаго пола въ праздничную одяду, но и всего бѣднаго народонаселенія. Послѣдніе годы, въ Бердичевѣ въ особенности, и безъ того сильно потрясли торговлю и разстроили евреевъ. Послѣ пожаровъ многіе, прежде достаточные люди, впали въ крайнюю бѣдность, а среднее сословіе дошло до нищенства, такъ — что многіе не въ состояніи даже заплатить за бумагу на паспортъ, не только получить таковой съ уплатою всѣхъ лежащихъ на нихъ различныхъ сборовъ. Слѣдовательно, они не въ силахъ пріобрѣсти для себя совершенно новую одяду, не имѣя возможности употребить на что-либо старую. Торговцы же матеріями, до сего времени употреблявшимися евреями мужскаго пола, придуть въ конечное разореніе по внезапному прекращенію сбыта. Такимъ образомъ, офиціального разрѣшенія этого вопроса, сопряженнаго съ такими сильными интересами мѣстныхъ жителей, я не рѣшился взять на себя, но чтобъ и малѣйшимъ сомнѣніемъ не остановить дѣйствія по указу, я предложилъ еврейскому обществу и полицейскимъ чиновникамъ, чтобы подобные вопросы не возобновлялись, и шелковая одяда у мужчинъ, хотя бы по покрою и не различная съ коренными жителями, болѣе не допускалась. Однако, считая этотъ вопросъ довольно важнымъ и заслуживающимъ рассмотрѣнія, имѣю честь представить его на благосмотрѣніе и разрѣшеніе Вашего Сіятельства.

И. д. Городничаго чиновникъ особыхъ порученій штабсъ-капитанъ Громека.

№ 138, 1852 г. 13 ноября.

Г. Бердичевъ.

15. Припис кн. Васильчикова:

а) 4371, 28 ноября 1852 г. Весьма секретно. Господину и. д. Бердичевскаго Городничаго.

Посылая къ Вамъ вмѣстѣ съ симъ мое предписаніе, по предмету недопущенія различія въ еврейской одеждѣ противъ коренныхъ жителей, считаю нужнымъ увѣдомить Васъ, что исполненіе сего въ г. Бердичевѣ, населенномъ въ значительномъ числѣ евреями большей частью бѣдными, должно быть дѣлаемо не вдругъ, а постепенно, дабы они имѣли возможность доносить старое платье, — слѣдуетъ только строго смотрѣть, дабы новая одежда не походила уже на прежнюю и доселѣ евреями употребляемую.

16. 6) 4372, 28 листопада 1852 р. Йому-ж пояснено, що заборона одміни в жидівській одяг з корінною людністю „относится какъ къ покрою платья, такъ и къ матеріаламъ, изъ коихъ оно употребляется“.

№№ 4434, 4435, 4436. 1 декабря 1852 г. Господину и. д. Киевскаго Гражданскаго Губернатора; Волинскому Гражданскому Губернатору; и. д. Каменецкаго Гражданскаго Губернатора.

Считаю нужнымъ препроводить Вашему Превосходительству списки съ двухъ предписаній моихъ, данныхъ и. д. Бердичевскаго Городничаго, насчетъ еврейской одежды.

Вмѣстѣ съ симъ покорнѣйше прошу, такъ какъ и въ другихъ мѣстахъ населенныхъ евреями могутъ встрѣчаться подобные вопросы, дать соотвѣтствующее предписаніе прочимъ полицейскимъ начальствамъ къ надлежащему наблюденію и исполненію, при чемъ, имѣя въ виду, что многіе евреи, какъ въ особенности замѣчено мною въ Волинской губерніи, если и не носятъ пейсиковъ, то обрѣзываютъ волосы такъ, что представляютъ собою рѣзкое отличіе отъ людей другихъ сословій, то не оставьте подтвердить также всѣмъ мѣстнымъ полицейскимъ начальствамъ, дабы они постепенно уничтожили и это отличіе, предупредивъ ихъ, что если при поѣздкѣ моей въ будущемъ году по губерніи я замѣчу между евреями въ чемъ-либо отступленіе отъ Высочайшей воли, то это будетъ отнесено мною къ незаботливости за неисполненіемъ оной ближайшаго полицейскаго начальства, и виновные въ семъ не останутся безъ отвѣтственности.

. Кн. Васильчиковъ.

17. 19 січня 1853 р. № 248. Лятичівському городовому магістратові:

. еврею Ицку-Мееру Гемелю, такъ какъ ему уже минуло 60 лѣтъ, можетъ быть дозволено донашивать еврейское платье, за уплатой акциза 100 руб. серебромъ, при чемъ съ представленіемъ о семъ слѣдуетъ входить по порядку черезъ г. Начальника губерніи“.

. Кн. Васильчиковъ.

18. Министерство Внутреннихъ Дѣлъ. Департаментъ Хозяйственный. Второе Городское Отдѣленіе. Столъ 2. 28 марта 1853 г. № 654.

Господину и. д. Киевскаго Военнаго, Подольскаго и Волинскаго Генераль-Губернатора.

Вслѣдствіе препровожденной Министерствомъ Внутреннихъ Дѣлъ къ Главному мѣстному начальству просьбы 15 престарѣлыхъ евреевъ г. Балты, Подольской губ. объ облегченіи ихъ въ платежѣ акциза за право ношенія еврейской одежды, Ваше Сіятельство изволили увѣдомить, что ходатайство это было уже въ разсмотрѣніи Подольскаго Губернскаго Правленія, но послѣднее просителямъ отказало, такъ какъ ими не представлено никакихъ доказательствъ о достиженіи 60-лѣтняго возраста. Принимая во вниманіе, съ одной стороны, что за силою Высочайше утвержденнаго 19 января 1852 г. Журнала Еврейскаго Комитета, евреи, не достигшіе 60 лѣтъ, лишены вовсе права носить еврейскую одежду даже съ платежомъ акциза, а, съ другой, наблюденіе за скорѣйшимъ уничтоженіемъ всякаго различія въ одеждѣ, употребляемой евреями, отъ одежды, носимой коренными жителями, предоставлено Главнымъ Начальникамъ губерній, я считаю долгомъ передать обстоятельство это на ближайшее усмотрѣніе и распоряженіе Вашего Сіятельства, съ возвращеніемъ самой просьбы балтскихъ евреевъ.

Министръ Внутреннихъ Дѣлъ Генераль-Адъютантъ Бибииковъ.

19. №№ 2296, 2297, 2298. Цивільнимъ губернаторамъ: Київському, Подільському, Волинському. 8 вересня 1853 р. Секретно.

Ко мнѣ доходятъ свѣдѣнія, что евреи, съ немногими исключеніями, вездѣ почти сохраняютъ прежній видъ: носятъ тѣ же кафтаны, только безъ поясовъ; въ субботніе

дни и въ дни еврейскихъ праздниковъ встрѣчаются на улицахъ евреи въ таласахъ (!) и твалимахъ (!); еврейскіе мальчики съ весьма небольшими исключениями носятъ пейсики и бреютъ головы; еврейки, выходя замужъ, по прежнему сбиваютъ волосы на головахъ, прикрывая ихъ потомъ кусками шелковыхъ матерій или особыми накладками изъ шелковыхъ нитокъ, въ видѣ париковъ.

Такимъ образомъ, законъ не достигаетъ своей цѣли: является только, такъ сказать, и с к у с с т в е н н о е его исполненіе, а въ существѣ предразсудокъ, съ его фанатической основой, сохраняетъ свою силу.

Его Императорскому Величеству благоугодно, чтобы всякое различіе въ одяждѣ еврейскаго племени отъ коренныхъ жителей края исчезло: наши усилія должны быть направлены къ возможно скорѣйшему уничтоженію въ еврейскомъ населеніи всѣхъ внѣшнихъ особенностей, не согласныхъ съ общепринятыми обычаями и рѣзко выказывающихъ еврея въ общей массѣ населенія края.

Съ успѣхомъ въ частности сего дѣла тѣсно связывается успѣхъ многихъ другихъ мѣръ по преобразованію и устройству евреевъ. Посему я еще разъ обращаюсь къ Вамъ съ покорнѣйшей просьбой оказать мнѣ всѣми зависящими отъ Васъ средствами и мѣрами содѣйствіе къ скорѣйшему исполненію Высочайшей воли, подтвердивъ всѣмъ градскимъ и земскимъ полиціямъ имѣть неослабное наблюденіе за точнымъ и непремѣннымъ исполненіемъ Высочайшихъ повелѣній насчетъ еврейской одяжды и другихъ внѣшнихъ особенностей евреевъ и предварить г. г. чиновниковъ полицій, что тѣ изъ нихъ, которые замѣчены будутъ въ слабыхъ по сему дѣлу надзоръ и дѣйствіяхъ, будутъ неминуемо подвергаемы самой строгой отвѣтственности. При чемъ прошу еще Васъ, не признали ли бы возможнымъ обязать раввиновъ подписками, чтобы они не только не требовали отъ выходящихъ замужъ евреекъ, подъ видомъ исполненія религіознаго закона, сбивать волосы, но содѣйствовали бы надлежащими внушеніями и вразумленіями евреевъ усиліямъ правительства къ уничтоженію сего предразсудка, уродующаго женщинъ ихъ племени, и внушали бы вообще евреямъ необходимость непремѣннаго исполненія закона насчетъ одяжды.

И. д. Генераль-Губернатора кн. Васильчиковъ.

20. Волинському Губерському Правлінню. 5 грудня 1853 р. № 19736.

Усма́тривая изъ представленія Правленія отъ 12 октября № 26801, что еврей м. Колокъ Пинхось Ланда и Шліома Горвиць, ходатайствующіе о дозволеніи имъ, какъ имѣющимъ болѣе 60 лѣтъ отъ роду, носить прежнюю еврейскую одяжду, которые носили и до настоящаго времени носятъ общеупотребительную мѣщанскую одяжду, — я не нахожу никакого основанія дозволить имъ возвратиться къ прежней еврейской одяждѣ, такъ какъ на основаніи извѣстнаго Правленію изъ предложенія бывшаго Генераль-Губернатора отъ 30 Сентября 1852 г. № 3614. Высочайше утвержденаго Положенія Комитета объ устройствѣ евреевъ всякое различіе еврейской одяжды съ одяждою коренныхъ жителей должно быть уничтожено, поэтому разъ уничтоженное не можетъ быть снова возобновляемо.

Увѣдомляя объ этомъ Губернское Правленіе, покорнѣйше прошу приказать объявить евреямъ Горвицу и Ландѣ, что они должны и на будущее время носить общеупотребительную одяжду, которую носили доселѣ, и наблюденіе за исполненіемъ сего возложить на обязанности мѣстной земской полиціи.

Троянівський погром 1905-го р.

Троянівський погром сливе не висвітлено в історичній літературі. Про нього згадується тільки побіжно, в зв'язку з житомирським погромом 1905 р. З короткої газетної звістки¹⁾, що її присвячено подіям у Троянові, ми довідуємося тільки про ось що. Коли в Житомирі зчинився страшний жидівський погром, група молодих жидів з м. Чуднова, разом 14 чоловіка, палаючи зненавистю до погромників і повні жалю до братів, що їх забивали в Житомирі, попрямували до цього міста на допомогу покридженим. Дорогою вони зупинилися в Троянові. Тут на них накинулася юрба громил і за малу часину люто по-варварському повбивала 10 молодих жидів. Але яким способом, за яких обставин це нелюдське вбивство сталося, хто спричинився до загибелі десятих молодих людей та як поставилася до цього місцева влада, — про все це нічого відомо не було, бо бракувало архівних даних. А тимчасом Троянівський погром страшною жорстокістю, що її виявили громилы, мусить стати на перше місце в історії протижидівських погромів у царській Росії.

Що цей погром мав виразно політичний характер, як, між иншим, і всі погроми 1905 р., це видно з того факту, що коли в Троянові вбивали жидів, то якийсь невідомий з'явився до найближчого села Татаринівки й сповістив місцевих селян, що „въ Трояновѣ идетъ рѣзня между евреями и крестьянами и чтобы они, крестьяне, дали туда помощь, а также, чтобы приготовились къ самооборонѣ, такъ какъ нѣсколько сотъ евреевъ и поляковъ идутъ съ погромомъ“. Це звичайний спосіб, який чорна сотня, що боролася тоді з соціялістами й жидами, раз-у-раз пускала в хід, коли треба було спровокувати протижидівські заколоти. Бо насправжки в Троянові не було жадної різни поміж жидами й селянами, а відбувалася тільки кривава трагедія, що її жертвою були самі тільки жиди. Розлютована, знавісніла, розпропагандована юрба селян, що перед тим мирно жила з місцевими жидами, накинулася на безневинних молодих жидів і перебила їх. Били жидів жорстоко, нещадно, били чим попадає. А яка страшна була ця розправа з жидами, за це свідчить офіційний, що далі наведено, протокол про розтня трупів забитих. Характерно в усьому цьому те, що головними привідцями й учасниками биття жидів була місцева влада, — староста, десятський.

„Трояновское дѣло“ дуже велике. За браком місця ми наведемо з справи тільки декотрі найяскравіші документи, що змальовують ті обставини, серед яких сталася троянівська трагедія.

Кащеляр. Кіевск., Подольск. и Волынск. Генераль-Губернатора № 116 о безпорядкахъ въ м. Трояновѣ 1905 г.

1) Житомирській уездній исправникъ 26 апрѣля 1905 г. № 1885. Господину Суд. Слѣд. З участка Житомирскаго уѣзда.

Трояновскій волостной старшина рапортомъ отъ сего числа за № 2022, сейчасъ мною полученнымъ, доносить, что вчера вечеромъ между крестьянами м. Троянова и пріѣхавшими изъ м. Чуднова евреями произошла стычка, въ результатъ которой оказались убитыми наповаль 8 человекъ евреевъ, а многіе евреи скрылись неизвѣстно куда. Со стороны крестьянъ убитыхъ нѣтъ. Сообщая объ изложенномъ Вашему Высоко-

¹⁾ Хроника Восхода, 1905 г., № 18.

благородію на распоряженіе производства слѣдствія, имѣю честь увѣдомить, что къ производству полицейскаго дознанія по этому дѣлу приступлено.

2) Протокол про розтин трупів забитих у Троянові, що склав суд. слідчий 3-ої діля. 27 квітня 1905 р.

Янкель Ширманъ 27 лѣтъ. . . нижняя челюсть, соотвѣтственно положенію средних рѣзцовъ, разбита на двѣ части, все лицо темно-багроваго цвѣта съ подкожными обширными кровоподтеками; подъ правымъ глазомъ двѣ колотыя раны, величиной съ фасоль, каждая проникающая до подлежащихъ костей; на лѣвой половинѣ лица четыре продольныхъ, длиною каждая около 3-хъ сантиметровъ, ранъ съ неравными, ушибленными, разорванными краями; вся спина отъ нижней границы шеи до ягодиць, вся грудь и верхняя часть живота до пупка имѣють рѣзкій сине-багровый цвѣтъ съ обширными подкожными кровоподтеками и кровяными сгустками.

Янкель Іоселевъ Мусикъ 20 лѣтъ. На головѣ въ области лобной, обоихъ теменныхъ костей и затылочной кости находится девять ранъ съ разорванными, неровными, разможженными краями, длина ранъ отъ 6-ти сантиметровъ до 3-хъ, всѣ раны проникають всю толщю мягкихъ частей. Внутренній осмотръ: по врѣзъ головы обнаружено раздробленіе на 8 различной формы и величины кусковъ лобной и обоихъ теменныхъ костей, съ поврежденіемъ жировыхъ оболочекъ и выпаденіемъ наружу вещества большого мозга.

Айзикъ Абовичъ Биленкинъ 19 лѣтъ. Поврежденія: в средней части носа находится рана, кости носа раздроблены; на головѣ въ области обѣихъ височныхъ костей и затылочной — три обширныя поперечныя раны. Внутренній осмотръ: кожа головы и надчерепная плева въ области затылка и обоихъ висковъ покрыты плотными кровяными сгустками, по отдѣленіи каковыхъ сгустковъ остриемъ ножа вмѣстѣ съ надчерепной кожей обнаружены поперечныя сквозныя трещины обѣихъ височныхъ костей.

Берко Шмулевичъ Золотаревъ — 23 лѣтъ. На лицѣ въ области правой скулы находится колотая рана проникающая въ полость рта. Внутренній осмотръ: на лѣвой теменной кости обнаружена поперечная сквозная трещина этой кости; трещина настолько широка, что пропускаетъ секціонный ножъ.

Іосифъ Лейбъ Флейшеръ. Лѣтъ около 20. Убитъ топоромъ. Широко зияетъ рубленая, съ гладкими краями, рана, проникающая толщю всѣхъ органовъ тѣла до позвонковъ, вслѣдствіе чего голова покойнаго весьма подвижна и держится въ соединеніи съ туловищемъ только на позвонкахъ и заднемъ лоскутѣ кожи шеи. На днѣ этой глубокой шейной раны содержатся объемистые плотные сгустки крови.

Жули Ишѣевъ, сынъ Чудновскаго дамскаго портного. Лѣтъ около 20. 52 поврежденія: носъ разбитъ, кости его разможжены на мелкіе куски, правая ушная раковина также разможжена, на правомъ темени и на затылкѣ находится 5 обширныхъ ранъ, съ ушибленными и со сматыми краями, длина ранъ достигаетъ 9 сантиметровъ и ширина около 2-хъ сантиметровъ.

Заключеніе уѣзднаго врача Демяновскаго: Судя по свойству найденныхъ на трупахъ всѣхъ поименованныхъ десяти лицъ поврежденій, нахожу, что для причиненія этихъ поврежденій были употреблены: колья, вилы, желѣзныя лопаты и топоры.

3) Пристав 5-го стану Житом. повіту. № 1342 28 квітня 1905 р. До суд. слідчого 3 діля. Житом. повіту.

Безпорядки въ м. Трояновѣ съ убійствомъ евреевъ отразились въ с. Большой Татаринковѣ ввѣреннаго мнѣ стана слѣдующимъ образомъ: въ сумерки 25 апрѣля прибылъ изъ Троянова въ Татаринковку какой-то неизвѣстный челоуѣкъ и заявилъ крестьянамъ, что въ Трояновѣ идетъ рѣзня между евреями и крестьянами, и чтобы они, крестьяне, дали туда помощь, а также чтобы приготовились къ самооборонѣ, т. к. нѣсколько сотъ евреевъ и поляковъ идутъ съ погромомъ. Вслѣдствіе этого въ селѣ началось волненіе крестьянской массы: начали звонить въ набать, ставить стражу вокругъ села, требовать толпой въ экономіи аренднаго владѣльца Манжета лошадей, гдѣ между прочимъ, побили окна и учинили пожаръ въ конюшнѣ, который былъ утѣшенъ въ началѣ, а также начали бить окна въ квартирахъ проживающихъ въ Татаринковѣ евреевъ Іося Мантеца, Іося Мантеля и Волка Стырка. Одновременно съ этимъ, т. е. часу въ 11 вечера, крестьяне,

бывшіе на стражъ подь селомъ со стороны Троянова; задержали изъ приблизившихся трехъ часовыхъ одного, оказавшагося юношей евреемъ, а два остальныхъ успѣли убѣжать. При задержанномъ оказался зарядный заряженный револьверъ системы Лефоше, и задержаннаго доставили къ мѣстному священнику Петру (прізвище видерто), который по объясненію послѣдняго, при распросѣ заявилъ, что онъ изъ м. Чуднова Янкель Митковецкій 18 лѣтъ, идетъ въ Житомиръ оборонять евреевъ; что изъ Чуднова ихъ вышло 18 человекъ по воззванію житомирскаго раввина, который прислалъ для нихъ и револьверы. Причемъ у Митковецкаго найдено еще 4 боевыхъ револьверныхъ патрона и тетрадь, двѣ страницы коей испещрены рукописными цифрами. Затѣмъ еврейчика этого, по объясненію священника, толпа крестьянъ вырвала у него и, отвѣдя далѣе на село, начала истязать побоями, а затѣмъ утромъ онъ былъ отправленъ въ Трояновъ и тамъ оставленъ. Задержанъ былъ этотъ еврей, какъ оказалось по добытымъ свидѣніямъ, Семеномъ Данилевцемъ, Иваномъ Козыремъ, Порфиріемъ Самчикомъ, а отправляли его въ Трояновъ Михаилъ Марончукъ и Талимонъ Платоновъ Беземъ, что замѣтилъ управляющій со стороны владѣльца Татариновецкаго имѣнія Станиславъ Витковскій.

Такъ какъ настоящее событіе по отношенію Митковецкаго имѣетъ связь съ убійствомъ въ с. Трояновѣ, о чемъ слѣдствіе производится Вашимъ Высокоблагородіемъ, то о вышесказанномъ сообщаю, и присовокупляю, что револьверъ, найденный при Митковецкомъ, взятъ Житомирскимъ уѣзднымъ исправникомъ при бытности его въ Татариновкѣ 26 и 27 апрѣля, и что обнаружить наносившихъ Митковецкому побои не представляется пока возможнымъ, въ виду полной солидарности между собою всѣхъ Татариновецкихъ крестьянъ.

4) Донесѣнію пристава б стану Житом. повіту № 1701 од 4 травня 1905 р. суд. слѣдчому 3-ої дѣльн. Житом. повіту з додаткомъ протоколу про подіі в м. Троянові.

Показаніе Кримермана Боруха Пинхасовича. Онъ житель м. Чуднова. Имѣя дѣло у мирового судьи г. Житомира, проѣздомъ прибылъ въ Трояновъ 25-го апрѣля на подводѣ жителя д. Дубиць Степана Кальницкаго, съ которымъ ѣхало еще шесть молодыхъ еврейчиковъ м. Чуднова, фамиліи которыхъ не знаетъ. Остановился въ Трояновѣ на площади въ 6 час. пополудни. Тамъ ихъ окружила толпа крестьянъ и стала спрашивать, кто они и откуда прибыли. Евреи, ѣхавшіе съ нимъ, бросились бѣжать въ разныя стороны между еврейскими домами, за ними въ погоню побѣжали крестьяне, а его задержали и побили. Въ толпѣ, наносившей ему побои, онъ указалъ лишь Никиту Кишичука, который, обращаясь къ толпѣ, кричалъ: „рѣжьте евреевъ, я чуть возвратился изъ Житомира и тамъ видѣлъ, что евреевъ рѣжутъ какъ собакъ“, чѣмъ разъяренную толпу еще больше вооружилъ. Добавляю, что находясь въ арестантской, онъ подслушалъ разговоръ одного изъ арестованныхъ, который говорилъ, что Афанасій Загородный-молодецъ: убилъ при домѣ Ханы три еврея, какъ собакъ, и что Семень изъ Троянова высказался, что онъ знаетъ, кто убилъ одного еврея около еврейской школы.

Свидѣнія Сидора Желудька, поліційного десятського: 25 апрѣля передъ вечеромъ онъ шелъ въ мѣстечко найти человекъ вспахать огородъ и увидѣлъ бѣжавшую толпу крестьянъ, а впереди человекъ шесть уходившихъ молодыхъ евреевъ. Толпа кричала: „лови“, и онъ хотѣлъ задержать уходившихъ евреевъ. Послѣдніе стрѣляли, и пуля попала въ ладонь правой руки и значительно ранила. Тогда онъ оставилъ преслѣдовать ихъ, и они скрылись по домамъ мѣстныхъ евреевъ. Собравшаяся толпа, увидя это, приступила къ розыску притаившихся и тѣмъ, которые не открывали дверей, била окна, а найденныхъ убивала кольями. Кто убивалъ, въ толпѣ замѣтить не могъ.

Юліанъ Венедиктовъ Гаврилюкъ: что 25 сего апрѣля послѣ полудня онъ, будучи на площади мѣстечка, хотѣлъ было задержать трехъ уходившихъ молодыхъ неизвѣстныхъ ему евреевъ, но одинъ изъ нихъ кинжаломъ нанесъ ему рану въ правую руку, отчего онъ упалъ и былъ доставленъ домой. Больше ничего не знаетъ.

Янкель Эліевичъ Митковецкій мѣщанинъ, и житель м. Чуднова: что 25 сего апрѣля онъ ѣхалъ изъ Житомира на работу въ прачешную и по пути въ Трояновъ, при задержаніи толпою крестьянъ, бѣжалъ въ Татариновку, но здѣсь былъ задержанъ и побитъ.

Афанасій Васильевич Радько: что 25 апрѣля, сидя дома передъ вечеромъ, услышалъ набать, почему выбѣжалъ въ мѣстечко, гдѣ увидѣлъ толпу крестьянъ челоѣкъ 500 и на площади три убитыхъ еврея. Кто ихъ убилъ, не знаетъ, т. к. ушелъ домой оберегать свой домъ отъ разъяренной толпы, которая и по крестьянскимъ хатамъ ходила разыскивать евреевъ.

Михаилъ Васильевичъ Елецъ: что вечеромъ 25 апрѣля мимо его дома пробѣжали два какихъ-то молодыхъ еврея, произведя револьверные выстрѣлы. Евреи эти были задержаны мѣстными крестьянами Игнатомъ Корнелюкомъ, Василемъ Корнелюкомъ, Федоромъ Бабатомъ и другими, которыхъ не помнитъ. Они стали бить ихъ, а подбѣжавшая толпа крестьянъ убила. Тутъ же онъ, показатель, нашель револьверъ и передалъ таковой сельскому старостѣ Глибко.

Григорій Кузьмичъ Остапенюкъ: что 25 апрѣля услышалъ набать, прибѣжалъ въ мѣстечко на торговую площадь, гдѣ засталъ большую толпу крестьянъ и видѣлъ, какъ Афанасій Загородній вытаскивалъ изъ еврейскаго погреба евреевъ. Трехъ евреевъ тутъ же убили, но кто именно убилъ, не знаетъ, т. к. людей была толпа большая. Добавилъ, что до сего за недѣлю онъ покупалъ соль въ лавкѣ еврея Юся Абрамовича Гершмана, который говорилъ ему, „что черезъ двѣ недѣли въ Трояновѣ что-то будетъ дѣлаться“, но что — не сказалъ.

Въ общемъ евреи показываютъ, что ихъ били крестьяне, но кто, они не знаютъ. Крестьяне солидарно показываютъ одно и то же и, конечно, кто убилъ, не знаютъ. Говорили о какихъ-то револьверахъ и кинжалахъ у евреевъ и даже о револьверныхъ выстрѣлахъ.

5) Свидѣння Йося Абрамовича Гершмана: Раньше, чѣмъ я успѣлъ убѣжать съ площади, я видѣлъ, какъ недалеко отъ чайной былъ убитъ одинъ изъ прѣхавшихъ евреевъ. Били его на моихъ глазахъ сперва палками жители м. Троянова Иванъ Ящукъ, Андрей Олифиръ, Цирелій Дроздъ, Никита Ящукъ и сельскій староста Θεодосій Желудько. Отъ ихъ ударовъ еврей тотъ еще держался на ногахъ, а когда его ударилъ обухомъ топора по головѣ житель м. Рудни Семень Ищукъ, то еврей свалился на землю. Послѣ того Андрей Олифиръ схватилъ упавшаго еврея за правую, а Семень Ищукъ за лѣвую ногу и хотѣли его разорвать на двое, а затѣмъ Никита Ящукъ ударилъ его камнемъ по головѣ, а всѣ прочіе 5 челоѣкъ продолжали бить его по всѣму тѣлу палками...

6) Свидѣння декількохъ жидів: селяни підчас трусу витягали у жидів з кешень золото й запевняли, що знайшли в кешені патрони.

7) Пропозиція суд. слідч. 3-ої д. Житом. повіту суд. слідчому 6-ї дільниці.

Допросить евреевъ ѣхавшихъ въ Трояново, куда и зачѣмъ они ѣхали 25 минувшаго апрѣля черезъ м. Трояново, зачѣмъ они везли съ собою револьверы, кинжалы, ножи и проволочную нагайку, а также революціонныя брошюры и прокламаціи. Въ чемъ именно они видятъ дѣйствительную причину Житомирскаго и Трояновскаго погрома,—въ племенной ли ненависти крестьянъ къ евреямъ, или въ искусственномъ возбужденіи другъ противъ друга этихъ двухъ національностей и, если погромъ вызванъ искусственно, то какъ именно, въ какихъ видахъ и какія они имѣютъ на это доказательства. При допросѣ потерпѣвшаго Янкеля Митковецкаго предложить ему воспроизвести свой разговоръ, послѣ задержанія его крестьянами, со священникомъ с. Большой Татаринки и объяснить, почему онъ говорилъ названному выше священнику, что онъ ѣхалъ 25 апрѣля вмѣстѣ съ другими евреями въ г. Житомиръ для участія въ беспорядкахъ, что ихъ вызвалъ для того въ г. Житомиръ житомірскій казенный равнинъ и что послѣдній будто бы выслалъ имъ и оружіе. Евреи ѣхавшіе въ Житомиръ показали, что у нихъ никакого оружія не было.

8) Протокол допиту потерпілої Басі Шльомівни Длигач суд. слідч. 3-ї д. Житом. повіту.

Въ минувшій проводной понедѣльникъ (25 апрѣля), часовъ около 6 или 6¹/₂ вечера, я услышала въ мѣстечкѣ звонъ колокола и выбѣжала съ мужемъ своимъ изъ дома, думая, что въ мѣстечкѣ случился пожаръ. Но вмѣсто пожара я увидѣла чело-

вкъ 20 неизвѣстныхъ мнѣ крестьянъ, которые, подойдя къ нашему дому, выбили всѣ окна, а одинъ изъ нихъ, по имени и фамили мнѣ неизвѣстный, поставилъ противъ моего мужа желѣзную „спичку“ и хотѣлъ ею заколотъ мужа. Послѣ того крестьяне вытащили изъ нашего дома — жениха дочери моей Аврума Горешштейна и стали бить его, моего сына, мою дочъ, а также и меня и мужа дрючками, спичками (пиками) и сухо-вилами (желѣзными вилами). Изъ крестьянъ, наносившихъ намъ побой, я ни одного по имени и фамили не знаю..... Изъ-за чего именно въ м. Трояновѣ начался погромъ, я не знаю.

9) „Постановленіе Овручско-житомірскаго сѣзда мировыхъ посредниковъ о привлеченіи къ отвѣтственности сельскихъ старостъ Феодосія Желудько и Григорія Глибко по дѣлу объ убійствѣ 10 евреевъ въ Трояновѣ и объ активномъ участіи ихъ въ разгромѣ еврейскихъ домовъ и въ расхищеніи изъ жилищъ разнаго еврейскаго имущества (24 іюня 1905 года).

10) Протоколъ допиту потерпѣлихъ.

1905 г. 30 дня в г. Житомирѣ Судебный Слѣдователь Житомирскаго Окружнаго суда допрашивалъ нижепоименованныхъ въ качествѣ потерпѣвшихъ, которые показали: Іосъ Фроимовъ Макаронъ, 52 лѣтъ, мѣшанинъ, еврей, грамотенъ по еврейски, живу въ м. Трояновѣ, подъ судомъ не былъ. 25 минувшаго апрѣля, когда я стоялъ у себя въ воротахъ вмѣстѣ съ неизвѣстнымъ мнѣ по фамили учителемъ д. Рудни-Мисюровой, я видѣлъ, какъ на Трояновскую площадь по пятковской дорогѣ пріѣхали двѣ подводы, нагруженные евреями. Пріѣхавшихъ евреевъ было человекъ около 14, подводниками же ихъ были одинъ также еврей, а другой крестьянинъ. Какъ только подводы остановились и всѣ пріѣхавшіе евреи вошли въ домъ Зураха Гительмана, къ подводамъ ихъ подошли сотскій мѣстечка Троянова Демьянъ Яшукъ (онъ же Гуменюкъ), сельскій староста Феодосій Желудько и трояновскій крестьянинъ Никита Климчукъ. Послѣдній изъ нихъ держалъ въ рукахъ торбу, указывавшую на то, что онъ предъ тѣмъ только возвратился изъ города, и я, ставъ около него саженьхъ въ трехъ, хорошо слышалъ, какъ онъ обратился къ названному выше сотскому и старостѣ со слѣдующими словами: „я сейчасъ иду изъ города, тамъ дѣлается несчастье, убиваютъ евреевъ и евреевъ позволено въ городѣ всякому убивать“. Слышалъ ли эти слова и учитель изъ деревни Рудни, я не знаю, но онъ тогда сидѣлъ у меня на крыльцѣ, находясь въ саженьхъ шести отъ Никиты Климчука. Не успѣлъ Никита Климчукъ произнести упомянутыя слова, какъ Демьянъ Яшукъ, Феодосій Желудько и Никита Климчукъ на моихъ глазахъ вошли въ домъ Зураха Гительмана, а минутъ черезъ пять они оттуда вышли на площадь, причемъ я слышалъ, какъ сотскій Демьянъ Яшукъ и сельскій староста Феодосій Желудько стали кричать „громѣда, общество, сюда“. На крикъ этихъ стали сбѣгаться люди изъ пивной, а также отъ винной лавки и ихъ моментально собралось на площади до 300 человекъ. Вслѣдъ за симъ начался звонъ въ церковный колоколь, на который стали сбѣгаться изъ разныхъ концовъ м. Троянова другіе люди, вооруженные топорами, вилами, косами, дрючками, цѣлыми бревнами и самодѣльными пиками съ желѣзнымъ остриемъ на палкѣ. Одновременно съ криками Демьянъ Яшукъ и Феодосій Желудько къ громадѣ, изъ дома Зураха Гительмана черезъ заднюю дверь выбѣжали всѣ пріѣзжіе евреи и я видѣлъ, какъ одинъ изъ нихъ направился было бѣжать черезъ площадь къ Трояновской экономіи. За евреемъ этимъ погналась толпа, и я видѣлъ, какъ онъ въ нѣсколько секундъ былъ убитъ недалеко отъ экономическаго двора, причемъ я хорошо замѣтилъ, что его убилъ, нанося удары палками по головѣ и по другимъ частямъ тѣла, Демьянъ Яшукъ, Феодосій Желудько, Петръ Остапенко, Иванъ Гаевой (онъ же Яшукъ), Петръ Гордонецъ и Иванъ Степановъ Комелко. Кромѣ этихъ шести человекъ били и всѣ другія лица, бывшія въ толпѣ, но я не замѣтилъ никого изъ этихъ лицъ. Такъ какъ я содержу въ м. Трояновѣ сельскую почту, то я, зная объ отсутствіи Трояновскаго полицейскаго урядника, послѣ убійства на моихъ глазахъ еврея, отправился въ волостное правленіе, попросилъ помощника волостнаго писаря Ковальскаго написать бумаги исправнику и мировому посреднику и часовъ около 9 вечера послалъ коннаго нарочнаго къ уѣхавшимъ въ д. Волицу волостному писарю и волостному старшинѣ, съ тѣмъ, чтобы волостной писарь изъ д. Волицы отп; авилъ нарочнаго въ г. Житомиръ.

Часовъ около 11 ночи волостной писарь и старшина прїѣхали въ м. Трояновъ, а въ часу четвертомъ ночи я разбудилъ волостного писаря, спросилъ его, послалъ ли онъ въ г. Житомиръ нарочнаго, и получилъ отвѣтъ, будто въ Житомиръ отправленъ волициій сельскій староста. Тогда цѣлую ночь по м. Троянову ходили толпами крестьяне, громили дома, разыскивая вездѣ прїѣзжихъ евреевъ, и въ каждомъ почти домѣ требовали денегъ, а между тѣмъ волостной старшина спалъ, и въ м. Трояновѣ никто изъ начальства не появился. Въ виду этого я отправился къ управляющему трояновскимъ имѣніемъ Колочинскому, который написалъ донесеніе въ Крестьянскій Банкъ, и я отослалъ его часовъ около пяти утра съ коннымъ нарочнымъ въ Житомиръ. Волостной писарь при посылкѣ мною нарочнаго съ донесеніемъ Колочинскаго также далъ мнѣ пакеты на имя исправника и мирового посредника, а до обращенія моего къ Колочинскому онъ удерживалъ меня отъ посылки нарочнаго, говоря, что его вызываетъ по дѣламъ службы мировой посредникъ и потому утромъ онъ самъ завезетъ донесенія въ г. Житомиръ.

На второй день погрома, часовъ около 8 утра, я видѣлъ, какъ толпа крестьянъ ворвалась въ трояновскую синагогу и былъ очевидцемъ, какъ трояновскіе крестьяне Трофимъ Подольскій и Петръ Остапенко бросили одного еврея со второго этажа на землю. Убится ли отъ этого тотъ еврей или его пришлось добывать, я не видѣлъ, т. к. отъ сильнаго испуга убѣжалъ домой. При убійствѣ остальныхъ 8 евреевъ во время трояновскаго погрома я не присутствовалъ, и потому, кто именно ихъ убилъ, не знаю. Часу въ десятомъ ночи съ 25 на 26 апрѣля толпа крестьянъ числомъ до 40 человекъ, несмотря на то, что ворота и двери у меня были заперты, выбили у меня въ домѣ всѣ окна, разбили висячую лампу, стоившую 8 рублей, и, ворвавшись ко мнѣ всей гурьбой въ домъ, искали у меня прїѣзжихъ евреевъ, при чемъ послѣ этого у меня не стало чайной серебряной ложки, стоящей два рубля, чайной ложки накладнаго серебра, стоящей 35 коп., двухъ шелковыхъ платковъ, стоящихъ 4 рубля, теплаго платка, стоящаго 8 руб. и стоячей лампы, стоящей 1 руб. 20 коп. Кромѣ того, у меня въ домѣ громилами разбито было рублей на 6 посуды. Кто именно похитилъ у меня перечисленныя вещи, я не знаю, изъ лицъ же, бывшихъ у меня въ домѣ и разбивавшихъ окна, я хорошо замѣтилъ только трояновскихъ крестьянъ Трофима Остапенка (онъ же Костовный) и Игнатія Силадновскаго.

Во время трояновскаго погрома изъ мѣстныхъ евреевъ никто крестьянами убитъ не былъ, и крестьяне не только не проявляли никакой ненависти къ трояновскимъ евреямъ, но напротивъ того у себя прятали многихъ евреевъ. До погрома отношенія между крестьянами и трояновскими евреями были самыя лучшія. Изъ-за чего именно въ Трояновѣ произошелъ погромъ, я не знаю. Чтобы прїѣзжіе евреи разбѣгались изъ дома Гительмана или послѣ того стрѣляли въ крестьянъ, я не слышалъ, но думаю, что если бы они не разбѣгались, то ихъ бы крестьяне арестовали и этимъ могло бы ограничиться несчастье.

Въ м. Трояновѣ крестьянъ будетъ до 2000, евреевъ же есть не болѣе 200. Между тѣмъ евреи г. Бердичева, Житомира и др. мѣсть обвиняютъ трояновскихъ евреевъ въ томъ, что мы не защищали прїѣзжихъ евреевъ и изъ-за этого на всѣхъ насъ наложили „херемъ“, выражающійся въ томъ, что насъ отовсюду гоняютъ, не ведутъ съ нами торговли и даже не разговариваютъ. Куда и съ какой именно цѣлью ѣхали 25 апрѣля убитые 10 евреевъ и оставшіеся въ живыхъ 4 еврея, не знаю.

Потерпѣвшій Іосъ Беннеминовъ Новакъ: одинъ изъ прїѣхавшихъ евреевъ бѣжалъ на площадь, но его поймали крестьяне недалеко отъ трояновской экономіи и тамъ же убили въ теченіе нѣсколькихъ секундъ. Било его человекъ до 20, но я изъ числа убійцъ замѣтилъ только трояновскихъ крестьянъ Ивана Гаевого (онъ же Яшукъ), Никиту Олифира, Цирилія Дрозда, а также сотскаго Демьяна Яшука и старосту Феодосія Желудько. Изъ нихъ Никита Олифиръ билъ еврея желѣзными вилами, Цирилій Дроздъ — доской, староста и сотскій толстыми палками, Иванъ Гаевой дрючкомъ. На слѣдующій день, часу въ десятомъ утра, я былъ очевидцемъ, какъ человекъ 15 возлѣ сосѣдняго со мною дома Іося Гершмана поймали также двухъ евреевъ, и слышалъ, какъ одинъ изъ нихъ просилъ его пощадить, говоря, что онъ изъ г. Бердичева, и что у него имѣется 5 дѣтей. Въ отвѣтъ на его просьбу трояновскій крестьянинъ Петръ Остапенко крикнулъ: „бей его“ и пер-

вий ударилъ его чѣмъ-то короткимъ по головѣ, послѣ чего бердичевскаго еврея били дрючками по головѣ трояновскіе крестьяне Григорій Герасимовъ Панчукъ и другой Петръ Остапенко. Били этого еврея и другіе крестьяне, но кто именно, я не замѣтилъ.

Хаимъ Мордковъ Бальшинъ:..... Когда уже всѣ евреи, за исключеніемъ одного, вошли въ домъ Зураха Гительмана, къ подводамъ ихъ подошелъ трояновскій сотскій Демьянъ Ящукъ и спросилъ оставшагося на дворѣ пассажира, куда онъ ѣдетъ, на это пассажиръ тоже сказалъ, что онъ ѣдетъ съ другими евреями в Житомиръ. Говорилъ ли онъ сотскому цѣли поѣздки своей въ Житомиръ, я не разслышалъ и вообще не слышалъ, о чемъ съ нимъ еще разговаривалъ Демьянъ Ящукъ. Вскорѣ послѣ Яшука къ подводамъ подошелъ другой трояновскій сотскій Андрей Глибко, а также оба сельскіе старосты—Ѳеодосій Желудько и Григорій Глибко, а вслѣдъ за ними къ подводамъ подошли трояновскіе крестьяне Никита Климчукъ и Николай Банковскій, изъ которыхъ у Никиты Климчука висѣла черезъ плечо торба. Изъ названныхъ лицъ Никита Климчукъ при мнѣ сейчасъ обратился къ старостамъ и сотскимъ съ такими словами: „чего вы смотрите? чего разговариваете? я сейчасъ изъ г. Житомира, тамъ кто побачить жидка, то бьетъ; евреевъ позволено убивать, 4 убитыхъ еврея уже лежатъ в с. Сингурахъ“. Въ то же время Николай Банковскій, грозя сельскимъ старостамъ и сотскимъ кулакомъ, кричалъ: „что вы на нихъ смотрите, что вы за полиція? берите ихъ и убивайте“. Въ отвѣтъ на эти слова Демьянъ Ящукъ, Ѳеодосій Желудько и Григорій Глибко стали кричать: „Эй, громада, сюды, эй, громада!“ На крики ихъ моментально изъ пивной и изъ винной лавки собралось около 20 человекъ крестьянъ, которые криками своими начали созывать громаду, потомъ начался звонъ колоколовъ на колокольнѣ и крестьяне стали сбѣгаться толпами со всѣхъ концовъ мѣстечка съ вилами, дрючками, палками, топорами и косами. Присутствовалъ при убійствѣ одного еврея Бродскаго. Ночью слышалъ выстрѣлы и увѣренъ, что стрѣляли крестьяне, бѣгавшіе по мѣстечку съ ружьями, Игнатій Складановскій, Исидоръ Куберникъ и др. Когда убивали Бродскаго, я слышалъ, какъ въ толпу крестьянъ подбѣжалъ учитель д. Мисюровой Рудни съ крикомъ, чтобы крестьяне перестали бить еврея, прося не убивать его до смерти. Въ отвѣтъ на это тѣ же самыя лица, которыя били Бродскаго, стали бить учителя, и если бы на моихъ глазахъ учителя не отняли у толпы сидѣлецъ трояновской винной лавки Кошиць, то и онъ былъ бы убитъ.

Потерпѣвшій Эль Зельмановъ Хурманъ:..... Часу въ 6 или 7 вечера я услышалъ въ мѣстечкѣ звонъ колокола на пожаръ и когда выбѣжалъ изъ дому, то увидѣлъ, что изъ разныхъ концовъ мѣстечка бѣжали по направленію къ площади толпами съ пиками, ружьями, булавами, вилами, косами и другими запасами крестьяне, причемъ бѣжали даже бабы, старики, дѣти. Продолжая бѣжать на предполагаемый пожаръ, я наткнулся на горѣ сзади синагоги на лежавшаго еврея и видѣлъ, какъ трояновскіе крестьяне Никита и Василій Олиферы, отецъ ихъ Иванъ Олиферъ и Григорій Козель вмѣстѣ съ другими крестьянами, къ которымъ я не присмотрѣлся, били означеннаго еврея булавами, палками и другими орудіями, а когда онъ уже былъ мертвъ, бросили его съ горы внизъ. Вслѣдъ за тѣмъ толпа крестьянъ человекъ въ 30—40 подошла къ моему дому, и Григорій Козель схватилъ стоявшаго на дворѣ моего сына Хаима и сталъ кричать, что его также надо убить, и если бы не Ворошило и Бессарабъ, которые стали кричать: „это нашъ еврей, если будете его бить, то лучше насъ самихъ бейте“, его, конечно бы избили и, быть можетъ, и убили.

Предъ разгромомъ моего дома ко мнѣ прибѣжали уже побитыми сынъ Мошки Длигача и его мать, причемъ первый изъ нихъ окровавилъ лившейся изъ него кровью дверь моего дома. Когда толпа крестьянъ разломала мои двери и зашла ко мнѣ въ домъ, они сперва вытащили спрятавшагося у меня Мойсея Длигача и его мать, а затѣмъ Петръ Остапенко скомандовалъ: „вытяните сюда токаря, я его заколю“. Я токарь, и эти слова относились ко мнѣ. Когда по приказанію этому Григорій Козель и незамѣченны мною другія лица вытянули меня во дворъ, Петръ Остапенко (онъ же Костовный) направилъ было на меня пику и хотѣлъ было меня заколотъ, но не тронулъ меня, благодаря

тому, що я цілював ему руки и просилъ не сиротить моихъ дѣтей. Спасенію моему помогли также просьбы вышеупомянутыхъ крестьянъ Бессараба и Ворошило младшаго. Поощадивъ мою жизнь, Петръ Остапенко сталъ требовать, чтобы я отперъ ему синагогу, а когда я ему отвѣтилъ, что у меня нѣтъ ключей, онъ потребовалъ у меня топоръ и повелъ съ толпой крестьянъ къ еврейской синагогѣ. Тамъ возлѣ синагоги лежалъ уже другой еврей. Онъ уже былъ неживой, но его добивали на глазахъ у свидѣтеля. Въ школѣ искали евреевъ, но никого не нашли.

11) Постанова в. об. суд. слѣдч. 3-ої дѣльниці м. Житомира А. Паливоди 31 липня 1905 року: „25-го апрѣля сего года, около 5 часовъ пополудни, возвратившійся изъ г. Житомира трояновскій крестьянинъ Никита Климчукъ, въ присутствіи жителей м. Троянова Юся Макарона, Хаима Бальшина и Меера Клеймана, рассказалъ на трояновской площади своимъ односельчанамъ, что въ г. Житомирѣ и въ с. Сингурахъ происходитъ избіеніе евреевъ, выразившись при этомъ, будто онъ слышалъ, что безнаказанно убивать евреевъ дозволено всякому. Вслѣдъ за указаннымъ разговоромъ на Трояновскую площадь пріѣхали двумя подводами и остановились возлѣ постоялаго двора Зураха Гительмана чудновскіе евреи Янкель Бродскій, Берко Золатаръ, Іосифъ-Лейба Флейшеръ, Янкель Мусикъ, Мошка Шойтеръ, Пинхасъ Горовицъ, Айзикъ Биленкинъ, Янкель Ширманъ, Айзикъ Флейшеръ, Аврумъ Ойгельдъ, Мордко Тегенгольцъ, Борухъ Кригерманъ, Ицко Фурманъ и Янкель Митковецкій. При видѣ въ одной кампаніи 14 незнакомыхъ молодыхъ евреевъ, нѣкоторые изъ бывшихъ на площади крестьянъ, подъ впечатлѣніемъ разговора съ Никитой Климчукомъ, высказали увѣренность, что это ѣдутъ бунтовщики, и стали говорить между собою, что ихъ слѣдовало бы спросить, откуда и зачѣмъ они ѣдутъ. Когда къ пріѣхавшимъ обратились съ подобнымъ вопросомъ мѣстный староста Θεодосій Желудько и сотскій Демьянъ Яшукъ, евреи отвѣчали, что никому нѣтъ дѣла до того, куда они ѣдутъ, а потомъ стали путаться въ своихъ объясненіяхъ, сказавъ, что ѣдутъ въ Житомиръ на судъ, что направляются въ воинское присутствіе и, наконецъ, что они музыканты. Когда же житель д. Жельзняковъ Леонтій Годякинъ сталъ искать въ одной изъ еврейскихъ подводъ музыкальныхъ инструментовъ, то нашель въ ней большой кинжалъ, который поднять былъ имъ вверхъ со словами: „вотъ съ чѣмъ они пріѣхали“. Замѣтивъ это, чудновскіе евреи побѣжали оврагомъ къ денишевской дорогѣ, а за ними погнались сбѣжавшіеся на крикъ Θεодосія Желудько и Демьяна Яшука крестьяне, причѣмъ евреи, по свидѣтельству привезшаго ихъ въ м. Трояновъ Степана Кельничаго, остановились на Денишевской дорогѣ вблизи моста и встрѣтили крестьянъ револьверными выстрѣлами, изъ которыхъ двумя, какъ установлено судебно-медицинскимъ освѣдѣтельствомъ, причинены крестьянамъ Никитѣ Климчуку и Исидору Желудько легкія пораненія на рукахъ. Встревоженные выстрѣлами, крестьяне начали звонить въ набатъ, разослали въ сосѣднія деревни гонцовъ за подкрѣпленіемъ, въ виду разнесшихся слуховъ, что въ Трояновъ идетъ нѣсколько тысячъ евреевъ, и принялись вылавливать и убивать пріѣзжихъ бунтовщиковъ. Убивъ вечеромъ: Янкеля Бродскаго, Берко Золотаря, Іосифа-Лейбу Флейшера, Янкеля Мусика, Пинхуса Горовица, Айзика Биленина, Янкеля Ширмана и Айзика Флейшера, крестьяне цѣлую ночь разыскивали по еврейскимъ домамъ остальныхъ чудновскихъ евреевъ, громили тѣ еврейскіе дома, которые найдены были запертыми, расхищая въ нѣкоторыхъ домахъ имущество, а утромъ, 26 апрѣля, крестьяне убили спрятавшагося въ синагогѣ чудновскаго еврея Мошка Шайтера и разыскали въ сараѣ Аврума Гершмана пріѣхавшихъ 24 апрѣля на работу въ м. Трояновъ бердичевскихъ ювелировъ Давида Зильбермана и Меера Спектора, изъ которыхъ Зильберманъ былъ также убитъ, а Меера Спектора удалось Трояновскому волостному старшинѣ спасти отъ наносившихъ ему побой крестьянъ. Кромѣ привлеченнаго уже въ качествѣ обвиняемаго въ убійствѣ Іосифа-Лейбы Флейшера Евстафія Иванюка, предварительнымъ слѣдствіемъ установлена виновность въ трояновскомъ погромѣ слѣдующихъ лицъ: 1) трояновскій полицейскій десятникъ Иванъ Яшукъ (онъ же Гаевой) показаніями свидѣтелей уличается въ убійствѣ на площади Янкеля Бродскаго, въ убійствѣ у дома Леи Цинтеръ Берка Золотаря, Іосифа-Лейбы Флейшера и Янкеля

Мусика, въ убійствѣ возлѣ квартиры полицейскаго урядника Янкеля Ширмана и Айзика Флейшера, въ убійствѣ 26 апрѣля за домоу Аврума Гершмана Дувида Зильбермана, въ разгромѣ дома Мошки Длигача, въ причиненіи насилій Авруму Макароу и въ расхищеніи его имущества, въ разгромѣ дома Шимона Каминскаго и въ созывѣ толпы для участія въ беспорядкахъ. Изобличается также въ убійствѣ сельскій староста Θεодосій Желудько. Крестьяне Андрей Олифиръ, Цирилій Дроздъ, Никита Ящукъ и др. также обвиняются въ убійствахъ и погромахъ.

Никто изъ обвиняемыхъ виновнымъ себя не признаеть*.

Київський поліцмайстер Цихоцький.

З-поміж призвідників Київського протижидівського погрому 1905 року найперше місце належить поліцмайстрові Цихоцькому. Його участь у цьому погромі була така очевидна й велика, що сенатор Турау, командирований свого часу, щоб розслідувати причини київського погрому, не тільки усунув Цихоцького з його посади, а ще й віддав його під суд. Проте цей переконаний погромник не цурався жидівських грошей. За сяке-таке толерантне відношення до безправних жидів, що з'являлися в Києві, Цихоцький мав що-року чималі суми від тодішніх представників київської жидівської громади. Здобуваючи за службу невелике утримання, цей головний герой київського погрому жив на широку ногу й цим звернув на себе увагу представників вищої місцевої влади. Цихоцьким зацікавилася, між іншим, центральна петербурзька влада й запитала з цього приводу київського губернатора. Цей удавсь до генерал-майора Новицького, начальника київського губерніяльного жандармського управління, з запитанням, оскільки певні й правдиві агентурні відомості, що дійшли до міністерства внутрішніх справ, про те, що поліцмайстер, окрім посади начальника київської міської поліції, що він її опосідає, перебуває ще „на службѣ“ у місцевої жидівської громади, яка акуратно виплачує йому що-року 6000 карбов. за дозвіл перебувати в Києві тим жидам, що не мають права там жити. Начальник жандармського управління генерал-майор Новицький на це запитання одмовив, що в його немає прямих відомостей, які-б стверджували чутки, а втім, те, що Цихоцький живе на широку ногу, посередньо стверджує відомості мін. внут. справ; немає жадного сумніву в тому, що надмірні трати Цихоцького, покриваються з жидівських джерел.

Нижченаведений документ яскраво змальовує звичаї тодішніх представників влади й одкиляє завісу над питанням, звідки багато царських урядовців, що в їх руках у більшій чи меншій мірі була доля безправних жидів, — звідки ці урядовці здобували колосальні кошти, щоб провадити розкішне життя. Само собою зрозуміло, що полк. Цихоцький не був з цього погляду виняток: за його прикладом дуже часто йшли, як вищі, так і нижчі за нього урядовці. Але яке було становище тих безправних жидів, що їх доля залежала від доброзичливості таких урядовців, — про це не доводиться говорити¹⁾.

Ред.

Дѣло Канц. Киев. Губ-ра № 37 за 1902 г. (съ секретными бумагами).

Кіевское Губ. Жандармское Управление 7 декабря 1902 г. № 10636 г. Кіевъ. Совершенно секретно. Господину Кіевскому Губернатору. Вслѣдствие отношенія за № 15576, и. ч. увѣдомить В. П-ство, что свѣдѣній, подтверждающихъ полученное въ Мин. Внут. Дѣлъ, агентурнымъ путемъ, негласное свѣдѣніе о томъ, что Кіевскій Полиціймейстеръ получаетъ будто бы съ мѣстнаго еврейскаго общества взятку въ размѣрѣ 6000 руб. за

¹⁾ Сенатор Турау в свойому звітвленні про київський погром, між іншим, передає за Цихоцького таке: „Еще въ 1900 и 1902 г. при ревизіи дѣлопроизводства Кіевской городской полициі было обнаружено, что при выдачѣ евреямъ разрѣшенія на право жительства полицией допускался рядъ неправильностей, вслѣдствие чего и возникъ вопросъ о преданіи суду полиціймейстера Цихоцкаго. Еще до второй ревизіи въ Министерствѣ Внутр. Дѣлъ, въ 1902 г., получились свѣдѣнія о поборахъ, производимыхъ будто бы съ

допущеніє перебуванія въ г. Києвъ євреєвъ, не имѣющихъ права жительство въ этомъ городѣ, — не имѣется, но по городу циркулируютъ объ этомъ слухи, которые подтверждаютъ тѣмъ, что полк. Цихоцькій живеть, не имѣя собственныхъ средствъ, выше средствъ, получаемыхъ имъ за службу, при чемъ указываютъ на содержаніе имъ собственныхъ лошадей, экипажей, кареты, ландо, специально для выѣздовъ его жены, которая появляется въ театрахъ въ ложахъ, въ мѣстномъ обществѣ въ соответственныхъ костюмахъ, нарядахъ, не дешевыхъ; и при томъ полк. Цихоцькій почти ежегодно пользуется отпусками, съ заграничными поѣздками съ цѣлой семьей, состоящей изъ 4—5 человекъ, каковыя заграничныя поѣздки вызываютъ расходы несомнѣнно въ нѣсколько тысячъ рублей въ годъ и при томъ одновременно, на чемъ и В. П-ство останавливали Ваше вниманіе, сообщая мнѣ объ этомъ въ частныхъ переговорахъ.

Начальникъ Управленія Генераль-Майоръ Новицкій.

вѣдома полковника Цихоцкаго полиціей при выдачѣ разрѣшеній на право жительства євреямъ; тогда же сообщалось и о томъ, что Цихоцькій, живя выше получаемого содержанія, купилъ въ Полтавской губ. имѣніе за 100 тысячъ рублей. По разслѣдованію оказалось, что дочь Цихоцкаго, по выходѣ замужъ, вскорѣ пріобрѣла въ Києвъ домъ, а мужъ, ея, не имѣвшій никакихъ средствъ, купилъ въ Полтавской губ. имѣніе, стоющее болѣе 100 тысячъ рублей, причемъ довѣренность по завѣдыванію имѣніемъ выдана была Цихоцкому". Справка къ докладу по єврейскому вопросу. (Составлена Канцеляріей Совѣта Объединенныхъ Дворянскихъ Обществъ). Ч. IV, стор. 33.

Як закрито Житомирський Навчительський Інститут 1885 року.

Житомирський Жидівський Навчительський Інститут, як і Виленський, засновано року 1844-го за царя Миколи I-го. Офіційно заснування інститутів пояснювано бажанням Миколиного уряду утворити кадри добрих жидівських навчителів для казенних жидівських шкіл. А насправжки інститути ці, як гадали їх творці, мали стати за розсадники російської культури й асиміляційних ідей поміж майбутніми виховниками жидівської молоді. Тому директори інститутів і всі викладачі загальних предметів, окрім математики, неодмінно мали бути християнами. Але через те, що жидівська людність взагалі ставилася надто підозріло до всіх миколаївських просвітніх установ для жидів, то в шкільній програмі інститутів призначено скромне місце й для спеціальних жидівських предметів. Все-ж-таки, жидівські предмети були в зневазі, бо й директор і викладачі-християни всіма способами намагалися прищепити вихованцям інститутів зневагу до жидівських предметів і побожність перед російською та загально-європейською культурою. Хоч асиміляційна течія широко розповсюдилася поміж жидівською шкільною молоддю, а все-таки не досягнуто повної потаємної мети уряду—добитися того, щоб молодь зовсім одкинулася жидівської національності й жидівського сепаратизму. Сорок років існували інститути, отже надії, що на них покладано, не справдилися: не підготовано ґрунту, щоб жиди перейшли на християнство, а саме про це й мріяв Микола. Настало цілковите розчарування. Існування інститутів визнали за непотрібне. Вже говорили про закриття інститутів, — принаймні одного з них. Як видно з наведених далі документів¹⁾, відповідна влада вважала за доцільне закрити Виленський інститут. Так висловився і куратор Київської Шкільної округи, і директор Житомирського Навчительського Інституту. Але зовсім несподівано, з причин невідомих, закрито Житомирського Інституту.

У листуванні, що зав'язалося з приводу закриття навчительських інститутів, дуже цікава думка про жидів директора Житомирського Навчительського Інституту Барського. Він приписує жидам усі смертельні гріхи, обвинувачуючи відданих під його опікування вихованців у тому, що вони мають нахил до неправди, ошуканства й взагалі неморальності. Він не спиняється навіть перед наклепами на всю жидівську людність, запевняючи, що хоч кагали офіційно скасовано, але дух кагалу, його традиції ще панують поміж жидами й впливають на них як-найшкідливіше-розпусно. Зламати жидівський сепаратизм, перемогти жидівську неморальність, гадає він, може тільки загальна школа, а тому він пропонує позакривати всі спеціальні жидівські школи, бо вони є розсадники релігійного фанатизму й національної окремішності.... І такий-о людині доручалося виховувати майбутніх жидівських навчителів! Чи дивно-ж після цього, що більшість жидівських навчителів, що закінчували навчительські інститути, будучи взагалі добрими навчителями загальних предметів, дуже мало були зв'язані з жидівськими національними інтересами й зовсім не думали про те, щоб прищепити своїм вихованцям любов до жидівського народу, жидівського письменства й жидівської історії?.. Така доля була всіх просвітніх жидівських установ за часів Миколи: всі вони були мертвонародженими, зовсім не відповідали справжнім духовним і культурним потребам жидівської людности,

¹⁾ Справа управління Київської Шкільної Округи, 4 стола, 1881 р. № 21: „О закрытии Житомирского Еврейского Учительского Института“. К. Ц. Істор. Архів ім. Антоновича.

бо Микола I, заводячи між жидами загальну освіту, бажав тільки одного — бачити всіх жидів християнами...

Наводимо те листування, що про нього зазначено попереду, а як воно чималеньке, то в скороченому викладі.

Ред.

1) Міністерство Народної Освіти, Департамент, 29 грудня 1881 р., № 15294, сповіщає Куратора Київської Шкільної Округи, що на підставі зібраних у міністерстві відомостей про жидівські навчительські інститути в Вильні й Житомирі, міністерство робить висновок, що „существование двух подобных заведений и потребные на их содержание расходы не оправдываются практическим опытом восьмилетнего существования этих училищ. Если к этому прибавить, что потребность в учителях, подготовляемых Институтами для еврейских начальных училищ, естественно уменьшается по мере замещения должностей окончившими курс в сих институтах, то нельзя не прийти к заключению, что закрытие одного из них и обращение расходуемых на него денег на другие, более существенная надобности было бы значительно рациональнее. А потому представляется необходимым разрешить вопрос, который из двух институтов может быть закрыт и который должен продолжать существование. Из статистических данных, помещенных в сравнительных ведомостях, следовало бы заключить, что Житомирский Институт более удовлетворяет своему назначению, имея большее количество учащихся... и контингент поступающих в Институты лучше в Житомир, чем в Вильну...“

Министр Народного Просвещения баронъ Николай*.

Додані до цього відомості показують, що:

- 1) в Житомирському Інституті учнів більше, а тому й вартість утримання кожного з них менша,
- 2) за 1873—71 рр. до Житомирського Інституту вступило 149 учнів, а до Виленського — 127.
- 3) Житомирський Інститут закінчило 21, 12% загальної кількості його учнів,
Виленський „ „ „ 16, 87% „ „ „ „
- 4) вибуло за наказом од начальства — з Житомирськ. Інституту 1, 42%
„ „ „ з Виленського „ 12, 56%.

Всі ці дані свідчать за те, що закрити треба саме Виленський Інститут; на користь цього каже ще те, що для Житомирського Інституту збудовано було спеціальне „прекрасное здание, отвечающее всем нуждам учебного заведения и стоящее правительству значительных издержек“. (Зазначка на берегах цитованого прохання).

2) Конфіденційний одзив Директора Житомирського Жидівського Навчительського Інституту Кураторові Київської Шкільної Округи 3 лютого 1882 р. № 18.

Окрім тих висновків що зробило міністерство про залишення Інституту в Житомирі й закриття його в Вильні, директор Барський наводить „и другие причины: 1) масса еврейского населения в северо-западном крае больше пропитана еврейским фанатизмом, чем в юго-западном, и еврейские религиозные традиции там преобладают больше, чем в юго-западном; там еще существуют ешиботы (высшие талмудические школы), о которых в здешнем крае не слышно; 2) стремление евреев к образованию в северо-западном крае меньше, чем в юго-западном и южном; 3) еврейское население в шести губерниях северо-западного края доходит до 800.000, а в трех губерниях юго-западного края, а также в губерниях Херсонской, Екатеринославской, Черниговской и Полтавской оно доходит до 1.100.000.“ Разом з тим він „считает вредным во многих отношениях заводить учебные заведения с прибавлением слова „еврейский“ и вверять обучение в них евреям-учителям. Сближение евреев с коренным населением Империи может со временем последовать в русской школе, руководимой русским учителем, а не учителем из евреев. Уничтожая все еврейское, я считаю необходимым и возможным, чтобы учителя евреи, если

только нельзя обойтись без них, воспитывались въ общихъ учительскихъ институтахъ вмѣстѣ съ христіанами*.

„Краткая записка“ директора Житомирського Жидівського Навчительського Інституту:

Дві рабинські школи, що існували до 1873 року в Житомирі й Вильні, готували як громадських рабинів, так і навчителів для нижчих казенних жидівських шкіл. Коли перетворено їх на Навчительські Інститути, майбутніх навчителів для жидівських шкіл учено за програмами Навчительських Інститутів для христіян з додатком небагатьох жидівських дисциплін. Мета їх, що полягала найбільше в тому, щоб „усвоить“ вихованцям „народно-русское направление“, „не достигается и никогда не будетъ достигнута, если только будутъ существовать отдѣльныя еврейскія учебныя заведения, хотя и съ преподаваніемъ на русскомъ языкѣ. Учителя-евреи не привлекутъ учениковъ; фанатики евреи даже боятся, такихъ учителей и отзываются о нихъ какъ объ отщепенцахъ“. Не вважаючи, однак, на те, що у 1877 р. жидівські початкові школи перетворено, в них вступають діти тільки тому, що не мають коштів навчатися в загальних шкільних закладах, здебільша діти вступають у загальні шкільні заклади. Всі взагалі окремі жидівські школи мають бути закриті: „известно всѣмъ, что еврейское население въ нашемъ отечествѣ составило здѣсь обособленную национальность; считая себя избраннымъ народомъ, оно боится слиться съ кореннымъ населеніемъ; хотя кагалъ не существуетъ официально, но онъ виденъ во всемъ. Стало быть, всѣ дѣйствія нашего правительства должны стремиться къ тому, чтобы разбить и уничтожить эту отособленность.... Необходимо уничтоженіе всякаго отдѣльнаго еврейскаго учрежденія..... По моему мнѣнію, отдѣльныхъ еврейскихъ учебныхъ заведеній не должно быть“. Окремі Навчительські Інститути для жидів теж непотрібні, бо жидів-навчителів можна успішно готувати в загальних навчительських інститутах, що вже існують, де для них має бути запроваджено виклади жидівських дисциплін. „Не слѣдуетъ забывать, что въ еврейскіе учительскіе институты поступаютъ юноши не по призванію, а изъ другихъ побужденій, въ томъ числѣ самое главное — освобожденіе отъ воинской повинности“.

Жидівські навчительські інститути взагалі шкодять:

„1) Въ отдѣльномъ еврейскомъ заведеніи..... вполне проявляется сепаратизмъ и та отособленность, составленіе общества, которое у простыхъ евреевъ составляетъ кагалъ.... Въ здѣшнемъ институтѣ я видѣлъ, что учителя-евреи и воспитанники относились всегда враждебно къ учителямъ христіанамъ и директору;..... бывший здѣсь инспекторъ, окончившій курсъ высшаго учебнаго заведенія, все таки остался евреемъ въ душѣ..... Въ частныхъ разговорахъ онъ высказывалъ ту мысль, что еврейскій народъ въ каждомъ государствѣ можетъ и долженъ составлять отдѣльную народность съ древне-еврейскимъ языкомъ, на которомъ долженъ учиться говорить, что за границей и даже въ Россіи появилось это стремленіе.....; что евреи должны сближаться съ тою народностью, среди которой живутъ, на столько, насколько пользуются ея правами и находятъ для себя выгоднымъ. Выходя изъ этого убѣжденія, онъ говорилъ, что еврейскій учительскій институтъ долженъ быть подъ управленіемъ директора-еврея... Я вполне увѣренъ, что такія мысли были проводимы и въ воспитанниковъ... Можно уничтожить образованіе такой отособленности евреевъ тогда, когда воспитанники — евреи, желающіе быть учителями, будутъ воспитываться въ общихъ учительскихъ институтахъ, разумѣется только въ нѣкоторыхъ, но и тамъ они не должны составлять половины воспитанниковъ христіанъ...“

2) Въ еврейскомъ учительскомъ институтѣ, гдѣ преподається Законъ вѣры и Библія пространно, удивительно какъ развивается релігійозный индиферентизмъ, — какъ вообще у всѣхъ евреевъ, получившихъ среднее и высшее образованіе. У такихъ личностей релігія составляетъ не убѣжденіе, а знамя, за которымъ они стоять, и нисколько не стоя за первое, за которое стоитъ простой народъ, сильно ратуютъ за послѣднее. Такого рода знамя развернулось, къ сожалѣнію, и въ нашемъ отечествѣ и центромъ его пока сдѣлались Петербургъ и Одесса. Сколько я могъ замѣтить у воспитанниковъ інститута, исполненіе обрядового закона вѣры бываєть машинальнымъ и самое грубое нарушеніе правилъ и обрядовъ Іудейской вѣры встрѣчается у нихъ на каждомъ шагу...

3) Нравственное состояніе воспитанниковъ института не можетъ стоять высоко. Въ Институтъ большей частью поступаютъ дѣти пролетаріата еврейскаго. До поступленія въ Институтъ, они уже знакомятся съ не совсѣмъ нравственнымъ талмудическимъ ученіемъ; по большей части плохой примѣръ они видятъ и въ родителяхъ и въ окружающей ихъ средѣ. Является у нихъ много пороковъ свойственныхъ всей еврейской жизни которыхъ они даже не стыдятся. Ложь и обманъ доходятъ до удивительныхъ размѣровъ и чистосердечное признаніе въ проступкахъ встрѣчается очень рѣдко. А если какой-нибудь проступокъ сдѣланъ сообща, то можно быть увѣреннымъ, что никакое изслѣдованіе не откроетъ ничего. Кагальное начало проявляется всегда. Развитіе какихъ-нибудь благородныхъ качествъ въ еврейхъ встрѣчается мало. Не замѣчается въ нихъ ни любви къ родинѣ, ни другихъ благородныхъ побужденій, которыя часто проявляются въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ. Евреи, получающіе образованіе въ общихъ учебныхъ заведеніяхъ, бывають въ нравственномъ отношеніи выше, въ чемъ я убѣдился изъ своего долготѣняго пребыванія въ гимназій, и на нихъ гораздо легче дѣйствовать, чѣмъ на воспитанниковъ чисто еврейскаго учебнаго заведенія. И очень не удивительно: не имѣя хорошаго примѣра, они дѣйствуютъ, какъ дѣйствовали ихъ отцы. Поэтому воспитывать или, лучше сказать, перевоспитывать ихъ трудно, если даже и возможно.

4) Особенной политической неблагонадежности среди воспитанниковъ института я не замѣчалъ Но если у нихъ не проявляется социализмъ политическій, то зато есть социализмъ еврейскій; они всегда будутъ отособленнымъ обществомъ, захотятъ играть въ немъ роль. Считаю, что правительство въ нихъ нуждается, заведя для нихъ институты, они будутъ только добиваться правъ, не думая о цѣляхъ правительства; и окончившіе институты учителя не будутъ преслѣдовать ихъ Учитель долженъ быть самъ лицомъ вполне религіозно нравственнымъ и тогда онъ можетъ имѣть вліяніе на дѣтей и правильно воспитывать ихъ. Но сказать откровенно, я никогда не думаю, чтобы евреи могли быть хорошими учителями и, главное, проводниками русской идеи въ еврейское общество. Ассимилировать евреевъ можетъ только школа русская, въ которую, если и должны входить учителя-евреи, то только въ незначительномъ числѣ На занятіе учительствомъ воспитанники смотрятъ какъ на что-то переходное; многіе изъ нихъ не теряютъ надежды поступить въ высшія медицинскія заведенія по выходѣ изъ лѣтъ, когда они не будутъ подвергаться исполненію воинской повинности".

Висновки:

1. Существованіе отдѣльныхъ еврейскихъ учительскихъ институтовъ не приноситъ пользы, а скорѣе приноситъ вредъ; при отдѣльныхъ еврейскихъ институтахъ будетъ развиваться отособленность и еврейскій социализмъ.

2. Отдѣльныя еврейскія начальныя училища могутъ быть заводимы только въ такихъ мѣстностяхъ, гдѣ нѣтъ общихъ учебныхъ заведеній, и не иначе, какъ по приговору общества и по письменному заявленію, что они будутъ посылать своихъ дѣтей въ эти училища.

3. Если заводитъ начальныя еврейскія училища съ евреемъ-учителемъ, то только для самаго меньшаго возраста, отъ 6 и не далѣе 10 лѣтъ, чтобы приучить дѣтей къ разговорному русскому языку.

4. Если въ общихъ учебныхъ заведеніяхъ наберется достаточное число учениковъ іудейской вѣры, то можно вводить преподаваніе закона вѣры и библейской исторіи, но при заявленіи о томъ родителей.

5. Потребовать отъ всѣхъ частныхъ еврейскихъ учителей (меламедовъ), преподающихъ въ хедерахъ, талмудъ-торахъ и другихъ учебныхъ заведеніяхъ, непремѣннаго знанія разговорной русской рѣчи, а также умѣнія читать и писать по русски. Между меламедами есть такіе, которые совершенно не говорятъ по русски, и это незнаніе разговорнаго русскаго языка считается у фанатиковъ-евреевъ отличіемъ. Если на право начальнаго обученія для христіанъ требуется непремѣнное знаніе русскаго языка, то зачѣмъ же такое исключеніе и какъ будто льгота дѣлается для евреевъ".

3) Відношення од Куратора Київської Шкільної Округи Голубцова до міністра народної освіти, № 1866, од 12 лютого 1882 р.

Всі дані безперечно доводять, що коли один із жидівських навчительських інститутів має бути закритий, то будь-що-будь, не житомирський. „Долгомъ считаю присовокупить, что при настоящей его организации и условиях едва ли могут достигаться въ дѣль воспитанія еврейскаго населенія предполагаемыя правительствомъ цѣли — сближеніе евреевъ съ кореннымъ населеніемъ“. Щоб пояснити це, подано мало не дослівно доводи, наведені в записці директора Барського. Надалі існувати Житомирський Жидівський Навчительський Інститут має тільки за умовою, що його передано буде російській педагогічній корпорації.

(Підписав: Голубцовъ)

4) Наказ Міністерства Народної Освіти.

1) На підставі од царя затвердженої 28 листопада 1885 р. доповіді міністра Делянова, Житомирський Жидівський Навчительський Інститут закривається „по ненадобности“; особи, що залишаються в ньому за штатом, користуються взагалі правами, що дає їм закон (відношення Мініст. Народн. Освіти, № 18213 од 3 грудня 1885 р.).

2) Директор Житомирського Жидівського Навчительського Інституту Н. Перверзев, призначений туди після Котельникова, переведеного в лютому 1883 р. до Житомира на місце Барського, що призначається на його місце до Виленського Інституту, — клопочеться, про те, щоб „закритіе Інститута не повлекло за собою и закрытіе состоящаго при немъ начальнаго училища, заведенія безусловно весьма полезнаго вообще, а при томъ прекрасномъ составѣ преподавателей, которымъ оно теперь обладаетъ, въ особенности“, одзначаючи, що „въ дальнѣйшемъ существованіи начальнаго училища въ Житомирѣ ощущается крайняя необходимость“ (відношення директора Жит. Жид. Навч. Інституту од 23 грудня 1885 р., № 610). Приписи Мін. Нар. Освіти, № 4753 од 17 березня й № 3607 од 16 квітня 1886 р. визначають порядок ліквідації Інституту: закритися він має наприкінці 1885/6 навчального року, причому 24 вихованці перших трьох його клас переводяться до Виленського Інституту, куди передається й майно Житомирського Інституту. „Съ 1 юня сего (1886) года Житомирскій Еврейскій Учительскій Інститутъ и состоящее при немъ начальное училище должны считаться закрытыми“.

До історії жидів на Поділлі.

Документи, що друкуються далі, взято з уривків архіву Кам'янець-Под. Казенної Палати, що тепер переховуються в Київському архіві давніх актів. Документи стосуються до кінця XVIII в. і з'ясовують становище жидів за перші роки по тому, як приєднано Поділля до Росії. Один з цих документів важливий через те, що він містить цифрові дані що-до жидівської людности Поділля й що-до кількості податків, яку збирав з жидів новий уряд. Другий документ є дуже цікавий, як показчик того зневажливого становища, в яке іноді потрапляли жиди в Польщі. Цікаво зазначити, що навіть російський уряд, не вважаючи на його неприхильність до жидів, не міг не почувати цієї зневажливости й навіть міркував про те, як її скасувати. Але це було тільки на початку приєднання до Росії польських країв, пізніше-ж він сам дуже часто наслідував політику давньої Польщі.

Ред.

Київський Архив Давних Актів. Кам.-Под. Каз. Палати спр. ч. 31. За рапортом Кам'янецького повітового скарбника про прибутки, що збираються в Кам'янці-Под. за вхід жидів у місто.

Изъяславской губерній въ вторую Коммисию отъ Каменецкаго уезднаго казначейства рапортъ.

Казначейство, узнавъ, что въ местечке Каменецъ-Подольскомъ состоитъ на откупе доходъ, в немаломъ количествѣ взимаемой со входящихъ въ городъ еврейскаго закона съ каждой головы мужеска пола по повзолотоу, женскаго пола и малыхъ детей по некоторому числу неравно, о семъ казначейство Коммисіи за должное поставляетъ донестъ к сведенію, в какое мѣсто й куда таковой доходъ поступаетъ, не долженъ ли оной поступать, какъ и прочіе, къ государственнымъ доходамъ, а притомъ не повелено ли будетъ истребовать, по какому постановленію сей зборъ чинится й за какую сумму въ годъ отдается на откупъ.

Казначей порутчикъ Петр Чернухин.

Марта 25 дня 1795 г.

Определили: прописать е. п-ву Шереметеву.

Милостивый государь мой Василий Сергѣевичъ!

Каменецъ-Подольской городской магистратъ в поданномъ ко мне отъ имени всѣхъ тамошнихъ жителей прошени, изъ которыхъ о другихъ не упоминаюсь я здѣсь, — просить напоследокъ, дабы зборъ денегъ за входъ въ крѣпость съ каждаго еврея повельно было оставить на прежнемъ основаніи. А какъ вместе с симъ и Кривосарской ¹⁾ жидовской кагалъ принесъ мнѣ жалобу на производимое съ нихъ помянутое взысканіе, то по поводу сего истребовать отъ правящего должность коменданта Каменецъ-Подольской крѣпости подробное свѣдѣніе и приобщая при семъ в копіяхъ контрактъ, Кривосарскимъ еврейскимъ кагаломъ съ комендантомъ заключенный, и поданную отъ жидовъ прозбу, я в. п-ству соотвѣтственно вышеизясненнымъ обстоятельствамъ препоручаю в уваженіи,

¹⁾ Передмістя Кам'янця.

что изъятіе въ свободѣ входа въ крепость несомѣстно с благотворным ея и. в-ства узаконеніями, желательно бы мнѣ было, есть ли бы в. п-ство изволили изыскать способъ. упоминаемый за входъ в крѣпость сборъ съ жидовъ на изъясненныя въ контрактѣ употребленіи замѣнить другими городу присвоенными доходами, чем самымъ удовлетворились бы и надобности, подъ предлогомъ которыхъ сей сборъ установлень, и пресѣклось воспрещеніе входа в крѣпость без заплатъ, яко обычай настоящему образу правленія вовсѣ не соотвѣтственный и, какъ кажется, тамъ введенный самовластіемъ и прихотью прежде начальствовавшихъ.

Подлѣнное подписалъ Тимофѣй Тутолминъ.

Ноября 26 дня 1793 г. Несвижъ Его п-ву Шереметеву.

Київський Арх. давніх актів. Кам.-Под. Каз. Палати спр. ч. 25
Окладная книга для губернского казначея Подольской губерніи о сборѣ съ мѣщанъ евреевъ поголовныхъ съ головы по четыре рубля и съ них накладныхъ денегъ. 1795 г.

1. В уѣздѣ Каменецкомъ мѣщанъ еврейскихъ мужеска пола головъ 1684; с нихъ поголовныхъ по четыре рубля с головы — 6736¹⁾, накладныхъ по две копейки с рубля 134 р. 72 к., итого 6870 р. 72 коп.

2. В уѣздѣ Грудскомъ мѣщанъ евреевъ мужеска пола головъ 1935, с нихъ поголовныхъ по четыре рубля с головы 7740 р., накладныхъ по двѣ копейки с рубля 154 р. 80 к., итого 7894 р. 80 к.

3. В уѣздѣ Зиньковскомъ мѣщанъ евреевъ мужеска пола головъ 1330, с нихъ поголовныхъ по четыре рубля с головы 5320 р., накладныхъ по двѣ копейки с рубля 106 р. 40 к., итого 5426 р. 40 к.

4. Въ уѣздѣ Проскуровскомъ мѣщанъ евреевъ мужеска пола, головъ 1667, с нихъ поголовныхъ — 6668 р. накладныхъ — 133 р. 36 к., итого 6801 р. 36 к.

5. Въ уѣздѣ Ушицкомъ мѣщанъ евреевъ м. п. 2234, с нихъ поголовныхъ 8936 р., накладныхъ 178 р. 72 к. итого 9114 р. 72 к.

6. Въ уѣздѣ Летичевскомъ мѣщанъ евреевъ м. п. 1602, с нихъ поголовныхъ 6408 р., накладныхъ 128 р. 16 к. итого 6536 р. 16 к.

7. Въ уѣздѣ Базалійскомъ мѣщанъ евреевъ м. п. 1360, с нихъ поголовныхъ 5440 р., накладныхъ 108 р. 80 к., итого 5548 р. 80 к.

8. Въ уѣздѣ Ямпольскомъ мѣщанъ евреевъ м. п. 2260; с нихъ поголовныхъ 9040 р., накладныхъ 180 р. 80 к., итого 9220 р. 80 к.

9. Въ уѣздѣ Константиновскомъ мѣщанъ евреевъ м. п. — 1694, с нихъ поголовныхъ 6776 р., накладныхъ 135 р. 52 к., итого 6911 р. 52 к.

10. Въ уѣздѣ Вербовецкомъ мѣщанъ евреевъ м. п. головъ 2015, с нихъ поголовныхъ — 8060 р., накладныхъ 161 р. 20 к., итого 8221 р. 20 к.

Всего въ губерніи Подольской мѣщанъ еврейского закона головъ 17781, поголовныхъ по четыре р. с головы — 71124 р., накладныхъ по двѣ копейки с рубля — 1422 р. 48 к., итого 72546 р. 48 к.

¹⁾ Всі цифри в документі повторюються словами.

До історії жидівських погромів у царській Росії.

Жидівські погроми початку 80-их років, що протягом короткого часу охопили мало не всю Україну, зворушили й обурили кращу частину тодішнього російського громадянства. Поступова преса надзвичайно уважливо ставилася до лютої розправи з жидами. Сторінки газет аж рясніли численними повідомленнями про жидівські погроми. Не бракувало й спеціальних статтів, присвячених описові знущаннів над беззахисними жидами. Через це уряд вирішив заборонити друкування статтів та інформацій про погроми. З цієї причини й видано друкованого далі обіжника для цензурного відомства.

Ред.

Київського Цензурного Комітету спр. № 23. „Циркулярныя распоряженія Главнаго Управленія по дѣламъ печати о помѣщеніи въ печати свѣдѣній о еврейскихъ беспорядкахъ“. К. Ц. Іст. Арх. ім. Антоновича.

М. В. Д. Главное Управление по дѣламъ печати. 14 мая 1881 г. № 1977.

Циркулярно. Цензурнымъ Комитетамъ и Г. г. Отдѣльнымъ Цензорамъ по внутренней цензурѣ.

Главное Управление по дѣламъ печати предлагаетъ Цензурнымъ Комитетамъ и Г. г. Отдѣльнымъ Цензорамъ по внутренней цензурѣ не допускать перепечатыванія статьи по поводу насилій надъ евреями, появившейся въ газетѣ „Гласность“ (№ 6, первый и второй столбцы 2-й страницы) и вообще воздерживать періодическія изданія отъ подобнаго объясненія происшедшихъ беспорядковъ, такъ какъ такія объясненія возбуждаютъ тревогу и преувеличенныя опасенія.

Объ этомъ Главное Управление по дѣламъ печати сообщаетъ Цензурнымъ Комитетамъ и Г. г. Отдѣльнымъ Цензорамъ по внутренней цензурѣ для свѣдѣнія.

И. д. Начальника Главнаго Управленія по дѣламъ печати Гофмейстеръ Князь Вяземскій.

И. д. Правителя дѣлъ В. Адикаевскій.

Вѣрно: за пом. Правителя Дѣлъ (підпис).

М. В. Д. Главное Управление по дѣламъ печати. 1 Августа 1881 г. № 3011.

Конфиденціально. Циркулярно. Господину Начальнику Губерніи.

Въ послѣднее время въ нѣкоторыхъ провинціальныхъ повременныхъ изданіяхъ были помѣщены неудобныя по формѣ извѣстія о происходившихъ на югѣ анти-еврейскихъ беспорядкахъ, преднамѣренно комментирующія съ весьма невыгодной стороны принявшіяся по этому поводу правительственныя мѣры.

Вслѣдствіе сего Главное Управление по дѣламъ печати, по приказанію Г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ, имѣетъ честь покорнѣйше просить Васъ, Милостивый Государь, сдѣлать зависящее распоряженіе по мѣстной цензурѣ къ устраниенію на будущее время возможности появленія подобнаго рода статей.

Подписаль: И. д. Начальника Главнаго Управленія по дѣламъ печати Князь П. Вяземскій.

Скрѣпилъ: И. д. Правителя Дѣлъ В. Адикаевскій.

Вѣрно: За пом. Правителя Дѣлъ С. Урсати.

М. В. Д. Київській Губернаторъ по Канцелярії Часть Секрет. Августа 19 дня 1881 г. № 3774. Київъ.

Конфиденціально. Г. Київському Отдѣльному Цензору по Внутренней Цензурѣ.

Въ послѣднее время въ нѣкоторыхъ провинціальныхъ повременныхъ изданіяхъ были помѣщены неудобныя по формѣ извѣстія о происходившихъ на югѣ анти-еврейскихъ безпорядкахъ, преднамѣренно комментирующія съ весьма невыгодной стороны принимавшіяся по этому поводу правительственныя мѣры.

Вслѣдствіе сего имѣю честь просить Васъ, Милостивый Государь, согласно распоряженія г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ принять зависящія мѣры къ устраненію на будущее время возможности появленія подобнаго рода статей.

Губернаторъ (підпис).

И. д. Правителя Канцелярії Лаврентьевъ.

Сторінка з історії жидів за всесвітньої війни.

За всесвітньої війни, як відомо, російський уряд намагався під традиційну політику що-до жидів підвести новий фундамент. За перший період війни за такий фундамент було обвинувачення жидів у шпигунстві на користь німцям на фронті, а за другий — обвинувачення в усьому безладді російського життя. Ці обвинувачення особливо підтримувала військова влада, бажаючи таким способом виправдати перед очима громадянства свої поразки. Військова влада видала низку наказів проти жидів взагалі й зокрема проти тих, що служили в військові та в організаціях, що працювали на військо. Розглядаючи жидів, як ворогів росіянам і німецьких спільників, військова влада 1915 р. накреслила певний план усунути зовсім жидів з війська. Здійснити цей план влада гадала закінчивши війну, а поки що вона обмежилася тим, що намагалася усунути жидів лікарів, санітарів і взагалі службовців з усіх установ „Земскаго Союзу“ і „Союзу Городов“. Багато енергії витрачено на те, щоб здійснити це завдання... Документи, що ми їх друкуюмо, доводять, яке безглузде було це завдання і як марно витрачала влада свою енергію. Не можна не зазначити при цьому, що, як видно з документів, влада серйозно цікавилася питанням про усунення жидів з військових організацій навіть у січні 1917 р., коли сама влада доживала вже свого віку... І тільки революція поклала кінець усім проектам влади що-до жидів. Документи військового архіву, що ми друкуюмо, стосуються до останніх моментів передреволюційної політики.

Ред.

Документи¹⁾.

1) Вх. № 3186. 2 окт. 1917.; ВЪ Управленіи Дежурнаго Генерала Штаба Юго-Зап. Фронта получено 1 марта 1917 г. Вх. № 49258; Суд. часть Штаба Армій Ю.-З. Фронта 3 марта 1917 г. Вход. № 3671. На вх. № 3186. 2 окт. 17 резолюція: „Къ перепискѣ, считая ее прекращенной“; „Главнo-щій приказаль прекратить. Г.-л. Батогъ“).

Состоящій въ распоряженіи Главнокомандующаго Армійами Юго-Западнаго Фронта. Полковникъ Герцогъ Лейхтенбергскій. 24 февраля 1917 г. № 32.

Докладъ Главнокомандующему Армійами Юго-Западнаго Фронта.

Изъ приложенныхъ къ сему трехъ доносoвъ наибoлье серьезнымъ казался тотъ, который касался старшаго врача 1-го Эвакуаціоннаго Госпиталѣ Юго-Западнаго Комитета доктора Мъсняева. Однако, по наведеннымъ мною при помощи уполномоченнаго Краснаго Креста по эвакуаціи города Кіева Л. И. Михайлова предварительнымъ справкамъ, свѣдѣнія получились для доктора Мъсняева весьма благоприятныя. Охарактеризованъ онъ былъ, какъ человекъ правыхъ убѣжденій, честный и энергичный.

При провѣркѣ обвиненій противъ него на мѣстѣ въ Госпиталѣ и въ Комитетѣ, оказалось слѣдующее: подписанныя подъ доносомъ фамиліи — вымышлены и учителямъ съ такими фамиліями въ Госпиталѣ нѣтъ и не было; врачъ Вольфъ Евсеевичъ Мандельбергъ въ госпиталѣ былъ, но съ ноября мѣсяца 1915 г. откомандированъ въ Дармію, на Румынскій фронтъ, что подтверждается справкой сыскаго отдѣленія; былъ санита-

¹⁾ Справа Військового Фонду.-Кіівськ. Ц. Іст. Архів ім. Антоновича.

²⁾ Завѣд. военно-судной частью при Штабѣ Главноком. Армійами Ю.-З. Фронта.

ромъ не Капланъ, а нѣкій Капникъ, который вмѣстѣ съ 30 другими евреями откомандированъ въ 1915 году. Изъ 16 врачей — евреевъ и евреекъ — 4; къ 1 апрѣля часть сестеръ, милосердія изъ евреекъ уйдуть; такимъ образомъ очищеніе отъ еврейскаго элемента противъ котораго Мѣснєвъ всегда боролся, будетъ доведено до наиболѣе возможнаго состоянія; совсѣмъ безъ евреевъ въ настоящее время обойтись въ медицинскомъ дѣлѣ не возможно. Въ общемъ же итогъ число евреевъ въ Комитетѣ не превышаетъ нормы. (Приложеніе № 6) Бройде инженеръ, строившій санитарныя зданія на территории бывшей выставки въ Кіевѣ, — никогда санитаромъ при 1 Эвакуаціонномъ Госпиталѣ не числился. При этомъ докторъ Мѣснєвъ замѣтилъ, что, по имѣющимся у него свѣдѣніямъ, откомандированные отъ госпиталя санитары евреи благополучно продолжаютъ оставаться въ запасныхъ батальонахъ и на фронтѣ не отправляются, подобно таковымъ же, откомандированнымъ отъ другихъ лечебныхъ заведеній. Установить, выкрестъ ли изъ евреевъ бухгалтеръ Михайловъ, оказалось невозможнымъ; по наружному виду онъ рыжеволосый и похожъ не то на ярославскаго лабазника, не то на еврея. Служитъ онъ въ Комитетѣ съ іюня мѣсяца 1916 года. Ни одно лицо не принимается на службу въ Комитетъ безъ утвержденія Уполномоченнаго Комитета Александра Алексѣевича Юрьева, извѣстнаго всѣмъ юдофоба. Наличіе еврейскаго элемента объясняется трудностью въ настоящее время найти русскихъ служащихъ, предъявляющихъ кромѣ того неизмѣнно болѣе высокое требованіе, чѣмъ еврей; въ частности же Михайловъ утверждаетъ, что въ бухгалтеріи еврей, къ сожалѣнію, аккуратнѣе и работоспособнѣе русскихъ...

Приложенія: 1) Справка Сыскаго Отдѣленія; 2) справка Областного Комитета о д-рѣ Мѣснєвѣ; 3) то же о Шедель и Маханъ; 4) Прошеніе Махана; 5) справка д-ра Мѣснєва о подпрапорщикахъ; 6) заявленіе А. А. Юрьева и списки служащихъ главной бухгалтеріи, Ю.-З. Комитета Всерос. Зем. Союза!

Полковникъ Герцогъ Лейхтенбергскій.

2) Герцогу Георгію Николаевичу Лейхтенбергскому. На предложенные мнѣ вопросы имѣю честь сообщить нижеслѣдующее: 4) съ іюня 1916 г. по настоящее время лица русской національности съ просьбой о зачисленіи ихъ на службу ко мнѣ почти не обращались. 5) Знающихъ бухгалтеровъ и счетоводовъ — русскихъ — получить очень трудно. 6) Зачисленіе на службу въ Земскій Союзъ въ качествѣ бухгалтеровъ и счетоводовъ права на освобожденіе отъ военной повинности не даетъ 7) Всѣ выдачи изъ кассы проходятъ черезъ контроль, во главѣ коего стоятъ исключительно люди русской національности. При Контрольномъ отдѣлѣ постоянно находится представитель Государственнаго Контроля. 10) Кромѣ отдѣла бухгалтеріи, завѣдую Отдѣломъ Пріемки Товаровъ. Среди служащихъ этого Отдѣла — евреевъ (по національности и по вѣроисповѣданію) не было и нѣтъ. При семъ прилагается списокъ служащихъ въ бухгалтеріи Комитета и копія отношенія предсѣдателя Комитета за № 6377 отъ 23/1. — 16 г.

Уполномоченный Всероссійскаго Земскаго Союза А. Юрьевъ.

3) Списокъ співробітників Головної Бухгалтерії Комітету „Юго-Западнаго Фронта Всероссійскаго Земскаго Союза“ на 24-е лютого 1917 р.: всього 93 співробітн., із них жидів — 19.

(Підписав: Главный Бухгалтеръ К. Михайловъ).

4) Пояснительная записка къ списку служащихъ Отдѣла Бухгалтеріи на 24 февраля 1917 г. Въ числѣ служащихъ названнаго Отдѣла, приглашенныхъ на службу въ Отдѣлъ съ 1-го іюня 1916 г. (время поступленія въ завѣдываніе Отдѣломъ Главнаго Бухгалтера К. М. Михайлова), на 24-е февраля с/г. состоитъ: русскихъ 30 человекъ или около 48%, поляковъ 14 человекъ или около 22%, евреевъ 18 чел. или около 29%, латышей 1 чел. или около 1%.

Главный Бухгалтеръ К. Михайловъ.

23 февраля 1917 г.

5) Копія съ копій. Его Превосходительству г. Помощнику Главнаго Начальника Снабженія Арміи Юго-Западнаго Фронта Генералу Сергіевскому. № 6377. 23/1 — 16 г. Въ отвѣтъ на телеграмму за № 56999 отъ 10-го сего октября, Комитетъ Юго-Западнаго

Фронта Всеросійського Земського Союзу, препровождає при семъ списокъ по Отдѣламъ лицъ іудейскаго вѣроисповѣданія съ необходимими свѣдѣніями, состоящихъ на службѣ Комитета, имѣть честь одночасно съ симъ сообщить, что въ настоящее время на службѣ въ Комитетѣ состоитъ 10863 человекъ обоюга пола и различнаго вѣроисповѣданія, изъ нихъ лицъ іудейскаго вѣроисповѣданія насчитывается 706 человекъ, что составляетъ 6,5%.

По Отдѣламъ Личный составъ Комитета представляется въ такомъ видѣ: 1) Отдѣлъ Автомобильной Тяги — всего 1030 человекъ, изъ нихъ іудейскаго вѣроисповѣданія — 3 человекъ, что составляетъ 0,3%. 2) Отдѣлъ Главной Бухгалтеріи, всего 44 человекъ, изъ нихъ іудейскаго вѣроисповѣданія 3 чел., что составляетъ 7%. 3) Заводской Отдѣлъ — всего 35 человекъ, изъ нихъ іудейск. вѣроисповѣданія 2 человекъ, что составляетъ 6%. 4) Отдѣлъ Окопныхъ работъ — всего 2000 чел., изъ нихъ іудейскаго вѣроисповѣданія 24 чел., что составляетъ 1,2%. 5) Кожевенный Отдѣлъ — всего 2000 человекъ, изъ нихъ іудейскаго вѣроисповѣд. 30 чел., что составляетъ 1,5%. 6) Медико-Санитарный Отдѣлъ — всего 2686, изъ нихъ іудейскаго вѣроисповѣданія 458, что составляетъ 17%. 7) Управление Солдатскихъ лавокъ — всего 210 человек., изъ нихъ іудейск. вѣроиспов. 10 чел., что составляетъ 4%. 8) Отдѣлъ Сохраненія и Эксплоатаціи лошадей — всего 34 чел., изъ нихъ іудейскаго вѣроисповѣд. 8 чел., что составляетъ 23,5%. 9) Управление дѣлами Комитета — всего 33 чел., изъ нихъ іудейскаго вѣроисповѣданія 9 чел., что составляетъ 27%. 10) Строительно-Гидротехнический Отдѣлъ — всего 220 чел., лицъ іудейскаго вѣроиспов. не имѣется. 11) Отдѣлъ Закупки скота и сѣна, всего 80 человек., лицъ іудейскаго вѣроиспов. не имѣется. 12) Ревизіонная Комиссія — всего 4 человек., лицъ іудейскаго вѣроиспов. не имѣется. 13) Отдѣлъ Финансово-Статистическаго Учета — всего 100 чел., изъ нихъ іудейскаго вѣроиспов. 10 чел., что составляетъ 10%. 14) Складочно-Заготовительный Отдѣлъ — всего 550 чел., изъ нихъ іудейскаго вѣроисповѣданія 17 чел., что составляетъ 3%. 15) Отдѣлъ Этаповъ — всего 269 человек., изъ нихъ іудейскаго вѣроиспов. 9 чел., что составляетъ 3 1/3%. 16) Отдѣлъ Личнаго Состава — всего 48 чел., изъ нихъ іудейскаго вѣроиспов. 6 чел., что составляетъ 12,5%. 17) Отдѣлъ Помощи Населенію, пострадавшему отъ войны — всего 680 чел., изъ нихъ іудейскаго вѣроиспов. 72 чел., что составляетъ 10 2/3%. 18) Отдѣлъ Передовыхъ Отрядовъ — всего 440 человек., изъ нихъ іудейскаго вѣроисповѣд. 23 чел., что составляетъ 5%. 19) Закупочная Комиссія — всего 84 чел., изъ нихъ іудейскаго вѣроиспов. 9 чел., что составляетъ 10 2/3%. 20) Отдѣлъ Механическихъ Мастерскихъ — всего 201 чел., изъ нихъ іудейск. вѣроиспов. 7 человек. что составляетъ 3,5%. 21) Отдѣлъ Извѣстій — всего 51 чел., изъ нихъ іуд. вѣроиспов. 4 чел., что составляетъ 8%. Предсѣдатель Комитета Юго-Западнаго Фронта. Уполномоченный Отдѣла Личнаго Состава. За Секретаря Отдѣла Личнаго Состава (підписи). Съ копией вѣрно: Управляющій дѣлами Комитета (підпис).

RESUMÉ

Die Jüdische Historische und Archeographische Kommission der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften hat als Aufgabe das Studium der Geschichte der Juden der Ukraïna, welches auf Archivmaterialien hauptsächlich begründet ist. Der vorliegende erste Band der Schriften der Kommission enthält also eine Reihe solcher Dokumente und auf sie begründeter Untersuchungen.

1. Im Artikel „Zur Geschichte der Juden der am linken Dnjeprufer liegenden Ukraïna in der ersten Hälfte des XVIII J.h.“ bespricht Wladimir Rybinskij den Anteil und die Rolle der Juden im auswärtigen Handel im XVIII J.h. und beleuchtet die Frage der damaligen Judenausweisung aus Ukraïna, sowie die Fälle der Judentaufen, die durch diese Massnahme der Russischen Regierung herbeigeführt wurden.

2. Victor Iwanizkij's Abhandlung: „Ob Hryhorij Skoworoda die hebräische Sprache wusste?“ hat eine Bedeutung nicht nur für die Biographie dieses bewussten Ukraïnischen Philosophen des XVIII J.h., sondern auch für die Geschichte der Studien der hebräischen Sprache der Ukraïna. Auf Grund einer Untersuchung der in der wissenschaftlichen Litteratur darüber existierenden Ansichten und Analyse Skoworoda's Schriften erklärt der Verfasser als falsch, die in der Litteratur verbreitete Meinung, dass Skoworoda ein Kenner der hebräischen Sprache war, und stellt fest, dass derselbe die Sprache entweder garnicht gekannt hatte oder bloß elementare Kenntnisse besass.

3. Über die Ansiedelung der Juden auf dem Lande zur Zeit Nikolaus I spricht David Weinstein in dem Aufsätze „Zur Geschichte der jüdischen landwirtschaftlichen Kolonien im Zarenrussland“. Die Idee solcher Ansiedelung der Juden war dann vollkommen misslungen, da zu Grunde dieser Idee nicht die Tendenz, die Juden von der schweren wirtschaftlichen Lage zu befreien, war, sondern der Wunsch, Juden in „nützliche Bürger“ umzubilden. Was die Einrichtung der Juden

auf dem Lande anbetrifft, so hat die Regierung Nikolaus I eine überhaupt falsche Rolle dabei gespielt; dasselbe ist aber auch von den reichen jüdischen Philantropen, die den Wunsch ausdrückten, der Regierung Hilfe zu leisten, zu behaupten.

4. David Brodskij's Abhandlung „Zur Geschichte der Ritualmordattentaten“ bespricht zwei Blutbeschuldigungen, die in Podolien im Jahre 1764 und im Wolynien im Jahre 1701, beide zur Zeit der Polenherrschaft, verübt waren. Nach den Akten des Zentralarchivs der Alten Akten in Kyïw werden Umstände bewiesen, die bei völliger Abwesenheit jeweiliger Gründe, — blos aus bösem Vorhaben der einen und infolge der Unwissenheit der anderen, — zu solchen Anklagen führten. Besonders bemerkenswert ist es im ersten Falle. Dabei muss er als einzig in der Geschichte der Blutbeschuldigungen gerechnet werden, da es um einen Mord „laut jüdischer Sitte“ eines christlichen Jünglings, der „als Haman“ zu Purim diente, handelte. Diese übelgesinnte Legende stellt der Verfasser mit der späteren, die unlängst der bekannter Ethnologe J.-G. Frazer so leichtsinnig hervorgebracht hat, zusammen.

5. Der Artikel „Die Ausweisung der Juden aus dem 50-Werst Grenzgebiete Wolyniens und Podoliens in der ersten Hälfte des XIX J. h.“ schildert die Geschichte des Projekts solcher Ausweisung. Laut Resolution Nikolaus I sollten mehrere Zehntausende Juden von dort ausgewiesen werden, wodurch ihnen gänzlichliches Ruinieren drohte; infolge des Bureaokratismus der Nikolaus-Epoche zog sich die Ausführung der Massnahme fast ein halbes Jahrhundert fort. Während der Zeit kamm es zu Unruhen der Judenmasse und selbst die Ortsbehörden waren verlegen, weil sie meinten, dass bei dieser Massnahme die ganze Industrie und aller Handel in der Gegend stehen bleiben würden. Ausserdem der Befehl des Zaren „alle Juden ohne jeglichem Aufschub“ auszuweisen, hat sich als un erreichbar erwiesen, da die Regierung nicht wusste, wie und wohin sie die vielen Tausende der Juden übersiedeln sollte, ohne die Interessen der Krone zu stören und die Juden dabei zum gänzlichlichen Ruinieren zu bringen. Nach einer langwierigen Korrespondenz, einer Menge von Untersuchungen und allerlei Anträgen wurde die Regierung gezwungen, sich vom Projekte zu entsagen, und fasste den Entschluss, eine beschränkte Übersiedelung nur deren einzelnen Juden, die als Schleichhändler bekannt waren, zu verüben.

6. Im Artikel „Die Ausweisung der Juden aus Kyïw im Jahre 1835“ giebt Elias Galant einen kurzen Abriss der Geschichte der Juden in Kyïw bis zum XIX J. h. und bespricht diese Ausweisung und erklärt ihre Ursache. Der Verfasser hält für solche Ursache den damaligen Kampf der Kyïwer Kleinbürger und des Magistrats mit den Juden, welcher sich auf Grund der ökonomischen Konkurrenz entspann. Es werden hier eine Reihe diesbezüglicher offiziellen Dokumente vorge-

geben und zum Schluss wird gezeigt, welche schwere wirtschaftliche Folgen die Stadt Kyïw von dieser Judenausweisung litt.

7. Die „Übersicht der Litteratur des letzten Jahrzehntes 1917 — 1927 über Juden“ giebt einen kurzen Bericht der in der Union der S. S. R. erschienen Bücher, Broschüren und Artikeln über Juden; es wird ein stufenfolgender Wuchs dieser Litteratur festgestellt und die Fragen angewiesen, die besondere Aufmerksamkeit der Forscher zugezogen haben.

8. Der Abschnitt „Materialien und Mitteilungen“ enthält eine Reihe Dokumente, die die Lage der Juden im Zarenrussland charakterisieren. Den verschiedenen Zeitpunkten gehörend, bestätigen alle diese Dokumente ein und dasselbe, nämlich, dass die Russische Zarenregierung stets die Juden mit vorgefasster und vom Judenhass durchdrungener Ansicht betrachtete. Infolge dessen war die Regierung gestimmt, in allen Gebieten gegen die Juden solche sie belastende und entwürdigende Massregel zu unternehmen, welche, vom Standpunkte der staatlichen Interessen gesehen, als unsinnige und unnützliche gerechnet sein können.

Die erste Dokumentenserie zeigt die blöden Verfolgungen der Judentracht und Frauenfrisur.

Die zweite Dokumentenserie bezieht sich auf die Pogrombewegung im Jahre 1905. Wir finden hier die Gestalt eines angesehenen Polizeibeamten — des Kiewer Polizeimeisters Oberst Zychozkij, welcher fast ohne Kontrolle und faktisch allein über das Schicksal der Kyïwer Juden verfügt hat. Dann haben wir eine Reihe offizieller Dokumente wegen des Pogroms in Trojanow, welche eine Andeutung der Stimmungen gegen Juden geben; diese Stimmungen sind logische Resultate der langjährigen antisemitischen Politik der Zarenregierung.

Eine Reihe Dokumenten gehört zur Geschichte des Jüdischen Lehrer-Instituts in Żytomir. In grellen Farben charakterisieren sie die Stellung der oberen Schulbeamten und der Zarenbehörden in der Frage der Erziehung der Juden; durch diese Stellung wurde unerwartet die Schliessung des Lehrer-Instituts befördert.

Die Dokumenten, die zur Geschichte der Juden in Podolien gehören, beweisen eine Erhebung in Kamenez in Podollen einer Kopfsteuer auf jeden in die Stadt eintretenden Juden. Diese von der Polnischen Regierung eingeführte Steuer existierte eine Zeitweile nach der Beifügung der Stadt zu Russland. Es wird auch die Zahl der Juden — Kleinbürger und die Summe der Kopfsteuer gegeben.

Zur Geschichte der Pogromen gehören auch Verordnungen, die von der Hauptverwaltung der Presseangelegenheiten herausge-

geben waren. Es handelt sich um einen Verbot, Artikel und Mitteilungen wegen Pogromen in der Presse zu drucken.

Die Dokumenten, die zur Geschichte der Juden während des Weltkrieges gehören, stellen uns die schwere Atmosphäre dar, voll Misstrauen und Verdacht, von welchen die Russischen Juden von den Behörden zur Zeit des Europäischen Krieges umringt waren, trotzdem man ihre Dienste im Krieg ausgenutzt hat.

ДЕ ЩО Є:

	Стор.:
Од редакції	VII—IX
✓ Проф. Володимир Рибинський. До історії жидів на Лівобережній Україні в полов. XVIII ст.	1— 97
Віктор Іваницький. Жидівська мова у Г. С. Сковороди	98—104
✓ Давид Вайнштейн. До історії повстання жидівських хліборобських коло- ній у колишній царській Росії	105—115
✓ Давид Бродський. До історії „ритуальних“ злочинів.	116—122
✓ Ред. Виселення жидів із 50-верстового узграницчя на Волині й Поділлі в пер- шій половині XIX в.	123—148
✓ Ілля Галант. Виселення жидів із Києва року 1835-го.	149—197
Ред. Огляд літератури про жидів за десятиріччя після Жовтневої революції.	198—213

Матеріали до історії жидів.

Заборона жидам-чоловікам носити старовинну одержу, а жінкам голити голови	214—223
Троянівський погром 1905-го року	224—232
Київський поліцаймистер Цихоцький	233—234
Як закрито Житомирський Навчительський Інститут 1865 року	235—239
До історії жидів на Поділлі	240—241
До історії жидівських погромів у царській Росії	242—243
Сторінка з історії жидів за всесвітньої війни	244—246
Resumé	247—250

INHALTSVERZEICHNIS:

	Seite:
Von der Redaktion	VII—IX
A b h a n d l u n g e n.	
Wladimir Rybinskij: „Zur Geschichte der Juden der am linken Dnjepr- ufer liegenden Ukraina in der ersten Hälfte des XVIII J.h.“	1—97
Victor Iwanizkij: „Ob Hryhorij Skoworoda die hebräische Sprache wusste?“	98—104
David Weinstein: „Zur Geschichte der jüdischen landwirtschaftlichen Kolonien im Zarenrussland“	105—115
David Brodskij: „Zur Geschichte der Ritualmordattentaten“	116—122
Redaktion: „Die Ausweisungen der Juden aus dem 50-Werst-Grenzgebiete Wolyniens und Podollens in der ersten Hälfte des XIX J.h.“	123—148
Elias Galant: „Die Ausweisung der Juden aus Kyiw im Jahre 1835“	149—197
Redaktion: „Übersicht der Litteratur des letzten Jahrzehntes 1917—1927 über Juden“	198—213
M a t e r i a l i e n u n d M i t t e i l u n g e n.	
Verfolgungen der Judentracht und Frauenfrisur zur Zeit Nikolaus I.	214—223
Der Judenpogrom in Trojanow	224—232
Kytwer Polizeimeister, Oberst Zychozkij	233—234
Die Schliessung des Lehrer-Instituts in Żytomir	235—239
Zur Geschichte der Juden in Podollen: 1. Eine Kopfsteuer in Kamenez in Podo- llen auf jeden in die Stadt eintretenden Juden; 2. Die Zahl der Juden — Kleinbürger und die Summe der Kopfsteuer im Jahre 1795	240—241
Zur Geschichte der Pogromen im Zarenrussland: Verbot in der Presse Artikel und Mitteilungen wegen Pogromen zu drucken	242—243
Zur Geschichte der Russischen Juden während des Weltkrieges: Die Juden in den gesellschaftlichen Hilfsorganisationen	244—246
R e s u m é	247—250

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

Стор.	Рядок.	Надруковано:	Треба:
21	15 знизу	Копаческую	Копачевскую
47	7 "	Мейлеловичъ	Мейлеховичъ
64	6 згори	подстолова (sic!)	подстолова
116	14 знизу	360,	360
117	4 "	l. c., I	l. c. та I
118	3 "	Beniowisz	Beniowicz
120	3 "	żydowska	żydowską
121	12 згори	zamogdowni	zamogdowną
124	3 "	прываблювала	приваблювала
127	10 знизу	Чаукло	Чацького
165	5 "	черезъ	черезъ Его
179	16 згори	Магістрату, Київ. війск. губ.	Київ. війск. губернатора
186	8 "	вывозимыхъ	выводимыхъ
199	3 "	Брауде	Браудо
203	3 знизу	Romaine	Romain"
205	25 "	дієспори	дієспори
209	21 згори	Монасей	Манассей
"	26 знизу	Ров	Рав
"	16 "	Цинберга	Цинберга
"	13 "	Нам	Насси
"	8 "	Сомойловича	Самойловича
"	" "	т. IX.	т. XI
210	11 згори	Вермель	Вермеля
"	18 "	Ревесмана	Ривесмана
"	27 знизу	М. Гінзбурга	С. М. Гінзбурга
"	23 "	епохи	епохи
211	20 згори	Бахури	бахури
"	" "	А. С. Цинберг	С. Л. Цинберг
212	4 знизу	Собатай	Сабатай
213	1 "	Миснагим	Миснагим.
217	9 згори	по и требованню	по требованню и
"	18 "	но	то
218	13 "	евреевъ	евреекъ
222	7 "	16. б)	б)
"	10 "	№ № 4434,	16. № № 4434
224	11 знизу	Губернатора	Губернатора; дло

У статті В. Рибинського — стор. 1—97 — замість „Арх. Давніх Актів“ — треба читати: „Київський Центр. Архів Давніх Актів“.

- № 16 — акад. П. Тугицький. Вібліографія українського мапознавства (1924) — 50 к.
- № 17 — проф. Хв. Тітов. Історія книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924) — 10 крб.
- № 18 — проф. Є. Тимченко. Локатив в українській мові (1925) — (вичерпано).
- № 19 — акад. А. Крицький та М. Левченко. Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926) — 3 крб. 25 коп.
- № 20 — проф. Хв. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- № 21 — О. Нурило. Особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 коп.
- № 22 — проф. М. Марковський. Як утворився роман «Хіба ревуть воли як ясла повні?» (вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 к.
- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Крицького (1924) — 2 крб. 50 к. Т. II-й (друж.). Т. III-й вип. 1-й — 1 крб. 60 коп. (1927), вип. 2-й — 1 крб. 50 к. (1928).
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Семії за р. 1924 — 3 крб. 40 к.; за р. 1925 — 3 крб. 50 к.
- [№ 27] — а) М. Грушевська. З примітивної культури (1924) — 2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926) — 2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-й Збірник (1926) — 2 крб. 70 коп.
- № 29 — Див. № 18. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925) — 5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925) — 20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925 — 1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив (1925) — 75 коп.
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Магарев. Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926) — 2 крб. 25 к. за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к.
- [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926) — 6 крб.; т. V (1926-1927) — 6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Мікієвського (1926) — 3 крб.
- № 38 — проф. В. Кердт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926) — 2 крб. 25 к.
- № 39 — Влад. Молдазевський. Гути на Україні (1926) — 2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура. Збірник I (з малюнками) (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академіка А. Крицького (1926) — 4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 к.
- № 44 — проф. М. Марковський. Енеїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.
- № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.
- № 46 — Історично-Географічний Збірник, ред. проф. Ол. Грушевський, т. I (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928) — 2 крб. 25 к.
- № 47 — Мл. Київка. Пісні про дівчину-втівачку (1926) — 50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузуи. Нарис історії української мови (1927) — 1 крб. 35 к.
- [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927) — 5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (з 11 табл.) (1927) — 2 крб. 25 к.
- № 51 — Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. А. Крицький (1927) — 15 крб.
- № 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927) — 2 крб. 50 коп.

- № 54 — Проф. М. Грушевський. Київські глаголицькі листи і Фрайзінгенські уривки, з знімками (1928)—1 крб. 25 к.
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927)—1 крб.; вип. 2 (1928)—50 коп.
- [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, за вступною статтею Н. Грушевської (1928) — 6 крб. 50 к.
- № 57 — акад. Аг. Кримський. Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.
- № 58 — проф. В. Сиповський. Україна в російськ. письменстві. Ч. I (1801-1850). (1928). — 5 крб. 50 к.
- № 59 — К. Квітка. Українські пісні про дітозгубницю (1928)—1 крб.
- № 60 — Євгенія Рудинська. Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.
- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський I (1927) — 4 крб. 50 к.
- № 62 — Акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.
- № 63 — проф. В. Розов: Українські грамоти XIV—XV в., т. I (1928) — 6 крб.
- № 64 — Збірник Діалектологічної Комісії під головуванням акад. А. Кримського, кн. I (1928) — 3 крб.
- № 65 — Український Архів, I (закінч. друк.).
- [№ 66]. — Б. Гринченко. Словник, 3-є доп. вид., 5 тт., редактори акад. С. Єфремов і А. Нізовський (1928).
- № 67 — проф. Є. Тимченко. Акузатив (1928) — 1 крб. 50 коп.
- № 68 — М. Левченко. Казки та оповідання з Поділля в записах 1850—1860 рр. (друк.).
- № 69 — проф. Л. Бервут. Етюди в джерелознавства середньої історії (1928) — 2 крб. 25 к.
- [№ 70] — проф. Т. Кезма. Граматика арабської мови (1928).
- № 71 — акад. Аг. Кримський. Звонгородщина з етнографічного та діалектичного погляду (друк.).
- [№ 72] — акад. Д. Багалій. Історія України, т. I (друк.).
- № 73 — Археологічний Збірник Жидівської Історичної Комісії, під головуванням Іллі Галанта, т. I (1928) — 2 крб. 75 коп.
- № 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. Вол. Перетца (1928). — 1 крб. 75 к.
- № 75 — проф. П. Смірнов. Воляський шлях і стародавні руси (1928) — 3 крб.
- № 76 — Юбілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. I (1928).
- № 77 — С. Бугославський. Пам'ятки XI—XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928). — 3 крб. 50 к.
- № 78 — Акад. П. Лавров. Кирило та Methodій в давньому слов'янському письменстві (закінч. друк.).
- № 79 — Проф. Є. Магаров. Завдання та методи етнографії (1928) — 90 коп.
- № 80 — Ол. Нурило. Спроба пояснити процес зміни *o, e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (1928) — 1 крб. 80 коп.
- № 81 — Проф. П. Клименко. Цехи на Україні (друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Корolenка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Корolenка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціальним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

Ціна 2 крб. 75 коп.

**ВСЕУКРАЇНСЬКА
АКАДЕМІЯ НАУК**
Збірник Історично-Філологічного
Відділу

**ALLUKRAINISCHE ACADEMIE
DER WISSENSCHAFTEN**
Sammlung der Historisch-Philologischen
Abteilung

№ 73. II

24
АНУК

**ЗБІРНИК ПРАЦЬ
ЄВРЕЙСЬКОЇ ІСТОРИЧНО-АРХЕОГРАФІЧНОЇ
КОМІСІЇ**

Том II

(Під головуванням акад. А. Е. КРИМСЬКОГО)

**SAMMLUNG DER ARBEITEN DER JÜDISCHEN
HISTORISCH-ARCHÄOGRAPHISCHEN
KOMMISSION**

II. Band

(Unter der Leitung v. A. E. Krymsky, Mitglied der Akademie)

У Київі—1929

В С Е У К Р А І Н С Ь К А
А К А Д Е М І Я Н А У К

Збірник Історично-Філологічного
Відділу

A L L U K R A I N I S C H E A K A D E M I E
D E R W I S S E N S C H A F T E N

Sammlung der Historisch-Philologischen
Abteilung

№ 73. II

Збірник праць Жидівської історично-археологічної комісії

ЗБІРНИК ПРАЦЬ

ЄВРЕЙСЬКОЇ ІСТОРИЧНО-АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

Т о м І І

(під головуванням акад. А. Е. КРИМСЬКОГО)

SAMMLUNG DER ARBEITEN DER JÜDISCHEN HISTORISCH-ARCHÄOGRAPHISCHEN KOMMISSION

II. Band

(unter der Leitung v. A. E. Krymski, Mitglied der Akademie)

У К И І В І

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук

1929

Бібліографічний опис цього видання змі-
щено в „Літопису Українського Друку“, „Карт-
ковому репертуарі“ та інших покажчиках
Української Книжкової Палати.

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

Stacks
MAY 1 1979

AS262

A72532

.V.73

Pl.2

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук,
акад. *О. Корчак-Чепурківський*.

*Цю книжку розпочато друком перед тим, як Н. К. О. У. С. Р. Р.
видав наказ про обов'язкове запровадження нового правопису.*

Київський Окрліт № 232. 1929 р.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук Київ, Печерське (Цитаделя, 9).
Зам. № 687.—1200 прим. (27 арк.).

ВІД РЕДАКЦІЇ.

До цього другого Збірника Єврейської Історичної Комісії Всеукраїнської Академії Наук увійшли переважно доповіді членів Комісії, зачитані в скороченому вигляді на її засіданнях. Ці доповіді здебільшого являють собою обробку матеріалів XVIII й XIX в. з Київського Центрального Архіву ім. Антоновича й торкаються, найбільше, історії євреїв на Київщині, Волині та Поділлі. До того значну частину доповідей присвячено економічному життю євреїв та їхній ролі в економічному розвитку кол. „Південно-Західнього краю“.

Укладаючи цього збірника, Комісія, згідно з своїми завданнями, мала на увазі, насамперед, висвітлювати минулу історію євреїв на Україні. Усі статті Збірника на прикладі єврейського народу доводять, що національної проблеми взагалі не можна розв'язати на основах політики старого режиму. Принцип російської великодержавности, недовіра й підозріле ставлення до інших національностей, зокрема антисемітські тенденції влади що-до євреїв, — могли призвести тільки до пригнічення, могли тільки гальмувати й розвиток цих національностей і зростання цілої країни. На таких основах національної політики не могло бути позитивних наслідків навіть із таких, по суті, путящих заходів, як переселення євреїв на землю або навернення єврейської маси до продуктивної праці... Через правдиве висвітлення минулого єврейського народу, на думку Комісії, найкраще доводиться й друге актуальне завдання теперішнього моменту — боротьба проти антисемітських настроїв, бо коріння їх лежить, між іншим, і в недостатньому обізнанні з становищем єврейських мас у минулому.

Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка.

Іван Франко все своє життя (1856—1916) прожив у країні, де живуть українці вкупі з євреями; у своїх творах, як він сам казав, Франко намагавсь показати „дійсних людей, котрих“ він коли-небудь „знав, дійсні факти, на які дивився, або про котрі чув від свідків“, намагався змалювати „крайобрази тих закутків“ рідного „краю, котрі“ він, „як то кажуть, переміряв власними ногами“¹⁾; тому не дивно, що поруч в галицькими українцями він змальовує і євреїв. Мені навіть важко пригадати ще кого-небудь з українських письменників, хто в своїх творах приділяв-би так багато уваги євреям, як то ми бачимо в творах Франкових. Франко був не тільки белетристом, він був і поетом, і літературним критиком, і вченим, і публіцистом; хоч-би в якій із цих галузів він працював, скрізь він приділяє багато уваги євреям. Коли ми до цього ще додамо, що Франко був людиною з загостреним почуттям соціальної справедливости й з хоч не досить послідовно переведеним і не скрізь погодженим, але все-ж-таки виразно соціалістичним світоглядом, то ми зрозуміємо всю вагу теми, що їй ми присвятили цей нарис.

На жаль, я не мав змоги опрацювати це питання так, як-би хотів. Франко писав багато і свої твори друкував у різноманітних часописах. Ми подибуємо їх не тільки в галицьких виданнях, а й у київських, харківських, петербурзьких, польських, болгарських, німецьких. А втім ми не маємо не тільки повної збірки його творів, ба навіть і повної їх бібліографії. Як відомо, „Спис творів Івана Франка“, що його склав М. П а в л и к (Львів, 1898), обіймає тільки „перше 25-літе його літературної діяльності“ (1874—1898 рр.); „Спис“, що його уложив В о л о д и м и р Д о р о ш е н к о („Матеріяли до укр. бібліографії“, т. IV, вип. I, ч. 1—2044), містить у собі 1) „красне письменство“ та 2) „критику й публіцистику“; бібліографія, подана в Франковому збірникові (за загальною редакцією І. Л а к и з и, П. Ф и л и п о в и ч а та П. К и я н и ц і), має 1) „статті літературні, критику й рецензії“ та 2) „статті публіцистичні й популярно-наукові“. За таких умов, дещо з Франкової продукції в галузі цікавого мені питання не могло не

¹⁾ Див. нижчезазначений Франків збірник, стор. 25.

пройти по-за мою увагою; та й те, що так чи инакше взято на увагу, далеко не все я мав під руками за час моєї праці. Я використав тільки те, що дістав у київських бібліотеках. Отже можливо, що дальші дослідни дали-б авторові змогу чимало дечого додати, а де-в-чим і вдосконалити свою працю; але звязаний певним строком і пам'ятаючи, що *ars longa, vita brevis*, надто життя людини, що має 60 років, якій навряд чи пощастить уже побувати за кордоном і здобути додаткові матеріали для цієї праці, автор зважився здати до друку свого нарису, в якому він є вигляді, сподіваючись, що цією першою розробкою ще необслідуваної царини він скерує на неї увагу дальших дослідників і до деякої міри їхню працю полегшить.

I.

Насамперед відзначимо, що Франко надзвичайно цікавивсь студіями над історією давнього (так званого біблійного) єврейства й головного джерела його Біблії. Зацікавлення це починається в нього ще з школярських років. Безперечно, тут знати ті традиції, в яких він виховувався удома й у школі, до цього-ж спричинилося те художнє вражіння, що завжди справляють деякі пам'ятки давньо-єврейської письменности, про що свідчать спроби їх перекладів та наслідування в усіх літературах. „Гомер, Софокль і Тацит, читані в гімназії, — згадує Франко в своїй автобіографії, що її він подає проф. Драгоманову в листі з 26-го квітня 1890 р., — зробили на мене сильне вражіння, а так само і біблія, котру я читав почасти в старослав'янським, а почасти в польським тексті, і я почав дещо перекладувати з тих авторів“. Між иншими переклав він тоді „значну частину Йова, кілька глав Ісаїї“, а також — додамо (це здасться нам надалі) — „два перші акти Уріеля Акости Гуцкова“¹⁾. Потім разом із тим, як зростали його наукові інтереси й наукова діяльність, зацікавлення студіями над пам'ятками давньо-єврейської письменности поширюється й зміцнюється, маючи певний ґрунт у загальному характері Франкової наукової діяльності, що була органічною частиною всього його життєвого подвигу.

¹⁾ Матеріали для культури і громад. історії Зах. України, т. I. Листування І. Франка і М. Драгоманова. У Києві 1928. Збірник Істор.-Філол. Відділу № 52, стор. 323 (лист № 194). Порів. таке місце з Франкового оповідання „Гірчичне зерно“, що є уривок авторових „споминів“ про його гімназіяльні роки: „Мене вже в гімназії тягло на Схід. Я читав у церковнім тексті і в німецьким перекладі святе письмо, любувався пророками і переклав віршами цілого Йова. Заставши мене раз при тій роботі, Лімбах“ (батько одного з шкільних товаришів Франка) „велів прочитати собі те, що лежало написане. Я прочитав. Für die Katz! — промовив він коротко. — Чого вам там шукати в жидів? І хіба ви здібні зрозуміти їх почуття та передати їх як слід? А хоч-би були здібні, то питайте самі себе: на що придалось-би це? Кому це потрібне? Хіба це тепер цікавить кого, чим цікавилися ті люди перед тисячомо літ? Ми знаємо, що доводи Лімбаха не переконали молодого Франка, й через все життя лишився він вірним тим інтересам, що прокинулися в ньому за ранніх юнацьких років.

Як відомо, Франкова діяльність, надто до кінця 90-х років, позначалася виключною широтою й дуже великою розкиданістю, — проте ніколи вона не була випадковим накопиченням різноманітного матеріалу, що-б його частини не були зв'язані одна з одною. Бо був об'єкт, до якого прагнули всі думки Франкові й усі подихи його чутливого серця: за такий об'єкт був його рідний народ, галицькі українці-русини, а саме ті з них, що заробляли собі нужденний хліб „в поті чола“, а втіхи й полегкості шукали в чарці горілки, що знесилювались під надмірним тягарем економічного визиску, який замінив тоді панщину. Франко болісно відчував їхні безмежні муки й радів їхніми радощами, що так скупі припадали на їхню долю, і невпинно працював, щоб розв'язати питання: як вивести їх із пригнобленого становища на широкий шлях здорової праці й щасливого життя. Він мав повне право сказати про себе те, що в його поемі „Мойсей“ говорить герой поеми, вдаючись до свого рідного народу:

Я-ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім зав'язттю ¹⁾.

Франка можна назвати народовцем у прямому й точному розумінні цього слова. Саме тут треба шукати стимулів усієї його діяльності, хоч-би якої ділянки життя вона торкалася; в цьому, між іншим, полягає джерело його живого невмирущого зацікавлення історією давнього єврейства та найголовнішим джерелом цієї історії — Біблією. І насамперед, уважаючи, що неучтво є одна з головних причин безпорадності народних мас в обстоюванні своїх прав та економічних інтересів і високо ставлячи значіння освіти в боротьбі з цією безпорадністю, Франко мав за свій обов'язок боротися з темнотою, що оповивала народ, поширюючи серед нього висновки сучасної науки. Франко, як і його навчитель проф. Драгоманів, був типовий „просвітитель“. Зокрема, обидва вони вважали за велике лихо народнього життя релігійні забобони, що віддавали народ на волю таких людей і установ, які вміли користуватися з народніх забобонів у своїх інтересах. Щоб допомогти розвіяти релігійні забобони, треба поширити наукові погляди на походження релігії, найближче, християнства, а це й собі вимагає обізнання з походженням тих пам'яток релігійного письменства, з яких та чи інша релігія черпає свою науку. Що-до християнства, то такого значіння набирає справа про походження Мусієвого П'ятикнижжя та Євангелій. „Наука про жидівсько-християнську віру, можна сказати, сконцентрувалась коло питання про зріст Пентатевха й Євангелій“, — читаємо в одному з листів проф. Драгоманова до Ів. Франка ²⁾. І Драгоманів не перестає в своїх листах до Франка довбати одно: треба популяризувати висновки сучасної біблійної науки, зосібна тому, що „в Росії про це нічого не вільно писати й по московському. Через те такі

¹⁾ Порівн. акад. С. Єфремов, Іван Франко, Вид. 2. „Слово“, 1926 р., стор. 249.

²⁾ Листування І. Фр. і М. Драгоман., стор. 245.

речі будуть там читати, як новину, котру перше понесе туди слово українське“ ¹⁾). Але навчителеві не треба було витратити багато сили на те, щоб схилити учня на свій бік: насіння падало на ґрунт сприйнятливий, та ще й давно й добре наготований.

Задумавши від 1881-го року новий часопис белетристично-наукового змісту під заголовком „Світ“, Франко пропонує Драгоманову написати для цього видання біографію Гоголя, або краще—популярну монографію про Гоголя ²⁾). У відповідь на цю пропозицію Драгоманів пише Франкові: „з Гоголем не знаю, як і бути---- Далеко охотніше я-б почав писати історичні листи, з котрих для першого—про состав т. зв. Мусієвих книг—я останніми часами набрав вже матеріял. В мене думка така, щоб показати еволюцію в жидівській вірі, а потім в християнстві,—то-б була еволюція релігії-- Перші статті-б заворушили Ваших семінаристів. А Гоголь—tritum pertritum, та про його й не розкажеш тому, хто не читав його“ ³⁾). Франко не загаявся відповісти Драгоманову, що „намір“ його „писати історичні листи про еволюцію релігії- дуже- радує“ Франка та його співробітників ⁴⁾, і з цього часу, себ-то з 1881-го року, й до 1895-го року, себ-то до кінця днів Драгоманова, у листуванні цих двох українських „просвітителів“ неперервним ланцюгом іде обмін міркуваннями й відомостями в справі популяризування висновків новітньої науки про походження пам'яток давнього єврейського письменства та про походження християнства ⁵⁾. Кореспонденти обмірковують план заповзяття, що вони задумали, розподіляють поміж собою роботу— Драгоманів дає Франкові вказівки на літературу цієї справи, Франко повідомляє Драгоманова про хід свого вивчення та про видавничу діяльність у цій царині. В листі з 16 січня 1883 р. Франко викладає той план, що за ним він хотів-би скласти „оповідання з Письма Святого“: „я гадав-би,— пише він,— подавати наперед важніші уступи з тексту, далі критику, і то, як можна, досить обширно. І так н. пр. Пятикнижжя я думав-би виложити в 10 книжочках в такім порядку: 1) Що таке Письмо Святе (дискусію о автентичності і історії Біблії), 2) О сотворенню світа, 3) перші люде, 4) перша родина і громада, 5) потопа світа, 6) змішання язиків, 7) патріярхи, 8) Мойсей і вихід з Єгипту, 9 і 10) жидівський закон“ ⁶⁾, а в листі 6 грудня 1884 року сповіщає, що „за проводом європейських учених“ він бажав-би „крок за кроком перейти ціле Письмо Св.“, причім — пояснює він — „сама політика ту наказує почати від Старого Завіту, котрого міти вже й між простим народом починають братись не зовсім дословно

¹⁾ Ibid., стор. 236.

²⁾ Ibid., стор. 23—24.

³⁾ Ibid., стор. 24—25.

⁴⁾ Ibid., стор. 26.

⁵⁾ Зазначаю №№ тих листів, що в них мова мовиться про це: 18, 19, 21, 24, 25, 27, 32, 47, 48, 50, 57, 62, 70, 71, 106, 107, 108, 109, 132, 133, 137, 138, 142, 143, 144, 145, 148, 172, 176, 183, 186, 191, 192, 193, 194, 206, 220, 252, 294, 335, 343.

⁶⁾ Ibid., стор. 41.

на віру, бо вдарити відразу на Євангелія, то значило-би може й по-псувати справу. А так помаленьку можна буде переходити одну за другою ветхозавітну книгу, не чіпаючи ніби християнства, але тим сильніше впоюючи скептицизм, критичний погляд, так що опісля й з Новим Завітом легко піде¹⁾.

Як бачимо, Франко, що взагалі мав нахил захоплюватися, з запалом узявся вивчати ту царину, про яку листувався з Драгомановим, і замість перекладати науково-популярні трактати французького вченого Моріса Верна, що той популяризував висновки сучасної йому біблійної науки, головне відомого бібліолога Едварда Рейса, сам поривався складати такі трактати: „Я з свого боку, — пише він до Драгоманова в одному з листів 1885 р., — дуже радо взявся-б за популяризацію Рейса і загалом здобутків біблійної критики“²⁾. Отже Драгоманову не раз доводилося стримувати горливість свого молодшого кореспондента, але не стільки через те, що він беріг його час і сили, а саме через те, що побоювався, як-би справа не затягнулася: „переклади коротеньких статей, як напр. *M. Verpes*“ — „це синиця в руках, а до того ще й така, що не шкодить і журавлеві в небі“³⁾.

Що-ж було для Драгоманова, а слідом за ним і для Франка за джерело їхньої „біблійної мудрости“⁴⁾.

Ті роки, що на них припадає листування Драгоманова з Франком, в історії західньо-європейської науки позначилися зростанням того напрямку в історії давнього єврейського народу, який розпочав Граф і продовжував Едвард Рейс і який мав у ті часи таких видатних представників, як Штаде, Вельгавзен, Кюнєн та ин.⁵⁾ Головним висновком, якого дійшла біблійна критика в особі цих учених, є теза, що „закон Мусіїв був не початком біблійної історії, а її кінцем і здобутком. Тому П'ятикнижжя Мусієве, що містить у собі закони Мусієві, визнається за твір, складений по Вавилонському полоні за часів Ездри з окремих невеличких збірників законів і історичних оповідань, що належать різним людям--- і різним епохам“⁶⁾. Наші кореспонденти черпали свою „біблійну мудрість“ із цього саме джерела. Вони високо цінували праці Вельгавзена й Кюнєна. Обох їх рекомендував Франкові Драгоманів⁷⁾. Франко, обізнавшись з працями Вельгавзена, складає плана — дати в україн-

¹⁾ Ibid., стор. 99. ²⁾ Ibid., стор. 112, пор., стор. 99, 223.

³⁾ Ibid., стор. 101, а також 97, 137.

⁴⁾ Вислів Драгоманова в листі ч. 24 (ibid., стор. 39).

⁵⁾ Чит. у проф. Рибінського в ст. „Библейская ветхозавѣтная критика“ (Труды Киевск. Дух. Академіи за 1908 г. і окремими відбитками), про Кюнєна й узагалі про „Библейскую критику въ Голландіи“ — в ст. проф. Лейденск. ун-ту Фр. Пейпера (Христ. Чтеніє).

⁶⁾ Проф. Рибінський, о. с., стор. 33—34 (в окремій відбитці).

⁷⁾ Листування, стор. 97, 137, 235.

ським перекладі, між иншим, цього автора „історію жидів¹⁾ (коротеньку й дуже гарно написану) і его-ж огляд критичної роботи над Пентатевхом (введене до перекладу Бліка)²⁾. Окрім того, Франко користується такими працями з історії давніх євреїв та їх письменности (називаю тут значніші з них): B. Stade, Geschichte des Volkes Israel; Schrader, Keilinschriften und das alte Testament³⁾; M. Ducker, Geschichte des Alterthums, „перші томи, де добре, хоч і пошматкам, розказана, жидівська історія“⁴⁾; Zittel, „Bibelkunde“ та „Entstehung der Bibel“ („Циттелеві книжочки --- дуже інтересні: це підручники здобутків біблійної критики, з котрих один призначений для протестантської молодіжи народних шкіл, а другий, обширніший, для середних шкіл“⁵⁾); проф. Тіле історія релігій⁶⁾ та инш. Не гребував Франко й книгами „попівського походження“, аби тільки знайти в них потрібні йому відомості в точній і правдивій передачі. „У мене в руках тепер,— пише він до Драгоманова II. XII. 85,— книжка аббе Vigouroux про біблію, попівська дуже, але дає доволі багато цікавого матеріалу і на вступі історичний огляд, раціоналістичної німецької критики з обширними виписками, особливо з Штрауса“⁷⁾. Але за головного керівника Франкові в цій царині та за невичерпане джерело, з якого він брав потрібні відомості, була багатотомна праця проф. Едварда Рейса (Reuss), що йшов слідом Графа, Вельгавзенового попередника, під заголовком: „Біблія. Новий переклад з введеньми і поясненнями Ед. Рейса, проф. університету шtrasбургського. Т. т. 1—18. 1874—1881“. „У Рейса, на думку проф. Драгоманова, не тільки переклад найраціональніший, а й коментар і історія кожної книги. І як-би його Біблію запусити між семінаристів—додає він,— то була-б ціла революція“⁸⁾. Треба сказати, що, коли вийшли праці Вельгавзена, Штаде й инш. учених цього напрямку, то монументальна праця Рейса чималою мірою втратила те значіння, що мала раніше, але Франко цінував Рейса дуже високо й, коли йому потрібні були довідки з історії давньої єврейської письменности, він удавався по них до Рейсових праць. У листі з 6. XI. 87 Франко сповіщає Драгоманова, що в „Науково-літерат. бібліотеці“ він має дати переклад з Рейса, а саме тексту й аналізу перших 13 розділів Genesis'a, і при цьому додає, що ці розділи у Рейса „трактуються віддільно і дуже цікаво. Жаль тільки, що в своїм обширнім коментарі до сих глав Рейс став так stricte на становищі жидівським і екзегетичним, що й не пробував кинути погляду на міфи космогонічні і етнографічні других близь-

¹⁾ Мабуть, він має на увазі Wellhausen'a Israelitische und Judische Geschichte.

²⁾ Листування, стор. 232. ³⁾ Ibid., стор. 119—120, 100.

⁴⁾ Ibid., ст. 39 (лист Драгоманова з 27. XII. 82. ⁵⁾ Ibid., стор. 140 (лист Франків з II. XII. 85) порів. стор. 119. ⁶⁾ Ibid., стор. 232. Уривки лекцій проф. Тіле з історії релігій друкувалися в Христ. Чтенні за 1907 р. ⁷⁾ Ibid., стор. 140.

⁸⁾ Ibid., стор. 39.

ких народів" ¹⁾. Опісля, видаючи старозаповітні апокрифи, зібрані з рукописів українсько-руських, Франко наводить довідки про ті форми, в яких „мали Біблію жиди, як палестинські, так і погречені, що жили в Єгипті, і про ті ветхозавітні апокрифи, що їми користувалися християни перших століть“, і тут він користується, насамперед, працями Рейса з „Історій Священних Писаній“ „Старого й Нового Завіту“ ²⁾.

Найближчим здобутком заглиблення Франка в сучасну йому літературу з історії давніх євреїв і їх письменности була популяризація тих висновків, яких дійшла ця література, в „Літературно-науковій бібліотеці“, що видавалася під редагуванням Франка. Проте, власних праць Франка в цій царині у складі бібліотеки ми не знаходимо. Хоч як він поривався сам популяризувати Рейса, все-ж кінець-кінцем мусів поступитися перед домаганнями Драгоманова й обмежитися виданням в українському перекладі невеликих праць французького вченого Моріса Верна, невтомного популяризатора тих висновків, яких дійшла біблійна наука в особі Рейса, Вельгавзена, Кюнена й інших учених цього напрямку ³⁾.

Драгоманів високо цінував М. Верна, як популяризатора. Його статті „мають вартість, бо писав їх хоч популярно, та все таки спеціаліст. Для маси публіки поки що й того доволі, а хто зацікавиться, той візьме сам Prolegomena Вельгавзена або Рейса чи Кюнена --- Подати повні переклади таких діл Ваша бібліотека не зможе, а зробити з них резюме навряд хто у Вас ліпше зможе, ніж Верн“ ⁴⁾. І ми бачимо, що в складі Бібліотеки вийшло декілька праць М. Верна; напр., у 5-й книжці надруковано статтю Верна про науку теологічну в Західній Європі (Львів, 1890), а в II-й, „Основи критики біблійної“ (Львів, 1891).

Франко вивчив історію давніх євреїв і староеврейського письменства не тільки з метою просвітництва. В характері його власних наукових дослідів було дещо, що скеровувало його наукову увагу в ту саму сторону. Кривно звязаний з народом, з якого сам вийшов, Франко ставив своїм завданням вивчення „духовного розвою, вірувань, світогляду і духовних течій“ рідного народу ⁵⁾, а для цього головний матеріал дають пам'ятки народньої творчости. Фольклорний матеріал став у центрі його уваги. Ще з шкільної лави почав він записувати народні пісні, а потім усеньке життя збирав, упорядковував, видавав і пояснював народні пісні, легенди, апокрифи, приказки, а так само пам'ятки, що живили народню творчість. Як справжній учений, він не тільки розглядав те, що лежить зверху, а намагався дібратися до глибоко захованих джерел, звідки беруть по-

¹⁾ Ibid., стор. 244. ²⁾ Див. Пам'ятки укр.-руськ. мови й літератури т. I. Апокрифи і легенди з укр. ркпсів. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Ів. Франко. Т. I. Апокрифи старозавітні. У Львові, 1896. Передмова. III. Становище апокрифів у старій християнській церкві. Цитуються Ed. Reuss'a Geschichte der heiligen Schriften Alten Testaments і Gesch. der h. Schriften Neuen Testaments. ³⁾ Ibid., стор. 39.

⁴⁾ Ibid., стор. 235. ⁵⁾ Див. Франка „Студії на полі карпато-руського письменства XVII--XVIII в.“. У Записках Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XLI (1901, III).

чаток мотиви й сюжети, почасти й способи, що характеризують творчість рідного йому народу. Ці шукання поставили перед Франком потребу порівнювати пам'ятки української творчості з літературними пам'ятками інших народів, а ставши на цей шлях, він неминуче мусів зайти далеко на Схід, а Схід, як ми знаємо, притягував його до себе ще з дитинства¹⁾. Так став він віч-на-віч з літературними пам'ятками стародавніх східних народів, насамперед і найголовніше, євреїв. Там він намацував нитки літературної традиції, що в своєму дальшому розвитку через віки й країни повертали його до творчості рідного народу. „Знаємо тепер, — пише він, — що велика часть того, що сьогодні оповідають на берегах Дніпра чи в Нормандії, Італії та на Кавказі, це занесене, запозичене, інтернаціональне добро, а що вірніше виплоди духової праці, що століттями інтензивно йшла в прастарих культурних центрах, таких, як Єгипет, Вавилон, Індія, Греція, Рим, Юдея й т. и. Нема сумніву, що разом із змістом вироблялася і переходила з краю в край і від народу до народу також форма. Пригадаймо наївний, повний незв'язаних речень, повторень та паралелізмів стиль наших байок та казок, і ми навіть без довгих міркувань відчуємо, що це стиль старого Орієнту --- Зміст старих італійських новель у значній частині також запозичений зі сходу, від арабів та жидів“²⁾. Звідси виходить, що 1) „порівнянне історико-літературне трактування предмету“ — це є *conditio sine qua* поп вивчення пам'яток української народної творчості³⁾ та 2) що таке трактування предмету вводить у коло порівняльного вивчення й пам'ятки давньо-єврейського письменства.

Коли тепер ми пригадаємо, що самі пам'ятки народної творчості захоплювали Франка, як вислів вірувань, світогляду і духових течій народу, то ті мотиви, що змушували Франка заглиблюватися в „найдавнішу історію жидів“, стануть перед нами ще з більшою силою: аджеж та історія „нерозривно зв'язана з еволюцією того круга релігійних вірувань і культу, що в формах мозаїзму, християнства й ісламу запанував у цілій, можна сказати, половині культурного світу“⁴⁾. Ось через що й Франко ніколи не переставав цікавитися історією давніх євреїв та їх письменством. Він стежить за літературою предмету, інформує читачів Літ.-Науков. Вістника про те, що на конгресі орієталістів у Парижі 6-го вересня 1898 р. „в семітській секції промовляв парижський проф. Галеві про теперішній стан біблійної критики, а Гвіді, Гаупт і Міллер про потребу критичного видання Талмуда“⁵⁾, вітає пропозицію німецького наук. т-ва „Zur Förderung der Wissenschaft des Judenthums“

¹⁾ Див. вище, стор. 2 ²⁾ Франко, *Bel parlar gentile* — Літер.-Науков. Вістн., 1906, № 2, стор. 295. ³⁾ Див. статтю, що її зазначено в прим. 5-й до стор. 7.

⁴⁾ Франко, *Нові дослідження над найдавнішою історією жидів* — Зап. Науков. Т-ва ім. Шевч., т. XLII (1901, IV), Науков. хроніка, стор. 1. ⁵⁾ Л.-Н. В., 1898, кн. 1.

„видати простору енциклопедію, що мала-б дати образ розвою жидівської нації і її впливу на культурний та історичний розвій людства“¹⁾, увіходить у зносини з ученими євреями в справах що-до давнього єврейства, — нарешті, дає низку статтів, що орієнтують у сучасній науковій літературі з історії давніх євреїв. Найзначнішу з цих статтів оце тільки-но процитовано. Вона міститься в IV-ій кн. Записок Наук. т-ва ім. Шевч. за 1901 р. Окрім прямого свого призначення, стаття цікава з боку методологічного: її написано тоді, як Франко цілком володів методами наукового дослідження літературних пам'яток і тому у власному науковому досвіді мав критерії для того, щоб міркувати про методу й наслідки дослідів над пам'ятками давньо-єврейського письменства.

„До кінця XVIII в. — читаємо у Франка — одиноким жерелом“ для вивчення „найдавнішої історії“ єврейського народу „були старі гебрейські писання, звісні під збірною назвою Біблії Старого Заповіту. Більше тисячі літ цивілізована людськість привикла дивитися на історію жидів тими очима, якими дивились на неї автори й редактори тих писань, або радше, як пізніші їх жидівські й християнські коментатори“, що для них Біблія була „в першій лінії“ не „історичними жерелами“, а основою „релігійного навчання, культу, догм“, що не підлягає критиці. Принцип „боговітхнености“ забезпечував „правдивість і автентичність тих книг“.

З кінця XVIII в. становище змінилося: розпочалося вивчення пам'яток давньо-єврейського письменства, й пішло воно „двома відрубними дорогами“: „одна з них, це були студії над самим текстом старогебрейських книг, ведені чим раз більше методично і з що-раз інших вихідних точок; друга — це було шукання паралельних документів старо-жидівської історії при помочи археологічних розкопок, отже річевих пам'яток давнього побуту, будівель, написів, свідощтв посторонніх народів і т. и. Одним і другим шляхом наука дійшла до дуже важних відкрить, які кидають зовсім нове і несподіване світло на первочини старо-жидівської історії“.

Початок „критичних студій“ над „старо-жидівськими історичними книгами“ Франко відносить до року 1753-го, коли „французький лікар Астрик зробив спостереження, що в буцім-то найстарших жидівських книгах, у т. зв. Мойсеевім П'ятикнижю, а також у книзі Ісуса Навина, знаходяться уступи, де ім'я Бога передається буквами j — w — h, значить словом, яке незвісно, як звучало, правдоподібно Jahweh або Jaheweh, а обік них інші уступи, де назва Бога передається словом Elohim“. Астрик, а за ним і інші здогадувалися, що ця неоднотайність не випадкова, а має своє джерело в тім, що теперішнє П'ятикнижжя чи властиво Шостикнижжя — не що инше, як „компіляція з двох старших жерел, із яких одно названо Ягвістом, а друге Елогістом“.

¹⁾ Ibid., 1904, кн. II, стор. 119.

Далі, мало не мікроскопічні досліди вчених, інспірованих Астриюковим відкриттям, привели до цілої низки висновків, що в корені перебудували традиційну історію давньо-єврейського письменства. Головний з цих висновків такий: „П'ятикниже, таке, як тепер, не могло бути ділом одного чоловіка, а тим більше ділом Мойсея, не могло повстати в самім зараню історичного розвою жидівської нації, але було результатом і зеркалом того розвою, і що, говорячи про жерела, з яких зложено було П'ятикниже, треба виділити окремо законодавні партії Второзаконня і Левітів, яко твори пізні, яких дату можемо означити більш або менш докладно“ (в усякім разі „по повороті жидів із Вавилонна“); кінець-кінцем, „сам факт втягнення тих творів у П'ятикниже змушує нас приймати для нього кількох редакторів, із яких одним без сумніву був Ездра“. Такі самі досліди переведено й над власне історичними книгами старозаповітної Біблії, і вони привели до таких самих висновків.

Коли так, то повстає питання: „що думати про історичну вартість тих творів“ та „як уявляти собі первісну історію жидівського народу?“

Питання вирішується залежно від того, як хто дивиться на походження в пам'ятках давньо-єврейського письменства частин, непогоджених одна з одною. В цьому питанні виникло декілька різних теорій. 1) Теорія г л о с а т о р і в „ріжні недорічності, неконсеквенції“, граматичні відскоки, силувані ідентифікації й т. инш. пояснює „дописками принагідних читачів, робленими на маргінесах ¹⁾, а пізнішими копієстами втягненими у текст“. „І справді,—завважає Франко,—таких глос знаходимо чимало в старих писаннях, особливо в таких, що мали для всіх більше значіння, а для ширшого загалу переставали бути зрозумілими“. Отже, „ця теорія має в собі багато вірного“, але всього вона не з'ясує. 2) Друга теорія—це теорія фрагментів: „ті книги зложені з уривків оповідань, легенд, які первісно існували розрізнено, кожде для себе, а в певнім пізнішій часі були зібрані й зложені до купи, і при тім остаточний редактор не зумів чи не захотів зробити з них завершеної цілості, але полишив у значній мірі їх первісний текст“. І ця теорія „має в собі багато вірного, бо-ж годі заперечити, що в тексті історичних староїудівських книг, який маємо тепер, містяться уривки ріжних літературних творів, уставлених живцем у текст“ (напр., пісня Дебори, Міріам, то-що), але й вона всього не пояснює, „ба навіть“ не пояснює „головної трудности—подвійних або потрійних реляцій про один і той самий факт з великими відмінами, реляцій, не раз уміщених окремо, але частіше вплутаних одна в одну, вірш межі вірш“. 3) Третю теорію подають продовжувачі тої справи, початок якої поклали Астриюкові спостереження. „Первісно існувало оповідання про найстаршу жидівську історію, де назва Бога віддана була словом Елогім.

¹⁾ Margo, -inis, m., край.

Цей твір був написаний будім-то ще в початках королівства, отже в часі Саула. Пізніше, коли культ Єгови знайшов собі осередок при Єрусалимським храмі, цього первісного елогістичного твору перероблено й доповнено, так що так званий Яговіст jako окремий не існував ніколи; це був тільки редактор, що перероблював Елогіста методом систематичних інтерполяцій або вичеркувань". У дальшому розвиткові, в працях таких учених, як Кюнен, Вельгавзен (уже відомі нам імення!) та їх учні, теорія ця виродилася в „критичну атомістику“: „почали приймати кількох Елогістів, яких писаня були з часом склеєні в одну цілість і аж потім дісталися в руки Яговіста. Ріжні вчені висилювали свій дотеп на те, щоб без кінця дробити текст біблійних оповідань, добачати ріжні руки й ріжні погляди там, де доси тисячі літ привикли люде бачити єдність. Витворено масу детальних теорій і пояснень на кожний уступ, але загублено цілість“. Цілком натурально, що „односторонне заглиблене в критичній атомістиці“ викликало проти себе реакцію. У Франції представником цієї реакції був відомий уже нам з попереднього викладу гебраїст Моріс Верн. На його думку, „вся та детальна праця“, покладена на „суб'єктивних привидах“, не пояснює нічого. „На ділі-ж історичні, так само як прощські і всі інші старогєбрейські книги виявляють аж за велику одностайність концепції: всі вони написані і приладжені для потреб церкви, церковного навчання і дисципліни, — значить, усі походять із часу по повероті жидів із вавилонської неволі. Дошукуватися старших джерел у тих пізніх, рабинських композиціях мало на що придасться, бо всі вони напоєні одним єрархічним духом, і коли в них і використано давнішу історичну, поетичну і законодавчу літературу, то все те попереминювано, попереоблювано так, що первісна форма тих писань і їх первісний характер затрачені для нас на віки“.

Як бачимо, Вернові твердження окрім того, що вони мають сумаричний характер, вони власне є відмовлення розв'язати поставлену проблему. Звичайно, наука не могла завдовольнитися таким вирішенням, і Вернів голос, принаймні в позитивній частині його твердження, пролунав марно. „Важнішою була реакція, яка против атомістичної школи повстала з другого боку“. Р. 1897-го „монахівський семітист“ Фріц Гоммель (Fritz Hommel) видав книгу: *Die altisraelitische Ueberlieferung in inschriftlicher Beleutung*. Виходячи з того, що „критика жерел у своїм змаганні розкрити цілу тканину --- вірш за віршом, навіть піввірш за піввіршом, дійшла до повного банкрутства“, Гоммель хоче „попробувати зовсім з иншого боку і зовсім новими способами здобути докази, що ізраїльська традиція, особливо про час патріархів і Мойсея, не була така непевна, як здаєся супроти поглядів, що панують тепер. Традиція в'яже історію Авраама з Вавилонією, Якова і Йосифа з Єгиптом, а Мойсея з Єгиптом і Арабією. Коли-б удалося при помочи написів і инших пам'яток доказати, що бодай часть гебрейської традиції, якої автентичність підпала запереченням,

прастара і тим самим вірна, то ціла зміла будова сучасної критики П'ятикнижя буде позбавлено підвалин".

„З методологічного боку цей штурм проф. Гоммеля на сучасну критичну школу мав одну сильну й одну слабу сторону“. Сильну: „справді гріх було історикам-гебраїстам обмежитися на самих гебрейських жерелах, уміщених у Біблії, і затулювати очі на багаті здобутки археологічних пошукувань у Єгипті, Вавилонії, Ассирії, Сирії й Арабії“. Слабу: „він бажав при помочи тих археологічних студій відкинути критичні досліди над П'ятикнижжем, а рівночасно сам, де йому треба було, мусів приймати здобутки тої критики“. По суті-ж справи треба сказати: „здобутки єгиптології та ассиріології, приложені до вивчення старогебрейської історії, довели до результатів зовсім не таких, як у першій розпалі боротьби думав проф. Гоммель, і не тільки не підтвердили автентичности та єдности П'ятикнижя, але пішли в критичнім напрямі ще далеко дальше, ніж школа Вельгавзена, та зате відхилили перед нами бодай крайчик заслони, яка закривала доси реальні події палестинської минувшости“. І далі Франко знайомить своїх читачів з цими результатами, користуючись, головним чином, з праць „звісного ассиріолога“ Едварда Штукена *Astralmythen der Hebräer, Babilonier und Aegypter* (1896 та 1897 pp.) та берлінського ассиріолога, видавця і коментатора амарненського архіву Гуго Вінклера, *Geschichte Israels in Einzeldarstellungen* (Lpz. 1895, 1900, тт. I—II).

Через те, що нас цікавлять, головне, методологічні принципи й способи самого Франка, то ми не будемо переказувати його виклад змісту цих книжок, а просто перейдемо до остаточних Франкових висновків. „У книгах Штукена, Вінклера, Мікке і інших, що йдуть цими слідами, відживає наново, бачилось-би, давня мітологічна школа Грімма-Мангарда. Знов починається давнє й давно закинене витолковування найрізніших історичних і поетичних явищ астральними рухами і появами. Правда, цим разом прихильники цієї школи розпоряжають безмірно багатшим і глибоше розробленим матеріалом, черпають із самого первісного жерела — із вавилонської астрології. Та все-таки, читаючи їх праці, нам здається, — пише Франко, — що їх висновки і спекуляції трохи за скороспішні. Про вавилонську астрологію, мітологію, культ, легенди і церковну організацію, ми знаємо поки що ще дуже мало; те, що доси відчитано і опубліковано з великих без сумніву скарбів вавилоно-ассирійського письменства, таке ще дрібне, кепське і уривчасте, що на широкі узагальнення і перевороту в роді Вінклерового ще мабуть не прийшла пора“.

Таким обережним, щоб не сказати скептичним, висновком закінчує Франко р. 1901-го свій реферат про „нові досліди над найдавнішою історією жидів“¹⁾.

¹⁾ Опісля, р. 1908-го, в статті „Сучасні досліди над Святим Письмом“ (Літ.-Наук. Вісн., т. XLІ, стор. 326—336 та 516—532), Франко дав огляд праць про новозаповітні

13-го січня 1902 р. відомий асиріолог Фр. Деліч виголосив промову на тему „Вавилон і Біблія“. Промова ця дала сигнал до опублікування цілої низки праць на тему, що поставив Деліч. Звичайно, Франко не міг проминути цієї літератури. Р. 1905-го в XI-ій книзі Літ.-Наук. Вісн. Франко вмістив статтю під заголовком „Вавилон і Новий завіт“ і в ній, спираючись на досліди Г. Вінклера (*Die Weltanschauung des Alten Orients*, Lpz. 1904), Ціммерна й Вінклера (*Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1903), Гункеля (*Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des Neuen Testaments*, 1903), А. Іереміаса (*Babylonisches im Neuen Testament*, 1905), та П. Фібіра (*Babel und das N. Testament*, 1905), він, між іншим, ставить у зв'язок єврейську віру в прихід Месії з т. зв. „орієнтальним світоглядом“, що має основу в астрології. „Вавилонська віра в „короля-спасителя“, себ-то в сонце, що що-року підіймається з упадку, осягає найбільшу силу, робить добро людям, слабне й занемагає, щоб знов піднятися, породила віру в особистих королів-спасителів, що час від часу являються для підмоги поновленому людству і зазнають такої самої долі. Найякішим виплодом цієї ідеї була віра жидів у приход Месії, віра, що в зароді жила давно у жидів так як у всіх народів причасних до вавилонської культури (пор. єгипетську віру в Озіріса, сирійську в Мітру, грецьку в Діонізо́са, Аттіса), але набрала життя і форм без сумніву на вавилонському ґрунті (кн. Даніїла і апокрифічна кн. Еноха)“. Тут, як бачимо, Франко далеко прихильніше поставився до того напрямку в дослідях над давнім Сходом, що хоче „деякі дуже конкретні факти“ пояснити, стоячи на ґрунті мітологічних вірувань.

Не міг Франко не відзначити й відкриття кодексу Гаммурабі. Р. 1906-го в XXXIII-му томі Літ.-Наук. Вісника, він умістив під заголовком „Основи писаного права“ переклад статті проф. Ф. Майлі *Der Stammbaum des Rechts*, і в ній, у зв'язку з повідомленням про кодекс Гаммурабі, показав основну літературу цієї справи, між іншим, статтю проф. Міллера *Die Gesetze Hammurabis und ihrer Verhältnisse zur mosaischen Gesetzgebung sowie zu den Zwölf Tafeln*, Wien 1903.

Нарешті, р. 1911-го 153-ім випуском Літ.-наук. бібліотеки, Франко дав книжку під заголовком: „Вавилонські гімни й молитви. Переклади з поясненнями Івана Франка“. Гарна книжка! Найкраще, що складає їй ціну, це — переклад вибраних гімнів і молитов на українську мову. Перед перекладом уміщено огляд „двох первісних

книги, в зв'язку з історією їх тексту й перекладу, але розглядати цю працю виходить за межі нашої теми. Відзначимо тільки, що, поставивши завданням свого начерку — „введення нашої громади, так сказати, в курс того руху“, що відбувається в даній на уковій царині, „не як пасивних та безучасних взірців, а озброєних оружем здорового критицизму“, Франко вважав за потрібне додати, що „дискусія на ту тему у нас не повинна; досить пригадати деякі популярні публікації пок. М. Драгоманова і його заходи — знайомити нашу громаду з релігійними і науковими рухами Зах. Європи“ (ст. 517).

рас, що зложилися на витворенне вавилонсько-асирійської культури“, сумерійців і семітів, а до гімнів і молитов додано коментар. Складено цю працю, головне, на основі студій вже відомого нам Фр. Гоммеля *Geschichte Badyloniens und Assyriens* (Berl. 1885), теж відомого Г. Ціммерна (*Babylonische Hymnen und Gebete in Auswahl* (Lpz. 1905) та О. Вебера (*Die Literatur der Babylonier und Assyrier* (Lpz. 1907), „у яких зведено досліди й відкриття цілої генерації європейських учених та подано в німецьких дословних перекладах тексти“. З цих текстів і подає Франко переклад у своїй книжці. Викладаючи вавилонські вірування та факти з історії вавилонян, Франко порівнює їх з віруваннями давніх євреїв і з фактами з їх історії, записаними в Біблії. Так, Міррі-Дугга, пізніший Мардук, порівнюється з Меродахом, а кажучи про еламітського царя Кудур-Мабуга та його сина Ірі-Аку, Франко наводить довідку, що „в ту пору припадає пам'ятний похід еламітів на Палестину, про який оповідає XIV розділ єврейської кн. Битія“, та що новіші дослідники вбачають у вавилонській царі Амрафелі (по-вавилонському Амар-Паль) воеводу Мутабіля. З біблійного оповідання виходило-би в такому разі, що той Мутабіль із воеводи зробився вавилонським царем і був сучасником єврейського патріярха Авраама“ (стор. 24—26).

Цікава передмова до цієї книжки. Вона перекидає місток між глибокою давниною, що їй присвячено книжку, та найближчим об'єктом думок, хвилювань і прагнень Франкових — українським народом. „Лірична поезія релігійного змісту найстаршого культурного племені людського роду, Вавилонців і Асирійців,— читаємо в цій передмові,— важлива для нас головне тим, що в ній мусимо бачити джерело того релігійного духа, який сплотив старо-єврейське письменство, доховане до наших часів у т. зв. біблійних книгах Старого Завіту, а спеціально його поетичну часть, репрезентовану збіркою гімнів і молитв, що має назву Псалтир і якої авторство пізніша єврейська традиція приписала старо-єврейському цареві Давидові. Ця книжка мала величезний вплив на сформування того релігійного культу, що на єврейській основі виріс у могутнє дерево християнства, і в перекладі на церковно-слов'янську мову мала також значний вплив протягом цілого тисячоліття на сформування душі українського народу“ (стор. 7).

Отже, зацікавлення студіями над пам'ятками давнього єврейського письменства, зародившись у Франка на шкільній лаві, супроводило його через усеньке життя, черпаючи підтримку в запитах, зв'язаних з фольклорними Франковими дослідями. Франко не був спеціаліст у вивченні цих пам'яток, але він добре був обізнаний з їхнім змістом і з висновками сучасної йому науки про їх походження, і, коли йому треба було для його студій, легко й охоче наводив довідки з цієї царини. Так, у передмові до 2-го видання поеми „Мойсей“ (писано д. 3—4 падолиста 1912 р.) Франко порівнюючи

мотиви своєї поеми з відповідними місцями П'ятикнижжя, використаними з нього, дає аналіз того оповідання, що міститься в кн. Числ розд. XVI. За Франком, „цей розділ містить у собі два оповідання, зліплені до купи ----- і зшиті, так сказати, білими нитками редакційних дописок. Одно й друге оповідання має на меті укріпити верховенство провідників, уповажених Богом, але коли в оповіданню про Датана й Абірама мова тільки про одного провідника Мойсея, то в оповіданні про Кораха левіти, себ-то каста духовних, бунтуються проти первосвященника Агарона, домагаючися зрівняння всіх левітів із станом жерців. Коли перше оповідання має виразно політичний характер і б'є на Мойсея, як на провідника народу за те, що не додержав своєї обіцянки і не дав народові земельної власности, то друге оповідання зложено, очевидно, в інтересі храмових жерців і для постраху левітів, аби не домагалися рівного права з жерцями“.

„Коли звернемо увагу на історичні відносини, серед яких могли повстати оба ті оповідання, то нам відразу стане ясным, що оповідання про Датана й Абірама мусіло повстати в часі племінної незалежності гебрейського племені, коли те плем'я, бідуючи в своїй новій вітчизні в боротьбі з Канаанітами, з жалем могло ще споминати свій побут у Єгипті. Натомісьць друге оповідання веде нас у часи нового храму по повороті гебреїв із вавилонської неволі, і то в досить пізні часи, коли перевага жерців над загалом левітів не була ще так укріплена, як за часів Христа. Те, що я сказав у поемі про Датана й Абірама, — додає Франко, — ширше розвиває релігійний і політичний мотиви опозиції загалу Ізраїльтян проти Мойсея“.

Як бачить читач, життя євреїв у Палестині перших часів по вселенню в ній не уявляв Франко райським життям, і це не тому тільки, що їм „треба було тяжкими зусиллями здобути“ новий край „на численних дрібних канаанських племенах“, а й тому, що самий край той не був раєм. „Для поетичного огляду географії Палестини“, що його подано у XVII-ім розділі поеми, Франко використав свого улюбленого Рейса, з нього він і наводить три-чотири уступи в передмові до поеми. „Країна — читаємо тут, — взагалі слабо наводнена й дуже висушена від найдавніших часів, а часть її, особливо сумежна з Мертвим морем, не була ніколи нічим, хіба лихим пасовиськом“. Сама долина Йордана „між двома головними озерами широка на 2—4 милі, це одна з найменш управних частин краю. Спека тут страшенна тому, що долина глибоко врізана в землю між двома вапняними валами, майже зовсім голими, а в найбільшій части року численні потоки, що збігають з гір у часі дощової пори, висихають так, що навіть не можуть доплисти до Йордану“. Як далеко звідси до уявління про край, що тече медом і молоком!... Франко що задовго перед своїм „Мойсеєм“, користуючись тим самим Рейсом, склав собі те уявління про Палестину, яке дав у поемі. Поему написано,

як відомо, р. 1905-го, а мало не за 20 років перед цим в одній із публіцистичних статтів Франка натрапляємо на такі рядки. „Читаю --- Едварда Рейса географічний огляд Палестини, тої нужденної, маленької скалистої, височини, перерізаної кількома потоками, що висихають у літі, тої вічно розпаленої сковороди, немов навмисно створеної на те, аби на ній люди смажили собі мізки над питаннями про щастє, якого ані око не бачило, ані вухо не чуло. Читаю той опис і ніяк не можу допустити, аби жида могли повірити фальшивим свідцтвам своїх розвідчиків, яких вони з пустині послали до Канаана на розвіди і які наговорили їм, що та земля опливає молоком і медом. Пізніша добровільна та невільна еміграція жидів у всі страни світа з тої обіцяної землі, пізніша вавилонська неволя та греко-римська діаспора були тільки логічним наслідком тої ілюзії“¹⁾.

„Важну ролю в поемі Франка відграє демон Азазель, про якого в т. зв. Мойсеевій книзі Левітів, розд. XVI зач. 5—10, міститься законна постанова“, за якою раз до року мав Агарон входити до намета в день покутний, а від громади синів Ізраїлевих мав узяти два козли за відпущення гріхів, і один із них „підє для Вічного, а другий для Азазеля. Козла, якого жереб призначить на жертву для Вічного, він мав жертвувати вбиваючи його, як жертвний приніс за прощення гріхів, а другого, призначеного жеребом для Азазеля, мав поставити живого перед Вічним, доповнити над ним обряду покути, а потім вигнати його в пустиню для Азазеля“. Франко розуміє це місце так, що „Азазель являється демоном, противником Єгови, правдоподібно персоніфікацією пустині та її страховищ“. Таким і виступає Азазель у поемі. Само собою зрозуміло, що „ця роля Азазеля в поемі являється тільки поетичним об'єктивованнем власної психологічної реакції, яка мусіла відбутися в душі пророка після того, як його відіпхнув його народ“²⁾. Азазель має таке саме місце в поемі Франковій, як у поемі Гете має Мефістофель.

Видаючи один документ, який свідчить про те, що т. зв. книга Ездри (в лат. Вульгаті IV Ездри) в XVI або в початку XVII в. „зацікавила якогось невідомого нам“ українського письменника, Франко подає дуже цікаві відомості про цю книгу, бо вона, видно, справила на нього велике вражіння. „Книга написана, — говорить він, — з могучим поетичним полетом і подиктована безмежно песимістичним настроєм. Вона складається із сімох візій, у яких автор розмовляє ві сні з ангелом, жалується і нарікає перед ним, та ангел відповідає йому на його нарікання, розбиває його сумніви то аргументами, то оповіданнями, то притчами, то алегоричними

¹⁾ Франко, Що значить солідарність? Galizische Zweek. Друковано в часописі Przegląd Społeczny, 1886 р. Укр. переклад самого Франка в книжці „В наймах у сусідів“. Т. I, Львів, 1914. Стор. 20.

²⁾ Читай передмову до 2-го вид. поєми „Мойсей“.

привидами. От тим-то літературна вартість книги дуже висока; в часі своєї появи вона мусіла зробити не мале вражіння, бо її вплив видно в деяких інших тогочасних творах, прим. у апокрифічному Откровенію Варуха, так само в пізнішій християнській Откровенію Ездри та в християнській також Откровенію Седраха¹⁾ (покликання на Kautsch-a Die Arokyphen und Pseudepigraphen des alten Testaments Tüb. 1900). Покликаючись на Вельгавзена, Франко оповіщає, що „оригінал первісної часті (гл. III—XIV) був по всякій правдоподібності написаний старою гебрійською мовою“. „Цікаво, що ані гебрійський оригінал, ані грецький переклад цієї книги не доховалися до нашого часу; зате дійшли до нас переклади латинський, сирійський, етіопський, два арабські і вірменський“. Відзначає Франко й те, що „сучасні теологи зближують хід думок і спосіб розумовання автора цієї книги з ап. Павлом“²⁾.

Чимало є довідок з історії старо-єврейського письменства й культури в просторій передмові до видання старо-заповітних апокрифів, що їх „зібрав, упорядкував і пояснив“ Ів. Франко³⁾.

Притягує Франко матеріал із старо-єврейської поезії й тоді, коли він працює над питаннями з поля естетики й поетики. Так, у розд. III своїх нарисів „Із секретів поетичної творчости“ Франко, відзначивши, що „в поезії ріжних часів і народів зглядно найменше зображення вражінь смакових і запахових, значно більше вражінь дотику і слуху, а найбільше вражінь зору“, потім завважує, що „орієнтальні народи, старі єгиптяни, жиди, вавилоняни здавна були далеко більше вразливі на запахи, і вони здавна грають більшу роль в їх поезії, ніж у європейців“. „Дуже інтересною являється з того погляду старо-гебрійська Пісня пісень, де стрічаємо ось які порівняння“: „Твоє ім'я є мов пахощі кадила“ чи

Мій любий є обік мене,
Мов скляночка повна мирри.

„Тут стрічаємо пахучий виноград; милий прирівнюється до клубків диму в формі пальми, надиханих запахом мирри і кадила; його любов — це запах пахощів по над усі аромати; у дівчини запах одєжі є мов запах Ливану; сама вона — це садок, засаджений оливками, шафраном, рожами, цинамоном, миррою і алоесом та всякими деревами, що дають кадило з найкращим запахом.

Повій вітре від полудня,
Вій по мойому садочку,
Щоб він дихав пахощами!—

кличе молодий коханець“⁴⁾.

¹⁾ Франко, Причинок до студій над Острожською біблією — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч, т. LXXX, стор. 5—18.

²⁾ Див, напр., стор. IV, V, VI, VII. (Пам'ятки укр.-руськ. мови й літ-ри, т. I).

³⁾ Літ.-Наук. Вістн., 1899, т. VI, стор. 3 другого рахунку.

Ми не ставимо собі завдання вивчати Франків стиль. А тимчасом і тут знайшовся-б багатий матеріал на нашу тему. Скрізь і всюди ми подибуємо у Франка біблійні образи, ремінісценції з книг старого заповіту, а так само нав'язні звідти порівняння та епітети, і це не тільки в його поезіях, ба й у прозі, навіть публіцистичній, може навіть у публіцистичній частіше, ніж у будь-якій іншій. Але ми, скажу ще раз, не зупинятимемося на цій стороні справи (вона-б стала за предмет окремого досліду), а складемо підсумки нашим дотеперішнім спостереженням.

1. Франко протягом усенького свого життя, з дитячих років і до могили, цікавився історією давніх євреїв і пам'ятками їхньої літературної творчості.

2. Спеціалістом у вивченні цього предмету він не був, бо й мови перводжерел не знав, але за літературою предмету стежив уважно, причім у своїх працях користувався найбільше з студій Ед. Рейса.

3. Правовірним adeptом одного якого напрямку в опрацюванні пам'яток старо-єврейської літератури та в будуванні найдавнішої історії єврейського народу він не був, — його можна тут назвати еkleктиком, — але найближче він стояв до того напрямку, що репрезентують імення Графа—Рейса—Вельгавзена, у кожному разі він безповоротно одійшов од традиційного трактування цього предмету.

Така близькість до історії й творчості давніх євреїв мала величезне значіння в інших царинах Франкової діяльності: по-перше, вона живила його поетичну творчість, по-друге, коли він вивчав „староруську“ літературу, вона скеровувала його увагу на те, щоб відшукувати в цій літературі сліди й шляхи єврейських впливів.

Ці пункти ми тепер і розглядатимемо.

II

Свого часу критика, в особі проф. Я. Яреми, хотіла поему Франка „Мойсей“ поставити в зв'язок з поемою Ю. Словацького „Ангеллі“ (Anhelli). Треба думати, що критик мав на оці як задум поеми Словацького, що в його основу „положена мистическая идея добровольнаго страданія, искупающаго грѣхи провинившагося народа и спасающаго его отъ смерти въ будущемъ“. (Вл. Спасович), так і його виконання: поему написано біблійною прозою. З цього приводу Франко каже в уже відомій нам передмові до 2-го видання „Мойсея“, що аналогія між двома поемами „дуже далека“, а разом з тим сповіщає, що поема Словацького була йому відома ще в його „гімназіяльних часах у Дорогобичі“, і що він, „бувши учеником семої чи осьмої гімназіяльної класи, написав про неї польськдю мовою досить простору розвідку“, дальша доля якої невідома. Для нас тут має значіння те, що увагу юного Франка притяг до себе твір,

написаний біблійною прозою. Ми вже знаємо, що на шкільній лаві Франко переклав два перші акти „Урієля Акости“ Гуцкова. На р. 1879-й припадає переклад Байронового „Каїна“. Згодом, коли почалося видання Літературно-Наукового Вісника, Франко розвиває надзвичайно енергійну діяльність перекладами на українську мову видатних творів чужоземних авторів. Серед них видне місце мають твори з змістом із старосєврейського життя. Так, р. 1899 Франко друкує три великі уривки з поеми єврейського поета Ярослава Врхліцького „Бар-Кохба“, а р. 1906 з поеми Мільтона „Самсон-борець“. До перекладів додавалися трактати про авторів цих творів і про самі твори. Озивався Франко й на мотиви з старо-єврейського життя в українській поезії.

Поемі Врхліцького (народ. р. 1853-го) Франко присвятив велику статтю.

Історична основа поеми така. „По зруйнованню Єрусалима Титом минуло 50 літ. Жиди, розсипані по цілій римській імперії, почали знов буритися, і, нарешті, 133-го року вибухло в Палестині нове грізне повстання. На його чолі станув якийсь Бар-Кохба, прогнав римського легата з Єрусалиму, здобув кілька фортецій і здужав продержатися майже рік проти напору римських легіонів, поки в кінці укріплений і боронений ним город Бетар не впав у руки римлян. Бар-Кохба скінчив самовбийством, жидів покарано удруге, ще тяжче, як за Тита“¹⁾.

Що-ж дав Врхліцький на цій основі? в якій мірі його поема відповідає історичній правді?

Сам автор у передмові до поеми відзначає, що, мотивуючи, чом Бетар здобули римляни, він одійшов од історичної дійсности. „Історики згадують про те, що жиди бурилися проти Бар-Кохби, але не говорять, чому. Оттут автор уважав відповідним увести мотив релігійної апостазії Бар-Кохби і офітського культу його жінки“²⁾. Другий відступ од історичної дійсности, якого сам автор не зазначає, полягає в тому, що Врхліцький зробив головним героєм своєї поеми не самого силача і вояка Бар-Кохбу, а високо вченого столітнього рабіна Акібу, що ніби-то був душею цілого цього руху, хоча історичні дослідження виказали, що рабін Акіба не мав з Бар-Кохбовим повстанням нічого спільного“³⁾. „Так само не історичне є оповідання про смерть Акіби, не говорячи вже про його пророцтво, зложене очевидно аж десь у XVIII в. Остатні переслідування, про які воно згадує, це переслідування на Русі (очевидно різня жидів на Україні за часів Хмельницького і Руїни) і в Польщі (може кроваві

¹⁾ Літ.-Наук. Вістн., 1899, VII, стор. 296, Франкова примітка до пролога поеми.

²⁾ Франко, із чужих літератур. (Нова єврейська література і її розвій. Ярослав Врхліцький, його життя і творчість. Бар-Кохба)—Літер.-Наук. Вістн., 1899, VIII, стор. 165.

³⁾ Л.-Н. В., 1899, VII, стор. 296.

екзекуції жидів у Кам'янці і на Литві за мнимі ритуальні вбивства в половині XVIII в.)¹⁾.

„Та байдуже нам про історію—каже Франко,—історичні чи легендарні факти виведено в поемі,—для нас найважливіше те, як виведені вони, яке роблять вражіння, які навівають думки і зворушення“.

З цього боку поема Врхліцького аж надто не вдовольняє Франка, і насамперед „що нам рабінські догми і що нам офітизм²⁾, щоб ми перехід від одних до другого мали вважати чимсь иным, як переміною одного одуру на трохи инший!“ А тимчасом цей перехід є суть тієї трагедії, що її переживає Бар-Кохба.

А втім, фактично головний герой поеми це Акіба, а не Бар-Кохба. Подивімося, чи вдало змальовано цього героя.

„Оповідання про Акібу займало Врхліцького віддавна. Ще в перших своїх „Епічних поезіях“ він оповів дуже гарно ось який епізод із його молодости“.

„Молодим парубком Акіба вчився у багатого рабіна Азаля і закохався в його дочці. Вона обіцяла йому бути вірною, але батько, довідавшись про це, прогнав Акібу з дому. Він пішов мандрувати в світ, віддав свою любов своєму народові, працював над Талмудом, обходив різні краї, заселені жидами. По десятиох роках він вертає до рідного міста й довідується, що Азалева дочка не хоче вийти заміж і жде на нього. Не бачившись з нею, він виходить з міста і знов мандрує 10 літ по світі; вертає й довідується, що Азала умер, видічивши дочку, вона жие в бідності й усе ще жде на нього. Він знов опівночі виходить із міста, мандрує ще 10 літ і тільки тоді вертає вже славним учителем і пророком. Його в тріумфі ведуть до синагоги, та тут його стрічає давня коханка, тепер посивіла бабуся, що досі ждала на нього. Акіба цілує її й бере за жінку“.

„Лишаючи на боці чисто людський зміст оповідання, до нашій думці,—додає Франко,—невисокий (роль Акіби не дуже симпатична, а закінчення напрошується більше на іронічне, ніж на наївно-патетичне трактовання), ми звернемо увагу на одну дрібницю, характерну для молодого Врхліцького. В своїм оповіданні про Акібу він короткими словами характеризує еволюцію, яка протягом літ відбувається в релігійних поглядах його героя. Коли Акіба по 20 роках мандрівки вертає до рідного міста“, то ось що являє він своїм настроєм і своєю ідеологією (далі наводяться слова Врхліцького): „Дух людськості нахилився над його ліжком і вступив у його душу, як божі ангели. Він познав болі й терпіння людськості і їй віддав своє життя і свої мрії. Він знає, що Бог не говорив з одним Ізраїлем, але що вся людськість — ціль його ласки; що кождий людський дух

¹⁾ Л.-Н. В., 1899, VIII, стор. 165 (цитов. стаття „Із чужих літератур“. Всі дальші витяги — з цієї статті).

²⁾ Про офітизм — дослід проф. Поснова „Гностицизм II вѣка“. К. 1917, стор. 258—326.

з квітками своїх думок, це огнистий корч, із якого Бог говорить з цілим світом". А при третім повороті автор показує далше розширення поглядів Бен-Акіби: „Він бачив старий Бабель, гостив над Гангесом, в пості й молитві проводив віщі ночі, і тут не раз пізнав, що Бог жиє в світах, як тепло в сонці та як запах у квітках; що вся природа блищить в божій руці, як рожа, що її дитина покладе собі на долоні. Чоловік спішить до вічності, а ріка до моря, і над обома світить божа ласка“.

Виходить, що Акіба поволі від вузького рабинського націоналізму підноситься перше до християнського універсалізму („кождий чоловік однаково може бути предметом божої ласки“), а потім і „до індійського пантеїзму, що вбачає Бога у всіх тварях“. Але це, як завважує Франко, „думки самого автора, підсунені Акібі: ані рабинські легенди, ані історія про таку еволюцію в цього рабіна не знають нічого“.

У „Бар-Кохбі“ Врхліцький „змалював нам зовсім иншого Акібу, ніж в „Епічних поезіях“. І мусів це зробити, — додає Франко — аджеж Акіба інтернаціоналіст, Акіба пантеїст, не буде посвячувати свого життя й праці на те, щоб піднімати найглупіше, найфантастичніше повстання і віддавати провід над ним такому Бар-Кохбі. Акіба в поемі націоналіст, він відкидає всяку думку про примирення з християнами, у нього Єрусалим є центром світа, жиди вибраним народом, а жидівський Бог — одиноким Богом, якому слід вірити і поклонятися. З наївністю столітньої дитини він вірить, що Бар-Кохба — це жидівський Месія, і вмовляє цю віру й у самого Бар-Кохбу. У нього ані на хвилину не проявляється ніякий сумнів, свій план — підняти жидів до бунту проти Риму — він доводить до кінця з такою певністю себе і з таким радісним спокоєм, якому міг-би позавидувати всякий лунатик або божевільний. І цей спокій не покидає його до кінця. Він бачить при кінці, що помилився на Бар-Кохбі, але, сконстатувавши це, він і байдує собі. Коли це велич, то в усякім разі надлюдська“; тимчасом Франко бажав-би бачити в поемі живих людей — тоді й трагізм їх становища був-би куди натуральніший і збуджував-би був у читачеві багато більше симпатій до героїв поєми. „Учитель, що всі надії свого життя поклав на ученика й ошукався на нім, провідник народу, що всю працю свого життя поклав на одну ідею і в кінці бачить, що здійснення тої ідеї довело його народ до страшної катастрофи — це тема справді трагічна й вічно жива, та Яр. Врхліцький, на жаль, мабуть не підозривав її існування. Зайнятий своїм Бар-Кохбою та його офітизмом, він у другій часті поєми лишив Акібу зовсім на боці і тільки при кінці, в епілогу, малює його нічим не мотивоване мучеництво й вкладає йому в уста апокрифічне пророцтво, котре не вдовольняє нас зовсім за те, чого ми могли надіятися від розвою його психології, і по просту будить несмак своїм тоном“.

Нарешті — 1) „історик не зумів зайняти“ в своїй поемі „справді історичного становища супроти подій і дієвих осіб і заплутався на тіснім, одностороннім, жидівсько-рабінським становищі“, а 2) „філософ не зумів піднестися по-над рабінський догматизм, а ті мітичні фігури, які він вивів у драмі для зазначення ніби вищого філософського становища — Асмавет, ангел знищення, і Агасфер — раз що являються зовсім зовнішньою декорацією, а по-друге, висловлюють зовсім банальні й філософічно неглибокі думки“. І все-таки взагалі Франко високо цінує поему Врхліцького: „поема всюди має на собі печать великого таланту. Вона написана чудовою мовою, ясною й прозорою, як кришталь, — мовою, що пливе свobodно й широко, блищить і міниться тисячними барвами. Деякі сцени--- належать до правдивих перлин поезії і зробили-би честь і найбільшому поетові. Особливо вдалися Врхліцькому сцени, де він малює більші маси народу, отже Пролог, збори в долині Бет Ріман, муки жидів у Тур-Сімоні. Гарна також, хоч не досить поглиблена, є розмова між Гадріяном і Акібою на горі Гаріцім“.

У своїм перекладі Франко подає такі уривки з поеми Врхліцького: 1) Пролог, 2) Вибранець Господній і 3) Тур-Сімон¹⁾.

З творів польських поетів на сюжети з давньо-єврейського життя Франко побіжно зупиняється на поемі Яна Каспровича „Єзекіль“. Франко ставить її вище за другу Каспровичеву поему „Христос“. Хоч „і тут він грішить многослівністю і браком контрапункту — чуття“, але тут він, принаймні, „вірніше держиться тексту старо-гебрейського пророка, парафразуючи деякі розділи його книги“²⁾.

Далеко більше він зупиняється на одній із ранніх поем Лесі Українки — „Самсон“.

Появу цієї поеми Франко ставить у зв'язок із тією „модою на переспівування біблійних тем“, що зайшла була в російському письменстві в половині 80-тих років. Спочатку на цю моду озвалася мати — за матір'ю пішла дочка: р. 1887 з'явився вірш Олени Пчілки „Дебора“, р. 1888 — поема Лесі Українки „Самсон“. „Обі наші авторки поводяться з біблійним текстом дуже вільно, а властиво мов-би й зовсім не дивляться на нього, а беруть тільки деякі мотиви, обскубані з тих міцних паростів, що в'яжуть їх із старо-жидівським життям і дають їм безсмертну силу. Пчілчина Дебора — це якась тіль, а не жива людина; Лесін Самсон — це шаблонний вояка й патріот з чудесною силою, а зовсім не той напівгумористичний а напівтрагічний герой, змальований у книзі Суддів. І в оповіданні

¹⁾ Літ.-Наук. Вістн., 1899, VII, 296—303; VIII, 209—220 і 322—332. Цікаво відзначити, що в наші дні до постати Бар-Кохби вертається в своїй юнацькій поемі (написано р. 1920-го) Ілля Сильвінський. Про його „Бар-Кохбу“ сподіваємося поговорити окремо.

²⁾ Літ.-Наук. Вістн., 1899, III, ст. „Із чужих літератур. (Сучасні польські поети)“, стор. 193.

про Дебору, і в оповіданні про Самсона біблійні первовзори безмірно поетичніші й живіші від того, що з них зробили наші авторки". Франко визнає за рішуче невдалу спробу Лесі Українки дійти психології Самсона й Даліли, а найслабшим йому здається кінець поеми. Проте, порівнюючи „Самсона“ Лесі Українки з „Деборою“ Олени Пчілки, Франко констатує „перевагу таланту дочки над талантом матері“. „Дія в „Самсоні“ — пише він, — розвивається досить драматично, а ліричні місця (Самсон у тюрмі) де-куди виявляють силу й пластику виразу“¹⁾.

У гармонії з останніми словами думки Франкової про „Самсона“ Лесі Українки є й його думка про дві її ліричні пієси з „орієнтальною закраскою“. Це — „Східня мелодія“ та „Жидівська мелодія“. „В обох видно за туманом туги і резигнації безмірно ніжне, шире чуття, а при тім, таке багатство кольориту, якого не повстидався-б і справді орієнтальний поет“²⁾.

Переходячи тепер до власної Франкової творчості, ми мусимо сказати, що через усе його життя Біблія була для нього джерелом і стимулом надхнення. Він переклав деякі уривки з Біблії. Так, коли Франко перекладав VI розділ поеми Врхліцького „Бар-Кохба“ йому довелося переказати з псалми 34-ої вірші 2—6, а з 68-ої вірші, 2—4, 15—16. У „Паренетиконі“, що матеріял для нього Франко, здається, брав не просто з Біблії, а з давньоруських збірників („Пчела“, „Измарагд“ то-що), знаходимо ампліфікований переказ віршу 22-го 11-ої кн. Притч:

Як сержки золоті
В нідрах бурої свині,
Так краса не йде із пожиток
Зле вихованій жоні.

¹⁾ Л.-Н.-В., 1898, VII, 6—27, ст. „Лєся Українка“. — Р. 1912 у Львові Франко видав свою книжку — „Пієсія Дебори, найстарша старо-єврейська поема“ (Міжнародня бібліотека, ч. 4). На жаль, мені не пощастяло бачити цієї книжки. Думаю, що вона — одного типу з книгою „Вавилонські гімни“, себ-то в ній дано переклад пієси Дебори з відповідним історичним та історично-літературним коментарем.

²⁾ Ibid. Тут, під рискою, наведемо думку Франка про деякі твори І. в. Наумовича, що стосуються до нашої теми. Коли Наумович навчавсь у духовній семінарії (1844—1848), він „був веселої вдачі, любив жартувати, вмів добре наслідувати жидів і для того в семінарії його називано „рабіном Хаїмом“, а властиво — його на сходинах вибрано на цю гідність, і він мусів при всяких семінарських okazіях говорити своє слово“. У звязку з цим з'явилися „три його польські гумористичні вірші, виголошені при нагодах ріжних товариських сходин у мурах семінарії“, що їх опісля надрукував Франко. Марна була-б річ у них „шукати — каже Франко — хоч-би найлегшого натяку на якісь вищі духові, політичні, наукові чи які-небудь інтереси; Наумович в тут тільки весельчаком, паяцом і нічим більше“. Р. 1850 цей самий Наумович надрукував у „Зорі Галицькій“ два переклади з Байронових „Жидівських мелодій“ з підписом „И. Н. Бужаненько“ (це псевдонім Наумовича). „Вміючи англійську мову стілько-ж, як і французьку, Н. перекладав Байрона з польського або німецького. Пригадую собі, — додає Франко, — як я ще в перших гімназійальних класах лмавав собі голову над тими перекладами“. (Франко, Із історії „москвофільського“ письменства в Галичині. II. Наумович у дух. семінарії — Л. Н. В., 1899, VIII, 9, 10, 56.

Як перлина дорога
У оправі золотій,
Так душа жіноча щира
Сяє в зверхній красоті¹⁾.

А ось переказ віршу 8-го з 12-ої кн. Товита:

Цареву тайну берегти порадо,
Бо зрадників карають безпощадно;
Та славу божу тайною покрити —
Це злочин, мов у землю скарб зарити.

Карається нераз найгірш усіх,
Як непростимий проневірства гріх²⁾.

У „Паренетиконі“ є й такий вірш на чотири рядки, що в ньому виступає „владитель дум“ Франків, славнозвісний проводир єврейського народу.

Серцем молився Мойсей і скорботою духа цілого;
І говорив йому Бог: „Що так до мене кричиш?
Хоч ти заціпив уста так, що й слова вони не говорять,
Але я чую аж тут, як твоє серце кричить“.

а в „Притчі про любов“ згадується Йосип, що „знав ціну облесливих слів“³⁾.

¹⁾ Писання Івана Франка, т. V. Давне й нове. Друге побільшене видання збірника „Мій Ізмарagd“. Поезії Ів. Франка. У Львові, 1911. „Паренетикон“, XII. Порівн. церк.-слов'ян. текст кн. Притч: „Якоже усерязь златый въ ноздрехъ свини, тако женъ злоумный љпота“. Про лихих жінок мова мовиться й у XXXVI-ому розділі „Паренетикона“, де згадується й Далілу й „Пентефрієву жінку“ й Содомона, що захоплювався жінками. Починається розділ біблійними словами: „Вразуми мя, жив буду“. Тут-же відзначимо, що в Літ.-Наук. Вісн. за 1901 р., в т. XVI-му на стор. 112—115, Франко дав переклад „Із оповідань Мультатулі“ розділу V-го: „Матвія гя. XIX“. Мультатулі має тут такий літературний спосіб: неначе-б його оповідання являє собою „новий варіант одної глави Матвієвого євангелія“, якобы „свіжо винайдений у папірусах“. Провідна думка оповідання: повна людина — чоловік і жінка, тільки разом вони повні, але це буває тільки тоді, коли вони дружаться по правді, духом, по любові. Тут пригадується староеврейські жінки — Юдита, Дебора.

²⁾ Ibid. (Давне й нове), стор. 58. Порівн. церк.-слов. текст кн. Товита: „Тайну цареву добро хранити, дѣла же бжія открывати славно“. Цікаво, що цими словами починається Софронієве життя пр. Марії Єгипетської, що його так високо цінував Франко. „Між — — — ніби безбарвними та нудними продуктами церковного письменства стоять — — — такі віковічні взірці новелістики та психологічного майстерства, як многи легенди (про Марію Єгипетську, Олексія чоловіка Божого, Евстахія Планиду, Маріва, Віталія й т. н.)“ (Зап. Наук. т-ва ім. Шевч., т. LXVII, бібліографія, стор. 21). Порівн. Франко „Бібліографічна рідкість. (Житіє пр. Маріи Єгипетск. Списано Софроніємъ, патріархомъ іерусал.)“ — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. VI (1895 р.), стор. 1—4. Мабуть, через це життя й той афоризм з Товитової книги, що його подано вище, став у полі Франкової уваги.

³⁾ Див. у кн. „Давне й нове“, відділ „Притчі“, ч. III. В „монологі атеїста“ Ех nihilo, що його написав Франко р. 1885, він значно використовує біблійний матеріал, але ставить до нього негативно. (Монолог надруковано в 5 кн. „Життя і Революція“ р. 1926).

Відзначимо тут Франкову поетичну обробку легенди про Арота й Марота, дарма що цей сюжет узятो і не з Біблії. Франко так формулює суть сюжету в „Покажчику легендових і казочних мотивів“ у текстах старозаповітних апокрифів, що їх надрукував Франко в томі I-ім „Пам'яток укр.-руськ. мови й літ-ри“: „Арот і Марот — ангели, зіслані на землю судити людей, напилися вина і від жінки, що прийшла до них за справою, зажадали нечесного діла; та жінка та, діставшись до Бога, виявила їх поступок, і Бог зробив її денницею, а їх завів залізним ланцюхом за ноги в Вавилоні, де будуть висіти до суду“¹⁾. За джерело, що з нього це оповідання опинилося в Житті св. Теодора Едеського та в інших грецьких і слов'янських пам'ятках, є чотири промови грецького письменника, спочатку царя, а потім ченця, Івана Кантакузена проти Мохаммеда. „Відки взяв Кантакузен се оповідання, котре він вкладає в уста Магометові, не звісно; Грінбаум догадується, що взяв його з якогось коментарія до Корана. В Корані згадується справді ангели Арот і Марот, але отсего оповідання нема. Натомісць воно знаходиться в одному із жидівських Мідрашів. Гаммер-Пургштаєль, Віндішман, Делягард та інші орієнталісти схиляються до того, щоб признати сему оповіданню перське джерело“²⁾.

Все це порівнюючи — дрібниці. Важливе-ж є те, що Біблія дала Франкові багатющий запас мотивів і образів, щоб художньо оброблювати його власні переживання й таємні думи. В хронологічному порядку ті вірші, що їх оформлено біблійними мотивами й образами, стоять такі: 1, Смерть Каїна (1889 р.); 2, „На р'вках Вавилонських, тамо с'дохом“, порів. псал. 136 (20. XI 1901); „Гласъ вопіющаго въ пустыни“, порів. Ісайї 40, 3 (1902); 4, Мойсей (1905); 5, „Блаженъ мужъ, иже не иде на совѣтъ нечестивыхъ“, порів. псал. 1 (1906); 6, Блюдитесь отъ б'са полуденнаго, порів. псал. 90,6 (1907).

Останні вірші написано з відтінком жарту. Поет у літню, гарячу пору опівдні зустрічається з молодою жінкою; зустріч нагадує йому „колишню любов“, і він не може позбутися вражіння цієї зустрічі. „Оттак,— робить він висновок,—

із мене без путя
Закпив собі південний біс“³⁾.

Було-б дуже цікаво порівняти спосіб використовувати біблійний матеріал у цьому творі з способом використовування того-ж матеріалу в Шевченка в деяких його творах, але це виходить за межі нашого завдання.

¹⁾ Пам'ятки, т. I, стор. 365. ²⁾ Ibid., стор. 79.

³⁾ Про „б'са полуденнаго“ читаємо в псалмі 90, ст. 6 (за грец. текстом LXX-ти I, значить, церк.-слов'янським), але Франкові мотив його поезії підказали, без сумніву, такі слова з „акафіста чесному кресту“ (в львівському виданні 1872 р.): „Радуй ся полудню спасеніе отъ б'са полуденнаго прельстившаго въ раи въ полудне“. Франко наводить ці слова в тім місці своєї передмови до I-го т. „Апокрифів і легенд“, де він відзначає „натяки на апокрифічні оповідання“ в акафістах. (Пам'ятки укр.-руськ. мов і літ-ри т. I, стор. XXXI).

Решту речей написано в тоні глибоко серйозному. „Я рабом уродився та я рабом і умру“— оце та гірка думка, що просякає вірш „На р'вках Вавилонських“. „Глас вопіючого въ пустынн“ сюжетом своїм нагадує Пушкінового „Пророка“. І там. і тут мова про той момент, коли людське життя переломлюється надвоє: заглиблений, як і більшість із нас, у турботи та клопоти свого обивательського життя, він кидає й господа, й родину, й свої звичайні справи,— і всі свої сили неподільно віддає тій справі, що до неї він є покликаний. Сталося це за три дні перед одруженням нашого героя. Він жав пшеницю. Було опівдні. І ось, коли він „спочити сів під дубом“, „враз почув він голос невимовний, що душу розворушує до дна“.

„Заким ще ти почав ся в лоні мами,
„Я знав тебе; заким явивсь ти в світ,
„Я призначив тебе перед царями
„Й народами нести мій заповіт“.

Юний пастух одмовляється від високого й відповідального покликання, признаючись, що він — „простак убогий, молоде хлоп'я“:

Хто стане слово слухати невчене,
Кого наверну, розворушу я?

До того-ж він — людина грішна. А голос — у відповідь: отак нікого не навернеш ти —

На вітер будеш мій глагол метати,
Проповідати будеш ти глухим;
Де станеш ти, ніхто не схоче стати,
Що похвалиш, всім видасться лихим.

Очевидячки, так буде, коли вважати на безпосередній вплив пророка на маси: його голос буде „гласомъ вопіючого въ пустынн“. Але посеред цієї інертної маси знайдуться не аби-які одиниці, „вибрані, борці“— і на них вплине сила надхненного пророчого слова:

Тобою я навчу їх відркатись
Життя і світа для високих дум,
Сучасних нужд,— погорди не лякатись,
У світлу ціль зостріливши весь ум.

А що-до твоєї молодости, гріховности, кволости твого серця, то „вір тільки моїй силі“, і „серце в тобі я скріплю слабе“:

Ось твоїх уст я пальцем доторкнуся
І вложу в них своїх глаголів жар.
І наострю твій слух, щоб, як озвуся,
Ти чув мій голос, наче грім із хмар.

Отже — йди! „від отсеї хвилі ти мій. Про все, чим досі був — забудь! Усе покинь“!. І перелім стався:

Я ниць упав: „О, чую, Пане, чую!“
 І серп я кинув, і пшеничний стіг,
 І батьків дім, невісту молодую,
 І відтоді не бачив більше їх¹⁾.

Р. 1885-го Драгоманів, що вступив був до літературного підприємства, яке, як незабаром виявилось, зовсім не відповідало ні його поглядам, ба навіть його гідності, згадує з цього приводу перші слова 1-го псалми „Блаженъ мужъ, иже не иде на совѣтъ нечестивыхъ“ і в навчання своєму кореспондентові Франкові та його політичним однодумцям додає: „Я думаю, що не буде з Вас добра ні в літературі, ні в політиці, поки Ваші прогресисти не зарубають собі на носі цього псалма!“²⁾ Чи зарубав це собі на носі Франко так виразно й дошкульно, що не міг забути вчителевої нотації, чи так склалися обставини його власного життя та діяльності, але більш, як через двадцять років він написав вірша на мотив тих слів, що колись нагадав йому Драгоманів...

Найкраще з усього, що написав Франко на біблійні мотиви, звичайно, дві його поеми — „Смерть Каїна“ та „Мойсей“. Саме в них він висловив свої заповітні думки. В них змальовано людей, що пережили глибоку кризу. „Чуття, великая любов — ось джерело жизни“ — отакий підсумок усіх життєвих зрушень і спроб Каїна³⁾. А Мусій у наслідок пережитої кризи збагнув, що „не в матеріальному добрі, не в розкошах та достатках той рай і щастя, а у вічному, невпинному шуканні ідеалу, в неситості духа —

Ось де ваш обітований край,
 Безграничний, блистячий,
 І до нього ти людям моїм
 Будь проводир незрячий“.

¹⁾ Порівн. біблійні оповідання про покликання до пророчого служіння Амоса (Амос 7, 14—15), Ісайї (розд. 6) та Єремії (розд. 1).

²⁾ Листув. І. Франка і М. Драгом., лист № 73.

³⁾ Акад. С. Єфремов, Ів. Франко, вид. 2, стор. 217. Порівн. Франко „Із книги Кааф“ таку терцину:

Пророцький дар у тебе мій на те,
 Щоб иншим край обцяний вказав ти,
 А сам не входив у житло святе.

Слово Кааф у перекладі з єврейської мови визначає збірник. Цим іменем називається невеличка давньо-руська пам'ятка, що складається з запитань і відповідей змістом із Мусієвого П'ятикнижжя. Див. акад. Істрина „Зам'ячання о составъ Толк. Пален. Гл. IV. Книга „Кааф“ — Извѣстія Отд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ 1897, т. II-го кн. 4, стор. 845—905. Франкові терцини до змісту цієї книги близько не стосуються.

Про Каїна Франко згадує, окрім поеми про „Смерть Каїна“, в одному з своїх „тюремних сонетів“:

І Бог поклав клеймо на груди Пилата,
 Життя, смерть, тіло й дух його прокляв
 Гірш Каїна, бо Каїн, вбивши брата,
 Не мив рук з крові, винним чувсь, тікав.

Ми не розглядатимемо докладно цих Франкових поем ні з боку їхнього змісту, ні з боку генеу, ні з боку їхньої художньої вартости, бо це зробили інші дослідники ¹⁾. Нагадаємо тільки те, що сам Франко говорить про генезу своїх поем.

„Цікавий я дуже, — пише він до Драгоманова в листі з 20. III. 1889, — що Ви скажете про Каїна. Він сидів мені в мозку ще від часу, коли я перекладавав Байрнового Каїна, і тільки торік я осилив якось цю жидівську легенду, домішавши до неї шматок легенди про Фавста, котрий з вершин Кавказу оглядав рай. З обробкою — сміло скажу — намучивсь я щиро: цілість перероблював два рази з ґрунту, так що з первісно написаного ледве чи осталося нетиканих зо 200 віршів — деякі часті перероблював і три й чотири рази, майструючи зовсім на холодно, по столярськи. Боюсь, що багато слідів того майстрування осталося видно“ ²⁾. Що-до „Мойсея“, то Франко, зазначивши ті місця з Біблії, що були за головне джерело поеми, додає до цього, що „в однім випадку“ він „покористувався також грецькою мітологією, а власне в згадці про Оріона“. Право використати міт про Оріона в поемі на біблійний мотив Франко бачить у тому, що „міт про Оріона зрештою не чужий також єгипетській та гебрійській традиції“ ³⁾. Та хоч-би які були справді джерела, що з них покористувався Франко, творячи свої поєми, цих поєм, принаймні, таких, які ми маємо тепер, не було-б, коли-б Франко не використав головного свого джерела — всього того, що він сам пережив, передумав і глибоко відчув. Поєми Франка — це частини його власної душі...

III.

Після всього сказаного для нас не буде несподіваною та увага, з якою Франко вишукував сліди єврейських впливів у середньовічній і пізнійшій європейській літературі, надто давньоруській. Вплив цей ішов двома головними шляхами. Насамперед — через християнство. Що європейська література розвивалася під дужим впливом християнства — про це досить тільки нагадати, але й саме християнство чималою мірою було „твором орієнтальним“, а в складі його орієнтальних елементів на головному місці стояли елементи

¹⁾ Окрім допіру зазначеної монографії акад. Єфремова, нагадаємо передмову М. Зєрова до „Поєзій Ів. Франка“ (вид. Книгоспілки, К. 1925), П. Филиповича „Генезис Франкової легенди Смерть Каїна“, вид. „Слово“ К. 1924, і з деякими змінами — в книжці „З новітнього укр. письменства“, 1929, про „Мойсея“ — М. Гордієвського „Мойсей — поєма Ів. Франка“. Одеса, 1926.

²⁾ Листув. І. Франка і М. Драгоманова, стор. 291—292.

³⁾ Див. передмову до 2-го вид. „Мойсея“. — Хоч і не на своїм місці, але додамо тут із спогадів С. О. Єфремова про Ів. Франка, що Франко р. 1903-го був зацікавлений проблемою про Bibel und Babel, „що саме тоді займали увагу культурного світу“. (Див. Література. Збірник перший. К. 1928. Вид. У.А.Н., стор. 161).

єврейського походження. „Нема сумніву, що християнство, виростаючи з жидівського пня та годуючися від самого початку соками грецької освіти, мусіло дати величезний імпульс до обміни думок між грецьким світом і жидівським, хоча початок цієї обміни зроблений був уже на пару сот літ уперед. На ґрунті християнства ця обміна, особливо в Сирії й Єгипті, мусіла бути ще більша й живіша, бо обі релігії виростили зі спільного ґрунту і мали спільну основу — Біблію. Християнські писателі перших віків залюбки користувалися жидівськими коментаріями, особливо такі вчені, як Ориген, та сирійці, як Єфрем Сирин“. Ось через що в християнських письменників можна знайти чимало того, що є й у Талмуді¹⁾.

Разом із тим, як формувалося християнство, і єврейство закінчувало процес „свого перетворення з біблійного жидівства в рабинсько-талмудичне“, при чім не можна забувати, що „сам Талмуд є не чим, як зібранням ріжних орієнтальних вірувань і поглядів, приторочених нераз ні в п'ять, ні в десять до жидівської біблійної та рабинської традиції“²⁾. І дарма що ці дві форми релігійної свідомості й життя, християнство й рабинсько-талмудичне єврейство, порвали одно з одним і пішли різними шляхами, а все-таки й згодом їхнє взаємодіяння не припиняється, зокрема ми зустрічаємося з фактами впливу єврейства на європейську, отже й на давньоруську літературу. Питання про цей вплив — не нове. „Особливо ті, хто займається дослідями над історією казок, новел та легенд, знають добре, яким важним посередником була жидівська література в мандрівці тих творів зі сходу на захід. І староруське³⁾ письменство не стояло осторонь від тих впливів, а вчені такі, як Веселовський⁴⁾, Кірпічніков, Буслаєв, Жданов і инш., частенько доторкалися їх у своїх дослідях“⁵⁾.

¹⁾ Франко, Зап. Наук. Т-ва, т. VIII (1895, 4), стор. 6 („Варлаам і Йоасаф“); т. XI (1896, 3), Бібліогр., стор. 2—4 (рец. на етюд Бараца про слово Кирила-Філософа); порів. у рец. на книгу проф. Алмазова: „Яку масу таких вірувань внесло в духове життя європейських народів християнство, що своєю чергою віссало в себе масу традицій жидівських, греко-римських, старо-єгипетських, персо-буддійських!“ (Зап., т. XIII, Бібліографія, стор. 42).

²⁾ Зап. Наук. Т-ва, т. VIII (1895, 4), стор. 6. ³⁾ Звичайний термін Франка.

⁴⁾ Франко називає Олександра Микол. Веселовського „нашим спільним вчителем та путеводником на — — — інтересним, але трудним полі, дослідів“. (Зап., т. LXXII, бібліографія, стор. 20).

⁵⁾ Зап. Наук. Т-ва, т. XI (1896, III), стор. 2 (рец. Франка на одну з статей Г. М. Бараца). А. В. Клінгерові, авторові досліді про „Сказочные мотивы въ исторіи Геродота“, Франко ставить на увагу його дуже позверхове обізнання „з багатою літературою старохристиянських та жидівських талмудичних легенд і з середньовічним письменством“; „без доброго познайомлення з цими сферами, — додає Франко, — на порівняно-історичнім возику далеко не заїдемо“. (Зап. Н. Т-ва, L, бібліографія, 12). А з приводу вказівки проф. Сумцова на „іспанську збірку XIV в. El Conde Lucanor“, складену в чималій частині з орієнтальних матеріалів, як на джерело Стороженкового оповідання про бабу, що їй чорт на махових вилах чоботи оддавав (у тій збірці є оповідання, що було,

Франко йде одним із ними шляхом. І напрямком його інтересів, і хід літературного розвитку ставили його на цей шлях. Франко звертає увагу своїх читачів на те, що „основою християнського календаря був не сам грецький, а подекуди й жидівський, єгипетський і інші“, що й собі за свою основу мали календар вавилонський¹⁾; у своєму досліді про Варлаама і Йоасафа він порівнює арабські тексти переказу з гебрейською ибн-Хісдаєвою поемою²⁾; в рецензії на публікацію проф. О. І. Алмазова „Къ истории молитвъ на разные случаи. Замѣтки и памятники“ висловлює гадку, що молитва „женѣ родити отроча“, що в ній є слова: „и соблюди Господи отъ зависти и отъ очесъ призора“, „могла повстати ще на жидівським ґрунті, де віра в „лихі очі“ була здавна розширена і нерас знайшла вираз у Талмуді і інших писаннях“³⁾; у досліді про походження сюжету про Лиса Микиту завважує, що „дуже гарні й стародавні байки та оповідання, в яких говорять звірі та дерева, маємо також у Біблії“, і при цьому додає, що „навіть в устах галицьких жидів, що не вміють читати по німецьки, він чув широке оповідання про лиса, зовсім подібне до основної повісти“ в його поемі⁴⁾; в примітці до статті Ф. Ш. про Лесінгового „Натана Мудрого“ сповіщає, що „притча про три перстні не була твором католицького манаха“, як це доводить автор статті, а що „вона була зложена коло р. 1100 якимось еспанським жидом“⁵⁾; нарешті, в своїх „Студіях на полі карпато-руського письменства XVII—XVIII в.“ Франко докладно трактує про середньовічну легенду про попа Івана і—в звязку з цим— „про греко-візантійсько-жидівські оповідання про чудеса Сходу“.

Відомо, що „исходнымъ пунктомъ западныхъ и восточныхъ сказаний объ Александрѣ Македонскомъ является греческій романъ т. н. Псевдокаллистена“⁶⁾. „Араби в VIII або IX віці, — читаємо в Франка, — переробили Псевдо-Калістена по своєму; ця переробка зробиться звісною також Іспанцям і правдоподібно іспанським жидом. Користуючись з одного боку коротеньким оповіданням Йосифа Флавія, а з другого тою арабською переробкою, оповідає французький жид Йосиф, що фальшиво закрив свою назву назвою старшого жидівського історика Горіоніда (з IX-го віку), в своїй по гебрейськи писаній історії жидів не тільки про відвідини Олександрові в Єрусалимі,

мабуть, — на думку проф. Сумцова — прототипом і наших європейських, отже й нашого), Франко висловлює жаль, що Сумцов „не дошукався дальше джерел цієї повісти“ (Зап., т. XLIII, бібліогр., стор. 36—37).

¹⁾ Ibid., стор. 35.

²⁾ Зап., т. XX, стор. 162.

³⁾ Зап., т. XVIII, бібліогр., стор. 41. У тексті покликання на M. Grünbaum'a Beiträge zur vergleichenden Mithologie aus der Hagada.

⁴⁾ Франко, твори. „Рух“, т. XXV, стор. 8 і 15.

⁵⁾ Літ.-Наук. Вісник, 1906, т. I, стор. 530.

⁶⁾ Проф. П. В. Владиміровъ, Др.-русс. литература Кіевск. періода. К. 1900, стор. 89.

але й усю фантастичну Олександрову історію за Псевдо-Калістеном з інтересними відмінами, які потім віднаходимо в європейських прозових Олександріях. Ще одну історію Олександра написав Самуель Єгуда абен Тіббон, іспанський жид із XIII в.: це мав бути переклад грецької книги Птолемея I, сина Птолемея Ляга¹⁾.

„Оповідання про походи Олександра так полюбилися жидам, що вони не тільки надали Олександрії жидівський національний кольорит, але в паралель до Олександрових пригод і чудес витворили й свої власні, національні. Так повстали записані в Талмуді оповідання про ‚Синів Мойсеевих‘ або ‚Червоних Мошків‘— щасливе й побожне плем'я, що від нетямних часів живе десь далеко, відділене від грішного світа рікою Саббатіон, що шість день у тижні кипить і кидає каміння, а тільки в суботу пливе тихо, та зате закривається густим туманом. Ті оповідання“, що їх — до речі — Франко сам чув „не раз із уст галицьких жидів-талмудистів“, тільки не вмів „сказати, чи справді і в якій саме книзі Талмуда вони записані“,— „знаходимо в IX в. у жидівського письменника Ельдада в звязку з легендою про сім (пізніше десять) поколінь жидівських що, виселившись з Палестини, осіли в якимсь далекім краю Куш, не хотіли потім вертати до Палестини і розрослися в великий народ. Нема сумніву, що Ельдад не був першим автором тих легенд і що вони повстали значно давніше на олександрійсько-жидівським ґрунті. Не даром і сам Ельдад поміщує пробуток тих щасливих і могутніх жидів в Африці повисше Єгипту. А деякі деталі його оповідання (прим. неперехідна ріка) мають собі паралелі в старших грецьких писаннях, спеціально в творі Псевдо-Палладія, вставленім у пізніші редакції Псевдо-Калістена“.

„Чи з Ельдада, чи з інших жидівських джерел, досить, що й ті оповідання про десять поколінь жидівських, про неперехідну ріку Саббатіон і про праведних ‚Синів Мойсеевих‘ за тою рікою розширилися в середньовіковій Європі. Зрештою, про ріку Саббатіон (Σαββατιχός ποταμός) говорить уже Йосиф Флавій (De bello judaico, VII, 13)²⁾“.

Відгук цих і подібних оповідань знаходимо в легенді про попа Івана.

¹⁾ Зап. Наук. Т-ва, XLI (1901, III), стор. 7.

²⁾ Ibid. стор. 9—10. Література, що на неї посилається Франко: 1) Abraham M. Tendler, Das Buch der Sagen und Legenden jüdischer Vorzeit. Stuttgart, 1845. Тендлер приводить із трактата Тамід оповідання про те, як Олександр ходив до раю. 2) M. Steinschneider, Manna. Berl. 1847 (тут — про єврейські переробки грецьких і орієнтальних оповідаць про Олександра). 3) D. Müller, Die Recensionen und Versionen des Eidad ha Dani в Denkschriften der k. Akad. d. Wissensch. philolog.-hist. Classe, Bd. 4 (Франко цитує цю працю з праці В. Істрина „Сказаніе объ Индѣйскомъ царствѣ“ в виданню: Древности. Труды слав. ком. Моск. Археол. О-ва. Т. I. М. 1895.—4) Для історії Олександра Макед. Франко користується працею Weissmann'a. Про те, як мотив про Саббатіон відгукнувся в поезіях самого Франка — див. нижче, гл. VI.

За основне джерело для відновлення цієї легенди є апокрифічний „лист Івана Презвитера“ до Емануеля, царя грецького. „В ньому знаходимо деталі, взяті з жидівської традиції; спеціально оповідання про десять поколінь жидівських і про праведних жидів, що живуть за кам'яною рікою і пісковим морем (*Z a g n e k e, De epistola, quae sub nomine presbyteri Johannis feretur. Lps. 1874*). Чи взяв автор листу ті деталі спеціально з Ельдада га-Дана, як здогадується де-хто з учених, чи може користувався тільки яким спільним з Ельдадом джерелом, то в усякім разі маємо тут факт користування жидівською традицією — факт не такий — — — трудний для вияснення в тих часах, коли жидівські вчені мали славу й повагу не тільки в Іспанії, але й у самім Римі (пор. те, що говорить допіру зазначений під рискою „Штайншнайдер про Імануеля бен Соломона Ціфроні з XIII—XIV в., про ибн-Езру бен Мейера, що вмер у Римі 1168, і инш.). Значить, не конче тут домагатися й письменного джерела, котре в усякім разі мусіло-б бути не гебрійське ані арабське, а грецьке або латинське“ ¹⁾).

В дальшій ході розвою легенди про попа Івана на заході Європи теж знаходимо сліди єврейських впливів. Так, „німецький цісар Фридрих II у листі до англійського короля Генриха III догадувався, що“ монголи — „це або потомки тих десятих жидівських поколінь, що не хотіли слухати Мойсеевого закона, або ті Гоги й Магоги, яких (по Александрії) заклепав Олександр у горах, а в такім разі, коли вони тепер вирвалися зі своїх заклепів, то їх наплив віщує близький кінець світа й прихід антихриста“. Згадка про 10 поколінь єврейських свідчить про „тісний звязок тих вістей з Александрією і з листом попа Івана“ ²⁾. Таким чином, лист цей був посередником у передачі єврейських традицій і вірувань із сходу на захід.

Іще одно спостереження Ів. Франка над єврейськими впливами в історії цієї легенди.

„У Бельського, автора звісної *Kroniki, to jest hystoryi świata*, виданої у-перве 1564 р.“, зустрічаємо „вірування в ідентичність попа Івана з королем Абіссинії“. Аналіза оповідання Бельського доводить Франка до того висновку, що „в тім оповіданні треба розрізнити дві часті: те, що оповідає Бельський сам від себе про Абіссинію, і те, що подає, як жидівські традиції. Отже, цікава річ, що в числі тих буцім-то жидівських брехень знаходимо значну частину деталей, узятих із листу попа Івана або з Александрії і тільки одну справді жидівську традицію про „червоних жидів“ що мають колись повернути весь світ на жидівську віру, деталь, яку міг чути Бельський устно від жидів у Польщі, коли не скомпонував її сам, бо

¹⁾ Ibid., стор. 13—14.

²⁾ Ibid., стор. 14. Під рискою — посилання на працю Dr. G. Oppert'a *Der Presbyter Johannis in Sage und Geschichte. Berl. 1870*.

у дальніших жидівських традиціях червоні жиди-праведники сидять за неперехідною рікою, але думки про навертання світа не мають¹⁾.

Переходимо до давньоруського письменства.

Франко уважно стежив за літературою з історії давньоруського письменства й у своїх докладних рецензіях завжди й незмінно відзначав у книгах, що він їх рецензував, ті моменти, які хоч трохи висвітлювали справу про єврейські впливи в давньоруській літературі. Так, Франко надзвичайно прихильно зустрів першу спробу єврея-киянина Г. М. Бараца, спробу відшукати „слѣдъ іудейскихъ воззрѣній въ древне-русской письменности“, а саме його етюд про „Слово Кирилла-Философа“ в IV т. „Лѣтописи истор.-филол. О-ва при Новорос. ун-тѣ“ (Одеса, 1894). Мова мовиться про слово „о небесныхъ силахъ и чего ради созданъ бысть человекъ и объ исходѣ души“. Не вдаючись „у розбір питання про авторство“, Барац намагається обгрунтувати ту тезу, що слово „стосується до жидівських традицій і поглядів“; при цьому автор забуває, що такі погляди могли потрапляти до пам'яток християнського письменства й не безпосередньо з Талмуда, але все-таки, як докладний знавець Талмуда, він приводить у своїй праці досить матеріялу дуже цінного для вчених, що звичайно не володіють жидівською мовою, і в сьому матеріялі головна вартість його праці²⁾. На жаль, дальші Барацові спроби — „Повѣсти и сказанія древне-русской письменности, имѣющія отношеніе къ евреямъ и еврейству. I. Два разсказа Кіево-Печерскаго Патерика“ (Кіевск. Стар., 1906, №№ 3 та 4) та „О библейско-агадическомъ элементѣ въ повѣстяхъ и сказаніяхъ начальной русской лѣтописи“ (Україна, 1907) — не виправдали Франкових сподівань, і він кінець-кінцем висловлює суворий присуд над Барацовими студіями. „Не вважаючи на вірний інстинкт автора шукати джерел нашої літописи в посторонніх тогочасних літературах“, його праця 1907 року „в деталях грішить фантастичністю та браком критичної методи і тою ‚дивінаторною‘ критикою, як вірно назвав її автор, ‚яка з найпростішого тексту потрафить зробити ріжними штучками те, що їй забажається“³⁾. Особливо суворо поставився Франко до того коментаря, що його дає Барац такому Несторовому повідомленню про життя пр. Теодосія: св. Теодосій мав звичай нераз потайно вставати вночі і крадькома заходити до євреїв та сперечатися з ними про Христа; він докоряв їм і допікав, називаючи їх відступниками й беззаконними і бажав, щоб його вбили за визнання Христа. Що-ж вчитав у цій відомості Барац? Річ була буцім-то така, „что какъ во время игуменства Теодосія, такъ и до и послѣ него євреевъ на Руси всячески побуждали къ массовому переходу въ христіанство, для чего прибѣгали нерѣдко къ средствамъ прямого

¹⁾ Ibid., стор. 25.

²⁾ Зап. Наук. Т-ва, т. XI (1906, 3), Бібліогр., стор. 4.

³⁾ Ibid., т. LXXX, Бібліогр., стор. 209—210.

принужденія. Естесвенно, что приневоленные крещенцы оставались втайнѣ іудеями, а при первой возможности и открыто отступались отъ христіанства... Естесвенно предположить, что у насъ вѣроотступниковъ по обнаруженіи ихъ вины отправляли въ монастыри къ духовному начальству для увѣщеванія и вразумленія. Такихъ-то, на-ружно обращенныхъ евреевъ въ христіанство, по всей вѣроятности, набралось не мало и въ Кіево-Печерской Лаврѣ, гдѣ они, надо полагать, по ночамъ сходились для совершенія молитвъ и іудейскихъ обрядовъ вѣры. И вотъ за этими-то притворными христіанами, продолжавшими скрытно оставаться евреями, блаженный Тео-досій и имѣлъ бдительный надзоръ. Не довѣряя монастырской бра-тїи, онъ вставалъ много разъ ночью и самолично тайно отъ всѣхъ исходилъ изъ своихъ покоевъ къ сосланнымъ въ монастырь для исправленія неискреннимъ конвертатамъ, препирался съ ними, укоряя и стыдя ихъ, какъ отступниковъ и измѣнниковъ христіанству, при-чемъ, дѣйствительно, рисковалъ подвергаться какимъ-либо съ ихъ стороны оскорбительнымъ дѣйствіямъ“.

Невеликихъ зусиль треба, щоб спростувати Барацові домисли: 1) „Житіє не говорить ні про яких нещирих конвертатів, а про жидів sans phrase, не говорить ні про які ‚оскорблення‘, на які міг бути наражений Теодосій при своїх нічних візитах, але про мучеництво, якого він сам бажав, у всякім разі на тій основі, що жиди були силою, були свободні, а не арештанти, інтерновані в манастирі на покуті“. 2) „Не маємо ніякого свідоцтва, щоб у старій Русі наvertsано жидів силою на христіанство, щоб у Печерськім манастирі жило більше число жидів на покуті. Все те фантастичні гіпотези, подиктовані апіорною думкою — віднайти в старій Русі релігійну нетолеранцію до жидів“. 3) „На доказ Барац цитує одну ухвалу константинопольського собору з р. 786-го про жидів, що з нечистими цілями (без примусу!) пристають на христіанство, але факти, яких йому треба, знаходить аж у Еспанії. Міг їх набрати до схочу ще й з Італії, з Німеччини, з Франції, але все це ані крихточки не доказувало-б, що так само було й у Київі“. 4) „Навпаки, маємо свідоцтва, і історичні, і літературні, з яких можемо догадуватися за існування в старій домонгольській Русі сильної пропаганди жидівства, якої основою мусіла бути дуже значна політична толеранція жидів. Пам'ятки староруської полемічної антижидівської літератури, такі, як толкова Палея та книга Кааф, свідчать про те, що наші полемісти чи то при допомогі грецьких взірців, чи безпосередньо при допомогі жидівських рабинів, дуже глибоко вникали в суть талмудичної доктрини, далеко глибоше і явніше, ніж на Заході“¹⁾.

¹⁾ Зап. Н. Т-ва, т. LXXII, відділ біографії, рецензія на етюд Бараца. Разом з Барацом перепадає в цій рецензії проф. М а л и ш е в с ь к о м у: ця „бистра голова“ своїми „дилетантськими“, мало обгрунтованими гіпотезами збив Бараца на шлях дивінаторної критики джерел. Але, рівняючи будування проф. Малишевського з Барацовими домислами, не

Питання про силу й розмір єврейської пропаганди в давній Русі Франко торкається й у рецензії на I-ий т. творів І. Н. Жданова (СПБ. 1904). На Франкову думку, Жданів „влучно опрокидає думку преосв. Філярета та Шевирева про те, що Слово о законѣ було написане з полемічною метою спеціально проти жидів. Ця думка опирається на однім маленькім уступі Слова, де автор, говорячи про відкинення Богом жидів, пише про жидів, сучасних Ісусові: „Они же нарекоша и льстеца и отъ блуда рождена и о Вельзеулѣ бѣсы изгоняща“. Філярет і Шевирев виступили з думкою, що „хули“, буцім-то Ісус був „отъ блуда рожденъ“, автор Слова о законѣ не міг вичитати ні в яким доступнім йому християнським писанню, а міг хиба устно чути її від жидівських місіонерів-фанатиків. Проф. Жданов зовсім вірно зазначає, що жидівська пропаганда в Києві за часів Ярослава не могла бути а ні така свобідна, а ні настільки сміла, щоб могла наступати з такою хулою на Ісуса, що навпаки сам автор Слова о законѣ говорить про сучасних йому жидів, що вони мовчать, і стоїть на тім, що „хулу“ ту „мусів автор вичитати десь із якогось грецького джерела“. Франко й собі висловив здивування, що Жданов „не віднайшов того джерела, хоч позволівав з рїжних сторін цитати про відносини християн до жидів у старій Русі“, і сам зазначає таке джерело: це — перша частина т. зв. Нікодимової Євангелії, інакше Acta Pilata, де „головною точкою являється обвинувачення Ісуса жидами, буцім-то він — син блудниці“. „Виходить — закінчує Франко, — що слова нашого автора з XI в. — це найстарший слід знайомости наших предків із тим апокрифом“¹⁾.

Коли справа про єврейські впливи в давньоруській літературі ніколи не виходила з поля Франкового зору, то він не міг не цікавитися такою пам'яткою, як Толкова Палея. І справді, в передмові до видання старозаповітних апокрифів, у розділі VI-му, Франко дає трактат про П. Т. Передмову підписано 9-м січня 1897 р. Отже, її складено, коли праць Істрина, Шахматова, Істоміна та Ристенка не було ще. Не дійшли до нього й праці Михайлова²⁾. Франко має діло з працями Сухомлинова, Срезневського, Жданова, Ягіча, Успенського, архім. Леонида, Кавеліна. У питанні про те, де саме повстала ця пам'ятка, Франко живовидячки схиляється на бік Тихонра-

можна не помітити, що перші є далеко тонші, елегантніші, багатші на притягнутий до діла матеріал і тому далеко цінніші. В „Записках Наук. Т-ва“ знаходимо спокійнішу й об'єктивнішу оцінку проф. Малишевського, як ученого дослідника. Я маю на увазі некролог покійного професора в XV-му томі Записок. Автор некрологу (проф., тепер акад. М. С. Грушевський), відзначивши „нахил“ Малишевського „до апріорних дедукцій, при браку фактів задокументованих“, що часом не могло не шкодити „вартості його праць“, по-при все те визнає, що деякі з цих праць „надовго заховали своє наукове значіння“.

¹⁾ Зап. Наук. Т-ва, т. LXIX (1906, 1), бібліографія, ст. 191—192.

²⁾ Див. В. П. Адріанової „Къ литературной исторіи Палея“ (Труды Киевск. Д. Академіи, 1908, 7—8).

вова, який уважав, що антиєврейська тенденція Палеї „була найсильнішим доказом на те, що Палея зложена була на Русі-Україні“. „Ми знаємо, — каже Франко, — яке важне місце займали жидівські впливи в старій Русі. Хазарське царство в Криму мало пануючу династію й старшину жидівського віроісповідання; жидівські місіонери ходили по Русі; вони грають важну роль в оповіданню літописця про хрещення Руси, а віднайдені недавно жидівські реляції про цю подію не дозволяють нам віднести наше літописне оповідання в обсяг легенд. І пізніше впливи жидівські не ослабли, як це бачимо з повстання ереси „жидовствующих“. Значить, був у старій Русі дуже живий інтерес — поборювати жидівство, живіший, ніж напр. у Візантії або в Болгарії. Певна річ, план — провести в однім творі полемічну протижидівську тенденцію через усю старозавітну історію, побити жидів свідоцтвами їх власних святих книг, був смілий на мало вченого русина. Та чому-би автором цього плану не мав бути якийсь грек, що навчився писати по церковному?“¹⁾ Що-до часу, коли з'явилася пам'ятка, то вона повстала ще перед монгольською навалою (Палея „не знає нічого про татар на Русі“), але через те, що „в найстаршій списку старослов'янського перекладу літописи Малали п. з. „Изложенія о лѣтѣхъ миру“ знаходяться вставки, яких нема в грецькому оригіналі цього твору, виняті власне з Палеї“, то звідси треба зробити висновок, що Палея „мушла вже тоді (в XII віці) бути готовою“²⁾.

Р. 1903-го В. М. Істрин надрукував у Журн. Мин. Нар. Пр. статтю під заголовком „Изъ области древне-русской литературы“. У ній він підходить „до розв'язки одної з найбільших загадок староруського письменства: де й коли була зложена т. зв. Толкова Палея?“ Звичайно, Франко не міг не відгукнутися на цю статтю. „Ріжні більш або менш умотивовані міркування доводять“ автора, — пише Франко в своїй рецензії, — „до тої думки, що цей твір був зложений не швидше, як у XIII в., не в Греції і не в Болгарії, а на Русі, що гаряча полеміка проти „жидовина“, яка червоною ниткою тягнеться через усю Палею, була відповіддю на якісь ближше невідомі нам жидівські рухи (проф. Істрин згадує про особливе оживлення жидівських месіянських сподівань у XIII в. в Польщі) і що твір, якого скелетом послужив — — — Хронограф, був зложений на північному сході від Києва, в Володимирі над Клязьмою або в Суздалі“.

Не заперечуючи проти основної тези проф. Істрина — що Т. П. була складена не швидше, як у XIII в., Франко не може погодитися на те, щоб цю пам'ятку написано було в північній Русі. „Ми знаємо, — каже він, — що Т. П. була реакцією проти сильного жидівського впливу в старій Русі, але разом і результатом того впливу, який

¹⁾ Пам'ятки укр. мови. й літ-ри, т. I, стор. XVII.

²⁾ Ibid., стор. XVIII.

будив серед інтелігенції зацікавлення до старозавітних традицій, до Йосифа Флавія, до талмудичних доктрин та оповідань (див. Кирило Турівський), і знаємо, що цей вплив був далеко сильніший і безпосередніший у південній Русі, ніж у північній, у Києві, ніж у Володимирі та Суздалі. Але проф. Істрин волить ступати на таку хитку кладку, як звістка про оживлення месіянських ідей у Польщі, ніж оперти свою конструкцію на довговічній акції й реакції в південній Русі, що однак може вияснити ту загорливість антижидівської полеміки, якою проникнута Палея¹⁾.

У праці проф. (тепер академіка) В. М. Перетца „Матеріали кь історії апокрифа и легенды. I Кь історії громника. II Кь історії лунника“ (Спб.) Франко окремо відзначає „розділ V, присвячений гебрейським Громникам та иншим ворожбитським книгам“, у додатку до якого „подано перекладом два жидівські Громники з XVI—XVII в.“ „За цей розділ і за ці тексти, — пише Франко, — належить ся щира подяка д. Перетцеві, бо пам'ятки жидівського письменства з тих пізніх часів дуже важні для студій завдяки самому становищу жидів у тодішній Європі, а при тім дуже мало вчених займається ними і мало європейських бібліотек має значніші колекції новожидівської літератури“²⁾.

Франко не обмежується розглядом чужих праць з історії єврейських впливів у давньоруській літературі, — він дещо вносить і від себе в цю царину наукових дослідів. Ми вже знаємо, що Франко працював над збиранням і видаванням апокрифів, а це, як-раз, та література, що через неї давньоєврейські перекази й вірування доходили до наших предків. „Більша часть тих апокрифів, — читаємо в Франка, — хоч написана або перероблена християнами, основувалась на старих жидівських переказах, а то й просто на Талмуді, на що вже давно звернено увагу вченими, не виключаючи й російських (Порфір'єв, Пипін, Веселовський“³⁾.

У своєму виданні апокрифів Франко, зазначаючи джерела апокрифів, старанно відзначав ті місця з старозаповітних біблійних книг, що вони були за джерело для апокрифа, а так само зазначав і не біблійні, але-ж єврейські джерела. Так, що-до „зложення імени Адамового з чотирьох сторін світа“ чи „легенд о похороні Авеля за приводом горлиці і о вбійстві Каїна сліпим Ламехом“, то він уважає, що вони єврейсько-талмудичного походження⁴⁾. Що-до апокрифічних оповідань про Мусія, то він гадає, що вони основані, між иншим, на єврейській книзі Яшар, і з неї „без сумніву взятий епізод про Замбрія“ (в єврейському тексті Мамбрія), „а мабуть також і епізод про окрух ячмінний і апокрифічні подробиці при описі єгипетських кар-

¹⁾ Зап. Наук. Т-ва, т. LXI, бібліогр., стор. 9, 12.

²⁾ Ibid., т. XLIX, бібліогр., стор. 18.

³⁾ Ibid., т. XI, бібліогр., стор. 2—4.

⁴⁾ Пам'ятки укр.-руськ. мови і літ-ри, т. I, стор. 32 та 38.

ностей“¹⁾. Перший текст книги Еноха, на його думку, був єврейський, що його складено в головній частині ще перед Різдвом Христовим, та, мабуть, часто перероблювано²⁾. В усіх цих випадках Франко спирається не на властиве вивчення єврейсько-рабинських джерел, бо вони залишилися для нього неприступні через необізнання з мовою, а на відповідну літературу. Найбільше він покликається на праці М. Grönbauм'a *Beiträge zur vergleichenden Mythologie aus der Hagadda* (Lpz. 1877) та *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde* (Leyden. 1892), И. Я. Порфирьева *Апокрифич. сказанія о ветхозав. лицахъ и событіяхъ* (Казань 1872) та *Апокриф. сказанія о ветхозав. лицахъ и событіяхъ по рукописямъ Соловецкой библиотеки* (СПб. 1877). Не нехтує Франко й відомим уже нам етюдом Г. М. Бараца „Слѣды іудейскихъ воззрѣній въ древне-русской письменности“ (Одесса, 1894).

За зразок самостійних Франкових дослідів у цій царині може бути його дослід: „Притча про сліпця й хромця. (Причинок до історії літературних взаємин старої Руси)“³⁾, сам собою надзвичайно змістовний і надзвичайно показовий для Франка, як дослідника. Тому ми на ньому зупинимось трохи докладніше.

Кирило Турівський „не згірше від тогочасних західньо-європейських проповідників любить пересипати свою проповідь притчами, барвистими порівняннями, приповідками та загадками, залюбки вживає у всіх своїх писаннях матеріялу, сказати так, фольклорного“ (136). Серед цього матеріялу на особливу увагу заслуговують дві притчі—1) про царя й бідарів у ямі та 2) про сліпця й хромця. Перша входить у склад „Слова къ Василию игумену Печерському о мирскомъ сану и о мнишенскомъ чину и о умѣ, и о души, и о покаянїи“, друга—в склад Слова „о тѣлѣ и о души и о воскресенїи мертвыхъ“ (докладніше про це сказав Кирило в формі притчі про сліпця й хромця)⁴⁾. Франко ставить собі завдання показати ті джерела, що з них Кирило брав свої притчі, і робить висновок, що джерела ці—єврейські.

¹⁾ Ibid., стор. 251.

²⁾ Ibid., стор. 64. До того, що сказано про апокрифи, додамо, що й для думи про Олексія Поповича Франко вказав, „як на можливе джерело сюжету, на біблійне оповідання про пророка Йону, киненого в море“. (Волод. Перетц, *Ще раз дума про Олексія Поповича*—Зап. Наук. Т-ва, т. CLXI—CXLIII).

³⁾ Див. *Статїи по славяновѣдѣнїю*. Вып. II. Подъ ред. орд. акад. В. И. Ламанскаго. Изд. Втор. Отдѣл. Ак. Наукъ. Спб. 1906. Стор. 129—155. Далі, як викладатиметься Франків дослід, сторінки цього видання позначатимуться не під рискою, а в тексті (в дужках).

⁴⁾ Твори Кирила Турівського вперше видав р. 1821-го Калайдович („Памятники Россійской словесности XII в.“, куди увійшло 15 творів Кирилових), повніше (понад 20 творів) акад. Сухомлинов р. 1858-го („Рукописи гр. А. С. Уварова“, т. II), у перекладі на сучасну російську мову—Євген Шершило, єпископ (а не мітрополіт, як його помилково титулує Франко й тим дає привід плутати єпископа Євгена Шершила

Відомі дві версії притчі про царя й бідарів — західня, грецька й східня, арабо-єврейська¹⁾. В грецькій версії говориться, що цар з своїм дорадником, ходячи по місті, „видѣста свѣта зарю отъ нѣкоего оконца сіяющоу, и на сію зарю зряще придоша и видѣста подъ землею нѣкое яко пещероу жилище“ (Сухомл. Ркпс. гр. Увар., II, стор. LV). Тимчасом, ибн-Хісдай „на основі арабського вірця оповідає, що цар і його везір, ходячи по місті, дійшли до місця, яке називано гноевою площею, бо там міщани звикли були викидати свій гній. Наближаючися до тої гноевої купи, вони побачили, що з її нутра било світло. Надійшовши ближше, знайшли маленький отвір, що позволяв їм заглянути до середини гноевої купи, в ній була печера“ й т. д. У Кирила мова про те, що дорадник провадить царя и „съ дщерію его, и приведе къ велицѣ горѣ, имущи многа и различна оружія, въ нейже оузрѣста зарю свѣтлу, оконце изъ пещеры исходящоу“. Франко вважає, що „образ гноевої купи жидівського автора далеко ближший до образу гори повної оружя у нашого Кирила — —, ніж образ підземної яскині в грецькім тексті“, і звідси робить висновок, що „притчу про царя й бідарів у ямі Кирило Турівський пізнав не з грецького, а жидівського джерела, в версії де-в-чому зближеній до ибн-Хісдаєвої“, причім Кирило „не зовсім добре порозумів свій оригінал“: в оригіналі була мова „про турботу, яку причинила міщанам довга злива і повінь“, а Кирило говорить у своїй версії про якийсь „мятеж“.

Яким-же шляхом єврейська версія притчі дійшла до Кирила? Франко схиляється до думки, що Кирило пізнав її „не в писанім тексті, а в усній переповідці“ (139).

Що й притчу про сліпця й хромця „взято з жидівського джерела, на це — читаємо у Франка — вказав іще 1873 р. той самий проф. Сухомлинов, що загалом поклав найбільші заслуги коло студій над цим нашим старим письменником. На засіданні Відділу рус. яз. й словесности Ак. Наук у Петербурзі в квітні 1873 цей учений

з ученим мітрополітом Євгеном Болховітіним) менський і турівський, під заголовком: „Творенія св. отца нашего Кврила, епископа Туровскаго, съ предварительнымъ очеркомъ исторіи Турова и туровской іерархіи до XIII в.“ Київ, 1880, Ст. СII + 296. Видання виготовував проф. І. І. Малишевський разом з проф. Ф. А. Терновським та пр.-доц. С. Т. Голубєвим. Нариса про історію Турова й турівської ерархії склав Малишевський. З змістом притч Кирила Турівського можна обізнатися з „Исторіи русск. словесности“ проф. Порфір'єва (ч. I) або з книги проф. Владимирова „Древн. русск. лит-ра Київскаго періода“.

¹⁾ Як повідомляє Франко, арабський витяг східньої версії опублікував проф. Фріц Гоммель у працях VII-го міжнароднього конгресу орієнталістів у Відні р. 1887-го (видає також окремо п.з. Die älteste arabische Barlaam-Version, von Fr. Hommel. Wien 1888); переробкою цієї версії був твір еспанського єврея ибн-Хісдая (нар. коло 1180, пом. 1240) п.з. „Царевич і дервіш“; р. 1890 в скороченім німецькім перекладі видав його д-р Натан Вайслоуїц з післямовою проф. Ф. Гомеля (Dr. Nathan Weisslowits, Prinz und Derwisch. Ein indischer Roman, enthaltend die Iugendgeschichte Budda's, in hebra'ischer Darstegung aus dem Mittelalter. München 1890).

звернув увагу на статтю гебраїста Перлеса, поміщену в *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthum* у випуску за лютий 1873 р. п. з. *Rabbinische Agadda in 1001 Nacht. Ein Beitrag zur Geschichte der Wanderung orientalischer Märchen*. Проф. Сухомлинов подав із тої статті текст притчі, поміщеної в 1001 ночі — і в скороченню повторив оповідання жидівської Гагадди, що мабуть послужило джерелом арабської притчі. Повний текст цієї жидівської Гагадди, з Вавилонського Талмуда гл. II¹⁾, був поміщений проф. Сухомлиновим при кінці його майстерної розвідки „Повѣсть о судѣ Шемяки“ (Сборникъ отд. р. яз. и слов., т. X, № 6). Надто в комунікаті „Два семитическія сказанія, встрѣчающіяся въ памятникахъ русской литературы“ обік згаданих виписок із статті Перлеса додано ще виписку з *Gesta Romanorum* і повторено думку того-ж Перлеса, що легенда про сліпця й хромця дуже поширена“ (139—140). Але проф. Сухомлинов „не вдавався а ні в збирання дальших варіантів притчі, а ні в аналізу тих, що були вказані Перлесом, щоб рішити питання, з яких джерел і якою дорогою дійшов до нашого письменника XII в. прототип його притчі“ (140). Франко й ставить собі завдання „по змозі посунути наперед працю“ проф. Сухомлинова.

Ми маємо три версії притчі про сліпця й хромця: 1) єврейсько-талмудичну, 2) арабську чи турецьку (1001 ночі) і 3) в *Gesta Romanorum*. Повстає питання: яку з цих трьох версій використав Кирило²⁾.

„Оповідання в *Gesta Romanorum* має будову значно відмінну від староруської притчі й від... обох семітських, та й зложено воно для ілюстрації зовсім іншої доктрини“ (141). Отже, питання, що його використав Кирило, відпадає. Версія 1001 ночі — це копія єврейсько-талмудичної версії, „де-куди яркіше підмальована, але де-куди схиблена в контурах“. Супроти оригіналів вона має один характерний для неї додаток — у постаті й ролі третього сторожа. Цього додатку в Кирила нема. Вже цього одного досить, щоб негативно розв'язати питання про те, чи користувався Кирило цією версією. Коли до цього додати те, як далеко від Кирила той край, де склалася арабська версія, те, що Кирило не знав ні арабської мови, ні турецької, нарешті, нез'ясованість, чи в XII в. Тисяча й одна ніч була вже готова в тій редакції, то для нас не може бути сумніву в тому, що Кирило не міг користуватися цією версією (141). Залишається версія єврейсько-талмудична. В ній „ми маємо всі основні точки Кирилової притчі, епічні й доктринальні: сліпець і хромець стережуть саду, лакомяться на плоди, добира-

¹⁾ Франко від львівського гебраїста д-ра Гріллера довідався, що це оповідання міститься в трактаті *Sanhedrin*, 91, гл. 2, заг. II.

²⁾ З трьох редакцій, що в них збереглася притча про сліпця й хромця в давньоруській літературі, Франко визнає за Кирилів твір найпросторішу редакцію, ту, що „надрукована в-перве в виданні Калайдовича й перекладена на нову рос. мову“ в виданні єпископа Євгена (132). Про цю редакцію й мовиться мова в дальшому викладі.

ються до них так, що сліпець несе хромця на плечах, відбріхуються, заслоняючися кожний своїм каліцтвом, і разом приймають кару так, як разом крали; а доктрина покладена в основу притчі та, що в загробному життю суд і кара впаде не на душу окремо від тіла, а ні на тіло окремо від душі, але на обое разом. Заховуючи цю саму епічну основу, Кирило Турівський де-куди розвиває її — — і в доктринальній викладі Кирило приймає головні тези Гагадди, але підчеркує дещо виразніше, головнo-ж те, що душу по смерті Бог держить у окрімному місці „сам знає де“, поки не зійде на землю, не покличе й тіла на свій суд і не сконфронтує його з душею“ (140—141).

Про близькість Кирилової притчі до єврейської традиції, окрім її епічної основи та провідної доктрини, свідчать також окремі погляди, висловлені у його коментарі до цієї притчі, а саме: 1) в Кирилової притчі проводиться та думка, що „до другого приходу Христового нема суду а ні муки для душі всякого чоловіка, що ті душі бережуться окремо десь, Бог знає де, аж до часу, коли Бог на страшнім суді злучить душу з тілом і надгородить або покарає їх разом“; пор. цю доктрину, що „зовсім відмінна від православної доктрини про митарства“, з єврейською доктриною „про переижаний стан між смертю одиниці й загальним судом по приході Месії та відновленню землі“, що у євреїв була вироблена дуже докладно й перейшла значну еволюцію вже в перших віках нашої ери¹⁾; 2) „чисто рабинське розріжнення раю від едема“ та „мабуть і толкування слова едем словом пища“; 3) той погляд Кирила Турівського, що „Бог зразу творить у лоні матери тіло чоловіка з сімени, а потім по п'ятьох місяцях творить йому душу“; порів. коментар до Псалмів у Талмудовій книзі Берахот (гл. I, лист 10а): „п'ять раз повторене борші нафші (хвали, душе моя) у Давидових псалмах відноситься до Бога й до душі, що твориться в п'яти місяці“ (144).

Окрім того, Франко звертає увагу на такі моменти, що в них можемо бачити сліди єврейського впливу:

а) „твердження, що Авель був священиком, а Каїн згрішив тим, що як не посвячений вдирався до священицького дійства“ (відгук єврейської полеміки між фарисеями й саддукеями в перших віках нашої ери); б) „таке образове речення нашого автора, як покаянням ударяти в Божі двері“; в) алегоричне толкування Адамового гріха в раю, буцім-то Адам „прежде повелѣнія вошел в святе ме-

¹⁾ Франко, користуючись працями Schürer'a, Schwally, Fr. Weber'a, P. Volz'a та инш., дає в своїй статті короткий нарис цієї еволюції. Вихідний пункт еволюції є погляд, висловлений у трактаті Bereschit robbā, гл. 12 і Ialkut Schimon Bereschit 19, менш виразно в трактаті Eruvin 54a: „всі душі померших, без ріжниць, чи добрі чи злі, по смерті тіла йдуть у теоль і пробувають там в ожиданню суду“ (143), а „в жидівській Гагадді вся притча виголошується рабіном Егудою на доказ того, що по смерті Бог аж тоді карає грішника, коли злучить душу з тілом“ (ibid.).

сто“, „изъ едема вошелъ въ рай“; г) такі кирилові цитати, як Бог сказав Каїнові: будеш стогнати й тремтіти (цих слів нема в кн. Битія), пояснюються, гадає Франко, „запозикою з жидівських Мідрашів“ (144).

„Спеціаліст у цій справі, — каже наприкінці Франко, — знайшов-би в Кирила значно більше відгуків жидівських вірувань і поглядів“, але й того, що сказано, досить, щоб зробити такий висновок: Кирило Турівський, пишучи отсю притчу, та певно не цей один раз, підлягає сильному жидівському впливові“ (144), зокрема користується єврейсько-талмудичною версією притчі. „Коли-ж надто зважимо, що, не вважаючи на згідність у будові й доктрині, версія Кирила Турівського значно різниться від жидівської і стилізацією й деякими деталями; коли зважимо далі, що початок своєї притчі Кирило Турівський майже дослівно взяв із євангельської притчі про домовитого чоловіка й його невірних виноградарів (Матв. XXI, 33—34 і Марк. XII, 1—2), а виклад притчі, який своєю чергою спричинив деякі відступлення від прототипу, взятий майже дослівно з викладу Теофілакта Болгарського на цю євангельську притчу — — —, то дійдемо до погляду, що основу своєї притчі Кирило Турівський мав по всякій правдоподібності з усної передачі від жидівських рабинів, і обробив її своїм звичаєм, держачися старших церковних взірців і черпаючи, де було можна, з готових літературних шаблонів, змінюючи при тім і саму конструкцію притчі відповідно до моралізаційної мети, яку поклав собі при писанню свого твору“ (142).

Але тепер повстає питання: звідки в євреїв узаявся сюжет, що ліг в основу нашої притчі? Щоб розв'язати це питання, Франко дає нарис літературної історії цього сюжету.

Насамперед, він підкреслює „існування двох паростей нашої притчі, а власне жидівської, яка в XII віці правдоподібно в усній передачі перейшла на Русь, і рівночасно, або пізніше, перейшла також до арабів і, дізнавши тут нової переробки, вийшла з часом у склад славної збірки „Тисяча й одна ніч“, — і західньо-європейської, яка в XIV вийшла в склад збірки „Gesta Romanorum“. Порівняння тих обох паростей показує, що вони дуже далекі одна від одної не лиш епічною канвою, але особливо основною ідеєю, світоглядом, що лежить у їх основі. Бо коли в основі жидівської притчі й її староруського та арабо-турецького відгалужень лежить думка про долю душі по смерті, про суд, відплату за земні діла, то в основі західньо-європейської притчі лежить ідея солідарної діяльності для досягнення певної цілі, ідея обопільної помочи двох нещасних. Іншими словами — мета орієнтальної притчі наскрізь спіритуальна та трансцендентальна, а мета західньо-європейської наскрізь реальна та соціальна“ (145).

Яка-ж із цих паростей старіша? та й узагалі, яке відношення між ними?

„Досить приглянутися ближше обом цим паростям, щоб переко-
натися, що, не вважаючи на всю відмінність їх будови, в них є дещо
спільне між собою. Це неначе *disjecta membra* якоїсь старшої ці-
лости“ (148), і, як таку, Франко називає „стародавній міт про Орі-
она, який, осліплений хіоським королем Ойнопіоном, одержав од Ге-
файста малого хлопця Кедаліона за поводатора, і взявши його на
плечі, пішов із ним на схід аж туди, де сходить сонце, і там від
соняшного жару відзискав назад свій зір“ (151).

„Отся стара легенда в пізніших часах мабуть вигасла в на-
родній пам'яті; Овідій у своїх *Fasti* не згадує про неї, а малюнки по
храмах, що виображували Оріона з хлопцем поводарем на плечах,
могли бути для маси незрозумілими і толкуватися, як ілюстрація
морального припису — помагати один одному в нужді. — — — Та
були інші толкування. По всякій правдоподібності власне на основі
такого малюнка полягає жидівська притча про душу й тіло, і не
даром Талмуд переносить її в сферу римської суспільності: вчений
рабин розмовляє з римським цісарем, очевидно в Римі. До Риму пе-
реносить нас і інше талмудичне оповідання (в трактаті *Aboda-Zara*
II в), де знаходимо немов пародію нашої теми. Равві Єгуда опові-
дає там іменем р. Самуїла (жив у III в. по Хр.) про великий празник,
який звичайно обходжено в Римі раз на 70 літ ось яким способом:
добре вирослого чоловіка саджали на плечі хромця, який мав на собі
„стрії Адама“ і шкіру здерту з голови Танаїта Ізмаїла (був покара-
ний смертю під кесарем Гадріяном). Вулиці, якими вони переходили,
були мощені дорогим камінням, а коли йшли вулицями, кликали
герольди, йдучи перед ними, ось як: „Пора, яку хромець (Яков па-
тріарх) напрозорочив, як пору тріумфу Ізраеля, оказалась брехнею.
Брат нашого пана (Ісава, добре вирослого) був брехуном. Хто це
бачить тепер, той бачив це, а хто не бачив сего тепер, той більше
сего не побачить“. А при кінці додавали: „Горе добре й просто ви-
рослому, коли хромець випростується“¹⁾. Це очевидно кумедне пе-
ренесення жидівських вірувань (антагонізм між Яковом-хромцем
і Ісавом, ніби-то предком усіх невірних, а тим самим і римлян) на
опис римського свята Сатурналій. Для нас важна тут символізація
боротьби між двома расами, двома світоглядами в формі двох людей,
із яких один двигає другого на плечах“ (152).

Франко на цьому не зупиняється — він шукає дальших, старі-
ших джерел нашої теми.

„Міт про Оріона належить до тзв. астральних мітів, про які
тепер майже напевне можемо сказати, що всі вони прийшли до
греків зі сходу, спеціально з Вавилону. Що-до нашої легенди, то її
виразні сліди маємо у жидів. Сузір'я Оріона називається у них

¹⁾ Під рискою Франко сповіщає, що за ці цитати він вдячний „молодому гебраї-
стові д-рові Гріллеру в Львові“.

Велетнем, а головні елементи самої легенди заховалися в оповіданнях про Самсона, що також у Талмуді називається сліпцем і йде з поводарем до палати, де відбувається банкет филистимлянів. Самсон має перед филистимлянами грати ролю блазня; жидівська назва сузір'я Оріона значить також „блазень“ або безбожник; це саме слово, як постійний епітет прикладається також до мітичного вавилонського велетня Німрода“ (під рискою — вказівка на видання 1794 р. — Heinrich Ehrenfried Waernekos, Entwurf der Hebräischen Alterthumer). (152—153).

„Так, — закінчує Франко свій дослід ¹⁾, — наша староруська притча завела нас на великий культурно-історичний шлях і показала нам, хоч у досить ще неясних рисах, один із тих каналів релігійного синкретизму, що тягнуться тисячоліттями і мов той мітичний Океанос величезним перстеном обіймають усі головні парости культурного людства, раз-у-раз нагадуючи їм, що вони культурно, духово, своїми накрасшими віруваннями й найвисшими ідеями не менше близько посвоячені, як і вузлами раси й фізичної будови“ (155). Ось через що — додамо до цього — не можна нехтувати правильною постановою й вивченням минулого, хоч-би воно було скероване й на деталі. Як-би Маркс найпильніше не вивчав фактів минулого не тільки близького, а й далекого, то ми не мали-б тих узагальнень, що становлять багатство його Капітала ²⁾...

Підсумовуючи те, що сказано в цьому розділі, ми мусимо одзначити, що справа про „вплив жидівства на наші вірування й традиції та на наше старе письменство“ стояла в центрі Франкової уваги, оскільки її скеровано на вивчення давньоруського письменства. Обізнавшись з станом цієї справи в науці, Франко зробив такі висновки:

1) „розбираючи різні пам'ятки того письменства, найчільніші російські“ (а ми додамо: не тільки російські) „дослідники все натикаються на сліди жидівського впливу“; „глухі відгуки жидівської

¹⁾ Тепер ми маємо нову працю про нашу притчу, а саме — И. П. Еремин, Притча о слепце и хромце (Изв. 2 отдел. Всесоюз. Ак. Наук, 1926 р., т. XXX).

²⁾ У болгарському „Сборникъ за народни умотворення, наука и книжнина“ (Издава Министерство-то на народното просвѣщеніе. Кн. XIII Софія. 1896), на стор. 570—620, надруковано Франкову розвідку „Притчата за еднорога й нейниятъ български вариант“. Я не мав на руках цього видання й тільки на підставі повідомлення проф. Флоринського маю змогу сказати, що в другій частині свого досліду Франко „даєть тщательного составлений разбор болгарскаго варианта — притчи объ инарогъ, обыкновенно носящаго въ ркписяхъ названіе Притчи о богатыхъ“. Що-до походження цієї пам'ятки Франко робить висновок, що Притча о богатыхъ „возникла на словянской, вѣроятно, болгарской, почвѣ“, причім „восточные элементы этой притчи соединены неизвѣстнымъ авторомъ съ христіанскими воззрѣніями и славянскими народными преданіями“. (Проф. Т. Д. Флоринскій, Критико-библиографич. обзоръ новѣйшихъ трудовъ по славяновѣдѣнію. Кіевъ, 1898, стор. 11). Як бачимо, дослідження й цієї пам'ятки завело Франка на такий привабливий для нього Схід.

місії бачимо вже в першій нашій літописі“; „про жвавість антижидівської полеміки свідчить Толкова Палея, яка разом із тим — — — подає масу жидівських традицій, етимологій, апокрифів і т. и.“; „нема сумніву, що й у інших пам'ятках нашого старого письменства, де досі шукано лише греко-візантійських взірців, при уважних пошукуваннях та порівняннях з жидівськими джерелами, головню, з Талмудом, виясниться не одно таке, що досі лишається загадковим“;

2) „звернути досліди на той бік тим цікавіше, що жидівство X—XIII віків було одним з найважливіших посередників передачі орієнтальних культурних елементів на захід, так само як у самім орієнті відіграло важну ролю посередника між старинною цивілізацією й арабами та персами“;

3) матеріали, що стосуються до цього питання, „відомі нам лиш уривками, частками і ждуть іще компетентних робітників“, і ясно, що ними можуть бути вчені, що знають мову Талмуда так само добре, як і мову нашого початкового літопису. Таких робітників ці матеріали — треба додати — чекають ще й досі.

IV.

Досі ми говорили про давнє єврейство, оскільки воно, звичайно, виходило в коло наукових і літературних інтересів Франка. Тепер перейдімо до історії євреїв нового часу. Якщо історія давньоєврейської культури й письменства цікавила Франка, головне, через їх вплив на наші традиції й вірування та на наше давнє письменство, то до історії євреїв нового часу він мав звертатися, насамперед, у звязку з вивченням народніх українських пісень: пісні з історичним змістом вимагали історичного коментаря. Але й незалежно від того, не міг Франко не цікавитися історією того народу, що чимала його частина жила цілі віки, як живе й тепер, бік-о-бік і в безперервних стосунках з українцями. Ці обонільні стосунки не завсиди були рівні, через те й матеріал, що на його підставі вони з'ясовуються, вимагає дуже обережного до нього відношення. Франко не був істориком, і даремно було-б шукати в нього вичерпливих історичних дослідів у якій-небудь справі, але коли в ході історично-літературних студій або в звязку з яким-небудь новим історичним чи літературним документом йому доводилося вдаватися до історичних довідок, то він уже заходжувався коло літератури тієї справи й намагався дошукатися найпевніших даних із перводжерел, і тоді, спираючись на аналіз тих даних, здобував найбезсторонніше й найправдивіше уявлення про справу, надто коли віки та гострота різних стосунків понавертали круг неї купи непорозумінь. Так робить він, коли йому доводиться трактувати про такі важкі моменти в історії обопільних стосунків між українцями й євреями, як єврейські погроми 1648 року, повстання Самуся, гуманська різанина.

З подій не дуже близького до нас минулого, що стосується до історії єврейства, Франко мимохідь каже про те, як євреї оселилися серед хазарів і впливали на них, а саме — в досліді „Св. Климент у Корсуні“ він вносить дві поправки в оповідання Життя Костянтина про його Хазарську місію. „Із арабських джерел ми знаємо, що жида, вигнані з Візантії, ще в початку IX в. (за халіфа Гарун ар Рашіда) прибули до хазарського краю, й уже відтоді часть хазар прийняла була жидівську віру. Значить, невірне вже те в ЖК, що жида аж коло 850 р. намовляли хазар в свою віру й що ті намови між иншим були причиною хазарського посольства до Візантії; жидівство коло 850 р. вже давно пустило коріння між пануючою верствою хазар“. Не має під собою історичної основи й оповідання Життя про успіх Костянтинівної місії¹⁾.

Переходимо до часу, ближчого до нас. Тут нас цікавить не те або, принаймні, насамперед не те, чи вніс Франко од себе що-небудь нове в науку в тих питаннях, що він порушив, а те, яких саме питань він торкався та як їх висвітлював; инакше кажучи, в центрі нашої уваги стоїть тут сам Франко, й з цього боку для нас є дуже цікаві ті слова, що ними він починає свій етюд про єврейські погроми влітку 1648 р.²⁾ „Роля жидів у історії польської окупації, чи, як поляки радше говорять, цивілізації України, не вяснена досі“ (статтю друковано р. 1911-го) „істориками України так докладно, як-би треба було хоч-би для розвіяння численних легенд та прибільшень антижидівського характеру, наложених на дійсні факти пізнішою традицією. Ця пізніша традиція знайшла собі яркий, переважно гумористичний та сатиричний вираз у думках та епізодах дум про Хмельницину, а також поважніший вираз у козацьких літописах, які силкувалися зложити цілий реєстр жидівських злочинів та безправностей, що буцім-то викликали всенародні погроми жидів літом 1648 р.“³⁾ Аналізуючи думу про єврейські утиски та єврейські погроми на Україні, яка дійшла до нас у двох значно відмінних варіантах, надрукованих у збірці Антоновича й Драгоманова, Франко

¹⁾ Коли вже зайшла мова про „Житіє Костянтина“, зазначимо, що в рецензії на статтю акад. Е. Е. Голубинського „По поводу перестрой В. И. Ламанскимъ истории дѣятельности Костянтина“ (Изв. Отд. русск. яз. и слов. Ак. Наукъ, 1907 р., т. XII-го кн. 2), Франко пропонує в тексті Житія: „Дошедъ до Корсуна научи ся ту жидовствѣй бесѣдѣ и книгамъ, осмь частіи грамматикія преложъ и отъ того разумъ боли въспрїимъ“ таку кон'ектуру: замість преложъ читати приложъ, — тоді наведений текст матиме такий зміст: Костянтин, читаючи жидівські книги, вникає в їх значіння на основі тих граматичних правил, які були вироблені грецькою граматикою, і це дозволяє йому вийти в зрозуміння також гебрейської мови“ (Зап. Наук. Т-ва, т. LXXX, бібліогр., стор. 205). У тій-же рецензії Франко завважує, що „дуже влучно обороняє проф. Голубинський оповідання Життя про відчитання гебрейського напису на т. зв. Соломоновій чаші в Константинополі“ (ibid., стор. 206).

²⁾ Франко, Студії над народними піснями. XXXIII. Хмельницина. 6. Жидівські погроми літом 1648 р. — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., т. CVI (1911, 6).

³⁾ О. с., стор. 53.

констатує, що 1) дума, особливо в варіанті, що його записав у Жаботині Тома Штангей, не носить історичного характеру: Хмельницький „не здобув города Полонного, а ні видавав наказу переслідувати жидів“, що 2) „в трактації про жидівські утиски, особливо про орендування жидами церков, відповідає радше традиції, виробленій серед українського козацтва XVIII в. в т. зв. Гетьманщині, ніж дійсному станові речей у першій половині XVII в.“, та що 3) „правдиво-поетичним інстинктом“ дума „обминає нелюдські жорстокості та надужиття панів і жидів, на які кладуть натиск реєстри козацьких літописців. Найбільше, до чого посувається жид у думі, це те, що хапає козака за чуприну, та він-же задовольняється зовсім, коли козак називає його мостивим паном. Так само дивно поетичним інстинктом дума не згадує про ті жорстокості та кровопролиття, яких жертвою впало певно не мале число поляків та жидів на Україні літом 1648 р., хоч пізніші описи тих жорстокостей сильно переборщені так само, як і цифри жертв, прибільшені мало не вдесятеро“¹⁾).

В другому варіанті думи більше розкрито „епізод утеки жидів перед козаками, не позбавлений також комічних мотивів“. Видко, цей епізод, — завважує Франко, — „дався в тямки козакам більше, як жорстокості погромів“. Та й не дивно, — додамо від себе, — бо тут страждальна роля судилася була не їм... Коли в тих частинах, де мова про єврейські утиски, думи стоять у згоді з козацькою традицією, то „комічні епізоди громадної жидівської втеки з України літом 1648 р. збереглися в пам'яті народа довго й могли вийти в кобзарські думи незалежно від козацької усної та писаної традиції про Хмельницького, бо зберегли дещо вірніше, ніж та традиція“. Що це так, то це видно з порівняння „козацьких дум з оповіданням заславського жида Натана Гановера, що в своїм творі „Яван Мецуля“²⁾ обік опису страшних погромів жидів та поляків у Немирові, Тульчині, Полоннім, Острозі та Заславі, Старокостянтиніві та Литві, опису в значній мірі переборщеного та фантастичного, полишив барвистий, доволі правдивий опис утеки заславських жидів, якої й сам був учасником і наочним свідком“. Тут обидва джерела, такі різні своїм походженням і характером, зливаються в згоді одно з одним³⁾).

¹⁾ Ibid., стор. 61, 66. Порів. CV, стор. 42. Хмельницький „спеціальної відозви проти жидів ніколи не видавав; жидівські погроми літом 1648 р. відбулися без його ініціативи, силою народньої реакції, і певно не лежали в його стратегічних планах“.

²⁾ Вперше видано р. 1653-го в Венеції давньоєврейською мовою. Потім перевидався багато разів. У перекладі на російську мову видано вдруге в Ляйпцізі р. 1883-го під заголовком: „Богданъ Хмѣльницкій. Лѣтопись еврея-современника, Натана Гановера, о событіяхъ 1648—1653 годовъ въ Малороссіи вообще и о судьбѣ своихъ единовѣрцевъ въ особенности. Переводъ съ древне-еврейскаго языка, съ предисловіемъ и примѣчаніями Соломона Манделькорна“.

³⁾ Франко, о. с., стор. 70, 72—76.

Писану козацьку традицію про єврейські утиски перед Хмельницьким подали українські літописці XVIII в. Самовидець, Граб'янка, Величко, нарешті, Лукомський, і всі вони одногосно говорять про кривди від євреїв-орендарів. Так, у Лукомського читаємо, що ляхи „православні церкви по всій Україні одні відбирали для унії, а інші замикали або орендували та запродували євреям, даючи їм таку власть і силу, щоб вони від усіх церковних обрядів брали від усякого таку данину, яку сами захочуть, а ключі церковні держали у себе“ й т. ин. Для Лукомського за джерело був літопис Граб'янки, а цей своєю чергою користувався працею польського анналіста другої половини XVII в. Веспасіяна Коховського *Appalium Poloniae climacteres*, називаючи його помилково Ваповський¹⁾. У трьох місцях свого реєстру польських та єврейських утисків Лукомський „покликається на універсал Хмельницького з липня р. 1648-го, якого докладної дати одначе не подає. Цей універсал, опублікований у Літописі Величка, має одначе всі признаки пізнього, правдоподібно самим Величком доконаного фальсифікату“²⁾. А тимчасом ми маємо певні дані на те, щоб установити, в чому саме вбачав Хмельницький головний тягар становища сучасної йому людности України: це 1) слова Хмельницького з його першого зазивного листу, виданого на-весні 1648 р., 2) лист Хмельницького до короля, писаний у червні того-ж року, та 3) промова Хмельницького до королівських послів Любовицького й Грондського в таборі біля Львова д. 29 або 30 жовтня 1655 р., передана в оповіданню Грондського. В зазивному листі Хмельницький говорить про те, що „доволі вже довгі літа ми не дбали, що нас обдертих із усякої признаки публічного права, накинено на самоволю королівських урядників, і, що найбільше, годі терпіти на визискування від жидів“³⁾. В листі до короля читаємо: „Навіть і жиди в надії на В.К. творять нам такі великі пакості, що й у турецькій неволі неможливо“⁴⁾. Але ні там, ні тут про єврейське орендування церков нема згадки. У промові до королівських послів знаходимо не дуже короткий реєстр тих утисків і кривд, що їх доводилося зазнавати українській людності, але „в тім реєстрі на першім місці стоять кривди, зазанані козаками вже в часі Хмельнищини, а між давнішими, які спричинили повстання козацтва та українського народу, й цим разом нема згадки про надужиття жидів. Це не значить, — додає Франко, — що таких надужиття не було, але в очах такого політика, яким був Хмельницький, ті надужиття були занадто підрядні супроти тих, яких допускалася польська власть та польська салдатеска“⁵⁾.

¹⁾ Ibid., стор. 55—59.

²⁾ Ibid., стор. 56.

³⁾ Ibid., стор. 60.

⁴⁾ Ibid., стор. 51.

⁵⁾ Ibid., стор. 61.

Загальний висновок, що його робить Франко, заналізувавши джерела в справі про утиски й кривди, що їх чинили українській людині євреї за Хмельницького й раніш, виклав він у такій формі: „Загалом треба завважити, що про найстрашніше на наш погляд надужиття, орендування церков жидами, найстарші джерела аж до Коховського включно не говорять нічого“¹⁾. Це ще не розв'язання справи, але, не розчистивши ґрунту від сміття, призбираного віками, не можна збудувати на ній нічого міцного. Франко взяв на себе цю попередню роботу й виконав її дуже об'єктивно“²⁾.

Р. 1897-го вийшов 1-й том „Описанія документовъ архива за-падно-руськихъ уніатськихъ митрополитовъ“ (за роки з 1470 до 1700). Франко видобув звідти епізод, що стосується до історії взаємних відносин поміж українською й єврейською людністю на території України в другу половину XVII в. Мова тут про те, як орендар млина, що належав кобринському монастиреві, єврей Іцько Фабішевич, вкупі з іншими євреями й у змові з кобринськими попами, вночі проти 9 січня 1672 р. задушив ченця-василіянина Панаса Бальцевича. Бальцевич завідував млином з розпорядження митрополита Гаврила Коленди, що екскомунікував архімандрита кобринського монастиря, єпископа Бенедикта Глинського, тимчасом, як кобринські попи стояли на стороні Глинського. Як бачимо, боротьба почалася на економічному ґрунті поміж представниками духівництва, а Іцько, орендар млина, опинився між двома жорнами, і це становище загнало його з кобринськими одновірцями на криваве діло³⁾.

До історії Самусевого повстання Франко мусів приступити в зв'язку з вивченням т. зв. „Жарта непотрібного“, історичної вірші з р. 1702-го. Його трактат про Самусево повстання є орієнтований у літературі предмету. Суворо поставився Франко до праці польського історика Фр. Равіти-Гавронського *Historya ruchów haidamackich (we Lwowie 1901)*. „Цей польський автор, хоч пише з великими претензіями на правдомовність та вичерпання історичних джерел, у своїх історичних працях, що майже всі доторкаються історії України, визначається з одного боку сліпою та завзятою україножерною тенденцією, а з другого дивоглядною безкритичністю в користуванні історичними джерелами, легковірністю до всяких, хоч-би найабсурдніших сплетень та вигадок, а рівночасно якоюсь фатальною сліпотою на такі джерела, що могли-б освітити йому історичні події правдиво“⁴⁾. Оповідання С о л о в й о в а (в XV-му томі його Історії)

¹⁾ Ibid., стор. 60.

²⁾ Порівн. про події рр. 1648—1650 роботу акад. М. С. Грушевського: Хмельниччина в розв'іті (1648—1650). Історії Укр.-Руси тому VIII частина III. Видання друге, повторне. 1922. Київ — Відень.

³⁾ Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., т. XXVII, бібліографія, 18.

⁴⁾ Франко „Жарт непотрібний“. Історична вірша з р. 1702 на історичнім тлі. Зап. Наук. Т-ва, т. CVII (1902, 1), стор. 24.

Франко кваліфікує, як „мішанину дійсних фактів і видумок, можливих у людей, необізнаних добре з місцевими обставинами правобережної України“ ¹⁾. Бажаючи змалювати правдиву картину подій, що лежать в основі вірші, за яку він узявся, Франко користується актами, виданими під редакцією й з передмовою Во л. Б. Антоновича в II-му томі III-ої част. „Архива Юго-Зап. Росії“ (Київ, 1868), а так само передмовою до актів, що „являється основною монографією про події тих часів і тої частини нашого краю, до якої відносяться публічні та приватні акти, опубліковані в тім томі“ (том присвячено „козаччині на правобережній Україні 1679—1716 рр.“). „Я, — пише Франко, — в отсій розвідці, займаючися спеціально віршею, в якій дуже недокладними натяками змальовано події несповна двох років (1702—1703), держачися в основі оповідання про них Антоновича, з покличами на його джерела, доповнюю його подекуди ширшими цитатами з актів та посторонніх джерел, відомих або невідомих нашому славному історикові“ ²⁾. І хоча в повідомленнях сучасників, напр. у листах Залуського, значну частину треба віднести на долю чуток, сплджених тривогою, а все картину змальовано страшно. Досить сказати, що коли Самусь захопив Немирів, то „весь гарнізон і всіх шляхтичів та жидів, що шукали захисту в твердині, побивано“ ³⁾.

Що-до другого діла, т. зв. гуманської різанини, то Франкові пощастило відшукати в рукописному відділі львівської бібліотеки Осолінських сучасну тій події поему польською мовою, яка дає можливість внести деякі поправки й доповнити ту картину трагічної історії, що вимальовується на підставі інших, раніш відомих джерел ⁴⁾. Серед них на особливому місці стоять мемуари василіянських ченців, насамперед, мемуар Корчинського, „який очевидцем описуваних подій не був, а списав своє оповідання — — на підставі свідoctв та поголосок, зібраних на місці від різних очевидців“ ⁵⁾. Поема, що її видав Франко, і своїм фактичним кістяком, і мотивуванням та освітленням різні згоджується з оповіданням Корчинського. „Та проте майже на кождім кроці при описі самих кривавих подій в Умані бачимо, що пише свідок, очевидець, чоловік цікавий, у якого в пам'яті лишилося багато живих деталей із тих фатальних днів. Він, очевидно, занадто молодий, займає занадто низьке становище серед діячів понурої драми, щоб міг обняти її цілість, доміркуватися її мотивів, але він бачить багато дечого і в оповіданні тих деталей не дає себе баламутити повазі о. ректора“ (Корчинського) „І преспокійно заступає його подання деталями й малюнками, суперечними з його реляцією. І власне в таких місцях його оповідання,

¹⁾ Ibid., стор. 36—37.

²⁾ Ibid., стор. 26.

³⁾ Т. CVIII, стор. 49, 51.

⁴⁾ Франко, Матеріяли до історії Колівищини. III. Польська поема про уманську різню. Зап. Наук. Т-ва, т. LXII.

⁵⁾ Стор. 26.

иноді мляве й риторичне, коли ходить о загальні погляди та характеристики, набирає незвичайної живости й барвности" ¹⁾).

На підставі даних із цієї поеми Франко зважується поробити поправки в деяких досить важливих подробицях кривавої справи.

1. „Страшна різня безоружного табору під Грековим — — — переміняється — — — на замордування двірського рахмістра Нелюбовича та неозначеного близше, в усякім разі невеличкого числа шляхтичів та жидів, яких гайдамаки захопили чи то в домі того Нелюбовича, чи то на уманському передмістю, що лежало за обсягом фортифікації“ ²⁾).

2. Розмір катастрофи.³⁾ „Автор нашої поеми хоч сам за іншими подає число вирізаних на 18 тисяч, дає одначе можливість зовсім іншої, реальнішої оцінки того числа. Оповівши, як трупи помордованих пару день лежали непохоронені, поки не зачали гнити, і як потім на розказ Гонти їх вкинено до криниці біля замку, він каже:

Bo dół na kilkadziesiąt łokci wysokości.
I ten jeszcze nie pełny od tyłu tysięcy,
Trzeba było z-za miasta trupu leżące włócey
Zwozić z pól, lasów, wody, by bye dopełniony.

„Прийнявши навіть, — міркує Франко, — що криниця була глибока не на kilkadziesiąt łokci, а на 60 сажнів, як подає Ліпоман і інші мемуаристи, — ми все-таки зрозуміємо, що більше, як 2¹/₂—3 тисячі трупів у неї не могло влізти ся, і це буде по всякій правдоподібності максимальна сума осіб, що були замордовані в Умані. Певна річ, — додає Франко, — і це була не мала катастрофа, а dokonані при тім жорстокості мусять зворушити всяке чутливе серце; але історикові, який що-року в історії натикається на сто раз більші й страшніші події, нема чого виходити з рівности й роздирати свої ризи; поперед усього-ж його обов'язок — придивитися уважно до всіх деталей події й не допускати до того, щоб гуляли на світі такі вдесятеро прибільшені цифри, скомпоновані чи то безумним переляком, чи явною тенденцією — звалити на когось не лише його власну, але свою вину“. Тимчасом, „тої вини з польського боку, здається, було далеко більше, ніж хочуть признати польські історики“. Франко розуміє полохливість одних, потурання інших відповідальних представників польської адміністрації ⁴⁾).

3. Хронологія подій. Від присяги Гонти до його з'єднання з гайдамаками зминуло — — — мало що більш, як 24 години, гайдамаки панували несповна тиждень, а не од św. Iana do Spasa, як кажуть мемуаристи ⁴⁾).

¹⁾ Стор. 27. ²⁾ Стор. 33. ³⁾ Стор. 33—35. ⁴⁾ Стор. 38. Найновіша робота про колівщину (О с. Герма й зе, Колівщина в світлі ново-знайдених матеріалів — Україна, 1924 р., кн. 1—2) зазначає помилку, що її тут зробив Франко у своїх хронологічних обрахунках. Помилка полягає в тому, що Франко „бере з поеми дати по нов. стилю, а свята рахує по старому“ (стор. 47).

Знайдуться серед Франкових праць і ще деякі матеріали що-до історії євреїв; надзвичайно, напр., цікаві є повідомлення якогось Гіцкевича в листі до приятеля, посесора Грималова, Івана Федоровича, про те, як одбувалися у Львові 19-те та 20-те березня 1848 р. Євреї брали найжвавішу участь у подіях цих днів. „Радісну співучасть у всіх верствах народу, навіть між жидами, — сповіщає Гіцкевич, — годі описати“¹⁾).

Але, — гадаю, — що все найважливіше вичерпано в тому, що досі сказано. Наприкінці, ми мусимо сказати, що Франко в своїх історичних студіях не заглиблювався в події, відшукуючи причини їх. Завдання його довідок було розчистити ґрунт, щоб констатувати факт. Виконуючи своє завдання, Франко не забував про те, що вважав за перший і головний обов'язок історика — „придивитися уважно до всіх деталей події“, щоб таким способом скласти собі правдиве про неї уявлення.

V.

Над збиранням і видаванням етнографічних матеріалів, що стосуються до українського народу, Франко працював протягом усенького свого життя, а через те, що український народ протягом коли не всього свого історичного життя, то чималого його періоду жив пліч-о-пліч з євреями, то поміж тими етнографічними матеріалами, що їх зібрав і видав Франко, є чимало таких, що підходять до нашої теми. Ми маємо на оці ті пам'ятки української творчості, в яких висловлено вражіння, що їх дістав український народ од багатовікового співжиття з своїм історичним сусідом — євреями. Не можна сказати, щоб ці вражіння були позитивного характеру, але, коли взяти в цілому весь матеріал, що сюди стосується, то від нього не повине духом злоби й зненависти; швидше чутиметься той тон легкого глуму, який часто буває звичайним між людськими колективами, змушеними силою історичних обставин до близького сусідства. Досить пригадати численні анекдоти — скажімо — українців про росіян, а росіян про українців, або навіть „калуцких“ про тульських, а тульських про „калуцких“. На цьому ґрунті виник великий цикл оповідань про т. зв. дурні народи, напр., у давніх греків про абдеритів, у німців про швабів, у болгарів про стеблівців і т. ин.²⁾ Найсуворіші думки про євреїв висловлюють деякі галицько-руські приповідки. З-поміж них є такі, що являють собою відгомін важких середньовічних обвинувачень проти євреїв, але здебільша в них узагальнюються спостереження галицьких українців над життям і побутом своїх сусідів-євреїв. У великій збірці галицько-руських

¹⁾ Франко, Причинки до історії 1848 р. Зап. Наук. Т-ва, т. LXXXVIII.

²⁾ Див. проф. Н. Ф. Сумцова, „Совр. малорус. етнографія“, Відбиток із журналу „Кіевская Старина“. Київ, 1891, ст. 33—38.

приповідок, що їх зібрав, упорядкував і пояснив Франко ¹⁾, знаходимо по-над 190 таких, що в них спеціально трактується про євреїв. Користуватися ними не важко, бо приповідки розміщено в предметовому порядку за абеткою. Але нас цікавить тут не стільки сами приповідки, скільки ті пояснення, які додає до них Франко на підставі почасти запасу свого знання про єврейство та спостережень над ним. З приводу приповідки: „Жид у католика не служить, але католика за слугу держить“ Франко каже так: „обсервація вірна, бо жида в услугах християнського мужика у нас ніхто не видав. Очевидно, службу жидів у панів наші люди властивою чорноробучою службою не вважають“, а з приводу приповідки: „на жидівські бахури мусить русин робити“ додає: „хоча русини радо йдуть на заробіток до жида, то все таки цей заробіток, особливо домашнє прислугування жидам і їх дітям, уважають собі соромним“. Приповідка „Аби жид був з неба, вірити му не треба“ дає привід до такої Франкової репліки: „не вважаючи ні на які товариські зносини, наш селянин ніколи не доходить із жидом до таких інтимних та щирих звязків, як із своїми товаришами-християнами“. Нам доведеться пригадати дещо з цих пояснень, коли ми казатимемо про художні Франкові твори... Приповідку: „Жидівські борухи править“ говорять, — пояснює Франко, — про чоловіка, що муркотить щось невиразно. Борухи від початкових слів жидівської молитви: *Woguchatu Adonaj* (Господи, помилуй нас)“. А пояснюючи приповідку „Аціба, кожух!“, що її кажуть жартома, коли хто перелякається пса й кричить, оповідає таку анекдоту: один єврей, „прийшовши до господаря і заставши його на подвір'ї, поперед усього запитав його:

— А ци дома ваш пес?

Господар відмовив, що пса нема.

— А що-ж то онде на приспі?

— Та то кожух.

Жид убезпечився, та коли пес кинувся на нього, він почав кричати:

— Аціба, кожух!

Окриком аціба або ціба проганяють пса“.

Наведених прикладів, — гадаю, — досить, щоб уявити собі характер тих приповідок, що зібрав Франко, та доданих до них його пояснень.

Франкові в бібліотеці Народнього Дому в Львові пощастило знайти в ркпсу, що правдоподібно походить із XVII ст., невідому ще досі інтермедію п. з. *Интермедіумъ жид із русиномъ*. За основу інтермедії є анекдота про те, як сперечалися русин із євреєм (або

¹⁾ Етнографічний Збірник. Видає Етнограф. Комісія Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. XXIII. Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив Д-р Іван Франко Т. II, вип. 1. У Львові 1907.

поляком), у кого більше святих, як перераховуючи їх виривали собі волосинки з голови (бороди) і як остаточно русин перемиг, бо при всіх святих вирвав своїйому противникові все волосся. Франко надрукував свою знахідку в XIII-му томі Збірника „Харьковск. Истор.-Филолог. О-ва“ (Харків 1908) і наділив текст інтермедії, як звичайно, докладною передмовою, вишукуючи в ній шляхи, щоб з'ясувати генезу того мотиву, що лежить в основі інтермедії.

Р. Келер опрацьовує мотив про німу розмову єврея й християнина на мигах, що її літературно опрацював С. Руданський у співомовці „Рабин і Запорожець“, але вона тільки посередньо й здалека звязана з темою інтермедії. А. Веселовський в „Опытахъ по исторіи развитія христ. легенды“ тільки побіжно трактує нашу анекдоту, називаючи її травестією Елевтерієвої легенди, що над її розбором і порівнянням із іншими травестіями святих мотивів працює найбільше. Тіхонравов нарешті опублікував прототип нашої анекдоти в т. III Лѣтописей русск. лит-ры з ркпсу XVII ст. і звязує його також із оповіданням про Елевтерія та 12 п'ятниць. Ів. Франко додає до цього дві народні анекдоти, надруковані в збірці Вол. Гнатюка, та покликається на аналогічне оповідання надруковане в Варшаві 1793 р. в *Magazynie anekdotów* п. з. *Wygana w sprzeczse*, де дискутує француз і еспанець, а з факту, що в дискусії згадується про час перед вигнанням євреїв із Іспанії, посуває початок анекдоти до XV ст. і робить її прототипом тієї анекдоти, що надрукував Гнатюк, та тієї інтермедії, що оголосив Франко.

„Цікаво завважити,— зазначає Вол. Гнатюк, що його словами ми передаємо зміст Франкового досліду про інтермедію,— що в вандрівці прив'язується анекдота до певних місць і націй, через що набирає почасти локальної закраски“. Саму інтермедію написано всю „чистою народньою мовою з зазначенням навіть деяких відтінків діалога, де говорить жид“¹⁾.

Багато матеріалу до нашої теми є в Франковій розвідці, присвяченій історії українського вертепу.

Франко ставив походження вертепу в генетичний звязок з ляльковим театром, і в цьому театрі, як і в інших забавках та виставах сицилійського народу, чуває „подих тої орієнтальної атмосфери, що задержалася там далеко живіше й свіжіше, ніж деінде в Європі“²⁾. Шукаючи прототипа вертепної драми, Франко звертає увагу на латинську драму XIII віку, в якій „виступають насамперед пророки Ісаія, Даніїл і Сибіля й пророкують, що Діва породить Спасителя світа; за ними йде Аарон і показує свою розцвілу палицю; далі йде Валаам на ослі й заповідає, що зійде „звізда з Якова“; виходить архієрей з купою жидів і стараються криком і кпинами зашумити Вала-

¹⁾ Див. рецензію В. Гнатюка в *Зап. Наук. Т-ва*, т. LXXXI, бібліогр.

²⁾ Франко, *До історії українськ. вертепа XVIII в.*—*З. Н. Т.*, т. LXXI (1906, 3), стор. 32.

ама; виступає св. Августин і диспутує з архієреєм, але жиди й його стараються закрити“¹⁾).

Але нас тут цікавить не еволюція українського вертепу й вертепної драми, а той етнографічний матеріал, що в ній є. Доволі відомо, що в усіх редакціях вертепної драми й саме в її комічних частинах, неодмінно виступають євреї. В IV-му розділі своєї історії українського вертепу Франко опублікував текст польсько-руської вертепної драми, списаний наприкінці XVIII в., а в V-му дав свої пояснення до тексту. В §§-ах 3, 6, 7 та 8 мова мовиться про ті сцени, де виступають євреї. „Сцена між козаком і жидом, — читаємо тут, — у нашій вертепі перервана забавною карикатурою жидівської війни. Допавши до своїх рук козацьке оружя, жид скликає інших жидів, організує з них військо, вчить його стріляти та нагрожується вирубати в пень усіх козаків. Жиди горойжаться, поки прихід козака не нагнав їм такого страху, що вони поховалися під лави“²⁾).

Франко вважає, що „ця сцена — відгук далеко давнішої гумористичної поеми, яка вийшла в Польщі р. 1606-го із *Wyprawa żydowska* на воїне. Пізніше вона часто була передрукована. Акад. Грушевський у XV т. Записок Наук. Т-ва опублікував із ркпсного співаника 1719 р: польсько-руську віршу *O wołni Żydowskiej*. Деякі строфи цієї вірші „майже дословно перейшли в текст нашої вертепної драми, хоч і в перекладі з польської на ломану руську мову“. Правда, „автор нашої драми покористувався віршою досить свobodно, впровадив на сцену забавний вибір старшини та ще забавнішу жидівську муштру і закінчив усю фарсу не так трагічно, як вона кінчиться в вірші, де один „голий служанець“ чи чура побиває жидів, втім числі й рабина, на смерть“.

„Сцена з жидівською війною в нашій вертепі мусіла дуже подобатися невибагливій публіці XVIII віку, коли в седлецькій шопці ще й досі, — пише Франко року 1906, — заховався її відгук, але вже з драматичної форми перемінений назад на епічну тай то досить уривкову“; „у шопці з Ловича заховався також слід сцени з жидівською війною і також уже не в драматичній, а в епічній формі, але там ця сцена пішла вже з іншого, пізнішого джерела, в якому до теми про жидівську війну поприставали старі мандровані анекдоти“ (§ 7).

Текст ловицької шопки Франко опублікував у польському етнографічному збірникові *Wisła*. Ще раніше в тій самій *Wiślicie* (VI, 263—278) Франко вмістив статтю п. з. *Wojna żydowska*, „в якій зібрав досить ркпсного й друкованого матеріялу для вияснення мандрівки тих мотивів, що ввійшли“ в цю сцену з війною.

¹⁾ Ibid., стор. 40.

²⁾ „Сцена, як козак розбиває жидівське ополчення, в нашій вертепній драмі звязана до купи з анекдотом про те, як жиди зо страху перед козаком видають себе за манахів. Ця сцена, — додає Франко, — й досі живе в устах нашого люду“ (§ 8).

Ми не маємо під руками „Wisly“. На щастя проф. Сумцов у нарисі „современной“ йому „малорусской этнографі“, про який ми вже згадували, присвятив сторінки, призначені для Франка (36—38), мало не цілком рефератові про ту Франкову статтю. З реферату Сумцова ми й скористуємося.

На своїй батьківщині, в Дорогобицькому повіті, Франко чув таку приповідку: „Е, чи гречка, чи не гречка, мое військо марш!“, а, як коментарі до неї, оповідання про те, як єврейське військо, побачивши гречку (гречка, очевидячки, саме тоді цвіла), вирішило, що то море. Парубок-українець каже євреям, що це — не море, а гречка. Але отаман відказав на це: „Е! чи гречка, чи не гречка, мое військо марш!“ І його військо перебрело вигадане море.

Призвичаївшись відшукувати джерело кожного оповідання, Франко зараз-же поставив запитання: а де джерело цього оповідання? Відповідь була така: можливо, що це була польська народня книжка про єврейську війну, а ця й собі могла мати за своє джерело сатиричну поему 1792 р. *Żydoswaros*, де в жартівливій формі розповідається про те, як єврейське військо розбіглося, побачивши баранів, як воно, побачивши гречку, гадало, що то річка, і т. ин. Дехто з єврейських читачів дуже ганьбили цю поему, але Франко вважає, що „поэма эта, довольно невинная по тону, безъ яркой національной вражды, интересна въ историко-литературномъ отношеніи“.

Мотиви поеми — втікати від баранів, мати гречку за річку чи за море — давніші ніж сама поема. Вони трапляються в оповіданнях, що здавна поширені в Німеччині, про швабів, шільдбургерів та інших місцевих мешканців (див. давню народню книгу *Wunderseltzame Abentheuerliche...* 1598 р., окремі її епізоди — в популярних фацеціях, що їх видано ще р. 1501-го, та в сатиричній Кірхгофовій повісті про сімох швабів *Wendunmuth* 1565 р.). Найдавніший варіант нашого мотиву — оповідання Павла Диякона про те, як військо герулів, коли його погромили лангобарди, обгорнув такий жах, що герули, вздрівши на полі льон у цвіту, подумали, що то річка.

Ось куди зайшли ми, слідом за Франком, шукаючи перводжерела для того мотиву, що дожив до початку нашого сторіччя.

„Пізніше в тій-же Вислі та в інших фольклорних часописах — читаємо в Франка, — були опубліковані ще деякі причинки до цієї теми, так що нове оброблення“ статті „могло-б довести до тривкіших і загальніших заключень, як це було можливе“ для Франка р. 1892-го. Наприкінці Франко нагадує „наше людове оповідання про жидівську війну“ (Етнограф. Збірник, VI, 231—234) та віршову переробку Ст. Руданського, де епізод про гречку ввійшов у жартливий опис подорожи жидів до Єрусалиму¹⁾.

¹⁾ Франко, До історії укр. вертепу, гл. VII, § 7.

У тому самому Франковому досліді надруковано Rozmowa między żołnierzem i żydem, що її взято з „співаника Дронжевського-Скібінського 18⁹⁹/₅₇ р.“ „Тут,—каже Франко,—пробивається тенденція—під легкою чи навіть легкокомислою формою висміяти порядки шляхетської Польщі, при яких шляхтич вояк без уйми для свого шляхетського говору може в часи супокою, без ніякої рації, так собі для капризу обідрати жида, знасилувати його жінку, змусити його до послуг і на кінці пригрозити, щоб забирався з насидженого і певно-ж на якійсь законній підставі („орендар“) занятого місця. При всій мимовільній і фарсованій коміці, якою наділив автор Розмови ролю безталанного жида, ціла фарса робить страшенно прикре вражіння й заставляє нас пережити хоч кілька хвиль у тій атмосфері повної безправности та шляхетської анархії, в якій жила Польща XVIII в.“¹⁾).

Звичайно, Франко зараз-же поставив запитання про літературні джерела Розмови, але тут йому не довелося вирушати в далекі екскурсії. „Автор змалював один із фактів, які діялися часто, були коли не на очах, то певно в устах кожного і певно в гумористичнім перевдязі були улюбленою приправою шляхетських п'яних розмов“. У нашому випадкові „руські фрази, якими підмішані промови й пісні єврея, показують, що й цим разом річ діється на українській землі, де шляхетська самоволя з давен давна найширше попускала поводи своїй фантазії“. Франко гадає, що „в старій польській літературі певно знайдеться не мало аналогічних творів, що малюють у комічнім світлі страждання жидів від польської самоволі“. При кінці 60-тих років самому Франкові пощастило прочитати в Дорогобичі рукописну польську віршу, в якій єврей малює свої пригоди від польських вояків, а відгуком цієї вірші може вважатися—так гадає Франко—ця руська людова анекдота про те, що раз у Польщі повстала конфедерація, і конфедерати, зібравшись, зайшли до корчми та питають єврея:

„— Слухай, жиде, з ким тримаєш?

Жид переляканий каже:

— Ох, з його мосці паном корольом.

— Так, то ти проти нас? А бийте жида!

Набили конфедерати жида, забрали з коршми, що їм хотілося, тай пішли. Але за яку годину приходять королівські вояки і знов питають жида, з ким тримає. Жид, іще тремтячи від недавніх побоїв, каже, що з вельможними панами конфедератами.

— Так, то ти проти короля?! А бийте жида!

Збили його, поламали, що було в коршмі, тай пішли далі. Не минула ще година, як підбігають козаки.

— Жиде, а ти з ким тримаєш?

¹⁾ Ibid., гл. VII — Зап. Наук. Т-ва, т. LXXIII, стор. 14.

— Ох, панове, не питаєте, з ким тримаю, а бийте! — відповів жид¹⁾...

Щоб повен був цей огляд, не пошкодить згадати ще, що в статті про „Короля Балагулів“ Антона Шашкевича Франко дає довідку, що назва „балагули“ „пішла від жидівського Balagule = фірман, що постійно займається фірманкою“, перевозить товари або пасажирів²⁾. Дальші подробиці наводити нема потреби, бо балагула щасливо дожила до наших днів, і серед нас мало знайдесться таких, що на своєму віку не вдавалися до послуг балагули...

І ми в своєму викладі, почавши від літ давніх, дійшли коли не до наших днів, то до днів Івана Франка. Вже в поясненнях до етнографічних матеріалів, що він зібрав, йому скрізь і всюди доводилося звертатися до сучасності. Сучасність у далеко більшій мірі відбилася в його белетристиці, і до неї ми тепер і переходимо.

VI.

Як-би я поставив собі за завдання вичерпати весь матеріал, що малює сучасне Франкові єврейство в його белетристиці та в його поезіях, то цей розділ моєї статті завбільшки перевершив-би був усі інші розділи. Для роботи в такому масштабі в мене цим разом нема ні місця, ні часу, та, на щастя, в цьому нема потреби. Головне завдання моєї праці — звести до купи матеріал, розкиданий у різних виданнях, але белетристику й поезію Франкові вже зведено до купи в збірці його творів, та їх і в літературі про Франка освітлено, порівнюючи, більше, ніж інші його праці, дарма що до цілковитого їх висвітлення ще дуже далеко. „За все своє моговековие существование,—читаємо в одного з сьогочасних критиків,—искусство не знает бездарных произведений, которые говорили бы правду, равно как ему абсолютно неизвестны и такие, которые, будучи подлинно и доконца талантливы, говорили бы ложь“³⁾. Першу половину цього афоризму можна заперечувати, але друга, гадаю, правдива: так, справжній художній твір не може говорити неправди, і коли-б художні Франкові твори стояли на однако-

¹⁾ Ibid., стор. 14, 20. „Традиція такого поводження шляхти з жидами“ була така „жива й загальна“, що вона мусіла відбитися й у польській художній літературі. Франко наводить одну сцену з драми Юлія Словацького (1809—1849) „Ксьондз Марек“ (1841 р.), де „змальовано в'їзд польського шляхтича до дому заможного жиди в Барі“, і хоч Словацький потрапив цю сцену „зіпсувати, притуманити своїми містичними туманами“, але-ж те, що в цій сцені „лишалось з реального малюнка, відразу хапає за серце, воно живе, бо вихоплене з життя“ (Ibid., стор. 21).

²⁾ Франко, „Король Балагулів“ Антон Шашкевич і його українські вірші.— Зап. Наук. Т-ва, т. LVII (1904), стор. 11, 13.

³⁾ Д. Горбов, У нас и за рубежом. Литерат. очерки. 1928. Стор. 173. Порів. те, що каже про Пушкіна критик зовсім іншого напрямку: „вдумывать он не мог, даже если бы хотел, потому что тогда его перо писало бы плохие стихи или плохую прозу“ (Гершензон, Мудрость Пушкина. М. 1919, ст. 124).

вому художньому рівні, то нам нічого було-б шукати, ми черпали-б повною жменю відповідний матеріал з першого-ліпшого його твору. На жаль, це не так. Навряд чи сперечатиметься хто, що белетристичні Франкові твори та й поезії своєю художньою вартістю аж надто не однакові, а критика не сказала ще в цій справі свого не тільки що останнього слова (останніх слів тут узагалі не буває), а нехай-би й початкового, але в достатній мірі обґрунтованого. Що правда, думки про художню вартість твору завжди бувають до деякої міри суб'єктивними, але й перебутися без таких думок не можна, тай не все в них залежить від суб'єктивного смаку — є й тут деякі об'єкти поза нормою. Але обминемо це. Досить пригадати, що ще не досліджено ні як Франко збирав матеріал, ні як він його обробляв, ні зокрема, як він komponував свої твори. Генезу їх в увагах Ів. Лизанівського ледві накреслено. А тимчасом такі дослідники, як М. Степняк „Про історію Франкової повісти Воа Constrictor“¹⁾, свідчать про те, які важливі висновки можна мати на цьому шляху, щоб розуміти й оцінити Франкові твори... За такої кон'юнктури можуть бути три виходи: або взятися досліджувати художні Франкові твори з самого дна, але-ж це праця не на один рік і не для однієї людини; або звести до купи, оскільки це можливо, весь матеріал з художніх творів Франка, який стосується до нашої теми. Це була-б, звичайно, корисна робота, але не дуже вже й нагальна, коли видавництво „Рух“ заходилося коло збірки художніх Франкових творів. Тому ми обмежимося на реалізації третього способу: обкреслимо на картині єврейського життя, що її намалював Франко, найяскравіші образи й найвиразніші штрихи та подбаємо, скільки змоги стане, найкраще схопити, як розподіляються на тій картині світло й тіні.

Франко виводить у своїх творах євреїв, малюючи головний предмет своїх думок — селянина-галичанина, а в історії цього галичанина в Франкову епоху й перед тим найвиразніше виступають такі моменти: 1848 р. — скасування панщини, коли по ній починається мобілізація земельної власності, коли власність, утікаючи з рук панів і селян, переходить до інших хазяїв; 1867 р., коли австрійська конституція, „заводячи формальну рівність усіх народів у Австрії перед законом, фактично поділила народ на пануючих і поневолених, і як раз у ролі цих поневолених опинилися бідні селяни-українці, а в ролі пануючих — польська шляхта“²⁾; початок 70-х років, коли в зв'язку з відкриттям у Галичині нафтових джерел починається справжня гарячка в їх експлуатації. Як відомо, за центр цієї гарячки став Борислав, село того самого дорогобицького повіту, де народився й зріс Франко. Знаємо ми й те, що матеріал для своїх картин брав Франко,

¹⁾ У чл. II-му Червон. Шляху за 1928 р.

²⁾ Євген Черняк, І. Франко, ботокудія й радянська Україна. — Життя й Революція, 1926, V, стор. 61.

найбільше, із власних спостережень. Ось чому він найбільше уваги віддає тому періодові в житті галицького українця, коли почалося добування нафти, й розмірно не часто звертається до часів панщини, а коли звертається, то в нього поруч із паном та кріпаком виступають євреї, але не на боці кріпаків, а на боці панів, правда, до тієї пори, поки й пани не попадають до їх рук. Такий-ось єврей-орендар у вірші „Панські жарти“.

Він з паном теж мав добру спілку,
Людей музикою у свій
Шинок заманивав: тут люди
Лишали розум, сіряки
І чоботи, дівки — вінки,
Тут війт робив громадські суди,
А жид лиш цмокав залюбки.

Чи багато років отак, чи мало минуло, а тільки раптом „у коршмі тихше стало“: хлопи постановили „присягнути від горілки“. Стривожився корчмар і біжить до пана, з ним разом і обмірковує утворене становище, некорисне для обох. Коли зненацька пан занедужав. „Треба їхати в Італію, та відки грошей учинить?“ Але, „від чого ж є жид услужний?“ І правда, Мошко ратує становище: „як лиш учув, що панству гроші потрібні, духом прилетів“, „підсунув гроші і — перо, а пан і сам не спам'ятався, як контракт з жидом підписав“. Той „обняв село в оренду“, а згодом і зовсім „закупив село“...

Протягом 30 років не перестає Франко розповідати про те, як після розкріпачення селян земля переходить од них до євреїв. Варто тільки пригадати такі речі, як „Навернений грішник“ (1877 р.: хитрий корчмар Шмило „виссав із Василя все, що далось виссати“), „Галицькі образки“ (1881 р.: „орендар вчепивсь, грунт на довг заліцитували, а газда розпивсь“, усе пропив, перевівся на ніщо й кінець-кінцем повісився), „Сам собі винен“ (1884 р.: оповідання про те, як гине Микола Прач, що його хату, оціновану зо всіма господарськими будівлями в 150 ринських, продано з торгів за 40 ринських, щоб виплатити борг Мошкові Шіндеру), „Яць Зелепуга“, „Міліонер“ теж (1887—1890), „Перехресні стежки“ (1899; див. розд. XXXIII), „Як Юра Шикманюк брів Черемош“ (1906: все майно Юри переходить до Мошка Галапаса). Надто гнітюче вражіння справляє доля Яця Зелепуги. Єврей Мендель ошукав Яця, купуючи в нього землю, викрав у нього ті гроші, що той дістав за землю, а тоді, щоб заховати злочин, підпалив Яцеву хату, поки там спав Яць твердим сном. Згоріла хата, згорів і Яць... Отже, один повісився, другий згорів, третій загинув у „ямі“ (розробляючи нафту)... Але справа не в тих страхіттях, що ними переповнено окремі Франкові оповідання про руйнацію хлопів, а в тому, з якою систематичністю переводиться операція облутування їх сітями економічної залежності, з яких уже годі виплута-

тися. Роля павуків, головне, випадає тут на долю євреїв, а ті способи, що ними переводиться операція, зводяться до того, щоб втягнути до некорисної умови, споювати, помалу збільшувати заборгованість і т. ин. Не спляються павуки й просто перед злочинами...

В усіх цих оповіданнях виступають павуки ще не найбільшого калібру. Найбільших змалював Франко в своїх найпопулярніших речах, а саме в оповіданнях „Борислав сміється“ (1878—1882) та „Воа constrictor“ (перша редакція 1878 р., друга — 1884-го, третя — 1907-го)¹⁾. Їхні постаті капіталістів-спекулянтів, Леона Гамершляга й надто Германа Гольдкремера (обидва — євреї) — загально відомі. Вони давно стали класичними в українській літературі. Тому ми на них не зупинятимемося спеціально, але, звичайно, матимемо їх на увазі, коли доведеться оглядати ту картину економічного поневолення галицького селянина, що її намальовано в Франкових творах. Картина ця гнітюча, і серед визискувачів темного селянського люду на першому плані стоять євреї. „Жиди робили, що хотіли, а повітві уряди дрогобицькі, мабуть, і рукою махнули, почувавши свою неспромогу завести в Бориславі який-небудь тривкий порядок“²⁾. І все-таки читач глибоко помилився-б, як-би на підставі допіру наведених матеріалів зробив-би висновок, що Франко негативно ставився до євреїв взагалі. Так ставитися до них не могла людина, що твердо додержувалася такого погляду:

Не в людях зло, а в путах тих,
Котрі незримими вузлами
Скрутили сильних і слабих
З їх мукою і їх ділами³⁾,

людина, що свою роботу громадську й наукову охоче провадила у співробітництві з євреями (про це мова далі). Справді, коли ми уважніше придивимося до тих тільки Франкових оповідань, де особливо яскраво змальовано, як євреї-капіталісти й спекулянти визискували галицького селянина, то й там ми побачимо цілу низку моментів, що почасти пом'якшують сумний кольорит Франкової картини, де описано, як євреї визискують хлопів, почасти доповнюють її зовсім іншими штрихами. Та-ж, насамперед, євреї остільки виступають у нього в темному освітленні, оскільки вони належать до класи капіталістів і спекулянтів. До них суворо ставиться Франко не тому, що вони євреї, а тому, що вони спекулянти й визискувачі. Але цікаво, що й цих ворогів трудової селянської маси змальовано не тільки з боку їхньої руйнівної супроти цієї маси діяльності. Франко зазирає й у душу людей-полозів, і тоді розгортається перед нами справжня трагедія: виявляється, що ці дужі люди з усіма своїми зовнішніми успіхами, є кінець-кінцем

¹⁾ М. Степняк, о. с.

²⁾ Див. творів Франка т. III-й,

³⁾ З вершин і низин, стор. 45. Див. у акад. Єфремова, о. с. стор. 179.

глибоко нещасні. Я тут маю на увазі, насамперед і головним чином, боа constrictor'a Германа Гольдкремера. Але-ж, окрім Германа Гольдкремера, Франко намалював величну постать лихвяра Вагмана (в „Перехресних стежках“, 1899 р.). Так, на мій погляд, це — велична ~~постать~~. Акад. С. О. Єфремов у своїй книзі про Франка так характеризує Вагмана: „Смерть ~~й~~ з Вагмана був звичайний собі хижак, що не дбав, хто та хто ~~заплутався~~ в його сільці. Але після одного трагічного випадку, що забрав у ~~його~~ сина, а разом і мету, щоб багатіти, Вагман усю свою спритність ~~обертає~~ на помсту людям, що були причиною синові смерті, тоб-то адміністрації ~~й~~ панству. Він складає собі навіть цілу теорію на таку тактику. Статочі в пригоді селянам, Вагман це робить зовсім не з сантиментальности, ~~але~~ хоч не з самої сантиментальности: він знає, що таким способом ~~найп~~ніше підкопує добробут своїх ворогів, а цього-ж тільки йому ~~й~~ треба було“ ¹⁾. Ні, йому треба було не тільки цього. У Вагмана вмер ~~єди~~ний син. „Парубок був так собі, гусяче повітря, — розповідає про цей випадок не хто инший, як парафіяльний галех о. Зварич, — але староста за щось хотів допекти Вагманові ~~й~~ постарався, що його сина взяли до війська“, а той „як пішов до війська, то вже більш не вернув“. Велике було батькове горе, але, як у вдачі глибокої ~~й~~ замкненої, воно виявилось в тому, що, коли минув період крайньої пригнічености, Вагман почав замислюватися над такими сторонами життя, що на них він раніше не звертав уваги. „Терплячи сам“, він „почав розуміти терпіння инших, тих, що не мають де голови прихилити, не знають, що їсти будуть завтра, не мають, що в рот вложити нині, дивляться на муку своїх дітей“. „О, — говорить він сам у інтимній розмові з иншим євреєм, товаришем своїх дитячих років, — я перед тим, яко хлопський лихвар, не мало видав такої нужди, але вона не зворушувала мене“. А тепер, сам переживши тяжке, нестерпуче горе, почав він роздумувати ~~й~~ „додумася до того, що треба вхопити палку з иншого кінця. Вперед“ він „дер і висисав хлопів, тепер“ він „обернув свою опіку на тих, що всиротили“ його, „а хлопам почав допомагати в їх біді“. Він „робив це незаметно, зичив де кому гроші на закуп по ґрунту на малі проценти, з яких потім іще більшу часть дарував довжникові, вишукував собі посередників — попів, учителів і через них зичив більші суми на закуплю панських фільварків або більших ґрунтових посіlostей для селян“. Це розповідає сам Вагман (але не забудьмо, що в інтимній, цілком отвертій розмові з иншим євреєм), але те саме каже про нього ~~й~~ о. Зварич у розмові з хлопським адвокатом Рафаловичем: тільки через таємну Вагманову допомогу Зваричеві пощастило викупити селян із боргів. З зовнішнього боку, виходить, факт стоїть твердо: Вагман був добродійником хлопів, та ще таємним, але, гадаємо, ~~й~~ внутрішній, ін-

¹⁾ Акад. С. Єфремов, о. с., стор. 142.

тимний бік справи теж доволі ясний. Може бути на першій порі по пережитому горю головним мотивом у діяльності Вагмановій і було бажання помститися на тих, хто, як гадав він, спричинився до загибелі його сина, але що-далі, то більше виступав на передній план інший мотив — бажання полегшити тяжку долю жертв чужої експлоатації, насамперед, хлопів, які все-таки й після того вважали його за багатія-лихвяра, суворого й непохитного, бо допомагав він убогим людям таємно, інакше його з'їли-б товариші з професії. Так і помер Вагман (його вбили грабіжники-інтелігенти) з репутацією п'явки, що сморкче чужу кров, і тільки такі окремі люди, як хлопський піп Зварич або хлопський адвокат Рафалович, знали, що в особі Вагмана хлопи втратили свого приятеля, та ще письменник Франко розповів своїм читачам, що навіть і поміж євреями капіталістами можуть бути справжні приятелі селянського люду, що знесилюється в лещатах експлоатації.

Але Франко малював не самих-но заможних євреїв. Без сумніву, всі Франкові читачі пам'ятають моторошну картину дорогобицького кварталу, де тулилася єврейська біднота¹⁾, моторошну найбільше тому, що вона засуджувала величезну більшість мешканців цього кварталу до передчасної духовної смерті. Приклад — мати Германа Гольдкремера. „Хоч іще молода жінка — всього їй бути 20, а хай 22 роки — то, проте, вона вже, так сказати, вросла, встряла в той тип жидівки ---, на вироблення якого складається й погане, нездорове помешкання, і занедбане виховання, і цілковита недостача людської освіти, і передчасне замужжя, і лівинство, і сотки інших причин“. Герман не пригадував собі, „щоб бачив її коли оживленою, свіжою, веселою, пристроєною, хоч на її лиці видні були сліди якої-такої краси“. Треба було мати котячу живучість, щоб виживати в такій обстанові, та зміїну викрутність, щоб знайти з неї вихід..

Одно хіба можна закинути Франкові, коли розглядати цю картину: її написано в холодних, навіть жорстких тонах. А зате якою теплотою пригріто ті сторінки, де розповідається, як хлопчика Герша, безпритульного сироту, забрав до своєї хати добродушний Іцик Шуберт і тим уратував од загибелі. А та сторінка, де розповідається, як маленький Герш із Іциком ідуть полем з своїм барахлом, належить, на мій погляд, до найкращих сторінок не тільки в Франка й не тільки в українській літературі. Вся вона, так-би мовити, „прогріта“ промінням літнього сонця й душевної доброти Іцика Шуберта... Та й взагалі Франко вмів брати м'який тон, коли йому доводилося говорити про євреїв, що не могли похвалитися достатком, хоч і жили трудовим життям. Пригадаймо хоч-би бідолаху Йойну („Полуйка“) або старого Фавеля, що з своїм розумом і досвідом на 60-му році життя був такий самий бідний, як Гава на 16-му („Гава“). Не треба

¹⁾ *Boa constrictor*, гл. I.

забувати, що, як Гоголь, що, змалювавши в особі Чичикова хитруватого дбаху, показав і те, в яких обставинах склався подібний тип, так і Франко також показав, як маленький Герш Гольдкремер обернувся на великого Германа Гольдкремера, або як Гава став спекулянтom. „Зрозуміти — значить простити“, кажуть французи. Зрозуміти — значить від крайньої суб'єктивної емоціональної оцінки людей та їх учинків піднестися до їх об'єктивної, безсторонньої оцінки,— скажемо ми. З'ясовуючи умови, за яких та чи та людина, чи буде то Гава, чи Гольдкремер, обертається на павука, торує шлях до такої оцінки.

Нарешті, мусимо ми зазначити й те, що протягом своєї літературної діяльності Франко неоднаково оцінював історичну роль галицького капіталізму, а в зв'язку з цим і представники цього капіталізму євреї виступають у нього в неоднаковому освітленні. Так головний герой оповідання „Воа Constrictor“ Герман Гольдкремер у редакції 1884-го року — „страшний ворог країни“ й її трудового люду, а в третій редакції (1907 р.) він — „безумовно талановитий підприємець та комерсант, талановитий піонер гірської справи. Він перший передбачив можливість використання земного воску й надіслав віденським хімікам зразки його; за його почином і, головне, на його акціях повстала велика дистилярня біля Дрогобича, перша в тім роді в Австрії, і здобула для бориславської нафти широкий торговий відбут на всю Європу“. Також і „ставлення Германове до робітників у первісній редакції значно ріжниться від того-ж ставлення в третій. У первісній редакції він ошукує їх, як тільки вміє (а вміє дуже добре) і у третій він, що правда, не збирається „дбати про якусь особливу безпеку робітників“, але про систему ошукування робітників, злодійську урізку заробітної платні в редакції 1907-го року нема й мови. Більш того, він доходив до такого відносно значного ступня духовної височини, як потреба виправдувати перед самим собою свою діяльність“¹⁾.

До цієї пори ми йшли в рамках тих Франкових творів, де є багато матеріалу для того, щоб намалювати негативну роль євреїв-капіталістів, великих, середніх і дрібних, у житті галицького селянства й узагалі трудового люду Галичини. Виявилось, що й у цих рамках чимало даних, що пом'якшують загальне тяжке вражіння від сумної картини, як облутують трудящий народ павуки-євреї; більше навіть — чимало даних і протилежного значіння. Але в Франка є ціла низка творів, спеціально присвячених змалюванню євреїв. Відомо, що р. 1889-го Франкові довелося тижнів з 10-ть просидіти в в'язниці (це вже третій раз за його життя). Там разом із ним сиділи й євреї, і не які-небудь, що здобули освіту або причетні до громадської роботи, а простісінькі євреї-конокради, як отой Герсон,

¹⁾ М. Степняк, о. с. — Черв. Шлях, 1928, № 11, стор. 147—148 (наведено з скороченнями).

що про нього Франко згадує в своїх „Тюремних сонетах“. Розмови з євреями-тюремними товаришами дали Франкові багато нового матеріалу для його творчості; зміст і тон цих розмов у зв'язку з особистими переживаннями (неволя, розлука з родиною) настроїли його на ліризм; сидіння в тюрмі без звичайних для Франка ділових клопотів давало багато дозвілля, — і в наслідок цього з'явилася ота низка творів із єврейського життя, просякнута найсердечнішим ліризмом. Не диво, що призбираний таким способом матеріал виформувався в невеличкі ліричні поеми, написані віршами, але й оповідання в прозі про Йоська Штерна, що поривався „до світла“, наскрізь просякнута ліризмом. І в цих поемах бачимо той самий, відомий нам, спосіб з інших Франкових творів, а саме — викриття й аналіза тих шляхів, що людину, з природи путящу, доводять до злочину. Так, у поемі „З любови“ єврей-конокрад розповідає про те, як він, уродившись, „як інші, з ясними, відкритими очима, що в них відбивалася земля й небо, та з чистим серцем, готовим розкритися до всього прекрасного на світі“¹⁾, став кінець-кінцем конокрадом, страшним ворогом селянина-хлібороба. Тюрма. Ніч. „У казні (тюремній камері) мигтить промінчик від лампи знадвору“. Германові-конокрадові не спиться. „Тихенько, мов чміль старий у траві“ брентить „він собі пісню жидівську“. Кінець її особливо вривався в пам'ять Франкові:

Гей посадив я винний сад,
Зацвів сад не на жарти;
Програв, програв я свій вік молодий,
Як той карточник в карти.

Гей посадив я винний сад,
Побили сад морози;
Програв, програв я свій вік молодий,
Мене обляли сльози.

Карточник грає й надієсь
На виграння хоч би мізерне;
Пропав задаром мій вік молодий
І більше вже не верне...

У поемці „Сурка“ Франко розповідає про ті пригоди, що випали на долю бідної молодої єврейки, малої на зріст, похилої, лицем зовсім негарної, після того, як вона завагітніла від свого хазяїна-корчмаря (дуже вже їй хотілося мати дитину!) й породила дитину: як корчмарка вигнала її з дитиною з хати, як вона блукала зимової холодної ночі, як намагалася підкинути свою дитину, як її з дитиною притулили в своїй хаті добрі люди-місцеві селяни, що їх вона раніше зовсім не знала („Страшні були вони для мене — усі здавалися п'яні — усі здавались побить жидівку, полаять“), як вона опинилася

¹⁾ Дозволю собі прикласти тут слова Макара з Короленкового оповідання „Сон Макара“.

в тюрмі. Її судитимуть, але вона не боїться суду, не боїться й присуду, аби дитина залишилася з нею. „Для неї все я готова знести, — говорить Сурка, —

Воно тепер вже більшеньке,
Уже й сміятися вміє.
Глядять, як граєсь, як дрига,
Ручками хапле за груди!
Моя ти розкіш єдина!
Ти мій пестунчик маленький!...”

Поему про Сурку написав Франко 21—28 серпня р. 1889-го „в тюрмі в самі тяжкі години, коли“ йому „здавалося, що прийдеться пропадати з гризоти. Бажалося, — пригадає він опісля в листі до Драгоманова з 15. IX. 1891 р., — віддихнути згадкою про дітей, та власне ця згадка найдужче мучила, бо бачилось їх самих, покинутих і безпомічних, мов те страчення в снігу. От тут і підвернулося оповідання конокрада Герсона про Сурку, і я взяв його живцем та й обробив віршами болгарських пісень“¹⁾.

А далі йдуть у цій низці Франкових поемок з єврейського життя оповідання про євреїв-праведників. Ось єврей, прожив десять років з жінкою, мав трьох дітей, а тоді почав замислюватися над своїм життям-буттям:

що в нім було? Біганина
За крейцерами, здирство, ошука, брехня,
А щастя — ну хоч-би година!

І за дітей страшно:

А ну-ж нашим дітям не вийде в пожиток
Неправдов нажите добро?..

До того дійшло; що наш єврей почав ходити до галеха, про книжки з ним розмовляти і кінець-кінцем найнявся на службу в селі у хлопа („У цадика“). А герой другої поеми „По людськи“ сам став хлопом, не перестаючи бути євреєм, і допіру тоді знайшов він „спокій і силу в собі“. Він, правда, розуміє, на тім шляху, на який він став, — не вся правда.

В тім спокою, в тій тиші
Дух дрібніє, мозолі тут
Наростають на душі...

У тій самій поемі є ще один праведник, старий єврей Шая Ляйб, „Много горя з малку Шая Ляйб зазнав“, але — не оглух

І не отупів у горю
Невсипущий його дух.
Жить по-людськи, щоб не тільки
Другим кривди не робити,

¹⁾ Листування Франка й Драгоманова, стор. 362.

А по змозі помагати,
 З злом раз-в-раз війну точить —
 Ось що, мов неситий голод,
 Мучило його весь вік...

Але ще й раніше 1889-го року трапляються в Франка постаті праведників-євреїв. Так, в оповіданні „Яць Зелепуга“ (1887 р.), що його ми вже цитували, поруч з лютим Менделем Шехтером стоїть Юдка Либак. „Був то чоловік не старий ще, може років на 40, але вже згорблений і поморщений, як дідусь“. Його фігура не будила симпатії, „але проте серце в Юдки було м'яке, людяне; він раз-у-раз готов був усякому помагати, поділитися останнім шматком із бідним“.

У російській літературі любив малювати постаті праведників на тлі сірого, млявого, а то й брудного, злочинного життя, Лесков, і ось яке вражіння від його картин російського життя мав один із героїв останнього роману Максима Горького „Жизнь Клима Самгина“: „Лесков, вот, в человека верил, а в народ — тоже“ (как и Чехов) „не очень“¹⁾. Про Франка можна сказати, що він вірив і в народ, і в людину, але об'єктом віри в народ був для нього рідний українсько-галицький, руський народ, а віра в людину втілювалася у художніх образах, що він брав не тільки, а може й не стільки, з рідного, скільки з єврейського оточення. Правда, свого часу, з приводу того, що в квітневій кн. журналу „Мірз Божій“ за 1895 р. видрукувано російський переклад Франкового оповідання „До світла“, єврейська критика зазначала, що 1) позитивним типом автор виставляє єврея, що перестав бути євреєм, причім 2) позитивні його риси ставить у залежність саме від того, що він перестав бути євреєм. На думку критика, звідси вже сама собою випливає думка, що автор „не вѣрить въ существованіе порядочнаго челоѵка среди настоящихъ евреевъ“. 3) „Эту мысль авторъ еще подчеркиваетъ во второстепенныхъ деталяхъ разсказа, тенденціозно выставляя только преступныхъ евреевъ и противопоставляя имъ добродѣтельныхъ неевреевъ, причемъ первые столь же неправдоподобны, какъ и вторые“²⁾. Певна частина правди в цих тезах є, й стосується вона не тільки до цього оповідання, що його розглядає критик: у „Сурці“ теж різко стоять одна проти одної дві сім'ї — єврейська й хлопська. Там — собаки, а тут — люди... Але коли взяти Франкові художні

¹⁾ Див. ч. I, гл. 4. На це місце звернув мою увагу Андрій Микол. Лесков. Цікаво пригадати, що Франко надрукував, за порадою Драгоманова, в українському перекладі, оповідання Лескова „На краю свѣта“ (Ів. Авраменко, З листування Драгоманова. Записки Істор.-Філол. Відділу УАН, кн. XVII, стор. 255). До речі (коли вже зайшла мова про російських письменників) завважмо, що в 1-му розд. оповідання „До світла“ є мотив („мама-природа не знає сантиментальности й не слухає мрій“), що живо нагадує з Тургенєва „стихотвореніє въ прозѣ“ під заголовком: „Природа“.

²⁾ Cupidus veritatis, Литература „благихъ намѣреній“ — Восходъ, 1895 г. травень, відділ „Литературной лѣтописи“, 58.

твори в цілому, то побачимо, що й між селянами трапляються такі, як один із Яцевих швагрів, а що-до євреїв-праведників, то вони навіть і тоді, як поривають з своїм оточенням, все-таки залишаються євреями. Такий є Хаїм Штенгель, такий і Шая Ляїб, а Юдко Либак — то й зовсім не поривав із тим оточенням, у якому виріс...

Кінець-кінцем виходить, що Франко хоч і дав у своїх художніх творах чимало матеріалу на те, щоб змалювати негативну роль євреїв-капіталістів, великих, середніх і дрібних, у житті трудових елементів галицького люду, але в цілому картина Франкова не є суспіль темна: там і тут виступають на ній ясні плями, не кажучи вже про те, що негативну роль євреїв у галицькому житті він не пояснює тим, що вони — євреї, і коли обурюється на євреїв-павуків, то не тому, що вони євреї, а тому що вони — павуки.

До якої міри картина єврейського життя й образи євреїв, що їх намалював Франко, відповідають дійсності, інакше кажучи: до якої міри вона правдива, — це річ складна, й розв'язання її залежить не тільки й навіть не стільки від обізнання з тією добою й тим оточенням, що їх малював Франко, хоч і це має значіння, і тут євреї могли-б сказати своє слово, скільки від того, чи переконливі художні образи Франка, а ця справа, хоч і розв'язує її кінець-кінцем читачева інтуїція, все-ж для її розв'язання, щоб мати об'єктивну основу, треба вивчити художні й літературні способи даного письменника, а Франко цього ще не має. Значить, і розв'язуватися ця справа ще колись буде. Але, як-би її й розв'язали так, що в Франкових творах не завсіди є художня, а, значить, — сказав-би я — й життєва правда, як це гадає той критик, що шукає правди, то й тоді не можна було-б одібрати в „Жидівських мелодій“ Франка того сердечного тону, яким їх написано, а саме тон, як каже давній афоризм, робить музику. Ворог єврейського народу не писав-би був у такому тоні. А коли ми до розглянутих у нас мелодій додамо ще ті, що про них мова буде ще попереду, знов-же пригадаємо ще вірші на мотиви з давньо-єврейського письменства, а так само вміння вибрати з чужоземних авторів, що писали про євреїв, такі сторінки, які збуджують у читача спочуття до цього народу, то нам доведеться включити українського поета Франка в ряд співців єврейського народу, поруч, наприклад, такого польського поета, як Віктор Гомулицький, що його найкращу річ, і саме на мотив з єврейського життя, не хто інший, як Франко, долучив до української літератури своїм чудовим перекладом.

VII.

Після того, що ми вже знаємо про Франка, нам легше буде зрозуміти його погляди на єврейську справу. Позиція, що він займав, розв'язуючи цю справу, була така, що один і, як-раз, єврейський публіцист, а саме д-р Ліпе обвинувачував його мало не в антисемі-

тизмі, а з другого боку, з боку галицько-шляхетських і галицько-попівських газет, сипалися обвинувачення в тім, що радикали (а Франко, як відомо, був організатор радикальної партії) — це „жидівські запродавці, жидівські слуги, жидівські спільники“ та мало не „рідні брати“, й що Франко „властиво є жид“, що „він властиво називався Френкель, а вихрестився тільки тоді, як мав брати шлюб з христіянкою“¹⁾.

Навсправжки Франко антисемітом не був та й не міг бути ні через склад своїх переконань, ні через характер своїх наукових інтересів і поривань, ні — нарешті — через свої особисті знайомості й стосунки. Ми вже знаємо, як живо цікавивсь Франко минулим єврейського народу та які теплі ноти він знайшов у своїх „Жидівських мелодіях“ для своїх картин-пісень про його теперішнє життя; знаємо й те, що, щоб висловити свої власні найсердечніші думи й хвилювання, йому потрібен був не тільки великий Мойсей, а й маленька, мізерна Сурка. Знаємо, як уважно він стежив за єврейськими мотивами в чужоземних літературах і як охоче перекладав з чужоземних мов саме ті історієчки, які відбивали єврейське життя, та ще не ті, що відпихали, а ті, що притягали. До того, що сказано передніше, тепер додамо, що Франко чудово переклав прекрасні вірші польського поета Віктора Гомулицького „Ель моле рахмім“²⁾ — „образок жидівського весілля на бруднім смітнику, де“ ця „обрядова жидівська пісня помалу розбурхує чуття цілої маси брудних та непочесних жидів і рівночасно розбурхує чуття самого автора“ (додамо: й викладача!), „котре й перетворює в його очах цю неприпадну дійсність в чарівний малюнок“³⁾... Знаємо ми, нарешті, й принциповий Франків погляд, що „не люди — наші вороги“, що зло — не в людях, а в тих путах, „котрі незримиими вузлами скрутили сильних і слабих“⁴⁾. У звязку з цим соціальний Франків ідеал зводиться до того, щоб усі трудящі, незалежно від своєї національності, жили, якомога, „найдостойніше з праці своєї в братстві і любові з другими також працюючими людьми“. Франко радіє з того, що робітники таких великих міст, як Львів або Краків, гадають про цілковиту перемену теперішнього ладу й докладну поправу життя всіх робучих людей, селян і міщан, русинів, поляків, жидів і всіх хто живе працею своїх рук, в бідності й недостатку“. Франко сподівається, що в Галичині „буде впорядкована явна „Громада (партія) робітницька“

¹⁾ У книжці „Хлопська бібліотека. XIV. Радикальна тактика. Ч. I. Написав Д-р Іван Франко. Львів, 1898. Накладом редакції Громадського Голосу“ див. статтю другу п.з. „Радикали й жида“.

²⁾ Українською моєю: „Боже, повний милосердя“. Цими словами, — пояснює Франко, — починається жидівська пісня по покійнику. В часі шлюбного обряду, коли одно з наречених є сирота, цю пісню співає хазен, тоб-то співак“ („Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., VI, 187).

³⁾ Франко, Із чужих літ-тур (Сучасні польські поети) — *ibid.*, т. V, 181. Переклад — т. VI, 187—190.

⁴⁾ Акад. Єфремов, о. с., 179.

з робітників руської, польської, жидівської й усякої другої в Галичині живучої народности, сільських і міських“¹⁾. У томі I-му „Матеріялів для культ. й громадськ. історії Зах. України“ надруковано „Франків проект згоди між партіями Наддністрянщини“. Там читаємо: „Взагалі будемо стояти за такими реформами політичними, котрі-би запобігли кривдженню одних країв, народностей та верстов суспільних на користь других“ (стор. 454). Це теорія. Звертаючись до Франкового життя, бачимо, що в своїй науковій і громадській діяльності він ніколи не цурався співробітництва з євреями. Він підтримував стосунки з ученими євреями-гебраїстами й звертався до них по наукові довідки (факти — передніше, в III-му розділі). Р. 1879-го й 1880-го він „в спілці з другим знайомим (з жидів) викладав економію суспільну в робітницьких кружках самоосвіти“²⁾. В спілці з Людвиком Інлендером і Б. Червенським він склав Program socjalistów polskich i ruskich Galicyi wschodniej, першу соціалістичну програму в Галичині, що мала свою цікаву літературну історію. Коли в половині вересня 1900 р. Інлендер помер, Франко присвятив пам'яті цього „чоловіка наскрізь чесного і з широкою освітою“ коротенький, але змістовний і прихильний некролог³⁾. На початку 1889 року Франко гадав у спілці з Вислоухом та Цінсером (єврей, віденський кореспондент Kurj. Lw.) „видавати газетину людоду русько-польську з ціллю на разі — вплинути на найближчі вибори“⁴⁾. Улітку того самого 1889-го року Франко, як ми вже знаємо, опинивсь у в'язниці й там нав'язав близькі стосунки з ув'язненими там євреями. Чи треба до цього додавати, що Франко завсиди й раз-у-раз обстоював цілковиту толеранцію в справах релігійних? Р. 1906-го, з приводу сторіччя першої вистави Лесінгової драми Натан Мудрий в однім із віденських театрів Франко, виконуючи давній заповіт свого, тоді вже покійного вчителя Мих. П. Драгоманова — „подати статтю про Лесінгову притчу і при тій нагоді докладніше роздивити пропаговану Лесінгом ідею релігійної толеранції“, надрукував у Літ.-Наук. Вісникові свій переклад славетної Лесінгової приповідки про три перстені, цієї класичної декларації релігійної толеранції, й поперед статтю якогось автора, що заховався за ініціалами Ф. Ш., про Лесінгову драму „Натан Мудрий“⁵⁾. Характерне для Франка те, як він ставивсь до Дрейфусового процесу та до виступів Золя в цьому процесі. Франка обурює те, що ціла „купа ріжнородних людей і часописей“ виступила в обороні уряду на тій, мовляв, підставі, що

¹⁾ М. Возняк, До соціалістичн. світогляду І. Франка — Франківськ. збірник. За загальною редакцією І. Лакизи, П. Филипівича, П. Кияниці. Стор. 172, 174.

²⁾ Матеріяли, стор. 327.

³⁾ Літ.-Наук. В., 1900 р., т. XII; порів. Єфремова, о. с., стор. 62. Чи не в спілці з Інлендером Франко викладав і суспільну економію?

⁴⁾ Матеріяли, стор. 294.

⁵⁾ Л.-Н. В., 1906, т. I, стор. 534—543.

„Драйфус є жид і вже для того мусить бути винуватий, а ті, що вступаються за ним, певно підкуплені жидами“. Виступами Золя Франко, можна сказати, захоплювався. „Своїм смілим виступом“, — каже він — Золя „здобув собі симпатію й подив не тільки всіх найліпших людей у Франції, але всіх приятелів свободи й справедливости в цивілізованім світі“, а отверті листи Золя — це „правдиві взірці могучого, гарячого красномовства, продиктовані гарячою любов'ю до справедливости й свободи“¹⁾. І, звичайно, тільки з презирством каже Франко про ті обивательські погляди, що „література і штука, вільнодумство й жиди — ось ті чотири корні сучасного зопсуття“²⁾.

Зміст тих матеріалів, що є в нашому розпорядженні, примушує нас докладніше зупинитися на Франкових поглядах на єврейські погроми. Про те, що він був рішучий і безповоротний їх ворог, багато говорити немає потреби, але в подробицях його погляди в цій справі мають особливості, які не пошкодить спеціально розглянути.

„Після звісних жидівських погромів на Україні р. 1881-го, — згадує Франко, — панувало між нашими“ (галицькими) „жидами, особливо на Підгір'ю, велике занепокоєння. Носились дивовижні слухи, тривожні оповісті, зловіщі пророкування. Жидівські людові співаки склали навіть пісні о тих фактах, то гумористично висміюючи жидівську тривогу, то наслідуючи тон давніх псалмів і благаючи Єгови о поміч“. Франкові „лучилось чути кілька таких пісень і оповідань. Особливо вразило“ його „сучасне приноровлення звісної“ йому, а через нього й нам, „вже давніше казки про кипуче море Самбатіон і пісня, зложена в жидівським жаргоні“ (Франкові, на жаль, не пощастило її записати) „з повторюваною в кожній строфі апострофою до пір'я з розбитих жидівських перин“. Отсе й були сюжети двох перших „Жидівських мелодій“ Франка.

Гадаєте, вже й побідили
Оті, що в безумнім гніві
Мордують жидів на Україні?

Ні, не перемогли, бо там, за страшенним, килучим морем Самбатіон,
живе цар наш Давид.

Він чує про нинішні кривди
І страшно ті кривди помстить —

такий є основний мотив перших віршів, а в інших од строфи до строфи брентить гірка скарга на те, що

Весь город від краю до краю —
Руїна одна, плач один!

¹⁾ Ibid., 1898 р., кн. I, стор. 131—132. Див. також *ibid.*, т. X, стор. 64, ст. „Е. Золя, його життя й писання“, т. XII, стор. 246—256 — „Виємки з останньої повісті Е. Золя *І правда*“ (в розмові дійових осіб зачеплено єврейську справу).

²⁾ Ibid., 1906, 1 — Наук. листки. I. Адам во грісіх.

Гляди-ж на тих варварів зграю,
О пір'я з жидівських перин!

Гляди, що ту нашої страти,
Що наших ту владі слезин —
Щоб Богу це все розказати,
О пір'я з жидівських перин!..

Щоб, почувши таку скаргу, потрапити висловити її зворушливо рідною мовою, — треба було мати серце, здатне обізватися живим спочуттям на сльози розгромлених євреїв..

А втім, шукати причин, приводів і винуватців єврейських погромів тільки там, звідки йшов наступ, Франко вважав (висловимо його думку словами Мих. Кост. Михайловського) „не вполнѣ согласнымъ съ требованіями какъ правды-истины, такъ и правды-справедливости“. Коли, р. 1882-го, вибухли розрухи в Росії й у Пруссії, то преса за найближчих винуватців розрухів уважала людей лихої волі, таємних агентів, що „спокійну масу народу до того намовляли“, а на кінець складали відповідальність за те, що сталося, на „невідповідний державний устрій“ у Росії. Франко ніколи не був захисником цього устрою; не заперечував він і того, що „ту і там стараються які неспокійні духи користати з проявившогося невдоволення проти жидів“¹⁾; згодом, р. 1898-го, Франко рішучіше каже про різних „тем-

¹⁾ Слова в лапках взято з статті „Питання жидівське“ в журнал „Дѣло“ за 1883 р., ч. 94. Стаття без підпису; що вона належить Франкові, засвідчує Дорошенко в своєму „Списі творів Ів. Франка“. Але про її автентичність повстають деякі сумніви: по-перше, в ній густіше, ніж в інших Франкових статтях про єврейську справу, подано факти проти євреїв; по-друге, між заходами, що їх рекомендується в цій статті для боротьби з єврейським капіталом, є такі, які важко погодити з основним демократичним Франковим світоглядом (напр., „зле робиться, що допускається жидів до рад громадських“); по-третє, цієї статті нема в книзі, що її видав Франко у Львові р. 1914-го п. з: „В наймах у сусідів. Збірник праць, писаних польською та німецькою мовами в перекладі з поясненнями та додатками автора. Том перший. Статті на суспільно-політичні теми, писані рр. 1886—1890“. Стор. XII — 1340. Але в принциповій частині стаття не суперечить справжнім Франковим статтям у єврейських справах, як це ми побачимо далі, а в тексті її трапляються характерні Франкові вислови („які неспокійні духи“, порів. у статті 1898 р. „Радикали й жиди“: „ріжні темні духи“ — там і тут мова йде про людей, що намовляють мужика проти жидів). Правда, трохи зм'якшено тон і фарби, але — не стояв-же Франко весь час на одному місці! Ми вже знаємо, що згодом він змінив свій первісний, аж надто негативний погляд на ролю єврейського капіталу в розвиткові промисловости в Галичині; а в книгу „В наймах у сусідів“ Франко включив свої статті, писані тільки німецькою або польською мовами. Зважаючи на всі наведені міркування, я не наслідуюсь заперечувати, що ця стаття належить Іванові Франкові, отже не можу й обминути її в своєму викладі. Треба тільки, звертаючись до неї, мати на увазі, що вона являє собою найдавніше формування Франкових поглядів на єврейську справу, а потім порівнювати ті думки й дані, що містяться в ній, із змістом інших Франкових статтів у єврейській справі. З них у склад збірника „В наймах у сусідів“ увійшли такі: 1) Що значить солідарність? Gallzische Zwecke. Із статистики більшої посілости в Галичині (1886 р.), 2) Eine teuflische und verworfene Aufreizung (1886 р.); 3) Земельна власність у Галичині (1887 р.), 4) Семітизм і антисемітизм у Галичині (1887 р.). Стаття „Радикали й жиди“, як уже и

них духів“, що збуджують серед селян антиєврейський настрій і підсилюють погроми: „Духи“ ці „від давна клептили мужикові: жид твій найбільший ворог! жид тебе висисає¹⁾, жид тебе руйнує, жида треба бити! І збаламучений мужик кинувся на жидів, кинувся бити жидівські вікна й склянки“²⁾. І все-таки Франко причини єврейських погромів не кладе на карб тільки „невідповідного державного устрою“ та діяльності „темних духів“: інакше як пояснити, що „рівночасно появився той рух так в Росії, як і в Німеччині й Австрії, а навіть почасти й у Франції?“ Є, очевидно — така є логіка Франкових міркувань, — якісь загальні причини, що викликають у різних країнах антиєврейський рух, і цих причин треба шукати, мовляв Франко, не тільки в позаєврейських колах. Якась частина вини, а значить, і відповідальности, мусить упасти й на євреїв, що сами давали привід до незадоволення з них; так, у Балті вони побили якогось християнина, в Катеринославі знов тяжко побили якусь жінку, так само в Заля-Ечерсег та в інших місцях³⁾. Але це, звичайно, тільки привід. Корінні причини лежать глибше. Дослідження їх виводить Франка далеко за межі трактації про причини й наслідки єврейських погромів.

Насамперед, Франко відзначає той факт, що з 6.500.000 єврейського плім'я „на цілій кулі земській, що найменше 3.260.000, значить, більша половина замешкує — — — русько-польські землі“. Це дає Франкові підставу назвати Галичину „головною на весь світ жидівською“ „батьківщиною“⁴⁾. Друга теза, що на ній настоює Франко, полягає в тому, що єврейська людність Галичини, рівноправна юридично з рештою людности цієї країни, „під покривкою рівноправности“ домагається „осягнути фактичну гегемонію“⁵⁾, і цього доходить. Земля поступінно переходить із рук панів і хлопів до єврейських рук. Франко вираховував, що жидівська власність у р. 1872 виносила несповна 20-ту часть або 4,71%⁶⁾, а 14 літ пізніше, в р. 1886,

зано, ввійшла до складу Франкової книжки „Радикальна тактика“ (Львів 1898 р.). Використати обидві ці книжки я мав можливість тільки завдяки ласкавому дозволу акад. С. О. Єфремова мати доступ до його бібліотеки. Віддаю йому глибоку подяку. Без цих книжок важко було б написати останній розділ цієї статті. Надалі, цитуючи ці статті, а так само і заголовки тієї книжки, що в ній їх уміщено, я зазначатиму скорочено: 1) Солідарність, 2) Aufreizung, 3) Зем. власність, 4) Сем. і антисем., книжку — В найм. Шкодою, що не зміг обізнатися з статтею „Єзуїтизм у жидівському питанню“ (німецькою мовою — в *Neuzeit* за 1896 р. № 14, польською — *Tydzien*, *dod. liter. Kur. Lw.* 1896, ч. 12).

¹⁾ Але порівн. вислів самого Франка в статті 1887 р. Семітизм і анти-зм: „метою сарани кидаються жиди на більшу власність деяких повітів, аби, виссавши її, по кількох літах перекинутися в иншу страну“...

²⁾ Ст. „Радикали й жиди“.

³⁾ „Питання жидівське“; порів. аналогічні факти в пізнішій статті „Семітизм і анти-зм“ („В наймах у сусідів“, стор. 123—124).

⁴⁾ *Aufreizung* (В найм., стор. 38); пор. Солідарність (*ibid.*).

⁵⁾ Солідарність, пор. *Aufreizung*. Сем. і антисем. (В найм., стор. 125, 127, 128).

вже 8,80%¹⁾). Що „до краевого промислу“, то на 3.474 в Галичині маємо 1922 в руках жидів; на 115 гуралень вище 45 гектарів затирового об'їму були 22 власністю, а 64 в оренді жидів²⁾; а що-до торгівлі, то „й без цифр можна сказати, що майже вся торгівля деревом, худобою, рільними плодами й т. и. спочиває в руках жидів, що від них залежить продукція виробів деревляних, шкіряних, суконних, полотняних і т. ин., і що наш селянин, і не тільки сам селянин, у всіх своїх рухах та чинностях економічних залежний від жидів“³⁾). Нарешті, жиди, як орендарі, держать у руках вишинк гарячих напоїв і стараються як-найширше „пропагувати“ їх консумцію“⁴⁾).

Чим-же пояснити такі успіхи євреїв в економічному „завоюванні“⁵⁾ Галичини? Насамперед „племенною дружністю, солідарністю та економічною організацією“⁶⁾, зразок якої є Alliance Israelite у Відні. Р. 1886-го до складу цього товариства належало 8 членів-протекторів, 23 члени-фундатори, 88 доживотних членів та 2655 членів звичайних. Маєток Alliance в готівці виносить 112.269 зр. 58 кр., а в цінних паперах 207.400 зр. „Нарешті, — додає Франко, — звернула Alliance свою увагу на підпирання жидівського рільництва, вже хоч-би з огляду на ту недалеку будучність, коли більша часть галицької земельної власности буде, властиво, жидівською власністю“⁷⁾). Багато важить — „далі — вміння пристосуватися до обставин, деяка неперемінливість на засоби, аби лише вели до цілі“⁸⁾), зокрема — вміння „користуватися правами“ для даної особи „корисними а обходити закони“, їй противні⁹⁾), тим більше, що закон сам іде назустріч такій тактиці. Франко розуміє „архіліберальні, як він каже, ухвали нашого союму з р. 1868-го, що завели свободу лихви та свободу ділення ґрунтів“¹⁰⁾). Міцні євреї ще й тим, що свою тактику люблять і вмють з нею критися¹¹⁾).

Що-ж робити галицькому селянинові, щоб оборонити себе від наслідків того, що євреї економічно завоювали Галичину? Що-завгодно, тільки не погроми, бо погроми, окрім усього иншого, всією своєю вагою лягають на ті темні маси робітничого люду, що безпо-

¹⁾ Aufreizung (В найм., стор. 42), пор. Зем. власність, а так само Сем. і антисем. (В найм., стор. 117).

²⁾ Ibid. Пор. Сем. і антисем. (В найм., стор. 117). Ролю єврейського капіталу в експлоатації нафти та земного воску Франко змалював, як ми знаємо, в своїх белетристичних писаннях.

³⁾ Ibid. ⁴⁾ Сем. і антисем. (В найм., стор. 117).

⁵⁾ Термін Франка — див. Солідарність.

⁶⁾ Aufreizung (В найм., стор. 39).

⁷⁾ Солідарність (В найм.).

⁸⁾ Сем. і антисем. (В найм., стор. 118, пор. стор. 117).

⁹⁾ Aufreizung (В найм., стор. 39).

¹⁰⁾ Ibid., стор. 40. ¹¹⁾ Ibid.

середньо беруть участь у погромах, коли їх скаламуть та нацькують усякі „темні духи“. „Ті самі, що його баламутили, потім накликали на нього жандармів і військо, положено трупом кільканацять людей, арештовано кількасот, позасуджувано кількадесять на кримінал! А жидам що сталося? Коли й потерпіли дещо, то хіба найбідніші, зарібники та лапсердаки“ (мимохіть хочеться запитати: а цього хіба мало?) „Багатші, у котрих понищено й награбовано, сміються в кулак, бо всю шкоду мусять їм люди звернути ще й з процентами. А найбагатших жидів, банкірів, капіталістів та фабрикантів при всій тій історії навіть не засвербіло. Їм ані волос з голови не спав, їх ніякий протижидівський розрух не досягне, бо вони сидять у столицях і загрибають зиски однаково і з християн, і з бідних жидів“¹⁾.

Що-ж робити? Близьке, тісне сусідство з такими промітними людьми, як євреї, накладає на галицьких русинів обов'язок провадити з євреями конкуренційну боротьбу, а щоб хоч до деякої міри зрівняти шанси боротьби, треба й русинам навчитися орудувати так само одностайно, так само солідарно, як їхні конкуренти. „Я рад-би поставити“ Ізраїля „взірцем для своїх земляків“, — каже Франко, — щоб од нього „переймали ту зброю, якою мусять конкурувати“ з Ізраїлем²⁾. Вся літературно-публіцистична та суспільно-практична Франкова праця була скерована на те, щоб допомогти хлопам організуватися для боротьби за свої права й економічний добробут. Ще в статті 1883-го року читаємо: треба, щоб християни (автор має на увазі вбогу сільську й міську людність) „лучилися в товариства й спільними силами, спільним капіталом ставали проти жидівського“³⁾. З тими самими завданнями потім, р. 1890-го, Франко заснував радикальну партію. „Вся радикальна програма, — пише він, — йде до того, щоби зробити неможливим панування жидів і — додає Франко — всяких дармоїдів над робучими людьми — — —. Нема а ні одного радикального віча, де-би радикальні бесідники не остерігали людей перед жидівськими п'явками“. І все-таки, додає Франко, — „радикали не є антисеміти“. „Ми — пояснює він — не вороги жидів для того, що вони жиди, що походять з Палестини, що мають пейси й халати й пахнуть цибулею. Байдуже нам до цього, і ми певно не будемо за-для таких глупих причин ширити в народі ненависть проти жидів, котрих величезна більшість в нашім краю ще бідніша й ще нещасливіша від наших селян“. Ні, „радикали кличуть і гуртують нарід не проти жидів, а проти жидівського дармоїдства й визиску, проти жидівської бути й збитковання. Та ні, не проти самого жидівського дармоїдства, але проти всякого дармоїдства і визиску,

¹⁾ Див. ст. „Радикали й жиди“. Ті самі, власне, думки й у ст. 1883 р. „Питання жидівське“ (Дьло, ч. 94).

²⁾ *Aufreizung* (В найм., 39).

³⁾ Дьло, 1883, ч. 94.

обрізаного й необрізаного, хрещеного й нехрещеного, проти всякої бути й збитковання, чи вони ходять у халаті, чи в мундурі, чи в реверенді. І виступаючи проти жидів, радикали вміють добре розрізнити й знають, що той єврейський лапсердак з пейсами, в халаті й з цибуляним запахом є далеко меншим ворогом хлопа, ніж той цивілізований, уфракований і удекорований жидівський фінансист, мільйонер, спекулянт та гуртівник, що обертає мільйонами, ходить по-під руку з графами та міністрами, котрому з любим усміхом сти-скають руку біскупи та мітрополіти! Проти [тих великих п'явок виступають радикали найсильніше¹⁾].

Досі в нас мова йшла про ті заходи, яких треба вжити в інтересах хлопів, звичайно, за їх безпосередньою участю, маючи на увазі, що для них є неминуча конкурентна боротьба з євреями; інакше кажучи: досі ми мали справу швидше, так-би мовити, з хлопським питанням, ніж з єврейським. Єврейське питання повстане перед нами допіру тоді, як ми усвідомимо ненормальність єврейського становища в Галичині й замислимося над тим, що-ж треба розпочати робити, щоб усунути цю ненормальність.

„Жидівське питання, — читаємо в Франка, — має дві сторони, обі однаково важні для нас, як і для жидів: 1) внутрішня реформа жидівства й 2) зовнішнє впорядкування відносин між“ русинами (й поляками) — з одного боку, євреями — з другого. Питання внутрішньої реформи, витворення для євреїв внутрішніх умов правильного розвою „єсть і мусить бути на завсігди ділом самих жидів, мусить бути полишене їх власній волі та починові. В ту внутрішню справу — гадає Франко — жаден не-жид не має права мішатися“. Інша річ — „справи, що доторкають обопільних відносин між жидами й нежидівськими народами“: тут „обі сторони, жиди й не-жиди“, мають „не тільки право, але й обов'язок робити все, що можна, для вияснення фактичного стану речей, для вказання його хиб і можливих способів заради“²⁾. Про фактичне становище у нас вже була мова — тепер черга за способами, як лихові зарадити.

Щоб практично розв'язати єврейську справу, для того в Франка перед очима проносяться, насамперед, два виходи з тієї безвиходи, що в ній опинилася Галичина: 1) асиміляція — звичайно, без примусу — „одної часті жидів із місцевою людністю“ та 2) еміграція — звичайно, добровільна — „більших мас жидів за границю до такого краю, де-б вони могли жити й розвиватися всесторонньо, як одностійний і самостійний народ“³⁾. На другому виході Франко довго

¹⁾ Радикали й жиди. В іншій статті (1889 р.) Франко з співчуттям цитує такі слова редактора Куг'єга Лв. Реваковича: „Демократи виступають не проти шляхти, але проти неблагородної та злої шляхти, так само, як не виступають проти жидів, а тільки проти злих жидів“. (В найм., стор. 230).

²⁾ Сем. і антисем. (В найм., стор. 119).

³⁾ Ibid.

не спиняється, мабуть, передбачаючи його непрактичність і навіть до деякої міри фантастичність. „Без сумніву, — завважує він, — еміґрація часткова, повільна та з розмислом зорганізована самими жидами, мусить бути пожадана для нашої суспільности, як вентиль безпеки, що зменшив-би в краю напір жидівського елемента, а для жидів, як творення кадрів будучої національної самостійности. Як така, вона напевно може числити на симпатію та поміч нашої суспільности, але — вважає за потрібне додати Франко, — така еміґрація, це зовсім не те недорічне *die Juden mit Gütern beladen auf dem Lande jagen*, як підсуває мені“, с. т. Франкові, др. Ліпе!)... До справи про асиміляцію Франко повертається не один раз і що-раз обмірковує цю справу докладно та з помітним унутрішнім хвилюванням. Видко, ця справа дуже його непокоїла.

Ще р. 1886-го Франко вмістив у журналі *Зоря* (ч. 7, стор. 114—115) статтю про Мозеса Мендельзона, як про єврейського реформатора. В тій статті чимало місця віддано нашій справі. Мендельзон хотів, щоб євреї, не перестаючи бути євреями в своїх віруваннях, разом з тим прилучилися-б до високої німецької культури, й для цього він перекладав на німецьку мову Мусіеве П'ятикнижжя й псалми. Р. 1780-го надруковано переклад П'ятикнижжя, р. 1783-го — псалми, обидва єврейськими літерами. Мендельзон „бажав, щоб ті переклади введені були до шкільної науки й прищеплювали серед єврейської молодіжї знання чистого німецького язика“. До деякої міри цього досягнуто. Не зважаючи на заборони єврейських ортодоксів, по всіх єврейських школах не тільки в Німеччині, а й у Австрії, й у Росії почали читати Мендельзонові переклади, засвоювати німецьку мову, а разом з нею й усе німецьке обличчя, коротше: розпочався процес асиміляції євреїв з німцями. Пішов він у такому напрямкові, що доводилося відзначити не самі тільки позитивні його сторони. „Все, що між жидами носило на собі окраску освіти й багатства, що бажало блиску й кар'єри, пішло тим шляхом, котрий указав Мендельзон, т. є. бодай зверху прийняло німецьку культуру, німецьку мову, одіж, звичаї, перейняло рівночасно й той мендельзонівський, хоч і позбавлений його ідеалізму й глибини, спосіб мислення в річах віри й релігії: загальна, всеобнімаюча толеранція перемінилася в поверховий скептицизм і грубо-матеріалістичний індіферентизм, з котрим любісько згоджувались закорінені в глибині душі стародавні — забобони й брудні інстинкти“²⁾. В „Перехресних стежках“ Франко змалював нам постать асимільованого єврея в особі бурмиистра лікаря Ресельберга. Він „держався партії т. зв. німецьких жидів, між якими було декілька таких, що так, як і бур-

¹⁾ Ibid., стор. 131, див. також стор. 124.

²⁾ Жиди в життю й літературі. І. Мозес Мендельзон реформатор жидівський — *Зоря*, 1886 р., ч. 7.

мистр, грали ролю польських патріотів". Зате друга, і то, як напр. в Галичині, „переважна часть жидів силою природнього противоділання поперлася на дорогу ще більшої ексклюзивности й замкнутости в тіснім крузі талмудизму, й у крайніх своїх виприсках — чудотворних рабинах (цадиках) — цілковито відчужилася від окружаючого її світа“¹⁾. Отож у лоні єврейства стався розкіл, причім одна з тих двох частин, що на них розколослося єврейство, коли й зблизилася з ким, то в усякім разі не з демократичними елементами людности, а друга в своїй виключності опинилася осторонь і від горішніх, і від долішніх верстов людности. Очеvidячки, асиміляцію треба навернути на якусь иншу стежку. Насамперед, раз на за всіди треба відкинути розуміння асиміляції, як релігійної апостазії: „Людова партія, польська й руська, якій основу хоче покласти *Przegląd Społeczny*“ (в цій газеті видрукувано ту статтю, що з неї оце наводимо витяги), „не має наміру між точками своєї програми класти а ні римської, а ні візантійської, а ві якої иншої правовірности, але, навпаки, лишаючи релігію на боці, як річ особистого переконання, наміряє підносити духа людського, допомагаючи до розвою науки та морального почуття“. Так само в асиміляції євреїв не можна розуміти „зілляння цілої їх маси з людністю для них чужо-племенною“: „при таких чисельних відносинах, як у нас, — каже Франко, — це а ні можливе, а ні було-би корисне. Асиміляція для нас, — провадить він далі, — це перед усього задача горожанського зрівняння на основі рівних прав і рівних обов'язків“, „причому — і це треба підкреслити! — горожанином краю робить не давність оселення, не земля, не капітал, а тільки почуття солідарности з народніми ідеалами та праця для їх здійснення“²⁾.

Формула була-б ясною, коли-б не її друга половина, куди запроваджено термін, що до нього, багатозначного та еластичного, можна вкласти який-завгодно зміст: це термін „народні ідеали“. Але в тій самій статті, що про неї зараз у нас мова, є матеріал на те, щоб цю надто розпливчасту й невиразну формулу заповнити конкретним змістом. Справа в тому, щоб „народ, так само польський, руський, як і жидівський“, міг „дійти до правдивого людського побуту, осягнути умови правильного й всестороннього розвою. Про жадне гноблення, про жаден визиск, про жадну апостазію, чи то релігійну, чи національну, чи яку иншу в наших ідеалах нема а ні мови“³⁾. Але в такому разі чи можна сказати, що „будь-що-будь“, асиміляція „у нашій жидівській політиці мусить займати перше місце?“⁴⁾. Не асиміляція мусить займати перше місце, а треба утворити такий державний і громадський лад, щоб він, з одного боку, паралізував-би діяльність п'явок різного калібру, хоч-би до якої

¹⁾ Ibid. ²⁾ Сем. і антисем. (В найм., стор. 128—129).

³⁾ Ibid., стор. 117. ⁴⁾ Ibid., стор. 128.

національності вони належали, а з другого утворював-би, як допіру сказано, „умови правильного й всестороннього розвитку“ всіх трудящих, знов-же-таки незалежно від того, до якої національності вони належать¹⁾. Франкова думка саме в цьому напрямкові й іде, але тільки не завсіді доходить до краю, може, через те, що в своїй суспільно-політичній діяльності він не заносився дуже вперед, а ставив собі суто конкретне завдання: що треба зробити в даний момент у даних умовах на те, щоб запобігти дальшій руйнації галицького хлопа, а потім і поліпшити його добробут? Хоч у статті „Семітизм і антисемітизм у Галичині“ Франко й висуває на перший план асиміляцію (добровільну!), як спосіб розв'язати єврейську справу, але й там він асиміляцію тлумачить так, що від неї власне нічого не залишається, а взагалі він ставиться до асиміляції підозріло, оскільки вона має в собі присмак апостазії й фактично зводиться до того, що єврейські верхи намагаються підігнати свій побут під один ранжир з владуючою класою тієї чи тієї країни. Чи треба додавати, що тільки почуття глибокого обурення викликало в Франка всякі заходи до примусової асиміляції євреїв з людністю будь-якої країни? Р. 1889-го він пише на адресу асиміляторів:

Пригнути жидів, покорити
Ви раді-б під ваші права,
Іх мову й закон розорити?..
Пусті це, безумні слова.

В цій мові, в цім законі — та сила, що від віків водила євреїв, „мов стовп огняний через тьму“. Таку силу зламати не легко. Й далі йде переказ легенди про те, як праотець Яків не схилив своєї голови перед фараоном, а стіну в півросту його, що були склали між Яковом і фараоном, щоб примусити першого схилити голову перед другим,

мов марну павтину
Згори він додолу роздер.
Тямуйте-ж цю давню повість
Ви всі, що хотіли-б нагнуть
Жидів на нові закони.
Вести на неходжену путь!
Не думайте, що вже послабла
Рука, для котрої стіна
З порфірів шліфованих слабша,
Аніж паутина марна!..

Франко ще раз повертається до єврейської асиміляції в відомій уже нам повісті „Перехресні стежки“ (1899 р.), і треба підкреслити, що висловником своїх поглядів він робить не кого іншого, а відомого нам

¹⁾ Див. статтю 1898 р. „Радикали й жида“.

Вагмана. „Я, — каже Вагман у розмові з бурмістром Ресельбергом, — пізнав добре не одного з тих ваших нових жидів, що ми їх називаємо асимільованими, і, признаюсь, розчарувався в них“. Річ у тім, що „ті нові жиди стару жидівську душу розірвали надвое: одну половину відкинули, а другу задержали, а тільки, на нещастя, задержали гіршу, а відкинули ліпшу“. „Говорю про душу, а не про форму“ в роді пейсів, цицеса, ярмулки, — пояснює Вагман. Що-ж це за „стара жидівська душа“, що її відкинули асимілятори? „В ній зшиті були до купи — огонь старих пророків, запал, засліплення, коли хочете, а все-таки громадський смисл тих, що боронили Єрусалима від римлян, що піднімали повстання з Бар-Кохбою, що разом з Єгудою бен Галеві йшли з Еспанії плакати на руїнах Єрусалиму і разом з галицькими хуситами йдуть умирати в долині Йосафата. Оце була одна половина тої душі. А друга половина — то була та, що виховалась у Єгипті в тяжкій неволі, що в пустині кланялась золотому теляті, що бунтувалась проти Мойсея, що завойовувала Канаан, мордуючи канаанітів аж до останнього нащадка, що потім не хотіла вертати з Вавилона до Палестини, що вела лихварські й грошеві інтереси в Ніневії, в Олександрії, в Римі“... Це та половина, що „бажає панування над світом, але не хоче нести одвічальности, яку накладає панування, — та половина, що, знехтувавши наказ письма святого вчитися в бджоли й в мурашки, здавна ходила на науку до павука й давно перевершила його в його хитрощах“.

Асимілятори кажуть, що вони „скинули тільки з себе жидівську заскорузлість, виреклися пейсів, халатів та цицес“, а не хочуть вони бачити, що „те виречення формальностей“ було для них знаком „глибокої переміни в самій душі“. „Ви перестали любити своє плем'я, його традицію, — каже Вагман Ресельбергові, — перестали вірити в його будучину. З усього національного добра вам лишилося тільки своє я, своє сім'я мов одна тріска з розбитого корабля. За цю тріску ви вчепилися й пробуєте прикормувати її до іншого корабля, найти іншу батьківщину, купити собі іншу, не рідну матір“. Тільки ж нічого з того не виходить: „коли вірите, що та інша мати полюбить і пригорне вас, як своїх рідних“, ви дурите себе самих, а коли почнете упевняти її, „що любите її ліпше, як рідну“, „дурите оту прибрану матір“... І все-таки в цім асиміляторським русі є й добра сторона: євреї-асимілятори є посередники між єврейською масою й тими націями, що серед них та маса оселилася. Потреба такого посередництва викликається тим, що в масі євреї „чують себе зовсім чужими“ корінній людності того краю, в якому живуть, а про закони та порядки краю дбають лиш настільки, наскільки ті не перешкоджають їм бути євреями й визискувати решту людности. В тому тут і горе, що в масі євреї не тільки не асимілюються з корінним людом країни, а залишаються йому зовсім чужими, не визнають себе громадянами краю, а ті з них, що стали

на шлях асиміляції, то „не з тими, хто ближше, але з тими, хто дужчий. У Німеччині вони німці, це розумію, — каже Франко Вагмановими вустами — але чому в Чехії також німці? В Угорщині вони мадяри, в Галичині — поляки, але чому в Варшаві та в Києві — вони москалі? Чому жиди не асимілюються з націями слабкими, пригнобленими, кривдженими та вбогими? Чому нема жидів словаків, жидів русинів? „От то-то й воно: чому? Як-би Вагман більше подумав над цим питанням, то він, може, й з'ясував-би справжні причини відчуження між євреями й іншими націями, а тоді сам собою позначився-б і вихід із утвореного становища, але Вагман цього не робить, йому досить того, що „може, то така наша натура, що ми навіть там, де ходить о вибір прибраної матери, питаємо не голосу серця, але запитуємо поперед усього: *Was tojgt mir dus?*“ Але покликання на натуру зовсім порожне й нічого тут не пояснює...

Де-ж усе-таки вихід із того становища, що утворилося? Може, в тому, щоб патріотизм одного вигляду замінити патріотизмом іншого вигляду, в Чехії, скажімо, німецький патріотизм замінити чеським, у Галичині — польський — „руським“? Ні. „По мойому, — каже Вагман, — жаден жид не може й не повинен бути а ні польським, а ні руським патріотом. Нехай буде жидом — цього досить. Адже-ж можна бути жидом і любити той край, де ми родились, і бути пожиточним, або бодай нешкідливим для того народу, що хоч не рідний нам, все-таки тісно звязаний з усіма споминами нашого життя. Мені здається, — закінчує Вагман, — що, як-би ми держалися такого погляду, то й уся асиміляція була-б непотрібна“...

Що правда, то правда, але щоб мати такий погляд, треба відповідних умов на те, щоб він утворивсь, і в кожному разі, та проповідь, до якої має нахил Вагман, це аж надто не основна умова для цього. Фур'є теж покладав надії на проповідь, але життя не виправдало його надій. Франко щільно підійшов до справді радикального розв'язання справи. Пригадаймо ще раз слова з його статті 1898 року ¹⁾, що ми вже їх почасти використали: радикали „б'ють на ті державні й громадські яорядки, що дозволяють“ різним „п'явкам паношиться й запевнять їм не тільки повну безкарність, але в додатку ще всякі почесті, пошану й ордери“. Так, радикали били туди, куди треба, але били не досить дужё й послідовно. Життя показало себе радикальнішим за найрадикальніші партії й програми. Воно розбило, хоч далеко не скрізь, той лад, по якому бив Франко й радикали, що він їх надихував, і разом з тим поставило розв'язання єврейської справи на такий ґрунт, де стали непотрібними міркування про різні еміграції та асиміляції.

¹⁾ Франко, „Радикали й жиди“.

Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні.

(З студій над історією колонізації).

Серед різних народів, що з різних європейських країн сходилися в останній чверті XVIII стор. на степи колишніх запорозьких Вольностей і, діставши різноманітні пільги від уряду, засновували колонії, не останнє місце належало євреям.

Низка складних причин примушувала євреїв кидати свої оселі і шукати кращого життя в нових умовах, у нових країнах. „Последнее десятилетие XVIII в. — годы тяжелых потрясений для восточно-европейского еврейства. Это годы растущего обнищания и планомерного вытеснения евреев со старых экономических позиций, годы политических кризисов и решающих перемен“, пише С. Я. Боровой¹⁾. Найгірше було євреям у Польщі, в зв'язку з тими обмеженнями, що знали вони в різних галузях життя; закон р. 1728 забороняв крамарювати та шинкарювати тим євреям, які не мали на це окремих привилеїв; зменшується кількість оренд; з євреями-ремісниками починають боротьбу не-єврейські цехи. Єврейство вбожіє. Єврейська заборгованість набувала значіння державного питання. Треба було якось розв'язати складне завдання — зробити платоспроможними євреїв, що стали напівжебраками. І от, у тісному зв'язку з пануючими ідеями фізіократів, у Польщі народилася думка поробити з євреїв хліборобів, перевести їх на ґрунт. Ці ідеї знайшли собі відображення в соймовій конституції р. 1775 Литви, що дозволяла євреям володіти землями, і навіть давала пільги на 3 роки тим, хто селився на землі, яку вже обробляли, та на 6 років тим, хто оселявався на „пустирях“²⁾. Це була перша спроба перетворити євреїв на хліборобів. За нею йшли аналогічні проекти Йосипа Австрійського та російського уряду (в Росії, як відомо, єврейські хліборобські колонії були досить широко поставлені в першій половині XIX ст.).

У зв'язку з цим, здається, стають дуже цікаві перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні, ті кроки, що з них почалося

¹⁾ С. Я. Боровой, Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Москва. Изд. Сабашникова, 1928, ст. 7—8.

²⁾ С. Боровой, *op. cit.*, ст. 88.

переселення євреїв з Польщі. Треба пам'ятати, що в середині XVIII ст. переселятися до Росії євреям було заборонено, і допіру закон 1769 дозволив єврейську колонізацію, поруч з закордонною колонізацією взагалі.

Взявши під увагу скрутне становище, що в ньому перебували євреї в Польщі, можна уявити собі, як охоче почали вони збиратися до Південної України, де спеціальні „визивателі“, що роз'їздили по Польщі, вербуючи різних людей у пересельці до „Новоросії“, розписували начеб-то райське, звільнене від податків життя, родючі землі, всі блага життя.

І от починаючи з 1775 р. ми бачимо, що одна за одною збираються купки євреїв, з своїми „уповноваженими“, які спочатку умовляються з урядом, і переселяються до Новоросійської губернії.

Про перші групи, що перейшли до Новоросійської губернії, в історичній літературі є три спеціальні статті: С. Станиславського та П. А. Іванова¹⁾.

А втім, дарма що невеличкій розмірно справі — переселенню 120—150 родин євреїв, присвячено спеціальні праці, все-ж треба сказати, що висвітлено це питання не досить. Праця Іванова є тільки видання архівної справи²⁾, з невеличкими коментарями, біжучими висновками, і скороченнями — замість тексту він раз-у-раз переказує власними словами зміст документу. Для дослідника ця праця має не аби-яку ціну, але „читати“ її важко, бо в ній бракує жадної системи, ні за змістом, ні за хронологією, і вона подає сировий матеріал.

Стаття С. Станиславського написана на підставі того самого архівного документу, що його подав Іванов, але на жаль Станиславський не знав, що справу видано, і використав її в архіві. Читав документи він не дуже добре, і це спричинилося до того, що він поробив деякі помилки — напр. „замога“, замість „залоги“ (ст. 295), то-що. Не був автор добре обізнаний і з добою, де одбувалася дія; напр. він писав, що р. 1777... „Во главѣ края уже стоялъ свѣтл. кн. Г. А. Потемкинъ“, він, здається, помилково вважав, що Потьомкін був наступник Муромцева на посаді губернатора Новоросійської губернії, і не знав, що Потьомкін був головний командир, генерал-губернатор новоросійської та озівської губернії³⁾, а Муромцев і згодом Язиков — тільки губернатори першої з двох губернь.

Помилково гадає Станиславський, що євреї, які поприїздили до Новоросії, не мали капіталів по-над 150 крб.⁴⁾: з наших документів видно, що було і по 1000—1500 крб.

¹⁾ С. Станиславскій, Къ исторіи колонизаціи евреевъ въ Новороссіи, „Восходъ“, 1887, кн. 9, 116—22. Його-ж: Къ исторіи колонизаціи евреевъ въ Новороссіи. Сборникъ статей екатеринославск. научн. Об-ва. 1905, стор. 289—301. П. А. Ивановъ, „Дѣло о выходящихъ изъ за границы въ Новороссійскую губернію жидяхъ“, Зап. Од. Об-ва, XVII, стор. 163—88.

²⁾ Справа Екатериносл. Губ. Правленія на 345 листах.

³⁾ Сборн. статей ст. 300.

⁴⁾ Сборн. стат., стор. 301.

Окрім того цьому питанню — першій колонізації євреїв присвятив одну сторінку С. Боровий ¹⁾.

Цими фактичними відомостями, що їх використали обидва автори, звичайно, не обмежуються архівні матеріали в цій справі, отож мені здається не пошкодить додати до них деякі подробиці.

Справа почалася з того, що р. 1775, 22 січня невеличка купка євреїв з Балти з'явилася у ген.-фельдмаршала гр. Рум'янцева, в Могилеві, і дістала від нього так званий „білет“, на ім'я Мусія Чаликова, Сата Гершковича, Веніямина Майровича, Хаїма Іцковича; цей „білет“ вони повинні були пред'явити в Кременчуці, в канцелярії Новоросійської губернії, а та мала приділити їм землю „для поселення себя и другихъ еще и многихъ желающихъ сюда переселиться семействъ, а по назначенію оною и церейти имъ сюда, со всѣмъ имуществомъ ихъ, россійскимъ же войскамъ рекомендовано, охраняя ихъ отъ всякихъ обидъ, оказывать вспоможеніе“ ²⁾. Коли вони приїхали до Кременчука, заявили Канцелярії Новоросійської губернії, показавши їм „білет“ за підписом гр. Рум'янцева, про своє бажання оселитися в Лизаветській провінції, то канцелярія ця не могла нічого відповісти їм, бо раніш, ген.-пор. Чертков дав наказа їй не селити євреїв у цій провінції. І вона вдалася по резолюцію до губернатора Новоросійської губернії ген.-м. Муромцева. Це було 29 липня 1775 р. На свій рапорт канцелярія здобула незабаром від В. М. Муромцева резолюцію такого змісту: „Касательно до требованія оною канцелярією резолюції о дозволеніи переселиться изъ Балтовскихъ бывшихъ селеній и другихъ принадлежащихъ къ тому мѣстъ желающихъ жидахъ въ Новоросійскую губ., рекомендую канцелярії взять терпеніе до моего въ Кременчукъ прибытія, за которымъ имѣють послѣдовать разрѣшенія ихъ просьбы“. З иншого „предложенія“, Новоросійського губернатора того-ж-таки Муромцева, ми дізнаємося, що були ще купки євреїв з Балти: одна з Беніямином Меєровичем, Лейзером Залмановичем, Хаїмом Іцковичем та Хаїмом Лейбовичем на чолі, з їхніми родичами та ще й іншими родинами ³⁾. Вони через своїх уповноважених, Лейзера Зельмановича та Хаїма Іцковича, подали 14 червня 1775 р. прохання губернаторові Муромцеву про своє бажання переселитися з Польщі до Новоросійської губернії і оселитися в „разныхъ мѣстахъ, а именно сербского гусарского полка въ шанцѣ новомиргородскомъ и слободѣ Княжей, далмацкого гусарского въ шанцахъ Дмитровскомъ и Нестеровскомъ, македонского гусарского въ шанцѣ Крюковскомъ; елисаветградского пикинерного полку въ ротѣ Петриковской“. В цьому проханні було зазначено, в 14 пунктах,

¹⁾ Еврейская земледельческая колонизация в старой России стор. 15—16.

²⁾ Дніпропетр. крайарх. ф. Канцел. Новорос. губ., в. 97 № 2558. „О поселеніи въ Новоросійской губерніи жидовъ“, на 142 лист.

³⁾ Дніпроп. крайарх., в'язка 97 справа 2558, арк. I.

головні побажання євреїв що-до пільг, торгівлі, провозу без мита речей, будівництва садиб, управління, то-що ¹⁾). На це прохання Муромцев дав відповідь по пунктах-же, і ця „кондиція“ стала за нормальну і для інших євреїв, що переходили з Польщі. Докладно ми її розглянемо далі. 25 червня того-ж 1776 р. уповноважені Зелманович та Іцкович підписали цю кондицію, і прохали Муромцева „для виводу всего кагала съ имуществомъ изъ польской области послать съ нами отсель афицера, и оному дать повеленіе, чтобъ ему възять команду съ собою полской же области въ местечке Дубномъ у пребывающего тамъ російскихъ войскъ генерала Ширкова“... Ген. Ширков, відповідаючи на „отношеніе“ Муромцева, який прохав його „приказать удобъ возможное въ выходъ тѣхъ жидовъ съ ихъ имѣніемъ до границы Елисавет. пров. учинить пособіе“, повідомив 6 серпня 1776 р. його, що тут трапилося якесь непорозуміння; що Лейзер Зелманович та Хаїм Іцкович у жадному разі не можуть бути за представників та уповноважених балтського кагалу, бо вони сами не з Балти; до всього вони були вже у ген.-фельдмаршала Рум'янцева, і той дав наказ переселити їх до Білоруси, а не до Новоросії, і туди вже надіслано по-над 80 родин; взагалі переселення євреїв з Польщі викликає незадоволення місцевих магнатів: так маршалок князь Сангушко скарживсь російському послові бар. Штакельбергові, „о забиранні жидовъ изъ его маестностей“, і бар. Штакельберг поставивсь до цього негативно, і дав інструкцію Ширкову, навіть і здобувши доручення з приводу переселення євреїв, цього не робити, бо це суперечить договорам з Польщею та „намѣреніямъ Е. И. В.“ ²⁾).

Але ця заява Ширкова, а так само і ордер ген.-фельдм. Рум'янцева, ба навіть Штакельбергове попередження нічого не внесли нового і не змінили напрямку, що ним ішла справа. Тут ми бачимо явище, що мало загальний характер для цієї доби: місцеві адміністратори бажали всіма засобами збільшити людність країни. Це бажання викликало різні заходи, щоб затримати у себе в країні втікачів, яких центральний уряд наказував повертати володільцям, приймання людей без паспортів — усупереч наказам центрального уряду, то-що. Так само і тут — не вважаючи на наказ переслати євреїв до білоруських губернь, губернатор Новоросійської губернії охоче приймає їх, і не звертає жадної уваги на протест ген. Ширкова.

Головна умова, що її ставили кагалам — це посвідчення, що переходять „на поселеніе люди еврейского закона... добропорядоч-

¹⁾ Дніпроп. крайарх, ф. Нов. губ. канц. в. 97 № 2558, арк. 4. Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 166—167. С. Станиславскій, Сборникъ статей, ст. 291—96.

²⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 168—169. С. Станиславскій, Сборникъ, ст. 296—97.

ного поведення, не бродяги и дѣйствительно имѣющие какіе либо капиталы или какое мастерство" ¹⁾).

Цим уряд хотів гарантувати, що з нових пересельців будуть корисні підданці, торговці, або ремісники. Кондиції, що їх ухвалила Новоросійська губ. канцелярія для Зелмановича та Іцковича, набули досить широкої популярності між польськими євреями, і ті, що прохали прийняти їх у підданство, звичайно прохали, щоб це було зроблено за Зелмановичевими та Іцковичевими кондиціями. Так, одночасно з цією купкою, того-ж-таки 1775 р. збирається до Новоросії ще купка євреїв, з Гершком Банієвичем, Міхелем Меєровичем та Мошком Меєровичем на чолі. Вони прохали прийняти їх за тими-ж кондиціями, що й Зелмановича з товаришами.

Охоче приймаючи єврейських колоністів, адміністрація Новоросійської губернії хотіла поселити їх окремою колонією на річці Дніпрі та Бозі, але до цього євреї поставилися негативно.

8 жовтня 1776 р. Новоросійська губерська канцелярія писала в „меморії“ до губернатора Муромцева отак: євреї Банієвич з Меєровичем, з 17 товаришами, з усіма їх родинами та кагалом, повідомили канцелярію, що вони погоджуються поселитися, згідно з зазначеними „кондиціями“, в шанці Семлецьким та інших шанцях між Семлецьким та Катерининським, бо їм зручно селитися там через близькість до кордону, „откель бы способнѣе имъ какъ семьи свои и имѣнія выводитъ, такъ производитъ торгъ и для поселенія въ здѣшней губернії въ сходство оныхъ кондицій людей выводитъ“; разом з тим вони прохали призначити їм на командира відставного капітана Карачана. Що-ж до інших місцевостей, то вони рішуче заявили, що „по рѣкамъ Бугу и Днѣпру“ вони селитися не будуть. Тимчасом наказом губернатора пропоновано селити їх тільки по Богу й Дніпру, і канцелярія сама не може розв'язати цього питання, і чекає нових наказів від губернатора ²⁾).

На цю меморію вже 10 жовтня було послано суворий наказ канцелярії: селити виходнів євреїв Банієвича з „товарищи“ виключно там, де показано, і в жадному разі не дозволяти їм селитися в Семлецькому шанці ³⁾).

Наслідком цього було те, що євреї згодилися поселитися на Бозі, і прохали „строєнія ис казны для их завести.. надъ рекою Бугомъ, где въ оную река Ингуль впадаетъ при самомъ сей последней реки устье“. Але, згоджуючися на це, вони все-ж ставили умовою, по-перше, щоб вони були поселені не самі, щоб біля них сиділи і тих людей, що вони виводитимуть з Польщі, а по-друге — щоб „жиды Лейзеръ с товарищи между ихъ просителей на жительство

¹⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 164.

²⁾ Дніпроп. крайарх. *ibid.*, арк. 6. Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 170—71.

³⁾ Дніпроп. крайарх. *ibid.*, арк. 7.

приняты б не были“. Поки збудують для них приміщення, вони прохали дозволити їм тимчасово перебувати в Семлецькому шанці, в тих приміщеннях, що вони наймали тут, і де вони торгують¹⁾).

Ці прохання були завдоволені. Новор. губ. канцелярія дозволила євреям тимчасово залишитися в семлецькім шанці та інших місцях Лизаветської провінції, до збудування „при означеномъ урочище надъ Бугомъ жилища“. За командира над ними було призначено кап. Карачана, згідно з бажанням євреїв, і йому було доручено стежити, щоб ніхто з євреїв не повертався до Польщі, або не переїздив до інших місць, і для того нікого не пускати без пашпортів. Виходити з-за кордону вони мали тільки через семлецький форпост й могли перевозити різного товару без мита на 300 крб., з усього іншого вони мусіли платити мито²⁾).

Одночасно Новоросійська губерська канцелярія наказала відмежувати їм землі на 200 дворів по р. Богу та Дніпру од устя Інгула до Олександрівського шанця³⁾. Там-таки по Богу — до Інгула того-ж 1776 р. було наказано відмежувати на 200 дворів землі тим євреям, що вийшли з Зелмановичем та Іцковичем⁴⁾, а разом для двох кагалів — на 400 дворів. Отож, ясно, що приділяючи землю на 200—400 дворів укупі, десь на Бозі, де він вливається до Інгула, адміністрація уявляла собі єврейську колонію такою самою, як звичайне переселення чужоземців, і єврейське село — як українське, чи то сербське, або молдавське. Відмежувавши відповідну кількість землі і, треба додати, чималу, адміністрація більш не цікавилася, що саме робитимуть поселенці: зрозуміла річ — скотарюватимуть, будуть хліборобити так, як їм подобається. Бо оселяючи євреїв селами по 200—400 дворів, аж ніяк не малося на оці, що всі вони крамарюватимуть або ремісникуюватимуть. З ким, для кого? Все це, на нашу думку, дає підстави, щоб ці перші спроби єврейської колонізації вважати за спроби закласти хліборобські єврейські колонії, що розквітають допіру на чверть століття згодом.

Як поставилися до цього євреї, побачимо далі, а тут звернемо увагу на дуже важливу заяву, яку зробили Банієвич „с товарищи“ — а саме, що вони не погоджуються селитися самі, самим своїм кагалом, а ще менше — вкупі з євреями Лейзером з товаришами, навпаки, вони вимагали, щоб поруч з ними було поселено і тих людей, яких вони виводитимуть з Польщі, себ-то українських селян. Коментарів, по суті не треба: коли-б євреї мали на меті господарювати, їм було-б зручніше жити вкупі з своїми-ж євреями, але цього вони зовсім не бажали. Трохи забігаючи вперед, я зупинюся на характерному проханні євреїв Катерининського шанця, яке вони р. 1777 подали своєму начальникові, кап. Стогову: вони прохали приділити

¹⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, 171—2.

²⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 172.

³⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 174.

⁴⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 173.

їм землі для будування будинків та крамниць у Катерининську, додаючи, по „земли для хлѣбопашества и для скота совсѣмъ не надобно“¹⁾. Будуючи нове життя в новій країні, євреї не уявляли собі його по-за оточенням не-єврейської людности, якій вони могли-б постачати вироби своїх ремесств та свій крам. Факти, які ми наводимо далі, potwierджють нашу апріорну думку. В низці фактів ми побачимо, що євреї вживали всіх заходів, щоб селитися в містах, у містечках, уже залюднених, а не засновувати нові поселення.

Тепер, від теоретичних міркувань переходимо до фактів.

11 грудня 1776 року Муромцев надіслав до канцелярії Новоросійської губернії „предложеніє“, пропонуючи розглянути справу „проживающихъ нынѣ въ шанцѣ Екатериненскомъ“ євреїв Мошка Єшовича з 11 товаришами, що прохали прийняти їх на поселення в Новоросійській губернії згідно з тими кондиціями, за якими євреї переселялися до них, з тим, щоб їм дозволили обрати самим місця для поселення та командира, а тимчасом дозволити прожити наступну зиму в Катерининському шанці, в найнятих приміщеннях²⁾.

Новоросійська губерська канцелярія дала наказа межовій експедиції відмежувати їм землі на 50 дворів там-же по Богу, од Інгула до Олександрівського шанця, а тимчасово залишала їх у Катерининську³⁾.

Чимало євреїв скупчилося в Новомиргороді. Там вони торгували різним крамом, переважно потрібним для війська — „привозомъ своихъ товаровъ угождали войскамъ“, але між ними і місцевим магістратом почалися непорозуміння: магістрат вимагав від них на загальних підставах податки, і забороняв торгувати „врознь“ речами, що вони привозили для військових службовців, знов-же й вимагав од них, щоб вони платили податки, як купецтво, до скарбу, з капіталу, а так само і на магістратські витрати. Євреї подали скаргу губернаторові Муромцеву, і той рішуче став на оборону їх, і в „предложении“ новомиргородському магістратові пропонував, „взявъ отъ нихъ точное показаніє о ихъ капитале, обложитъ податью и тогда не чинить имъ какъ въ продажи врознь товаровъ, такъ и в произведеніи ими разныхъ рукодѣлій никакова препятствія и помешательства“, бо обмеження в праві торгувати торкається лиш тих, хто приїздить тимчасово, на короткий час. Ті євреї, що оселилися в Новомиргороді назавсиди, по громадянству підлягають владі магістрата, але, щоб „не были излишне отягощаемы во взысканіяхъ ис нихъ платежа, и въ прочемъ, то опредѣлилъ к нимъ опекуномъ миргородского округа смотрителя пор. Дуковича, безъ вѣдома которого на нихъ никакихъ платежей не налагать, и чтобы оныя конечно равно платили с прочимъ тутошнимъ купечеством“⁴⁾.

¹⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, 181—182.

²⁾ Дніпроп. крайарх., 2558 арк. II, Зап. Од.

Общ., т. 17, стор. 177—8.

³⁾ Зап. Од. Общ., т. 17 стор. 178.

⁴⁾ Дніпроп. крайарх., в. 97, № 2558 арк. 14 Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 178.

11 лютого 1777 р. за підписом губ. товарища надв. сов. Ларивона Алексієва новоросійська губ. канцелярія запитала губернатора Муромцева, як їй поставитися до прохання „выходящихъ изъ за границы въ Екатерининській шанецъ жидовъ Рувима Ароновича и Марахая Шмулевича съ товарищи“, що прохали дозволити їм поселитися в Крюковському шанці. Вважаючи на велику потребу новоросійської губерської канцелярії в „мастеровыхъ всякого званія рукодѣльныхъ людяхъ“, канцелярія прохала дозволити їй поселити євреїв „подобныхъ“ родин до 12—і приділити їм землю в Крюкові. На це Муромцев дав дозвіл приділити землю, 20 лютого 1777 р.¹⁾

Вище ми вже звертали увагу на те, що чимало євреїв залишилося в Катерининському шанці. Тут у них був свій постійний начальник Стогов, і вони прохали його приділити їм землю на садиби, за браком квартир у шанцях. Разом з тим з прохання видно, що вони прохали ці землі ніби-то на тимчасове перебування, аж поки вийде з Польщі весь кагал. На цей час у Катерининському перебувало 8 родин євреїв, що склалися з 38 душ об. ст.²⁾

Окрім того євреї Йосько Морткевич, Мотя Гедилевич та Абрам Йосилевич прохали Новоросійську губ. канцелярію дозволити їм поселитися в Катерининським шанці на тих самих кондиціях, що їми користуються євреї в Крюковському шанці, і обіцяли вивести ще 10 родин. Новоросійська канцелярія дала дозвіл и наказала воеводі Катерининському приділити їм землю³⁾.

Наслідком цього було те, що в вересні 1777 року в Катерининським шанці було вже 20 родин євреїв⁴⁾.

Того-ж 1777 р. купка євреїв а саме Янкель Шльомович, Іцкович та Морткович, прохала дозволити їм поселитися в колишній Січі, в м. Покровському, „в пустыхъ дворахъ, съ которыхъ козаки походили“.

Канцелярія дозволила. Трохи згодом до них прибуло ще 5 родин, 23 вер. 1777 р.⁵⁾

22 серпня 1777 р. євреї— 15 родин, з Йосем Бурховичем на чолі, одержали дозвіл поселитися в Катерининському шанці; вони показали капіталу на 7900 крб.⁶⁾

Була постійна єврейська людність і в фортеці св. Лизавети, звичайно на форштаті її (наші відомості датуються груднем 1777 р.; див. нижче⁷⁾).

Чимало євреїв приїздило до форштата фортеці св. Лизавети, щоб торгувати, так р. 1776 комендант фортеці, полк. Соколов, прохав губернатора Муромцева не дозволяти перепускати євреїв, які

¹⁾ Дніпроп. крайарх. ф. Новор. губ. канц., в. 97, № 2558, арк. 20—21.

²⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, ст. 181—182.

³⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 182.

⁴⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 183.

⁵⁾ Там-же стор. 185.

⁶⁾ Там-же стор. 185.

⁷⁾ Дніпроп. крайарх. в. 97, № 2558, арк. 27.

„изъ Польскихъ границъ подъ видомъ торговли вѣзжають въ форштатъ крѣпости с. Елисавети съ билетами отъ пограничныхъ командировъ“!).

Окрім того був кагал у шанці Скалевім. Про це ми читаємо в проханні євреїв, надрукованому в додатках до цієї розвідки, № III. Це „доношение“ досить характерне: воно малює ті умови життя, в яких опинилися євреї, що записалися до цього Скалевського кагалу. За браком начальника, 15 родин євреїв, що навіть купили собі будинки й садиби, примушені були прохати дозволу перейти до Катерининського. Мотиви цього переходу залишаються не ясні: або їх пригноблювала не єврейська людність і вони не мали захисту, або навпаки — їм не дозволяли жити без начальника догляду, у кожному разі в Скалевій вони не залишилися, і їх було переведено до шанця Дмитровського, де вони знов-таки придбали будинки й гадали були жити собі й далі. Раптом, згідно з їхнім попереднім проханням — їх наказано перевести до Катерининського, себ-то примушено знов покинути свої будинки, господарство, і т. инш.; що загрожувало їм зруйнуванням добробуту та злиднями. Вони звернулися з проханням до губернатора Язикова, щоб їх залишили в Дмитровському шанці²⁾.

Треба зазначити, що взагалі становище євреїв було непевне. Почасти на це впливала й наявність євреїв, що приїздили тимчасово, як ми допіру бачили на зразку Лизаветського форштату.

Наглядач, що його обрали самі євреї, кап. Карачан, так писав р. 1777, в березні, до Новорос. губ. канц. Чимало євреїв, що приїздять з Польщі, „торги и рукодѣля свои производять подъ именемъ жидовъ, записавшихся в російское подданство“; щоб запобігти цьому, він радив: 1) при переїзді євреїв з-за кордону робити зазначки на пашпортах — приїхав він на постійне перебування, або на тимчасове? Ті, хто бажали прийняти російське підданство, мусять записатися у нього, кап. Карачана, або у його замісника, в Семлецькому шанці, і записатися. 2) Окрім того дати відкритий наказ усім євреям, що вони повинні з'явитися в зазначений термін у семлецькому шанці. 3) Звернути увагу на те, що євреї, не записані в підданство, торгують горілкою в різних селах, „съ немалымъ подрывомъ для записавшихся жидовъ и прочихъ российскихъ подданныхъ“, і тому краще було-б цей продаж припинити. 4) Щоб не було затримки, „записавшиися жиды безъ потерянія времени торгъ свой могли производить“ дати йому, Карачанові, 12 „безъименныхъ годовыхъ пашпортовъ“. 10 квітня Новор. губ. канцелярія ухвалила все, про що писано в цьому рапорті³⁾.

1) Дніпроп. крайарх. ф. Новорос. губ. канц., в. № 109, № 2952.

2) Дніпроп. крайарх. в. 97, № 2558, арк. 84–85.

3) Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 178–179.

Отакі випадки та скарги призводили до того, що місцева адміністрація ставилася обережно і до тих євреїв, які мали всі права для легального перебування, торгівлі, то-що. Звичайно, інцидент з Новомиргородським кагалом не був єдиний. До нього можна додати ще й аналогічну справу: напр., р. 1777 Слов'янська провінційальна канцелярія повідомляла новоросійську губерську, що євреї, які приписалися до різних сіл новоросійської губернії, приїхали до Покровського й привезли 50 бочок „горячого вина“, що вони вивезли його з-за кордону і не заплатили мита. Провезли вони вино через семлецький форпост. На це новоросійська губ. канцелярія роз'яснила, що вони, як російські піддані, мають право торгувати вином по всіх місцях Задніпрянщини, що-ж до мита, то вони повинні були заплатити його ¹⁾.

Р. 1777 в Новоросійській губ. канцелярії було складено „пункты... по котрымъ выходящіе въ оную губернію къ поселенію въ шанцахъ Екатериненскомъ и Крюковскомъ и въ м. Покровскомъ жида въ каждое мѣсто по 20 семей принимаются“ ²⁾. Пункти ці не тотожні з кондиціями, що їх та-ж канцелярія р. 1776 поставила була Лейзерові Зелмановичеві ³⁾, і що їх, як ми бачили, єврейські пересельці вважали за нормальні.

В скороченому вигляді я подаю тут обидві умови, за порядком першої з них.

Кондиції 1776 р.

§ 1... на первый случай можете въ елисаветинской провинціи... проживать по добровольному найму у хозяевъ, а в вышепоименованныхъ по Богу и Днѣпру мѣстахъ лѣтъ на строеніе и с казны съ заплатою потомъ вашею дано быть имѣть.

§ 2... Въ тѣхъ самыхъ мѣстахъ гдѣ вы поселитесь, и на кладбища мѣста отведены быть имѣють.

§ 3... О провозѣ изъ польскихъ мѣстъ въ Россію горяч. вина со взятъемъ за вѣдро денегъ по 1 р. и не препятствованію вамъ въ продажѣ гор. вина и прочего въ своихъ домахъ. Онымъ всѣмъ вы пользоваться можете в равенствѣ противъ всѣхъ новоросійской губ. поселянъ.

§ 4. О недопущеніи васъ проходимымъ полкамъ и командамъ въ обиду и разореніе. Обнадеживаетесь, что вы также защищаемы будете, какъ и всѣ въ новорос. губ. жители.

¹⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, 180.

²⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 184—185. Д. И. Эварницкій, Сборникъ матеріаловъ для исторіи запор. козаковъ, СПб 1888, стор. 222—225.

³⁾ С. Станиславскій, Къ исторіи колонизаціи євреевъ въ Новороссіи, Сборникъ статей Екат. научн. Об-ва, стор. 293—296. Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 166—8.

Пункти 1777 р.

§ 1. Дома имѣишколы построить собственнымъ коштомъ где на то порозжіе места не въ отдаліи отъ жилья показаны будутъ, а до того прожить имъ въ наемныхъ домахъ.

§ 7... гдѣ они поселятся въ отдаленіи отъ жилья отвесь имъ на кладбище... землю.

§ 4. Свободу имѣть торговли всякимъ товаромъ и горѣлкою за днѣпромъ на основаніи какъ и всѣ російскіе подданые.

§ 8. Во время проходу полковъ и командъ отъ обидъ и разореній защищать какъ и всѣхъ въ Новор. губ. жителей.

§ 5... хотя нанимать русских работников и не запрещается, однакожь чтобы то чинено было зъ доброй ихъ воли и съ пашпортами.

§ 6... споръ... при собраніи всего кагала и рабина вашего розбирательство чинить опредѣленному надъ вами командиру.

§ 7. Льготы на 7 лѣтъ дается со дня отъ васъ объявленія, что вы на сихъ кондиціяхъ здѣсь жить будете, а по прошествіи оныхъ платитъ имѣете, а именно. Которые обращать будутъ въ купеческомъ промыслѣ или въ какихъ либо заводахъ, то съ капиталу с рубля по 1 коп., а съ прочихъ всѣхъ такъ какъ съ мастеровыхъ з души м. п. по 2 р. в годъ.

§ 8. Изъ всѣхъ товаровъ дозволяется... провезти безъ платежа пошлины не болѣе какъ на 300 р. каждой семьѣ, а за тѣмъ ежели кто больше того провезете то ис пошлины не изъемлетя.

§ 9. Равномѣрно защищаемы быть имѣете какъ и всѣ в новор. губ. жители, а пока обселитесь дана будетъ залога.

§ 10. Законъ свой продолжать можете безвозбранно.

§ 11... если случитца ис Польши взять девицу, и оттоль перевести въ ваше селеніе равно и отъ васъ туда выдавать. Бракосочетаніе такимъ образомъ дозволяется.

§ 12. О постановленіи надъ вами по желанію вашему одного оберъ-офицера командиромъ... поставленъ будетъ.

§ 9. Хотя нанимать имъ русск. работниковъ и не запрещается, однако чтобы то было з доброй ихъ воли согласія и безъ всякихъ къ нимъ примѣтокъ и съ пашпортами.

§ 10. Если между жидами паче чаяніи здѣлается какой либо споръ, то при собраніи всего кагала и рабина ихъ розбирательство чинитъ опредѣленному надъ ними командиру.

§ 3. Льготы имѣтъ 1 годъ отъ постоевъ и прочихъ по землѣ тягостей кромѣ въ казну подлежащихъ податей.

§ 5. Платитъ имѣютъ... съ торгующихъ съ капитала либо имѣющихъ заводы отъ рубля по 1 к. а прочіе всѣ какъ и мастеровые съ души м. п. по 2 р. въ годъ.

§ 6. Провестъ имъ ис польши безъ пошлины товаровъ на такомъ основаніи, какъ прочимъ жидамъ дозволить до апробаціи отъ главной команды суммою на 300 р. каждой семьи, а прочіе такъ же и горѣлку съ пошлиною и оной горѣлки не болѣе всѣмъ имъ дозволить вывезть какъ на 500 польскихъ ведерокъ каждой семьи, но на заплату оной за горѣлку пошлины отсрочить имъ на годъ то есть буд. 1778 г. мая по 19 число въ которой срокъ они жиды взнестъ въ казну ту пошлину обязываютца непременно а до того времени по количеству оной пошлины имѣютъ они при выходе ис польши оставить кому отъ канцеляріи поверѣно будетъ въ закладъ часть оной вывезеной горѣлки или тотъ командиръ кого они избирають въ поручительствѣ за нихъ стоять будетъ.

§ 11. Отъ разбоевъ и нападений равномѣрно какъ и всѣхъ нов. губ. обывателей защищать.

§ 12. Законъ свой продолжать имъ безвозбранно.

§ 13. Бракосочетаніе такимъ образомъ, что ис польши взять и перевести въ изъ селеніе дѣвицу, равно и отъ ихъ въ польшу дозволяется.

§ 14. Командировъ надъ ними изъ офицеровъ поставитъ по ихъ желанію.

§ 13. Симъ самымъ рѣшеніемъ требуемое всему кагалу увѣреніе письменно дается.

§ 14. Присвячено охороні євреїв від кордону за допомогою російських команд.

немає.

немає.

§ 2. При ихъ селеніи в помянутыхъ мѣстахъ дозволить собственно отъ себя построить винокурни и Броварни, кот. винокурень не больше имѣть, какъ на 20 котловъ, лѣсъ же къ онымъ доставлять по Днѣпру, ис Польши, и бѣлоруси також во время здѣсь скудости и хлѣбъ, а из лѣсовъ Елисаветградской провинціи ни покупкою ни другимъ какимъ либо постороннимъ образомъ дровами не пользоваться, развѣ кизия (?¹) и соломы, получаемое ж изъ винокурень вино отъ указаной пошлины не изъемлетца.

Порівнявши ці дві кондиції, виразно бачимо, що вони мають небагато розбіжностей. Що-до пунктів загалом, то в першій бачимо пп. 13 і 14, яким ніщо не відповідає з другої кондиції. Навпаки, в другій кондиції є докладний п. 2, що не має відповідного в першій.

Розгляньмо їхній зміст докладніш. У першій кондиції ми маємо корисніші умови: державна позика на будування дворів, дарма що не дуже ясно виявлена (п. 1), пільги від податків на 7 років — у новій тільки на 1 рік (п. 7). Далі, перша умова не обмежувала кількості горілки, довожуваної з митом, а нова — і тут додавала, що її можна довозити тільки на 300 від. Звичайно, це був не випадок. Підстави для цього треба шукати в тому, що перша кондиція загрожувала інтересам відкупників. І справді, вже 14 листопада 1776 р., себ-то за 4 місяці після того, як було складено кондицію, відкупник лизаветської провинції, Трофімов, подав скаргу Новоросійській губ. канцелярії на те, що контракт з євреями, яким дозволялося перевезти краму на 300 крб., „зделаєть не малый подрывъ“ його інтересам, бо євреї провозять на цю суму горілки та інших речей, що мито з їх належить йому. Канцелярія негайно, 18 листопада, припинила пропускати речі без мита, проти цього запротестували євреї — Зелманович, Іцкович та Мошко Меєрович. Вони звертали увагу канцелярії, що ця постанова порушує договора з євреями, що коли не буде поновлено попередньої умови, то євреї не виходитимуть з Польщі. Євреї, писали уповноважені, порозпродавали в Польщі все своє майно, худобу, винокурні, казани, то-що, на ці гроші накупили вина, а його тимчасом не пропускають через кордон без мита. Тим-то вони прохали дозволити перевезти, як писано в кондиції, на 300 крб. краму кожній родині; що-ж не буде дозволено перевезти стільки вина, то

¹) Чи не „кізяка“? Здається, тут трапидася помилка (Н.В.-П.).

взяти мито з пільгою на півроку. Тут вони зазначали, що переходять кордон 30 чоловіка, що везуть 4800 відер вина, „въ прочихъ же жидовъ имѣющихъ разные мастерства человѣкъ до 30 кромѣ касающихся до ихъ мастерства инструментовъ никакихъ товаровъ не имѣется“. На це прохання Новоросійська губерська канцелярія не дала певної відповіді. Покликаючися на відсутність князя Потьомкіна й на те, що без нього „невозможно“ розв'язати цієї справи, канцелярія дала умовну відповідь: з одного боку переселення 50 родин євреїв, які везли майна на 6275 крб., давало право сподіватися, що з них будуть корисні пересельці; з другого — з 4800 відер належало одержати 4800 крб., сума чимала. І Канцелярія, не розв'язуючи справи остаточно, відклала її до резолюції „свѣтлѣйшаго“, а від себе давала лиш пільгу на півроку в заплаті мита, що-ж до перевозу иншого краму на 300 крб., то на це вона давала дозвіл, знов-таки за умовою, що коли Потьомкін цього не ухвалить, то з них буде стягнуто мито і за крам¹⁾.

Ось ці вагання й відбилися на другій кондиції.

Окрім того в цій другій кондиції бачимо ще додатковий і важливий пункт, що дозволяв будувати винниці та броварні, хоч і з обмеженнями.

Звернімося до питання — як було виконано умову про сплату мита за вино; як видно, минуло півроку, а євреї так і не заплатили мита. Отож 23 вересня новоросійська губерська канцелярія звернулася до лизаветської провінціальної канцелярії з наказом — вимагати від євреїв, щоб заплатили митні гроші; не заплатили їх вони і в жовтні 1777 р., і кап. Карачан заарештував кількасот відер вина²⁾.

Ця „винна“ справа тяглася дуже довго: р. 1778 євреї подали скаргу на свого командира, кап. Карачана, якого сами колись прохали призначити за начальника, що він „взялъ у нихъ при провозѣ ими ис Польши дозволенного къ пропуску числа горячого вина ведеръ, вмѣсто пошлины, натурою оногo жъ вина на 4800 рублей“³⁾; наступник Муромцева на посаді губернатора, Язиков, наказав Новоросійській губерській канцелярії негайно розглянути справу. Це було 4 березня 1778 р.

Карачана скинуто з посади, і на його місце, згідно з „единогласнымъ“ бажанням євреїв, призначено пор. Крижановського, але дальших наслідків цієї справи, здається, не було.

Трохи згодом повстала инша справа: євреї катерининського кагалу подали скаргу Язикову, що вони тричі заплатили мито за вино, привезене з Польщі — „настоящую пошлину (взяли) в Екатеринбургской провинціальной канцелярії, и откупщику купцу Красноглазову, 1800 р., и Фалѣеву не малую сумму, черезъ что пришли въ крайнее разореніе“ і прохали повернути їм те, що вони заплатили зайве⁴⁾.

¹⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 174—177.

²⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 180.

³⁾ Дніпроп. крайарх, № 2558, арк. 54.

⁴⁾ Дніпроп. крайарх, № 2558, арк. 96.

Язиков наказав розглянути справу воеводі Катерининському, сек. м. Тітову, 19 листоп. 1779 р., а 29 грудня того-ж року — обер-директорові митниць, надв. сов. Нелюбову¹⁾.

Перша відповідь надійшла допіру р. 1780, 28 березня, від Катерининського цолнера Онікієва. Він повідомляв губернатора, що це — наклеп; „какъ оного кагала жиды приходятъ въ банкротство, то чемъ бы еще продлить время, донесли Вашему Превосходительству ту жалобу“²⁾.

Але євреї позиції не здавали; 11 лютого 1781 р. вони знов писали губернаторові Язикову, що в Катерининській митниці були великі зловживання: що ярлики, виписані на ім'я євреїв, продавано стороннім людям, і таким чином вино довозили не ті, хто оплатив ярлик. Що-ж до наслідків слідства, то їх не було через те, що воевода сек. м. Тітов, якому доручено перевести слідство — сам брав участь у зловживаннях, Язиков надіслав ордера сек. м. Грачову, наказуючи негайно розглянути справу і про наслідки повідомити. На це він негайно відповів, що доручення „исполнить стараться буду“. Але наслідків цього в справі не збереглося³⁾.

Ще пізніше, 27 січня р. 1778, складаючи умову з Янкелем Валевичем, новоросійська канцелярія вже рішуче попереджала його, що привозити з-за кордону „горячее вино... теперь никому изъ жидовъ... не дозволяется“.

Наприкінці 1778 р. 16 листопада обер-директор Нелюбов подав рапорта до Новоросійської губ. канцелярії, де зазначав, що протягом двох років євреї та „разного званія люди“ перевезли з Польщі 12633 відра 10 кварт — ясно, що такий імпорт міг турбувати відкупників⁴⁾.

Допіру 30 вересня 1777 р. надійшла резолюція Потьомкіна в єврейській справі. Ця резолюція вразила канцелярію своїм лаконізмом. Вона пропонувала повідомити євреїв, які бажали переселитися до новоросійської губернії, що „ни одинъ не будетъ впущенъ, доколь 1) не выведеть 5 человекъ польскихъ поселянъ въ государственные поселяне, и 2) чтобъ объявленъ былъ капиталъ съ которымъ сюда прибудутъ“. Отже резолюція вносила погляд на єврейську колонізацію, як на один з засобів збільшити людність новоросійської губернії.

Звичайно, це була не новина: таку саму умову ми бачили і в інших раніших витратах — група Банієвича вимагала, щоб коло неї було поселено „жителей, которые ис полши они жиды выведуть обязуютца“⁵⁾, але в Зелмановичевих кондиціях 1776 р. та в пунктах 1777 р. її бракувало.

¹⁾ Дніпроп. крайарх, № 2558, арк. 97 п. 98. ²⁾ Дніпроп. крайарх, 2558, арк. 99.

³⁾ Дніпроп. крайарх, 2558, арк. 99—102. ⁴⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 181.

⁵⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 171, справа р. 1776, 4—12 жовт.

Як зрозуміла цього ордера губерська канцелярія, він не торкався тих євреїв, що вже запрягли й оселилися; їх було разом у Лизаветській та Слов'янській провінції 120 родин (35 жило в Катерининському шанці, 30 в Крюківському, 29 в Семлецькому та 26 в Покровському); окрім того тимчасово перебувало 32 родини (31 в Новомиргородському шанці, та 1 в Кодаках). Кожен, хто тепер заявлятиме про бажання переселитися, повинен привести з собою 6 родин польських селян¹⁾.

31 грудня 1777 р. євреї, що жили в „фортеці“ (треба гадати св. Лизавети), Іцко та Оран Осиповичі звернулися до губернатора, Н. Д. Язикова з отаким проханням: вони переїхали з Польщі з 5 родинами і там живуть у власних садибах, тимчасом як ті євреї, що переїхали за півроку перед ними, разом 17 родин, а саме Ісак Отрович з товаришами, перевезли тільки те вино, яке мали право перевезти, а родини свої та все майно покинули в Польщі. „Дабы они въ платеже налагаемыхъ податей могли быть утвердительны“, і щоб прохачам не доводилося платити за них податки, вони прохали губернатора, нехай-би він наказав Ісакові Отровичеві з товаришами повиводити свої родини з Польщі²⁾.

Це прохання дуже цікаве: воно яскраво змальовує боротьбу між двома групами євреїв: з одного боку євреї, що щиро хтять стати постійними мешканцями, і як слід використати дані їм пільги, з другого — свого роду „налетчики“, що теж своєрідно використовують пільги, не маючи на оці переходити на постійне перебування.

Можливо, що наслідком цієї скарги новому губернаторові, був наказ від 28 січня 1778 р. з приводу прохання Янкеля Валеви́ча, що вийшов з м. Соколівки Вінницької губернії й, бажаючи оселитися в Крюкові, показав 300 крб. капіталу та заявив, що „мастерство его — рѣзничество“; Язиков наказав Крюківській воеводській канцелярії прийняти Валеви́ча, коли він „съ надежными поруками обяжется вывести в Росію полскихъ поселянь шесть (вже не 5) семей“; разом з тим губернатор наказував нікому з євреїв не дозволяти перевозити через кордон вино, і не приймати нікого, поки він не виведе цих 6 родин, та й сам „съ имѣніемъ вдругъ не заберется“³⁾.

Без товарів дозволялося пропускати через кордон тільки тих євреїв, що їхали з Польщі „для исправленія тутъ своихъ домовъ“, та тих, що брали на себе різні підряди для війська⁴⁾.

Отак ми бачимо, що адміністрація вже не настоювала на оселенні євреїв по Богу й Дніпру; всі вони оселилися в п'ятьох пунктах: Катерининську, Крюкові, Семлецьку та Дмитровську, Покровську, — на постійне перебування, та в Новомиргороді — на тимчасове.

¹⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 186—187. ²⁾ Дніпроп. крайарх. справа 2558, арк. 27.

³⁾ Зап. Од. Общ., т. 17, стор. 180—181.

⁴⁾ Дніпроп. крайарх. № 2558, арк. 47, з 2 бер. 1778.

Окрім того, здається, невеличка купка залишилася в самій фортеці св. Лизавети, на форштані її, звичайно.

Але думки про те, щоб пересунути євреїв далі, на південь, адміністрація не кидала. Р. 1778 губернатор Язиков пропонував переселити євреїв з Дмитрівки до нового міста (що збудувати його допіру ще передбачали) Ігульська, між Ігулом та Громоклією, але євреї не хтіли переходити, і Язиков дозволив залишити їх у Дмитрівці¹⁾.

З другого боку, уряд обмежував євреїв у праві обрання для себе міст. Так, коли купка євреїв висловила побажання оселитися в Микитині (Слов'янську), дарма що це були справжні фахівці: кравець „пузументник“, смоклер, годинникар, срібник, золотар, швець, до яких уряд ставивсь прихильно, все-ж губернатор Язиков не дозволив селитися там, а дозволяв тільки в Крюкові або Новомиргороді²⁾. Не зважаючи на це, поодинокі євреї мешкали по різних містах: ми вже бачили одну єврейську родину в Кайдаках; з іншого документу дізнаємося, що в Кинбурні єврей Шейн Якубович був „содержателемъ кинбурнского гошпиталѣ“ і мав свого прикажчика, теж єврея. Р. 1778 полк. Репнинський рапортував губернаторові Язикову, що не вважаючи на його наказ не пропускати євреїв до „недозволенихъ мѣстъ“, у Збурівському ретраншаменті перебуває „не малое число жидовъ домами живутъ, а къ поселенію ихъ земли не назначено, то не велите ль... оную отвѣсть и сколько“³⁾? Ми не маємо відповіді Язикова, але можна припустити, що й тут євреї мало цікавилися самою землею.

Чимало євреїв мешкало і в Херсоні. Про це свідчить „предложеніе“ Язикова р.1780 херсонському правлінню такого змісту: „извѣстно мнѣ, что въ Херсонѣ находится нынѣ множество жидовъ... которые принимаются подъ условіемъ вывода изъ заграницы б христіанъ“; коли протягом року цю умову не буде виконано, то губернатор наказує їх „непремѣно выгнать“⁴⁾.

Земський комісар кап. Олександров на це відповідав отак: „находящіеся въ Херсонѣ нигдѣ не записанные шатающіеся жиды обязались вывѣсть за собою... по 5 семей христіанъ, но нынѣ о томъ и слушать не хотѣли, ибо они только единственно разными своими обольщеніями въ шинковскомъ промыслѣ состоятъ“ і ніякої користі від них не можна чекати⁵⁾.

Наслідком цієї ревізії був наказ Язикова — вислати за кордон „без возврата“ 24 родини євреїв⁶⁾.

Заходячи ще далі, ми бачимо, що вже в XVIII ст. євреї становили чималу частину міської людности деяких міст: напр. р. 1794

1) Дніпроп. крайарх, № 2558, арк. 54 та 78. 2) Дніпроп. крайарх, № 2558, арк. 37.

3) Дніпроп. крайарх, № 2558, арк. 92.

4) Дніпроп. крайарх, № 2558, арк. 116.

5) Дніпроп. крайарх. № 2558, арк. 117.

6) Там-же, арк. 123.

в Одесі, як роздавано землі на садиби, було дано лиш євреям 5 ділянок, а 1795 в Одесі було вже 240 д. об. ст., себ-то 10% усієї людности Одеси¹⁾; р. 1797 євреїв було коло 9% людности Одеси²⁾.

Приписка до того чи іншого кагалу не позбавляла євреїв права перебувати тимчасово в інших містах. З відомости, що ми її друкуємо тут (№ 1), бачимо, що чимало євреїв перебувало в Кременчуці—звичайно це ті, які вважалися в Крюкові³⁾.

Деякі євреї перебували в приватних маєтках; напр. р. 1780 в слободі ген.-м. Петерсена, в Лизаветській провінції, мешкав єврей Лейба Маєрович, що виробляв „гданську горілку“, жили євреї в маєтку у полковниці Шмітової⁴⁾.

Узагалі євреїв почасти згадують документи кінця XVIII стол. Окрім шинкарювання, гандлювання та ремісництва була ще одна галузь, в якій євреям належало чимало місця. Це—викликання поселенців з-за кордону. На це ми маємо багато вказівок. Як відомо, уряд викликав людей на оселення з польських країн і платив за кожну родину так званому „визивателеві“. Серед таких фахівців ми часто бачимо євреїв, переважно польських. Так вже р. 1776 Вультан Шльомович скаржився Новоросійській губерській канцелярії на полк. Хорвата, що взяв до своєї власної слободи 2 родини поселенців, яких завербував Шльомович у Польщі⁵⁾. Це свідчить, що викликати селян з Польщі й переводити їх до південної України почато задовго перед 1776 р.

Далі, протягом останньої чверти XVIII ст. ми зустрічаємо польських євреїв, як контрагентів російського уряду в справі викликання селян з-за кордону. Напр. р. 1780 гуманський єврей Давид Лейбович пропонував новоросійській канцелярії вивести 500 родин „із цесарського кордона“, до казенних слобід і прохав щоб з ним склали угоду й дали „пропуск“ через кордон⁶⁾. Р. 1784 зустрічаємо „євреина“ Шмуля Ільковича, що пропонував виводити людей з Туреччини, волоської нації, і прохав приділити йому за 50 родин 3000 дес. землі та дозволити збудувати їуральню й торгувати 5 років вином, вивозячи його безмитно з-за кордону⁷⁾. Правитель Таврійської області В. В. Каховський не дав згоди на це: він не дав ні 3000 дес., ні права торгувати горілкою, бо це право належало відкупникам⁸⁾.

¹⁾ А. А. Скальковскій, Первое тридцатилѣтіе Одессы. Одесса р. 1837, стор. 49.

²⁾ В. А. Яковлевъ, Къ исторіи заселенія Хаджибея. Одесса 1889, стор. 49.

³⁾ Дніпроп. крайарх, в. 97, 2558, арк. 42—49.

⁴⁾ Дніпроп. крайарх, в. 97, 2558, арк. 119, 120.

⁵⁾ Дніпроп. крайарх, ф. Новор. губ. канц., в. 127, № 4090.

⁶⁾ Арх. Управл. Держ. Майна, в Симферополі, ф. Межов. експедиції, в. VII, № 1099. Цитую на підставі відомостей, що я їх здобула, працюючи в цьому архіві р. 1916.

⁷⁾ Лефортовський архів, опис № 194, в. 229, № 14, арк. 15.

⁸⁾ Распоряженія Свѣтл. кн. Потемкина Таврическаго касательно устроєнія Таврической области, Зап. Од. Общ., т. XII, 317.

Той самий Шмуль Ількович пропонував урядові приставити до Новомиргороду 100 дівчат, за плату йому по 5 крб. за кожную, але умови не виконав — „обанкрутився“¹⁾. Відомий ще проект „евреина“ Черткова, що р. 1785 пропонував вивести з-за кордону 500 родин циганів, де було-б близько 2000 душ об. ст., але ця перспектива не спокусила ні Потьомкіна, ні Каховського, і вони не дали згоди на таку колонізацію²⁾.

Таким способом виводили євреї селян і для поміщиків, але, звичайна річ, про це залишилося менш відомостей ніж про діяльність контрагентів самого уряду. Десь поміщики склали умови з маклерами, ті приводили людей, одержували гроші — і край. Випадково в Лубенському музею Скаржинської залишився відгук таких умов: це лист губернат. товаришеві Олексієву від кн. Прозоровського, що прохав його, не маючи можливости зробити це самому, заплатити гроші євреєві Маєровичеві, уповноваженому Ісака Осипова. Цей Осипов вже виводив людей для маєтку Ф. М. Толстого, та й йому, Прозоровському, приставив вже 250 родин до Озівської губ. з розрахунку по 5 крб. за родину³⁾. Це не був, звичайно, єдиний випадок: складаючи умову з євреєм Лейбовичем уряд вимагав підписки, що він не постачатиме людей поміщикам, аж поки не виконає обов'язків перед урядом⁴⁾.

З цих вказівок видно, що євреї в усякому разі цікавилися цими справами, мали деякі зв'язки, за допомогою яких вони могли організувати ці масові еміграції з Польщі та Туреччини, і можливо — наслідком таких мандрівок з пересельцями були і переселення самих організаторів переселень. Звичайно, коли припустити, що обізнавшися з місцевими умовами життя та людьми, євреї-контрагенти переселялися вже з деякими капіталами.

Останнє — звичайно тільки здогад, під який поки ще ми не можемо підвести фактичного фундаменту. Взагалі поки ще ми мало маємо матеріалу, щоб висвітлити економічне становище євреїв, що переходили до південної України. С. Станиславський подав думку, що ніхто не мав капіталу по-над 100—150 крб.⁵⁾ В цьому він безумовно помилявся. Капітали були й більші. В додатку до цієї розвідки я вмещую дві відомості, на жаль, цілком випадкові, та вони все-ж-таки трохи висвітлюють матеріяльне й соціальне становище окремих гуртків єврейських колоністів.

¹⁾ Арх. Таврійськ. Губ. Правління, в. II, № 27. Цитую на підставі тих матеріалів, що я здобула, працюючи в Симферополі р. 1916.

²⁾ Арх. Управл. держ. Майна, Симфероп. фонд Межов. експедиції в. II, № 112.

³⁾ К. Старина, 1892, кн. VI, стор. 455.

⁴⁾ Арх. Управл. Держ. Майна, фонд Межової експедиції, Симферопіль, в. II, № 1099.

⁵⁾ С. Станиславський, *op. cit.*, Сборникъ статей Екатер. Научн. Об-ва.

З відомости р. 1778 — на жаль вона торкається тільки тих євреїв, що перебували в Новомиргороді — видно, що з 21 єврея, які мали на оці торгувати, показали отакі капітали: 1500 крб. — 1, 1200 крб. — 1, 1000 крб. — 3, 200 крб. — 5, 100 крб. — 1, 50 крб. — 10, себ-то, 50% належало до дрібних крамарів, і тільки п'ять можна зарахувати до більше-менше заможних людей, дарма що навіть володільці капіталу в 50 крб. приходили з служниками ¹⁾).

З тих, що приписалися до Новомиргородського магістрату або перебували в Новомиргороді, тільки двоє зазначили свою професію, як шинкарі; 7 не зазначили зовсім чим мають заробляти хліб, більшість показала різні ремесства (13 кравців, 1 тафтар, 2 гомбара, 6 срібників, 3 золотарі, 1 ритівник печаток, 1 мідник, 2 кухарі для євреїв). З іншої відомости — євреїв, що оселилися в Крюкові, бачимо, що всі 30 родин мали торгувати. З них 11 — виключно вином та різними напоями, а 9 вином та різним крамом і тільки 10 — різним крамом, без вина, себ-то 20 торгували вином, і тільки 10 їм не торгували ²⁾).

Хоч ці відомості дуже неповні, торкаються тільки 2 пунктів, де перебували євреї, і тільки одного року, все-ж вони досить ясно малюють, які саме євреї переходили до Новоросійської губернії 1775—1780 рр., і чому вони так неохоче згоджувалися оселятися по Інгулу та Дніпру: це були крамарі, ремісники, що могли працювати й заробляти переважно в міських умовах життя і не мали жадного нахилу до сільського господарства, чи то скотарства, чи хліборобства. Переглядаючи наші джерела, треба визнати досить не повні, ми не знаходимо жадної вказівки на бажання хоч одного єврея оселитися на селі, завести сільське господарство. Тут дуже цікавий епізод з Шмулем Ільковичем, про який вже говорилося вище — а саме його бажання одержати 3000 десят. землі в Таврійській області, в чому йому було відмовлено. Залишилося невідомо — з якою саме метою він прохав цю дачу?

Отож треба зробити висновок, що з хліборобськими колоніями в XVIII стор. справа не посунулася. Причини цього ясні: з одного боку сам уряд, як ми вже зазначили, відмовився фактично від ідеї повернути євреїв на хліборобів і не настоював на поселенні їх на Бозі та Інгулі; з другого боку і євреї не виявили жадного бажання змінити звичайні професії і все робили на те, щоб залишитися в містах та містечках.

Хліборобські колонії євреїв починаються допіру з XIX ст., і твердження А. А. Скальковського, ніби-то „нѣкоторое земледѣльческое поселеніе началось въ самомъ концѣ 1790 годовъ“ — поки-що залишається безпідставним. Треба додати, що й сам автор не був дуже певний цього: „когда именно (почалися в 90-х роках хлібо-

¹⁾ Дблаток, № 1.

²⁾ Додаток, № 2.

робські колонії, пише він далі), положительно не знаємъ. Тогда испросили они себѣ земли въ Херсонской губерніи, только что занятія послѣ запорожцевъ и тамъ занимались хлѣбопашествомъ и скотоводствомъ¹⁾.

Вся цитата, що ми навели цілком, неясна: невідомо яка саме колонія, невідомо де, невідомо коли (в 90-х рр. землі „только что занятія послѣ запорожцевъ“ — себ-то мало не через 20 років після скасування Січі). На мою думку — тут непорозуміння: автор чув, або читав про відмежування землі по Дніпру та Богу рр. 1776—77 для єврейських колоній, і бажання уряду визнав за бажання самих євреїв. Долю цього проекту ми вже висвітлили вище.

¹⁾ А. А. Скальковскій, Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края. ч. I, Одесса, 1850, стор. 314.

Додаток I

О П И С Ь

проживаючимъ в шанцѣ новомиргородскомъ жидамъ¹⁾

№	Званіе имянь	на какую сумму торгу имѣеть		Со оной суммы в казну платить долженъ		Сверхъ того на общена- родные расходы		Когда ись заграницы скуда вышли	Какому художеству знають	Желаютъ или нетъ жить в новороссійской гу- берніи	При описаніи где находились
		рубли	рубли	копѣйки	рубли	копѣйки					
1	Приписаны к магистрату Нафтуль Мелиховичъ	1000	10	—	15	—	775	—	—	не извѣстно	В Кре- менчугѣ
	женать находитца в Полше Товариш ево Берко Гершковичъ	1000	10	—	15	—	775	—	—	не же- лаеть	
2	Хаймъ Гершковичъ	1500	15	—	30	—	775	—	—	не извѣ- ственно	В Кре- менчуге
	жена, тры сына и дочь в Полше, Слуги ево Цудикъ Лейбовичъ и Юсь Меуеровичъ Абрамъ Берковичъ Хуна Шмулевичъ Гершко Бороховичъ										

¹⁾ Дніпропетр. Крайарх. ф. Канцеляріи Новорос. губ. В. 97, № 2558, арк. 42—44.

Дати на документі бракуе, але з порівняння з іншими видно, що „Вѣдомость“ складено р. 1778.

№	Званіе імянь	за какую сумму торгу имѣеть		Со оной суммы в казну платить должны		Сверхъ того на общена- родные расходы		Когда изъ заграницы сюда вышли	Какому художеству знають	Желаеть или нет жить в новороссійской гу- берніи	При описаніи где находились
		рубли	копѣйки	рубли	копѣйки	рубли	копѣйки				
	Берко Ушеровичъ Иванъ Мошковичъ										
3	Израиль Гершковичъ жена и дочь при немъ братъ ево Абрамъ Гершковичъ жена и дочь в Полше сынъ Израиля Мееръ, жена и двое дѣтей при немъ здесь. Слуга Гершко Есовичъ	100	2	—	2	—	777	Гафтар или зо- лотомъ шить	не же- лаеть	—	
4	Берко Давыдовичъ жена, сынъ и дочь в Полше товаришъ ево Давыдъ Шлюновичъ, жена и сынъ в Полше Слуги Зейманъ Лейзеровичъ, Янкель Мелеховичъ Леиба Ицковичъ	200	4	—	4	—	777	Серебре- никъ	не же- лаеть	—	
		50	1	—	2	—	777	Серебре- никъ	не же- лаеть	—	
5	Давыдъ Мошковичъ жена, два сына, двѣ до- чери в Полше, товаришъ ево Мееръ Мендловичъ, жена, два сына и дочь в Полше,	200	4	—	4	—	777	Рещик печатей	не изъ- вѣстно	В Кре- менчуге	
		200	4	—	4	—	777	золотарь	не же- лаеть	—	

№	Званіє імянь	на какую сумму торгу явѣть		Со оной суммы в казну платить должны		Сверхъ того на общена- родные расходы		Когда ись заграницы срѣди вышли	Какому художеству знають	Желають или нег жить в новороссійской гу- берніи	При описаніи где находились
		рубли	копѣйки	рубли	копѣйки	рубли	копѣйки				
	Слуги Хаскель Янкелевичъ Ехимъ Израилевичъ Ицко,										
6	Шмувь Рафаилевичъ	200	4	—	4	—	777	Сереб- никъ	—	Вушоль по преж- нему в Полшу	
7	Шаинъ	200	4	—	4	—	777	Сереб- никъ	не из- вѣстно	Въ Крю- ковъ	
8	Вигдерь Гершковичъ Слуги Абрамко Нута	50	1	—	2	—	777	Гомбар	не извесно	В Мортон- ноше	
9	Маркесь Лейбовичъ жена, сынъ и дочь в Полше, товарищы ево. Сруль Нерулковичъ жена, дочь и сынъ въ Полше Давыдь Шулевичъ жена сынъ в Полше Слуги Шмуль Ицка Хаим Пелевичъ, Берко Есо- вичъ	50 50 50	1 1 1	— — —	2 2 2	— — —	777 777 777	портной мужского платья портной мужеско- го платя портной муже- ского платья	не же- лаеть не же- лаеть не же- лаеть	— — —	
10	Берко Руенковичъ	50	1	—	2	—	777	портной	—	ушол по преж- нему в Полшу	

№	Званіе имянъ	на какую сумму торгу выдать		Со оной суммы в казну платить должны		Сверхъ того на общена- родные расходы		Когда нсь заграници сюди вышли	Какому художеству знають	Желаеть или нет жить в новороссійской гу- берніи	При описаніи где находились
		рубли	копѣйки	рубли	копѣйки	рубли	копѣйки				
11	Мошко Абрамовичъ жена и дочь при нем здесь. Слуги Давыдъ Мошковичъ Мееръ Есовичъ	50	1	—	2	—	777	портной муже- скаго платья	не же- лаеть	—	
12	Гершко Шеваховичъ вдовъ двѣ дочери в Полше	50	1	—	2	—	777	портной муже- скаго платья	не из- вѣсно	В Кре- менчуге	
13	Иос Борховичъ	50	1	—	2	—	777	портной		ушел по преж- нему в Полшу	
14	Гелманъ Шеменовичъ жена и двѣ дочери в Полше	50	1	—	2	—	777	портной мужеска- го платя	не изъ- весно	В Кре- менчуге	
15	Исраиль Ляхмановичъ	1200	12	—	24	—					
16	Перицъ Бенисовичъ	1000	10	—	20	—					
	на всѣхъ невдоимкѣ	—	22	—	87	80	—	—	—	—	
1	не записные Абрамъ Мееровичъ холостъ товарищъ ево Мошко Мендловичъ женатъ и одинъ сынъ в Полше	—	—	—	—	—	777	золотарь	В разсужденіи что недавно вышли хотять во первыхъ избрать себя по ихъ художествамъ мѣста и тогда про- сить объ опредѣленіи будутъ.		
		—	—	—	—	—	777	золотарь			
2	Монесъ Шаевичъ, жена, одинъ сынъ и двѣ до- чери в Полше Слуга Вишіемъ	—	—	—	—	—	777	медникъ			

№	Званіє імянь	на яку суму торгу ввѣтъ			Со оной суммы в казну платить должны		Сверхъ того на общенародныя расходы		Когда ись заграницы сюди вышли	Какому художеству знаютъ	Желають или. нетъ жить в новороссійской губерніи	При описани где находились
		рубли	рубли	копѣйки	рубли	копѣйки	рубли	копѣйки				
3	Ось Ицковичъ жена, два сына и дочь в Полше Товарищъ ево Ицко холостъ слуга ихъ Ицко же	—	—	—	—	—	—	777	серебренникъ	В разсужденіи что недавно вышли хотять вопервыхъ изобрать себѣ по ихъ художеству мѣста и тогда просить об опредѣленіи будутъ		
								777	серебренник			
4	Абрамъ Нусимовичъ	—	—	—	—	—	—	777	кухар для жидов			
5	Сумеръ Шмулевичъ	—	—	—	—	—	—	777	кухар для жидов			
6	Анзел Леиловичъ жена при немъ здесь	—	—	—	—	—	—	777	портной женского платья			
7	Мошко Едовичъ жена, сынъ, двѣ дочери в Полше Товаришы ево Давыд Едовичъ жена и дочь в Полше Мошко Едовичъ жена в Полше	—	—	—	—	—	—	777	портной женского платья			
		—	—	—	—	—	—	777	портной женского платья			
		—	—	—	—	—	—	777	портной женского платья			
8	Янкель Зимовичъ Слуги ево Гершко Едка Гершковичъ	—	—	—	—	—	—	777			не извѣстно где находится	
9	Абрамъ Шмулевичъ жена, сынъ и дочь в Полше	—	—	—	—	—	—	777	портной мужского и женского платья	По происканіи мѣста просить будутъ о опредѣленіи		

№	Званіе имянь	на каку суму торгу имѣть		Со оной суммы в казну платить должны		Сверхъ того на общена- родные расходы		Когда ись заграници сюди вышли	Какому художеству знають	Желаетъ или нет жить в новороссійской гу- берніи	При описани где находились
		рубли	копѣйки	рубли	копѣйки	рубли	копѣйки				
10	Давыдъ Болховичъ, жена, сынъ и дочь при немъ здесь Слуга Дувид	—	—	—	—	—	—	777	Шинкаръ	не извес- но	В кре- пости св. Ели- саветы
11	Шая Шалвашовичъ жена при мнѣ	—	—	—	—	—	—	777	Гомбаръ		не извъ- стно где нахо- дится
12	Ицко Копиловичъ, жена отцъ и братъ	—	—	—	—	—	—	777	шинкар		уцол по прежнему в Польшу

Капитанъ и пограницкои Комисар Василей Касиновъ

Додаток II¹⁾

Списокъ кто менно вышедше ис Полши жида в Крюковъ на поселение определенъ, какое при нихъ семейство, с показаніемъ летъ и кто какие рукомысла имѣють и кемъ еще семейства своего не выведено значить под симъ

число семействъ	Кто именно	какихъ летъ	какие имеетъ рукомысла	кто з семейством своимъ в Крюковъ находится и кемъ еще семейства не выведено
1	Исакъ Гошеровъ жена ево Ружа	63 56	по купечеству разными това- рами	Отъехали в полской городъ Ма- каровъ для выводу женъ и детей
2	Сынъ ево Гошаръ Исаковъ	38	По купечеству разными товарами	
	Жена ево Ценя	26		
	Сыны			
	Маерь	5		
	Эъ	1/2		
	Дочь Сора	4		

¹⁾ Дніпроп. Крайарх. фондъ Канцеляріи Новорос. губ. в. 97 № 2558, арк. 61—64. Цей „списокъ“ викликано отаким наказомъ губернатора Язикова: „Предложение Крюковской Воеводской Канцеляріи. № 472. По полученіи сего предлагаю Крюковской Воеводской Канцеляріи немедленно доставить комнѣ именной списокъ всѣмъ находящимся в Крюковъ жидамъ семейнымъ и холостымъ с объясненіемъ каждого рукомысла“. Марта 1 дня 1778. Ibid., арк. 59.

число семействъ	Кто именно	какихъ лѣтъ	какіе имеетъ рукомисла	кто з семейством своимъ в Крюковѣ находится и кемъ еще семейства не выведено
3	Зять Абрамъ Янкелевичъ Жена ево Гитля сыны Давидъ Хаинъ Дочеры Двора Ерка	28 27 10 5 7 1	по купечеству красными товарами	В Крюковѣ, жена и дети а сами отъехали съ Гошеровымъ в Польшу
4	Другой ево зять Михиль Неха- мовичъ Жена ево Ханя Сыны Нехамовичъ Довидъ Дочеры Стеся Мене	40 40 10 7 15 3	по купечеству торговлею горячимъ виномъ	В Крюковѣ, жена и дети а сами отъехали съ Гошеровымъ в Польшу
5	Другой сынь Мовша Исаковъ жена ево Лея Сыны Довидъ Аврамъ дочь Ханця	25 23 3 пол- тора мѣсяца 5	по купечеству разнымъ това- ромъ	Отъехали в польской городъ Макаровъ для выводу жены и детей
6	Иось Вольфовичъ жена ево Марья Сыны Марко Сруль Ицко	38 35 14 9 7	краснымъ товаромъ и разными нажитками	Отехали в польское местечко Умань для выводу жены и детей

число семействъ	Кто именно	какихъ лѣтъ	какие имеетъ рукомисла	кто з семейством своимъ в Крюковъ находится и кемъ еще семейства не выведено
7	Братъ Исака Гошарова Лейбка Гошаровичъ жена ево Зелде Дочеры Тханка Толца Спринце	40 40 9 7 5	В торговлѣ горячимъ виномъ	Отъехали полской области в городъ Белую Церковъ для выноду женъ и детей
8	Двоюродной братъ Гошарова Лейзеръ Шапшановичъ жена ево Эстеръ Дочеры Шала Цуртель	40 36 9 5	по купечеству разнымъ товаромъ	Отъехали полской области в городъ Белую Церковъ для выноду женъ и детей
9	Зять, внуки Гошаровой Доль Мартковичъ жена ево Дрейза Сынъ Лейбко Дочеры Сора Ханка	28 28 5 13 8	по купечеству разнымъ товаромъ	Самъ в Крюкове, а жена и дети ево еще не выве- дены
10	Внукъ Гошаровъ Янкель Евелэвичъ жена ево Бенла сыны Евель Хаимъ Дочь Фейга	24 22 5 4 1	В торговле горячимъ виномъ	В Крюковъ съ женою и детьми
11	Свять Гошаровъ кагалной старшей Янкель Осиповичъ Жена ево Дубрушка	50 45	В торговлѣ раз- ными напитками	Самъ в Крюковъ а жена и дети еще не выведены

число семействъ	Кто именно	какихъ лѣтъ	какие имеетъ рукомисла	кто з семейством своимъ в Крюковъ находится и кемъ еще семейства не выведено
12	Сынъ кагального Осиповича Давидъ Янкелевичъ жена ево Ценя Сыны Ицко Хаикель	30 25 4 1	В торговль разными напитками и краснымъ товаромъ	В Крюковъ с женою и детьми
13	Зять Кагального Осиповича Фанбишъ Давидовичъ Жена ево Гинда Сыны Юда Эсъ Гиши Дочь Блюма	35 25 4 5 1 1/2 7	В торговль разными напит- ками	Отъехали к Гошеровымъ для выводу своих женъ и детей
14	Другой свать. Гошарова Зе- ликъ Абрамович Жена ево Итта Сыны Абушъ Ицко Зыскаль Шлэма Дочь Ивка	38 30 13 8 6 3 девя- ти мѣей	Краснымъ товаром и разными напитками	Отъехали к Гошеровымъ для выводу своих женъ и детей
15	Третей братъ Гошаровъ Ян- кель Срулевичъ Жена Перле Сыны Лейбко Мошко	40 35 15 12	В торговль раз- ными напитками и краснымъ то- варомъ	В Крюковъ житель- ствуєть со всею семьею своею

число семействъ	Кто именно	какихъ лѣтъ	какие имеетъ рукомисла	кто з семейством своимъ в Крюковъ находится и кемъ еще семейства не выведено
	Дочеры Сора Хиня	8 6		В Крюковъ житель- ствуетъ со всею семьею своею
16	Сынъ Янкелевъ Сруль Жена Марья	23 14	В торговль раз- ными напитками и красным то- варомъ	Жителствуетъ в Крю- ковъ с женою
17	Племенникъ Гошаровъ Шмуль Лейзаровичъ Жена Лея Сынъ Мошко Дочеры Марья Беила	40 35 15 12 9	В торговль раз- ными напитками	Самъ в Крюковъ а же- ны и детей своих еще не вывелъ
18	Рувимъ Ароновичъ Жена Беила Сыны Аронъ Аврамъ Янкель Дочь Златъ	40 24 9 5 4 12	В торговль горя- чимъ виномъ и разными товара- ми также порт- ного мастерства	В Крюковъ с женами и детьми жителствуютъ
19	Тестъ ево Шевиль Фишеле- вичъ Жена ево Лея Сыны Абрамъ Фишель Осипъ Дочь Итка	33 35 13 8 5 11	В торговль разнымъ това- ромъ и напитками	В Крюковъ с женами и детьми жителствуютъ
20	Братъ Фишелэвича Шлома Жена ево Стеса	40 40	Шинковой про- мисль	Жена и дети остаются еще в Полше

число родин	Кто именно	какихъ лѣтъ	какие имеетъ рукомисла	кто з семейством своимъ в Крюковъ находится и кемъ еще семейства не выведено
	Дочеры Двора Фрунка	11 7	Шинковой про- мисль	Жена и дети остаются еще в Полше
21	Ицко Осиповичъ Жена Ривка	25 20	По купечеству разными това- рами	В Крюковъ съ женами и детьми жител- ствуєть
22	Мошка Срулэвичъ Жена Фега	30 30	Разнымъ напит- комъ	
23	Аронъ Осиповичъ Жена Бося Сыны Яковъ Ицко Герша	38 23 14 11 десяти недель	Разнымъ товаром и на- питками	
24	Лейба Абрамовичъ Жена Ревка Дочь Малка	18 18 2	Разнымъ това- ромъ	Со опредѣлением ево в Крюковъ с женою и детьми не явился
25	Сруль Мартховичъ Жена Сура Сынъ Шмуль	30 30 3	В торговлѣ горя- чимъ виномъ	С опредѣлением ево в Крюковъ съ женою и детьми не явился
26	Хаимъ Лейбовичъ Жена Фреида	45 30	Разными напит- ками	
27	Гаврила Берковичъ Жена Рохля Сыны Маерь Берко	35 28 7 1	Разнымъ товаромъ	В Крюковъ с женами и детьми жителствуєть

число семействъ	Кто именно	какихъ леть	какие имеетъ рукоисла	кто з семейством своимъ в Крюковъ находится и кемъ еще семейства не выведено
28	Гершко Лейбовичъ Жена Ханя Дочери Бася Хася Цывзя Сынъ Азикъ четырех мѣсовъ	35 28 8 5 3	Промислы в красномъ и другихъ товарахъ и горелкою	В Крюковъ с женами и детьми жи- тельствуютъ
29	Лейба Хаимовичъ Жена Ривка	22 18		
30	Мошко Гершовичъ	—		

А сверхъ того указом из новороссійской губернской канцелярии сего марта 2 числа полученным велено в Шанце Диковском жи-
довъ Вслфа Кдалевича и зятя ево Леизера Эксевича определить
в Крюков на поселение, почему даннымъ командиру над жидами
секундъ-майору Бутовъскому указом же и предписано, сыскавъ их
на основании повеления от губернской канцелярии в Крюковъ
на поселение причислить и по исполнении в сию воеводскую кан-
целярию рапортовать, но оногo репорта еще не получено;

в должности воеводской капитанъ Николай Аледѣевъ
Воеводской товарищъ порутчикъ Сергей Леонтьевъ
Секретарской Генералной Писаръ Павелъ Леонтовичъ
Канцеляристъ Леонтьѣй Лѣщинской.

Додаток № III¹⁾

Подано юня 22-го 1778 году № 0—444

Высокородному и Превосходителному гдну генераль Маиору Новороссійскойи губерніи Губернатору и Днепровского Пикинерного полку Шефу Николаю Даниловичу Языкову

Проживающихъ ѿне в Шанце Дмитровскомъ жидовъ Еся Сруловича, Еся Килевича, Сруля Лейзеровича, Сухара Мордковича с товарищи

Доношение

Сначала переходу нашего ис Полши записались мы в Скалевскомъ кагале, где купивъ дома и жителствовали по сие время, но какъ при томъ кагале командира не было, то и просилось нас пятнадцать семей переводу въ Екатерининскъ, почему хотя туда и определены, однакъ жителствовали в Скалевой; нынежъ по указу новороссійской Губернской Канцеляріи из Скалевой в Шанецъ Дмитровской жиды переселены, то и мы какъ дома свои такъ и другие строения оставили и вышли в Шанецъ Дмитровской с прочими, где такъ во всемъ по переходу потребномъ и домами обзавелись и жить при томъ кагале желаемъ, а какъ мы прежде, не имея командира, просились переводу въ Екатерининскъ, то насъ туда ѿне и высылають точию мы жить в томъ месте не желаемъ да и черезъ такые частые с места на место переходы можемъ прійти в крайнее разорение и бедность для того Вашего Превосходительства покорно просимъ кому следуетъ повелеть при Дмитровскомъ кагале насъ оставить, а изъ Екатерининска исключить,

Юня 22 дня
1778 году.

Иосиф сын Боруха
Иосиф сын Ихниель-Михеля
Израиль сын Элиезера
Израиль сын Мордехая²⁾

¹⁾ Дніпроп. крайарх. ф. Канцеляріи Новорос. губ. в. 97, № 2558, арк. 84—85.

²⁾ Підписи єврейською мовою. Переклав Д. П. Бродський.

Заборгованість єврейських громад у першій половині XIX ст.

Про єврейські ніби-то багатства в царській Росії ходили різні легенди. Ці легенди поширювали й підтримували представники влади та реакційно-юдофобської преси. І ті, й ті мали певну мету — намовити російських селян і робітників, що знесилювалися під тягаром самодержавства й поміщицько-панського роду, що єдині призвідці їхнього злиденного становища є євреї й тільки євреї. Не самодержавство, не поміщики й не всеросійський капітал винні в злигоднях російських селян і робітників, а капіталісти євреї, що своєю шкідливою діяльністю доводять корінну людність до убогства й призводять до зубожіння взагалі російську державу. Це робилося з певною метою — щоб відхилити народній гнів од безпосередніх призвідників його поневірення та щоб усю відповідальність за все безладдя російського життя скинути на євреїв.

Ще 130 років тому цю спробу зробив досить відомий російський поет Державін. Коли р. 1800-го цар Павло вирядив Державіна до Білоруси розслідувати причини скрутного становища місцевих селян, що поміщики відмовилися їх годувати підчас голодних років, то він, у поданій доповідній записці, названій „Мнѣніе объ отвращеніи въ Бѣлоруссіи недостатка хлѣбнаго обузданіемъ корыстныхъ промышльовъ євреевъ“, — жалуєчи престиж дворянського роду, що він і сам до нього належав, доводив, буцім-то поміщики ані трохи не причетні до селянських злигоднів, а самі лиш євреї. Ця Державінова думка відіграла фатальну ролю в усій дальшій долі російських євреїв. Хоч-би яке лихо спіткало Росію, винними завсіді були євреї. Всі або мало не всі євреї заможні. У них у руках зосереджено мало не все добро країни, а збагачуються вони тільки через те, що люто визискують корінну людність. Звідси пішли балачки про славлені єврейські багатства, про єврейську запосілість, то-що. Коли розгюлювалися антиєврейські погроми, то влада та антисемітська преса пояснювали ці погроми й усякі насильства над євреями помстою перестражданих селян і робітників за єврейський визиск та взагалі за всю їхню розпусно-шкідливу діяльність. Російський народ через своє неучтво та несвідомість і справді вірив у всі зловмисні чутки, поширювані спеціально на те, щоб знеславити євреїв.

А чи справді євреї були такі заможні, як казав про це народній поговір? Ми знаємо, що навіть у роки найстрашнішої реакції й розквіту антисемітизму бували безсторонні дослідники й спостережники єврейського життя в межі осілости, які писали про жахливе, кричуще убожество, що панувало серед широких єврейських мас на всенській території колишньої межі осілости. Навіть один із головних співробітників „Нового Времени“ Н. Енгельгард намалював кошмарну картину злиденного єврейського життя¹. Але ці нечасті голоси раз-у-раз тонули в криках реакціонерів і юдофобів, що далі товкли те саме — про колосальні єврейські багатства й єврейську запосілість. Боротися з цими чутками й голосливими твердженнями було сливе ніяк, бо не було офіційного цифрового матеріялу, що тільки він міг з'ясувати справжнє становище речей. Тепер, коли державні архіви стали приступними для дослідів над єврейським становищем за царського режиму можна на підставі офіційного архівного матеріялу як-найрішучіше заперечити й розбити вікову легенду про єврейське багатство.

Ми робимо ще першу спробу в цьому напрямкові. Далі наводимо сухі цифри про заборгованість єврейських громад у декількох губернях колишньої межі єврейської осілости. Ці цифри переконливо й непохитно доводять цілком протилежне, а саме, що євреї в своїй загальній масі до того були вбогі, що не сила їх була ліквідувати заборгованість, що довший час лежала на них.

Звідки з'являлися борги єврейських громад і взагалі що це були за борги? Були вони, як потім офіційно засвідчено, цілком мітичні, — це борги єврейських громад римсько-католицькому духівництву, і з'являлися вони звичайно після релігійних диспутів між євреями й католиками. Диспути ці були примусові, щоб потім обкладати євреїв усякими платіжами на користь католицької Церкви. Але були борги й справжні. Не маючи змоги платити державні податки й усякі інші оплатки, євреї мусіли дуже часто вдаватися до католицького духівництва, ба навіть до приватних осіб, і ті давали їм гроші набір, щоб покрити оплатки та податки. Отож, за багато років назбиралася за євреями велика заборгованість і вони її через своє вбозтво неспроможні були зліквідувати. Ця заборгованість не раз ставала на обміркування в вищих урядових сферах. Уряд сам бачив, що багато боргів нічим не стверджується.

Урядова комісія, що засідала з цього приводу р. 1858-го, з'ясувала, що „иные долги еврейских обществ основаны на документахъ, юридически недостаточныхъ, а другіе ничѣмъ не подкрѣпляются“. Але не це цікавить нас тепер. До цього ми сподіваємося повернутися в одній з наступних статтів. А тепер ми обмежимося цифровим матеріялом, що взяли його з справи в Київському Центральному Архіві ім. Антоновича. Ці цифри, гадаємо, красномовніше, ніж просторі статті, доводять, як нахабно й безсоромно набріхували

¹) Новое Время з 22/І 1901 р.

й лихословили представники тодішньої влади та юдофобські газети, що поширювали найбезпідставніші погоски про єврейські багатства та про єврейську запосілість. Це, хоч і запізно, розплющить очі тим, що ще й тепер живуть цими легендами та їхніми антисемітськими настроями. Може, цей матеріал декого й дечого навчить.

Дѣло по отношенію Мин. Фин. о доставленіи ему свѣдѣній о коробочныхъ между евреями сборахъ.

Записки о долгахъ, причитающихся на еврейскихъ обществахъ по Волынской губерніи.

1. На евр. обществахъ г. Житомира по займу онаго 24 октября 1783 г. у кievскаго каноника ксендза Ивана Фрацишка Залуковскаго 3000 злотыхъ, которые уступлены имъ въ 1784 г. житомирскому кляштору сестеръ милосердія.

Процентовъ отъ сей суммы 5 отъ ста уплачиваются ежегодно изъ коробочныхъ сборовъ упомянутому обществу принадлежащаго.

2. На евр. обществѣ г. Кременца по займу онаго а) у тамошняго ксендзовъ Францишканскихъ 27400 злотыхъ, б) у братства Кременец. Францишканскаго кляштора 1800 злотыхъ, в) у кременецкихъ ксендзовъ Базиліановъ 1000 злотыхъ, г) у шумскихъ ксендзовъ Францишкановъ 3000 злотыхъ, всего 33200 злотыхъ. Долги сіи присуждены приговоромъ Ликвидационной Комиссіи 16 мая 1789 г. состоявшимся в тѣм, чтобы уплачивать отъ капитала по $3\frac{1}{2}$ пр., которые уплачиваются упомянутымъ обществамъ изъ суммъ онаго. Коробочный же сего общества сборъ обращался по 1834 годъ на уплату казенныхъ податей, кромѣ только особый того общества долгъ, пожертвованный онымъ при открытіи в 1803 г. Кременецкой гимназіи (что послѣ вложенъ лицей) ежегодно по 100 р. асс. или по 166 злотыхъ 20 грошей удовлетворялся изъ коробочнаго сбора.

3. На евр. обществѣ м. Радзив. по займамъ онаго: а) 16 января 1732 г. у князя Любомірскаго 3000 злотыхъ; б) 12 ноября 1754 г. у помѣщика Игнатія Блонскаго 3000 злотыхъ; в) 15 мая 1771 г. у помѣщика Михаила Добринскаго 300 злотыхъ, г) 2 января 1806 г. у помѣщика Рудковскаго 2000 злотыхъ, д) 1 января 1811 г. у помѣщика Валентія Шипинскаго 300 злотыхъ, всего 8600 злотыхъ.

Долги сіи переуступлены означенными лицами Радзивиловскому костелу, коему проценты уплачиваются ежегодно в два срока по 360 злотыхъ евр. обществомъ. Но коробочный онаго сборъ обращается по 1834 г. на уплату казенныхъ податей.

4. На евр. обществѣ м. Вышневеца по займамъ онаго: а) 6 февраля 1746 г. у тамошняго Кармелитанскаго монастыря 55000 злотыхъ, б) 12 августа 19 дек. 1751 г. 6400 злотыхъ, 3 генвар. 1768 г. 10000 злотыхъ у онаго монастыря; в) 14 августа 1754 г. у Олексинецкаго фар-

скаго костела 2000 злотых, всего 73400 злотых, от каковых процентов по 3 злотых 15 гр. ежегодно уплачивается Вышніовецким евр. обществом; коробочные сборы онаго обращаются на уплату податей.

5. На евр. обществѣ м. Ямполья по займам онаго; а) 18 мая 1760 г. у тамошняго костела 1000 злотых, б) 9 октября 1767 г. у того же костела 3300 злотых; в) 4 января 1760 г. у Лабунскаго Доминиканскаго монастыря 9000 злотых, — всего 13300 злотых, от которых процентов по первым двум займам по 3 зл. 15 гр., а по послѣднему по 5 злотых упл. Ямп. евр. обществом ежегодно; короб. сбор. — на уплату податей.

6. На евр. общ. м. Олексинец по займу; а) от 11 декабря 1752 г. у тамошняго приход. костела 150 злотых, б) от которых проц. по 7 зл. уплачивается обществом. Кор. сбор. — на уплату податей.

7. На евр. обществѣ г. Луцка почитается долга всего 121400 злотых. Разным кляшторам и костелам, как то: Луцким ксендзам Доминиканским. Також же ксендзам с. Ямович, мѣстеч. Торговец и Невѣркова, Луцким ксендзам Кармелитинам, викаріушам и Базиліанам, монастырю Луцких Бригидок, Луцкой униатской капитулѣ, Бернардинам луцким, пробству г. Дубна, м. Клевани, села Скурги, Олыки и помѣщику Загурскому. Долги сіи оспорены Луц. еврейским обществом в 1822 г. и потому на основаніи отношенія г. Министру Финансовъ отъ 29 августа 1824 г. за № 8786 Губ. Пр. поручило 12 августа 1830 г. Луцкому городовому Магистрату смотрѣть общесъ членомъ уѣзднаго суда подлинныя документы и учинить по онымъ заключеніе подтвердивъ оному Магистрату 13 марта 1831 г., чтобы и разсмотрѣть оному требовалъ первоначальныхъ подлинныхъ документовъ отъ тѣхъ лицъ, которыя объявляютъ право на полученіе процентовъ отъ упомянутыхъ долговъ. Однако дѣло о сихъ долгахъ еще не окончено по недавнему представленію в Магистратъ нѣкоторыхъ документовъ, кои переводятся на росс. языкѣ.

8. Бережинцы по займам онаго: а) 5 сентября 1682 г. у шляхтича Ивана Качновскаго 150 злотых, от которых вмѣсто процент. положено платить ежегодно по 36 фун. лоу; б) 28 августа 1693 г. у шляхтича Александра Двяховича и Александра Влотолинскаго 300 злотых; в) 29 января 1696 г. у помѣщика Николая Кмиты 2000 злотых, г) 3 июля 1716 г. у шляхтича Станислава Сотницкаго 8000 злотых, д) 3 января 1730 г. у шляхтички Потушинской 560 злотых, е) 14 марта 1753 г. у шляхтича Матвѣя Грудневича 300 злотых, ж) 3 марта 1781 г. у крестьянки Агафіи Ильчуковой 450 злотых, з) 10 декабря 1824 г. у свящ. Василя Трилинскаго 1333 злотыхъ итого 5893 злотых, от коихъ кроме перваго займа уплачиваются процентъ $3\frac{1}{2}$ обществом. Коробочный сбор на уплату податей.

9. Торчина по займам: а) 13 декабря 1753 г. у Луцкаго епископа Франца Кобельскаго 2000 злотых, б) 29 ноября 1713 г. у Луцкаго епископа Александра Выговскаго 10000 злотых, в) 25 мая 1725 г.

у Луц. єпископа Степана Рожневського 1000 злотых, г) 27 мая 1750 г. у єписк. Франца Кобельського 3000 злотых, д) 18 мая 1753 г. у тогож єпископа 2000 злотых, е) 7 іюня 1751 г. у Фемонса и Марканы, Трояшовських 1000 злотых, ж) 5 февраля 1770 г. у Антона и Констанца Лесневських 1500 злотых, з) в 1693 г. у Войцеха Германського 1500 злотых, итого 22000 злотых, от которых проценты уплачив. по 1830 г. обществом. Коробочный сбор на уплату податей.

10. М. Колков по двум займамъ — первому 5 іюня 1743 г. у начальницы Кляштора дѣвиц Бригидок 3000 злот. и второму 24 сентября 1704 г. у преора Чарторійського Доминиканск. кляштор 700 злотых, в число коих уплачено 248 злотых, и остается 452 злотых, итого по обоим займам 3452 злот., от коих процент уплач. обществом Короб. сбор на уплату податей.

11. г. Ровно считается долгов 16000 злотых по займу первому 25 апрѣля 1735 г. и второму 1740 г. у помѣщицы Софьи Псковской 10000 злотыхъ, третьему 23 іюня 1739 г. у помѣщика Францишек Домбицкаго 1000 злот. четвертому 3 февраля 1748 г. у помѣщ. Людвика Коморовскаго 2000 злотых, пятому 7 іюня 1750 г. у помещ. Софьи Миценовой 1000 злотых, и шестому 7 января 1775 г. у свящ. Шиковскаго 2000 злотыхъ; означенные заимодавцы переуступили долги по первымъ пяти займамъ — Тайкурскому костелу, а по последнему займу Александрійскому костелу. По объявленому же Ров. евр. обществом спору противу тѣх долговъ состоит на разсмотрѣніе Нов. Вол. Городов. Магистр Короб. сбор на уплату податей.

12. м. Тучина по займам онаго: а) 21 іюня 1717 г. у помѣщик. Лабинецких 1000 злотых. Александровск. костелу; б) 18 октября 1753 г. у Антона Любинецкаго 1000 злотых — Березинскаго костелу; в) 7 января 1738 г. у помѣщиков Перетятковичей 1500 злотых Тучинскому костелу; от сих долгов процентов по $3\frac{1}{2}$ уплочено евр. общ. по первому и второму займу по 1814 г., а по третьему по $4\frac{3}{4}$ проц. по 1830 г. Кор. сбор. на уплату податей.

13. Деражни по займу 13 января 1771 г. у помѣщицы Немиричевой 3000 злот. Держинскому костелу. Проценты отъ этих денег по $3\frac{1}{2}$ уплочены по 1830 г. оным обществом Кор. сбор — на уплату податей.

14. Межиричи по займам — первому 16 мая 1703 и 11 іюля 1746 г. у помѣщ. Мукушевичевой и Ваплицевой 2000 злотых с 7 проц. Корецкому Францишк. кляштору; второму 11 іюля 1737 г. у Луцкой капитулы 18000 злотых с процент. по $3\frac{1}{2}$; третьему неизвестно в какое время у Олькской Комисіат 23000 злотых и процент по $3\frac{1}{2}$; четвертому также неизвестно в какое время у Горнигородскаго костела 2000 злотых и проц. по $3\frac{1}{2}$; пятому 24 іюля 1756 г. у помѣщиковъ Петровскаго и Любинецкаго 3200 злотых с процент. по $3\frac{1}{2}$ Шпаковскому костелу. От сих долгов составляющих вообще 48200 злотых, уплачивались проценты разновременно евр. обществом которое наконец по неимѣнію в оном удостовѣрѣнія

ни о правильности таковых долгов, ни о количествѣ — уплаченнаго проц. также по несостоятельности отказалось от дальнѣйшаго платежа процентов. По первому займу в 1826 г., по второму и третьему займамъ отозвался кагал неизвѣстностью о времени прекращенія платежа; по четвертому займу с 1830 г., по пятому с 1817 г. Коробочный сборъ на уплату податей.

15. м. Клевани по осьми займам, учиненнаго в 1678, 1679, 1682, 1694, 1713, 1721, 1749 и 1752 у клеванши костела и других частных лиц, приступавших заемные письма свои оному костелу, всего вообще на 5030 зл. с 7 проц. каковыя проценты уплачены по 1833 г. с обоюднаго согласія, от коего зависѣло измененіе или возвышеніе процентов, и потому точнаго количества сего платежа кагал дать не мог. Короб. сб. на уплату податей.

16. м. Александріи тамошнему костелу по займам — первому 1722 г. у помѣщика Шавловскаго 300 зл. и второму 10 ноября 1749 г. у помѣщика Кадлубиских 100 зл., а всего 400 зл., от которых проц. по $3\frac{1}{2}$ уплат. по 1833 общ. Кор.—сбор на уплату податей.

17. Домбровцы по займамъ первому 12 февраля 1756 г. у ксендза Мартина Загадовича 500 зл. с проц. по $3\frac{1}{2}$ Бережницкому костелу; по второму 12 июня 1768 у Домбровицкаго пярскаго костела 4240 зл. с пятым проц. Проценты уплачены от перваго займа по 1828 г. и от втор. по 1831 — Кор. сбор на уплату податей.

18. Степаня по займам первому 24 апрѣля 1681 г., 14 окт. 1682 и 9 мая 1701 г. у ксендзов Станиславских — Джержки и Владислава Лупинскаго Бережницком костелу 2500 зл. с процентом по $3\frac{1}{2}$; второму 18 июня 1698 г. у подкаменецкаго монастыря 480 р. серебром которые приговорены бывшей вол. едук. Комисс. 16 февраля 1809 г. сочтено в 960 р. сер. и признаны подлежащими к общей училищной суммѣ в 6 проц., третьему 1-го июня 1719 г., 9 августа 1724 г. и 2 апр. 1743 г. у ксендза Казимира Борисовича и помѣщиков Матушевичей 4700 зл. с проц. по $3\frac{1}{2}$. Степаниц. костелу; четвертаго 4 июня 1737 г. у тайкурскаго костела 1000 з., с проц. по $3\frac{1}{2}$ и пятому неизвѣстно в какое время у Буц. Капитулы 3000 зл. с проц. по $4\frac{1}{2}$, которые и были уплачиваемы по 1815 г., с того же времени платежи процентов приостановлены. По первому займу уплаты проц. по 1827 г., по второму займу не заплачены по спариваніи онаго кагалом, а по третьему займу уплочены проценты по 1830 г — Кор. сб. на уплату податей.

19. м. Горенграда по займу у помѣщ. 4 июня 1742 г. по займу у помѣщ. Опрушковских Горнигр. костелу 450 злотых с процентом по $3\frac{1}{2}$, которые уплачены обществом по 1831 г. Кор. сбор. на уплату податей.

20. г. Владиміра почитается разных долгов 79177 зл. и именно по займам первому в 1642 и 1754 г. у Владимір. Фарскаго костела 3065 злотых, второму в 1643 у приходскаго села Оран. церкви

1000 злот. третьому в 1662 и 1692 гг. у Бригідок Сокальських и Францишкан. замойських 3800 злотых; четвертому в 1666 у Бригід. Луцкаго Клештора 7000 зл., пятому в 1677, у шляхтичей Саковичей и наслѣдников Засудских 2000 зл., шестому в 1677 году у Влад. ксендзов доминиканов 8580 зл., сьмому в 1682 г. у Дубецкаго костела 1000 зл., осьмому в 1686 г. 1717 г. у Луцких ксендзов доминиканов 10600 зл., девятому в 1694 г. у владим. ксендзов Базилиан 8607 зл., десятому в 1696 г. у манастыр. базилианов Зимянских 3000 зл., одинадцатому в 1700, у Генер. Бонифатия Длускаго 1879 зл., двѣнадцатому в 1703 г. у Луцк. Латинскаго Костела 1000 зл., тринадцатому в 1723 г. у Митавижскаго костела 1400 зл., четырнадц. в 1720 г. у Скорецкаго костела 1000 зл., пятнадцатому в 1764 г. в Владим. Баз. манастыря 3500 зл., шестнадцатому в 1760 г. у генералов Доброшинскаго и Любанскаго 4000 зл., семнадцатому в 1758 у наслѣдников генер. Ледуховск. 9446 зл., восемнадцатому в 1781 г. у Селецкаго костела 6000 зл., девятнадцатому въ 1740 г. Порецкаго у костела 500 зл., двадцатому в 1766 г. у наслѣдниковъ Юзефы Славки 1000 зл., двадцать первому въ 1767 у шляхтичей Двибицких 800 зл. Противу всѣх сих долгов Владим. єврейское общество объявило споръ с тѣм, что на оныя долги уплачено болѣе 384 т. и что неизвѣстно тому обществу, кѣм и на какую надобность заняты тѣ долги имѣли ль заемщины право обмѣнять оными цѣлыя общества и куда занятыя деньги употреблены. По каковому спору предписано Владим. городовому магистрату вытребовать от кого слѣдует подлинныя документы, разсмотрѣть оныя и учинить на законном основаніи постановленіе Кор. сб. на уплату податей.

21. м. Локач по займу в 1700 зл. у Копюхскаго костела 935 зл. 15 гр. с проц. по $4\frac{1}{2}$ уплочено процентов по 1818 г. 5535 зл. 6 гр. Долг сей оспорен Локачским євр. обществом и дѣло о том состоит под разсмотрѣніем Владимір. Гор. Магистр. Кор. сборъ на оплату податей.

22. Устилуга по займу в 1796 г. у костела братств. селенія Заблотец 2000 зл., от оных проц. 5 от ста уплачены по 1831 г. Кор. сборъ на оплату податей.

23. Любомія по займам первому в 1711 г. у ксендзов пiarов Люблинскаго воеводства Красноставскаго в м. Обвода в м. Хелмѣ 1247! зл. на которые уплачено процентов по 1710 г. 59640 зл., второму в 1750 г. там же у ксендзов Базилианов 2000 зл., процентов уплачено по 1810 г., третьему в 1678 г. у ксендзов викариушев г. Красностава 9000 зл., на которые уплач. процентов 17937 зл., четвертому в 1690 г. у оных ксендзов 2000 зл., на которые уплачено процент. 12670 р., пятому в 1729 г. у тех же ксендзов 2000 зл., процентов уплачено 8388 зл., шестому в 1699 у ксендзов францишканов г. Любомія—1500 зл., процентов уплачено 8715 злотых, седмому в 1702 г. у Луцких ксендзов Доминиканов 1000 зл., на которые уплачено процентов по 1800 г. 5530 зл. Противу всѣх сих

долгов объявлен Любомійским евр. обществом спор, по коему дѣло состоит под разсмотрѣніем Прав. Сената в 3 Депар., осьмому в 1690 г. у ксендзов селенія Радзивил. августинов 6000 зл. уплачено процентов по 1816 г. 47790 зл., девятому в 1700 г. у Олгин. Костела 500 зл., от которых уплачено процентов по 1816 г. 2257 злотых. Десятому в 1730 г. у Любоминск. костела 5100 зл. процентов уплачено по 1817 г. 42057 зл. одинацатому в 1758 г. у костела селенія Переванов 1000 зл., процент. на оныя уплачено по 1831 г. — 3700 злотых по сим [168] послѣдним четырем займам спора не объявлено; проценты же не уплачиваются по несостоятельности еврейскаго общества и по неимѣнію в Губ. управленіи требованій со стороны кредиторов. Кор. сбор. идет на уплату податей.

24. Горохова, хотя долгов не причитается но из переписки по Губ. Пр. значит, что оное общество имѣло безспорных долгов 28436 зл., платеж которым владѣтель того мѣстечка граф Валерій Стройновскій принял на себя в мѣсто сего учиненным 4 дек. 1795 г. договором между им Стройновским и Гороховец. евр. обществом сіе послѣднее уступило ему Стройновскому и наслѣдникам его на вѣчныя времена доход с разн. рогатого скота, как то: от вола по 5 зл., от коровы по 3—2 зл. 15 гр. от буката по 1 зл. 20 гр., от телят по 15 гр., также от каждаго ока каширной говядины по 6 гр. сверх цѣны какая существует на трэфную говядину, какой доход, названный в то время таксою составлял тогда в год по 2800 зл. и выручается понынѣ владѣльц. экономіи безспорно. (Кромѣ того особыя примѣты обложены короб. сбором и сумма его 3000 р. ассигн. обращается на подати).

25. г. Дубна по займам во первых у тамошних монахинь Кармалитанок 31 дек. 1753 г. 14950 зл., 31 окт. 1757 г. 500 зл. 10 дек. 1772 г. — 2500 зл., 4 іюня 1774 г. — 7000 зл., 28 іюля 1774 г. — 800 зл., итого 48150 зл. от котор. проценты по 4 зл. 15 гр. от ста уплачены на 1832 г. 140901 зл. 25 грош.; во вторых у Дубенских ксендзов Бернадинов 22 августа 1707 г. 400 зл., 26 февр. 1724 г. 3200 зл. 27 іюня 1724 г. 1000 зл., 23 марта 1740 г. 2000 зл., 28 октября 1741 г. — 6410 зл., 10 сент. 1748 г. 5590 злотых 22 окт. 1749 г. 4000 зл., 10 сентября 1758 г. 1000 злотых, 9 іюня 1778 г. 600 зл. итого 24200 зл. Процентом на оныя уплачено по 1832 г. 76632 зл. 27 гр. і в третих у Дубенскаго костела 26 августа 1748 г. 3000 зл., 7 мая 1771 г. — 7000 зл., 21 сентября 1777 г. 3000 зл. (итого 13000 злотых, на которые уплачены процентов по 1832 г. 27105 зл. 19 гр.; в четвертых у Заславскаго Парафіальнаго костела 25 февраля 1751 г. 9000 зл., у Стракловскаго Базиліан. монастыря 13 іюля 1716 г. 1000 зл., 1 марта 1759 г. 2000 зл., 1 марта 1760 г. — 1000 зл., и итого 13000 зл., на которые уплачено процентов 30630 зл. 21 гр. в пятых у Луцкаго Кармалит. монастыря 21 января 1708 г. 4000 злотых, процентов на оныя уплачено по 1831 г. 9581 злотых; у Мижиричскаго франциш.

монастыря 2500 зл., процентов на оные уплочено по 1830 г. 5600 зл., у Клешинского Кармалит. монастыря 12 апр. 1734 г. 2000 зл., процентов на оные уплочено по 1831 г.—7444 зл. 5 гр., у Козинского доминик. монастыря 2000 зл., процентов на оные уплочено по 180031 зл., 5040, Злочевского парафіальн. костела 22 октября 1743 г. 2000 зл., процентов уплочено 1831 г. 4450 зл., у Родостанского Кармалит. монастыря 6 июня 1789 г. 500 зл., проценты на оные уплочены по 24 июня 1829 г. 1205 зл.; у тороканной приходской церкви 1 мая 1772 г. 200 зл. процентов на оные уплочено по 1830 г. 315 зл. долги удовлетворяют самим его потребности.

26. м. Муравцы по займам первому 15 января 1709 г. у Самусия и Катерины Стоцких 2624 зл., процентов уплочено по 1831 г.—6405 зл., и второму по давности лѣт невозможно было узнать котораго года, мѣсяца и числа учиненному [170] у Доростайского Кармелитан. монастыря 3100 зл., от которых уплочивает ежегодно проценты по 1173 зл. 15 гр. уплочивает ежегодно Муравицы евр. общ. Короб. сбор на оплату податей.

27. м. Олыки числится долгов всего 55420 зл. по займам первому 11 июня 1664 г. у Луцкого епископа Богуслава Радошевского 1300 зл., процентов на оные уплочено по 1812 г. 11784 зл.; второму—20 мая 1684 г. у Станислава Зелин. Луцким каспер. кафедральным 5000 зл. процентов на оные уплочено по 1812 г.—38500 зл., третьему 8 февраля 1764 г. у Ивана Вигуры Клеванскому приходскому костелу 500 зл. проценты—с 1817 г. не уплочивается по несостоятельности общества; четвертому 12 февр. 1729 г. у Михаила Бенилов. Клеванскому костелу 2500 зл.; процент. не уплоч. неизвѣстно с какого времени; пятому 9 июля 1732 у францишкан. Корецкого монастыря 1000 зл., проценты по 1804 г. уплочено, с того же времени платеж оных приостановлен по несостоятельности общества; шестой 9 апр. 1652 г. у Олыкской капитулы 1000 зл. осьмому 30 сент. 1657 г. у той же капитулы 500 зл.; девятому 10 февраля 1667 у ксендза Петра Брагидина 700 зл.; десятому 10 февраля того же года у Олыкской капитулы 100 зл. одиннадцатому 8 марта 1672 г. у Олыкского пробоща ксендза Андрея Хроминского 400 зл., двѣнадцатому 15 окт. 1674 г. у Олыкской капитулы 70 зл.; Тринадцатому 21 декабря 1675 г. у декана Олыкского ксендза Деревинского 1000 зл., четырнадцатому 11 ноября 1679 у Олыкского каноника ксендза Собковича 200 зл., пятнадцатому 12 июля 1686 г. у Олыкской колегисты 8000 зл., шестнадцатому 1 марта 1681 г. у ксендза Печановского 200 зл., семнадцатому 1 июня 1681 г. у ксендза Шикановского Олыкской колеваты—100 з. і восемнадцатому 22 окт. 1881 г. у Олыкского каноника [171] ксендза Фривича Олыкским колегистр 1900 зл., девятнадцатому 30 декабря 1681 г. у Олыкск. колегистр. 5000 зл.; двадцатому в январѣ мѣсяцѣ 1685 г. у Станислава Зелинского Олыкской колег. 4000 зл., двадцать первому 31 июня

1685 г. у Рожнитовского Олыкской колег. 2000 зл. двадцать второго 23 июня 1685 г. у ксендза Моржинск. Олыкск. колег. 950; двадцать третьему 21 сентября 1689 г. у Эльтобиты Рашинской Олыкской колег., 500 зл.; двадцать четыре—8 февраля 1720 у Чеховскаго Олыкск. кол. 1000 зл., двадцать пятому 7 марта 1721 г. у Олык. каноника Ледряновскаго 1000 зл. двадцать шестому—11 дек. 1722 г. у ксендза Бройновича Олыкской капит. 500 зл., двадцать седьмому—29 октября у Софіи Гулевичевой Олыкск. колег. 1000 зл., двадцать осьмому 6 июня 1731 г. у капитулы Олыкск. 1000 зл., двадцать девятому 28 апр. 1733 г. у той же капитулы 800 зл., тридцатому 10 апр. 1731 г. у капитулы Олыкск. колег. 800 зл., тридцать первому 10 апр. 1734 г. у капитулы Олыкск. колег. 1000 зл., тридцать второе 23 ноября 1743 г. у той же капитулы 100 зл., тридцать третьему 17 марта 1747 г. у оной капитулы 1500 зл., тридцать четвертому 22 апр. 1750 г. у Анны Верковны Олык. колег. 1000 зл., по сим займам начиная с шестого по тридцать четвертое процентов уплачено по 1819 г., с того же времени приостановлены по несостоятельности евр. обществ, по тридцать пятому займу у Франца и Франц. Войтрубков 6000 зл., которые по учиненному 2 февраля 1800 г. жителями м. Олыки—запису признаны в доходъ Олыкской коллег.; процентъ от сей суммы уплаченъ 1832 г. обществомъ, а коробочный сборъ на уплату податей.

[172] 28. м. Берестечка почитается долгов 57739 злотых по займам: первому у Злоновскаго костела 1000 зл., второму у монахини Теофилы Одинцовой монаст. Луцких Бригидок 3000 зл., третьему у помѣщ. Игнатія Завадск. 2335 зл., четвертому—у Берестечскаго Тринитарскаго монастыря 32070 зл., пятому у того ж монастыря 1000 зл. шестому у Луцк. Тринит. Клящтора 1520 зл. седьмому у дворянина Антона Кодницкаго 3333 зл. 10 гр. і осьмому у помѣщицы гр. Плазеровой 12580 зл. й девятому у шляхтича Сапневскаго 900 зл. Но по потребованію как о несомнѣнности сих долгов, так о времени записов, о количествѣ процентов и о сроках платежа послѣдних. Посему коробочный сбор—на уплату податей.

29. Торговцы числятся долгов 11908 зл. по займам первому 12 марта 1717 г. у помѣщика Стрижальницкаго 500 зл., второму 19 октября 1728 г. у него Стрижальн. 1000 зл. третьему 15 марта 1737, у помѣщика Венедикта Незбурта 2000 зл.; четвертому того ж числа у него Незбурта 408 зл. января 1, да в апрѣль мѣсяць 1798 г. обращенных в капитал процентов 1000 зл., пятому не объявлено в какое время у Таровиц. доминика. монастыря 1000 зл., от всѣх сих сум проценты уплочены по 1819 г., а с того времени платеж прекращен, но причины в свѣдѣніях не объяснено; шестому 23 мая 1718 г. у Луцкаго монастыря дѣвиц бригидок 4000 зл., и седьмому 6 января 1739 г. у того ж монастыря 2000 зл. Проценты от сих двух сумм по 3½ уплачены по 1818, а с того времени платеж оных приостановлен впредь до рѣшенія дѣла, которое по объясненію ка-

гала состоит под розсмотрѣніем. Прав. Сената. Коробочный сбор — на уплату податей.

30 г. Овруча по запискѣ 19 декабря 1803 г. учиненный и по приговору бывшей Волонск. об. училищ. фонд. уш. Коммисіи 19 октября 1822 г. состоящее пожертв. библіотека бывшаго Овруч. Базил. учил. ежегодно по 60 зл. асигн., которые исчисл. за 21 г. 1260 зл., и штрафных 25 зл. 20 коп. сверх того по займу 10 мая 1819 г. у бывш. Овруч Баз. монастыря 3000 зл., первый долг не уплочен по несостоятельности общества, а послѣднему платеж приостановлен по причинѣ неимѣнія квитанціи. Короб. сбор на уплату податей.

31. м. Народич по займу 27 іюня 1752 г. у помѣщика Михайла Павши 6000 зл. от которых положен процент в пользу народнической церкви поз¹/₂ зл. от ста но евр. общ. объявлен противу сего долга спор дѣла ж об оном не начато и проценты не уплачиваются.

32. г. Острога числится долгов, в первых 29230 зл. по займах: а) 16 мая 1687 г. у помѣщ. Яна Славенскаго Дубенским ксендзам Бернардинам 1230 зл., б) 8 апрѣля 1701 г. у помѣщика Казимира Аксюка тем же ксензам 500 зл.; в) 14 октября 1665 г. и 2 февраля 1692 г. у Анны Снитовской Леховецким ксендзом доминиканом же 4 января 1746 г. у Валентія Фридловича тѣм же ксендзомъ 2200 зл. г) в генварѣ 1746 г. у помѣщ. Ефросиніи Кашинской Дубен. ксендзам кармалитам 6000 зл. д) 30 мая 1716 г. у помѣщика Бошковскаго Городенским ксендзам Кармелитам 2200; е) 16 ноября 1716 г. у Маріанны из Гулевичей Червинской оным ксендзом 4000 зл., 2000 зл. з) 5 сентября 1737 г. у Ивана и Марціаны Кубирских Тайкурскому фарскому костелу 3000 зл. і) 20 декабря 1673 г. у Вилиша Лекдзы Клеванской костелу 1000 зл. к) того числа у ксендза Себастіана Францевича оному костелу 500 зл. л) 1 сентября 1680 г. у Михайла Залевскаго тому ж костелу 400 зл. м) 8 февраля 1746 г. у Францишка и Катерины Жураковских Кривинскому костелу. [174] 1000 р.; н) 8 января 1768 г. у Осипа Томашевскаго оному костелу 5400 зл. Противу всѣх сих долгов объявлен острожским евр. обществом спор, по котором дѣло состоит под розсмотрѣніем Новград. город. магистра; во вторых 105550 зл. по займам первому — 17 апрѣля 1667 г. у Межиричик. ксендзов франциш. 4000 зл.; второму 2 апрѣля 1691 г. у Катерины Жмудской оным ксендзом 1000 зл.; третьему — 8 сентября 1695 г. у Яна Куберскаго тѣм же ксендзом 4000 зл., четвертому — 31 октября 1698 г. у Ивана Сцела оным ксендзом 3000 зл., пятому — 11 ноября 1701, у Ефрозилы из Цвѣтовских Микуличевой тѣм же ксендзом 1000 зл., шестому 15 марта 1705 г. у Межигирских ксендзов Франц. 1400 зл., седмому 7 іюня 1714 г. у Непловских оным ксендзом 2000 зл. восьмому — 9 февраля 1714 г. у Антипа Минчинскаго тѣм же ксендзом 2000 зл., девятому 15 декабря 1715 у Михайла Чанвскаго означенным ксендзам 3000 зл. десятому 10 іюля 1719 г. у Лаврентія Поплавскаго оным ксендзом

3000 зл., одинадцатому 10 іюня 1719 г. у Курдванских тѣм же ксендзомъ 3000 зл., двѣнадцатому 2 февраля 1723 г. у Вацлава Петраковскаго упомянутым ксендзам 500 зл., тринадцатому в 1728 Межир. ксендзов францишкан 3000 зл., Острожскому парафіянскому фарскому костелу по займам — четырнадцатому в 1669 г. у онаго костела 1200 зл., пятнадцатому 4 марта 1674 г. у ксендза Сераповскаго 1000 зл., шестнадцатому — 1 іюня 1674 г. у ксендза 17-му в іюне 1691 г. у того ж ксендза Фрѣевича 1200 зл.; официала Фрѣевича — 4000 зл., 18—6 апрѣля того ж года у дѣвиц Катерины Жмудской 2000 зл., 19— в 1701 г. у Чарнецкой 2000 зл., 20-му 1790 у Рожаришов. 500 зл., 21-му [175] 25 мая 1714 г. у Острожъ приход костела 300 зл., 22-му 12 іюня 1760 у ксендзов тамош. 3400 зл., 23-му 12 іюня 1761 г. у ксендза Глуховскаго 6600 зл. 24-му 2 іюня 1788 г. у ксендза Уминскаго 3000 зл., 25-му 24 іюля 1786 г. у того ж ксендза Уминскаго 400 зл., и по 26 займу — 2 мая 1774 у Станислава Михайловскаго послѣ от князя Антонія Яблоновскаго 45750 зл., бывшему Волинскому лицу. От сих долгов проценты уплачиваются своевременно из коробочных сборов Остр. евр. обществу принадлежащих. А остальные затѣм сборы обращаются на уплату казенных податей.

33. м. Ляховец тамошнему Доминиканскому костелу по займам первому 20 декабря 1713 г. у Іосифа Синицкаго 316 зл., второму 27 сентября 1716 г. у Анны Тучапской 1000 зл. третьему 1 января 1730 г. у Ивана Рискаскаго 2000 зл., четвертому 31 мая 1741 г. у Ивана Бутлера 2000 зл. пятому 7 сентября 1756 г. у Іосифа Ястрембскаго 500 зл., кромѣ того у богодѣльни Ляховецкаго Домин. костела 28 октября 1716 г. 100 зл., 1 іюня 1717 г. — 500 зл., и 22 января 1756 г. 500 зл., всего 6916 зл., проценты из оных уплачивались по 1826 г. и с того времени приостановлен таковой платеж по объявленому Ляховец. обществом спору, по коему дѣло состоит под разсмотрѣніем Новгор. Волин. гор. Магистрата. Короб. сборъ на уплату податей.

34. м. Кунева по займу 6 октября 1740 г. 500 зл., процент от оных по $3\frac{1}{2}$ уплачивались обществом. Короб. сбор на уплату податей.

35. г. Заславя почитается два долга первый съ 1713 г. на фонд. монастыря заславских ксендзом Бернадин. учиненный 18620 зл. от какового рѣшенія Кременецкаго и Надслуцкаго [176] Земянскаго Суда и Вол. гражд. Палаты присуждено в пользу оных Бернадинов ежегодно проценты по 500 зл. 25 гр. $6\frac{1}{2}$ д. и второй, присужденый рѣшеніем Ликвидационнаго Земянскаго Кременецкаго и Надслуцкаго суда 16 мая 1792 г. и Волин. гражд. палаты 15 іюня 1814 г. состоявшимся 4500 зл. в пользу Заславскаго Фарскаго костела платежем оному ежегодно по 618 зл., от каковых обоих долгов процент уплачив. из коробоч. сбора, означенному обществу принадлежащих, согласно требованію здѣшней Гражд. Палаты и послѣдовавшему по оному от Губ. Прав. 20 мая 1832 г. в Заслав. у. Суд предписанію.

36. м. Лабуня по займу першому 11 іюня 1772 г. 3000 зл. и второму 20 числа того же мѣсяца 1000 зл., процент уплач. по 5 от ста 2000 зл., дальнѣйшій платеж оных приостан. по оспариваніи євр. обществомъ, о чемъ дѣло состоить под разсмотрѣніем Вол. граж. Палаты. Короб. сбор на уплату податей.

37. г. Ковеля по займам 1-му 1 апрѣля 1775 г., у разных лиц причисленные в поезуитской капитал 42252, от которых проценты по 6 от ста уплочены обществом по 1831 г. 2-му 17 іюня 1762 г. у Луцкой капит. 400 зл., с 6 проц. платеж которых приостановлен в 1824 г. по несостоят. общества 3-му 21 іюня 1728 г. у Гогобскаго Латин. Костела 6000 зл. с 6 процентами которых не уплачивает с 1826 г. по несостоят. общества 4-й 18 сентября 1728 г. Мациловскаго лат. косцела 1500 зл. 5-го 19 іюня 1735 г. у Влад. Домин. косцела 800 зл., 7-м 11 іюля 1742 г. у Клашинскаго костела 200 зл. 8-м 21 іюня 1750 у состоящаго при Мельн. костелѣ шпитала 100 зл., и 9-му 4 іюня 1750 г. у Ковельск. Лат. Костела 1743 зл. процент. по 6 от ста не уплачивает по несостоятельности общества. Короб. сборъ на уплату податей.

38. м. Туршка по займам первому — 19 іюня 1735 г. у Іосифа Вольчинскаго 1000 зл., с 7 проц. 2-м 21 апрѣля 1760 у него Вольчинскаго 9000 зл., тож с 7 проц. 3-й 10 октября 1778 г. у помѣщика Осолинскаго 6000 зл. с процентами по $3\frac{1}{2}$ от ста 4-й 12 ноября 1776 г. у помѣщ. Франц. Мюнчинскаго 3000 зл., по 5 проц. и 5-му кагал не объявилъ когда и у кого только отозвался что по приговору Земянскаго Владим. Черниховскаго суда 10 апрѣля 1792 г. состоящему 7500 зл., всѣ прописанные долги спорны, и со стороны оных начать о них формальный иск. Короб. сбор на уплату податей.

39 м. Мацынова по займам 1-му 2 апрѣля 1783 г. у помѣщицы Елены Мюнчинской Маценовскому приходскому костелу 1400 зл. с проц. по 8-м от сто 2-му 1 сентября 1776 г. у помѣщ. Петра Мижочинскаго оному костелу 1440 зл. с 8 проц. и 3-му того ж числа у оногo Мюнчин. тому ж костелу 1200 зл. с 6 процен. на счет уплаты слѣдующих от сих долгов процентов из короб. сбора не имѣется в губ. правленіи требованій и потому оный сбор обращается на уплату каз. податей.

40. м. Мельницы по займу 20 января 1799 зл. у шляхтича Петра Недзѣльскаго на Мельницкую парафіальную школу 1000 зл. с 6 проц. но былиль платимы проценты и сколько таковых слѣдует—кагал и со стороны Мельницкаго костела, при котором была школа. Отозвались неимѣніем свѣдѣній—Короб. сбор на уплату податей.

41. м. Полоннаго тамошнему парафіальному кляштору по займамъ в 1778 г. 500 зл. и 1797 г.—1900 зл. с 5 проц. которые уплачиваются обществом сверх того Любарскому Домин. костелу по займу 24 іюня 1761 г. 2000 зл. с процентом по 7 от ста которые были уплачиваемы по 1828 г. с того же времени противу такого

долга объявлен спор, и дѣло состоит под разсмотрѣніем Новг. Вол. Город. магист. Короб. сбор на уплату податей.

42. м. Корца тамошнему фарскому костелу по займам 1 января 1735 г. 14000 зл. с процент. по $5\frac{2}{3}$ от ста, которые уплачиваются оным обществом. Короб. сбор на уплату податей.

43. Любаря по займам 1-му 4 сентября 1762 г. у Тригурскаго Базил. монастыря 1400 зл. с 7 проц. Но платежа от общества никто не требовал и потому оное не признает своим долгом; дѣло же о сем в судеб. мѣстѣ начато не было. 2-й в 1804 г. пожертвовано на Любар. Базил. училище ежегодно по 200 зл., но уплачено всего 1900 зл. Нынѣ обществом долг сей оспаривается и дѣло о сем производится в Новгор. Волын. губ. Магистр. 3-м 6 января 1812 г. у секретаря Вол. дух. канцеляр. титуляр. сов. Покаржевскаго Карасевича 1500 зл. с 6 проц., коего платежа не было на несостоятельность общества, признающаго долг сей безспорным; 4-й 22 ноября 1823 г. у жителя м. Любар. шляхтича Доминикана Гортшневскаго 1000 зл. с процентом по 16 от ста, каковых уплачено по 1831 г. 1200 зл., дальнѣйшій же платеж приостановлен по случаю отяготительнаго процента, но дѣло о сем не начато. Короб. сбор на уплату податей.

44. г. Старо-Константинов по займу 16 ноября 1793 г. у Доминин. мон. которые уже упраздн. 950 зл. с процент. по 5 от ста коего уплачено по 24 июня 1832 г. 13300 зл. самим обществом. Короб. сбор на уплату податей.

45. м. Волочиск по обязательству в 1722 г. учиненному и по указу Прав. Сенат. от 7 мая 1824 г. волочискскому парафіальному костелу 1936 зл. 20 проц. которые уплачивает ежегодно по части от общества.

46. м. Вазалин тамошнему ксендзу по обязательствам первому в 1647 г. 1000 зл. и второму в 1787 г. 500 зл., от коих обеих сумм процентов по 5 от ста уплачивается обществом. Короб. сбор на уплату податку.

Вѣдомость

о долгах Евр. обществ по Подольской губ.

[110] Составлена в Подольскомъ губ. Правленіи из свѣдѣній, собранных от подвѣдомственных правленію повѣтовых пунктов присутственных мѣст и от духов. начальства.

[111] По Каменецкому повѣту.

Грудецкое евр. общество позаимствовало 1772 г. февраля 20 дня принадлежащіе Грушецкому Рим.-кат. костелу 6000 зл. с процен. по 7 со ста, послѣ сей процент, на основаніи конституціи 1775 г. уменьшен, позначено только по 3 со ста. Кромѣ того, по сдѣлкѣ 23 мая 1774 г. тоже общество обязалось уплачивать в пользу пробоща Грудецкаго костела под названіем столоваго всякій год по 100 зл. или 15 серебр. и в пользу четырех викарн. ксендзов того

костела под названієм святочного ежегодно для всякого по 16 зл., обязат. сіи на щет процентов столового и святочного исполнялися обществом до 1794 г., а с сего года платеж прекращен. По произведенному о томъ со стороны костела иску рѣшеніи Пр. Сен. вельно не уплаченные кагаломъ за прошедшее время проценты взыскать съ оного вмѣстѣ съ самою капитальною суммою, а не уплаченные столовые и святочные деньги взыскать также за все прошедшее время с указаніем процента, и обязать к уплатѣ и впредь ежегодно столовых и свят. денег по 164 зл., вслѣдствіе чего мѣстное начальство в 1824 г., сосчитав не уплаченные за прошлое с 1794 г. процент от капитала 6000 зл. равно столовые и святочные деньги с процентами, открыло, что для Грудецкаго костела вмѣстѣ с капитальною 6000 сумою составила принадлеж. от кагал — 26701 зл. 13 гр. в число сей суммы уплатив. обществом 6000 зл. и на щет процентов от оной 5022 зл., затѣм осталось на обществѣ долга из суммы 21701 зл. 13 гр. исчисленной по рѣшеніи Сената 15701 зл. 17 гр. которым опредѣлены Губерн. Правл. по взысканію коробочнаго сбора того общества. Долг сей, как уже засужден. рѣшеніе не оспариваем.

[112]. Жванецкое евр. общество 6 іюля 1742 г. позаимствовало у каменецкаго рим.-кат. костела 5000 зл. с 7 проц. от ста, но послѣ, неизвѣстно с какого времени, сей процент перемѣнен и теперь уплачивается по 3 проц., на щет капитала ничего не уплочено, долг сей не оспаривается.

Кромѣ сего на том же обществѣ обезпечена сумма Жванецкаго приходскаго рим.-кат. костела 4200 зл., долг сей первоначально составилъ из 3000 зл. с проц. по 7 со ста, когда же кагал было оспорил сію сумму, то по окончаніи тяжбы с кагалом в 1730 г. присовокуплено к капиталу и накопившійся процент, из чего и составилось 4200 зл. на таковую сумму дано кагалами обязательство 1722 г. 27 ноября с назначеніем проц. 5 зл. 15 гр. со ста, каковой процент кагалом уплачивается.

По Проскуровскому повѣту.

Проскур. евр. общество 11 мая 1733 г. позаимствовало принадлежащую проскур. рим.-кат. костелу суму 4300 зл. с 8 проц. со ста. Процент сей общество уплачивало до 1794 г., а послѣ по возникшим спорам между кагалом и костелом, тяжба была с 1796 г. со стороны костела иск, но таковой прекращен мировою, сдѣлали 1 апрѣля 1802 г. и по сей сдѣлкѣ процент перемѣнили из 3 на 5 от ста; таковой процент от суммы 4300 зл. обществ. уплачивается, долг сей не оспаривается.

Сатановское евр. общество приняло к себѣ принадлежащіе Сатанов. рим.-кат. прих. костелу слѣд. суммы цѣною 6000 зл. 1733 г.

на праздникъ Апостола Андрея, с 10 на сто проц. второе — 400 зл. в 1744 г. также с 10 проц. и третьяго — 3000 зл. в авг. 1813 г. по 6 от ста проц., от первых двух сумм хотя и назначен был процент по 10 со ста, но костел получал до 1813 г. только по пять проц., а в сем году при займѣ третьей суммы 3000 зл. с 6 проц. назначен таковой же процент от означенных первых сумм, — всѣ сии суммы находятся на кагалѣ понынѣ безспорно и процент уплачивается. Тоже Сатан. общество позаимствовало в 1730 г. принадл. Медж. приходскому костелу 400 зл. с проц. 4 со ста, и понынѣ уплачивается обществом.

По Летичевскому повѣту.

Летичевское евр. общество состоит должным Лет. домин. монастыр. 6500 зл., долг сей составлен из слѣд. займов: 1-й Лет. кагал 1746 г. 1 июня позаимств. у Кляшт. 1000 зл. с проц. 10 со ста; 2-й 1751 г. въ среду предѣ праздникомъ тѣла Христова в Летич. зем. позаимств. кагалѣ 500 зл. с проц. 3, 1761 г. 18 июня кагал позаимств. у кляштора 300 зл. с 10 проц. и 4-е слѣдовавшіе от кагала помѣщику Мацевичу двѣ суммы в 3500 зл. и 300 зл. переуступлены Мацевич. 8 января 1776 г. доминик. монаст. с 10 от ста проц; когда же кагал не устоял на обязательствах, то производим был со стороны монастыря процесс и по воспослѣдованіи в Летичевском повѣтовом судѣ рѣшеній кагал заключил с сим монастырем 28 января 1803 г. мировую сдѣлку, по коей из всѣх вышеозначенных сумм за присовокуп. к ним 700 зл. из процессных издержек возникших, составлен один капитал числом 6500 с платежем от онаго по 5 со ста проц. в год, каковой процент кагалом уплачивается, на щет капитала ничего не уплачено и долг сей не оспаривается.

[114]. На Меджибожском евр. обществѣ почитаются слѣд. долги а именно: из собственных денег за имѣніе оставшееся послѣ смерти капитана Фам. нераз. обезпечено на Медж. кагалѣ 1709 г. іюля 4 дня медж. рим.-кат. монастырь костел 1000 зл. по 10 со ста и для Меджибожской Свято-Троицк. церкви 75 і сер. также с 10 процента с оставшегося имѣнія послѣ смерти Яна Де-Рушор обезпечено на том кагалѣ в 1810 г. для заснованія рим. кат. костела 6000 зл. с проц. по 10 со ста.

По записи Слотвинскаго обезпечено на Летичевск. кагалѣ 3 сентября 1736 г. для Летич. Домин. монастыря 1000 зл. с 10⁰/. Сии четыре суммы почитают. на общ. евр. до нынѣ проценты уплачиваются, в 1822 г. позаимствовало евр. Мед. общество у каноника Чарторижскаго 5000 зл. асс.; 24 апрѣля 574 р. 45 к. сер. 20 мая 3510 сер. и 26 сѣнтября 540 р. сер. с 6⁰/.; в число сей суммы уплачено кагалом 1822 р. 14 коп. сер., на счет процентов ничего не дали. 5 мая 1826 г. позаимствовало общество у дворянки Ягнентковской

по двум распискам 6000 р. сер. 1500 р. асс. с зак. проц. Сии суммы переуступлены Ягнентковскому дворянину Павловскому и в счет сной уплачено Павловскому 500 р., а за сим, осталось на обществѣ 100 р. сер. и 1500 р. асс., которые по заключенному Пав. условію расположены на 6 лѣтъ.

1 іюня 1826 г. позаимствовано у дворянки Сѣроцинской 300* р. сер. с закон. проц., на счет того уплачено евр. обществ. 150 р. сер., насчет. проц. ничего не уплачено.

24 іюня 1828 г. позаимствовано у 550 р. сер. с закон. проц. ничего не уплачено; всѣ означ. долги Мед. евр. общ. не оспариваются.

Михалпольское евр. общество 3 августа 1755 г. позаимствовало принад. тамошней рим.-кат. церкви 200 р., [115]: с проц. по 10, по случаю же неисправнаго платежа $\frac{9}{10}$ состоялось въ Летич. повѣт. Судѣ 23 октября 1885 г. рѣшеніе с обязаніем кагала к платежу от означеннаго капитала проц. по $7\frac{1}{2}$; процент сей кагал по настоящее время уплачивает, на счет капитала ничего не уплочено и долг сей не оспаривается.

По Литинскому повѣту.

Зашт. гор. Хмельника евр. общество позаимствовало записанные разными лицами Хмельник. р.-к. костелу суммы, а именно: (20 сентября 1766 г. 9000 зл. 6 сентября 1767 г. 600 зл. 25 сентября 1775 г. 600 зл. и 6 января 1797 г. 3100 зл. с позначеніем от всякой суммы $6\frac{1}{2}$. Когда же таковыя проц. не уплачивались исправно, то по постановленію Хмел. граж. ратуши 13 мая 1810 г. 11 января 1812 г. состоявшим с согласія костела и кагала все означенныя суммы соединены в одинъ капиталъ, коего составилось 1336 — зл. с назначеніемъ отъ них проц. по 6 от ста. Сей процент уплачивается кагалом по настоящее время; на щетъ капитала ничего не уплачено, а обязался кагалъ отдать весь капиталъ 15 декабря 1835 г., долг сей общество не оспариваетъ.

Яновскій евр. кагал позаимств. 1 іюня 1825 г. у графа Стан. Холочевскаго 18.375 зл. без проц. В счет сего заплачено кагалом 11096 зл. 5 гр. и затѣм остается на обществѣ долга 7278 зл. 25 гр. и долг сей общество не оспаривает.

Новоконстантиновской евр. кагал позаимств. въ принадлежащим состоящ. при Лет. катол. костелѣ гошпиталѣ 19 февраля 1740 г. 1200 зл. и 7 іюля 1744 г. 400 зл. с $10\frac{1}{2}$ со ста от обоих сих сумм процентов; но неизвѣстно по какому случаю процент сей в 1785 г. перемѣн. по 7 на сто и сіе колич. процент. общество до настоящ. времени уплачиваетъ, на счет капитала ничего не уплочено, [116] то же общество 29 апреля 1799 г. позаимствовало записанных Новоконст. р.-к. костелу 1000 зл. с проц. по пять со ста. Сей процент и понынѣ уплывает, ибо сии долги Новокн. евр. общество не оспариваетъ.

По Брацлавскому повѣту.

Ниже показанные еврейскіе общества д. титулярн. совѣтнику Закржевскому присужден. Прав. Сен. вообще из всѣх евр. обществ Брацл. повѣту сумму за купленіе у Закрж. дом под помѣщеніе Брацл. Город. Милиц., Градск. полици и квартирной комиссіи; сумма сія общ. с процентами, которые присуждены в рѣшеніи по 7 со ста распределены.

Екзекуторіальным урядн. к платежу со ста общества в слѣдующем количествѣ, а именно на Тульчинское еврейское общество положено 1676 р. 7 зл. сер. и 49 р. 8 к. асс. на счет того ничего не уплачено; ни Немиров. 1032 р. в сентябрь того упл. 570 р. остается на общество 462 р. сер.

На Вороновец. 263 р. 20 к.

„ Печерск. 204,59

„ Шпиков. 97,95 (ничего не взыскано)

„ Турковское 39,82

„ Михайличевск. 47,92

Долговъ сих евр. общ., кои присуждены Пр. Сен. не оспариваютъ.

По Ямпольскому повѣту.

Старомурафовское евр. общество позаимствовало 19 февраля 1829 г. у пом. Добки 330 р. сер. без проц.; в число сей суммы уплачено кагаломъ 576 р. и осталось еще на общество долга 254 сер.; долг сей не оспаривался.

[117]. По Могилевскому повѣту.

На евр. общ. зашт. гор. Бара почитаетъ слѣд. долги: Барскому франц. монастырю по двумъ документахъ 4 декабря 1750 г. и 1784 г. в пятой день по праздникъ св. Екатерины данным долга 3000 зл. с 5 от ста проц. которые выплачены на сіе время. Барскій доминик. монастырь позаимств. обществу 23 марта 1755 г. 1000 зл. с процентом по пяти со ста, каковыя проценты уплачиваются доселѣ.

Барского Базил. монаст. позаимств. 20 июня 1791 г. 2000 зл. с 7 от ста проц., который заплачен до сего времени. Барск. приход. костела позаимств. по докумен. 1 генваря 1766 г. и 15 мая 1736 г. 5700 р. с начисленіем по 7 проц. Но впоследствии времени начал кагал уплачивать только пятый проц.; о сем заведено костелом дѣло и таковое состоит в Под. гласным судѣ, оплата не оспаривается.

Барская успенская церковь по документу 1761 г. 1 января дан. должна 4000 зл. с процентов 7 со ста; по случаю ж что общество приостановило было платеж сего процента, заведено было дело, а по тому рѣшенію Прав. кагал обязан в уплатѣ таковых проц., что со стороны общества исполняется.

Держанському прих. костелу по документу 3 іюня 1776 г. должно 3000 зл. с 7 проц. [от ста; по случаю неакуратного платежа процентов начат был костелом процесс, из сего поводу кагал заключил с костел. 19 апрѣля 1824 г. условіе и обязался назначенный процент уплачивать исправно, что исполняется по сіе время.

Грудецкому Франц. манастирю долга 200 зл. обезпеченные на общество с 1708 г. с проц. по 7 со ста, сей [118] процент в 1774 г. в 1773 г. уменьшился до 3½ от ста; за силою состоявшагося тогда закона, а с 1793 г. кагал прекратил платеж процента, и потому начат был монастырем иск, по коему послѣдовало в Могилев. повѣт. судѣ рѣшеніе 21 мая 1823 г. с присужденіем, дабы кагал уплатил монастырю капитал с процентами, почему стороны в том же 1823 г. 15 ноября заключили между собою мировую сдѣлку, по коей кагал обязан платить процент от означенной суммы по 6 от ста, что и исполняет доселѣ на счет всѣх сих осьми капиталов Бар. общество ничего не уплатило.

У помѣщ. Сорнецкого 18 сентября 1824 г. позаймствованы были обществом 2300 р. сер. с 8 проц. в счет капитала; заплачено 1460 р. сер. на счет процент. 616 р. 92 к. и затѣм ост. на общество настѣящего долга 850 р. сер. Всѣ показ. долги Бар. общество не оспаривает.

[119]. Вѣдомость

о долгахъ показанных на Евр. общ. самим дух. извлечен. из вѣдомости, сообщ. епископомъ рим-кат. церкви.

По Винницкому повѣту.

Пиковскій евр. кагал позаймствовалъ 1 іюня 1775 г. у настоятеля Пиковск. приход. костела ксеїдза Барниловскаго 2000 зл. с проц. по 10 со ста; таковая сумма рѣшеніемъ Луцк. дух. Консistorіи 27 октября 1791 г. признана для Пиковскаго костела, а в 1782 г. по бѣдности кагала проц. уменьшился, назначено 5 от ста, но с того же года Кост. никакой пользы въ сей суммы не имѣетъ, но о возвратѣ не заведено далѣе никакого иска.

По Ольгопольскому повѣту.

На евр. обществѣ м. Мясковки обезпеченіе 1797 г. 15 іюня принадлежащее Мястков. костелу 1200 зл. с тѣм, чтобы сумма сія для вѣрности находилась в непосредственном вѣденіи владѣльцев м. Мясткова Ярошинских, за процентъ получит ежегодно 6 камней нетопленного волового сала [120.], таковая сумма состоитъ на данномъ кагалѣ без всякаго сомнѣнія.

По Ушицкому Повѣту.

Китайгорода евр. кагалъ.

Позайм. 1 марта 1771 г. записанныхъ Китгород. приход. костела 3000 зл. с 6 на сто проц.—о сей суммѣ и о уплачиваніи от оной

процентів никакого спору не було, і сума состоитъ до нинѣ без малѣйшого сумнення.

м. Солобковец евр. кагал позаимств. 1764 у настоятеля Камянецкаго Доминик. монастыря Фортуната Лозинского 566 злотых 20 грош. с десятымъ от ста процентом. а 1771 года 8 сентября вторично позаимствовалъ настоятеля того же монастыря Де Орвини 400 зл., всего позаимствовал 966 злотых 20 гр.; процентовъ от сей суммы уплачивалъ кагалъ до 1802 года, а сего времени проценты не уплачиваетъ кагалъ и капитала не возвращаетъ, о сем не начато никакого иска по причине затерянія между бумагами документов и перемѣны настоятелей монастыря. Теперь же документы уже отысканы.

Долги по Киев. Губ. мы знаемъ точно изъ Общей вѣд. о треб. сборовъ составлен. в мартѣ 1835 г.

209. Златополь 7500 зл.

Бѣлой Церкви 673 р. 50 к.

210. Радомисль — долги частнымъ лицамъ до 3047 р. 47 коп.

211. Коростышев. Владѣлец. Корост. 2700 р. духов. фонд. 300 р.

212. Богуслав — долгу 1124 р.

Корсунь — 400 р.

214. Тульчин. — долгу 1676 р. 70 коп. сер. и 49 р. 8½ коп. асс.

Хмельник. Долгу з дух. фонд. 13300 зл. которые общ. обязалось заплатити на срокъ 15 апр. 1835 г.

215. Бар. евр. общ. духов. фондуш. долговъ 21100 зл. и частныхъ 850 асс. Сатанов духов. фондш. долговъ 11800 зл.

Отаке було такъ зване єврейское багатство, що нимъ царський урядъ пояснювавъ тяжке життя російськихъ робітниківъ та селян. Таке було „єврейское засильє“, якимъ цей урядъ мотивувавъ і виправдовувавъ надзвичайні своєю жорстокістю та безглуздіямъ закони про євреїв.

Проте разомъ з тимъ треба зазначити, що урядъ навсправжки добре знавъ, якъ воно справді було. У своєму листуванні з приводу єврейськихъ недоїмокъ представники влади правди про єврейську бідність не таїли. Про це яскраво свідчить друкований далі документ з справи Київського Центр. Архіва „Дѣло по представленію Волинскаго губернатора о первомъ посѣщеніи ввѣренной ему губерніи (1849 р., Пол. ч., № 123). Якъ бачимо, у цьому документі Васильчиков, тодішній волинський губернаторъ дає жахливу картину жебрацтва, що панувало поміж євреями.

КЦІА. Архивъ Ген.-Губ., Пол. ч. 1849 р. 123. Дѣло по представленію Волин. губ. о первомъ посѣщеніи ввѣренной ему губерніи.

арк. 15. „О недоимкахъ. Всѣхъ вообще недоимокъ считалось по Волинской губ. по 1 янв. 1848 г. 4387214 р. 29¼ коп., а по 1 янв. 1848 г.—4090164 р. 75¼ коп., въ томъ числѣ взыска-

ваемыхъ губернскимъ начальствомъ, какъ-то подушныхъ, рекрутскихъ, за порубку лѣсовъ, за гербовую бумагу и пр. 3496026 р. 93³/₄ коп. Изъ числа помянутаго количества недоимокъ болѣе чѣмъ $\frac{1}{3}$ часть состоитъ на евреяхъ, тогда какъ они составляютъ едва восьмую часть всего народонаселенія губерніи. Сословіе это въ общемъ столь бѣдно, что многіе изъ нихъ имѣютъ едва лишь необходимую одежду. Бѣдность ихъ происходитъ или болѣе отъ того, что занятія, которые требуютъ усиленныхъ физическихъ трудовъ, для нихъ чужды, — нѣкоторая только часть евреевъ упражняется въ ремеслахъ, остальные почти всѣ занимаются торговлей, которая въ большей части столь ничтожна, что и названіе это для ней, можно сказать, не соотвѣтствуетъ. Сверхъ того разные несчастные случаи, постигшіе населенные евреями мѣста, какъ-то — пожары, эпидемическія болѣзни и т. п., наконецъ, беспорядки и злоупотребленія бывшіе при существованіи еврейскихъ кагалов, много способствовали къ обѣднѣнію евреевъ. Состояніе другихъ подданныхъ сословіи хотя нѣсколько лучше, чѣмъ евреевъ, но хорошимъ признано быть не можетъ“.

ПРОФ. В. П. РИБИНСЬКИЙ.

Противрейський рух р. 1881-го на Україні.

I.

Противрейський рух р. 1881-го в межах к. Київського генерал-губернаторства.

Противрейський погромний рух р. 1881-го на Україні й, зокрема, в межах к. Київського генерал-губернаторства, до останнього часу був відомий тільки в загальних і не досить точних рисах. Належний до цього руху друкований матеріял довгий час складався мало не виключно з кореспонденцій, написаних першими днями по подіях, та з газетних і журнальних статтів, складених під першими безпосередніми вражіннями від погрому ¹⁾.

Такий матеріял, природня річ, здебільшого суб'єктивний і не зовсім надійний, не давав змоги ні встановити точно фактичний бік руху, — ні з'ясувати як слід його причини.

Нові, певніші, матеріяли для історії руху 1881-го року з'явилися допіру по революції, коли стали приступними архіви к. Департаменту Поліції, що в його віданні зосереджено всі справи про погроми. Ці матеріяли надрукував р. 1923-го Адмоні-Красний у II-му томі видання, що він був розпочав під назвою: „Материалы для истории анти-еврейских погромов в России“ (стор. XXXII+542). У цьому виданні автор подає листування, що його викликав погром, між місцевою владою й центром, статистичні дані про погром, а так само безліч записок з приводу погрому, що їх свого часу подано від єврейських товариств та окремих осіб. З цих „записок“ особливо вагу мають записки гр. Кутайсова, що його в травні р. 1881-го відрядили до губернь, охоплених погромом, доручивши з'ясувати характер і причини погромів. Треба сказати, що видання Адмоні-

¹⁾ Покажчик цієї літератури що-до погрому 1881 р. даю в книжці: „Систематическій указатель литературы о евреях на русскомъ языкѣ со времени введенія гражданскаго шрифта (1708) по декабрь 1889 г.“ СПб. 1893. Див. №№ 356—599 та инш. З нової літератури відзначимо: Дубнов, Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции. Москва. 1923, Кантор, Александр III о еврейских погромах 1881—1882 г. (Еврейская Летопись, Сбор. 1), Адмоні-Красный, Литература подполья и погрома (Вестн. Литературы 1920, № 2, 3, 4), Галант, Житомирський погром 1905 р. (Україна, 1925, № 4).

Красного, де міститься багато матеріялу що-до погромного руху 1881-го року, все-таки не охоплює всього матеріялу. Воно не подає навіть усієї справи про погром, що є в архіві к. Департаменту Поліції. Окрім того, сила-силенна матеріялу про погром свого часу не доходило до Департаменту Поліції й тому ще й досі залишається в місцевих архівах. Зокрема, в Київському Центральному Архіві про погром 1881-го р. в межах к. Південно-Західнього краю є 1) величезна справа на 5 частин із архіву Київського генерал-губернатора (№ 114), та 2) справа про той самий погром із архіву Київського жандарського управління (№ 13). У цих справах, окрім рапортів до Департаменту Поліції, що повіходили до видання Красного-Адмоні, є частина різних відомостей, що далі Київ не пішли. Ці відомості мають не аби-яку цінність, бо подають низку подробиць, що мають великий місцевий інтерес і дають змогу виразно уявити як хід подій 1881 р. в к. Південно-Західньому краю, так і ту атмосферу, що в ній вони відбувалися. На підставі всіх цих матеріялів ми й маємо подати історичний нарис погромного руху 1881 р. в межах Київського генерал-губернаторства.

Подія 1-го березня р. 1881-го схвилювала російське суспільство й викликала різноманітні чутки, надії й сподіванки. У Києві в зв'язку з цією подією побоювалися насамперед народніх заколотів. 18 березня тодішній київський губернатор М. П. Гессе сповіщав Департамент Поліції, що „по секретнымъ свѣдѣніямъ Жандармскаго Управленія на 19 Марта ожидаются безпорядки въ Петербургѣ и Киевѣ съ грабежомъ магазиновъ“. Ці заколоти, як писав Гессе, називалися в „преступной средѣ“ невеличкою революцією, й мали бути протестом проти присуду в справі 1 березня, що оголосити його мали були на 19-те ¹⁾. Але березень і початок квітня в Києві минули спокійно, як і в цілому краю. Хвилювання зросло допіру після лизаветського погрому, що стався 15-го й 16-го квітня, й незабаром дійшли того ступеня, що можна було чекати заколотів. Негайно після лизаветського погрому Київський генерал-губернатор А. Р. Дрентельн дістав од мін. внутр. справ телеграму, в якій його було попереджено про можливість заколотів і запропоновано вжити відповідних заходів. „На случай неимѣнія вами официальныхъ извѣстій“, писав міністр, „и для предупрежденія подобныхъ [лизаветским] нежелательныхъ явленій въ мѣстностяхъ вѣрненнаго вамъ края, населенныхъ евреями, особенно послѣдніе праздничные дни, прошу В. В. распорядиться принятіемъ тамъ самыхъ строгихъ мѣръ наблюденія за христіанскимъ и еврейскимъ населеніемъ. Благоволите войти въ ближайшія сношенія и соглашенія съ г.-ад. кн. Дондуковымъ, которому

¹⁾ Спр. Київ. жанд. упр.

о семъ сообщено, и почаще извѣщаютъ меня по телеграфу о положеніи дѣлъ" ¹⁾).

З приводу телеграми мін. внутр. справ, Дрентельн запропонував київському губернаторові, як тільки виникнуть заколоти, вживати як-найрішучіших заходів, щоб придушити їх у самому зародку й сповіщати його про найменші ознаки можливих сутичок. 19 квітня Гессе видав відповідного наказу київській поліції та справникам. Тоді-ж-таки Київ розбили на 5 районів і до кожного району прикомандирували військову частину ²⁾. Тимчасом, до Київа почали надходити неспокійні чутки з південних частин губерні — з Чигиринського й Черкаського повітів. 20-го квітня власник м. Сміли Черкас. пов. гр. Бобринський повідомив Дрентельна про те, що в містечку можуть початися заколоти, і прохав надіслати військову частину. Таке саме повідомлення дістав Дрентельн од Корсунського власника кн. Лопухіна. До Сміли й Корсуня негайно відряджено військові загони, й це, між иншим, дало привід газетам надрукувати телеграму про погром, що ніби-то стався в цих містечках ³⁾. 24-го квітня київський жандарський полковник Новицький уже сповіщав Департамент Поліції про неспокійні чутки з Чигиринського й Черкаського повітів, де селяни, як його повідомляли, обурені „противъ евреевъ, поляковъ и пановъ-землевладѣльцевъ вообще, у которыхъ, по народной молвѣ, должна быть отобрана земля“ ⁴⁾. Невпокій на півдні Київської губ., видко, найбільше турбував Новицького. „Населеніе Чигир., Канев. и Черкас. уѣздовъ“, — сповіщав він 30 квітня Департамент Поліції, — „буйнаго характера, представляющее потомковъ вольницы, почему проявленіе въ этихъ уѣздахъ беспорядковъ можетъ имѣть до крайности острый характеръ“.

Тривожливі чутки про наступні заколоти ходили не тільки в Київі, а й у Житомирі та Кам'янці. З листа Волинського губернатора Подгоричані видко, що відколи ставсь Лизаветський погром, житомирські євреї перебували „въ большомъ страхѣ“. Губернатор, що правда, як він сам казав, не поділяв цих страхів, і всі чутки по перевірці не справджувалися, але все-таки він почав уживати заходів як у місті так і губерні й увійшов у зносини з цього приводу з військовою владою ⁵⁾. Тривога була й у Подільській губ. Під впливом чуток, як повідомляв Дрентельна прокурор Одеської судової палати Арістов, „одна часть еврейскаго населенія старалась

¹⁾ Матеріали, Від. д. № 7. ²⁾ А втім, це було давнє розпорядження, що допіру тепер було поновлено.

³⁾ Русскій Еврей, 1881, № 17, стор. 650.

⁴⁾ Матеріали, Відд. I, № 33.47.

⁵⁾ Арх. Київ. генер.-губ. 1881, № 114, арк. 166. Резолюція Дрентельна на листі Подгоричані: „Слава Богу“.

у́хать, другіє сдавали своє имущество на хранение русскимъ, третій запасались оружіємъ“¹⁾).

Перші заколоти на території Київського генерал-губернаторства виникли 15 квітня в м. Потоках Канів. пов. Тут юрба селян під проводом місцевих крамарів Бало й Карпенка зруйнувала дощенту лазню єврея Янкеля Аронова з того приводу, що вона стоїть на церковній землі²⁾).

У самому Києві, що незабаром ставсь за головний пункт погромного руху, поки-що було спокійно; по вуляцях уже ходили патрулі. 23-го квітня в Києві вперше порушено лад, і зчинилася бійка поміж євреями й христіянами. Офіційні документи цієї події сливе не відзначили³⁾. Але в кореспонденції газети „Голось“ її змальовано, як невеличкий погром. Це сталося так. На площі біля Михайлівського монастиря зібрався народ на акробатичну виставу десятирічної дівчинки, що ходила по кодолі. Якийсь хлопчик ударив єврейського хлопчика, що стояв біля нього; цей зарепетував. Городовик хтів був заарештувати обох. Та несподівано юрба кинулася на городовика, відбила єврейського хлопця й почала його бити. Зчинилася бійка. Вигукуючи „ура“, юрба напала на євреїв, а вони кинулися тікати по Володимировій горі на Олександрівську вулицю. Погромники гнали їх і били киями та камінням. Утікаючи від дикої розправи, деякі євреї, як каже кореспондент, кидалися в Дніпро (?), ховалися в баржах, що стояли біля берега, та в дров'яних складах, розташованих на березі. Непевних людей примушували хреститися, щоб пересвідчитися, що вони не євреї. Коли юрба побачила єврея Л., що їхав улицею в кареті,— то кинулася його бити, але його вратував пристав Старокиївської частини з патрулем, що як-раз нагодивсь на місці події. Чутка, що „бють жидовъ“ перекинулася на Житній базар і там юрба почала обступати єврейські шинки й вимагала видати їм даремно горілки, а коли їм одмовляли, ламала двері й біла вікна⁴⁾).

Але заколот 23 квітня не набув великих розмірів, бо військові патрулі припинили його в самому початку. А втім, він виразно показав, яка напружена атмосфера панує в місті. 26-го квітня в Києві вибухнув уже справжній протиеврейський погром.

Погром розпочався близько 12 годин дня на Подолі. Насамперед юрба зібралася на Житньому базарі й на точку біля криниці Самсона і звідси вже потім розійшлася по всіх міських частинах. Юрба громил складалася з так зв. „босой команди“ та різних ро-

¹⁾ № 114, арк. 343. ²⁾ Там-таки 1290.

³⁾ 24 квітня Дрентельн телеграфував до Петербурга: „Вчера 23 вечеромъ въ Киевѣ на Подоль замѣчены были признаки намѣренія со стороны народа напасть на евреевъ, которыми заселена часть города, называемая Плоскою; принятыми мѣрами спокойствіе обезпечено, и къ ночи все успокоилось“. Матеріали, Від. 1, № 39.

⁴⁾ Див. Русскій Еврей, 1881, № 18, стор. 687.

бітників і ремісників, що перебували в великій кількості в Києві в зв'язку з початком весняних робіт. З Житнього базару юрба рушила уздовж канави (Верхній і Нижній вал), руйнуючи єврейські крамниці й будинки. Негайно викликано військо, на місце погрому прибув Дрентельн, у колясі, в супроводі півсотні 131 Тираспільського полку. Замість ужити відразу енергійних заходів, чини поліції, командири військових частин і сам Дрентельн почали вмовляти юрбу розійтися й не робити заколоту. Звичайно, вмовляння не мали успіху: юрба відповідала криками „ура“ й робила своє діло. Вони так спокійно себе почували, що якийсь селянин Степан Горбачів, п'яний, тут-же на місці погрому вдався до самого Дрентельна: „дай намъ жида, мы его битъ будемъ“¹⁾.

Один із учасників погрому, що згодом фігурував на суді, кинув каменем у вікно єврейської крамниці через колясу самого Дрентельна. Начальники військових частин замість робити що, заходжувалися розмовляти з юрбою й питали: „чего вы хотите? зачѣмъ вы производите безпорядокъ?“ З натовпу, як згодом свідчив на суді поручник Мельніков, що був біля командира над військом, чути було відповідь: „евреи захватили въ свои руки торговлю, скупили весь хлѣбъ на корню и продають его по какой угодно цѣнѣ; русскому нѣтъ жизни“. Інші вигукували; „евреи подкупили убійцу государя“. Один п'яний підбатьорював громилів: „ребята, не смотри, не смотри, что войска стоятъ — намъ Александръ Александровичъ даетъ новыя ружья, мы съ ними справимся“. Деякі казали, що є наказ бити євреїв²⁾. Юрбу підохочувало пасивне ставлення війська й вона де-далі більше розпалювалася. Коли поліція спитувалася затримувати осіб, що були за керівників, то юрба негайно відбивала їх силоміць і завдавала побоїв чинам поліції. „Я былъ“, повідомляє самовидець погрому, „свидѣтелемъ такой сцены: человекъ 20—30 казаковъ арестовали одного коновода. Тогда со всѣхъ сторонъ слышались свистки и крики: „не давать“. Тысячная толпа окружила казаковъ со всѣхъ сторонъ, сдѣлала дружный натискъ и освободила арестованнаго. Такъ повторялосьнѣсколькo разъ“³⁾. Сам начальник поліції, тодішній поліцмайстер Гюббенет дістав такого дужого удара в ногу, що мусів покинути місце погрому.

Незабаром юрба громилів розбилася на партії й вони сунули вулицями Подільського й Плоського участків, грабуючи й руйнуючи єврейське майно. Військо й далі залишилося спокійними глядачами погрому, і заколот на Подолі без перешкод тривав до 3 годин ночі. Припинився він тільки тому, що, як повідомляв поліцмайстер, „устанья толпы, будучи обезсилены, разошлись по домамъ“⁴⁾.

¹⁾ Спр. № 114, арк. 376.

²⁾ Рус. Еврей, № 22, стор. 876.

³⁾ З приватного листа акад. М. І. Петрова, що є в відділі рукоп. ВБУ (повід. В. Х. Іваницького).

⁴⁾ Спр. № 114, арк. 84.

Надвечір 26 квітня погром перекинувся на Старе місто. Звичайну путь на Старе місто через Олександрівський та Андріївський узвози перепинили лави салдатів, розташувавшись на горі взвозів. Але з 5 годин вечора окремі партії юрби, що бешкетувала на Подолі, по горах біля Андріївської церкви та по Володимировій горі почали проходити на Старе місто. Частина громилів Володимирською та В.-Житомирською вулицями пройшла на Сінну площу й там почала розбивати єврейські крамниці й будинок Гребеня на розі Підвальної вул., але її стримала поліція. Друга юрба чоловіка 400 розгромила й розграбувала будинок купця Зельмана Бродського на розі В.-Житомирської й В.-Володимирської вулиць, а потім дійшла до міського театру й повибивала вікна в будинкові купця Ісаака Бродського; після цього заколот у цьому місці припинено. Нова юрба, близько 5 годин вечора, пройшла Бульварно-Кудрявською вулицею на Єврейський базар, розбила тут крамницю єврейки Глозман, а потім, коли її відтиснула військова частина, рушила на Солом'янку й там бешкетувала й грабувала єврейські будинки й крамниці аж до 6 годин ранку. Нарешті, юрба, що надійшла з Подолу близько 8 годин вечора, зчинила погром у Либедському участку, розбивши єврейські шинки й крамниці на Набережній і Ямській вул., а так само магазин годинників Свердлова на Васильківській вул. та синагогу.

З ранку 27 квітня на київських вулицях розліплено генерал-губернаторову відозву до киян. Удаючись „ко всѣмъ благомыслящимъ гражданамъ“, Дрентельн прохав їх узяти „энергическое участие къ вразумленію путемъ совѣта и убѣжденія тѣхъ лицъ изъ простого народа, съ которыми по роду своихъ занятій они находятся въ какихъ-либо сношеніяхъ“. Разом з тим Дрентельн намовляв киян не збиратися в юрби за-ради порожньої цікавості й забороняв будь-яке стовпище люду на площах і вулицях. Учасникам заколоту, схопленим на місці злочину, генерал-губернатор загрожував, що віддасть їх до військового суду, „съ примѣненіемъ наказаній по законамъ военнаго времени“¹⁾. Та ці відозви не припинили погрому, і 27 квітня він розпочався знов, дарма що вже й з меншою силою. В Плоському участку, напр., погром повторився, а в Подільському його припинено до 2 годин по півдні; близько 11 годин ранку юрба чоловіка в 300 з Подолу рушила Хрещатиком й дійшла до Михайлівської вул., де розгромила будинок єврея Фіхтенгольца й майно присяжного повіреного Лева, що тут проживав. Більші заколоти сталися на Солом'янці. Тут 27 квітня погром розпочався з 9 годин ранку. Розбито й розграблено ті єврейські будинки, що збереглися напередодні. Потім з Солом'янки юрба громилів просто полем рушила на завод Йосипа Бродського на Жилианській вул., але тут її розігнало військо,

¹⁾ Русскій Еврей, № 18, стор. 686.

що вперше вжило зброї. Біля заводу Бродського салдати забили одну жінку й поранили гімназиста.

З інших частин Київа погром захопив Печерське, де 26 квітня скількись робітників розбили єврейський шинок і 27-го на Звіринці розгромили чотири єврейських будинки. Дворцової частини, а так само району від Вознесенського взвозу до Лук'янівки, погром не торкнувся.

Що-до київських передмість, то з них найбільше зазнала від погрому Деміївка.

Щоб охоронити лад на Деміївці, ще 25 квітня туди відряджено невелику військову частину, козаків з 20. Коли ввечері 26 квітня почала наближатися до Деміївки з міста велика буйлива юрба, невеличкий загін нічого не міг зробити. Козацький старшина силувавсь спинити юрбу й послав їй назустріч кількох козаків, які мали що-сили летіти на юрбу й потім перед нею відразу зупинитися. Цей примітивний спосіб мав налякати юрбу, але він не тільки не зупинив її, а, навпаки, показав, що для війська не сила дати опір погрому. Юрба заходила ся руйнувати єврейські будинки й крамниці та грабувати. Погром відразу остільки поширився, що й рота 129 Бендерського полку, що незабаром наспіла, вже нічого не могла зробити. Юрба почала кидати камінням на салдатів і грабувала далі на очах у них. Загальна колотнеча ще збільшилася, коли виникла пожежа й захопила чотири будинки. Вранці 27 квітня військову частину, як непотрібну, вивели з Деміївки, й погром розпочався з новою силою. Юрба без перешкод громила хати й крамниці. Великий військовий загін надійшов допіру надвечір. Але заколот доти вже вщух. Головні верховоди погрому так поперепивалися, що багато з них, як кажуть самовидці, „могли уже тільки ползати по улицях“.

Того самого дня 27 квітня розгромлено єврейські хати й крамниці в околицях Київа — в Мишелівці, Рубежівці та в Нікольських Слобідках.

За пізнішими підрахунками всього за два дні потерпіло в Київі 546 родин, а збитків од погрому, за обрахуванням потерпілих, визначили на суму 1.300 тис. При цьому треба відзначити, що хоч на християн юрба не нападала, але в багатьох християнських помешканнях, де проживали євреї, все-таки повибивано шибки, виламано двері й вікна. Вбито, коли придушувано колотнечу, одну жінку й поранено трое чоловіків.

Починаючи з 28 квітня в самому Київі настав відносний спокій. Але військо ще декілька днів залишалося на площах, а кінні роз'їзди роз'їжджали вулицями цілий місяць. Перших днів на площах збиралися натовпи цікавих, і саме в місцях, де розташовано військо. Це справляло вражіння, що погром може вибухнути знов. Тому 1 травня розліплено об'яву від начальника київської залози генерала Чемерзіна з заборонаю збиратися на вулицях, а коли виникнуть заколоти, навіть виходити на ганки, за брами, на балкони. Чемерзін

уважав за потрібне в об'яві детально ще й викласти свій план боротьби з заколотами ¹⁾. Та плана цього здійснювати не довелося, бо заколоти не повторювалися, й Київ потроху заспокоювався. Дрентельн часто об'їздив місто і доносив про свої вражіння Ігнат'єву ²⁾.

Негаймо по погромі вжито заходів щоб забезпечити потерпілих. Зараз-таки по погромі організовано Комітет допомоги погромленим, і на чолі його стала Дрентельнова дружина. Єврейську бідноту, що через погром втратила приміщення й майно, спочатку зібрали на Печерському поблизу Лаври. Тут, за ініціативою генерала Колупанова й полковника Бельцова, для погромлених одведено величезну кам'яну будівлю, що була призначена для набоїв. Там першими днями зібралося близько 1800 чоловіка, й між ними багато жінок з немовлятами. Редактор тодішньої київської газети „Заря“ П. Андрієвський одвідав 29 квітня пристановище погромлених і так описував потім свої вражіння: „то, что я видѣлъ и слышалъ сегодня, не поддается описанію. Я не въ силахъ выразить на письмѣ то тяжелое гнетущее впечатлѣніе, которое произвело на меня созерцаніе тысячей народа, лишеннаго пищи и крова, униженнаго, оскорбленнаго, поруганнаго, забитаго... Народъ весь въ лохмотьяхъ, большинство босые, многіе со слѣдами увѣчій на лицахъ, съ обвязанными головами, блѣдные, испуганные. Я вошелъ въ сарай: это что-то невообразимое, — это своего рода адъ, наполненный мучающимися грѣшниками“ ³⁾.

Квітня 29-го Комітет узявся будувати намети й бараки на Печерському майдані, і незабаром погромлених переведено до цих наметів; до того первісна кількість потерпілих подвоїлася, бо до Києва прибуло багато євреїв із повіту. Табір погромлених простояв на плацу 13 днів.

Комітет, зараз-таки як його засновано, узявсь збирати пожертви. Між иншим, у засіданні Київської міської думи, що відбулося зараз-таки по заколоті, внесено пропозицію асигнувати на користь потерпілим 15 т. крб. і виплатити цю суму потім із решток коробочного збору. Пропозиція ця викликала заперечення з боку чотирьох членів Думи, і більшістю голосів Дума вирішила асигнувати тільки 3 тисячі ⁴⁾. Урядових асигнувань на допомогу погромленим ніяких не було, кошти Комітету склалися виключно з пожертв приватних осіб. Як видно з звідомлення Комітету, усіх жертв до нього до 1 жовтня надійшло 218482 крб. 55 коп., з них 72965 крб. 46 коп. надійшло з закордону й 82500 крб. од барона Гінзбурга

¹⁾ Русскій Еврей, 1881, № 19, стор. 730.

²⁾ 1 травня, напр., Дрентельн телеграфував: „Ночь прошла спокойно. Утромъ на Подоль былъ небольшой пожаръ совершенно случайный. Только что объѣхалъ городъ, вынесъ впечатлѣніе довольно успокоительное“. С пр. № 114, арк. 350.

³⁾ Русскій Еврей, 1881, № 19, стор. 732.

⁴⁾ Русскій Еврей, 1881, № 19, стор. 742.

з Петербургу. Комітет спочатку годував погромлених, а потім видавав безповоротні запомоги й невеликі позики крамарям, щоб відновити справу ¹⁾).

Київський погром, що вибухнув у великому культурному місті, де зібрано велику кількість війська й зосереджено всеньке управління краю, справив скрізь величезне вражіння. Центральна влада дуже київськими подіями занепокоїлася. 28 квітня Дрентельн дістав таку телеграму від графа Лорис-Мелікова, що фактично був тоді за голову уряду: „Прошу возможно чаще сообщать телеграммами о положении дѣлъ, такъ какъ желалъ бы докладывать государю императору свѣдѣнія, получаемыя непосредственно отъ в. в-ства“ ²⁾). На київський погром звернули увагу й закордоном. Квітня 29 російський посол у Відні Гірс повідомив міністра, що австро-угорський міністр закордонних справ барон Гаймерле, зважаючи на заколот, що відбувся в Києві, прохав його, щоб влада взяла під свій захист австрійських підданих, особливо євреїв, що проживають тут ³⁾). Ігнат'єв, коли йому передано Гірсову телеграму, 2 травня повідомив про це Дрентельна для відповідного розпорядження.

Звістка про київський погром на диво швидко розійшлася по всій губернії й спричинилася до розвитку противрейського руху по селах і містечках. Відомості про погром рознесли ті селяни, що були в місті підчас погрому, та ті сезонні робітники, що переходили через Київ у різні пункти. Не рідко ці свідки й учасники київського погрому ставали потім ініціаторами погромного руху в повітових містах і містечках. Треба при цьому відзначити, що відсутність енергійних заходів з боку війська й адміністрації до того, щоб придушити заколот, тлумачили по селах і містечках, як доказ співчуття противрейському рухові та просто його дозволу. Дрентельнові довелося потім вживати заходів до того, щоб розвіяти це вражіння. Навіть почали поширювати чутки, що є такий царський наказ, який дозволяє грабувати євреїв, а в деяких місцях селяни просто вимагали від місцевої влади показати цього наказу.

Уже 27-го квітня, с.-то на другий день після київського погрому, стався погром у Фастові, при чім у погромі взяли участь чоловіка з 15 робітників, що приїхали з Києва. Надвечір 28 квітня почався погром у Василькові, а 29—30 в селах Васильківського повіту — Василеві, Перегонівці, Ольшанці, Людвинівці. Групи селян переходили тут із села в село, раз-у-раз зростаючи в кількості, і били євреїв. Потім погромний рух пішов далі. Єврейське суспільство дуже схвилювалося. Дрентельна засипали телеграмами, повідомляючи, що сподіваються погрому, й прохаючи надіслати військо. Становище ускладнялося тим, що з'явилися ознаки, що противрейський рух може перейти

¹⁾ Разсвѣтъ, 1882, № 11, стор. 415.

²⁾ Сп р. № 114, арк. 45.

³⁾ Матеріали, Від. I, № 91—92.

в аграрний, і Дрентельн одібрав ряд телеграм од великих земле-власників Київської губернії, як от Абаза, тодішній міністр фінансів, Трепов, кн. Лопухін, про прислання війська ¹⁾. Але в межах Київщини протиеврейський рух ніде великого розміру не набув за ви-йнятком м. Смілої, де 3 й 4-го травня стався жорстокий погром уже з великою кількістю людських жертв.

Сміла того часу являла собою велике містечко з людністю у 15 т., наполовину з євреїв. Деякий неспокій тут почався скоро по Лизаветському погрому, і ще 19 квітня, згідно з проханням власника Смілої гр. Бобринського, Дрентельн вирядив до містечка 3 роти Бендерського полку на чолі з полковником Голубевим. Прибувши до містечка, Голубев виніс таке вражіння, що в Смілій усе спокійно, й 24 квітня доповідав: „страхъ євреєвъ не имѣеть основа-нія и есть слѣдствие ихъ характера“. Голубеву навіть здавалося, що власне „крестьяне находятся въ страхъ, боясь постановки къ нимъ войска экзекуционнымъ порядкомъ, и доискиваются причины жалобы на нихъ євреєвъ“ ²⁾. Але вражіння Голубева були помилковими, і 3 травня в містечку вибухнув погром. Виник він безпосередньо підо впливом звісток, що дійшли до Смілої, про погром у Києві. Для погрому сприятливим було те, що як-раз на травень у Смілій зійшлося багато сезонних робітників, що їхали через Київ і були не тільки свідками київських подій, а й їх учасниками. Мало значіння ще й те, що поліційної влади в містечку фактично не було, бо справник і помічник його були хорими й служби своєї не виконували.

Приводом до заколоту в Смілій була сварка між селянином і євреем Вербицьким, торговцем м'яса, коли той купував у нього вола. Сварка скоро перейшла в бійку, до якої встряла юрба євреїв і селян, і потім обернулася на погром. На крики „наших б'ють“ почали прибувати з одного боку юрба робітників із заводів, а з другого юрба євреїв. Через те, що кількісна перевага була на стороні робітників, то вони стали громити єврейські хати й крамниці й бити євреїв. Військова частина в 120 чоловіка своєю малою силою нічого не спромоглася зробити, щоб припинити заколот. Роздратована юрба глузувала з салдатів, кидала на них камінням і ламаками, при чому сильний удар у плече дістав командир військового загону полковник Голубев. Тоді він вирішив ужити рішучіших заходів і об'явив, що коли натовп не розійдеться, то він муситиме стріляти. Але юрба не звернула уваги не тільки на ці погрози, а й на два випали сліпими набоями після цього. Тоді наказано заправити чо-тири рушниці бойовими патронами й на юрбу дано постріл, яким двох убито й одну жінку поранено в ногу. Але й цей постріл не тільки не спинив юрбу, а ще більше роздратував її. Погром поши-рився по всіх вулицях Смілої й набрав такого характеру, що полковник

¹⁾ Справа № 114, арк. 333.

²⁾ Там-таки, арк. 195.

Голубев мусів телеграфом витребувати з Київа підсилення, а поки-що відвів військо в казарми, давши юрбі на волю робити, що хоче.

Другого дня (4 травня) погром тривав з тією-ж силою. До Смілої прибуло багато робітників із сусідніх заводів і з майстерень Фастівської залізниці, а також з'їхалися на підводах селяни окочлих сїл. Юрба громилів досягла 6—7 тисяч. Єврейське майно грабували, навантажували на підводи й вивозили в сусідні села. Військо оберегало вулиці, які вели до кварталів, що їх ще не зачепив погром, але малою силою своєю неспроможне було перешкоджати погромові. Становище змінилося тільки на 5 годину вечора, коли до Смілої прибуло ще п'ять рот. Тепер військо почало розгонити та арештовувати погромників. Становище Голубева остільки зміцніло, що він заходивсь просто на площі чинити екзекуцію. Привезли чотири вози різок і заарештованих карали на тілі. Коли різок забракло, затриманих сікли нагаями. Покарали чоловіка з 300, між ними 4 чи 5 жінок; при чім завдавали їм од 20 до 200 ударів, а як свідчили деякі, то навіть од 50 до 500¹⁾.

Під кінець дня заколот у Смілій припинився. За те погром перекинувся на сусідні села — Костянтинівку, Будки, Балаклію, Мале Старосілля, Гречківку, Яблонівку, Березняки, Залівку, Плескалівку, Степанівку та Дубівку. Особливу жорстокість погромники виявили в Березняках, де один вислужений салдат кинув у річку єврейського хлопчика, а коли громили будинок орендаря, то вбили його батька, 80-річного діда. В оцих селах заводив лад майор Бендерського полку Слива, що висік чоловіка зо 100 селян, вліпивши їм од 50 до 200 вдарів кожному; „замѣчательно то“, — констатує офіційний документ, — „что крестьяне на такую расправу не жалуются, но евреи, напротивъ ею недовольны, такъ какъ у нихъ уничтожено все имущество, а этотъ способъ взысканія не даетъ имъ возможности пополнить свои потери“²⁾.

Коли закінчилися заколоти в Смілянському районі, то щоб запобігти їм на майбутнє, Дрентельн передав головне керівництво охороною району начальникові загону генералові Невадовському, піддавши йому місцеву владу. Погрому більше не було. Але й у Смілій і в сусідніх до неї селах повне заспокоєння довго не наставало, і ще в грудні 1881 р. ходили поголоски про те, що підчас Різдва знов почнуться заколоти. Відзначимо, що Смілянський погром забрав багато людських жертв, а саме, — військо вбило двох і поранило 35 чоловіка; 4-х чоловіка вбила юрба.

З інших районів Київського генерал-губернаторства погром захопив м. Обухів, м. Жмеринку (на Поділлі), де 27 та 28 квітня розгромлено єврейські хати й крамниці, та м. Волочиське (на Волині) й суміжні з ним п'ять сїл.

¹⁾ Порѣв. Матеріали, №№ 164—168.

²⁾ Там-же № 98.

Загалом беручи, погромний рух 1881 р. найбільше поширення мав у Київській губернії, де розгромлено близько 50 пунктів і заподіяно найбільше збитків.

Статистичні дані з документів Департаменту Поліції, що їх прикладено до видання Адмоні-Красного, свідчать, що загальна кількість потерпілих у Києві була 896 чоловіка, з них 769 євреїв і 127 християн, 254 власників будинків і 642 пожильців. Соціяльний стан євреїв, що потерпіли від погрому, був такий: міщан 513, купців 133, вислужених салдатів 80. Загальна сума збитків од погрому в Києві визначалася сумою 1.474.168 крб. Оскільки точна є ця сума, звичайно, сказати важко. Київська міська дума, що обмірковувала за пропозицією Дрентельна справу про збитки від погрому, визнала цю суму за збільшену й зазначала, що збитки від погрому другого дня не мали бути великими, бо євреї нібито мали можливість завчасу попереносити речі з магазинів у інші місця й тим уратувати їх од розгрому. Треба при цьому підкреслити, що найбільша частина наведеної суми склалася з дрібних збитків, що їх зазнала біднота; а саме, збитків не більш, як на 100 крб. зазнало 279 чоловіка, не більш, як 500 крб. — 282, 1000 крб. — 109 чоловіка й 3000—115. Отже, у Києві потерпіла від погрому 1881 р. сливе тільки єврейська біднота, що тулилася переважно на території тодішнього гетто, с.-то в Плосьькому й Подільському участках.

У Київському повіті потерпіло 865 чоловіка євреїв, з них 387 власників будинків і 418 кватирантів. За соціяльним станом, що його вияснено тільки для 516 чоловіка, погромлені в повіті розподілялися так: міщан 487, купців 15, вислужених салдатів 8. Загальна сума збитків у повіті, що їх заявило 785 осіб, дала 809.155 крб., сума ця склалася, головне, з дрібних сум збитків, а саме: на 100 крб. зазнало збитків 139 чоловіка, на 500 крб. — 349, на 1000 крб. — 140, на 3000 крб. — 115 чоловіка, на 30 т. крб. — 2, на 50 т. крб. — 1.

У Василькові й околичних селах постраждало 30 чоловіка, що заявило збитків на 13.012 крб. У Смілій і ближчих селах потерпіло за приблизним підрахунком чоловіка 800, а загальна сума збитків, що вони зазначили, визначилася сумою від 150 до 200 тис. крб. У Жмеринці потерпіло від погрому 178 чоловіка, з них 112 було міщан, 9 купців і 5 вислужених салдатів. Загальна сума збитків у Жмеринці визначилася сумою 95 тис. крб. На 100 крб. зазначили збитків 81, на 500 — 54, на 1000 крб. — 19, на 5000 крб. 23 чоловіка й на 10.000 — 1. Нарешті, в Волочиському потерпілих 37 чоловіка, а загальна сума збитків од погрому виносила 200 т. крб.

З наведених даних видно, що не тільки в Києві, а й у всіх інших місцях жертвами погрому були, головне, єврейські бідаки, і цінність їх майна визначалася малою сумою.

Хоча київська влада, як і влада інших губернь, припускала можливість яких-небудь заколотів у звязку з подією 1-го березня,

але, оскільки можна гадати на підставі офіційних -документів, вона не готувалася до боротьби з ними серйозно й не сподівалася, що заколоти наберуть, як-раз, противрейського характеру. Можна сказати на підставі документів, що київську владу взагалі заколоти захопили зненацька, і їй довелося виробляти план боротьби з заколотами тоді, як заколоти вже почалися. Становище з самого початку ускладнялося тим, що те військо, яке було в Києві, вважали за недостатнє, і доводилося, напр., кінні команди втворювати з артилеристів. Далі, коли заколоти поширилися й із багатьох місць почали вимагати, щоб євреїв захистили від сподіваного погрому, то довелося пересувати військо на Київщину з Волини та Поділля, де порівнюючи було спокійно. Та на ці пересування Дрентельн погоджувався неохоче й то не тільки тому, що не був певний, що в цих губерніях триватиме лад, а тому, що він узагалі вважав за неможливе відтягати військо з австрійського кордону ¹⁾.

Якими-ж засобами боролася київська влада з противрейським рухом?

На чолі справи боротьби з заколотами стояв київський генерал-губернатор Дрентельн. Офіційні документи досить яскраво характеризують, як він ставивсь до того руху, що розпочався. Звичайно, він формально виконував те, чого від нього вимагало його становище як представника державної влади в краю — складав відозви, давав накази, розсилав військові частини й відповідав на численні телеграми, що ними його засипали. Проте, з тих багатьох резолюцій, що Дрентельн полюблив власноручно надписувати на всіх паперах, які до нього надходили, виразнісінько знати, що він неприхильно ставився супроти євреїв, і тому особливого патосу, особливої енергії в боротьбі з заколотами він не виявив. Обвинувачення в бездіяльності влади, що його згодом пред'явили були Дрентельнові представники єврейського громадянства, не можна не визнати значною мірою за справедливе. Зважаючи на багато фактів, коли рішучі дії окремих військових начальників одразу спиняли натоп, треба визнати, що коли-б Дрентельнові розпорядження були енергійніші, то київський погром не набрав-би таких великих розмірів. Видно, Дрентельн, як і гр. Кутайсов, що ревізував його вчинки, трималися того погляду, що коли військо діятиме зброєю, це може „возбудить народъ противъ правительства за пролитую имъ христіанскую кровь для защиты евреевъ и не только уронить правительство въ глазахъ народа, но и легко вызвать открытое противъ него сопротивление и обратить дѣло въ настоящее возстаніе“ ²⁾. Та, очевидно, таке міркування визначало, що Дрентельн і Кутайсов ладні були офірувати євреїв в інтересах уряду.

¹⁾ Матеріали, Відд. II, № 21.

²⁾ З звідомлення Кутайсова про київський погром. Матеріали, стор. 417.

Відколи почалися були заколоти, Дрентельн, усупереч іншим представникам влади й самому міністрові внутрішніх справ Ігнат'єву, тримавсь тієї думки, що київські заколоти мають виключно протиеврейський характер, що їх породив визиск української людности від євреїв, і тому євреї їх деякою мірою заробили. Тим-то Дрентельн надзвичайно байдуже ставивсь до хвилювань єврейських громад і здебільшого обмежувався сухими відповідями на їх тривожливі телеграми. Звичайна відповідь його була така: „Объявитъ евреямъ, что бояться нечего, а войска взять неоткуда“. „Если посылать войска во всѣ мѣста, которые ихъ просятъ, не достанетъ русской арміи“¹⁾. Часом відповідь мала таку форму: „скажете евреямъ, чтобы сидѣли смирно и не телеграфировали мнѣ вздору“²⁾. Телеграми єврейських громад, як видно, попросту дратували Дрентельна, і своє роздратування він висловлював у таких, напр., резолюціях: „Сидите смирно и не трогайте другихъ. Войска явятся, когда будетъ нужно“. „Объ этихъ ослахъ думаютъ больше, чѣмъ о другихъ, а имъ все мало“³⁾. Так само гнівався Дрентельн і на тих підпорядкованих йому урядовців, що клопоталися про захист євреїв. Напр., на клопотанні справника надіслати військо до Липовця, Дрентельн написав: „Липовецкій исправникъ рекомендуетъ себя весьма дурно, заявивъ такія непомѣрныя требованія“. А на рапортах із Бердичева й Канева, що там готуються погроми, Дрентельн одзначив: „всѣ они ослы, а бердичевскій полицмейстеръ архіосель“.

Протиеврейський настрій Дрентельна й поблажливий погляд його на погроми яскраво виявився ще у тій позиції, що її посів був київський генерал-губернатор, згодом — у справі про суд над учасниками погрому та в поданнях до міністерства, що їх він надсилав туди в єврейській справі.

Другий представник тодішньої влади в Києві, київський губернатор Гессе, надавав протиеврейському рухові дуже серйозного значіння й бачив у ньому початок великих селянських розрухів проти дідичів. Тому Гессе, що виїхав з Києва до північних повітів, де побоювалися особливо великих розрухів, спочував енергійним заходам боротьби з заколотами і часто вимагав од Дрентельна надіслати військо. Як захід щоб запобігти розвиткові аграрного руху,

¹⁾ Справа № 114, арк. 155. Деякі Дрентельнові резолюції надрукував І. В. Галант (Еврейский Вестник, 1928).

²⁾ Там-же, арк. 297 (відповідь Брацлавському справникові). Справедливість вимагає зазначити, що в тому самому тоні Дрентельн відповідав і міністерству. Коли, напр., тов. міністра внутр. справ Черевін запропонував йому надіслати військову частину до м. Тального, де за відомостями міністерства, сподівалися були єврейського погрому, Дрентельн телеграфував йому: „До сихъ поръ евреевъ нигдѣ не избивали. Если посылать войска во всѣ мѣста, которые ихъ просятъ, не достанетъ русской арміи. Тальное вдали отъ желѣзной дороги, послать войска туда трудно“. Арк. 183.

³⁾ Арк. 361, 296. Цю резолюцію покладено на доповіді губернатора надіслати військо до Шполи.

Гессе пропонував збільшити кількість війська в губернії й розташувати його на квартирі в центральних місцях. Разом з тим Гессе обстоював, щоб збільшити репресивні заходи супроти селян і підкреслював, що недоцільно віддавати винних волосному судові „по незначительности налагаемого волостными судами наказания и вообще привычки крестьянъ смотрѣть на приговоръ волостныхъ судовъ, какъ на наказаніе, возлагаемое за маловажные проступки“. Гессе співчував тим розправам з селянами, що їх чинили начальники загонів, і тому пропонував запровадити, як загальну норму, щоб начальники військових частин карали винних на місці. Як на приклад, коли такий захід був доцільний, він указував на начальника летючого загону полковника генерального штабу Чічагова, що „благоразумными распоряженіями, наказывая вездѣ виноватыхъ, обезпечилъ спокойствіе въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ прѣходилъ“. Окрім того, як запобіжний захід, Гессе пропонував змінити сільське управління. Він проектував замість виборних соцьких призначити „по избранію мѣстной полициі изъ благомыслящихъ отставныхъ или временно отпускныхъ военныхъ или изъ другихъ лицъ, на коихъ вполнѣ можно положиться, съ производствомъ имъ достаточнаго содержанія на средства, собранные съ крестьянъ, помѣщиковъ и евреевъ“¹⁾. Безперечно, Дрентельна драгували й погляд київського губернатора й те, що він часто вимагав війська. Це роздратування виявилось в кількох різких Дрентельнових резолюціях на адресу Гессе. Напр., на одній телеграмі Гессе про заколоти в Смілій Дрентельн з досадою пише: „Просидѣлъ въ Корсуни до окончанія безпорядковъ въ Смілѣ. Возвратите эту телеграмму“²⁾. А велика доповідь Гессе про погром у Смілій з його думкою про аграрний характер заколотів, викликає в Дрентельна таку перейняту іронією резолюцію: „Просить губернатора указать мнѣ на лицъ, которые ему сообщили свѣдѣнія о данныхъ, заставляющіе опасаться движенія аграрнаго свойства. Увѣдомить, въ какихъ именно имѣніяхъ происходилъ захватъ земель и въ какихъ мѣропріятіяхъ должны заключаться энергичныя и строжайшія мѣры, о которыхъ онъ заявляетъ въ отношеніи“³⁾.

Натурально, що ставлячись отак до Гессе, Дрентельн одкидав усі його пропозиції. Коли той зазначав, що треба збільшити кількість війська, Дрентельн відповідав, що й так уже знято багато військових частин із Поділля та Волини і що „ослаблять еще болѣе въ нихъ военныя силы, равно отвлекать войска отъ австрійской

¹⁾ Матеріали, II, № 23.

²⁾ Справа № 114, арк. 179.

³⁾ Там-же, арк. 980. Іронічне ставлення до губернатора прозирає й у тій резолюції, що П Дрентельн поклав на копії „Записки“ Гессе до міністра, коли йому П подано. Гессе згадував у „Записці“ про те, що полковник Голубев вбив різкими учасників погрому, і Дрентельн пише: „надо спросить Гессе, признаеть-ли онъ распоряженіе Голау; бева цѣлесообразнымъ или неумѣстнымъ“. Арк. 1032.

границы, оставляя ее безъ надлежащей охраны, представляется рѣшительно невозможнымъ". Пропозицію Гессе надати право начальникамъ військових частин самим накладати кару на винних, Дрентельн категорично відкинув, ствердивши, що коли заколоти придушено, то всі розпорядження, щоб переслідувати винних, цілком належать цивільній владі. Нарешті, те скасування виборної сільської адміністрації, що його проектував Гессе, Дрентельн визнав за неможливе, дарма що погоджувався із тим, що бажано дійти цього „путемъ вліянія крестьянскихъ обществъ со стороны чиновъ уѣздної полиціи и мирowychъ посредниковъ“¹⁾).

Ці дані достатньою мірою пояснюють характер Дрентельнових учинків підчас протиеврейських заколотів. Після них стає зрозумілий той факт, що офіційні документи й свідoctва наочних свідків констатують, що військо в Києві тільки споглядало погром. Роля військових частин зводилася до того, звичайно, що вони ходили за бурхливою юрбою, фактично не ставлячи опору заколотові. Так само було в Смілій і в Смілянському районі. Помічник Новіцького Рудов доносив Департаментові поліції: „Грабятъ безнаказанно. Войска разсыяны по селамъ безъ помощи, не знаютъ, что дѣлать, кого задерживать“²⁾).

Та все-ж Київська влада вжила була низку заходів супроти погрому. Коли погромний рух перекинувся на села та містечки, Дрентельн вирішив узятися, насамперед, за відозви. З 1-го травня по цілій губернії розсилано відозви від самого Дрентельна. Генерал-губернатор прохав тут „всѣхъ православныхъ честныхъ людей помочь начальству прекратить беспорядки и разореніе“. Підроблюючись під народній стиль, Дрентельн писав: „Богъ велить не дѣлать зла никому, а царь не допуститъ безнаказанно грабежъ и разореніе. Пусть же виновные вспомнятъ Бога, котораго они прогнѣвали, пусть подумаютъ о царѣ, котораго огорчили, пусть пожалѣютъ своихъ родныхъ, которые за нихъ будутъ лить слезы, пусть подумаютъ обо всемъ этомъ и покаются. Повинную голову мечъ не сѣчетъ, только убійцамъ и тѣмъ злодѣямъ, что сбили съ толку простыхъ людей, прощенья не будетъ“³⁾. Таких відозв розіслано 7641 примірників. При цьому Дрентельн хотів був, щоб відозви розвозили й читали на сходах сами мирові посередники. Узагалі Дрентельн гадав, що мирові посередники дуже багато спроможні зробити, щоб заспокоїти селян, і був дуже незадоволений з того, що вони байдуже

¹⁾ Матеріали, II, № 21. Третя людина, що стежила за погромним рухом, був тодішній начальник жандарського управління Новіцький. Але його ставлення виявлялося тільки в тому, що він надсилав до Департаменту Поліції відомості про події та посилав до деяких місць, напр. до Сміли, своїх людей, щоб довідуватися про події на місці. — Новіцький, як і Гессе, схилився до того, прийняти на початку руху, щоб надавати йому ширшого значіння й вбачати в ньому руку революційної партії.

²⁾ Спр. Жанд. Упр., арк. 102. ³⁾ Справа № 114, арк. 373.

ставилися до справи. В одній із своїх резолюцій на рапорті, що вимагав війська, Дрентельн писав: „если все спокойно, то обязанность мѣстной полиціи поддержать спокойствіе, что при дѣятельномъ участіи мировыхъ посредниковъ весьма возможно, а они только и знаютъ, что просятъ войска. Дошло до моего свѣдѣнія, что мои воззванія не развозятся лично посредниками и чинами полиціи, какъ слѣдовало, а старшины вытребываются въ квартиры сихъ господъ, и тамъ имъ читаютъ воззванія“¹⁾).

29 квітня Дрентельн звернувся із дописом до управителя Південно-Західньої залізниці. Зазначаючи, що у заколотах беруть участь залізничні робітники й майстри, генерал-губернатор запропонував управителю П.-З. залізниці роз'яснити, що це є річ неприпустима, збільшити догляд, узагалі подати допомогу владі, „къ предупрежденію дальнѣйшихъ въ средѣ рабочихъ попытокъ къ своеволю и буйству“²⁾).

30-го квітня Дрентельн звернувся до архіреїв тих епархій, що виходили до кол. П.-З. краю, а так само до управителя Луцько-Житомирської католицької епархії, з проханням „безъ всякаго промедленія сдѣлать распоряженіе, чтобы мѣстное духовенство тотчасъ же приступило къ вразумленію ихъ паствы помощью бесѣдъ, разъясненій и т. п., удерживая крестьянъ отъ всякихъ уклоненій съ пути, предписаннаго закономъ“.

Зокрема, Дрентельн звертав увагу вищого духівництва на те, що по містах, містечках та селах поширюються неправдиві чутки, ніби-то влада поблажливо ставиться до заколотів, знов-же й неправильні відомості й поголоски, що ширяться на те, щоб зняти такі заколоти не тільки супроти євреїв, а й проти інших заможних клас суспільства. Генерал-губернатор прохав представників духівництва взяти „энергическое участіе“ в тому, щоб розвіяти неправдиві чутки, а так само „въ уясненіи законнаго понятія о неприкосновенности какъ личности, такъ и чужой собственности“³⁾). Дрентельн надавав участі духівництва великого значіння й сподівався цього. Коли незабаром надійшов допис прелата Любовицького, що керував Луцько-Житом. епархією, і він обіцяв зробити все, що від нього залежить, у бажаному напрямі, то Дрентельн з сумом відзначив на дописі: „Православные не отвѣчаютъ“.

Далі, безперечно, з Дрентельнової ініціативи розіслано за підписом віце-губернатора Бавмгартена заклик до рабинів. Зазначивши, що, які можливі були, заходи проти заколотів ужито, але що послати військо в усі місця не можна, Бавмгартен писав рабинам: „Между тѣмъ я имѣю свѣдѣнія, что во многихъ мѣстахъ само еврейское населеніе усиливаетъ тревожное положеніе неумѣреннымъ по-

¹⁾ Там-же, арк. 377.

²⁾ Русскій Еврей, 1881, № 35, 1381.

³⁾ Справа № 114, арк. 106.

веденієм, розпространяя преувеличенные слухи толками о возможности повторенія безпорядковъ, укоряя крестьянъ разными предположеніями, которые въ населеніи, доселѣ покойномъ, возбуждаютъ неудовольствіе и враждебность. Евреи не должны забывать, что, обособляясь въ обыденной жизни отъ прочаго коренного населенія, они въ извѣстной степени свримъ благосостояніємъ обязаны добродушію этого населенія. Въ виду этого для избѣжанія столкновеній, особенно въ настоящее время, евреи тѣмъ паче должны быть чутки въ своихъ отношеніяхъ къ окружающему ихъ коренному населенію. Обращаюсь къ Вамъ для воздѣйствія въ этомъ смыслѣ на еврейское населеніе, въ средѣ котораго Вы состоите раввиномъ, способствуя къ успокоенію умовъ и къ водворенію порядка¹⁾.

Заразом Дрентельн намагавсь притягнути до боротьби з заколотами адміністрацію губерні. Вже 28-го квітня він наказав губернаторові телеграфувати про цю його вимогу маршалкам, головам з'їздів мирових посередників і мировим посередникам. Мировим посередникам наказано „немедленно объѣхать въѣренные имъ участки“ і „внушить крестьянамъ оставаться совершенно спокойными“, попереджуючи, що, коли буде треба, заколоти придушуватимуться силою, для чого вживатиметься зброю²⁾.

Окрім того, негайно після заколотів київський губернатор виїхав із Києва в губерню, щоб обізнатися з характером того руху, що розпочався, і боротися з ним. Для цього Гессе скликав сходи в Фастові, Білій Церкві, Корсуню й на них з'ясовував селянам, який злочин нападати на євреїв, які шкідливі наслідки від цього для них самих і які безглузді ті чутки, що поширювали про царський наказ, що ніби-то дозволяв бити євреїв. Губернаторові роз'яснення, як він сам, правда, доносив, — приймалися прихильно, а в Корсуню селяни навіть подали заяву про те, що вони твердо вирішили не допустити заколотів; у Таганчі, як доносив справник, навіть запряглися твердо стояти проти порушників ладу й склали навіть вірнопідданчу адресу³⁾.

Щоб придушувати й попереджувати заколоти, в найближчому до Києва районі організовано летючі загони. Вздовж лінії Житомирського шосе послано ескадрон під командою підполковника Чічагова. Він мав встановлювати лад по селах вздовж лінії шосе.

Чічагов не мав жадної інструкції і орудував, як сам знав. Своє завдання він покладав у тому, щоб „внушить населенію енергическими средствами незаконность нападений“. У своєму звідомленні про командування Чічагов так характеризував своє поведження. „Въ видахъ розысканія людей, подстрекавшихъ противъ евреевъ, производились у нѣсколькихъ какъ крестьянъ, такъ и шлях-

¹⁾ Там-же арк. 964. Порів. Русскій Еврей, № 21, стор. 825.

²⁾ Справа № 114, арк. 88.

³⁾ Там-же, арк. 980.

тичей. Мнѣ удалось убѣдиться, что словесныя увѣщанія и угрозы не приносять должной пользы: обыкновенно угрозы обращаются въ пренія, причемъ крестьяне не стѣсняются въ выраженіяхъ, которыя, какъ мнѣ казалось, не подобають выслушивать командированному для усмиренія. Поэтому для достиженія цѣли командировки мною былъ принятъ слѣдующій планъ и способъ дѣйствій: въ мѣстечки и деревни съ населеніемъ, отличавшимся наиболее буйнымъ характеромъ, въ которыхъ успѣхъ грабежа разжегъ страсти, я являлся съ нѣсколькими нижними чинами и, собравъ населеніе, требовалъ отъ нихъ выдачи главныхъ зачинщиковъ и задорниковъ и возвращенія старостамъ награбленнаго въ теченіе однихъ суток. Тамъ, гдѣ населеніе показывало недовольство и безпрекословно исполняло мои приказанія, я приказывалъ съчь возражавшихъ на мои приказанія. Успѣхъ подобной мѣры проявился немедленно¹⁾. Норма ризок у Чічагова була 26. При цьому він бив не тільки тих, що чинили заколот, а й тих, які тільки ладналися нападати на євреїв. Чічагов обійшов великий район²⁾, і коли побачив, що „никакихъ безпорядковъ и намѣренія учинить ихъ не проявляется“, то повернувся до Київа.

Згодом гр. Кутайсов визнав вчинки Чічагова „нарушающими коренные законы имперіи“. Та зважаючи на те, що Чічагов не мав од вищого начальства жадної писаної інструкції, а ті заходи, що він їх ужив, мали бажаний успіх, порушення закону з його боку ніяких наслідків для нього не мало. Будь-що-будь, гр. Кутайсов у своєму звідомленні не дуже заперечував проти вчинків Чічагова.

Вибиваючи селян різками боролися з заколотами й інші начальники летючих загонів. Як уже зазначено попередю, найрішучіше користувався цим засобом начальник військової частини в Смілій полковник Голубев. Він шмагав не тільки чоловіків, а й жінок, не тільки тих, хто громив, а й тих, кого громили; помічник начальника Київського жандарського управління кап. Рудов, що його було командировано до Сміли, так згодом описував у своєму рапорті екзекуцію Голубева: „Розказовъ много о томъ, съ какимъ добродушіемъ, если не сказать съ удовольствіемъ, полк. Голубевъ, производилъ экзекуцію. — Въ числѣ высѣченныхъ до 30 євреевъ, арестованныхъ за защиту своего имущества. Судебный слѣдователь Рыжовъ говоритъ, что во время безпорядковъ онъ какъ-то съ дамами проходилъ невдалекъ отъ полковника, который, будто-бы, обратился къ нему съ слѣдующей фразой: „господа чиновники, прошу тутъ не

¹⁾ Матеріали, стор. 223.

²⁾ Цей район був обмежений 1) з півдня селами Боршагівка, Жуляни, Бигородка, Бобриця, Новосілки, Лишня, Полинівка, Людвинівка, Мал. Карошин, 2) з заходу селами: Кочанівка, Жмурівка, Рожів, Ставище, Небилиця, Завалівка, Макарів, Наливайківка, Липівка, Андріївка, Красногірка; 3) з півночі селами: Козинці, Хмільна, Жукова, Таранівка та Житомирським шосем.

ходить, а то я имѣю право высѣчь¹⁾). Притлумлюючи заколоти, Голубев узав на себе обов'язки слідчого, судді й виконавця присуду. Гр. Кутайсов визнав у своєму звітненні вчинки Голубева, як і заходи Чічагова, за незаконні, ба навіть підкреслив, що такі вчинки порушують авторитет закону. Проте, зважаючи на те, що Голубев був сам-один і ні інструкцій, ні допомоги від цивільної влади не дістав, Кутайсов визнав його вчинки „до извѣстной степени извинительными“²⁾).

Негайно після погрому повстало питання про суд над учасниками заколотів. Дрентельн надавав був цій справі не аби-якої ваги, бо бачив у правильному її розв'язанні спосіб не припустити заколотів там, де їх ще не було. Він хотів прискорити справу з погромниками, бо в Київській в'язниці було повно учасників заколотів: у ній сиділи не тільки ті, що їх заарештовано в Києві, а й багато селян, яких що-дня приставлювано з найближчих до Києва сіл.

Дрентельн ставивсь до суду над учасниками погрому дуже характерно, і в цьому виявився його загальний погляд на погром. Дрентельн узагалі схилився до адміністративних кар, і вже квітня 28-го він наказав вислати з Києва людей, заарештованих під час погрому, заборонивши їм повертатися до Києва³⁾. Таке адміністративне вислання відбувалося потім мало не що-дня. При цьому, Дрентельн вимагав висилати, не дожидаючись загального етапу, і 1 травня прохав начальника штабу сприяти тому, щоб місцеве військове начальство „не замедлило въ распоряжении о назначении потребнаго конвоя для сопровождения высылаемыхъ лицъ“⁴⁾.

Квітня 30-го Дрентельн запропонував губернаторові зробити розпорядження про порядок затримувати винних. Він наказав, щоб тих людей, у яких буде витрушено трохи малоцінного майна, що вони його взяли на вулиці, сами не беручи участі в грабуванні, щоб тих людей не заарештовувати, а тільки брати від них підписку про невіїзд. Далі дізнання в усіх таких справах Дрентельн наказав передавати не в суд, а йому самому для дальшого розпорядження⁵⁾.

¹⁾ Матеріали, стор. 101—102.

²⁾ Матеріали. Стор. 216. Що-до євреїв, то вони й собі уживали деяких, воно правда, незначних, заходів, щоб не допустити заколотів. Уже р. 1881-го можна помітити спроби утворити єврейську „самооборону“, що вона, як відомо, набула великого розвитку р.р. 1918—20, під час погромів, які відбувалися тоді на Україні. Спроба організувати самооборону виразніше виявилася в Бердичеві. Квітня 30-го помічник начал. Жанд. Управл. Рудов так доповідав про становище в Бердичеві: „Каждую ночь собирается толпа евреевъ въ нѣскольکو тысячъ человекъ, состоящая изъ взрослыхъ и дѣтей, вооруженная дубинками, ломанами, снуеть эта толпа изъ улицы въ улицу, и достаточно малѣйшаго какого-нибудь случая, чтобы привести ее въ самое страшное возбужденіе“. Матеріали, стор. 97. Про те, що євреї організували деяку самооборону в Кам'янці, Дрентельна сповіщав прокурор Одеської палати Арістов. Справа № 114, арк. 343.

³⁾ Справа № 114, арк. 83, 84, 89.

⁴⁾ Арк. 336.

⁵⁾ Арк. 98.

Такий наказ мав певну мету — не збільшувати кількості заарештованих. Дрентельн був дуже незадоволений з великої кількості заарештованих і привинював це самому Гессе. Травня 6-го він писав йому: „Изъ полученныхъ мною вчера свѣдѣній видно, что въ тюремномъ замкѣ оставалось задержанныхъ за участіе въ беспорядкахъ все-таки 1121 человекъ. Происходитъ это, какъ мнѣ извѣстно, оттого, что чины, глав. обр., уѣздної полиціи постоянно присылаютъ новыя партіи арестованныхъ, иногда безъ всякихъ протоколовъ, а изъ составляемыхъ ими видно, что они иногда сами возбуждаютъ дѣла и начинаютъ спрашивать евреевъ, не могутъ-ли тѣ указать на кого-либо изъ лицъ, участвовавшихъ въ беспорядкахъ. Указанія евреевъ, не смотря на отрицаніе ихъ со стороны оговариваемыхъ, признаются за симъ достаточными данными для заарестованія множества лицъ“. Дрентельн пояснював це тим, що нема провідних указівок од вищої адміністрації губерні, с.-то самого Гессе, і запропонував йому вжити заходів, щоб такого безладдя надалі не було, попереджуючи, що „дальнѣйшее ихъ повтореніе мною всецѣло будетъ отнесено къ вашей личной отвѣтственности“¹⁾.

Свое небажання численних арештів Дрентельн хотів підперти юридичним фундаментом. Для цього він 30 квітня запитав прокурора Київської судової палати про тих людей, що їх затримано з речами в різних пунктах міста, далеко від тих, де був погром. Дрентельн не знав, чи вважати за злочинців тих людей, що взяли речі, розкидані по вулицях²⁾. Прокурор Загоскін пішов, очевидно, на зустріч бажанням генерал-губернатора й висловивсь так, що, згідно з 379 ст. про кари, що їх накладають мирові судді, таких людей можна обвинувачувати тільки в тому, що вони заховали знайдене, коли вони до трьох тижнів не заявлять про знахідку. „А такъ какъ лица, захватившіе вещи, валявшіяся безъ призора на улицахъ, были задержаны со взятыми вещами раньше вышеозначеннаго срока, въ теченіе котораго они могли заявить о взятыхъ ими имуществахъ и представить таковое въ полицію, хотя бы по приглашенію полицей, то по моему мнѣнію“ — закінчував прокурор — „всѣ изъ задержанныхъ и препровожденныхъ въ тюремный замокъ, подходящіе подъ категорію лицъ, объясненныхъ въ отношеніи В. В.-ства, не могутъ быть обвинены въ совершеніи какого-либо преступнаго дѣйствія“³⁾. Дрентельн дуже прихильно поставивсь до такого тлумачення закону й на прокуроровій доповіді поклав резолюцію: „Напечатать объявленіе и приступить къ очищенію тюрьмы отъ лицъ, могущихъ быть высланными“. Травня 3-го надруковано Дрентельнову об'яву до людности, що її запрошувано здавати речі, взяті підчас погрому, і попереджувано, що такі особи не зазнатимуть жадної кари⁴⁾.

¹⁾ Арк. 249.²⁾ Арк. 108.³⁾ Арк. 171.⁴⁾ Арк. 173.

Одночасно з цим Дрентельн дістав „Записку“ від Одеського прокурора судової палати Арістова про справи за погром у Жмеринці. Арістов повідомляв Дрентельна, що ці справи він надіслав до мирового судді, і мировий суддя присудив 61 чоловіка до арешту на різні невеликі строки, а підбурювачів до заколотів — начальника дистанції Півд.-Зах. залізниця Падерина й старшого робітника Глазова — до арешту на 3 місяці. Арістов, як видно з його подання до міністерства юстиції, гадав, що, окрім рідких випадків, справи про погром не треба розглядати за ст. 1637, бо їм „совершенно чужды мотивы, которые ведутъ на дѣло преступленія обыкновеннаго грабителя, обыкновеннаго разбойника и даже вора“. „Возможность примѣненія 1646 ст. Уложенія было бы по тяжести наказаніемъ несоизмѣримымъ винѣ людей, которые, дѣлая это, простодушно заявляли, что вѣдь теперь-де это добро ничье, что не я, — другой возьметъ его или, какъ это дѣлали нѣкоторые, наивно спрашивая окружающихъ людей высшаго круга, „скажите, господа, вѣдь не будетъ кража, если я возьму вотъ это или вотъ это“. Погляд Арістова дуже припав до вподоби Дрентельнові й на його „Записку“ він написав: „Очень дѣльно составлено. Кажется, взгляды Одесскаго начальства совершенно расходятся съ нашимъ“¹⁾. У цих Дрентельнових словах видно, що він мав на увазі те, як ставилося Одеське начальство до керівників і підбурювачів до погрому. До людей, затриманих на місці злочину й запідозрених у керуванні погромом, Дрентельн уважав за потрібне застосувати суворих кар. Він гадав, що цих людей не можна судити звичайним судом з участю присяжних засідателів. 3-го травня він доповідав міністрові внутр. справ, що загальна ненависть до євреїв, що пройшла „во всѣ слои даже высшаго общества“, „не представляетъ никакой гарантіи въ правильномъ исходѣ процесса и безпристрастнаго приговора. Оправданіе большинства должно явиться непремѣннымъ послѣдствіемъ вердикта присяжныхъ“. Після таких міркувань у Києві справи про затриманих на місці погрому направлено до військового суду. Далі, як побачимо, виявилось, що й військовий суд не справдив Дрентельнових сподіванок.

Травня 18-го в Київському військово-окружному суді розпочато розглядати перші справи про погром. На лаві підсудних сиділо 24 чоловіка, з них тільки трое належали до напівосвіченої класи (псаломщик, телеграфіст і садівник), а решта були чорнороби, що дісталися до Києва з північних губернь. На суді був командирований з царського наказу в південні губернії гр. Кутайсов. Обвинувачення репрезентував прокурор суду генерал-майор Стрельніков, відомий в історії народовольського руху, за цивільного позивача був тодішній редактор київської газети „Заря“ присяжний повірений П. А. Андрієвський. Процес фактично провадив Стрельніков.

¹⁾ Арк. 343.

Він і подбав про те, щоб перетворити його в процес проти євреїв. І допитом свідків, і особливо своєю промовою він намагався довести, що до противеврейських закоротів у Києві спричинивсь виключно визиск робочого народу від євреїв, жадання їх уникнути повинностей, що лежать на всенській людності, ухиляння від важкої праці. Допитуючи свідка Розенбаума, який зазначив, що скупченість єврейської людності в „Півд.-західн. краї“ спричинилася до ненормального становища євреїв, Стрельников іронічно завважив, що коли східній кордон закрито для євреїв, то чом-би їм не користуватися західнім. Те саме повторив Стрельников у відповіді на промову цивільного позивача Андрієвського. „Имѣй я власть“, — сказав він, — „я бы далъ средства евреямъ выселиться изъ края, только не на востокъ, а на западъ — за границу“¹⁾.

В наслідок трьохденного розгляду справи військово-окружний суд чотирьох підсудних присудив до арештантських рот, позбавивши їх усіх прав і привилеїв, — одного на 3½ роки, одного на 3 та двох на 1½ роки, вісім чоловіка до ув'язнення на 2 місяці, чотирьох до арешту на 3 тижні й сім чоловіка виправдав²⁾. Вирок суду несподівано вийшов дуже м'який. Гр. Кутайсов, що був на розгляді справи, так згодом оцінював у своєму звідомленні цей присуд: „Я убѣдился, что военно-окружной судъ далеко не оправдалъ тѣхъ надеждъ, которые возлагалъ на него генераль-губернаторъ, предполагавшій изъятіемъ этихъ дѣлъ изъ общаго порядка производства достигнуть строгой уголовной отвѣтственности... Не задаваясь критической оцѣнкой мотивовъ, положенныхъ въ основанія приговора военно-окружного суда, всетаки кажется, что каковы бы они ни были, приговоръ этотъ не можетъ удовлетворить требованіямъ времени, такъ какъ населеніе, ожидавши строгаго приговора отъ военнаго суда, уполномоченнаго примѣнить къ дѣлу законы военнаго времени, послѣ объявленія приговора, положительно убѣдилось, во-первыхъ въ томъ, что это была лишь временная устрашительная мѣра, въ сущности далеко не страшная, а во-вторыхъ, что для суда при массовомъ обвиненіи для постановленія обвинительнаго приговора, требуются столь-же точныя доказательства, какъ и при обвиненіи отдѣльнаго лица въ общеуголовномъ преступленіи“³⁾.

Незабаром після процесу 18 травня розглянено справи нових партій заарештованих, але вже без участі Стрельникова й за не таких урочистих обставин. Суворіший присуд винесено на другому процесі, коли суд визнав, що декотрі підсудні винні в грабуванні й розбишацтві, й присудив Буева заслати на каторжні роботи на 20 років, Колбу на 15 років, Саденка на 10 років, Каченовського на 6, а з решти підсудних двох засуджено на заслання до Сибіру

¹⁾ Русскій Еврей, 1881, № 23.

²⁾ Матеріали, стор. 410.

³⁾ Кієвлянинъ, 1881, № 112.

на поселення, трьох, що їх визнано винними в бешкеті, до ув'язнення на 2 місяці. Та, беручи на увагу обставини, які зменшують провину, суд ухвалив клопотатися перед генерал-губернатором, щоб він замінив кару Буеву засланням на каторжні роботи на 4 роки, решті головних підсудних засланням до Сибіру на поселення, двом — ув'язненням в арештантських ротах на 1½ роки, а трьом — ув'язненням у тюрмі на 1 місяць¹⁾.

З третьої групи, що складалася з 13 душ, двох засуджено до каторжних робіт на 15 та 8 років. Та більшість обвинувачувано в бешкеті в публічному місці й покарано їх ув'язненням в тюрмі на короткий строк.

Разом з ліквідацією погрому в формі суда над учасниками за-колотів Київська влада вважала за потрібне вжити заходів і проти євреїв, бо, на її думку, до погрому спричинилося те, що євреї визискували українську людність. Одночасно з засудженням учасників погрому поліцмайстер Гюбенет зробив розпорядження перевести перепис усіх євреїв, що проживали в Києві, щоб виявити їх права на проживання²⁾.

Київська адміністрація ретельно вишукувала всі законні можливості виселити з міста як-найбільше євреїв. Гюбенет, як одзначили часописи, звернувся до начальства з поданням роз'яснити аж вісімнадцять питань про право на проживання, й між ними було, напр., таке: „имѣють-ли право жительства въ Киевѣ неспособные къ труду, престарѣлые и дряхлые родители ремесленниковъ и отставныхъ нижнихъ чиновъ — евреевъ, находящіеся при этихъ послѣднихъ и содержимые ими“³⁾. Поручено справу про право на проживання в Києві євреїв — присяжних повірених, студентів, бабок-бранок, деяких категорій ремісників. Одних виселяли з Києва, інших переселяли з однієї частини міста в другу — до Подільського й Пло-ського участків⁴⁾. З 1-го жовтня 1881 р. до лютого р. 1882-го виселено 1110 родин і треба було виселити ще 325 родин⁵⁾.

По-за цими примусовими виселеннями, багато єврейських родин сами кидали місто й виїжджали за кордон, найбільше до Америки. Між иншим, у звязку з тягою до переселення, Ноцоліні, відомий у Києві торговець кавою, дістав записки від аргентинського уряду організувати еміграцію київських євреїв до Аргентини⁶⁾. Єврейська еміграція з Києва набула значних розмірів. З 1-го травня

¹⁾ Русскій Еврей, 1881, № 22, стор. 879.

²⁾ Русскій Еврей, 1881, № 22, стор. 880.

³⁾ Там-же № 28, стор. 1092, № 32, стор. 1250, № 35, ст. 1373.

⁴⁾ Напр., у серпні порушено справу про виселення близько 500 чоловіка євреїв, „занимающихся крошкою табаку и дѣланіемъ папиросъ“, бо їх не вважали за можливе зарахувати до ремісників. Русскій Еврей, 1881, № 35, стор. 373. Наприкінці серпня в Подільському уч. закрито 26 єврейських їдалень.

⁵⁾ Разсвѣтъ, 1882, № 6, стор. 219.

⁶⁾ Киевлянинъ, 1881, № 190.

до 10 вересня в Києві видано євреям 531 закордонних паспортів ¹⁾. На зиму виселення з Києва припинилося, та поліція довідалася, що з березня 1882 р. воно знову розпочнеться ²⁾.

Одночасно з цим у центрі вже намічено загальний проект репресивних заходів проти євреїв. Щоб надати проекту більшого авторитету, щоб виставити його, як вимогу громадської думки, вирішено розробити справу про становище євреїв в окремих губерніяльних комісіях і організувати ці комісії доручено губернаторам. Вересня 2-го 1881 р. вийшов царський наказ про встановлення таких комісій. Указ зазначав, яким напрямком малося розроблювати єврейську справу, і противеврейська преса зустріла його з почуттям справжнього задоволення. „Русское население“ — писав „Кіевлянинъ“ з приводу наказу, — „знаеть, что правительство смотритъ на еврейскій вопросъ такъ-же, какъ и русское общество, и намѣрено для рѣшенія его принять серьезныя мѣры“ ³⁾. Наперед передбачаючи висновки комісій и бажаючи надати їм більшого авторитету, „Кіевлянинъ“ вимагав, щоб комісії були досить численні та щоб до участі в них запросити по кілька представників з різних установ. Він настоював так само, щоб про засідання комісії друкувалися повні й, найкраще, стенографічні звідомлення ⁴⁾. На жаль, коли комісії відкрилися, то друкувати відомості про їх засідання заборонено.

Київська Комісія складалася з 31 особи. Члени Комісії були такі: маршалок кн. Репнин, управитель акцизними зборами Бурмейстер, управ. казенною палатою Базилевський, київський міський голова Ейсман, член управи селянських справ Богославський, старший радник губерніяльного правління Добровольський, повітові маршалки — київський Гудим-Левкович то канівський Селецький, професор фінансового права Сидоренко, приват-доцент політичної економії Піхно, мировий суддя Хойнацький, київський поліцмайстер Гюбенет, київський повітовий справник Гаєвський, землевласники — гр. Чацький, Давидов, Залеський, голова Біржового Комітету Хряков, голова Купецької громади Борисів, голова зборів Торговельних Депутатів Дитятин, ремісничий голова Шатров, Бердичівський міський голова купець Успенський, черкаський купець Кауров та троє волосних старшин Омельченко, Вовченко й Безпалів. Отже, величезну більшість Комісії становили урядовці, дідачі та представники купецтва. Інтереси євреїв у Комісії репрезентували відомий київський доктор Мандельштам, присяжний повірений Барац, учений єврей при генерал-губернаторі, та бердичівський рабин Песис. Доповідач у Комісії й головний у ній діяч був редактор „Кіевлянина“ Д. І. Піхно. Частина членів Комісії, напр. селяни, мало розбиралася в складній справі й голосувала за вказкою.

¹⁾ Русскій Еврей, 1881, № 39, стор. 1540.

²⁾ Разсвѣтъ, 1882, № 4, стор. 4.

³⁾ Кіевлянинъ, № 194.

⁴⁾ Там-же, № 215.

Перед Комісією поставлено два запитання: 1) Які галузі єврейської промисловости й діяльності шкодять руській людності та 2) яких треба ужити заходів, щоб запобігти єврейській експлоатації. Про характер праць Київської Комісії¹⁾ дає детальні відомості один з її учасників доктор Мандельштам. Його спогади надруковано в 4-му томі збірника „Пережитое“ (СПб. 1913) під назвою: „Игнатъевская Комиссія въ Кіевѣ 1881 г.“. Мандельштам зазначає, що дехто з членів Комісії, от як напр. поліцмайстер Гюбенет²⁾, дідичі-поляки, бердичівський міський голова, намагалися були говорити на користь євреїв. Прихильно ставилися до євреїв і представники судового відомства. Та в цілому засідання Комісії то був суд над євреями: вони повторювали усі тії обвинувачення в експлоатації, напоюванні народу, лихварстві, що ними повна була тодішня проти-єврейська преса. Визнаючи всі ці обвинувачення за безперечні, постійний доповідач Комісії, редактор „Кіевлянина“ Піхно, як засіб проти євреїв, запропонував заборонити євреям торгувати горілкою, тримати шинки та заїзди, орендувати землю, млини і рибні ставки, суворо дотримувати межу осілости, заборонити євреям, щоб вони наймали руських робітників для цукроварень, заборонити наймати руську прислугу. Як каже Мандельштам, був навіть проект заборонити євреям проживати в Київі, за винятком коротких приїздів для справ, і заснувати для цього один заїзд для євреїв, як це було в Київі за сорокових років минулого сторіччя. Представники євреїв гаряче заперечували, як проти справедливости тих обвинувачень, що зводилися на цілий народ, так і проти доцільности пропонованих обмежень. Та настрої в більшості Комісії був твердий, наперед визначений, і тому цілком зрозуміло, що всі головні обмеження, які запропонував доповідач, ухвалено переважною більшістю голосів.

У такому самому дусі працювала Волинська Комісія. Вона відрзнялася від Київської тільки тим, що в ній було 12 селян та що представники від євреїв становили чотири відсотки усіх членів. Усі свої міркування про євреїв Волинська Комісія почерпала з „Кіевлянина“ й тому вона пропонувала тільки обмежувальні заходи проти євреїв, як от заборонити євреям торгувати, брати підряди, позбавити їх права складати контракти з христіянами. Навіть тим євреям, що прийняли православіє, Комісія припускала дати права тільки

¹⁾ Матеріяли так зван. Ігнатієвських комісій надруковано згодом в виданні Труды губернскихъ комиссій по еврейскому вопросу. Т. I—II. СПб. 1884. На жаль, ми не мали змоги використати це рідке видання.

²⁾ Напр., коли зайшла мова про виселення всіх євреїв із Київа, то Гюбенет заперечував проти цього й сказав: „но, гг., вѣдь каждый изъ васъ, голосующихъ теперь за это предложеніе, если оно пройдетъ, навѣрное представитъ своего излюбленнаго еврея и будетъ усиленно хлопотать передъ властями за оставленіе его“. Поляки-дідичі зазначали, що євреї-орендарі дуже гарно господарювали в тих маєтках, які вони орендували. Пережитое, стор. 56. Проти євреїв, окрім Піхна, особливо виступав київський міський голова Ейсман.

через 10 років по тому, як приведено їх до хреста¹⁾). Взагалі, вирішення губерніяльних комісій перейнято таким противеврейським духом, що навіть автори „Временныхъ правил“ 3 травня 1882 р., що їм уже важко закинути юдофільство, мусіли відкинути більшу частину матеріалу, надісланого від межі осілости.

Негайно після погрому і Київська й центральна влада заходилися біля справи про причини погрому 1881 р. та про його причинців. Вже 12 травня царським наказом виряджено до південних губернь флігель-ад'ютанта гр. Кутайсова вяснити справу. Гр. Кутайсов розглядав матеріял погромних справ, відвідував ті місця, де був погром, розмовляв з представниками місцевої влади, був на суді над погромниками. Наслідки своїх дослідів у вигляді звідомлень про окремі погроми Кутайсов надсилав до центру. Що-до погрому в межах Київського генерал-губернаторства, то гр. Кутайсов, освітлюючи його, цілком став на точку погляду київської влади й у своїх звідомленнях власне розвивав і аргументував цю точку, що її коротко висловив Дрентельн.

Київська влада швидко вяснила собі причини противеврейського руху, що вибухнув у краю, і вагання її були недовгочасні. Перших днів у Києві вперто трималася версія, ніби підбурювали до погрому якісь люди, що прибули з Москви й потім роз'їхалися по губернії. За підставу для цієї версії було те, що підчас заколотів, коли поліція намагалася кого-небудь затримати, кілька разів чути було вигуки: „москвичи, выручайте“. Між иншим акад. Петров в своїому листі, що ми його вже згадували, відзначає: „сами бунтари говорили мнѣ, что многіе изъ нихъ пріѣхали будто бы изъ Москвы. Если это вѣрно, то значитъ, что это уволенные съ фабрикъ рабочіе, подосланные московскими купцами, или же сами отправлявшіеся на заработки“. Дрентельн спочатку надавав значіння цій версії й квітня 28-го телеграфував Московському обер-поліцмайстрові: „Въ народѣ ходитъ упорный слухъ, что дѣломъ разоренія евреевъ дирижируютъ прибывающіе изъ Москвы, называющіеся здѣсь „москвичи“. Благоволите обратитъ вниманіе на этотъ слухъ“²⁾). Трохи згодом Дрентельн дістав з міністерства повідомлення, що за відомостями з Варшави велику ролю в Київському погромі відгравав якийсь священик Лихачевський, „человѣкъ весьма сомнительной нравственности“, і він ніби-то керував рухом³⁾). Та найупертіше трималася версія, що погром улаштували „южно-русский рабочий союз“, взагалі соціялісти

¹⁾ Разсвѣтъ, 1882, № 3, стор. 98—99. Порів. Евр. Старица. 1909, I, 102.

²⁾ Справа № 114, арк. 58.

³⁾ Матеріали, Від. I, № 95. Сама Київська влада звернула увагу на румунського єврея Леона Шварца, заарештованого вночі проти 27 квітня. Шварца вислано потім закордон. Спр. 114.

революціонери, які ніби-то мали на меті потім перетворити погром у повстання проти влади. Дехто свідчив, що вони бачили в натовпі погромників підозрілих людей, які зовнішнім виглядом не належали до народу, носили особливу одягу й уміли грати на роялі ¹⁾). Говорили так само про якийсь підроблений царський наказ, ніби-то поширюваний поміж селянами, що послужив початком для погрому. Київська влада з великою увагою розслідувала цю версію про причини погрому, але кінець-кінцем вона, принаймні в особі Дрентельна, відкинула її ²⁾). За підставу для неї тут було, насамперед, те, що з-поміж тисячі п'ятисот душ, що їх затримано в Києві та інших місцях, не було жадної людини, підозрілої з політичного боку. Та ще більше переконалися в тому, що їх погляд правильний і Дрентельн і Стрельніков, коли в Києві в ніч з 27 на 28 квітня викрито таємну друкарню. Друкарню знайдено на Андріївському взвозі, до того захоплено підчас самої роботи сина урядовця Павла Іванова і саксонського підданого Кізера, а разом і тільки-но видрукувані прокламації. У прокламаціях роз'яснювалося, що не можна бити не розбираючи, що „иной нашъ купецъ или фабрикантъ хуже жида грабитъ и разоряетъ рабочаго“; а тому, „если уже битъ, такъ битъ заурядъ всякаго кулака грабителя, битъ всякое начальство, что грабителей нашихъ защищаетъ, что стрѣляетъ въ народъ за какого-нибудь подлаго миллионщика Бродскаго и убиваетъ невинныхъ“ ³⁾). У змісті цієї прокламації київська влада бачила довід на те, що її складено вже після першого дня погрому та що революційна партія не тільки не готувала погромного руху, а й саму її цей рух захопив несподівано, і вже тільки після погрому вона намагалася використати його для своєї мети, скеровуючи рух проти капіталістів узагалі. На погляд Дрентельна й Стрельнікова на ролю революційної партії в київському погромі пристав і гр. Кутайсов, що спитувався був підсилити цей погляд ще й своїми міркуваннями. „Если бы антиеврейское движение — писалъ він — было подготовлено заранѣе социалъ революціонной партией, представители ея, вѣроятно, обратились бы со своею агитаціею въ такія мѣстности кievской губерніи, гдѣ почва для этого представлялась наиболее подготовленной. Такою мѣстностью слѣдуетъ признать Чигиринскій у., конечно, хорошо знакомый преступной средѣ по Чигиринскому дѣлу, гдѣ легче всего было возбудить народное волнение и вызвать христіанское население на открытую борьбу не только что съ евреями, но даже и съ правительственною властью. Между тѣмъ, въ Чигиринскомъ у., хотя и было тревожное настроение народа, но оно тамъ не повлекло за

¹⁾ „Я самъ убѣдился“, пише акад. Петров, „що дійствительно толпой руководили, въ нѣкоторыхъ случаяхъ, интеллигентные люди“.

²⁾ Між иншим, міністр Ігнат'єв, принаймні на початку подій, не поділяв думки Дрентельна й був певний, що погром підготували соціалісти.

³⁾ Матеріалы. Від. II, № 10.

собою такихъ безпорядковъ, какіе проявились въ уѣздахъ Київскомъ, Васильковскомъ и Черкасскомъ¹⁾.

Мало не одночасно з початком противрейського руху 1880-х років повстала думка, що рух утворено штучно згори й аж до найдрібніших деталей організовано. Цей погляд уперше висловлено в „Запискѣ“ невідомого автора²⁾, що він її виготував р. 1884 для так зв. Паленської Комісії (Вища Комісія для перегляду законів про євреїв). Автор „Записки“ каже: „Нѣтъ ни малѣйшаго сомнѣнія, что въ Россіи въ подражаніе Германіи, или лучше сказать, Пруссіи, только на свой собственный ладъ и съ своимъ своеобразнымъ отпечаткомъ, образовалось нѣчто въ родѣ антиеврейскаго согласія, адептами котораго сдѣлались лица разныхъ сословій, въ томъ числѣ даже многіе представители власти, какъ провинціальной, такъ и центральной. Негласный, но терпимый союзъ этотъ несомнѣнно обладаетъ и денежными средствами, безъ которыхъ ничего нельзя было бы сдѣлать“. Цей союз, як каже автор „Записки“, організував банди голодранців, виряджав їх до призначених для погрому місць під приводом коноводів, і вони за списком, наперед складеним, громили єврейські будинки й крамниці. Отже, „народъ былъ сбить съ толку, введенъ въ заблужденіе вдохновителями и руководителями, которые до сихъ поръ не обнаружены и едва-ли когда-либо стануть извѣстными“. Окрім того, автор „Записки“ гадає, що були конфіденціальні розпорядження тодішньої адміністрації, які забороняли вживати енергійних заходів, щоб придушити заколоти³⁾.

Цей погляд на причини заколотів, що його викладено в „Запискѣ“, приймає й відомий єврейський історик С. М. Дубнов у книзі „Евреи въ Россіи и Западной Европѣ въ эпоху антисемитской реакціи“⁴⁾. Дубнов і собі гадає, що „чи-то невидимыя руки толкали народную массу на большое преступленіе. Таинственные эмиссары изъ Петербурга появлялись въ большихъ городахъ юга Россіи (Елисаветградъ, Київъ, Одесса) еще въ мартѣ и вели съ высшими начальниками полиціи секретные переговоры относительно взрыва народнаго негодованія противъ евреевъ“. При цьому Дубнов уважає, що не з'ясовано, яка саме організація провадила в народі погромну агітацію й, зокрема, чи не причетна була до справи ліга „сановників“, відома під ім'ям „Священной дружины“. Проте Дубнов зазначає один документ в архіві „Евр. Етнографическаго Общества“ — рапорт агента „Священной дружины“, відрядженого перевести дізнання з приводу погромів. З цього дізнання, як каже Дубнов, не видно, щоб ця організація була причетна до погромів, і агент її

¹⁾ Матеріали, стор. 416.

²⁾ „Записку“ видрукував С. М. Дубнов у „Еврейской Старинѣ“ 1909 р. І. Записку склав барон Пінцбург. Див. Евр. Старина, 1914, 504.

³⁾ Евр. Стар., 1909, I, 91, 97. ⁴⁾ 11—12.

дійшов до висновку, що спричинилася до погромів „сила крамоли“, яка насилала народ на євреїв, щоб цим привчити його до повстання проти уряду ¹⁾).

Такої версії причин погрому в Києві за той час, що ми його розглядаємо, — не було, й жадних указівок на це ми ніде не знаходимо. Як зазначено попереду, київська влада рішуче відкинула думку про будь-яку організацію погрому й не зважувалася навіть обвинувачувати в цьому революційну партію, хоч на неї вона залюбки звалювала усякі хвилювання в народі. Київська влада в особі Дрентельна, відкинувши усякі інші поясніння погрому, так формулувала його причини: „въ основу всего движенія легла, несомнѣнно, глубокая ненависть народа — великоросса и, въ особенности, малоросса, къ экономической эксплуатаціи, обманнымъ дѣйствіямъ евреевъ, жертвою которыхъ дѣлается довѣрчивое населеніе, страсть ихъ къ наживѣ, къ легкому труду, уклоненіе ихъ отъ всякихъ повинностей и уже затѣмъ, можетъ быть, отчасти и, религиозная неприязнь къ иновѣрцамъ“ ²⁾). До цього погляду на Київський погром 1881 р. пристав і гр. Кутайсов.

До всього сказаного треба додати, що справу про причини погрому багато обмірковувало й тодішнє єврейське громадянство. Як зазначає гр. Кутайсов, серед київських євреїв спочатку переважала та версія, що до погрому спричинилася пропаганда революціонерів ³⁾). Та незабаром цю версію залишили й про неї вже не згадували в тій „Докладной Запискѣ“ про причини погрому, що її 16 червня подали гр. Кутайсову від ім'я єврейського громадянства представники його — доктор Мандельштам, доктор Фінк, купець Абрам Куперник, казенний рабин Цукерман, купець Кацнельсон та кандидат прав А. Гольденвейзер. Автори „Записки“ зазначали три головні причини руху 1881 р.: національну ворожнечу, релігійну нетолерантність і економічне суперництво між українською та єврейською людністю краю. Депутати єврейської громади гадали були, що за головне джерело цих причин було саме законодавство про євреїв, яке ставить євреїв у виключне становище, й заявляли, що „единственнымъ средствомъ пресѣченія прискорбныхъ поводовъ къ насиліямъ и безпорядкамъ является упраздненіе чѣрты осѣдлости и отиѣна всѣхъ ограничительныхъ законовъ о евреяхъ“ ⁴⁾).

¹⁾ Стор. 12, прим.

²⁾ Матеріали, стор. 80. Із Дрентельного подання міністрові внутр. справ. „Въ юго-западномъ краѣ, — писав Дрентельн, — мѣстъ постоянной осѣдлости евреевъ, насчитывающихъ до 15% всего населенія, не только масса, но и образованный классъ находится въ безусловной отъ нихъ экономической зависимости. Эксплуатація, проявляемая евреями во всѣхъ рѣшительно сферахъ жизни, промышленности, торговли, земледѣлія и т. п. сдѣлали ихъ венавистными для каждого мѣстнаго жителя, сознающаго свое предъ ними безсиліе“. Там-же стор. 75.

³⁾ Матеріали, стор. 412.

⁴⁾ Там-же, стор. 425—429.

Так дивилися на події 1881 р. сучасники й наочні їх свідки. Для нас тепер виразно виступає й та сторона їх, якої не бачили чи не хотіли були бачити сучасники. Головні причини противеврейського руху 1881 р., як це достатньою мірою з'ясував Адмоні-Красний ¹⁾, треба шукати в тодішньому економічному стані Росії та в тодішній боротьбі клас.

Нехай-би хто підбурював до погромів, а головні учасники його були, безперечно, селяни, як місцеві, так і сторонні, і мета погрому головне, була зруйнувати єврейське майно, завдати євреям економічної шкоди. Далі, не можна не визнати, що хоч рух 1881 р. на Київщині мав характер противеврейський, але значною мірою для нього властиві були риси руху аграрного й узагалі революційного. Розмови про те, що треба бити не самих євреїв, а й панів, були, як видно з документів, по багатьох місцях. У своєму поданні до Дрентельна з 17 травня Гессе називав цілу низку людей, які стверджували, що серед погромної юрби „неоднократно были слышны заявления о недостаткѣ земли, и вообще былъ говоръ не только о евреяхъ, но и о землѣ“. Землевласник с. Прусів Мацевич і ще один Моцов, головні управителі маєтками гр. Воронцова та гр. Браницького, заявили Гессеві, що „крестьяне дѣлаютъ похвалы забрать урожай въ свою пользу и раздѣлить между собою помѣщицью землю“. У розмові з самим Гессе в Смілій селяни звели до того, що „вслѣдствіе увеличенія народонаселенія ощущается недостатокъ земли, что нечѣмъ будетъ кормить дѣтей, что у заводскихъ крестьянъ земли вовсе нѣтъ“. Узагалі, як видно з того самого подання Гессевого, між селянами Чигиринського й Звиногородського повітів точилися балачки „о скоромъ надѣлѣ ихъ помѣщицкими землями“. Гессе наводив навіть випадки, коли селяни самочинно захоплювали поміщицьку землю. Отож, управитель маєтком гр. Потоцького заявив йому, що селяни захопили Потоцького землю й поставили на ній свої знаки, а селяни с. Лозоватої почали випасати своєю худобою поміщицьку пшеницю ²⁾. Окрім того, коло м. Обухова селяни пограбували економію кн. Горчакова. Сам Дрентельн, що все намагався звузити значіння руху 1881 р., все-ж визнавав, що була „боязнь землевладѣльцевъ за спокойное пользование земель“ та що, як-раз, вони підтримували поговор „о стремленіи крестьянъ перейти почву смуть для передѣла земли“. Фактично він поділяв „боязнь землевладѣльцевъ“: коли євреї благали його дати військо боронитися від погрому, він тільки пропонував їм „сидѣть смирно“, та коли до нього зверталися землевласники, як от Лопухін, Бобринський, Трепов чи Абаза, то Дрентельн надсилав військо. Звичайно, тут і землевласники, і Дрентельн не євреїв мали оберегати й не за них дбали ³⁾.

¹⁾ Див. вступну статтю „Матеріалів“.

²⁾ Справа № 114. ³⁾ Матеріали, стор. 79.

Наведені факти дають повну підставу шукати підґрунтя для протиеврейського руху 1881 р. на Київщині в тодішньому становищі селян, а почасти й робітників. До р. 1881-го почали вже виразнісінько виявлятися сумні наслідки славленої реформи 1861 р.; селянство, що дістало мізерні надли, не дістало реманенту, обтяжене викупними й іншими платежами, почало занепадати. Село почало зuboжити й дужчав потяг до міста, з півночі на південь. Одночасно з цим, почав, як відомо, швидко зростати російський капіталізм і важкий гніт його вже дуже відчувало на собі селянство. Становище народньої маси погіршувалося ще й тим, що наспіла година неврожаїв, переважно на сході та на півдні Росії, і ціна на хліб з 78 коп. за пуд в 1879 р. зросла аж до 1 крб. 14 коп. у 1880 р. й до 1 крб. 24 коп. у 1881 р. Та урядова влада нічого серйозного не робила, щоб полегшити селянські злидні. Зокрема сливе нічого не робилося на те, щоб урегулювати той потік селянської маси, що линув на південь на заробітки від безземелля та злиднів. У наслідок цього до 1881 р. в селянській масі назбиралося багато незадоволення, багато горючого матеріялу, що його не важко було запалити. Темний народ мимоволі шукав об'єкта, щоб на нього линути своїм гнівом.

Р. 1881 за такий об'єкт стали євреї. Єврейська маса, безперечно, перебувала в такому самому тяжкому стані, як і головна маса російського селянства. По багатьох місцях становище єврейської бідноти, мабуть, було навіть гірше ніж становище селян. Та разом з цим на півдні кол. Росії, на Україні, саме-іменно тоді, особливо енергійно запрацював єврейський капітал. Статистичні дані тогочасні промовляють за тим, що на Україні до 1881 р. надзвичайно швидко зростають єврейські млини, цукроварні, гуральні, маетки¹⁾. Це швидке зростання ролі єврейського капіталу, натурально, притягало до себе загальну увагу й викликало горливість капіталістів християн. Почалася конкуренція капіталів і боротьба між ними, що не вважає на засоби. Буржуазна преса, прислужниця капіталу, яскраво відбивала цю боротьбу й оповіщала про ню широкі маси. Реакційні часописи взагалі, а на Україні особливо „Кієвлянин“ та „Новоросійській Телеграф“ висунули на перший план єврейську настирливість та єврейський визиск, хоч справжня експлуатація йшла не тільки від єврейського капіталу, а й від капіталу взагалі.

¹⁾ Ці статистичні відомості подає „Справка къ докладу по еврейскому вопросу, составленная канцелярією совѣта объединенныхъ дворянскихъ обществъ, ч. VII, X, XI“. З „Справки“ можна бачити, що р. 1881 в Волин. губ. з 123 фабрик належало євреям 118, з 3650 торговельних підприємств єврейських було 3533, з 559 „питейныхъ заведеній“ — єврейських — 496. На Поділлі тоді належало євреям 103 гуральні з 119, 18 броварень з 25, більшість сукняних фабрик, всі тютюнові фабрики. Окрім того євреї орендували 424 маетки (240.108 десятин землі) й мали більшість скарбових підприємств — 119 з 129-ти. Див. М а т е р і а л ы, стор. XXI.

Поклик „жидъ идеть“ ставсь за бойове гасло, і це гасло для широких мас виправдував той факт, що на очах у всіх зростали на Україні єврейські підприємства. За тієї напружености, що її переживало всеньке російське суспільство на початку 80-х років, бо це був момент, коли остаточно ліквідовано ліберальні тенденції 60-х років і наставала доба олександрівської реакції, — це гасло легесенько призвело до погромів. Селянство, що збите з пантелику непроглядними злиднями, від цих злиднів шукало об'єкта для свого гніву, пішло лінією найменшого опору, а її являли собою євреї. Роздратування мас пішло проти капіталу, що гнітив їх, а він цим разом був найпомітніший у вигляді капіталу єврейського. Та через темноту народню жертвою народнього роздратування сталася не та частина єврейства, що про її засидля можна було говорити, а саме-імменно єврейська біднота — ремісники, старі вислужені салдати та дрібні крамарі, с.-то, як-раз, ті люди, що й сами відчували на собі тиск капіталістичного гніту, що почав сильно працювати.

Що-до місцевої влади, то вона ще від старих часів у спадщину дістала противеврейський настрій, зрощений протягом сторіччя, і безперечно, не відчула в собі бажання відразу припинити розпочатий рух. Визнавши, що цей рух був виключно противеврейський, Київська влада відчула полегшення й заспокоїлася від тієї „болъзни“, що вона була її захопила, бо цей рух розрядив атмосферу й розвіяв народне роздратування, відтягнув його від тих, хто був за голвну його причину.

II.

Щоденник О. І. Михалевича.

(Новий документ для історії Лизаветського погрому).

У погромній хвилі 1881—1882 р., що прокотилася була по всенькій Україні, особливу привертає до себе увагу погром у Лизаветі. Як це відомо, Лизаветський погром, перший хронологічно, ставсь ніби за гасло, що з нього почався противеврейський рух цих років. Разом з тим Лизаветський погром був деякою мірою за зразок, що його потім копіювали по інших містах і містечках. Тому, натурально, щоб з'ясувати причини й характер погромної хвилі 1881—1882 р., велике значіння мають матеріали саме про Лизаветський погром.

Чимало такого матеріалу подано в виданні Адмоні-Красного. Тут надруковано офіційні документи про Лизаветський погром, телеграми й рапорти різних місцевих властей, записка Лизаветської єврейської громади й записки гр. Кутайсова, призначеного свого часу, щоб розслідувати причини „антиеврейскихъ безпорядковъ“. Ці офіційні документи констатують і висвітлюють багато моментів з Лизаветських подій. Та, як і всякі офіційні документи, вони пере-

казують тільки найголовніше, поминаючи иноді дужі цікаві й характерні деталі, узагалі — схематизують подію. Цінне доювнення до документів, що їх видрукував Адмоні-Красний, є, на нашу думку, „Дневникъ доктора О. І. Михалевича“, і познайомити з ним ми й маємо оце наших читачів ¹⁾.

Автор „Дневника“, Опанас Іванович Михалевич (нар. 1848 р.), — лизаветський лікар, інтелігентна, поступова як на свій час людина, добре відомий старішому поколінню український громадський діяч, член старої Громади. Обвинувачений у політичному злочині, О. І. Михалевич 1885 р. 1-го січня був заарештований й ув'язнений на два роки в одиночній тюрмі в Одесі, а потім в адміністративному порядку був засланий на п'ять років до східного Сибіру (Іркутський округ). 1892 р. Михалевич повернувся з Сибіру до Лизавету, де служив до 1917 р. як лікар міської лікарні, а потім жив вільною практикою. З 1923 р. одержував пенсію, як інвалід праці, і вмер 1 лютого 1925 р. від тифу ²⁾.

„Дневникъ“ О. І. Михалевича охоплює час, починаючи з 15 квітня до 15 липня р. 1881-го, і являє собою поденний запис усього, що бачив і чув автор за днів Лизаветського погрому й дальшими тижнями. Через свою професію автор міг здибати з багатьма людьми, що належали до різних верств міського громадянства, чути від них відомості про Лизаветські події, а так само багато спостерегати безпосередньо. Тому на сторінки „Дневника“ занесено багато різноманітних відомостей про погром, безліч гадок про погром, що їх висловлювали й євреї, й українці, а особливо багато різних чуток, що ходили під той час по місту і добре характеризують тодішні настрої. При цьому автор виступає, як безсторонній літописець. Він ніде не каже про те, як він сам ставиться до подій, ніде не висловлює своїх симпатій і антипатій до українців чи євреїв, а однаково заносить до щоденника все, що здавалося йому важливим та цікавим. Видко, автора найбільше цікавили причини погрому, соціальне його підґрунтя, і тому він багато уваги приділює тому, що говорили про стосунки між євреями й українцями. Автор називає повністю кілька іменнів, інших зазначає тільки ініціалами.

Спочатку в щоденникові дано опис самого погрому від перших моментів, скорі тільки він виник. „Передъ праздниками“, — зазначає автор, — „много было доносовъ отъ евреевъ въ полицію, что рускіе собираются бить евреевъ во время праздниковъ. Доносы осно-

¹⁾ „Дневникъ“ О. І. Михалевича лежить у відділі рукописів Української Національної бібліотеки за ч. 693. „Дневникъ“ являє собою зшиток з 49 піваркушів звичайного писального паперу. Писано його від кількох рук і, як видко, корегував його сам автор. Коректуру видно в тому, що є викреслені деякі факти, мабуть ті, що здавалися авторові надто сумнівними.

²⁾ Біографічні відомості про О. І. Михалевича нам подав О. О. Тулуб, якому й висловлюємо нашу щирю подяку.

ваны были на слухахъ и мелких проявленіяхъ недоброжелательства и похвалы русской прислуги. Первые три дня праздниковъ разставлены были часовые по улицамъ — солдаты и полицейскіе. 15-го апрѣля, на 4-й день, патрули сняты“ (стор. 1). Цього саме дня й розпочався погром. Близько 3-х годин дня „на Большой улицѣ и прилегающихъ къ школѣ улицахъ крикъ „ура“, — выбиваютъ окна, бьютъ евреевъ и въ толпѣ нельзя узнать, кто бьетъ“ (стор. 1). Відразу-ж атмосфера насичується чутками, і в них надзвичайно суперечливо встановлюється перший момент погрому й привід до нього. „Слухъ о томъ, что евреи передъ праздниками похвалялись, что они купили русскихъ за 4000 руб. Слухъ о томъ, что евреи купили качели и вообще всѣ праздничные удовольствія русскихъ. Какой-то юродивый идіотъ пришелъ къ Гричевскому и началъ просить съ усмѣшкой водки. Евреи выгнали его и побили. Русскіе начали защищать идіота. Евреи начали насмѣхаться, что мы, дескать, васъ купили. „А, такъ вы насъ купили?“ и начали бить евреевъ. Ихъ прогнали. Они тогда пошли бить дальше. Слухъ около 6 ч. вечера о томъ, что изъ укуснаго завода на углу Невскаго и Успенской ул. евреи стрѣляли по русскимъ изъ револьверовъ. Солдаты обступаютъ домъ укуснаго завода; это поддерживаетъ мнѣніе толпы о стрѣляніи евреевъ по русскимъ. Слухъ о томъ, что у богатаго еврея Когана (по другимъ Слободскаго, по третьимъ Бромберга) отобрали револьверъ. Слухъ о томъ, что съ чердаковъ и оконъ большой синагоги стрѣляли по русскимъ“ (стор. 2).

Картина самого погрому, як її намалював автор, звичайна картина погромів: трощать крамниці, викидають з них усенький крам на вулицю, деруть ситці й усякі матерії, ламають речі. „15-го апрѣля“, — закінчує автор описувати перший день, — „къ ночи все стихаетъ. Конные патрули всю ночь разѣзжаютъ по большой и боковымъ улицамъ. Ночью толпа ушла въ Пермскую улицу, гдѣ нѣтъ войскъ. На Балкѣ и на Пермской ул. всѣхъ евреевъ разорили“.

Другого дня погром не тільки не втих, а, навпаки, розрісся. „Съ утра распространился слухъ о томъ, что евреи убили 5 русскихъ. Вся Невская отъ угла большой синагоги устилается пущеннымъ по воздуху пухомъ изъ подушек и перинъ, битую мебелью — роскошной и простой, разорванными одѣялами, бѣльемъ и всякой домашней утварью и одеждой. Зеркала, шкафы, столы — все летить черезъ выбитые окна и двери на улицу и разбивается или разрывается толпою. Толпа словно тѣшится надъ вещами. Евреевъ какъ будто нѣтъ въ городѣ, не видно и не слышно. Шинки разбиваются. Водка наливается толпой въ горшки, кварталы, стаканы и преподносится, особенно молодежью, работающей толпѣ. Бабы пьютъ водку сильнѣйшимъ манеромъ. Бочки съ водкой выкатываются на улицу и невыпитую водку выпускаютъ на землю. По улицамъ довольно часто встрѣчаются валяющіеся и спящіе пьяные, большею частью

люди середнихъ и вышесреднихъ лѣтъ. Вездѣ встрѣчаются несущіе за пазухой, подѣ полами одежды, въ мѣшкахъ, корзинахъ разное добро" (стор. 3). „На улицѣ, какъ откроешь форточку, сильно пахнетъ водкой" (стор. 4). „Къ 3 часамъ послѣ обѣда Невская улица мало походила уже на боевую, и больше на ярмарочную площадь. Народъ, особенно женщины, молодья и старья, снуютъ по улицѣ туда и обратно, несутъ добытыя сокровища. Лица очень добродушныя, какъ будто идутъ съ ярмарки, накупивши всякой всячины и угостившись въ свое удовольствіе" (стор. 5).

Погромникѣ не обмежувалися тим, що нищили майно, вони й убивали. „Смертнихъ случаевъ было, кажется, нѣсколько, а раненій, переломовъ — достаточно" (стор. 5). Разом з тим автор спостережав, що до вбогихъ євреївъ юрба ставилася милосердно. „Одинъ бѣдный еврей, шедшій съ четырьма дѣтьми, просить — „не занимайте мене Бога ради, не занимайте, я бѣдный чоловікъ"! Одинъ изъ бьющихъ кричитъ остальнымъ: „не занимайте его, братцы, він чоловікъ бѣдный", и провель єврея съ дѣтьми до слѣдующаго квартала" (стор. 4).

Автор Щоденника цікавивсь, як ставилися до погрому військові частини, що їх закликало боротися з погромом. Дані про це, що він зібрав, суперечливі. „Съ самага утра 16 апр.", — занотовує автор на сторінках Щоденника, — „пронесся было слухъ, что солдаты бьютъ русскихъ нагайками, налетаютъ на толпу лошадыми и что два офицера кричали солдатамъ: бей ихъ с-ныхъ сыновъ нагайками, пускай на нихъ лошадей! Въ половинѣ десятаго полицмейстеръ и офицеры ходили въ толпѣ пѣшкомъ (а не верхомъ и не въ фазтонѣ, какъ вчера) и уговаривали толпу не брать выкинутыхъ на улицу вещей" (стор. 2). Але разом з тим автор мусить одзначити: „полицейскіе и солдаты указываютъ, гдѣ дома русскихъ, и тѣхъ не трогаютъ" (стор. 2), і в иншому місці: „евреи жалуются, что войска недостаточно энергично отстаивали разоряемые дома, что дѣйствовали спустя рукава" (стор. 9). „И зачѣмъ смотрѣли войска, полиція? Они только гарцовали вокругъ да около" (стор. 10). На стор. 12-ій О. І. Михалевич заносить навіть такий погляд інтелігентного єврея про ролю війська в тому, щобъ припинити погром: „настоящій бунтъ показалъ, что войско и полиція при народномъ бунтѣ въ Россіи ничего не могутъ сдѣлать, особенно при теперешнихъ солдатахъ".

Характеризуючи настрої юрби підчас погрому, автор Щоденника нераз підкреслює, що юрба трощила й грабувала й була певна, що це річ цілком законна. „Толпа", — читаємо на стор. 5, — „говорить: отъ царя есть указъ жидовъ истреблять, но начальство отъ насъ указъ тотъ скрываетъ. Еще раньше, говорятъ другіе, когда царь былъ наследникомъ, то сказалъ: когда буду царемъ, я ихъ всѣхъ истреблю". На стор. 20-ій, щобъ схарактеризувати, як ставиться юрба до погрому, О. І. Михалевич наводить такий цікавий факт: коли в с. В. Лизаветського повіту юрба почала громити шинкаря

еврея, то „старики крестьяне стали просить бунтовщиковъ: та оставьте его, господа, онъ человекъ бѣдный! не разоряйте его, онъ добрый еврей. Бунтовщики отвѣчали: „нельзя; мы сами будемъ отвѣчать за него: какъ можно оставлять не разореннымъ, если указъ есть всѣхъ разорить. Оставить никакъ невозможно. Если вы уже такъ заступаєтесь за него, мы не будемъ разорять его, но все таки нужно „для славы“, чтобы намъ не быть въ отвѣтъ, выпустить перья изъ перинъ и подушекъ“. И несмотря на усердныя просьбы стариковъ, распороли подушки и перины и розметали перья по улицамъ“.

„Говорять, что въ селѣ С. (верстахъ въ 20-ти отъ заштатнаго города Б.)“, — зазначає О. І. Михалевич в иншому місці, — „какой-то мужикъ ѣздилъ по селамъ на почтовыхъ лошадяхъ, не платя прогоновъ, распространяя слухъ о томъ вездѣ, что есть царскій указъ разбивать и грабить имущество евреевъ“ (стор. 20). „Къ становому приставу М. будто бы пришли сельскіе крестьяне и просили о томъ, чтобы онъ прочиталъ царскій указъ бить жидовъ“ (стор. 17). При цьому погром виправдували, не тільки покликуючись на царскій указ, а ще й звістками про те, що „въ Пруссіи, Итали и Франци бьютъ евреевъ“ (стр. 22), що „будто прусское правительство распорядилось такъ: дало 10 лѣтъ сроку, чтобы евреи убрались изъ прусской территоріи, а на два года наложило на евреевъ такіе платежи, что евреи не могутъ ихъ вынести“ (стор. 23).

16-го квітня Лизаветський погром закінчився. Та атмосфера протягом місяця лишалася напружена, і кілька разів виникали побоювання нових заколотів. Тимчасом почато з'ясовувати причини погрому та його призвідників. Висловлювано найрізноманітніші гадки, називано різні ймення. Як сказано раніше, цей бік справи найбільше цікавив автора Щоденника, і йому він особливо багато приділяє уваги.

Як відомо, з приводу погромів 1881—1882 р. свого часу порушувало питання про те, як ставилася до них тодішня соціалістична революційна партія. Цю справу досить уважно розглянув у своєму звітненні про розслідування погромного руху цих років гр. Кутайсов. Гр. Кутайсов дійшов того висновку, що до Лизаветського погрому взагалі ні центр революційної партії, ні навіть окремі її члени аж ніяк не стосувалися; та він допускає, що революційні діячі, як уже почалися погроми, хотіли були використати народній рух для своєї мети й скерувати його в інше річище ¹⁾. Автор Щоденника своєї певної думки в цій справі ніде не висловлює. Проте, балачки й чутки, що він заніс на сторінки Щоденника, свідчать про те, що в Лизаветі переважав погляд, ніби погром 15 й 16 квітня організували „соціалісти“ або „анархісти“. „Русская интеллигенція“, — читаємо ми на стор. 18 (з 22 квітня), — „вслѣдъ за еврейскою, по-

¹⁾ Красный-Адмони, Материалы, том II, стор: 268 і далі.

видимому, склонна приписувать бунтъ не экономическимъ причинамъ, а наущеніямъ социалистовъ. Русская интеллигенція вслѣдъ за евреями заявляетъ, что мужики по селамъ, а въ городѣ бунтовщики говорятъ, что дѣло не кончится евреями, и что будутъ грабить и пановъ, а потомъ русскихъ купцовъ". На стор. 11-й О. І. Михалевичъ заносить до Щоденника таке „мнѣніе одного еврея съ университетскимъ образованіемъ, любящаго пофилософствовать и склоннаго къ обобщеніямъ": „каковы причины бунта? Не религіозныя и не экономическія, но политическія. Что изящество, стройность, солидарность, быстрота, умѣніе, проявленныя бунтовщиками во время ихъ дѣйствій, доказываютъ, что бунтъ произошелъ по предварительному сговору, по плану, хорошо задуманному и выполненному, что эта мысль принадлежитъ какому-то небольшому числу лицъ зачинщиковъ, умно обдумавшихъ планъ и средства дѣйствія, хорошо изучившихъ психологію массы, — однимъ словомъ, что это дѣло пропагандистовъ, въ рукахъ которыхъ масса была игрушкой, орудіемъ. Этими злодѣями руководили 1, 2, самое большое 3 головы, создавшія самую мысль о бунтѣ и поручившіеся пропагандировать эту мысль грубой массѣ, — чтобы бунтомъ показать народу, какую непреодолимую силу представляетъ онъ, если будетъ дѣйствовать сообща. Конечно, если бы темная масса достигла уничтоженія властей, то социалисты явились бы самозванною властью сейчасъ же".

Якихось твердыхъ фактів, щоб довести участь революціонерів в організації погрому, автор „Дневника“ не наводить. А те, що він зазначає, мало тільки значіння чуток. „Говорять“ — означає, напр., автор на стор. 17-й, — „что арестовали старшаго мастера или подмастерья механической мастерской Э., будто бы читавшаго бунтовщикамъ какой-то царскій указъ, въ родѣ золотой грамоты, приглашавшей уничтожить имущество евреевъ". „Увѣряетъ“, — пише він за 1 травня, — „будто самъ слыхаль, какъ у разбиваемаго еврея Б. одинъ изъ бунтовщиковъ великолѣпно игралъ на фортепьяно, изъ чего заключаютъ, что главные поджигатели и руководители толпы — политическіе революціонеры“ (стор. 23). За 7-ме травня автор Щоденника відзначає: „Сегодня провесся слухъ, что передъ бунтомъ въ городѣ въ Ел-ъ пріѣхали 4 молодыхъ человекъ, поселились у еврейки и по цѣлымъ днямъ не бывали дома; обѣдали они у еврейки и снова уходили неизвѣстно куда. Затѣмъ, будто бы во время бунта еврейка видѣла одного изъ бывшихъ у нея квартирантовъ переодѣтымъ; послѣ она ходила узнавать, нѣтъ ли ихъ между арестованными, но ихъ не нашли: ушли, видно, какъ говорятъ. Русскіе догадываются (если еврейка не выдумала исторіи), что это были социалисты“.

Автор при цьому підкреслює, що в дні погрому настрої Лизаветського громадянства взагалі був такий, що скрізь бачили соціалістів. „Сегодня въ городѣ“, — відзначає він на стор. 24-й, „распущенъ слухъ (вѣроятно, евреями) о томъ, что Комитетъ, оказывающій

пособія семействамъ русскихъ заключенныхъ, состоитъ преимущественно изъ социалистовъ; на возраженіе, что председатель Комитета — председатель суда, отвѣчено, что это главный социалистъ". Страхъ передъ соціалістами був такий великий, що повставала думка про масове вислання з міста „неблагонадежныхъ“ осіб. „Говорятъ“, — читаємо на стор. 24-ій, — „что одинъ русскій, гласный Елисаветградской Думы, встрѣтивши адвоката, говоритъ ему: у насъ сегодня экстренное собраніе, очень важное, на которомъ рѣшится вопросъ о высылкѣ административно изъ Елисаветграда всѣхъ вредныхъ гражданъ, подозрительныхъ людей. На что адвокатъ возразилъ: какъ же вы будете искать этихъ подозрительныхъ людей? Неужели всякій, кто думаетъ иначе, чѣмъ вы, вредный?“.

Натурально, що за такого настрою багато людей, надто дідичі, мали нахил бачити в погромі не так заколот проти євреїв, як узагалі вияв революційного настрою мас, бунт бідноти проти заможнихъ клас. „Сегодня же“, — відзначає автор на 31-ій стор., — „въ Земскомъ собраніи былъ поднятъ вопросъ о томъ, чтобы обратить вниманіе правительства на небезопасность имущества и даже личности русскихъ землевладѣльцевъ“. „Сегодня Др. Ш. сообщилъ мнѣ, будто бы баронъ Гинцбургъ былъ у брата государя, в. к. Владимира Александровича, говорилъ съ нимъ объ антиеврейскихъ бунтахъ, причѣмъ высказался, что, по его мнѣнію, причины, вызвавшія бунтъ, заключаются въ религиозной нетерпимости и что антиеврейское движеніе носитъ характеръ чисто религиозный. На что великій князь будто бы изволилъ отвѣтить: „нѣтъ! причины бунта на религиозныя, а политическія и соціальныя“ (стор. 34).

Щоб схарактеризувати, які налякані були дідичі у звязку з єврейськимъ погромом, а почасти й настроїв селян, цікаво навести ті чутки, що їх автор заніс на стор. 20-ій: „Пріѣхавшая изъ села молодая землевладѣлица рассказываетъ, какіе возмутительные слухи распространяются какими-то злоумышленниками въ селахъ, деревняхъ, хуторахъ! Вотъ они: будто паны украли у нынѣ благополучно царствующаго государя Александра III его наслѣдника, горячо имъ любимаго, и сказали, что не видать ему, государю, своего сына до тѣхъ поръ, пока онъ не возвратитъ панамъ крѣпостныхъ порядковъ. Государь, будто, изъ любви къ сыну, готовъ уже, несмотря на свое глубокое нежеланіе, сдѣлать панамъ уступку — возвратитъ имъ мужиковъ въ крѣпостную зависимость, и такъ какъ это уже рѣшено, то, чтобы избавиться отъ крѣпостного права и завладѣть землей, большое количество которой въ панскихъ рукахъ, надо вырѣзать пановъ. По другому варианту, надо истребить панскій плодъ, т. е. молодое поколѣніе панское за то, что паны увезли царя за границу (Гатчина)“.

Та не всі шукали причин погрому в політичній пропаганді. Інші пояснювали погром економічним єврейськимъ засиллям у Ли-

заветі, та навіть ще простіше — конкуренцією місцевих українських, грецьких і єврейських купців. На стор. 16-ій Щоденника автор наводить розмову губернатора з учасниками погрому. Губернатор, завітавши до Лизавету, викликав їх із в'язниці шестеро чоловіка, щоб в'яснити причини погрому. Арештанти, визнаючи, що брали участь у погромі, на оправдання себе покликувалися на те, що „єврей замучили нашого Христа“, а ще зазначали й таке: „они (єврей) не дають возможности бѣдному челоуѣку пропитываться, не дають возможности купить себѣ хлѣба, — скупають весь хлѣбъ и на базарахъ, и за городомъ, и въ селахъ, и сейчасъ же этотъ хлѣбъ продають на вокзалѣ и отправляють за границу, а русскому челоуѣку за ними и докупиться ничего нельзя, — єврей взяли такую силу, что вездѣ все и всѣхъ подкупають, и этимъ держать насъ русскихъ въ голодѣ и бѣдности, да еще и издѣваются надъ нами“. Автор Щоденника при цьому зазначає, що й поміж самим єврейським громадянством деякі особи вину за ті ненормальні, що утворилися в місті, економічні стосунки між українцями й євреями покладали на представників єврейської буржуазії. На стор. 10-ій О. М. Михалевич наводить такі слова одного молодого єврея: „Ну, я понимаю, толпа хотѣла пограбить. Спроси они насъ: кого грабить? Мы бы сами указали имъ лицъ, нажившихъ вдругъ большія состоянія нечестными путями, ростовщичествомъ, напр. N, N, N, а то ограбили несчастныхъ, бѣдныхъ євреевъ“. На стор. 36-ій автор занотує: „Єврей говорятъ, что шинкарствомъ и ростовщичествомъ они занимаются не намерены, такъ какъ изъ-за этого они и пострадали“. „Єврей Г.“, — оповідає автор на стор. 17-ій, — „хорошій честный торговецъ алебастромъ, читающий много русскихъ книгъ, послѣ бунта сдѣлалъ своимъ знакомымъ такое предложеніе: господа! ну, что жъ изъ этого будетъ? Мы опять наживемъ имущество, а грабители опять намъ могутъ его разнести. Не лучше ли сдѣлать намъ такъ, чтобы отнять поводъ къ ненависти и злобѣ русскихъ противъ насъ? Не будемъ одѣвать своихъ женъ въ бархатъ, золотыя кольца и серьги, подѣлаемся земледѣльцами, честными ремесленниками, тогда русскимъ не за что будетъ насъ ненавидѣть“.

Як повідомляє Щоденник, серед „членовъ Елисаветградскаго библейскаго братства“ підо впливом погрому повстала думка про те, щоб, як надійде тривожний час, „со всей, энергіей и силой взяться за проповѣдь, проведеніе въ жизнь и осуществленіе въ собственной жизни честнаго правильного труда и добрыхъ отношеній къ коренному русскому населенію“ (стор. 22). Разом з цим автор зазначає, що й взагалі в єврейському лизаветському громадянстві говорилося про потребу покласти край тим явищам, які викликали слухні нарікання на євреїв. „Передають слухъ, — читаємо на стор. 23-ій, — „что (по словамъ предсѣдателя Комитета пособія пострадавшимъ євреямъ) въ єврейскомъ обществѣ возникла мысль, чтобы около 200 че-

ловѣкъ евреевъ, самыхъ вредныхъ ростовщиковъ, выселить изъ Елисаветграда, такъ какъ изъ-за нихъ страдаеть репутація всего племени и пострадали всѣ евреи уже во время бывшего бунта“.

Та, як уже сказано раніше, ті що, спостерегали життя позверховніше, пояснювали лизаветський погром попросту конкуренцією місцевих купців, ба навіть називали ймення тих, що вчинили погром. „Какой-то еврейскій корреспондентъ въ Южный Край“, — записує О. І. Михалевичъ на стор. 25-ій, „напечаталъ, что бунтъ организованъ въ Елисаветградѣ фотографомъ Кординовскимъ и прикащиками купца Лелюка, на котораго, а также на купца Куцына, уже прежде указывали съ особеннымъ удареніемъ евреи купцы и не купцы, какъ на мошенниковъ худшихъ въ 10 разъ, чѣмъ всѣ евреи, за то, что оба они воспользовались извѣстіемъ о смерти императора, раньше другихъ закупили у еевевъ весь крепъ въ городѣ и монополизировали его продажу, возвысивъ его цѣну во много разъ. Другіе евреи обвиняють въ подстрекательствѣ другихъ русскихъ купцовъ“. В иншому місці Щоденника читаємо: „Говорятъ, что это дѣло есть дѣло грековъ, недовольныхъ конкуренціей евреевъ. Такъ было прошлый разъ, какъ били евреевъ въ Одессѣ. Греческіе типы и шапки, дѣйствительно, попадаются на улицѣ“ (стор. 5). „Носились слухи, что толпу подстрекали русскіе прикащики, одинъ довольно богатый русскій купецъ, нѣкоторые отставные военные, мастера и подмастерья“ (стор. 18).

Велику приділює О. І. Михалевич увагу у своєму Щоденникові описам економічних наслідків погрому, а так само описові тих настроїв і стосунків, що утворилися в місті у звязку з погромом.

Погром, як повідомляє автор Щоденника, насамперед особливо помітно відбився першими тижнями на економічному стані міста. Торговля в місті завмерла, магазини та крамниці позакривалися, комерційні стосунки припинилися, почалася дорожнеча. „Вчера“, — оповідає автор на стор. 19-ій, — „одинъ русскій, содержащій на большой улицѣ пивную, ругалъ бунтовщиковъ, заявляя, что это все хламидники, голытьба, что между ними нѣтъ ни одного порядочнаго человека, что эти негодяи надѣлали зла всѣмъ. Все остановилось. Ярмарка закрыта, торговли нѣтъ никакой; за патенты торговцы заплатили большія деньги, а теперь не торгуютъ и должны нести непрерывно убытки; пускай бы себѣ, продолжаетъ онъ, начальство взяло свои патенты назадъ и воротило намъ деньги, а то и деньги наши заплачены, и торговать не дозволяютъ“. В иншому місці автор оповідає: „Еврейскіе магазины были закрыты, и нигдѣ нельзя было ничего купить“ (стор. 26). „Евреи тедезь ни за какой процентъ не дають ничего, — ни денегъ, ни припасовъ, ничего не берутъ. — До появления на базарѣ цыбули, т. е. до 15 мая, будетъ продолжаться такое горькое, тяжелое время“ (стор. 18—19).

Тяжке становище лизаветських робітників погіршувалося ще тим, що не було заробітків. Євреї не хотіли брати їх на роботу, і, напр., щоб посклити шибки, порозбивані підчас погрому, виписали склярів з Кременчука (стор. 18). Звідси почалося безробіття, і серед ремісників повстала гостра нужда. Дня 23-го квітня (стор. 18) О. І. Михалевич записав таке повідомлення: „вечеромъ отъ интеллигентнаго елисаветградца, ѳздившаго на балку (Воронцовская улица, крайняя отъ поля), одинъ русскій слыхалъ слѣдующее: есть тамъ семьи, у которыхъ дня два совсѣмъ нѣтъ хлѣба. Щипають щавель и другую траву и этимъ питаются. Больные лежатъ без всякаго пособия. Время теперь самое горькое, самое тяжелое для русскаго населенія. Есть опасеніе, что будутъ ѳсть землю“. Безробіття було таке велике, що виникла навіть ідея встановити „общество для содѣйствія“ християнам знаходити працю у християн-таки.

Звичайно, в найтяжчому становищі опинилися з одного боку погромлені бідаки євреї, а з другого — родини учасників погрому, ув'язнених у тюрмі. І ті, й ті потребували громадської допомоги. Тому зараз-таки після погрому в Лизаветі засновано два Комітети: Комітет для допомоги євреям, що постраждали від погрому, і Комітет допомоги дітям і родинам заарештованих християн. Єврейський Комітет, як сповіщає Щоденник, дістав значну суму (10 тис. крб.) од барона Гінцбурга, що він і надалі обіцявсь допомагати, а так само з Одеси й Петербургу, отже на перший уже час Комітет мав у своєму розпорядженні суму близько 30 тис. крб. і що-дня витрачав пересічно по 400 крб. (стор. 18). Що-до російського Комітету, то його справи були дуже кепські. „Сегодня“, — відзначає автор на стор. 19, — „во второй раз собрались для организации Комитета пособия голодающимъ семьямъ лицъ, арестованныхъ по подозрѣнію въ участіи въ бунтѣ. Явилось человекъ до 30-ти русскихъ и одинъ еврей, докторъ І. Докторъ внесъ 3 руб., были взносы въ 25 руб. (1 или 2), были въ 3 и 5 р. Двое русскихъ богатыхъ землевладѣльцевъ Б. и П. заявили публично, что они не сочувствуютъ дѣлу помощи семьямъ бунтовщиковъ. Помогать ихъ семьямъ, по мнѣнію землевладѣльцевъ, значитъ поощрять бунты. Они удалились изъ засѣданія. Собрано около 300 руб. съ чѣмъ-то“. Російський Комітет, завважає автор в іншому місці, „дѣйствовалъ вяло, слабо, мало выдавалъ пособій, обставилъ ихъ разными формальностями“ (стор. 35). „Двѣнадцати семьямъ русскихъ выдано продуктовъ (муки, крупы, сала, соли) на 8 руб. Заявляли, что этого хватитъ на три дня, чтобы отдалить голодъ“ (стор. 18). Про Комітет пущено поговір, ніби він складається переважно з соціалістів, дарма що головував у ньому голова суду; незабаром його й закрито, за розпорядженням губернатора (стор. 35).

У тяжкому економічному становищі в звязку з погромом, опинилися не самі робітники, а й дідичі. „Рассказываютъ“, — відзначає

автор на стор. 23, — „что русские помѣщики, пріѣхавшіе въ городъ за необходимыми имъ деньгами; ни за что, ни за какіе проценты не могли получить ссудъ у евреевъ. Въ Елисаветградскомъ банкѣ ссуды тоже затруднительны. Евреи отказываются ссужать ихъ, говоря, что, если наши занятія признаны ненужными, вредными для русскихъ, то мы не хотимъ давать денегъ ни за что на свѣтъ, — пусть лучше лежать у насъ въ карманахъ“. „Помѣщица Чеботаева, имѣющая земли на 100 т., не могла достать у евреевъ двѣ тысячи“ (стор. 32).

Наведені факти, звичайно, пояснюються тим, що погром розбудив у людности національний розбрат і різко поділив її на два табори. Автор не раз підкреслює цей поділ. На стор. 16 він зазначає, що після погрому помирилися одні з одними, з одного боку, двоє християн, що раніш розходилися поглядами, ба навіть не розмовляли, а з другого двоє євреїв, що поміж них перед погромом „пробѣжала черная кошка“. На стор. 34 автор переказує: „евреи, за ничтожнымъ исключеніемъ, перестали лѣчиться у доктора, бывшего членомъ Комитета для пособія русскимъ семьямъ арестованныхъ по подозрѣнію въ участіи въ безпорядкахъ, а тѣ, что лѣчатся, не платятъ за это денегъ, отговариваясь, что нечѣмъ, молъ, заплатить“. Національний розбрат пройшов, як сповіщає автор Щоденника, навіть поміж дітей. „Еврейки гимназистки“ — відзначає він — говорять, что не будутъ здѣсь учиться, поѣдутъ въ Харьковъ и другіе города“ (стор. 23). „Учащіеся евреи, какъ слышно, многіе не хотятъ здѣсь учиться, причиной чему насмѣшки учениковъ (русскихъ) и учителей“ (стор. 24). „Говорятъ, что администрація здѣшней общественной женской гимназіи рѣшила въ будущемъ учебномъ году не освобождать никого изъ русскихъ ученицъ отъ платы за ученіе и лишитъ ихъ пособій, чтобы всѣмъ этимъ воспользовались бѣдныя пострадавшія ученицы еврейки“ (стор. 33).

Що-до настрою власне єврейського суспільства по погромі, то, як повідомляє автор Щоденника, він був пригнічений. Кращих членів суспільства особливо пригнічували при цьому не матеріальні втрати, а моральний бік справи, свідомість свого безправ'я та незахищености, що їх так яскраво демонстрував факт погрому. Перед євреями повстало питання про те, що далі робити. Становище вважали за таке важке, ба навіть безнадійне, що єдиний вихід з нього вбачали в еміграції. Про еміграцію говорено скрізь. „Сегодня слышно“, — відзначає автор, — „что почти всѣ члены Библейскаго братства, исключая самыхъ бѣднѣйшихъ, собираются выѣхать въ Америку, находя жизнь въ Россіи невозможной. Въ просьбѣ ихъ, обращенной къ богатымъ вліятельнымъ евреямъ города, о помощи имъ въ дѣлѣ образованія земледѣльческой колоніи отказали, отговариваясь такъ: что вы со своей колоніей, коли теперь намъ всѣмъ приходится думать о спасеніи собственной жизни“ (стор. 33). В ин-

шому місці автор повідомляє: „сегодня рассказывают, что богатые евреи, человекъ 20, выехали за границу изъ Елисаветграда. Нѣкоторые изъ Библейскаго братства находятъ, что переѣздъ въ Америку необходимъ, такъ какъ тамъ гораздо легче жить. Манить же Америка евреевъ, какъ это говорятъ, потому, что тамъ всѣ равны, нѣтъ раздѣленія сословнаго, царь избирается всѣмъ государствомъ“ (стор. 34).

Та еміграція не була приступна для всіх, більшість мусіла залишитися на старому місці, і для таких людей дуже гостро повставало питання про те, що робити далі. Декому навіть здавалося, відзначає автор, що, вважаючи на виключне становище, евреям доведеться „Выбирать или жизнь или Моисеевъ Законъ“ (стор. 11). Будь-що-будь, „Библейское братство“, що віднедавна утворилося було в Лизаветі, з його реформістськими намаганнями, почало притягувати до себе увагу: на стор. 11 автор записує такий погляд одного інтелігентного єврея: „конечно, евреи не перейдутъ въ православіе, а что сдѣлаются „духовными библейскими братьями“ (появилась такая секта въ Елисаветградѣ), то это, какъ Богъ святъ, это вѣрнѣе вѣрнаго“.

Ми далеко не вичерпали всього змісту Щоденника О. І. Михалевича. Та й ті витяги, що ми понаводили, на нашу думку, доволі свідчать про те, що історик протиеврейського погромного руху в Росії не може пройти проз цей документ, якого написав самовидець подій та ще й у самий їх розпал.

ДАВИД ВАЙНШТЕЙН.

Як інсценовано ритуальні процеси в царській Росії.

Поміж цілою низкою процесів минулого й теперішнього століття про ритуальні вбивства трапляються й спроби створити ритуал, що не були скінчені не з вини їх ініціаторів, а з причин від їхньої волі незалежних, — здебільша тому, що фантастичність матеріалів до обвинувачення ставала надто очевидною.

В Київському Історичному Архіві ім. Антоновича та в Київському Центральному архіві давніх актів ми знайшли чотири такі справи. Перші три скінчилися на самому початку слідства, — видима річ, через те, що зовсім не було слідчого матеріалу; остання тривала кілька років, і провадили її з пильністю, вартою кращої долі.

З першої справи ми бачимо, що 23-го листопада 1837 р. Волинське Губ. правління „слухало указъ Правительствующаго сената отъ 30 сентября за № 3412, которымъ предписывается приведеніе въ должное исполненіе высочайше утвержденнаго мнѣнія государственнаго совѣта, состоявшагося по рѣшенію правительствующаго сената въ дѣлѣ о евреяхъ Ицкѣ Лейбовичѣ Малахѣ, Шаѣ Хаскелевичѣ Шопникѣ, Шліомѣ Шмульовичѣ Фурманѣ и Бенюминѣ Рѣзникѣ, сужденныхъ за отрѣзаніе крестьянину Заславскаго уѣзда села Бѣлокрыничья Прокопу Козаку языка, спущеніе съ онаго въ чашку крови и взятіе таковой съ собою“. Така суть обвинувачення. Ніякого матеріалу до обвинувачення в справі немає. Обвинувачення пройшло через усі інстанції й дійшло аж до Сенату, але в його вироків навіть нема вже ані слівця про євреїв, притягнених до слідства. Санкція Сенату цілком стосується до осіб, що неправильно проводили слідство — заславського справника та повітового стряпчого, які „безъ всякаго основанія и права признали евреевъ вообще злодѣями и заявили, что цѣлью ихъ изслѣдованія было не открытіе происшествія, съ Козакомъ случившагося, а обвиненіе евреевъ въ добываніи христіанской крови“. Стряпчий вмер, а заславському справникові Квятковському Сенат висловив сувору догану.

У тому самому архіві є справа ¹⁾, що її порушив радник Литовсько-виленського губерського правління Новіцький. Підчас пе-

¹⁾ Арх. Київського Жандарського Управління, 1829—1830 р., ч. 1.

реїзду через м. Кайдани Миколи 1-го Новіцький 20 липня 1830 р. подав шефові жандарів генералові Бенкендорфові рапорта про те, що євреї, маючи на думці дістати християнської крови, вбили семилітнього хлопчика Петровича, а так само про вбивство єврея Копеля Геца, „обличавшаго євреєвъ въ этомъ преступленіи“. У своєму рапорті Новіцький так само зазначав, що він „о дальнѣйшемъ, а именно объ отравленіи другого єврея, Калмана Гринберга, изобличавшаго членовъ кагала въ убійствѣ Геца, сообщилъ подробно въ минувшемъ апрѣлѣ полковнику корпусу жандармовъ Рутковскому“. „Всѣ старанія и усилія“, додавав він, „употреблены были мною къ открытію истины, но по хитрѣйшимъ изворотамъ и проіскамъ євреєвъ претерпѣваю разныя преслѣдованія, почему всенижайше прошу ваше высокопревосходительство защититъ меня“. Отже з справи про вбивство хлопця з ритуальною метою повстало ще дві справи про те, що кагал забив двох євреїв, які ніби-то виказували на своїх одновірців ритуальний злочин. Усі ці справи, видимо, створив Новіцький, що навіть прохав захистити його від помсти євреїв. Спробу створити ритуал — в даному разі було сполучено з цілою низкою інших справ: обвинувачення євреїв у ритуальнім вбивстві було тільки частиною того акта, що склав про євреїв радник Новіцький. Він прохає, щоб Сенат розглянув справи про вбивство хлопчика Петровича, про отруїння єврея Кальмана Грінберга, про вбивство єврея Урки Бенюминовича, про навернення з християнської віри на єврейську дівчаток Савицької та Синицької й т. и.

Погляд Новіцького в усіх його рапортах цілком виразний і незмінний; завжди в усьому винні євреї. Тимчасом лікарський інспектор Сайферт, оглянувши тіло Грінберга, що його ніби отруїли євреї, визнав смерть за цілком природню, отже зруйнував усі підстави до обвинувачення, які подав Новіцький.

Виленський головний суд у своїй резолюції від 27-го червня 1830 року пропонує губернаторові призначити иншого урядовця, щоб розслідувати всі справи, про які доніс Новіцький і, насамперед, справу про смерть хлопчика Йосипа Петровича. Обвинувачення, що їх поставив євреям Новіцький, суд узагалі не визнав за досить обґрунтовані; ця велика справа, яку підніс Новіцький, безперечно, скінчилася, очевидно, нічим¹⁾.

З Київського архіву актів ми видобули справу Київської палати карного суду²⁾ за обвинуваченням радомиського міщанина єврея цилюрника Абрама Лазебника в тому, що він з ритуальною метою підрізав горло Гапці, малолітній дочці селянина Нечипоренка, що належав панові Вербицькому. „Ритуал“ трапивсь в м. Горностайполі, й справа розпочалася доносом 26 травня 1839 р. горностай-

¹⁾ Чим скінчилася вона, з документів не видно, але треба гадати, що нічим, бо матеріялу до обвинувачення не було.

²⁾ Спр. № 29, 1839 р.

пільського соцького пристава. Справа далі пройшла через усі інстанції — радомиський суд, радомиський міський магістрат, нарешті, через київську карну палату. Дівчина Гапка Нечипоренківна стояла на своєму: цилюрик Лазебник, в якого вона служила, підрізав їй горло, і кров збирали в таз (мідницю). Винувачений та його жінка це обвинувачення заперечували. Міський магістрат також, як можна бачити, не вірив у правдивість обвинувачення, бо, покликуючись на 15-й том збірки законів, наводить низку артикулів і, між иншим, зазначав, що „краще звільнити від кари десятеро винних, ніж засудити невинного“. Який був вирок карної палати, із справи не видно. Видно тільки, що вислухати цей вирок, постановлений 17-го липня 1840 року, викликано поміщика Вербицького, що його кріпачкою була Гапка Нечипоренківна, та цилюрика Лазебника. Ні Вербицький, ні Лазебник на виклик палати не з'явилися, за що перший підпав карі грошовій у сумі шість карбов., а другого засуджено до п'ятиденного ув'язнення при поліції, але царським маніфестом від цієї кари звільнено. З цього видно, що цим разом справа про ритуал скінчилася цілком тим, що Лазебника виправдано.

У трьох наведених справах зовсім бракувало матеріалу до обвинувачення, — це були надто невдалі спроби створити ритуал — точніше ембріони спроби; тому цілком зрозуміло, що вони згасли трохи чи не в самому зародку й не встигли розквітнути пишним цвітом винувачення.

Значно далі зайшла справа в четвертому „ритуальному процесі“, що повстала з рапорту Старокостянтинівського городничого „о ур'язанні тамошними євреями у сына м'щанина Мервицького д'втородного уда“ й тривала два роки ¹⁾ (почато 31 липня 1834 року й скінчено 8 вересня 1836 року).

І своєю суттю, і безліччю яскравих побутових рисок, щедрою рукою порозкидуваних по всьому переведенню слідства, ця справа безперечно дуже цікава для характеристики адміністративної що-до євреїв сваволі за найтемнішої доби російського самодержавства. Разом з цим вона добре характеризує і ту атмосферу, що в ній виникали за старого режиму ритуальні процеси.

Як видно з рапорту старокостянтинівського городничого Сементовського Київському генерал-губернаторові гр. Левашову, справа почалася з того, що представник духівництва, — священник місцевої свято-троїцької церкви Юрій Качковський, удався був до нього з такою заявою. 13 липня до нього звернувся парафіянин тої церкви Іван Мервицький із скаргою на місцевих євреїв Герша-Лейбу Вальовича Перельштейна, Йося-Аврума Шаєвича Немировецького, Мошка Гершковича Жука-Дабельфера та Дувида-Лейбу Хайтовича. Мервицький обвинувачував їх, ніби-то вони заманили сина

¹⁾ Арх. Київ. ген.-губ., 1834 р., пол. ч., № 253.

Мервицького Данила до хати, де що-року печуть мацу, а тепер готують пшеницю в колосі, та вчинивши йому щось ніби обрізання, збирали в плящинку його кров. Після цього євреї дали хлопцеві хліба й булок. Данило спершу про все це мовчав, а потім, коли заслаб, розповів за все й виказав вищеназваних євреїв. Почато справу 19 липня. Щоб розслідувати справу, до горідницького правління прибули повітовий штаб-лікар Казанський, стряпчий Бардовський та духовний депутат протоерей Пахалович. Ця комісія вирішила, „хотя происшествіе сіе не весьма важно, но дабы дать освидѣтельствованію несомнѣнное основаніе и отклонить всякія подозрѣнія“, закликати до огляду хлопця лікарів вільної практики Зайдлера та Гольяну й ратмана новоградволинського міського магістрату Лейбу Майзмана. Оглянувши хлопця, комісія в зазначеному складі посвідчила, що жадних ран і слідів від них у хлопця немає. Стан здоров'я хлопця взагалі цілком задовільний про що складено акта, причому штаб лікар Казанський додав, що, оглядаючи хлопця, 15-го липня він завважив деякі зміни (опух, то-що) в місці, яке підпало під медичний дослід.

З „додатку“ штаб-лікаря Казанського видно, що він уже 15-го липня, на усні запросини, оглядав у горідницькому правлінні хлопця Мервицького, отже, огляд, що його перевела Комісія в урочистій обстанові, був числом другий. Як видно, і перший і другий огляд фактично обвинувачення не ствердили, що й констатує й гр. Левашов у своєму листі з 31-го липня на ім'я Волинського губернатора („обвиненіе вполнѣ не подтвердилось“), прохаючи розслідувати справу.

Старокостянтинівське духовне правління й собі зацікавилася справою. Воно почало намагатися прискорити слідство і з проханням про це вдалося до архієпископа волинського Іннокентія. Волинський архієпископ надав справі великої ваги й негайно звернувся до Левашова з скаргою на загаєне переведення справи. Архієпископ при цьому підкреслював, що „злонамѣренный сей поступокъ евреевъ клонился ко вреду христіанства, а слѣдовательно, христіанской Церкви“. Генерал-губернатор, як видно, не вважав справу за важливу. Через це він намагається архієпископа заспокоїти: „мальчикъ былъ освидѣтельствованъ въ присутствіи комиссії, и дѣло будетъ отослано въ надлежащее судебное мѣсто для разсмотрѣнія“¹⁾. Та виявилася, що Волинський архієпископ не вдовольнився листом до гр. Левашова й поквапився про „зловмисний учинок“ старокостянтинівських євреїв повідомити обер-прокурора св. Синоду. Після цього вже тов. обер-прокурора кн. Мещерський й собі прохав Левашова, щоб він наказав розслідувати факти, а про всю справу, яку визнав за дуже важливу, доіс самому Миколі І-му.

¹⁾ Повідомлення від 4 серпня 1834 р.

Отже справа притягла увагу всіх установ. Незабаром узяв участь у ній і славетний шеф жандарів Бенкендорф, що вирішив від себе на Волинь капітана Васильєва. Місцева влада, звичайно, з усього цього занепокоїлася, вважаючи Васильєва командиром, як за вираз недовіри до її дій. Окрім того, з'ясувалося, що Васильєв приїхав з певною твердою думкою, яка розбігалася з думкою Левашова, й одразу своє слідство спрямував проти слідства, що його раніш було зроблено. 11-го вересня волинський цивільний губернатор А. Римський-Корсаков подає до відома гр. Левашова, що „3 септембрія прибуль въ Житомиръ состоящій при шефѣ корпуса жандармовъ графъ Бенкендорфъ капитанъ Васильевъ и объявилъ мнѣ, что ему поручено по высочайшему повелѣнію изслѣдованіе сего дѣла. Г. капитанъ Васильевъ немедленно отправился въ Старокопстантиновъ и я снабдилъ его секретнымъ предписаніемъ на имя тамошняго городничаго объ оказаніи ему, въ случаѣ надобности, содѣйствія самымъ дѣятельнымъ образомъ. Причемъ предварилъ его, городничаго, что нескромность, а паче всего тайное направленіе къ поддержанію того, что казалось сперва доказывающимъ несуществованіе событія, сможетъ подвергнуть его строжайшей отвѣтственности, и потому поставилъ въ вину городничему, что ему надлежитъ поступать въ семъ случаѣ такъ, какъ бы слѣдствіе еще не было произведено. О послѣдствіяхъ сего еще не имѣю никакихъ свѣдѣній“. Отакъ боялися всевладного шефа жандарів гр. Бенкендорфа.

4-го жовтня волинський губернатор вже повідомляв генерал-губернатора про перші здобутки слідства. Він писав: „на запросъ мой, до чего уже доведено прозводство слѣдствія по дѣлу Мервицкаго, и. д. старокопстантиновскаго городничаго и мѣстный стряпчій въ рапортѣ... донесли, что послѣ того дѣйствія, о коемъ объяснено въ рапортѣ старокопстантиновскаго городничаго, посланномъ вашему сіятельству и мнѣ отъ 24 прошлаго іюля, дальнѣйшее производство слѣдствія остановилось по причинѣ отлучки въ Заславскій уѣздъ долженствующаго находится при ономъ члена Новоградъ-Волинскаго городского магистрата ратмана Майзмана. Затѣмъ, прибывшій 7 септембрія корпуса жандармовъ г. капитанъ Васильевъ приступилъ къ производству по сему предмету изслѣдованія, и по его приказанію уже заключены въ тюрьму 4 старокопстантиновскихъ еврея, оговоренные мѣщаниномъ Иваномъ Мервицкимъ въ совершеніи надъ сыномъ его Даніиломъ изъясненнаго злодѣянія, и 5 еврейскихъ мальчиковъ, находившихся въ томъ домѣ, въ коемъ будто бы сіе учинено. Первоначальное же слѣдствіе остается въ городническомъ правленіи безъ дальнѣйшаго движенія. При чемъ стряпчій Бардовскій присовокупилъ, что, сколько ему извѣстно, г. капитанъ Васильевъ сдѣлалъ какое-то представленіе по сему предмету г. генералъ-адъютанту гр. Бенкендорфу и ожидаетъ на оное разрѣшенія.

Такимъ образомъ, открылось, что г. капитанъ Васильевъ, вмѣсто секретнаго розысканія, дѣлаеть формальное изслѣдованіе, а первоначальное таковое оставлено безъ надлежащаго окончанія. Долгомъ поставлю донести о семъ вашему сіятельству, испрашивая начальственнаго разрѣшенія въ томъ, не слѣдуетъ ли г. капитану Васильеву взять къ соображенію первоначальное слѣдствіе и окончить оное на законномъ основаніи, буде оно ему поручено, а если капитанъ Васильевъ обязанъ только учинить особое секретное розысканіе, не касаясь формальнаго изслѣдованія, начатаго мѣстнымъ начальствомъ до его прибытія, то не слѣдуетъ ли окончить еле начатое слѣдствіе установленнымъ порядкомъ и передать въ судебное мѣсто для рѣшенія“. Отже капитанъ Васильевъ, ще не розглянувши справи, завдав до в'язниці чотирьох євреїв, що їх обмовив Мервицький, та п'ятьох єврейських хлопчаків, які перебували в тій хаті, де ніби-то відбувалася подія. Попереднім слідством він не цікавився. І ось з цього приводу почалося службове листування між Васильєвим, губернатором та генерал-губернатором. Генерал-губернатор пропонує губернаторові (19-го жовтня 1834-го року під № 12.285) „немедленно истребовать отъ капитана Васильева предьявленія даннаго ему отъ начальства предписанія, и если окажется, что ему поручено по высочайшему повелѣнію произвести формальное слѣдствіе, въ такомъ случаѣ передать ему для соображенія и начальное слѣдствіе. Если же онъ имѣеть только порученіе, какъ и полагать должно, учинить только секретное разслѣдованіе, то не прерывая начатаго городской полиціей слѣдствія, наблюсти за немедленнымъ онаго окончаніемъ и донести мнѣ объ оказавшемся и о дальнѣйшихъ распоряженіяхъ вашихъ“. 29-го жовтня волинський губернатор дав гр. Левашову таку відповідь (під ч. 12125): „На мое отношеніе по дѣлу Мервицкаго мною полученъ отъ кап. Васильева отзывъ за № 68, въ копіи представляемый. Изъ еего отзыва изволите усмотрѣть, что капитанъ Васильевъ изъяснился невозможностью сообщить копію съ того предписанія, какое имѣеть на счетъ сего порученія, и что, сколько можно подразумѣвать по духу такового отзыва, г. кап. Васильевъ считаетъ себя имѣющимъ право производить формальное изслѣдованіе. Донося о семъ, долгомъ, считаю доложить, что я никогда не писалъ, чтобы начатое до прибытія капитана Васильева слѣдствіе считать недѣйствительнымъ [підкреслено в оригіналі] и данное мною 3 сентября на руки капитану Васильеву секретное предписаніе бывшему староконстантиновскому городничему Сементовскому, какъ значится въ представленномъ у сего спискѣ онаго, состояло токмо въ строгомъ приказаніи, чтобы оказывать капитану Васильеву самымъ дѣятельнѣйшимъ образомъ содѣйствіе, даже не стѣсняясь тѣмъ, что въ первоначальномъ слѣдствіи закрывало сіе происшествіе, и поступая такъ, какъ бы слѣдствіе не было еще произведено. Что значить упоминаемое капитаномъ Васильевымъ

принятіє его съ пренебреженіємъ во время проѣзда чрезъ Житомиръ, мнѣ вовсе не извѣстно, г. кап. Васильевъ тогда ни на кого мнѣ не жаловался. А буде г. Васильевъ сіе относить къ моему лицу, то, во-первыхъ, сіе несправедливо, а во-вторыхъ, неприлично съ его стороны дѣлать мнѣ упрекъ что приписать должно недостатоку воспитанія. — Предписаніе отъ своего начальства точно г. капитанъ Васильевъ, будучи у меня, показывалъ, но я, не помня содержанія онаго, о семъ упомянулъ въ моемъ отношеніи отъ 13 октября. Волинскій губернатор, радячи городничому чинити так, ніби слѣдство ще не було переведено, заявив, що він ніколи не пропонував уважати це слѣдство за недійсне. Фактично слѣдство, якого не було переведено й слѣдство, яке треба вважати за недійсне, — поняття трохи чи не тотожні.

Ось що писав Волинському губернаторові капитан Васильевъ: „Ваше превосходительство удостоили меня предписаниемъ своимъ, на которое честь имѣю доложить, что вовсе не моя вина промедленія правленіемъ Староконстантинова сдѣлать должное и в первые же дни открыть преступниковъ. Напротивъ, въ дѣлѣ столь важномъ по характеру своему мнѣ самому съ прискорбіемъ видится желаніе замѣть слѣдствіе, именно: 1) по началу его, не по жалобѣ отца Мервицкаго, а уже по настоянію духовнаго правленія, 2) по запусценію изысканія отъ 13 юля до пріѣзда моего въ сентябрь, 3) по освобожденію подозрѣваемыхъ евреевъ изъ подъ ареста (что и оправдать нельзя), давъ тѣмъ средства жидамъ условиться во всѣхъ отрицаніяхъ, 4) пользуясь боязнью городского доктора и преступнымъ оправданіемъ жидовъ вольнопрактикующаго Големба, жидовина родомъ, не хотѣтъ видѣть то, что видно простымъ глазомъ и называть опухолью прямое увѣче. Ваше превосходительство повѣрите, что я по мѣсту, мною занимаемому, долженъ быть чуждъ вѣтренности говорить рѣшительно о сомнительномъ, очень далекомъ отъ кривосудія и также, рѣшаясь писать къ вамъ всѣ мои замѣчанія, вѣрно имѣю всѣ средства всегда подтвердить ихъ. Слѣдственно, остановленіе слѣдствія чинами города отъ моего пріѣзда есть несправедливость, но, впрочемъ, сами Ваше Превосходительство безъ моей просьбы изволили писать со мной предписание городничему допустить меня къ изслѣдованію и прежнее слѣдствіе считать недействительнымъ, хотя его сдѣлали по настоянію духовныхъ лицъ весьма поверхностно (какъ кажется), начали въ самомъ Староконстантиновѣ забывать уже. Ваше превосходительство изволите требовать предписанія ко мнѣ моего шефа и говорите, что по всѣмъ вѣроятіямъ имѣю повелѣніе сдѣлать токмо секретное изслѣдованіе. Покорнѣйше доложить честь имѣю, что, будучи посланъ по высочайшему повелѣнію, не считаю себя въ обязанности дѣлать что-нибудь секретно и будучи не только русскій дворянинъ, но и россіянинъ духомъ, дѣйствую всегда ажурно, но руководствуюсь одной совѣ-

стю. Считаю себѣ долгомъ исполнить всю вѣжливость, проѣзжая Житомиръ, былъ у Вашего Превосходительства и, хотя съ небреженіемъ былъ принятъ, но доложилъ Вамъ о своемъ порученіи и по требованію вашему показаль даже предписаніе, мнѣ данное, и Ваше Превосходительство повѣрите, что ежели бы я имѣль долгъ или хотѣль дѣлать изслѣдованіе секретно, то нашель бы средство невидимо прѣхать въ Житомиръ, но я не скрывался ни отъ кого. Скрывать же отъ подвѣдомственныхъ дѣлу свое порученіе также по сущности самого дѣла не нахожу нужды, ибо правительство по такому же предмету дѣлало многолѣтнее формальное слѣдствіе въ Велижѣ¹⁾, не удавшееся единственно по упущенію должныхъ мѣръ на самомъ началѣ. Доставить Вашему Превосходительству копію съ предписанія мнѣ я не могу, опасаясь за то справедливой отвѣтственности, но Его Сіятельству гр. Левашеву донесу письмомъ о всемъ сдѣланномъ мною“.

Васильева покликування на Велізьку справу цікаве тому, що з'ясовує той настрій, з яким жандарський капітан-узаявся за слѣдство. Велізька справа підбила в питанні про ритуальні вбивства у євреїв на утворення й цієї Старокостянтинівської справи, хоча ця остання почалася р. 1834-го з деяким запізненням для винувачів, бо під той час велізька справа кінчалася в сприятливому для євреїв напрямку. Але, як видно, сумні лаври флігель-ад'ютанта Шкурина, відрядженого свого часу до Веліжу, не давали спати Бенкендорфовому ад'ютантові, капітанові Васильєву, і він що-сили, як „русскій дворянинъ и россіянинъ духомъ, всегда дѣйствующій ажурно“, намагається довести наявність злочину. Він запевнює, що євреям дали час змовитися, що правильно переводити розглядування заваджав лікар вільної практики Големба, єврей родом, який брав участь у Комісії для огляду хлопця Мервицького, та інше, і розпочинає слѣдство цілком переконаний у тому, що євреї винні.

У рапорті гр. Левашову він, між іншим, пише: „къ удивленію я нашель, что дѣло вовсе забыто и, подъ ничтожнымъ предлогомъ, продолженія слѣдствія не производили, взятыхъ въ первые дни обвиняемыхъ ребенкомъ евреевъ вскорѣ выпустили, и городовое правленіе, не воображая о дѣйствіи духовныхъ лицъ и слѣдственно не ожидая новаго слѣдствія, упустило изъ вида, что здѣсь не ребенокъ,

¹⁾ Велізька справа, на яку покликується Васильєв, почалася р. 1817 й скінчилася р. 1835-го. Справу цю щільно звязано з іменами генерал-губернатора кн. Хованського, що переводив розслідування, і урядовця Страхова, які чинило доклали рук, щоб створити ритуал та обвинуватити всіх євреїв в уживанні християнської крові. 5 серпня 1829 р. начальник штабу повідомив кн. Хованського, що „Государь Императоръ опасается, что Комиссія, увлеченная своимъ усердіемъ и нѣкоторымъ предубѣжденіемъ противъ евреевъ, дѣйствуетъ нѣсколько пристрастно и дѣлаетъ безъ пользы дѣло“. Допіру в грудні 1834 року державна рада, після доповіді гр. Мордвінова, ухвалила підсудних євреїв від суду й слѣдства звільнити, а 18 січня 1835-го р. Микола I затвердив ухвалу державної ради. Див. Ю. И. Гессенъ. „Велижская драма“. Спб. 1904.

а злобное изувѣрство цѣлаго народа составляетъ главный вопросъ, а покинуло дѣло какъ вздорное“. Я открылъ формальное слѣдствие, приглася къ нему всѣ лица: прежняго г. городничаго (покойнаго Сементовскаго), стряпчаго Бордовскаго, духовнаго депутата протоіерея Пахаловича, доносителя священника Качковскаго, ратмана Майзмана, лѣкарей — городского Казанскаго, вольнопрактикующаго Зейдлера и Голембу. Изъ перваго собранія нашель, что городничій добрый, но слабый и пустой человекъ, бывший совершенно въ рукахъ жидовъ, а отъ лѣности готовъ былъ всѣ дѣла оставить нерѣшенными; стряпчій считаетъ себя чуждымъ дѣлу и присутствовалъ по приглашенію; духовныя лица, зная ходъ дѣла черезъ свое вѣдомство, покойно ожидали послѣдствій. Городовой лѣкарь, по робости не противорѣчащій никому, смотрѣлъ не на признаки болѣзней, а на лица старшихъ. Зейдлер отдалился по многимъ своимъ занятіямъ, а Големба, жидъ родомъ, громко вопилъ при ратманѣ и всѣхъ евреяхъ о несправедливости доноса, и тамъ, гдѣ простымъ глазомъ видѣлись слѣды насилія, онъ явно не хотѣлъ ничего видѣть“. Отже обвинувачення ставиться не чотирьом евреям, а цілому еврейському народові. Тому й обурює так Васильєва, що городничій так мляво провадить слідство. Присутні лікарі теж для нього непевні. Тому він удається до командира егерського полку полковника Вишниковського з проханням відрядити старших у полку лікаря й священника: першого, щоб оглянути хлопця, а другого, щоб намовив батька Мервицького покаятися, коли він справу вигатав з особистої злоби та зненависти до євреїв. І з лікаря, і з священника Васильєв був задоволений: „они исполнили въ точности и съ честью долгъ свой и оправдали мою увѣренность. Шестилѣтній ребенокъ Даниль Мервицкій былъ дѣйствительно въ рукахъ евреевъ, ручаюсь честью вашему сіятельству въ истинѣ своихъ словъ: сей ребенокъ вовсе не способенъ ни выдумывать, ни даже повторять приказаніе, и его ужасъ при приближеніи евреевъ ни по лѣтамъ, ни по нравственному отношенію поддѣльнымъ быть не можетъ. Признаки же порѣзовъ я безъ медицинскихъ удостовѣреній вижу истинно явными, но чтобы рѣшительно не упустить ничего, я велѣлъ привести къ себѣ однолѣтнихъ съ Мервицкимъ дѣтей еврейскихъ, и у коихъ операція обрѣзанія была сдѣлана не съ должной осторожностью, я находилъ тѣ же признаки кои нашель у Мервицкаго. Наконецъ, въ присутствіи всей комиссіи я приказалъ ребенку вести меня въ тотъ домъ, гдѣ ему учинили насиліе, и онъ прямо повелъ меня туда же, куда и прежде приводилъ другихъ“.

Коли у Васильєва нема доказів, то патосу йому не бракує,— він запевняє, що дитина була в руках у євреїв і честю заприсягається в істині своїх слів. Порівняльною методою він пересвідчується в тому, що над дитиною виконано було щось подібне до обрїзання, але за головний на користь обвинувачення аргумент він

уважає той факт, що хлопець привів його до тої хати, де над ним учинено було насильство.

Та відома запеклість євреїв, що укриває справжніх злочинців, і Васильєв пише далі: „полноє запусценіє отъ 24 іюля по сентябрь всего дѣла дало всѣ средства жидамъ условиться въ отвѣтахъ: допросами и даже присягами отъ нихъ нельзя вынудить признанія ихъ, изувѣрство стало достоинствомъ ихъ сокрытія дѣла релігійознаго и, по ихъ мнѣнію, угоднаго Богу“. Відчуваючи що обвинувачення безпідставне, Васильєв виправдується тим, що хоч він і вжив усіх заходів, та вони жадного успіху не могли мати, бо спізналися. До того-ж у Старокостянтиніві, як мало не в усіх єврейських містечках, будинки не мають №№, поліція, править євреями через кагали, зовсім не знає, хто де живе, не знає навіть господарів будинків, ось чому можна сміливо ручитися, що багато підозрюваних з тих, котрі живуть у будинку тепер, 13 липня в ньому не жили. „Въ этомъ я удостовѣрился, — былъ въ немъ съ покойнымъ городничимъ, мы взяли изъ него въ полицію 5 дѣтей и нашли, что двое прежде въ немъ не жили и не учились въ немъ“. Решту доказів він обіцяє подати гр. Левашову, коли проїжджатиме через Київ.

Отже, євреї не признаються, од виконання злочину одмагаються, слідчий з легким серцем заарештовує дітей, тільки-ж виявляється, що 13-го липня вони в тому будинкові, де сталося насильство, навіть не жили. Не тільки ці діти, а й багато з підозрюваних тоді в тому будинку не жили.

До рапорту Васильєва додано й висновки лікарів, що брали участь у Комісії для огляду дитини Мервицького. Висновки ці надзвичайно цікаві, — бо перейняті бажанням за всяку ціну знайти хоч будь-які сліди злочину й поставити діагнозу, якої хоче начальство. Ось що писав лікар егерського полку Вержицький: „Приступилъ къ освидѣтельствуванію Данила Мервицкаго, коего дѣтородный удъ подозрѣвають быть злонамѣренно увѣчнымъ, нашель слѣдующее: наружныя части тѣла въ естественномъ и здоровомъ состояніи. Впрочемъ, внутренняя часть крайней плоти при щепочкѣ и отверстіи мочеиспускательнаго канала до сихъ поръ еще красны, и въ раздраженномъ представляются положеніи. Изъ сего мое мнѣніе, что хотя я не видѣлъ частей, о которыхъ нѣсколько разъ уже упомянуто, тотчасъ по нанесеніи мальчику насилія, однако жъ, судя по слѣдствіямъ и соображаясь съ твердымъ и всегда одинаковымъ показаніемъ самого же младенца, можно съ вѣроятностью сказать, что прирастение вѣнчика къ крайней плоти въ вышеуказанномъ пространствѣ не иначе могло послѣдовать, какъ только отъ израненія сихъ частей во время неизвѣстнаго мнѣ насилія“. Отже лікар, що оглядав дитину, виступив і як слідчий, підпорядковуючи експертизу вказівкам слідчого.

Ще дужче вражає це в експертизі повітового штаб-лікаря Казанського. На запитання, що саме вчинено малолітньому Данилові Мервицькому, він відповідає: „никакого отрѣза, порѣза, урѣза, надрѣза, равнымъ образомъ и обрѣзанія на дѣтородныхъ частяхъ не было видно, опричь небольшой съ воспалительнымъ состояніемъ опухоли. Ничего достовѣрнаго и яснаго къ раскрытію событія не открылось“. Здавалося-б, огляд дав наслідки для обвинувачення негативні, причому свою заяву Казанський висловлює в формі виразній, категоричній і навіть досить гострій. Та далі він каже вже по-іншому: „судя по возрасту и воспитанію мальчика, отдаляющимъ мысль о какой-либо зазорной шалости, мнѣніемъ моимъ по вѣроятности полагаю, что та воспалительная опухоль причинена ему была механическимъ путемъ, насильственно. Какъ и чѣмъ была произведена, изъ одного медицинскаго осмотра изъяснить не могу“. Тут уже медичні лікування лікаря Казанського, як видно, збігалися з поглядами капітана Васильєва; хоч лікар не запевнює категорично, а запроваджує елемент імовірності, чого, здавалося-б, у науковій експертизі не може бути. Та далі лікар Казанський вводить нас уже в сферу містично-кабалістичну: „По историческимъ свѣдѣніямъ фактически убѣждаясь и соображая день происшествія 13 іюля, а 12-го того же іюля было обхожденіе разоренія Іерусалима, предполагаю, что насильственное завороченіе и опухоль произведены были механически съ насиліемъ евреями въ какомъ либо злонамѣреніи, котораго по какому либо помѣшательству выполнить не могли, въ воспоминаніе разоренія града Іерусалима въ 70 году по Рождествѣ Христовомъ черезъ Цезаря Титуса, сына Веспасіана, когда жиды вынуждены были пожирать собственныхъ дѣтей въ память Божихъ десяти наказаній, каковое воспоминаніе вытекаетъ по жидовской книгѣ Рамбамъ (?!) Капаніе съ пальца краснаго вина по-еврейски называется удымъ (?!), а вмѣсто краснаго вина якобы въ кабалистикѣ ихъ Натарикомъ (?!) подъ вышеписанными начальными литерами, означающими будто бы десять Божихъ наказаній. Смыслъ же заключается другой, — требуется кровь христіанская, по-еврейски также называемая или тѣми же литерами означаемая удымъ (?!), но только ставится еврейскій знакъ сигаль; и выговаривается тогда эдымъ — кровь христіанская (?!) — для отличія отъ простого слова удымъ красное вино и сокритія секрета предъ простымъ жидовскимъ народомъ. При всемъ томъ у малолѣтняго мальчика Д. Мервицкаго, который указаль опредѣленно домъ еврейскій, въ которомъ ему насиліе учинено, взявши во вниманіе въ отверстіи книзу мочеиспускательнаго канала красноту, значащуюся въ актѣ, и трудность при мочеиспусканіи, отъ чего 16 іюля мною было приписано внутреннее лѣкарство, я предположительно присовокупляю, что евреи для извлеченія крови могли сдѣлать внутри ствола иглою или другимъ уколъ, котораго не можно было видѣть и изслѣдовать глазами“.

Медичний огляд з екскурсом в царину кабалістики — це явище, що трапляється надзвичайно рідко й, безперечно, його слід було зазначити. Казанському конче треба було обґрунтувати свій здогадний висновок, і він не знайшов нічого кращого, як послатися на якусь таємничу книгу якоїсь загадкової науки. Усі засоби добрі, аби-б тільки діпнутися одної мети — обвинувачення.

Васільев надсилає до гр. Левашова й копію зізнання, що його дав панотцеві, який його умовляв, батько Данилів Ів. Мик. Мервицький. Він оповідає про обставини справи в освітленні, вже нам відомому, і переказує, що, коли він закликав лікаря Казанського, той, оглянувши хлопця, вигукнув: „ахъ сукины сыны, но какимъ образомъ сдѣлалось сіе, понять не возможно“. Далі він розповідає: „пришель за мной десятскій, дабы сына несъ найскорѣе въ полицію. Прийдя, засталъ квартальнаго, на опросъ коего, показавши причину сына моего, что видѣли и находившіеся тогда в полициі человекъ десять жидовъ, начинали смѣяться, а равномерно и скопление другихъ около полициі тоже насмѣшками затмевали причину сына моего. Когда я спросилъ у доктора Казанскаго, что будетъ сдѣлано, онъ отвѣтилъ: это не былъ у сына удъ надрѣзанъ, а только залупленъ, а по-сему видно, не помѣшало ли жидамъ находящее какое лицо къ довершенію, въ чемъ намѣревались. Для того просить городничаго, чтобы виновныхъ розгами наказали“.

З цього оповідання видно, що євреї посміхом зустріли обвинувачення та що сам Казанський визнав замах за невдалий і пропонував прохати городничого, щоб покарав винних різками. Батьківське навчання — ось у даному разі найвища міра кари за рецептом л-ря Казанського. Та інші думали по-инакшому й порадили Мервицькому піти до парафіяльного панотця й повідомити його про все. Так почалася справа.

На питання, чи вживають євреї християнської крові, Мервицький відповідав: „о семъ извѣстно мнѣ по наслышкѣ отъ простолюднаго общаго разговора“, ще й додавав: „если бы виной себя жиды не почитали, то съ какого повода еврей Мунышъ и другіе ему извѣстные, а мнѣ незнаемые по названію давали мнѣ при взятіи ихъ другой разъ подъ стражу пять рублей серебромъ, говоря, чтобы кончено было дѣло. Сынъ же мой одержимъ былъ болѣзненнымъ состояніемъ пятнадцать дней“. Пропонування грошей, навіть невеликих, було в очах Мервицького за найкращий довід провини євреїв, бо дурно-ж ніхто нічого не дає. Така Мервицького психологія; він не розуміє або, краще сказати, вдає, ніби не розуміє, який жах було для євреїв ув'язнення, і як вони радніші були заплатити дещицю, аби-б тільки раз на завсіді „справу було скінчено“. Наприкінці свого зізнання він заявляє: „а что никѣмъ и ни къ чему наговореннымъ я не былъ, въ томъ по сущей правдѣ и истинѣ для очищенія совѣсти и души, все вышеизложенное изложилъ безъ всякаго при-

страстія и утвердить даже могу присягой. Для того знакомъ креста и подписуюсь“. Процес розгрішення душі Мервицького-батька цією урочистою заявою й закінчився. Чи справді він усе сказав, чи був з нього темний неписьменний селянин, що діяв з чужого розказу, з намови тих, кому треба було цю справу розпочати, чи він діяв свідомо, бажаючи помститися якимось ненавидним йому євреям, а в їх особі й цілому народові, — з зізнання цього не видно; ясно тільки одно, щоб загасити справу, п'ятьох карбованців, як згадав Мервицький, було замало, — справа коштувала дорожче й заплатити варт було більше.

Васільєв, ще не скінчивши слідства, завдав до в'язниці дев'ятьох євреїв і подався до Петербургу, не одвідавши по дорозі ні гр. Левашова, ні волинського губернатора і не лишивши що-до ув'язнених жадного наказу ¹⁾. Тому жінки ув'язнених Гінда Немировська, Пая Перельман і Хая Ніколаївська прохали генерал-губернатора, щоб він звільнив їхніх чоловіків з-під арешту й віддав на поруки, аж доки закінчиться справа. Їхні прохання надіслано на розгляд волинському губернаторові. Волинський губернатор і собі запитує гр. Левашова, що робити з чотирма арештованими євреями (арештовано хлопця Давида Лейбу).

Коли, перед тим, як Васільєв від'їздив з Старокостянтинова, городничий Бредіхін запитав в його, що робити з заарештованими, останній відповів, що надішле повідомлення з Києва, але своєї обіцянки не додержав. „Я полагаю“, пише волинський губернатор, „что по неимѣнію въ виду уличающихъ ихъ (евреїв) въ преступленіи обстоятельствъ, весьма можно было бы оставить ихъ на порукахъ до окончанія дѣла. Но какъ, съ другой стороны, мнѣ еще неизвѣстно, въ чемъ заключаются доказательства, пріобрѣтенные изслѣдованіемъ г. Васильева о винѣ сихъ евреевъ, побудившіе его подвергнуть ихъ аресту, и имѣется въ виду предложеніе вашего сіятельства отъ 9 ноября, что по предмету произведеннаго г. Васильевымъ слѣдствія Ваше Сіятельство вошли въ сношеніе съ г. шефомъ корпуса жандармовъ гр. Бенкендорфомъ, то все сіе имѣю честь представить на разслѣдованіе Вашего Сіятельства“.

Волинський губернатор, видимо, побоювався відповідальности й тому не зваживсь сам звільнити євреїв на поруки, — дарма що з самого початку вважав справу за безглузду, на що не раз скарживсь капітан Васільєв. Левашов так само не вірив, що обвинувачення серйозне, й через це на запитання волинського губернатора відповідав: „въ виду того, что доносъ отца Мервицкаго по первоначальному розысканію не подтвердился, и изъ доставленной мнѣ отъ гр. Бенкендорфа выписки слѣдствія, произведеннаго корпуса жан-

¹⁾ Лист гр. Левашова до гр. Бенкендорфа з 2-го листопада 1834 року, доповідь волинського губернатора гр. Левашову з 2-го листопада.

дармовъ кап. Васильевымъ, значитсь, что онъ также не могъ найти твердую улику въ означеномъ преступленіи, предлагаю вамъ, впредь до окончанія сего дѣла въ отвращеніе напраснаго изнуренія обвиняемыхъ подъ стражей, освободить ихъ на благонадежное поручительство и вмѣстѣ съ тѣмъ, независимо отъ назначеннаго по Высочайшему повелѣнію слѣдствія о поступкахъ б. городничаго Сементовскаго, представить судебному разсмотрѣнію и дальнѣйшему рѣшенію прежнее подлинное производство по сему предмету, и чѣмъ оное будетъ рѣшено, меня увѣдомить“. На підставі цієї резолюції ув'язнених звільнено з-під арешту, а цілу справу надіслано Новоград-Волинському магістратові на розгляд і вирок згідно з законом. Те, що винувачених звільнено з-під арешту, є найкращий довід на те, що обвинувачення було безглузде, бо за миколаївських часів завдавали до в'язниці мало не за всяку нікчемну провину. Тимчасом винувач Васильев у своїй доповіді Бенкендорфові доводить, що „євреї предлагали Мервицкому-отцу пять рублей, чтобы замьятъ дѣло. Они же до того угощали городничаго, что отъ пьянства у него сдѣлалось воспаленіе, и онъ умеръ“. Провадячи цілі три місяці саму цю справу, капітан Васильев „получилъ твердое убѣжденіе, что преступленіе было учинено евреями, но вынудить признаніе отъ виновныхъ или найти имъ улику твердую отъ взрослого человека онъ не имѣлъ возможности, какъ по упущенію мѣстнаго начальства, которое при самомъ началѣ не обратило на дѣло должнаго вниманія, такъ и потому, что євреї въ подобныхъ важныхъ для нихъ случаяхъ никакъ другъ на друга не покажутъ“.

Шукаючи істини, невтомний слідчий їздив до Бердичева, розмовляв там з купцем Равенштейном, вихрестом з євреїв, нав'язав зносини з деякими духовними особами, читав з цього предмету книжки, і після всіх розвідок пересвідчивсь, що власне в релігії єврейській обов'язку вживати християнської крові немає, але що справді фанатики євреї тлумачать Св. Письмо й, заходячи в кабалістичні здогади, вживають християнської крові для деяких своїх обрядів. Потвердження своєї думки Васильев шукав у вихреста з євреїв Равенштейна, але й там, окрім тьмяних речень та загальних міркувань, нічого знайти не міг.

З приводу скарги Васильева ніби-то в самому початку городничий Сементовський загаяв слідство, до Старокостянтинова відряджено було урядовця Маниковського. Він визнав, що городничий справді не звертав на справу належної уваги і розслідування перевів допіру 18-го, хоч самий факт насильства ніби-то стався 13-го липня. Та пояснюється це не тим, ніби він узяв хабаря й не тим, ніби євреї його спюювали, — Сементовського зівсіді мали за людину чесну й некорисливу, — а по-просту, його хоробливістю та лінощами. Воно правда, того дня, коли він занедужав, 12-го вересня, його частовано вином у господі єврея Краснокутського, але він у кривих

стосунках з винуваченими євреями не був. Помер він 12-го вересня в гарячці від запалення мозку, що, як гадають лікарі, могло бути наслідком контузії в голову, яку він дістав на війні. Коли-б не ця спасенна контузія, недугу його можна було-б визначити як наслідок прищавта, як запійне маячення — *delirium tremens*.

Отже виявилося, що обвинувачення Сементовського так само було безпідставне, і пам'ять його в очах начальства реабілітовано.

За фінальний акорд справи був розгляд її в Волинській палаті карного суду.

Палата знайшла цілу низку хиб у переведенні слідства: у справі не було самої скарги покривдженого ніби-то насильством, бракувало протоколів допиту винувачених. Що-ж до розслідування Васільєва, то в справі є тільки висновок слідчого, а самого розслідування немає. Палата зазначає, що в розслідуванні нема й допиту заарештованих од Васільєва п'ятох єврейських хлопчиків, а їхні зізнання могли-б висвітлити справу. Не додано й доповіді урядовця Маниковського. Новоград-Волинський магістрат, що до нього цілу справу було надіслано, знову одіслав її волинській казенній палаті; 25-го червня 1836 р. волинський губернатор вже повідомив Левашова, що „присланное изъ волинской палаты уголовного суда 29 минувшаго юня дѣло о Староконстантиновскихъ евреяхъ: Гершѣ-Лейбѣ Перельштейнѣ, Иосѣ-Аврумѣ Немировскомѣ, Мошкѣ Жукѣ Бельфейтѣ и Дувидѣ Лейбѣ Хаимовичѣ Каликѣ, судимыхъ по обвиненію въ обрѣзаніи христіанскаго мальчика Данила Мервицкаго, по надлежащемъ съ моей стороны разсмотрѣніи, представлено сего числа на ревизію Правит. Сената въ 5-й департаментъ по 3-му отдѣленію“. 24-го серпня 1834-го року гр. Олексій Мордвінов пише генерал-губернаторові гр. Гурьєву: „получено сообщеніе о передачѣ дѣла Мервицкаго въ Правительствующій Сенатъ, но не указано, какое послѣдовало по дѣлу рѣшеніе волинской палаты уголовного суда. Ввиду отсутствія гр. Бенкендорфа прошу сообщить объ этомъ для доклада Его Величеству“. 2-го вересня 1836-го р. палата надіслала до генерал-губернатора вирок у справі Мервицького і копію з цього вироку надіслано Мордвінову. На жаль, ні самого вироку, ні копії в справі немає.

Отож Старокостянтинівська справа дісталася до рук того самого гр. Мордвінова, що оборонив і велізьких євреїв. Треба гадати, що вона так само вийшла на добре — притягнених до слідства виправдано. Узагалі, момента, щоб утворити новий ритуал, обрано нещасливо, і усенька праця горливого жандарського капітана загинула марно.

Будь-що-будь, цікавого в цій справі багато. Слідства у ній сливе немає, особи злочинців затінено, прізвища їх часто плутаються, але яскраво вирізняються особи, що те слідство провадили, і виразно

обмальовуються обставини, в яких переводжено слідство. Справді, що важать прізвища тих чи інших притягнених до слідства євреїв, коли обвинувачується цілий народ. Та великої набуває ваги для сучасників і для історії, хто викрив тяжкий злочин, що його протягом віків накидали євреям але виявити не пощастило. Васільєви запобігали ласки в начальства за життя, а може шукали й безсмертя в віках.

ПРОФ. В. П. РИБИНСЬКИЙ

Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст.

Про єврейські хліборобські колонії за старого режиму й про землевпорядну політику царського уряду, що-до євреїв, тепер є чимала література й складається вона з журнальних статей, брошур і монографій¹⁾. Але ця література мало не виключно торкається євреїв Новоросійського краю — Херсонської та Катеринославської губ., де зосередилися чималі єврейські колонії й куди, головне, скерував свою увагу центральний уряд у період розквіту землевпорядчої єврейської політики. Що-до єврейських колоній кол. Південно-Західнього краю, — Київщини, Волини та Поділля, то про них відомості є тільки в книзі дослідника історії єврейських колоній В. Н. Никитина²⁾. Але ці відомості, що їх свого часу автор узяв із центральних Ленінградських архівів, уривчасті, без точного зазначення джерел, звідки їх узято, викладені не в систематичному порядку й тому не дають виразної картини. В інших авторів про колонії кол. Південно-Західнього краю є тільки випадкові, іноді зовсім точні зауваження.

Тимчасом, безперечно, єврейські хліборобські колонії Київщини, Волини й Поділля в історії єврейського землеустрою мають чимале значіння й вимагають до себе більшої уваги. Справа про те, щоб притягти євреїв Південно-Західнього краю до хліборобської праці доволі цікавила свого часу місцеву владу, і на Київщині, Волині та Поділлі утворилося багато єврейських хліборобських селищ. Історія цих селищ, являючи собою чималий місцевий інтерес, разом з тим упроваджує нас у саму суть землевпорядчої політики царського

¹⁾ В. Н. Никитинъ, Евреи земледѣльцы. СПб. 1887. Улейниковъ, Евр. землед. колоніи Екатеринославской губ. Канкринъ, Еврейскія земл. колоніи Александр. у. Екатер. губ. 1893. Боровой, Еврейская земледельческая колонизация в старой Россіи. Москва 1928. В виданні Zeitschrift für jüdische Geschichte (евр. м.) Менського Ін-белкульта, т. II—III, 1928 р. надруковані статті: I. L., Первые попытки привлечь белорусс. евреев к земледелию (стор. 109—112), П. С. Боровой, Еврейскіе колоніи после второго выселения из Белоруссии (стор. 111—138), А. Бутевич, Положение еврейских колоній после третього выселения из Белоруссии (стор. 137—156). Що-до журнальних статей див. „Указатель литературы о евреях“ СПб. 1889.

²⁾ Еврейскія поселенія съверо и юго-западныхъ губерній (1835—1890). СПб. 1894.

уряду, що-до євреїв, особливо з'ясовує всі хиби цієї політики й виявляє причини її невдачі.

Що-до матеріялів для історії хліборобських колоній на Київщині, Волині й Поділлі, то їх збереглося чимало. В Київському Центральному Історичному Архіві ім. Антоновича, в фонді канцелярії Київського генерал-губернатора, є окремих відділ „Еврейських земельчеських дѣлъ“, що в складі його є близько 300 справ. Окрім того, в тому архіві є окремі єврейські хліборобські справи й ревізійні книги, і в них також містяться відомості про євреїв-хліборобів. Але цей архівний матеріял не можна назвати повним, бо далеко не всі справи про колонії збереглися, й тому деякі пункти історії колоній залишаються невисвітлені. Найбільше архівного матеріялу збереглося про період 40—50-х років, себ-то про період розквіту в кол. Південно-західньому краї землевпорядчої політики що-до євреїв. Висвітлити цей період і буде завдання цього нарису. Спочатку ми простежимо загальний хід колонізаційної політики що-до євреїв к. Південно-Зах. краю й поступінне зростання єврейських хліборобських колоній, а потім зупинимося на внутрішнім їхнім становищі.

Відомо, що ідея оселити євреїв на землі й повернути їх на хліборобів повстала ще в Польщі перед її розбором, а в царській Росії почала здійснюватися з початку XIX в. Вже закон про євреїв р. 1804-го не тільки дозволив євреям набувати землю від дідичів у межі осідости, а ще й припускав приділити для оселення євреїв 30 т. десятин скарбової землі, сподіваючись при цьому притягти євреїв до хліборобства полегкостями від податків і повинностей на 10 років, позиками на заводина та одзволенням від подвійних оподаткувань.

Перші єврейські хліборобські колонії влаштовано в Новоросійському краї і, саме, сюди уряд намагавсь скерувати потік колоністів, відхиляючи клопотання євреїв про оселення на Кавказі та в губернях межі осідости. Незабаром по 1804 р. єврейська колонізація в Новоросії набула широких розмірів, багато оселялося навіть, самовільно захоплюючи землю. В цьому потоці різних пересельців ми вперше бачимо й євреїв Півд.-Зах. краю, а саме: євреїв балтських, 911 родин, що невідступно прохали „землі, житла й харчів“. Трохи згодом до Новоросії переселилася невелика група з 9 єврейських родин новгородволинських.

20-х та 30-х років ідею переселити євреїв на землю старанно пропагував Ісак Бер-Левінзон, що не тільки захищав її в своїх творах, але й удававсь до єврейських громад з прямим закликком переселитися на землю. Особливо енергійною, звичайно, була діяльність Левінзона на Волині, де він сам перебував. Левінзон виступав тут не тільки, як пропагандист ідеї переселення на землю, але

й заступник за колоністів перед владою. Р. 1834-го йому пощастило в самому Крем'янці, де він проживав, організувати групу в 52 родини і від імени її він удався з клопотанням про приділення їй землі в Херсонській губ.¹⁾.

Отож, до р. 1835-го єврейство Київщини, Волини й Поділля почало утворювати хліборобські колонії в Новоросії та Басарабії. А чи були цього часу єврейські хліборобські колонії на самій території кол. Півд.-Зах. краю? Фундуклій у своєму Статистичному описі Київської губернії сповіщає, що вже з р. 1810-го на Київщині були „небольшія єврейскія колоніи, которія не процвѣтали, не распространялись, напротивъ, уменьшались“. Як каже Фундуклій, р. 1810-го в Київській губернії євреїв колоністів було за ревізією 1400 душ чолов., а р. 1811-го тільки 380, р. 1816—94, р. 1825—745²⁾. Звідки саме взято ці цифрові дані, Фундуклій не зазначає. Оскільки ми знаємо, жадних справ про колонії на Київщині за такий ранній час в архіві не збереглося, а в „Вѣдомостяхъ“ про єврейських колоністів к. Півд.-Зах. краю, що їх складано 40-х та 50-х років, ні про одну єврейську колонію раніше за 1835 р. не згадується. Можливо, що повідомлення Фундуклієве має на увазі власне не колоністів, що оселилися на Київщині, а тих, що переписувалися на Новоросійський край і після дозволу вважалися за хліборобів, хоч до хліборобства й не торкалися. В кожному разі, безперечно, що єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині й Поділлі почали існувати справді з кінця р. 1835-го.

Закон 13 квітня р. 1835-го мав певне завдання: притягти євреїв до хліборобської праці. Для цього він надавав євреям права оселятись в усіх місцях постійної їх осілості на землях скарбових, купованих і орендованих. При цьому тільки вимагалось, щоб євреї утворювали колонії не менше, як із 25 душ чолов., щоб складали окремі від християн громади, оселялися на певному віддаленні від християнських селищ і не шинкували-б, а жили-б тільки з селянського промислу. Поселенцям надавано великі пільги, — а саме: скасування недоплат, одзволення від податків і рекрутських повинностей на 25 років.

За тодішнього повсюдного скрутного становища єврейських мас ці пільги були чималі, а тому природня річ, що за перших років по виданню закону 1835 р. колонізаційна хвиля, піднеслася. Як і раніше, почали утворюватися групи поселенців, що хотіли перейти на хліборобів у Басарабію та Новоросію. Так р. 1837-го дві групи євреїв із різних повітів Подільської губ., що з них одна складалася з 239 чоловіка, купили землю в Сорокським пов. Басарабської

¹⁾ Арх. Київ. г.-губ., 1834 р., Пол. ч., № 77.

²⁾ Фундуклей, Статистическое описание Киевской губернии. Ч. 1. СПб. 1852. Стор. 257.

губ. у дідича кн. Кантакузена й у пом. Деми й заснували тут хліборобську колонію Маркулешти. Але тепер повстають єврейські колонії й на території самого кол. Південно-Західнього краю.

Перша така колонія зародилася наприкінці 1835 року. Це була колонія Новина й до складу її ввійшло 174 душі. Потім, р. 1836-го в Волинській губ. висловили бажання перейти до хліборобства 437 родин і утворилися колонії — в Луцькому повіті — Софіївка (117 д.) та Ігнатівка (64 д.), у Рівенському п. — Антонівка з 105 душ., Осова (208 д.), Мочулки — 130 д. в Новоград-Волинському пов. — Баторейська 55 душ., в Бердичівському — сл. Романівка¹⁾. Всі ці колонії утворено на поміщицькій землі, причому колонії Романівку та Баторейську утворено на орендованій поміщицькій землі, а решту — на землях, що їх придбали євреї на власність. Разом з цими волинськими колоніями, на поміщицькій землі утворилися невеличкі колонії в Київській губ., — а саме: в Звиногородському пов. при м. Катеринівці (44 чол. р.+43 ж. р.), Шполі (50+54 д.), у Махнівському пов. при с. Пустосі (3+5 д.), Вуйні (35+21 д.), Малих Городищах (4+2 д.), в Радомиському п. при сл. Вислянка, в Богуславському пов. при с. Козині на землі гр. Монтрезора (32+24 д.). Треба додати, що колонії ці склалися з євреїв різних губернь, що перші колоністи в межах Півд.-Зах.^о краю належали до більше-менше заможних груп єврейства, й це останнє одрізняє їх од осельників пізнішого часу.

Такий значний вплив євреїв-колоністів залежав, як від загального скрутного становища євреїв, від тієї загрози різних виселень, що вічно тяжіла над ними, так і безпосередньо від рекрутських наборів, що їх оголошено рр. 1835 та 1836-го. Але вже перші роки колонізації в Південно-Західньому краї не віщували їй успіху. Єврейські колонії показали себе нестійкими. Першими-ж роками частина поселенців залишила свої ділянки, перепродавши їх іншим. Напр., у колонії Антонівці вже на третій рік після того, як вона утворилася, 13 родин захтіли повернутися до первісного стану, а на їх місце самовільно прибули інші²⁾. Р. 1839-го євреї з колонії Вісленки переселилися знову до Житомира³⁾. Осельники на землі Моргульця повернулися до Бердичева⁴⁾. Потім почалися непорозуміння з владою. Євреї просто розуміли дозвіл селитися на землі і багато з них прагнули швидше переселитися. Але на ділі виявилось, що переселення — це складна процедура. Влада не дозволяла переселятися, поки не подано потрібних довідок. Вимагалось довести, що переселенець записаний у ревізії, що він відбував рекрутську повинність, що на ньому нема недоплаток. Вимагалось навіть подати умови, на яких найнято землю, зазначити віддалення найнятої землі від селянських осель. У виконанні цих вимог місцева

¹⁾ КЦА. Арх. Київ. Генер.-губ., 1836, Госп. ч., спр. № 95, арк. 243—246.

²⁾ Там-же арк. 274.

³⁾ 307—308.

⁴⁾ Арк. 175.

влада була невідступна. Ця невідступність пояснюється не тільки тим, що за тієї доби панував виключний бюрократизм, а й тим, головне, що до євреїв ставилися надто підозріло. Ні гр. Гурьев, що був тоді Київським генерал-губернатором, ні підлеглі йому губернатори не вірили власне в щире бажання євреїв стати до хліборобської праці, а бачили в переселенні на землю тільки спосіб уникнути рекрутської повинности й оподаткування. Ось через що вони були такі вимогливі що-до форми переселення, а єврейська біднота, що вона, головне, переселялася на землю, саме й не розуміла цього формалізму. Р. 1836-го бердичівські євреї, що їх одмовлялася переписати в хлібороби Фінансова палата, звернулися з скаргою на Палату до гр. Гурьева. Але в відповідь прийшов наказ як-найсуворіше додержуватися заведеного порядку. 19 вересня 1836 р. гр. Гурьев писав до Волинського губернатора „вообще при разсмотрѣніи дѣлъ сего рода в. п-ство обяваны строго наблюдать, дабы никакихъ подлоговъ для избѣжанія отъ рекрутской повинности быть не могло" ¹⁾. 29-го вересня/1836-го р. гр. Гурьев повідомляв усіх підвладних йому губернаторів: „со времени объявленія предстоящаго въ нынѣшнемъ году рекрутскаго набора ко мнѣ вступають безпрестанно просьбы отъ евреевъ, называющихся земледѣльцами и требующихъ исключенія ихъ изъ прежнихъ обществъ и окладовъ, ссылаясь на свидѣтельства, полученныя ими отъ мѣстной полиціи. Обращая просьбы сіи по принадлежности, я при семъ не могъ не замѣтить домогательствъ, возбужденныхъ единственно желаніемъ уклониться отъ рекрутскаго набора, ибо ненатурально, чтобы въ такое короткое время пожелавшіе быть земледѣльцами многіе евреи могли привести себя въ такое положеніе, какое требуется для выдачи свидѣтельствъ на исключеніе изъ прежнихъ окладовъ Желая отнять заблаговременно всѣ возможности къ подлогамъ и отвѣтственности, предлагаю в. п-ству распорядиться и строго наблюдать со стороны вашей, чтобы выдача свидѣтельствъ допускаема была по особымъ всякій разъ разрѣшеніямъ вашимъ и основывалась бы на матеріальныхъ доказательствахъ поселенія, съ соблюденіемъ различія, какое по закону требуется на счетъ значительныхъ отъ малыхъ обществъ, равно какъ и въ разсужденіи дѣтей, занимающихся хлѣбопашествомъ, и чтобы исключеніе по такимъ свидѣтельствамъ изъ прежнихъ обществъ производилось со стороны Казенной [Палаты] не иначе, какъ только въ узаконенное для сего время. Всякое же могущее встрѣтиться злоупотребленіе по сей части преслѣдовать строгимъ образомъ и доводить до свѣдѣнія моего въ свое время" ²⁾.

Через отаку недовіру до євреїв почалися часті огляди єврейських колоній, вічні скарги на колоністів од нижчих властей, і колоністи розбігалися.

¹⁾ Арк. 19. ²⁾ Там-же, арк. 22.

Гальмувалася справа колонізації в 30-тих роках ще й через інші умови. Так, були неясності й у самому законі 1835 р. Напр., за 3 роки 12 родин колонії Антонівки захтіли залишити хліборобство й передати свої ділянки іншим. Але Волинська фінансова палата відмовилася вволити їх прохання на тій підставі, що не було заведено порядку для виключення; разом з тим, палата відмовлялася переписати в колоністів і тих євреїв, що хотіли поселитися на місці вибулих ¹⁾. Далі, коли вже утворилися перші колонії, вийшов сенатський наказ 20 січня 1839 р. про обов'язкову норму землі для колоністів по 5 дес. на душу. Але в жадній колонії такої норми не було, тому ставало питання про законність таких поселень, а це утворювало для колоністів непевне становище, і влада загрожувала „все то число душъ євреевъ, которое окажется въ излишествѣ по исчисленію притиву пятидесятиной пропорціи, вновь будутъ обложены окладомъ ²⁾“. Нарешті, з самого початку єврейської колонізації проти неї були єврейські громади. Бо, коли вибувало з громади декілька членів, а кількість обов'язкових рекрутів залишалася та сама, то це збільшувало для кожного небезпеку опинитися в рекрутах; збільшувало так само і подушний розклад грошових повинностей, тому громади намагалися не допускати переходу на землю.

Отже, самий початок колонізації на Київщині, Волині та Поділлію не мав широких і виразних перспектив.

Новий період в історії єврейських хліборобських колоній почався з 1840 р. й припав він на період генерал-губернаторування в Києві Д. Г. Бібікова (1837—1852).

Наприкінці 30-х уроків центральний ряд заходивсь виробляти новий закон про євреїв. Одним із центральних пунктів закону мала стати справа про „устройство євреевъ въ земледѣльскомъ состояніи“. 27-го липня 1841 р. міністр державного майна гр. Кісельов надіслав до Бібікова проект цього впорядкування й запитав його, що він про це гадає. Київська влада, отже, мусіла виразно виявити, як вона ставиться до справи колонізації євреїв, що цікавила центральний уряд. Природня річ, згідно з намірами уряду, велике значіння колонізації євреїв визнавали й сам Бібіків і підвладні йому губернатори. Але ті записки, що вони подали були, власне повні такого скептицизму та такої підозрливості до євреїв, що не давали підстави сподіватися на гаряче спочуття до справи колонізації євреїв у Південно-Західньому краю. Найхарактерніша з цього боку була записка Подільського губернатора Лашкарьова. „Сорокалѣтній опытъ“, — писав він, — „доказаль, что всѣ предположенія по сему предмету напрасны“. Тому Лашкарьов гадав, що й цим разом урядові проекти „едвали увѣнчаются успѣхомъ“, і навіть гадав, що „если нѣтъ надежды достигнуть цѣли образования изъ євреевъ земледѣль-

¹⁾ арк. 274.

²⁾ арк. 248.

цевъ, то нѣтъ и надобности въ работахъ къ достиженію этой цѣли“. Зокрема, Лашкаръов не сподівався успіху од єврейської колонізації в Подільській губ., бо „съ одной стороны близость границы, съ другой малоземельность не указываютъ удобствъ къ поселенію євреевъ-земледѣльцевъ“.

Київський губернатор Фундуклій більше вірив успіхові розпочатої справи, але підходив до неї, насамперед, як „къ надежнѣйшому средству для предупрежденія преступленій со стороны євреевъ“. Окрім того, саму справу переселення Фундуклій уявляв собі аж надто просто. Він, напр., гадав, що її можна закінчити протягом п'ятьох років і що вона коштуватиме не дорого. Фундуклій уважав, що, як допомога для окремих родин, що переселяються на землю, буде достатньою сума в 26 крб., а саме 7 крб., щоб збудувати будинок, 10 крб., щоб купити пару волів, 1 крб. 50 коп. на хліборобське знаряддя й 4 крб. на купівлю насіння для засіву й прохарчування до першого врожаю. Для тих-же, що оселяться на поміщицьких землях, Фундуклій припускав цю допомогу знизити до 15 крб. Ясно, що такий Фундуклій оптимізм міг гарантувати успіх колонізації не більше, як скептицизм до справи Лашкаръова. Сам Бібиков, звичайно, „сочувствовав“ міністерському проєктові притягти євреїв до хліборобства. Але заразом він дуже хотів-би, щоб цей проєкт здійснився за межами дорученого йому краю. „Въ число мѣстъ, предназначенныхъ для поселенія євреевъ,— писав він,— включены также губерніи Кіевская, Волинская и Подольская. Соглашая сіе назначеніе съ мѣстными обстоятельствами, не усматривая ни пользы, ни возможности допустить въ сихъ губерніяхъ къ поселенію євреевъ, ибо по многочисленности поселенія во всѣхъ тѣхъ губерніяхъ не только не имѣется излишнихъ для хлѣбопашества казенныхъ и частныхъ земель, но во многихъ мѣстахъ ощущается уже въ томъ недостатокъ. Слѣдов., при поселеніи євреевъ необходимо произойдетъ, съ одной стороны стѣсненіе въ нужныхъ собственно для крестьянъ земляхъ, а съ другой то неудобство, что придется поселить євреевъ или въ самыхъ селеніяхъ между крестьянами, или хотя особнякомъ, но въ близкомъ разстояніи отъ христіанскихъ селеній. Такое сближеніе євреевъ съ крестьянами всегда клониться будетъ къ неотвратимому вреду для послѣднихъ, а тѣмъ болѣе чувствительна и нестерпима будетъ невзгода для имѣній сосѣдственныхъ помѣщиковъ“¹⁾.

Намагаючися не допустити єврейських колоній на території Київщини, Волини та Поділлі, Бібиков одзначав Басарабію й Новоросію, як місця, виключно придатні на те, щоб оселити там євреїв, і мотивував свою думку низкою міркувань.

¹⁾ КЦІА. Арх. Київ. Ген.-губ. 1841, Пол. ч. № 923. Цит. в статті І. Галанта, Київські проєкти землеупорядкування жидів 1841 р. (Збірник на пошану акад. Д. Багалія, стор. 962).

Але центральний уряд, що міцно тримався тоді за ідею оселити євреїв на землі в межах осілости, не пристав на Бібікова аргументи. 26-го грудня 1844 р. видано нового закона про євреїв і в ньому в інтересах колонізаційної політики додано нові полегкості для поселенців¹⁾. Замість попередньої вимоги селитися по 25 родин разом, дозволено євреям селитися будь-якою кількістю. За перших трьох років дозволялося поселенцям наймати для роботи селян, щоб навчитися від них хліборобства. Проектовано широку участь у справі колонізації самої держави й тому наказувано міністерству державного майна приділяти для поселення євреїв що-року казенні землі за окремим розписом, що мав публікуватися для загального відому через столичні й губерніяльні газети. Норма подушного наділу збільшувалася з 5 десятин до 8. Допомога на переселення збільшувалася до 175 крб. на родину, але її відносили на рахунок сум коробкової оплати. Затверджено одзволення від усіх податків на 10 років та від рекрутської повинности на 25 років.

Міністр державного майна гр. Кісельов твердо вірив у те, що євреїв можна улаштувати на землі й уживав із свого боку відповідних заходів, щоб здійснити цю справу. Незабаром після того, як видано закона 1844 р., за його ініціативою вийшов царський наказ віддати в західніх губернях порожні землі під поселення євреїв, а заселяти ці землі наказано в чергу, як надходили прохання, до того перевагу дати тим, хто мав бути виселений з 50 верстового пограниччя.

Щоб прискорити колонізацію, в додаток до закону 1844 р. видано 5 березня р. 1847 р. нові правила про поселення євреїв на землі. Ці правила робили дальший крок, полегшуючи переселення. Так, норму подушного наділу збільшено до 12—20 десятин, пункт про обов'язкову віддаленість колоній од селянських осель скасовано. Р. 1848-го полегшено правила переселення до Новоросійського краю тим, що скасовано обов'язкову подачу опису майна й обов'язок купувати худобу своїм коштом. Щоб допомогти колонізаційній справі, 27 жовтня р. 1847-го наказано внести до кошторису на 1848-й рік суми, потрібні на переселення, наперед визначити ті родини, що переселятимуться без попереднього листування з міністерством, зараз-же взятися за переселення, не чекаючи, поки буде затверджено кошторис, а потрібні гроші дозволялося брати з наявних сум коробкової оплати²⁾. Разом з тим, міністерство держ. майна взагалі намагалось з'ясувати ті суми, що ними могли розпоряджатися Київськ., Волинськ. та Под. губерні для переселення, кількість діляниць, що їх можна приділити на поселення євреїв у казенних маетках і кількість охочих переселитися. Але виразности по всіх цих пунктах не

¹⁾ Надр. у Леванди. Сборникъ законовъ и положеній, касающихся евреевъ. 1874.

²⁾ КЦПА. Еврейські хлібор. справи (— С.Х.С.) № 1, ч. I, арк. 29.

було: кількість ділянок для євреїв змінювалася, а про суми, що ними могли розпоряджатися губернатори, не було цілковитої ясності. Було видно тільки, що центральна влада цікавиться справою переселення євреїв на землю й хоче, щоб було вжито активніших заходів.

Таке ставлення центру, природня річ, робило свій вплив. Ми бачили, що Бібіков не спочував поселенню євреїв на території Південно-Західного краю. Але все-таки, зважаючи на виразно висловлену волю вищої влади, він ладен був ужити всяких заходів, щоб як-найшвидше здійснити завдання колонізації й силкувався перемогти пасивність і формалізм підвладних йому установам.

Із справ видно, що коли траплялися конфлікти поміж переселенцями й фінансовими палатами, які особливо суворо берегли букву закону, Бібіков ставав на бік євреїв. Напр., коли р. 1837-го Подільська фінансова палата відмовилася переписати до хліборобів три єврейські родини, що переселилися до Басарабії, на тій підставі, що вони не додержали потрібних формальностей й переселилися „единственно съ цѣлю уклониться отъ военной повинности“, Бібіков узяв ці родини під свій захист і „имѣя въ виду заботливость правительства о обращеніи евреевъ къ земледѣлію“ клопотався про те, щоб їх переписати до хліборобів, і це дозволено ¹⁾. Як фактично ставивсь Бібіків до єврейської колонізації, характеризує такий факт.

18 липня р. 1847-го Рівенський рабин Сегал звернувся до Бібікова з доповідною запискою, зазначаючи в ній, що справа колонізації гальмується тим, що євреї не знають, як подавати прохання. Сегал запропонував Бібікову бути за посередника між євреями й владою й прохав призначити „особаго чиновника, къ которому онъ могъ бы обращаться“. Хоч і незвичайне було таке прохання—але Бібіков, мабуть, уважаючи на інтереси колонізації, звернув на неї увагу. Він наказав сповістити рабина, що він „всегда можетъ приглашать желающихъ поселиться въ отведенныхъ поселеніяхъ и направлять ихъ съ просьбами объ этомъ къ Волинскому губернатору“, а губернатора прохав усяково допомагати Сегалові ²⁾.

Не можна не відзначити, що центральна й місцева влада, дбаючи щоб збільшити кількість євреїв-хліборобів, іноді навіть силоміць переселяла на землю. Про це свідчить характерна історія невеликого гуртка закордонних австрійських євреїв, який влада хотіла поселити в Балтському повіті. Коли р. 1837-го розглядали справу про 3800 євреїв Кам'янецького повіту, незаписаних до ревізійних списків, то з'ясувалося, що між ними є гурток чужоземних євреїв, які не мають законних паспортів і не прийняли російського підданства. Російський уряд розпорядивсь виселити їх до Австрії, запропонувавши Подільському губернаторові порозумітися з Галицьким Намісником.

¹⁾ Арх. Київ. генер.-губерн. 1834, Господ. ч. № 181, арк. 86—87.

²⁾ Є.Х.С. № 1, ч. I, арк. 33—34.

Після довгого листування р. 1846-го з'ясувалося, що австрійський уряд одмовляється прийняти зазначених євреїв, бо вони, окрім небагатих, не можуть довести права австрійського громадянства. Тоді наказали 13 єврейських родин повернути в хліборобський стан і оселити їх у бобринському маєткові Балтського повіту, взявши від них присягу на російське підданство. Справа набрала такого значіння, що нею цікавилися й Бібіков, і міністерство, і навіть сам Микола I-й. Хлібороби з неволі всяково домагалися, щоб їх звільнили від хліборобства; дехто з них, не сподіваючись успіху від клопотання, просто повтікали. Але кінець-кінцем, за сім років як почато справу, десять родин пощастило оселити на землі, хоч як вони не хтіли братися до хліборобської праці¹⁾.

Нарешті заходами центрального уряду й місцевої влади наприкінці 40-х років кількість єврейських хліборобських колоній у к. Південно-Західньому краї, проти попередніх часів, чимало збільшилася. Утворено нові колонії на Київщині — Королевська (1847), Вище-Верещацька (1848), Цвітяньська (1848), Форпост (1849), Соснівка (1849); на Волині — Озерянська (1848), Олизарецька (1848), Желудська (1848), Вільська (1849), на Поділлі — Старозакревський Майдан (1845), Кильянівка (18-7), Кузьминка (1848).

До переселення на землю спричинялося, як і раніше, загальне тяжке становище єврейських мас, над якими тяжила страшна рекрутчина, виселення з 50-верстового пограниччя та наступні „розбори“. Але збільшення кількості колоній у к. Південно-західньому краю не відповідало бажанням влади й узагалі справа колонізації за Бібікова посувалася дуже помалу. Це, здається, залежало не тільки від того, що місцева влада була не досить активна в цій справі, надто її нижчі органи, а й від інших причин. Найбільше гальмувало колонізацію те, що уряд приділяв на справу обмаль коштів. Казенних асигнувань не було, а переселення проваджено за рахунок 5-ти відсоткового відрахування з сум коробкової оплати на губерню. Це відрахування давало порівнюючи невелику суму — напр. р. 1846-го для Київщини 9441 крб. 1½ коп., для Волини 8964 крб. 60 коп., для Поділля — 6000 крб. Своїх-же коштів євреї, що переселялися на землю, не мали, бо, звичайно, це була біднота, що, якраз через свою бідність шукала щастя в хліборобстві. „Главное препятствие къ переселению“, — писав р. 1848-го Волинський губернатор, — „состоить въ томъ, что они (евреи) рѣшительно не имѣютъ никакихъ средствъ къ приобрѣтенію рабочаго скота, земледѣльческихъ орудій и другихъ хозяйственныхъ принадлежностей“²⁾. Унаслідок — жадного сливе року не було такого, коли-б можна було переселити всіх охочих, і значна частина їх мусіла чекати аж до дальшого року. За звідом-

¹⁾ Арх. Київ. г.-губ., 1837, Господ. ч., № 312, арк. 306—461.

²⁾ I, 1, 334.

ленням Іславина, особистого секретаря г. Кісельова, що ревізував єврейські хліборобські колонії західніх губернь улітку 1851 р., з 5876 прохань, що подано від 1847-го, завдоволено тільки четверту частину. Р. 1848—1849 з призначених для поселення євреїв дільниць заселено: на Київщині з 300 дільн. 18, на Волині з 474 дільн. 145; на Поділлі з 873 дільн. 152 дільниці¹⁾.

Далі, звичайно, гальмували колонізацію за цього періоду численні формальності, характерні взагалі для миколаївського режиму. Влада суворо вимагала додержуватися цих формальностей. А тимчасом євреї-пересельці як-раз неспроможні були визнати вагу формальних вимог і не виконували їх. Напр., р. 1848-го, як сповіщав Подільський губернатор, мало не всі євреї висловили бажання переселитися не на ті землі, що призначило міністерство державн. майна, а на інші, для цього не призначені; у проханнях не зазначили кількості робітників у родині, а їх обов'язково мало бути 6 чоловіка, а так само й того, чи є в них кошти, потрібні на дорожні витрати та на придбання робочої худоби²⁾. Як повідомляв Волинський губернатор за той-таки час, тільки 19 прохань відповідали законним вимогам, а решта не мали ні належної кількості ревізійних душ, ні потрібних коштів³⁾. На Київщині тільки одна родина відповідала тим формальним вимогам, що їх поставили різні обіжники⁴⁾. Унаслідок усього цього, до прохань здебільшого треба було додавати безліч довідок. А на це, як це констатував під час ревізії єврейських колоній Іславин, люди марнували не місяці, а роки, бо тогочасним звичаєм усякий папір довго вилежувався в установі.

Новий період в історії єврейських хліборобських колоній у межах т. зв. кол. Південно-Західнього краю почався допіру тоді, як управління краєм р. 1852 заступив кн. Васильчиков. Саме-іменно тоді центральна влада, а краще казати міністр державного майна Кісельов, не завдовольнившись невеличкими успіхами колонізації на кінець 40-х років, узялася за останні найенергійніші спроби рушити цю справу швидшим темпом. Для цього задумано низку нових заходів що-до переселення євреїв на землю. Заходів цих ужито в зв'язку з оглядом єврейських хліборобських колоній, що його зробив у червні та липні р. 1852 Іславин. Огляд відбувся з ініціативи Кісельова, що хтів, вирядивши довірену особу, на місці з'ясувати ту плутанину в відомостях про колонії, які (відомості) доходили до міністерства. Іславинові доручалося обізнатися з фактичним становищем єврейських колоній у західньому краї, а заразом запропоновано „безъ огласки и безъ всякихъ офіціальныхъ сношеній“ з'ясувати, чи мають узагалі успіх клопоти про влаштування євреїв на землі і чи

¹⁾ Никитинъ, Евр. поселенія сев. и юго-зап. губерній, 1894, стор. 40, 57.

²⁾ Є.Х.С. № I, 1, арк. 334.

³⁾ Там-же, стор. 337. ⁴⁾ Там-же.

ведуть вони до мети зілляти євреїв із іншою людністю та обернути їх на „корисних громадян“. Результат свого огляду Іславин виклав у великому листі до Кісельова з Ковна з 13 липня р. 1851, а далі в докладному офіційному звідомленні. Матеріал, що його дав Іславин, спочатку розглянено в департаменті міністерства державного майна, а далі разом з іншими даними він надійшов на розгляд до особливого комітету з представників двох міністерств — справ, унутрішніх і державного майна. На підставі цього матеріалу ухвалено низку нових заходів про колонізацію та складено окрему „Інструкцію“, як ці заходи прикладати. 19 серпня р. 1852 журнал комітету затвердив Микола I.

Щоб прискорити поселення євреїв й уникнути зайвого листування, тепер установлено губерніяльні комітети для переселення євреїв на землю під головуванням губернаторів. На комітети покладено розв'язувати прохання про переселення та керівний догляд за самим переселенням. Термін, щоб збирати різні довідки про пересельців, скорочено аж до трьох тижнів. Такий самий короткий термін призначено й на те, щоб переписатися в хлібороби, включаючи в цей строк і списатися з податку, й списати недоплатки, то-що. Допомогу на переселення збільшувано аж до 100 крб., а будувати будинки й господарські будівлі покладувано на місцеве начальство з участю самих пересельців і під доглядом губерніяльних комітетів. Щоб не приділювано невдобних земель, вибирати їх надано комітетові, до того можна було віддавати євреям навіть такі землі, що давали чинш і, коли на землі стояли будівлі. Щоб полегшити становище колоністів, поширивши серед них відомості про раціональне господарство, проєктовано посилати юнаків, по одному на сто родин, навчатися до Григорецької хліборобської школи та до садівничих установ. Щоб прискорити справу колонізації, єврейських капіталістів запрошувано допомагати урядовим завданням і влаштувати своїм коштом єврейські хліборобські колонії.

Отже, центральна влада накреслила була досить широкі плани колонізації. Персонально від себе Кісельов запропонував Палатам Державного майна усяково допомагати Губерніяльним Комітетам у справі колонізації, — а саме давати всі відомості про вакантні скарбові землі, придатні для поселення євреїв, складати плани для поселень та будівель, допомагати поселенцям, коли треба підшукати будівельні матеріали, худобу, хліборобське знаряддя.

Як-же здійснювано усі оці проєкти на Київщині, Волині та Поділлі?

Найближчим виконавцем їх тут був кн. Васильчиков. Добре обізнаний з становищем євреїв, ще відколи керував Волинською губернею, знаючи про надзвичайне зубожіння єврейських мас, Васильчиков, безперечно, цілком спочував ідеї поселення євреїв на землі і в хліборобській праці бачив головний вихід із того тяжкого

становища, в якому перебували євреї. „Колонизацію євреєвъ“ писав він 20 грудня 1852 р. тодішньому керівничому над Київською Палатою Державного Майна Шійкові, „я признаю однимъ изъ болѣе дѣйственныхъ средствъ къ удержанію необходимаго равновѣсія въ городскихъ обществахъ и обезпеченію быта той массы населенія, которая годъ отъ году болѣе и болѣе бременить общество, и, наконецъ, — и поможетъ возрожденію еврейскихъ генерацій ослабѣвшихъ въ постоянной борьбѣ съ нуждами, въ ежедневныхъ заботахъ и опасеніяхъ за средства жизни“. Васильчиков гадав, що нова інструкція, а з другого боку „разборъ“, через який „многіе изъ євреєвъ, оставленные въ классѣ неосѣлыхъ, подвергнутся разнымъ ограниченіямъ“, дає підстави сподіватися, „что колонизація євреєвъ приметъ болѣе обширные размѣры“. „Настоящую именно пору“, додавав він, „я считаю наиболѣе удобнымъ временемъ къ образованію земледѣльческихъ поселеній и устройству вообще євреєвъ въ земледѣльческомъ быту“¹⁾.

Іншого разу, відповідаючи київському губернаторові, з приводу його думки про колонизацію, Васильчиков писав: „Я думаю, что євреи понимаютъ выгоды, предоставленныя земледѣльцамъ, но они боятся земледѣльческаго труда, призывающаго къ постоянной работѣ съ большими физическими усиліями.“

Генерація єврейскія измельчали, ослабѣли въ тревожной жизни въ городахъ и мѣстечкахъ, въ непрерывной борьбѣ съ нуждами, въ востоянныхъ заботахъ о сокрытіі преступныхъ способовъ своихъ къ жизни, въ повседневныхъ опасеніяхъ обнаруженія безгласной ихъ промышленности. Земледѣльческое состояніе болѣе другихъ мѣръ могло бы способствовать къ возрожденію євреєвъ; оно слишкомъ заманчиво (по присвоємымъ земледѣльцамъ правамъ) для того, чтобы євреи при настоящемъ своемъ положеніи не обратили на него своего вниманія. Если бы боязнъ земледѣльческаго труда побѣдить примѣромъ двухъ — трехъ колоній, занятыхъ чисто земледѣліемъ, тогда, я увѣренъ, многія єврейскія семейства, живущія теперь въ темныхъ и тѣсныхъ кварталахъ городовъ, въ полуразвалившихся мѣстечкахъ, скудными остатками отъ жизни горожанъ или преступленіемъ, — направились бы къ земледѣльческимъ занятіямъ“. Та сумнів Васильчикова викликало те, що ніби-то євреї „підозренно ставляться до всякихъ новин“, „ко всякой общей въ отношеніи ихъ мѣры правительства, сколько бы она ни была основана на прямой заботливости объ ихъ благосостояніи. Они всѣ мгновенно легко отдаются догадкамъ о другой причинѣ, скрытомъ смыслѣ правительственной мѣры (agiere pensée) и возбуждаютъ въ себѣ опасенія“. З цього Васильчиков робив висновок, що „въ дѣйствіяхъ по развитію между ними перехода въ земледѣльческое состояніе необходима осторожность“

¹⁾ Арх. Київ. Ген.-Губ. 1852, Пол. ч., № 97, арк 4.

и особенное благоразуміе. Хотя нельзя отвергать того, что городничіе и исправники при своих сношеніяхъ съ евреями могутъ находить случай дѣйствовать въ семъ отношеніи на евреевъ, но они должны дѣйствовать осторожно, исподволь, не представляя себя вербовщиками. На евреевъ лучше всего было бы дѣйствовать черезъ евреевъ же¹⁾. Про те, як фактично ставивсь Васильчиков до справи колонізації євреїв, свідчать його численні, що збереглися в архіві, записки в справах колонізації, різні його листи, резолюції, проекти. Васильчиков узагалі дуже уважно слідкував за тим, як посувалася справа колонізації, негайно відповідав на всі запитання, що надходили до нього, підносив енергію своїх підручних губернаторів, іноді навіть матеріально допомагав колоністам з коштів, що були в його особистому розпорядженні. Серед підручних губернаторів Васильчиков мав найдіяльнішого співробітника в колонізаційних справах в особі київського губернатора ген. Кривцова, який, як видно з архівних даних, і взагалі ставився доброзичливо до євреїв і спочував, зокрема, завданням колонізації.

Нові положення що-до єврейської колонізації надіслано Васильчикову з листом міністра внутрішніх справ з 22 вересня 1852 р. Генерал-губернатор негайно звернувся до губернаторів з великим циркуляром і в ньому пропонував їм „употребить всѣ средства“, для того, щоб притягти євреїв до хліборобської праці²⁾. З свого боку він радив їм як-найбільше поширити серед євреїв зміст інструкції, негайно розіслати євреям-капіталістам запрошення взяти близьку участь у справі допомоги урядові. „Ваше право, — писав Васильчиков губернаторам — предварить ихъ, что сверхъ наградъ, представленныхъ настоящимъ положеніемъ, правительство всегда будетъ имѣть ихъ въ виду, какъ людей полезныхъ и содѣйствовавшихъ усиліямъ онаго въ великомъ дѣлѣ устройства евреевъ“. Окрім капіталістів Васильчиков радив притягти до справи й узагалі „пользующихся особымъ довѣріемъ и уваженіемъ евреевъ“. Разом з тим він просив губернаторів „не допускать ни малѣйшей медленности въ переселеніи евреевъ въ земледѣльцы“, гадаючи, що ця „медленность“ була однією з головних причин невдачі попередніх постанов про євреїв. „Нужно, — додавав Васильчиков, — чтобы еврей не охлаждался въ своемъ желаніи и чтобы примѣръ однихъ могъ дѣйствовать на другихъ; необходимо, чтобы желаніе евреевъ перейти въ земледѣльцы осуществлялось немедленно“. В усякім разі треба було „не допускать запоздалости противъ сроковъ, какіе опредѣляются инструкціей“. Окрім цього, Васильчиков звертав увагу губернаторів на влаштування будинків і господарств для євреїв-хліборобів. „Надобно это дѣло вести такъ, — писав Васильчиков, — чтобы у еврея не могла зародиться мысль о нарушеніи его инте-

¹⁾ Е.Х.С. № 1, ч. 2, арк. 21.

²⁾ Е.Х.С., № 1, ч. 2, арк. 5.

ресовъ въ семь отношеніи“. Як засіб для контролю за ходом справи В-в поставив губернаторам вимогу подавати про хід колонізації третні відомості й у них зазначати, скільки було охочих переселитися та скільки фактично переселилося, пояснюючи, з яких причин затрималося переписування в хлібороби.

Разом із цим циркуляром Васільчиков звернувся з власноручним листом до бердичівського банкіра Гальперина, запрошуючи його допомогти справі колонізації. Васільчиков писав йому: „вы, м. г., пользуетесь справедливо заслуженнымъ вами уваженіемъ вашихъ единовѣрцевъ, я остаюсь въ увѣренности, что вы захотите вліяніемъ вашимъ и личнымъ участіемъ содѣйствовать стремленіямъ правительства въ устройствѣ единовѣрцевъ вашихъ. Въ инструкціи назначены особыя награды евреямъ, поселяющимъ единовѣрцевъ своихъ на собственныхъ земляхъ или на земляхъ, отводимыхъ казною. Вы уже получили всѣ награды за другія заслуги, но тѣмъ не менѣе я увѣренъ, что вы примете дѣятельное участіе въ настоящемъ дѣлѣ изъ простаго желанія добра вашимъ единовѣрцамъ, мнѣ же всегда будетъ пріятно свидѣтельствовать о благонамѣренномъ содѣйствіи вами видамъ правительства“¹⁾.

З такою самою увагою, як і Васільчиков, поставився до міністерських заходів київський губернатор Кривцов. Одержавши циркуляр генерал-губ., Кривцов зараз-же сповістив про зміст його городничих і земських справників, давши їм інструкції і від себе. Він запрошував їх, коли єврей висловить бажання до переселення давати йому всяку допомогу для того, щоб здійснилося його бажання, і захистити його від утисків і від впливу одновірців, що чинитимуть опір; коли в євреїв нема коштів, щоб подати прохання й надіслати його, приймати від них об'яви на простому папері або „вмѣсто того отбросить показаніе и представлять ко мнѣ, вообще принять самую благоразумную мѣру къ устраненію всѣхъ препятствій, могущихъ ослабить желаніе перейти въ земледѣльцы“. До цих умовлянь додавано й загрози: „по числу поступающихъ ко мнѣ просьбъ отъ евреевъ подвѣдомственныхъ вамъ обществъ я буду заключать о дѣйствіяхъ и усердіи вашемъ и подвѣдомственныхъ вамъ чиновниковъ въ этомъ важномъ дѣлѣ; если же и за симъ я не увижу ожидаемаго успѣха, то это отнесу къ совершенной незаботливости вашей“²⁾.

Повідомляючи кн. Васільчикова 1852 р. про розпорядження, що їх було зроблено по Київщині, Кривцов висловлював, між иншим, такий погляд на колонізаційну справу: „По окончаніи производимаго разбора евреевъ тѣ изъ нихъ, которые будутъ зачислены въ 5-й разрядъ и обложены усиленнымъ исполненіемъ по мѣщанскому званію повинностей, а въ особенности рекрутской, — конечно, предпочтутъ выгодный для себя переходъ въ землевладѣльческой классъ дабы воспользоваться предоставленными льготами. Остается только

¹⁾ № 1, ч. 2, арк.

²⁾ Там-же, арк. 10.

распространить между евреями сознание, что, переходя в земледельцы, они не только не нарушат своего благосостояния, но напротив упрочат его, что каждый член семейства будет иметь больше выгод и средств к жизни, и что они будут пользоваться особым попечением начальства, как люди, полезные обществу¹⁾.

Здається, найнедбаліше поставилися до того, щоб поживити справу єврейської колонізації, губернатори волинський та подільський. Трохи згодом Васильчиков навіть не без докору писав до волинського губернатора: „вообще изъ доставленныхъ свѣдѣній я пришелъ къ заключенію, что дѣло поселенія евреевъ для хлѣбопашества въ Волынской губ. не идетъ такъ успѣшно, какъ бы было желательнo“²⁾; не зовсім задоволений був Васильчиков і діяльністю Подільського губернатора, якого він „особенно“ прохав „принять личное участіе в дѣлѣ поселенія евреевъ“³⁾.

Незабаром по тому, як одержано нову інструкцію про положення євреїв, відкрили свої дії й заново встановлені губерніяльні комітети, — 1 жовтня в Києві, 31 жовтня в Кам'янці й 22 листопада, з великим запізненням, — у Житомирі. Та організація комітетів була така, що сподіватися особливих наслідків од їх праці не було підстав: комітети склалися з трьох осіб, що були обтяжені щоденною службовою працею і, власне кажучи, не мали змоги фактично стежити за колоніями. Ніяких коштів у своєму розпорядженні комітети не мали й незабаром після відкриття, напр. Волинський комітет підніс питання, „не позволено ли будетъ по крайней мѣрѣ производить въ расходъ 100 р. сер. въ годъ изъ суммы, отдѣленной изъ коробочнаго сбора на поселеніе евреевъ для найма хоть одного писца въ комитетъ, ибо по множеству вступающихъ прошеній и быстро увеличивающейся черезъ то переписки, нѣтъ никакой возможности успѣть одному дѣлопроизводителю, при другой у него должности въ Палатѣ, вести дѣла комитета, какъ угодно в. с-ву, безъ малѣйшаго замедленія“⁴⁾.

Отже, тепер справу переселення євреїв відали — на місцях — генерал-губернатор, губернатор, Комітет, Палата державного майна, Фінансова палата й почасти Губерніяльне правління, а в центрі — міністерство державного майна й міністерство внутрішніх справ. Така кількість установ коло однієї справи утворювала, звичайно, непогодженість у розпорядженнях, а найбільше забарне й дуже велике листування. В результаті траплялося, що, напр., міністерство державного майна давало розпорядження, а про нього не знало міністерство внутр. справ і тому Київський генерал-губернатор, безпосередньо підпорядкований міністерству внутр. справ, іноді несвоечасно довідувався про важливі розпорядження з центру⁵⁾. Отже

1) Арк. 192.

2) арк. 56.

3) арк. 171.

4) арк. 17—18.

5) № 1, ч. 2, арк. 376.

тільки дуже малою мірою пощастило зменшити, переселяючи євреїв, оті старі формальності, про які так багато говорилося...

І центральний уряд, і київська влада на початку 50-х років, видно, покладали великі надії на допомогу в справі колонізації від єврейських капіталістів. Та незабаром з'ясувалося, що ці надії були марні. Обіцяні винагороди за влаштування колоній, звичайно, спокушали капіталістів; але все-ж дуже потрясти гаманцем вони не хтіли, та й узагалі виявили не так спочуття до євреїв, як „желаніє содѣйствовать видамъ правительства“. Бердичівський банкір Гальперин, що до нього Васильчиков писав персонально, надіслав 2.000 крб. і прохав розподілити їх по-між 40 родинами, „изъ числа первыхъ, кои сего числа перейдутъ въ земледѣльцы“¹⁾. З інших капіталістів, у відповідь на запрошення Кривцова висловили бажання придбати землі, щоб на них оселити євреїв, звинородські купці Нухим Кобринський та Хаїм Барський, чигиринські — Аба Рабинович, Шулим Сквирський та Янкель Заславський, Канівський купець Мотъ Зайцев, бердичівські купці бр. Райхи та инш. Та всі вони заявили, що „предпріятіе свое исполняютъ по приведеніи въ извѣстность капиталовъ и полученіи таковыхъ отъ кредиторовъ“²⁾. Брати Райхи незабаром одмовилися від свого бажання³⁾. Наум Чернецький назбирав гурток євреїв, щоб оселити їх у Новоросії в кол. Гайдамацькій, добився того, що їх звільнили з громади, але землі не придбав, ба навіть сам незнатъ де подівся, і київська влада потім не знала, що їй робити з євреями-хліборобами на землі Чернецького⁴⁾, що й не існувала. Фактично оселив євреїв на землі черкаський купець Бродський: він улаштував „зразкову“ єврейську колонію в Веприку та колонію в Удодові. Що-до цієї колонії, то потім виявилось, що Бродський цим разом улаштовував не так справи євреїв, як свої власні⁵⁾. Один капіталіст, богуславський купець Брайніс, намагавсь був використати колонізацію „одновірців“ за-для спекуляції. Він наwerbував гурток євреїв у 300 родин і звернувся до Палати Державного Майна з проханням затвердити за ним усі вільні казенні ділянки на Київщині, бо він за них платитиме завсіді чинш за землю, заплатити так само й за ті будівлі, що є на ділянках. Палата дала відповідь, що вакантних земель нема, що деякі ділянки з тих, що їх зазначив Брайніс, перебувають на чиншу, а інші є посмужні з селянськими

1) Арк. 12. 2) Арк. 86. 3) Е.Х.С. № 196.

4) Е.Х.С. № 229, арк. 15: „Кромъ того до 40 єврейскихъ семействъ проживаютъ въ липовецкомъ у. Эти євреи причислены по распоряженію Херсон. Губ. Правленія на гайдамацкіе участки, состояще въ вѣдѣніи Попечительнаго Комитета — и предложены къ водворенію Изманльскаго мѣщанина Наума Чернецкаго, но какъ перечисленіе это совершено безъ согласія Попеч. Комитета, єврей Чернецкій обязательства своего не исполнилъ и неизвѣстно куда скрылся“.

5) Див. Е.Х.С. № 10. Справа торкається єврейської колонії Удодова на землі Бродського.

землями й тому їх не можна віддати євреям на поселення. Брайніс звернувся з скаргою до Васильчікова. Набравши вигляду поборника колонізації, Брайніс зазначав, що забарність справи знеохочує євреїв переселюватися, що коли-б не перешкоди від Палати, то „давно бы въ Кіевской губ. не было бы ни клочка свободной земли, вся она была бы населена евреями“, що ті єврейські родини, які він запросив, сподіваючись переходу, порозпродавали своє майно, зруйнували сами себе, терплять утиски він громад і т. инш. Васильчіков хотів підтримати Брайніса. З довідок Палати виявилось, що Брайніс прохав віддати йому 5000 дес. в різних повітах. Перше, ніж отримав він землю, він уже збирав з євреїв гроші ніби на витрати „необходимыя для успѣшнаго исполненія задуманнаго предпріятія“. Щоб запобігти селянським домаганням на ці дільниці, Брайніс прибував на село й „подстрекаль селянскихъ урядниковъ, а въ особенности молодыхъ и неопытныхъ писарей на счетъ согласія ихъ по устройству еврейскихъ поселеній безъ вѣдома и желанія еврейскихъ обществъ“. Один із таких писарів склав навіть підробленого „приговора“ сільської громади про те, що вона відмовляється залишити в своєму користуванні запасні землі скарбового маєтку. Опісля з'ясувалося, що Брайніс підплатив навіть декількох урядовців і через них діставав потрібні йому відомості. Скінчилося на тому, що Брайніса вислано з Київ а й йому заборонено в'їздити до міста¹⁾.

На Волині висловив бажання влаштувати єврейську колонію Меер Зусьман. „Желая исполнить Высочайшую волю по сему предмету и получить за то монаршую награду“, Зусьман придбав для колонії дільницю землі в 900 дес. у Новоградволинському повіті. Але дільницю треба було попередити розробити, а іншої підхожої землі Зусьман не знаходив. Він прохав, щоб йому дозволили купити землю з селянами, а селян потім відкупив-би в нього уряд; далі він прохав продати йому 1000 дес. скарбової землі біля м. Острога. Васильчіков дуже цікавився справою Зусьмана, скількись разів довідувався про нього, але міг дати йому тільки таку відповідь через волинського губернатора: „чѣмъ скорѣе онъ устроитъ поселеніе своихъ единовѣрцевъ, тѣмъ скорѣе будетъ удостоенъ Высочайше назначенной награды, съ своей же стороны, я увѣренъ, В. П-ство не оставите содѣйствовать Зусьману всѣми средствами къ скорѣйшему исполненію его полезнаго предпріятія“²⁾. „Полезное предпріятіе“ так і не здійснено.

Отже, допомога єврейських капіталістів у справі колонізації була нікчемна. Що-до скарбових коштів, то витратити їх влада або не хотіла, або не могла. Колонізаційна справа провадилася виключно на 5%, — а потім 10% відрахування від коробкового прибутку.

¹⁾ Див. спеціальні справи про Брайніса. Е.Х.С. № 90 та № 93.

²⁾ Е.Х.С. № 1, ч. 2, арк. 94—96.

Ці відрахування були дуже малі. Напр., р. 1846-го на переселення в трьох губернях призначено 14193 к. 61 $\frac{1}{2}$ коп. Р. 1853 на колонізацію витрачено — на Волині 3620 к. з загальної суми 6180 к., на Київщині — 7—8 т. ¹⁾). Звичайно, з такими невеличкими коштами небагато можна було зробити. Треба додати, що й ці невеличкі кошти влада витрачала неохоче, після довгого листування, вимагаючи гарантій від цілої громади ²⁾). Взагалі грошова допомога влади зовсім не улаштувала справи колоністів і не могла розв'язати того важкого становища, в якому вони опинилися на початку свого нового життя.

Попереду ми були зазначили, що на початку діяння інструкції 1852 р. київська влада сподівалася, що справа колонізації розвиватиметься успішно. І правда, кількість охочих поселитися на землю, порівнюючи до попереднього часу, побільшала. 17 грудня р. 1852 Волинський губернатор сповіщав: „число желающих поселиться евреевъ быстро возрастаетъ и вмѣсто одиночныхъ прошеній начали поступать общія просьбы десятками“ ³⁾). До хліборобів хтіли вступити не то що „достаточные мѣщане, но и купцы 3-й гильдіи“ ⁴⁾). Те саме було й на Київщині. У січні р. 1851 тут висловило бажання переселитися на скарбові землі 1036 родин та на панські 138 родин ⁵⁾). 10 листопада р. 1854-го Кривцов повідомляв: „Евреи Киевской губернии перечисляются въ земледѣльческое званіе весьма охотно, такъ что въ началѣ 1853 г. семействъ, изъявившихъ желаніе на это перечисленіе, считалось до 1500. Содѣйствуя всемѣрно обращенію евреевъ ввѣренной мнѣ губерніи къ труду дѣйствительному, я изыскивалъ всѣ средства къ облегченію перехода ихъ въ сельскій бытъ и употреблялъ мѣры, какія признавалъ къ сему дѣйствительными“ ⁶⁾).

Переважна більшість євреїв просилася на землі скарбові, і губерніяльні установи, головне, цікавилися поселенням на цих землях. Найперше, за що подбали губерніяльні комітети, це було вишукати вільні ділянки. За обіжниками, євреям-колоністам безплатно приділювано землі в облюстрованих скарбових маєтках, та ще й такі землі, які були непотрібні селянам, що їх впорядкування, за обіжниками мало стояти на першому плані. Що-до земель монастирських та „подуховних“, то їх можна було відводити тільки тоді, коли євреї погоджувалися платити за них з дня поселення ⁷⁾). Тимчасом, процес облюстрації відбувався поволі, і кількість усіх вакантних земель була невідома; далі, по облюстрації з'ясовувалося, що вільні землі потрібні для селян, або посмужні з селянськими, а тому їх не можна відводити для євреїв-колоністів. У результаті дуже швидко почала даватися в знаки нестача землі. Уже 30 січня р. 1853 Кривцов

¹⁾ Е.Х.С. № 1, ч. 1, арк. 146; ч. 2, 180, 195.

²⁾ № 1, ч. 2, арк. 108.

³⁾ № 1, ч. 1 арк. 33.

⁴⁾ Там-же, арк. 55.

⁵⁾ Арк. 58.

⁶⁾ Е.Х.С. № 126.

⁷⁾ № 1, ч. 2, арк. 134.

сповіщав генерал-губернатора, що він натрапив на „затрудненіє въ ходѣ дѣлъ о перечисленіи євреєвъ въ земледѣльцы по недостатку земли“¹⁾. Коли розглянули люстраційні відомості, то виявилось, що в році 1853 можна відвести для євреїв тільки 103 дільниці. Коли Кривцов запитав, чи можна всіх євреїв оселити на скарбових землях Київщини, управитель Палати Державного Майна та губерніяльний люстратор відповіли, що „хотя при казенныхъ имѣніяхъ Киевской губ., еще не облюстрованныхъ, и имѣются вакантныя земли, но за надѣломъ казенныхъ крестьянъ, ни въ какомъ случаѣ не можетъ остаться свободныхъ въ такомъ количествѣ, чтобы на оныхъ могли быть поселены изъявившія желаніе перейти въ земледѣльцы до 17 янв. 902 еврейскихъ семейства“. Кривцов мусів умовляти євреїв, щоб вони переходили до Новоросійського краю; коли він запитав, що йому робити далі, Васильчиков відповів так: „намъ остается сдѣлать то, что возможно по пространству и количеству земель“²⁾. Кінець-кінцем, до травня 1853 р. на Київщині переписано на землю 1320 родин. За травневу третину переселено 14 родин до Радом. пов., 81 родину до Новоросійського краю, а 985 родинам відмовлено й запропоновано подати прохання про поселення в Новоросійському краї, та вони не захтіли³⁾. До кінця року усі 103 дільниці були роздані. Це вважалося за великий успіх, і 8 квітня р. 1854 Кривцов сповіщав Васильчикова: „Государь Императоръ при разсмотрѣніи всеподданѣйшаго отчета моего за 1853 г. изволилъ обратить особенное внимание на статью объ успѣшныхъ дѣйствіяхъ губернскаго начальства по переселенію євреєвъ Киевской губ. въ земледѣльческое состояніє“⁴⁾. Р. 1854 в облюстрованих маєтках Київщини вільних земель не було, й на спільних зборах Комітету й представників Палати Державного Майна намічено дільниці в необлюстрованих маєтках; таких дільниць знайшлося тільки 73. Міністерство Державного Майна дозволило використати ці дільниці⁵⁾. Р. 1854 на Київщині вільних скарбових дільниць зовсім не було. Р. 1856 Комітет намітив 120 дільниць, що їх утворено по люстрації Шепелицького скарбового маєтку в Радомиському повіті.

На Київщині р. 1853 відведено для євреїв 105,41 дес: землі садибної, 1508 д. орної, 368 сіножати, а пасовиська не було, з них 19 дільниць було в Київському пов., а решта в Радомиському.

На Волині на початку діяння інструкції вільної землі було 19019 дес. 42 с. Але через той закон, що забороняв євреям проживати в 50-верстовій від кордону смузі, з цієї кількості можна було виділити дільниці тільки для 333 родин. Ці дільниці були в Луцькому, Рівенському та Ковельському повітах. Та євреї не захтіли брати цих дільниць, „отзываясь отдаленностью ихъ“, і прохали

¹⁾ Там-же, арк. 57

²⁾ Арк. 58, 85.

³⁾ Арк. 143.

⁴⁾ Арк. 268.

⁵⁾ Арк. 244, 267.

дати їм землі ближчі до того місця, де вони раніше проживали, а саме в Житомирському повіті. Тут не було великих ділянок, і тому Комітет порушив перед Міністерством Державн. Майна справу про дозвіл євреям опосідати землі, не призначені на поселення, „селитися по одиночкѣ и по стольку семействъ, на сколько гдѣ есть и послѣ полюстраціи окажется свободной зѣмли“¹⁾. Васильчиков і собі радив Волинському губернаторові не нехтувати 3-ім § інструкції, що дозволяв приділювати євреям землі з пустопорожніх і чиншових на вибір. Та до березня 1853 р. на Волині з 318 родин, що заявили бажання переселитися, переселено тільки 36 родин до цієї-ж губернії та 17 до Новоросії, а решті відмовлено на тій підставі, що вони прохали ділянок не з тих, які призначено.

Що-до Поділля, то тут вакантних земель у січні 1853 р. було 39989 дес. Тільки-ж ці землі не можна було віддати євреям на поселення, бо на них за спеціальним царським наказом та наказом Правуючого Сенату з 28 серпня р. 1847-го треба було оселити 2267 родин колишньої польської шляхти, що її наказано повернути на скарбових селян; для цих родин треба було 34005 дес., а решта 5783 дес. мали залишитися в запасі для нових родин польської шляхти. Подільський Комітет порушив клопотання, щоб виділити частину цих земель і оселити на них євреїв. Міністр Державного Майна дозволив виділити для цього 4000 дес. і утворити на них по 20 десятин ділянок²⁾. Залюднювано ці ділянки, проте, помалу, і 3 липня р. 1854-го Подільський губернатор повідомляв Васильчикова: „одинъ только купецъ Ганелись пожелалъ поселить на той землѣ 54 семейства вѣрителей его, но по собраннѣмъ объ этихъ семействахъ нужнѣмъ свѣдѣніямъ, согласно 27 и 28 § инструкции, оказалось возможнымъ разрѣшить только 43 семействамъ. А остальные евреи не изъявили желанія поселиться“³⁾.

Разом з тим, як розселялися євреї на скарбових землях, розвивалася колонізація на землях поміщицьких: Поміщицькі землі євреї мали опосідати на формальних контрактах і їх спочатку затверджувало Міністерство Внутрішніх Справ, а далі, починаючи з р. 1855-го, — губернатор. З пропозиції міністерства, розглядаючи контракти, місцева влада мала стежити за тим, щоб умови контрактів „отнюдь не клонились къ какому-либо стѣсненію или ограниченію личныхъ правъ евреевъ и чтобы во всякомъ случаѣ сіи послѣдніе въ теченіе контрактнаго срока могли безпрепятственно заниматься земледѣліемъ на нанятыхъ ими земляхъ“⁴⁾. У панських маєтках євреї поселялися звичайно невеличкими громадами, а іноді „колонія“ складалася навіть з однієї родини. Р. 1854 Васильчиков звернув увагу міністерства на те, що відколи наказ Сенату з 26 лютого 1853 р. заборонив євреям зазвичай проживати в селах і присілках, „замѣчено стремленіе

¹⁾ Арк. 353, 390.

²⁾ Арк. 221.

³⁾ Арк. 225.

⁴⁾ Е.Х.С. № 130, арк. 2.

къ одиночному поселенію — въ тѣхъ же помѣщичьихъ имѣніяхъ, въ которыхъ и прежде жили, какъ арендаторы разныхъ статей или въ коихъ занимались разными промыслами, дозволенными мѣщанамъ“. Васильчиков уважав таке становище за небажане і через те, що одиничні поселення уникають догляду, і через те, що він припускав, що дідиці зможуть покривати незаконні промисли євреїв та й взагалі побоювавсь „противодѣйствія видамъ правительства“. Своєю чергою він визнавав, що єврейські колонії на панських землях можна допускати тільки в складі не менше, як 10 родин. Та на таку пропозицію міністерство не пристало й порядок залишився той самий ¹⁾.

Третій тип єврейських хліборобських колоній, що їх передбачала інструкція, мали бути поселення на „землях єдиновѣрцевъ“. Та ми бачили, що єврейські капіталісти не відгукнулися на урядовий заклик — допомогти оселити євреїв на землі, й тому за весь цей період виникла тільки одна колонія „на землях єдиновѣрцевъ“. — це колонія Удодів у Черкаському повіті на землі Бродського.

Окреме місце між єврейськими колоніями кол. Півд.-Західнього краю належало так званій „Зразковій колонії“ Веприк, поблизу Фастова. Цю колонію утворено з ініціативи самого Васильчикова, що гадав використати зразкові колонії для пропаганди колонізаційної ідеї серед євреїв. „Если бы устроить“, писав він голові Київської Палати Державного Майна, „двѣ-три колоніи, въ которыхъ посредствомъ дѣятельнаго надзора за поселенцами, за ихъ хозяйствомъ, обратитъ ихъ къ чисто земледѣльческому труду и занятіямъ и отнять у нихъ всякую возможность не заниматься сельскимъ хозяйствомъ и тѣмъ, при особенной объ нихъ заботливости начальства упрочить ихъ благосостояніе, то можно бы побѣдить боязнъ земледѣльческихъ занятій въ душахъ евреевъ и возбудить охоту къ переходу въ земледѣльческое состояніе“ ²⁾. Здійснити ідею зразкової колонії Васильчиков вирішив, коли в відповідь на свого листа він одержав 2 т. крб. од банкіра Гальперина. Почалося листування з Шійком. Шійко запропонував для колонії вакантну землю на Пріорці, та Васильчиков рішуче відмовився від неї. „Я никогда не предполагалъ“, відповідав він Шійкові, „устроить колонію вблизи Кіева; я думаю, что близкое разстояніе къ Кіеву, городу промышленному, могло бы совершенно парализовать цѣль устройства образцовой колоніи пробужденіемъ въ еврейхъ врожденныхъ промышленныхъ наклонностей. Я желалъ образовать колонію не въ далекомъ разстояніи отъ Кіева, напр., въ Васильков. у., съ цѣлью облегчить надзоръ за поселенцами“ ³⁾. Нарешті, зупинилися на подуховних землях біля Веприку. Васильчиков клопотався не тільки про те, щоб краще влаштувати колонію:

¹⁾ Е.Х.С. № 86.

²⁾ Арх. Київ. Генер.-Губ. 1852, Пол. ч., № 97.

³⁾ Там-же.

він бажав дібрати колоністів, оселити „людей поведенія честнаго и безукоризненнаго“, що присвятили-б себе хліборобській праці „въ добронамѣреніи“. 28 грудня 1854 р. відбулося урочисте відкриття колонії на 15 господарств ¹⁾. Та надії Васильчикова на пропагандну ролю зразкової колонії не справдилися.

Одночасно з поселенням євреїв на землях кол. Південно-Західнього краю 50-ми роками проваджено еміграцію до Новоросії. За браком землі на Київщині, як зазначено раніше, навіть Київський губернатор мусів був навмисне умовляти євреїв, щоб вони переселялися до Новоросії. Та еміграція сюди все-таки не мала значних розмірів і кількість тих, що переселялися, що-року обмежувалася взагалі иноді декількома родинами. Треба відзначити, що з переселенцями до Новоросії не одного разу траплялися непорозуміння. Попереду ми вже були згадували про гурток євреїв, що його хотів переселити до Новоросії капіталіст Чернецький. На-весні р. 1856-го переселено 169 родин до колонії Великий Нагартів і 31 до колонії Групау, на Катеринославщині. Коли єврейські родини прибули до місця, з'ясувалося, що хати для них, через дорожнечу та брак робочих рук, не збудовано. Звичайно, вони повернулися додому. Та проти цього вже заперечував київський губернатор, що не хотів дозволити колоністам „проживать въ своихъ обществахъ и, так. обр., пользоваться льготами безъ занятія хлѣбопашествомъ“ ²⁾. 17 лютого р. 1856-го Міністерство Державного Майна повідомило Васильчикова, щоб він припинив переселення до Херсонщини та Катеринославщини, бо через близькість театру військових дій та за браком робочих рук не можна було влаштувати навіть тих, які вже мали дозвіл. Випустити з меж Південно-Західнього краю гадали тільки тих колоністів, що вже розпродали майно, налаштувалися зовсім відїздити й не могли більше залишатися на давніх місцях ³⁾.

Як зазначено попереду, колонізація євреїв на території кол. Південно-Західнього краю натрапляла на перешкоди; бракувало грошових коштів і вільних добрих земель. Разом з тим колонізацію гальмували й інші причини, що існували тепер, як і 30 та 40-х років. З цього погляду багато важили перешкоди що-до переходу євреїв на землю, які повставали з боку самих єврейських громад. 8 лютого 1855 р. київський губернатор писав: „еврейскія общества всячески противодѣйствуютъ намѣреніямъ своихъ единовѣрцевъ перейти въ земледѣльцы и изъявившихъ подобное желаніе преслѣдуютъ при всякомъ возможномъ случаѣ“ ⁴⁾. За привід до таких утисків звичайно виставлювано неплатіж податків і недоїмок, а так само невиконання

¹⁾ Подробиці див. У статті Вайнштейна, До історії повстання жид. хліборобських колоній у кол. царській Росії. Збір. праць Жид. Комісії, Істор.-арх. Комісії, кн. 1, стор. 105—115.

²⁾ Е.Х.С. № 156.

³⁾ № 1, ч. 2, арк. 396.

⁴⁾ Е.Х.С. № 110, арк. 3.

рекрутської та інших повинностей. Утиски полягали не тільки в тому, що громади навмисне затримували різні довідки про колоністів, а й у тому, що вони „подвергали ихъ разстройству имущества“. Через те 18 грудня 1853 р. Київське губ. правління розіслало урядовцям поліції й земським судам обіжника, нагадуючи, що коли євреї, які висловили бажання перейти в хлібороби, не переписуються тому, що про них не дано відомостей у термін, визначений в інструкції, і тільки через те вони муситимуть ставити рекрутів, то винуваті в таких утисках підлягатимуть відповідальності за всією суворістю закону¹⁾. В таких утисках, між иншим, помічено Звиногородську Думу й на її вчинки звернув увагу сам генерал-губернатор²⁾. Далі, колонізацію гальмувало, як і раніше, те, що євреї не виконували різних формальностей і, так-би мовити, не завжди серйозно ставилися до такої важливої справи, як перехід до хліборобського стану. Напр., колоністи, що оселялися на панських землях, звичайно відтягалися з формальним контрактом і на це доводилося звертати увагу київській владі. Нерідко по тому як гурток колоністів складав попередню умову з дідичем, окремі члени відмовлялися від свого наміру перейти на землю і справу доводилося розпочинати знову. Дехто, виконавши усі формальності, не з'являвся на ~~на~~ певне місце й тим затримувалося влаштування колонії. Треба відзначити, що певну роль в таких випадках відгравало й незнання законів. З'ясувалося навіть, що євреї, не досить знаючи російську мову, не зовсім розуміють і умови, викладені в інструкції 1852 р. Довелося перекладати інструкцію на єврейську мову, а це, треба зазначити між иншим, було того часу не така вже й легка справа³⁾. Не знаючи законів, колоністи часом ставали жертвою спритних підприємців з тих „повірених“, що звичайно влаштовували колоністів на поселення. На цьому ґрунті на Поділлі повстала з ініціативи шефа жандарів Бенкендорфа справа якогось Кінгмана. Присвоївши собі звання повіреного колоністів, Кінгман отримав од Палати Державного Майна квитки, де було залишено порожні місця для прізвища того, кому має бути відведено землю, і продавав ці квитки по 300—100 крб. У цьому шахрайстві взяли участь урядовці Палати. Окрім того, ті землі, що їх призначено євреям на поселення, їм не передавано, а вони давали прибуток учасникам підприємства⁴⁾. На ґрунті незнання законів повірений 60 родин колонії Мале Селище Міхель Литвак купив за дорученням колоністів і на їхні гроші (7.000 крб.)

¹⁾ Арк. 258—259.

²⁾ Див. Е.Х.С. № 22, № 113.

³⁾ Міністерство доручило перекласти інструкцію Виленському цензорві Тугенгольдові, потім переслано цей переклад до Києва, де його розглядав урядовець генерал-губернатора Федоров. Але його виправки були недостатні й переклад інструкції на остаточну редакцію передано до Азійського музею. Див. спр. 1, ч. 2, арк. 344—345.

⁴⁾ Е.Х.С. № 23.

землю, й купчу зробив на своє ім'я та ще зібрав з колоністів по 5 крб. на провадження справи ¹⁾.

До всього цього треба додати, що київська влада 50-тих років, безперечно спочуваючи справі влаштування євреїв на землі, все-ж іще не позбулася давнього погляду на всіх євреїв, як на людей, що шукають легкої праці, що мають нахил обходити закони, що коли вони переходять на землю, то тільки заради тих пільг, які даються хліборобам, що вони потребують догляду й догляду... Таке підозріливе ставлення до євреїв, звичайно, не було чинником, що сприяв розвиткові колонізації. Що саме життя в колоніях не могло сприяти цьому розвиткові, про це буде мова далі.

Унаслідок усього цього і 30-тими роками, коли старий уряд найбільше захоплювався колонізаційною політикою щодо євреїв, темп розвитку колонізації був повільний і з кожним роком затримувався усе більше.

Щоб подати наочно розміри єврейської колонізації в Південно-Зах. краю, ми далі друкуємо відомості, складені р. 1859-го, про колоністів ²⁾ (див. табл. на стор. 224).

Розміри єврейської колонізації в кол. Південно-Західньому краю, що про них можна мати уявлення з попередню наведених відомостей, не завдовольняли ані центральний уряд, ані кн. Васильчікова, тим більш, що цифри відомостей, як побачимо далі, далеко не відповідали справжній кількості колоністів, яка була значно менша. Коли євреїв-колоністів було порівнюючи не гурт, то стан колоній зовсім не відповідав завданням землевпорядної політики. Р. 1856 серпня 26 скасовано суворі закони про кантоністів і взагалі про рекрутчину для євреїв, — і це зменшило кількість охочих іти в колоністи. Усе це охолоджувало й центральну владу, і Васильчікова. Під кінець 50-тих років уже не видно в нього ані того оптимізму, з яким він приступив до справи, ані особливої енергії 18 березня 1858 р. Міністр Державного Майна Муравйов, зважаючи на неуспіх єврейської колонізації, порушив справу про те, щоб „пріостановить дальнѣйшее обращеніе евреевъ на казенныя земли западныхъ губерній“, зберігши за ними права переселятися до єврейських колоній, що вже були у Новоросії. Муравйов запитав з цього приводу думки Васильчікова, і той цілком погодився з міністровими намірами. „Я съ своей стороны, — писав він у відповідь на міністрове запитання, — признаю полезнымъ остановать водвореніе евреевъ на казенныхъ земляхъ ввѣреннаго мнѣ края“.

¹⁾ Е.Х.С. № 136.

²⁾ Треба зазначити, що точного обліку колоністів не було. Напр., у серпні р. 1858, Васильчиков доносив до Мініст. Внут. Справ, що в трьох губернях — „еврейскихъ земельческихъ поселеній 91 въ 13618 душахъ муж. п., и именно въ Киев. губ. 52 поселенія: на земляхъ казенныхъ 32, собственныхъ поселенцевъ 2 и частныхъ владѣльческихъ и еврейскихъ 18“ (Е.Х.С. № 61, арк. 79). Але в відомостях, що ми їх друкуємо, подано інші числа.

ВЪДОМОСТЬ

о еврейскихъ земледѣльческихъ колоніяхъ, образованныхъ на казенныхъ земляхъ [Киѣвской губерні].

Составлена 9 января 1859 г.

Названіе уѣздовъ и въ нихъ колоній	Число колоній	Число семействъ	Число душъ		Количество отвѣденной земли	
			Мужск.	Женск.	Десятинъ	Сажень
На казенныхъ земляхъ		•				
Въ Киѣвскомъ уѣздѣ . . .	—	—	—	—	—	—
В Рыкунской колоніи	1	82	247	224	613	—
Въ Васильковскомъ уѣздѣ	3	68	538	548	1145	140
изъ нихъ						
Въ Червонянской колоніи . . .	1	22	202	191	377	30
„ Образцовой „	1	15	120	143	246	75
„ Котлубицкой „	1	31	216	214	522	35
Въ Радомысльскомъ уѣздѣ	2	40	347	295	680	—
изъ нихъ						
Въ Рожевской колоніи	1	20	179	161	340	—
„ Ситняковской „	1	20	168	134	340	—
Въ Чигиринскомъ уѣздѣ	4	107	888	762	—	—
изъ нихъ						
Въ Цвѣтнянской колоніи	1	54	466	383	1940	—
„ Вышне-Верещацкой колоніи	1	23	200	174		
„ Сосновской „	1	20	138	129		
„ Форпостовской „	1	10	14	76		
Итого	10	247	2020	1829	4378	280

ВЪ ДОМОСТЬ

о еврейскихъ земледѣльческихъ колоніяхъ, образованныхъ на собственныхъ земляхъ.

Составлена 9 января 1859 г.

Название уѣздовъ и въ нихъ колоній	Число колоній	Число семействъ	Число душъ		Количество отвѣденной земли	
			Мужск.	Женск.	Десятинъ	Сажень
Въ Бердичевскомъ уѣздѣ	2	35	323	320	447	605
изъ нихъ:						
Въ Низгурской колоніи	1	13	120	121	117	1495
„ Королевской „	1	22	203	210	329	1510
Въ Тарашанскомъ уѣздѣ	—	—	—	—	—	—
Въ хуторѣ Щербовѣ	1	8	42	43	94	—
Итого	3	43	365	364	574	175
На помѣщичьихъ земляхъ	—	—	—	—	—	—
Въ Киевскомъ уѣздѣ	3	69	493	485	744	—
„ Маковицкой колоніи	1	33	169	166	312	—
„ Кагарлицкой „	1	30	272	266	360	—
„ Щучинской „	1	36	52	53	72	—
Въ Васильковскомъ уѣздѣ	—	—	—	—	—	—
Въ колоніи Розалювкѣ	1	3	35	27	47	—
Въ Каневскомъ уѣздѣ	3	94	974	955	624	1557
изъ нихъ:						
Въ Козинской колоніи	1	5	82	76	26	1557
„ Степанской „	1	88	887	869	585	—
„ Пшеничничской	1	1	5	10	13	—

Название уѣздовъ и въ нихъ колоній	Число колоній	Число семействъ	Число душъ		Количество отвѣденной земли	
			Мужск.	Женск.	Десятинъ	Сажень
Въ Сквирскомъ уѣздѣ	9	25	132	116	335	—
изъ нихъ						
Въ Романовской колоніи . . .	1	15	88	83	168	—
„ Лучинской „ . . .	1	1	6	5	12	—
„ Скочинской „ . . .	1	1	6	5	14	—
„ Верховской „ . . .	1	1	2	2	13	—
„ Мойсѣевской „ . . .	1	2	5	4	26	—
„ Андрущевской „ . . .	1	2	7	10	26	—
„ Макаровской „ . . .	1	1	2	1	13	—
„ Роухской „ . . .	1	1	4	4	13	—
„ Тарчинской „ . . .	1	1	12	12	50	—
Въ Таращанскомъ уѣздѣ	—	—	—	—	—	—
Въ хуторѣ на землѣ купца Сидора Яцука	1	4	27	19	50	—
Въ Бердичевскомъ уѣздѣ	5	112	788	792	2197	—
изъ нихъ:						
Въ колоніи Ковальщинѣ . . .	1	18	146	144	245	—
„ „ Лопатинѣ	1	1	11	10	25	—
„ „ Новинѣ	1	20	170	171	655	—
„ „ Романовкѣ	1	68	406	446	1215	—
„ „ Большихъ Низгурцахъ	1	5	25	21	57	—
Въ Черкасскомъ уѣздѣ	—	—	—	—	—	—
Въ колоніи Березнякахъ . . .	1	1	5	3	12	—
Итого	23	308	2423	2397	4009	1557
На земляхъ единовѣрцевъ	—	—	—	—	—	—
Въ Черкасскомъ уѣздѣ	—	—	—	—	—	—
Въ Удудовской колоніи	1	15	105	98	97	—

ВЪ ДОМОСТЬ

о еврейскихъ земледѣльческихъ колоніяхъ, образованныхъ на земляхъ казенныхъ (Волинской губерніи).

Составлена 16 іюня 1859 г.

Название уѣздовъ и въ нихъ колоній	Число колоній	Число семействъ	Число душъ		Количество отвѣденной земли	
			Мужск.	Женск.	Десятин	Сажень
Житомирскаго уѣзда	4	38	243	200	576	—
изъ нихъ:						
При с. Вильскѣ	1	25	160	133	381	—
„ „ Вересахъ	1	3	15	14	41	—
„ „ Филинцахъ	1	9	63	45	140	—
„ „ Барановкѣ	1	1	5	8	14	—
Въ Новоградволинскомъ уѣздѣ	2	10	89	86	127	—
изъ нихъ:						
Въ Любарскомъ имѣніи	1	8	65	62	95	—
Деревнѣ Паволочкѣ	1	2	24	24	31	—
Ровенскаго уѣзда	2	9	54	50	925	—
изъ нихъ:						
Въ деревнѣ Глинкахъ	1	5	30	26	265	—
„ „ Стральскомъ имѣніи	1	4	24	24	660	—
Дубенскаго уѣзда	—	—	—	—	—	—
Въ деревнѣ Озерянахъ	1	40	245	209	580	—
Луцкаго уѣзда	9	90	469	447	1298	—
изъ нихъ:						
Въ деревнѣ Текловкѣ	1	7	30	32	94	—
„ „ Руденкѣ	1	7	43	32	94	—
„ „ колоніи Олизаркѣ	1	32	169	163	408	—
„ „ Желудкѣ	1	19	110	107	286	—

Название уѣздовъ и въ нихъ колоній	Число колоній	Число семействъ	Число душъ		Количество отвѣденной земли	
			Мужск.	Женск.	Десятинъ	Сажень
При деревнѣ Кошмакахъ	1	1	2	3	13	—
„ „ Островцахъ	1	1	4	3	13	—
„ колоніи Руднѣ	1	8	33	31	130	—
„ „ Телцахъ	1	6	32	31	117	—
„ „ Малой Медвѣдкѣ	1	9	46	39	142	—
Ковельскаго уѣзда	—	—	—	—	—	—
При селеніи Нуйнѣ	1	18	114	88	348	—
Итого	19	205	1210	1090	3855	—
На собственныхъ земляхъ	—	—	—	—	—	—
Житомирскаго уѣзда	2	2	9	3	45	—
изъ нихъ:						
Въ деревнѣ Сюманахъ	1	1	4	1	30	—
„ „ Каменкѣ	1	1	5	2	15	—
Новоградволинскаго уѣзда	—	—	—	—	—	—
При мѣстечкѣ Любарѣ	1	2	11	13	94	—
Овручскаго уѣзда	2	2	8	10	40	—
изъ нихъ:						
Въ хуторѣ Славовѣ	1	1	3	5	20	—
При деревнѣ Купыщахъ	1	1	5	5	20	—
Ровенскаго уѣзда	4	141	576	538	3770	2009
изъ нихъ:						
въ колоніи Антоновкѣ	1	30	210	214	283	—
„ „ Мочулкахъ	1	28	117	107	798	209

Названіе уѣздовъ и въ нихъ колоній	Число колоній	Число семействъ	Число душъ		Количество отвѣденной земли	
			Мужск.	Женск.	Десятинъ	Сажень
Въ колоніи Селищахъ	1	35	неизвѣстно		987	1800
„ „ Осовой	1	48	249	217	1702	—
Луцкаго уѣзда	3	79	463	495	873	23
Въ колоніи Софievкѣ	1	34	313	334	612	1463
„ „ Игнатовкѣ	1	24	137	146	263	960
„ „ Ценцевичахъ	1	1	13	15	неизвѣстно	
Итого	12	226	1067	1059	4825	2032
На помѣщичьихъ земляхъ	—	—	—	—	—	—
Въ Житомирскомъ уѣздѣ	3	23	40	89	279	—
изъ нихъ:						
Въ Слободѣ Медвѣдихъ	1	15	16	47	180	—
При с. Никоновкѣ	1	1	3	6	15	—
Въ м. Райгородкѣ	1	7	21	36	84	—
Въ Овручскомъ уѣздѣ	3	8	40	37	132	—
изъ нихъ:						
При Рокитинской колоніи	1	5	19	18	83	—
Въ Старыхъ Веледникахъ	1	2	18	16	24	—
При с. Купчѣ	1	1	3	3	25	—
Въ Новоградволинскомъ уѣздѣ	—	—	—	—	—	—
При с. Воробіевкѣ	1	1	4	5	13	—

ВѢДОМОСТЬ

о еврейскихъ земледѣльческихъ колоніяхъ, на казенныхъ земляхъ Подольской губерніи.

Составлена 2 октября 1858 г.

Название уѣздовъ и въ нихъ колоній	Число колоній	Число семействъ	Число душъ		Количество отвѣденной земли	
			Мужск.	Женск.	Десятинъ	Сажень
На казенныхъ земляхъ	—	—	—	—	—	—
Въ Балтскомъ уѣздѣ . .	10	948	5634	3964	18671	322
Изъ нихъ въ колоніяхъ:						
Покутинъ	1	60	407	297	1107	13
Богачевкѣ	1	90	637	445	172	85
Кулачевкѣ	1	68	502	282	1235	8
Тельбиновой	1	150	911	688	2700	—
Маншуровой	1	100	491	382	2181	4
Чабановой	1	50	340	237	916	72
Голочѣ	1	150	865	577	2760	—
Гершановкѣ	1	100	568	439	2064	50
Воляркѣ	1	55	294	210	1188	90
Абазовкѣ	1	125	599	407	2800	—
Въ Ольгопольскомъ уѣздѣ	—	—	—	—	—	—
Въ колоніи Кузминкахъ . . .	1	50	356	255	1019	42
Итого	11	998	5990	4218	19690	364
На собственныхъ земляхъ	—	—	—	—	—	—
Въ Летичевскомъ уѣздѣ . .	3	74	350	320	994	678
изъ нихъ:						
Въ колоніи Старозакревскомъ Майданѣ	1	52	257	227	608	1289
При селеніи Кальной Деражнѣ на урочищѣ Паслена . . .	1	1	12	7	61	1762
Въ колоніи Бзовой	1	21	81	86	272	27

Назва уяздовъ и въ нихъ колоній	Число колоній	Число семействъ	Число душъ		Количество отвѣденной земли	
			Мужск.	Женск.	Десятинъ	Сажень
Въ Проскуровскомъ уяздѣ	—	—	—	—	—	—
При городѣ Проскуровѣ на урочищѣ Дубовый Ставъ .	1	1	6	6	16	—
Въ Летичевскомъ уяздѣ .	—	—	—	—	—	—
изъ нихъ:						
въ колоніи Кильяновкѣ	1	11	71	71	184	912
при селеніи Терешполѣ	1	1	5	2	16	1430
Итого	6	87	482	399	1139	620
На помѣщицкихъ земляхъ:						
Въ Ушицкомъ уяздѣ	—	—	—	—	—	—
при с. Кайлюѣ	1	23	77	65	400 ¹⁾	—

Усе-ж Васильчиков уважав за потрібне зберегти „водвореніє євреєвъ на земляхъ собственныхъ, частновладѣльческихъ и на земляхъ, приобрѣтенныхъ подѣ образованіє єврейскихъ колоній ихъ единовѣрцами“, а так само поселенія в Новоросіі²⁾.

У лютому наступного 1859 року Васильчиков зробив ще один крок у бік од своїх попередніх поглядів: у „всеподданнійшей запискѣ“, що він подав Олександрові ІІ-му, він уже вважав, що „въ виду неуспѣшности євреєвъ въ земледѣліи и большой склонности къ занятіямъ торговлею, фабричною, ремеслами, несравненно болѣе полезнымъ содѣйствовать ихъ совершенствованію на семъ пути“. Васильчиков гадав, що ремісничє вихованія більше відповідає здібностям єврейського народу, кращу в нього матиме оцінку й дасть більше користи суспільству. Тому Васильчиков уважав за потрібне відкрити для євреїв у кожній губерні Південно-Західнього краю по одній ремісничо-технічній школі, повернувши на них те десятивідсоткове відрахування з сум коробкової оплати, що йшло на землепорядкування³⁾.

¹⁾ Відомості про колонії див. Е.Х.С. ч. 236. ²⁾ № 211, арк. 1—3.

³⁾ Наведено у Нікітіна, Єврейскія поселенія Сѣверо и Юго-Запад. губерній, стор. 144. У Київському Архіві ми не знайшли „всеподданнійшей записки“ Васильчикова; гадаємо, що тут не треба розуміти спеціальної записки про єврейську справу, а звичайний „всеподданнійший отчетъ“, що в ньому Васильчиков уважав за потрібне висловити свій погляд на „єврейскій вопросъ“, що його цікавив.

22 жовтня р. 1859-го затверджено постанову Єврейського Комітету — припинити поселення євреїв на скарбових землях, а 29 червня р. 1861-го закрито й губерніяльні комітети для переселення євреїв на землю. Почалася повільна ліквідація землевпорядної політики й єврейських колоній... 12 лютого 1865 р. видано закон про вільний вихід з хліборобів. 30 травня 1866 р. скасовано окремі постанови що-до переписування євреїв у хлібороби. Р. 1867 євреї-хлібороби з відома Міністерства Державного Майна перейшли до Міністерства Внутрішніх Справ і т. ч. злилися з селянами взагалі.

Досі ми стежили, як поволі розвивалася землевпорядна політика що-до євреїв Південно-Західнього краю, то тим, як зростали єврейські колонії на Київщині, Волині й Поділля. Тепер погляньмо, що являли собою ці колонії своїм унутрішнім становищем.

Архівні матеріали дають для цього достатній матеріал у звіттеннях урядовців, що ревізували єврейські колонії, в проектах, що вироблялися в центрі й на місцях на те, щоб піднести добробут колонії, а так само в різних „дѣлахъ“, що повставали з приводу колоній. Взагалі всі ці документи змальовують безрадїсну картину життя колоній і, безперечно, свідчать про те, що цілком землевпорядним планам старого уряду не пощастило...

Перші єврейські колоністи на території Південно-Західнього краю, як зазначено вгорі, з'явилися рр. 1835—1836-го. Становище цих піонерів єврейського хліборобства було дуже гірке і через те, що справа була нова, й тому, що їхні права були не з'ясовані. Річ у тому, що за законом 1835 р. євреї здобували дозвіл оселюватися на землі допіру після того, як про них зібрано відомості, а формально переписувалися в хлібороби й виключалися в Фінансовій Палаті з міщанського оподаткування, себ-то здобували законне право на різні пільги, тільки після того, як посвідчать про те, що вони справді „водворились“ на землі, отже фактично почали хліборобити. Формальне переписування перших колоністів загаялося на два й на три роки, бо відомостей про „водвореніє“ їх або зовсім не було, або були відомості суперечливі, що вимагали перевірки. Через за-тримку з переписуванням почалися гострі конфлікти колоністів з кагалами, що вони з них повиходили. Кагали мали їх за своїх членів, обкладали їх податками й вимагали, щоб вони виконували рекрутську повинність. Хлібороби нічого цього не хотіли виконувати, покликаючись на дані їм пільги. Кагальні представники робили наскоки на колонії й силоміць забирали рекрутів; колоністи чинили опір, і діло доходило до завзятих бійок.

Не завдовольняючись цим, кагальні писали на колоністів доноси, обвинувачуючи, звичайно, їх у тому, що вони записалися до хліборобів тільки на те, щоб уникнути рекрутської повинності, що фактично вони не хлібороблять і навіть проживають на давніх своїх

місцях. Свого часу ці кагальні утиски примусили Ісаака Бера Левінзона втрутитися в справу й з приводу колоній Софіївки й Ігнатівки клопотатися перед Бібіковим, щоб для захисту колоністів од кагалів було призначено окремого урядовця¹⁾,

Колоністи, звичайно, писали заперечення, скаржилися на утиски від кагальних; губерніяльна влада призначала розслідування, — кінець-кінцем час минав, а життя не налагоджувалося; колоністи нарікали, що вони „испытываютъ помѣшательство“ в своїх працях і дійшли до руйнації. Таке непевне й тяжке становище примусило багатьох кинути землі й повернутися до давніх громад. Жадної допомоги, а ні поради від влади перші колоністи не мали, бо й сама влада, мало обізнана з новою справою, ще не знала, як їй поставитися до колоній і навіть не всі колонії знала. Через те, напр., і управління в колоніях було різне: Волинське Губ. Правління наказало кожній колонії вибрати собі окремих кагальних з такими правами, як вони їх мали в містах і містечках; а на Київщині колоністи не мали свого управління й на загальній підставі підлягали сільській поліції²⁾.

Згодом, надто в 50-их рр., коли єврейських колоній у Південно-Західньому краю побільшало й місцева влада почала ставитися до колоністів уважливіше, — в організацію колоній внесено більше ясности. Почали розрізняти й з погляду правного становища, й з боку матеріяльного стану ті колонії, що були на панських землях, і ті, що на землях казенних.

Скажемо про становище тих і тих окремо.

На панських землях євреї-колоністи осідали за контрактами, що склалися на термін 12 і 25 років. Міністерство вимагало від губерніяльної влади, щоб у цих контрактах не дозволювано жадних утисків для євреїв. Але в тих контрактах, що збереглися, охороняються інтереси більше дідичів, ніж євреїв. Як зразок таких контрактів, зазначимо контракт гуртка євреїв з 30-ох чоловіка з дідичем Трощинським³⁾. Євреї заорендували в Трощинського біля м. Кагарлика в урочищі Кагальному дільницю землі в 372 дес. на 25 років (з 1-го червня 1853 р. до 1 червня 1873 р.). На кожну родину припадало по 12 дес. орної землі та по 2 дес. сіножати; окрім того на всю громаду додавалося по 12 дес. під громадську оранку. 1 липня та 1 січня колоністи мали платити за півроку вперед по 1 крб. 50 коп. з десятини і цей платіж не мав бути „ни подъ какимъ видомъ уменьшаемъ или возвышаемъ“. Справна виплата чиншу забезпечувалася круговою запорукою, та, окрім того, громада внесла власникові заставу по 10 крб. з родини; з цього капіталу відсотки йшли на допомогу вбогим. Громада з відому власника обирала

¹⁾ Арх. К. ген.-губ. 1836, Пол. ч., № 95, арх. 335 (Левінзонів лист до Бібікова).

²⁾ Арх. Генер.-Губерн., 1836, Господ. ч., № 95. ³⁾ № 47.

з-поміж себе двох старшин, що завідували розкладом і стяганням орендної плати, а так само мали стежити „за своєчаснимъ по-сѣвомъ и сборомъ хлѣба и за правильнымъ производствомъ хозяйства, правильною постройкою домовъ, за безопасностью отъ огня и за чистымъ содержаниемъ какъ построекъ, такъ и улицъ и дворовъ, а также исполнять всѣ требованія правительства; равно, въ случаѣ убыли какого хозяйства, замѣщать другимъ и не иначе, какъ съ предварительнаго согласія владѣльца и разрѣшенія начальства“. Громада хлѣборобів „всѣ напитки и горячія вина“ мала купувати з панських шинків Троциньського по тій ціні, по якій їх купують селяни не більше, як $\frac{3}{4}$ відра за один раз. Привозити з інших місцевостей усяке питво заборонялося; заборонялося так само відкривати шинки й торгувати вином удома. Сьомий параграф контракту звучав так: „Обязываются еврей земледѣльцы вести себя добропорядочно съ должнымъ благонаравіемъ, спокойствіемъ и не допускать себя до пристанодержательства и укрьательства безпаспортныхъ и бѣглыхъ и вообще людей проходныхъ и подозрительныхъ“. Усі будівлі вимагали „возводити по планамъ, даннымъ экономіей, и по линиямъ, разбитымъ экономическимъ землемѣромъ, съ кирпичными трубами“; будувати млини, заводи й фабрики без відому та згоди власника забороняли. За півроку до кінця 25-річного терміну контракту треба було запросити з сусіднього маєтку 6 чоловіка „добросовѣстно-честнаго поведенія“ людей і при поліції під присягою оцінювати всі будівлі, а коли припинялося контракт, дідич мав право за половинну вартість придбати їх у власність. Отак більше-менше було складено інші контракти, що збереглися в архіві. Як видно, колоністи, оселяючись на панських землях, потрапляли в велику залежність од дідичів, а деякі контракти, правда, ті, що їх влада не затвердила, доводили цю залежність мало не до того, що прирівнювали євреїв до кріпаків¹⁾. Цікаво відзначити, що місцева влада визнавала таку залежність колоністів од дідичів за корисну, мала нахил підтримувати її й, коли р. 1854-го обмірковувалося проєкта запровадити управління колоніями на землях дідичів, то малося зберегти „ближайшее наблюдение“ дідичів²⁾ „Я бы полагалъ, — писав р. 1856-го 21 липня київський губернатор Гессе, —

¹⁾ Див. Е. Х. С. № 46, арк. 2—3. § 8. „Земледѣльцы, занимающіеся пчеловодствомъ, будутъ давать помѣщику десятину, а въ худые годы помѣщикъ, по уваженіи своемъ, будетъ отъ сего освобождать“. § 10. „Всѣ дѣла, возникшія между евреями земледѣльцами и владѣльческими крестьянами (кромя уголовныхъ), когда стоимость не превышаетъ 60 р., подвергаются окончательному рѣшенію помѣщика“.

§ 11. „Каждое еврейское семейство, имѣющее жилой домъ, должно нажаты пять копѣй пшеницы на помѣщичьемъ лану или вмѣсто того доплатить одинъ рубль сер. на наемъ пяти работниковъ“. § 12 „Какъ въ хозяйствѣ хлѣбопашенномъ содержаніе козъ дѣлаетъ вредъ, то поселяне этихъ животныхъ держать не должны“. Губернатор ухвалив цей проєкт контракту, але генерал-губернатор не згодився й написав: „предоставленіе такой власти можетъ вести въ послѣдствіяхъ къ жалобамъ и иного рода“...

²⁾ № 61, арк. 19.

чтобы при отдачѣ помѣщиками земель подѣ еврейское поселеніе, требовать отъ самыхъ помѣщиковъ, чтобы они наблюдали сверхъ мѣстнаго начальства за водвореніемъ и занятіями евреями хлѣбопашествомъ, каковое обязательство должно быть помѣщено, какъ въ прое́ктѣ условія, такъ и въ формальномъ контрактѣ¹⁾. Київська влада вважала, що взагалі єврейські поселення там, де дідичі „распоряжаются“, перебувають у непоганому становищі („постройки возводятся довольно правильно, поселенцы имѣютъ довольно хлѣба“), і навіть сподівалася, що згодом вони матимуть найкращий вигляд²⁾. Але з низки документів можна бачити, що й у цих поселеннях не все було гаразд. Напр., колоністи с. Маковища скаржилися, що дідич Рильський спочатку не розмежував їх, а потім приділив їм замість доброї землі непридатної й відмовився скласти формального договору. А дідич скаржився, що євреї-хлібороби не платять йому чиншу, роблять шкоду в пашні й навіть наполягають і б'ють його селян. Рильський прохав губернатора стягнути з колоністів чинш і він половину його пожертвував „въ пользу богоугоднаго заведенія“. Справа колоністів із дідичем тяглася сім років, і селяни тут були по стороні дідича³⁾. Другий випадок був такий, що дідич с. Медведівки, склавши з колоністами умову, не захтів виділити їм землю, і, взявши з 12 родин по 45 крб. на те, щоб побудувати їм хати, хат не збудував⁴⁾. Щоб схарактеризувати становище колоністів на землях дідичів, подамо цікавий факт із історії єврейської колонії Романівки, що утворилася біля Бердичева на землі кн. Мих. Радзивіла. Власник маєтку чи його управитель, щоб підтримувати лад у колонії, „принуждены были усилить экономическую прислугу опытнымъ управителемъ, къ чему употребили отставнаго чиновника 12 класса Пашковскаго и отставныхъ же 10 человекъ нижнихъ военныхъ чиновъ съ добавленіемъ симъ послѣднимъ сверхъ жалованья обмундированія“. Обов'язки цієї військової команди полягали в тому, щоб „смотрѣть за цѣлостью нововыстроенныхъ домовъ въ Романовкѣ, чистотой, предупреждать отъ огня и не допускать передерживаться бродягамъ и другимъ подобнымъ лицамъ, а равно наставлять у земледѣльцевъ за исправнымъ платежемъ уговореннаго по контракту оброка за дома и землю“. А ще, напевно на те, щоб більше настрашити, Пашковський завів „колоду“, й у неї одного разу й засадив Іхеля та Нухима Гешіктерів за крадіж і за образу управителя. Свого часу ця справа привернула до себе увагу Бібікова й спеціально поставлена була на розслідування, де стверджено факти⁵⁾.

Як зазначено попереду, хліборобські колонії на землях дідичів не дуже цікавили київську владу: за об'єкт її переважної уваги були

¹⁾ № 110, арк. 33. ²⁾ Там-таки. ³⁾ № 8, арк. 75, 79, 204.

⁴⁾ № 130, 80. ⁵⁾ Арх. Київ. Генер.-Губерн. 1842, Пол. част. ч. 63.

колонії на землях скарбових. Що правда, увага ця, відповідно до характеру того часу, виявлялася мало не виключно в різних „проектах“, „вѣдомостяхъ“, „отчетахъ“, а колоністам давала мало чого-небудь реального.

Єврейські колонії на скарбових землях підлягали Головному Управлінню Міністерства Державного Майна; на місцях ними завідувала Палата Державного Майна, й безпосередньо за ними наглядали підвладні Палаті „окружные начальники“. Але управління всередині самих колоній організовано неоднаково. За інструкцією 1852 р. в цих колоніях мали бути „отдѣльныя сельскія общества“ на зразок селянських. На практиці цього не додержувалися. Деякі колонії були підпорядковані сільським управам найближчих селянських громад, іншими управляли старшини, а в декотрих не було жадного управління. На початку 1854 р. повсталася справа про запровадження в колоніях однакового управління. На Київщині у Цвітнянській колонії, де жило 110 родин, запроваджено одно управління; інші колонії були підпорядковані найближчим сільським громадам, до того-ж у деяких колоніях були обрані старшини, що наглядали за колоністами, коли вони цього хотіли, але без юридичних прав старшин. А втім, Київська Палата Державного Майна вважала намір підпорядковувати єврейські колонії селянським сільським управам „неудобоисполнимымъ“ і для цих управ за обтяжливий; тому Палата проєтувала сполучати декілька колоній, коли вони одна від одної були не далі, як за 30 верстов, а надалі радили призначати на поселення євреїв ділянки в одному місці не менше, як для 100 родин, або розташовувати невеличкі колонії недалечко одну від одної, щоб без труднощів їх можна було сполучати в одну громаду на 100 дворів. Але Київський губ. Кривцов уважав узагалі окреме управління за обтяжливий податок для колоній і гадав, що доцільніше підпорядкувати колонії селянським сільським управам, а цим управам пропонував, „строжайше внушить“, „чтобы они не рѣшались при разбирательствѣ жалобъ и другихъ претензій евреевъ отступать отъ установленныхъ закономъ правилъ“ ¹⁾.

Що-до Поділля, то тут повстав проєкт, щоб, запровадивши звичайне управління державних селян, призначити до єврейських колоній окремих доглядачів, які-б „неуклонно и исключительно управляли еврейскими колоніями“; „въ противномъ же случаѣ, — казано в проєкті, — цѣль правительства сдѣлать этотъ классъ людей полезными будетъ встрѣчать всегда препоны въ хитрости и уклончивости евреевъ отъ всякаго постоянного занятія, неразлучнаго въ сельскомъ хозяйствѣ“ ²⁾. Сам Васильчиков визнавав узагалі за потрібне встановити сталий порядок у завідуванні колоніями ³⁾, аналогічно до

¹⁾ № 61, арк. 16—18.

²⁾ Там-таки, арк. 31.

³⁾ Проєкт самого Васильчикова наведено в Нікітіна стор. 149—153.

управління державних селян і надавав особливо великого значіння встановленню посади доглядача. Посада доглядача мала полягати „въ непрерывномъ наблюдєніи за поведеніємъ колонистовъ“, за тим, щоб „они не отлучались изъ колоній безъ надобности, своевременно обсьменяли поля, собирали хлѣбъ и другіе продукты, а также въ частыхъ объѣздахъ входящихъ въ составъ общества колоній“¹⁾. Отже, проектувалося взяти євреїв-колоністів під таку сувору й дрібну опіку, що вона могла тільки відштовхнути від хліборобства. Але проекти ці не здійснилися й управління колоній залишилося в попередньому, не цілком визначеному становищі.

Між иншим, як засіб до того, щоб підтримувати в колоніях порядок, проектувалося завести в колоніях посади рабинів²⁾. Ініціатива цього вийшла з Подільської губернії. Р. 1857-го подільські євреї-колоністи прохали призначити їм рабина, бо без рабина незручно „при встрѣчаемой къ тому необходимости, какъ въ семейныхъ несогласіяхъ, такъ и для разрѣшенія недоумѣній по исполненію обрядовъ вѣры“. Опікунський Комітет для чужоземних поселенців Південного краю, що його думки запитало Міністерство, висловився так, що рабини й меламеди виявляють найбільше перешкод кращим намірам уряду що-до євреїв. Комітет гадав, що в усякому разі старих рабинів треба замінити на нових із осіб, що закінчили Виленську чи Житомирську рабинську школу, і пропонував притягти їх до хліборобства, наділивши землею.

Київська влада поставилася цілком прихильно до таких проектів. Васильчиков у великій доповідній записці, що він її подав до Міністерства 22 квітня р. 1858-го, визнав за бажане збудувати в тих колоніях, що мали не менше, як 30 хат, школу, а в тих, що мали 80 хат, синагогу. Призначення рабинів, — обов'язково з осіб, що закінчили рабинські школи, або вищу чи середню школу, надавалося Палаті Державного Майна. Ці проекти, як і инші, залишилися, очевидно, тільки на папері.

Яке було становище хліборобства й взагалі економічне становище по єврейських колоніях Київщини, Волині та Поділля?

Частину єврейських поселень розташовано на землях, непридатних до обробки. Такі, напр., були землі Радомиського повіту; їх кепська якість була навіть свого часу за об'єкт спеціального обслідування. „Земли въ Радомысльскомъ у., отведенныя для поселенія євреевъ-земледѣльцевъ въ Варвическомъ и Обуховецкомъ казенныхъ имѣніяхъ, и предположенныя къ отводу въ Шепеличскомъ, есть качества песчаного; такого рода земли для людей, которымъ слѣдуетъ обзаводиться первоначальнымъ хозяйствомъ, требуютъ большихъ издержекъ и накладовъ и много лѣтъ времени, чтобы привести ихъ въ удобреніе и извлечь затѣмъ какую-либо пользу; слѣдовательно,

¹⁾ Там-таки, арк. 83—86.

²⁾ № 172, арк. 1.

и удивляться нельзя, что евреи отъ принятия этихъ земель уклоняются, ибо не чувствуютъ себя въ состояннн привести ихъ въ такое улучшение, чтобы могли на оныхъ сохранить хозяйства и прокормить изъ нихъ свои семейства“¹⁾. Так писав про землі єврейських колоністів радомиський маршалок. Сам Васильчиков теж зазначав, що колоністи скаржилися на кепську якість своїх земель; прохали замінити їх на інші²⁾. Кепської якості були й деякі землі єврейських колоній на Волині; та Губерніяльний Комітет пропонував євреям продати ці землі „по случаю неплодородія“ й узяти інші³⁾.

Окрім того, що в чималій частині колоній була непридатна земля, по всіх колоніях давалася в знаки недостача коштів, що з ними розпочато поселення. Для більшости, звичайно, не вистачало грошей ні на будування хат, ні на придбання робочої худоби й хліборобського знаряддя. Багато з них мусіли довго жити в землянках, тулитися декільком родинам в одній хаті, або завдовольнятися хатами без дахів, без огорожі й без надвірних будівель. Сама хліборобська праця була для колоністів такою фізично важкою, що вивести її мали силу далеко не всі. Біологічні закони, звичайно, робили своє діло, і життя протягом сторіччів у місті не сприяло розвиткові могутности єврейських м'язів... Васильчиков справедливо одну з причин неуспіху колоній убачав у тому, що, як він висловився, „генерація єврейскія измельчала“... Наслідком цього хліборобство в єврейських колоніях аж надто не процвітало.

* Поміж численних документів, що стосуються до єврейських колоній, є документи, які свідчать про завдовільне становище хліборобства в деяких місцях.

Р. 1853-го Кривцов писав: „вообще евреи переходятъ въ сельское состояніе охотно и занимаются хлѣбопашествомъ на какихъ бы то ни было земляхъ изрядно“⁴⁾. Більш-менш завдовольає, принаймні перших років, оброблювано землю в так зв. „зразковій колонії“⁵⁾. Та взагалі у звідомленнях про колонії констатується тільки сумне становище хліборобства. Р. 1852 урядовець Піленко оглядав єврейські колонії Черкаського й Чигиринського повіту, й ось що він писав: „колоніи Цвѣтнянская, Форпостъ, Сосновка и Вышеверещакская, образованныя съ 1848 по 1851 г. — въ хозяйственномъ устройствѣ (колоніи) представляютъ видъ болѣе разстроенаго имѣнія, чѣмъ земледѣльцевъ, пользующихся безвозмездно казенной землей и другими правами, дарованными правительствомъ. Совершенно устроєнныхъ домовъ съ хозяйственными строєніями весьма мало, немногіе дома имѣють ограду или окопы; огороды въ самомъ жалкомъ состояннн, хлѣба у всѣхъ вообще земледѣльцевъ мало, у нѣкоторыхъ семействъ совершенно нѣтъ; земледѣльческія орудія заведены немногими, ра-

¹⁾ № 1, ч. 2, арк. 404.

²⁾ Там-таки, арк. 402.

³⁾ № 44, арк. 30.

⁴⁾ Арк. Київ. Ген.-Губ. 1852, Пол. ч., № 97, стор. 132.

⁵⁾ Там-же.

бочій рогатий скоть імѣють сѣмейства — въ Цвѣтнянской волости Розенблита 4 пары, Цытоловскаго 1 пару, Форпостъ — Плютинскаго 3 пары, Княжицкаго 2 пары, Вышеверещацкой — Эльборга 1 пару. Остальныя сѣмейства говорятъ, что работаютъ коровами или сознаются сами, что для обработки полей нанимають крестьянъ и военныхъ поселянъ; лошади имѣють многіе изъ земледѣльцевъ въ колоніи Вышеверещацкой; сѣмейства Рѣзника и Буровецкаго занимаються перепродажей лошадей; овцы же имѣють въ этой колоніи сѣмейство Маркова 24 и другой Гупфельдъ 35 штукъ¹⁾. Далі Піленко констатував, що єврейські землі обробляли селяни, що 80 десятин засіяли херсонські дідичі, що взагалі „многіе въ колоніи Цвѣтнянской отдають поля свои помѣщикамъ Херсонской губ., получая отъ нихъ оброкъ, назначенный казною по 1 р. 35 коп. съ десятины“. „Нѣкоторые изъ поселянъ Цвѣтнянской колоніи“, пише далі Пціленко, „дошли до такой степени бѣдности, что существованіе свое поддерживаютъ получаемою ими милостынею отъ Херсонскихъ помѣщиковъ“. Ще гірше становище було в Удовівці, на землях Бродського. „Многіе живутъ въ оставшихся тамъ разоренныхъ и тѣсныхъ для помѣщанъ большихъ сѣмействъ земледѣльцевъ крестьянскихъ избахъ, хлѣба весьма мало, огороды бѣдны, земледѣльческихъ орудій почти нѣтъ, рабочаго рогатаго скота вовсе нѣтъ“. З'ясувалося, що Бродський не відмежував діляниць колоністам, „а выдаєть по заведенной книгѣ билеты на то количество земли, какое пожелаетъ взять сѣмейство съ уплатою за десятину 2 руб.“, що, він втручаєтьсѣ в справи колоністів; через це виникають сварки, і нарешті — „никто изъ поселенцевъ подъ озимыя поля не взялъ ни одной десятины“.

Огляд колонії Ігнатівки, на Волині, що провадив 1853 р. урядовець Тюменев, з'ясував такий стан колонії: „у 5 по одному ралу, у 4 по 1 боронѣ, у 2 по 1 косѣ, у 2 по одной граблѣ, у 6 по 1 лошади, у 6 по 2 и 3 лошади, у 2 по 2 вола и коровъ отъ одной до 4. Въ 1853 г. собрали хлѣба изъ найма полей сосѣдственными крестьянами у нихъ только Юсь Гальперинъ ярового 3 копы, Пинхасъ Кипершмидъ озимаго 2 и ярового 2; Шмола Вайнтробъ 2 четверти ярового и Годель Бляштейнъ озимаго 3 копы и ярового 2 копы; прочіе ничего не собрали и в 1854 г. засѣвовъ никто изъ нихъ не производилъ никакихъ“²⁾).

Ще сумнішу картину господарчого життя колоністів малювали урядовці, що оглядали поселення Балтського п. на Поділлі. „Всѣ они“, — підбивав підсумки ревізійному звітженню Подільського Губ. Комітету Воронін, „за немногими исключениями находятся въ состояніи бѣдности и значительная часть почти въ нищетѣ. Собственно земледѣльческое хозяйство у нихъ, за исключениемъ въ каждой колоніи нѣсколькихъ весьма немногихъ домохозяевъ, вообще крайне скудное,

¹⁾ Е.Х.С. № 1, ч. III, арк. 117.

²⁾ Е.Х.С. № 44, арк. 7.

въ большей части колоній совершенно ничтожное, а у значительной части колониястовъ этого хозяйства и совсѣмъ нѣтъ. Рабочаго скота вообще во всѣхъ колоніяхъ большой недостатокъ, а по нѣкоторымъ онъ такъ великъ, что исключаетъ всякую возможность какой-либо обработки земли. — Обработка земли самая жалкая, да и то посредствомъ крестьянъ, Сборъ хлѣба недостаточенъ даже для прокормленія. Огородовъ почти нѣтъ, за исключеніемъ Абазовки и Кузьминки¹⁾. Це було року 1857-го. За два роки (1859), урядовець Петрашевський знов констатував: „всѣ почти еврейскія колоніи, со времени осмотра ихъ чиновникомъ Воронинымъ въ 1857 г., не только не улучшились, но повидимому пришли въ худшее состояніе“²⁾. Далі намальовано цілком ту картину, що ми її бачили попередю. Зокрема, про колонію Абазовку Петрашевський додавав: „для этой колоніи отвели 2800 дес. земли, на которыхъ положено поселить 140 сем., но живутъ на мѣстѣ только 71, и тѣ большей частью не въ полномъ составѣ. Они постоянно отлучаются въ Балту, занимаясь по примѣру другихъ, мелрчнѣй промышленностью. Имѣя въ своемъ вѣдѣніи значительное количество земли близъ помянутаго города, гдѣ 25 мая и 29 іюня бывають значительныя годичныя ярмарки, они извлекають изъ этой земли пользу болѣе другихъ поселенцевъ, но не съ хлѣбопашества, а съ промышляющихъ скотомъ, получая отъ нихъ за позволеніе выпасать скотъ на той землѣ довольно порядочныя суммы“³⁾.

Звичайно, важкий економічний стан колоній відбивався на всьому житті колоністів. У колоніях панувало безладдя; старшини й старости не мали жадного авторитету й впливу, але іноді зловживали своїми правами⁴⁾; ніяких ознак культури не було. Про школу й вчителя мова була тільки у „зразковій колонії“. По деяких колоніях помічався цілковитий розклад, як наслідок безнадійного становища. Формальний акт, що його складено з приводу колоній Ігнатівки й Софіївки, за підписом селян, поліції, констатував: „въ колоніяхъ этихъ, можетъ быть десятое семейство порядочное; всѣ же прочіе занимаются воровствомъ и грабежами, удерживають подъ своимъ названіемъ и покровительствомъ почти половину общества бродягъ и безпаспортныхъ евреевъ, нужныхъ имъ для содѣйствія въ противозаконныхъ ихъ проступкахъ“⁵⁾. У Луцькому земському суді за колоністами Софіївки й Ігнатівки рахувалося 30 справ⁶⁾. Подібний розклад помічався і в подільських еврейських колоніях: „по отзывамъ сосѣдей“, читаємо ми, „земледѣльцы дають у себя пристанище без-

¹⁾ Е.Х.С. № 175, арк. 75.

²⁾ Е.Х.С. № 229, арк. 33.

³⁾ Там-же, арк. 36. Пор. доповідь ур. Гогоцького про огляд колоній Вінницької округи. Арк. 38. Звідомлення Вороніна про колонію Бзову року 1855 див. Е.Х.С. № 130, арк. 72.

⁴⁾ Пор. Е.Х.С. № 136, 159. Арк. К. ген.-губ. 1852, пол. ч. № 659.

⁵⁾ Е.Х.С. № 44, арк. 5.

⁶⁾ Там-же, арк. 8.

паспортнимъ и ворами, а нѣкоторые изъ нихъ и сами занимаются воровствомъ. Особенно отличается этимъ колонія Кузьминки* 1).

Зважаючи на надзвичайно важке становище колоній, багатьом колоністам нічого не залишалося робити як тільки тікати з колоній, і вони справді тікали. Усі ревізорські звідомлення про огляд колоній констатують, що на місцях немає дуже багатьох хліборобів. Урядовець для особливих доручень при подільському губернаторі Воронін, що ревізував єврейські колонії Поділля р. 1855 й 1857, у своєму звідомленні писав: „въ нѣкоторыхъ колоніяхъ число отсутствующихъ въ полномъ составѣ семействъ — превышаетъ половину всего населенія, а съ тѣми семействами, у которыхъ только нѣкоторые члены живутъ внѣ колоніи, число это доходитъ до $\frac{2}{3}$ и $\frac{3}{4}$; такъ, напр., въ колоніи Абазовкѣ на 91 семейство, окончательно перечислившееся въ земледѣльцы, 48 вовсе нѣтъ налицо, а въ 18 — большей части членовъ. Въ колоніи Чабановой на 48 такихъ семействъ 24 совсѣмъ нѣтъ и въ 13 большей части членовъ. Въ колоніи Гершуновой на 99 семействъ 55 вовсе нѣтъ, а въ 12 большая часть отсутствуетъ. — Самое меньшее число отсутствующихъ въ колоніи Кузьминкѣ, гдѣ на 43 семейства только нѣтъ одного, а въ 14-ти нѣсколькихъ членовъ“ 2).

Р. 1853 ревізія 18-ти колоній Радомис. п. так само з'ясувала, що з 269 родин, яких було приписано до колоній, на місці є тільки 52 родини, 149 перебувають по різних місцях Київщини; де перебувають 68 родин, невідомо 3).

Урядовець для особливих доручень Мін. Державного Майна Пржамовський, що випадково був обізнався з становищем подільських колоній р. 1859, доносив міністерству: „Составныя семейства евреевъ, какъ залетныя птицы, появлялись лѣтомъ въ колоніяхъ для пользованія плодами земли, а къ осени ускользали; счета имъ, какъ птицамъ, никто не сводилъ“ 4). Багато колоністів зовсім не з'являлися до колонії з дня „переселення“. Проти такого явища боролися, насамперед, сами єврейські громади, бо євреї-хлібороби, що залишалися по містах, користуючися пільгами, порушували їхні комерційні інтереси 5). Далі на це явище звертала увагу й влада. Р. 1858 кн. Васильчиков зажадав списки всіх, що були відсутні з колоній, і запропонував губернаторам негайно вислати їх „съ нарочными или по этапу, какъ будетъ удобнѣе на мѣста поселенія со всѣми семействами“, а так само звернутися з такою пропозицією до начальників інших губернь. Р. 1858 травня 26 знов вимагалось — „негайно надіслати“, „суворо стежити“, „найчастіше перевіряти людиність колоній, вимагаючи спи-

1) Є.Х.С. № 229, арк. 35.

2) Є.Х.С. № 175, арк. 74.

3) Є.Х.С. № 229, арк. 37.

4) Див. Нікітін, Єврейські поселення, стор. 155.

5) Отож, р. 1855-го 8 лют. Златопільська й Канівська єврейські громади скаржилися, що євреї-хлібороби перебувають у цих містах, і прохали, щоб їх виселили (Є.Х.С. № 109). Подібну скаргу подали р. 1858 сквирські євреї (Є.Х.С. № 223).

ски і подаючи відомості¹⁾. Та нічого з цього не виходило. Р. 1859, 5 червня Київський губернатор доносив: „отыскано только 56 евреевъ, проживающихъ внѣ поселенія, которые и высланы къ окружному начальнику для водворенія ихъ на мѣсто. Крімъ того въ Радомыслѣ отыскано 13 евр. семействъ, но по случаю тогда зимняго времени они оставлены тамъ до весны. — Остальныхъ 205 семействъ, показанныхъ по спискамъ,— нигдѣ по розысканіи не оказалось“²⁾. Губернатор і собі „предписаль“ розшукувати ці 205 родин.

Цікаво відзначити, що часом це все творилося з благословення окружних начальників. Урядовець Мін. Держ. Майна Пржамовський, що оглядав подільські колонії, потім писав до міністерства про окружного начальника Варильського, що він „подъ разными предложениями и самъ способствовалъ имъ [евреям] къ уклончивости отъ выполнения принятыхъ ими на себя обязательствъ“, що взагалі „мѣстное начальство само способствовало евреямъ къ жительству въ другихъ мѣстахъ, добы изъ незанятыхъ ими земель и звлекать свои выгоды“³⁾. Щоб „извлекать свои выгоды“, начальники показували Палаті кількість вільних ділянок у колоніях 80, коли їх було 211...

За один з засобів, щоб перешкодити колоністам кидати землі, було суворе видавання паспортів. Про це багато балакали, про це часто-густо згадували, але засіб не був дійсний; не мало наслідків і розпорядження — „чиновниковъ градской и земской полиціи, если окажутся виновными въ слабомъ наблюденіи надъ прожигательствомъ безписьменновидныхъ евреевъ и невысылкѣ ихъ законнымъ порядкомъ куда слѣдуетъ“, суворо карати⁴⁾.

Незавдоволяще становище єврейських хліборобських колоній непокоїло і центральну, і місцеву владу, і вони спробували були вжити заходів, щоб запобігти якомусь занепадові колоній і підтримати в них сільське господарство. Та ці заходи мали виключно бюрократичний характер і здебільшого залишалися на папері. Київська влада забороняла дідачам і селянам орендувати й обробляти єврейські землі⁴⁾, наказувала урядовцям, щоб вони невинно стежили за колоністами й перевіряли їхню працю, встановлювала штрафи за недбайливість, інколи навіть, за інструкцією, загрожувала виключати, й мабуть, виключала недбайливих колоністів. Р. 1856 вироблювано навіть спеціального проекта заходів, щоб виправляти недбайливих євреїв-колоністів. Ініціатива йшла з центру. 21 вересня р. 1856 2 де-

¹⁾ Є.Х.С. № 229, арк. 13.

²⁾ Навед. у Нікітіна, Єврейські поселенія, стор. 155.

³⁾ Є.Х.С. № 1, ч. 3, арк. 129.

⁴⁾ „Распубликовать, чтобы земли отъ евреевъ никѣмъ ни подѣ какимъ видомъ не брались, ни помѣщиками, и крестьянами“. „Объявить по Киевской губерніи какъ помѣщикамъ, такъ и другимъ сословіямъ о невступленіи ни въ какія условія на предметъ обработки земли“. Є.Х.С. № 1, ч. 3, арк. 129.

партамент міністерства державного майна надіслав на розгляд губернатора Південно-Західного краю інструкцію, що її затверджено ще 30 червня р. 1853 для колоній новоросійських. За цією інструкцією тих колоністів, що працювали в хліборобстві недбайливо та невідповідно до розмірів, визначених у наказі 27 березня р. 1847-го, з дозволу куратора колоній записувано до особливої книги. Після того тих, котрі не мали худоби й знаряддя, приписувано до робочої запряги, а тих, що їх мали, примушувано працювати „по урокамъ“, а „урокъ“ визначався триденний. Коли по трьох днях перевірювано роботу й стверджувано факт недбайливості, то винний підпадав карі: на перший раз громадській роботі від одного до трьох днів, на другий раз, за згодою сільського наказу, карі на тіло не більше, як 10 ударами, за третім разом — карі на тіло не більше, як 20 ударами, за четвертим разом — винного віддавано до суду. Разом з тим недбайливого позбавлювано права вільно порядкувати своєю власністю, що на неї складалося описа і з неї він нічого не міг продати без особливого дозволу від начальства. Що-тижня майно недбайливого звірювано з описом і, коли виявлялася якась недостача, то винний так само зазнавав карі. Окрім того, недбайливим заборонювано відлучатися за межі колонії та його землі, а членів його родини, що були йому непотрібні в господарстві, віддавано на заробітки до кращих господарів того самого чи іншого села.

Київський і Подільський губерніяльний комітет, розглянувши цю інструкцію, визнав, що її можна прикладати до поселенців на скарбових землях Південно-Західного краю, але поправчих заходів уживати з дозволу Палати Державного Майна та під найближчим доглядом окружного начальства. Волинський комітет, погоджуючися з інструкцією, констатував: „впрочемъ, составленная инструкция для евреевъ, поселенныхъ въ Новороссійскомъ краѣ, примѣняется и къ земледѣльцамъ Волинской губерні“¹⁾. Справді, в одному документі, що стосується до волинських колоній, читаємо: „по сдѣланному вслѣдствіи его удостовѣренію оказалось слѣдующее: 1, бывший окружной начальникъ Швенцовъ, изъ числа поселенцевъ евреевъ Меера Фалина Вигдоровича, Ириха Гирехта Киперштейна публично наказалъ розгами первого 10-ю, а послѣдняго до 50 ударовъ безъ всякаго суда и особыхъ побудительныхъ къ тому причинъ, 2, что бывший помощникъ окружного начальника Григоровскій и другіе, кромѣ легкаго нанесенія поселенцамъ ударовъ рукою по лицу, приказывали и бывшимъ старшинамъ Чарторійскаго сельскаго управленія — обращаться съ сими евреями подобнымъ образомъ, въ случаѣ, если они не будутъ заниматься земледѣльческими работами“²⁾.

Що-до самого Васильчікова, то він поставивсь до інструкції неприхильно й уникливо відповів, що потреба в ній виясниться аж

¹⁾ № 205, арк. 23.

²⁾ Є. Х. С. № 44, арк. 47.

тоді, як буде затверджено ті заходи що-до заведення управління колоніями, що він їх подав до міністерства ¹⁾).

Разом з каральними заходами впливу на колоністів, щоб піднести в них хліборобство, в єврейських колоніях Новоросії вживано ще так зв. „приселеніє нѣмцевъ-колонистовъ“, а так само „рабочія упряжи“. Обидва ці заходи ухвалила й київська влада, але вживати їх вона все-ж ухилялася. „Нѣмцевъ колонистовъ“, писав до міністерства Васильчиков, которые пожелали бы приселиться въ еврейскія колоніи, въ здѣшнемъ краѣ почти нѣтъ; изъ Новороссійскаго края по отдаленности едва ли кто изъ нихъ согласится на переселеніє сюда. Потому въ помянутыхъ предположеніяхъ моихъ о евреяхъ изложено, чтобы обученіемъ и руководствомъ колонистовъ въ земледѣльческихъ занятіяхъ и сельскимъ хозяйствомъ полезно назначать, если бы признано было возможнымъ, находившихся на фермахъ казенныхъ крестьянъ или изъ многорабочихъ семей сихъ послѣднихъ лишнихъ работниковъ, за плату по условіямъ съ колонистами, не ниже установленной Палатой госуд. имуществъ нормы“ ²⁾. Що-до „рабочей упряжи“, та Васильчиков відхилив її, „такъ какъ въ настоящее время, въ колоніяхъ этихъ нѣтъ кому поручить ни первоначальное заведеніє рабочей упряжи, ни наблюденіє за употребленіемъ и цѣлостью ея“ ³⁾.

Ні всі ці проекти, ні повсякчасні накази про те, щоб пильно стежити за колоністами, реальних наслідків не мали, і колонії перебували в сумному стані. Цілком природньо повстало питання, чим пояснюється невдача єврейської колонізації. Розв'язати це питання намагалися і центральний уряд, і представники місцевої влади, і в архівних документах ми маємо чимало спроб якось розв'язати цю справу. Звичайно, уряд гадав, що з свого боку він зробив усе потрібне для справи й звідси всенюку провину за невдачу колонізації покладав на самих євреїв. Їх узагалі винувачено в недбайливості що-до хліборобства, в нахилі до рухливого життя й до легшої праці, в тому, що колоністи йшли на землю тільки за-ради пільг і зокрема, — щоб звільнитися від рекрутчини. Між иншим, справу про те, чом з колонізацією не пощастило, в широкому масштабі дебатовано р. 1855 за ініціативою „Попечительнаго Комитета объ иностранныхъ поселенцахъ“ ⁴⁾. Комітет гадав, що до поганого стану хліборобства спричинилися особливості єврейської релігії й побуту, себ-то сила релігійних свят, звичай „гореванія по умершимъ“, ранне одружвання єврейської молоді, дуже часті розлуки, ба навіть надзвичайно великі грошові витрати на страви в суботу. Щоб підвищити хліборобство, Комітет між иншим, проектував: „1) распространить на евреевъ-земледѣльцевъ силу положенія о праздникахъ военно-служащихъ евреевъ съ приличными быту евреевъ-земледѣльцевъ измѣне-

¹⁾ Є. X. С. № 205, арк. 29.

²⁾ Там-же 31.

³⁾ арк. 32.

⁴⁾ Є. X. С. № 174.

ніями; 2) отміняти или ограничити извѣстнымъ временемъ обрядъ гореванія по умершимъ; ... 6) подвергнуть евреевъ ближайшему надзору мѣстнаго начальства въ отношеніи излишнихъ расходовъ въ субботніе дні, заставляя ихъ назначенныя для субботы излишнія издержки распредѣлять между прочими днями недѣли". Міністерство Внутр. Справ, де попередку розглядувано проекта, визнало, що проєктовані від комітету заходи здебільшого „противузаконны“, а обмеження субітніх витрат „крайне стѣснительнымъ и вовсе неудобнымъ, ибо нельзя никому запретить свободно распоряжаться своею собственностью“. Проекта потім надіслано до Київа, і Васильчиков доручив розглянути його Федорову. Федорова записку й подано до Міністерства Держ. Майна. Федоров з'ясував, що свят, якими не можна працювати, у євреїв тільки 13 (окрім, звичайно, субіт), що „на гореваніє“, „если принять смертность 1 на 40“, на кожне господарство припадє „ $\frac{3}{5}$ дня съ небольшимъ въ одинъ годъ или 6 дней въ 10 лѣтъ“, що взагалі хліборобство по єврейських колоніях перебуває в поганому стані не через ті причини, що їх зазначив Комітет. Федоров і собі слушно відзначив низку дійсних причин, чом колонізація не була успішна. Найбільше до цього спричинивсь, гадає він, раптовий перехід од праці міської до хліборобської. „Безъ предварительнаго понятія о земледѣліи, безъ всякой къ нему предрасположенности и нерѣдко безъ нужныхъ для сего званія физическихъ силъ, единственно изъ боязни рекрутской повинности, еврей оставляетъ свои привычки и переселяется въ колоніи, быть можетъ, съ добрымъ намѣреніемъ трудиться. Но къ выполненію сего намѣренія у него недостаетъ силы тѣлесной и нерѣдко даже моральной. Первая неудача, необходимое слѣдствіе его неопытности, рисуєтъ ему перспективу самую неутѣшительную. Вскорѣ за симъ онъ дѣлается равнодушнымъ къ своему хозяйству, ничего ему не обѣщающему. Оно приходитъ въ упадокъ, и если съ теченіемъ времени случайно устранится и причина, по которой онъ поступилъ въ земледѣльцы, то онъ всячески ищетъ освободиться отъ этого состоянія и возвратиться къ прежнимъ занятіямъ“. Федоров гадав, що ця причина „можетъ быть устранена только временемъ, — „можетъ быть, у слѣдующаго молодого поколѣнія“. Далі, до неуспіху колонізації, на Федорова думку, спричинилося те, що через повільність, з якою проваджено справу переселення, „евреї не досягали первісної мети переселення“ й, наприкінці, — брак капіталу у колоністів. До цього Федоров додавав: „устраненіе вторыхъ двухъ прѣпятствующихъ причинъ, ставъ предметомъ заботливости правительства, могло бы въ многомъ способствовать желательному успѣху и ускорить счастливое устройство евреевъ на хлѣбопашествѣ“ ¹⁾. Цікаво зазначити, що Васильчиков закреслив ці рядки в записці Федо-

¹⁾ Арк. 20--21.

рова. Та й сам він усе-ж повинен був визнати, що провина за неуспіх колонізації великою мірою спала на уряд. Трохи згодом р. 1858 10 травня Васильчиков на запитання міністра внутр. справ Муравйова відповідав: „Кромѣ общихъ причинъ, объясненныхъ въ Вашемъ отзывѣ, и другихъ, поставившихъ, къ сожалѣнію, здѣшнія єврейскія колоніи въ неудовлетворительное положеніе, къ числу главныхъ причинъ должно, по моему мнѣнію, отнести то, что правительство въ самомъ началѣ образования и устройства єврейскихъ земледѣльческихъ поселеній очень мало обратило вниманія на правильное устройство ихъ. — Здѣсь нуженъ былъ близькій, заботливый надзоръ управления за возникавшими колоніями и колоністами, а ихъ оставили окружнымъ начальникамъ, которые слишкомъ много имѣють обязанностей и заботъ по управленію и устройству казенныхъ поселянъ“¹⁾).

Нарис історії єврейських хліборобських колоній на Київщині, Волині й Поділлі, що ми його оце подали, дає підстави накреслити перспективи й для тієї єврейської колонізації, що провадиться тепер. Теперішня колонізація євреїв, порівнюючи з минулою, провадиться іншими часами, іншими засобами, з іншим підходом... Загальні сучасні економічні стосунки, — зокрема знищення професій так званого „легкого труда“, примусово штовхають усіх до продукційної праці. Загальна політика Радянської влади, й зокрема політика що-до нацменшостей, відкриває широченні можливості організувати цю працю чи в галузі робітництва, чи в галузі хліборобства. Далі, участь у колонізаційній справі широких громадських кіл гарантує, що буде усунено бюрократизм і забарність, що панували в колонізаційній справі за царських часів й перешкоджали їй. Нарешті, великі кошти, що тепер вкладаються в колонізаційну справу, взагалі широкий розмах справи, — гарантують, що її справді буде здійснено.

¹⁾ Є. X. С. № 211, арк. 4.

ДАВИД МАГГИД.

Події 1648—56 р. на Україні й Польщі в єврейській літературі XVII—XIX вв.

(Бібліографія й регести).

Звістки про події 1648—56 рр. на Україні й Польщі з єврейської літератури XVII—XIX віків, оскільки вони торкаються євреїв, досі ще цілком не зібрано. Коли єврейською мовою, для єврейської публіки, такі спроби зробив І. Гурлянд, то для загальної публіки, мені здається, ще досі нічого подібного не зроблено. Цю прогалину я й хочу цією працею заповнити.

Усенька ця література, що ми її для короткості назвали „українською“, розпадається на дві частини: 1) писання, присвячені виключно зазначеним подіям, як „Tit hajawen“, „Jewen mesula“ й т. и. Сюди належать так само Гурляндові брошури, присвячені історичним матеріалам про єврейські страждання останніми сторіччями взагалі, та 2) писання різного характеру й змісту, що в них такі звістки трапляються тільки між іншими.

Я спитуватимусь погуртувати тут, як-найповніше, всі ці звістки. Для більшої вигоди я їх викладу тут у бібліографічно-абетковому порядку книжних титлів, позначаючи кожен книгу й кожен звістку порядковою цифрою. Предметовий, іменний і географічний покажчики наприкінці статті з покликуванням на зазначені цифри мають завдання полегшити для читача або наукового працівника систематизувати й використовувати матеріал.

Бібліографічний порядок позначено римськими цифрами, регести — арабськими цифрами. Після назви кожної книжки йдуть регести, що їх з неї взято. Окрім того, після тих регест, що їх уже згадувано в спеціальних працях, ми ставимо аббревіатуру з цифрою й вони визначають джерело й місце (сторінка чи номер) в ньому даної звістки.

Аббревіатури ці такі:

B. = Brill. Див. „Lekorot haggezerot“ Гурлянда, вип. VI.

G. = Gurljand, „Lekorot haggezerot“ 7 випусків.

W. = Wiener, Catalogus librorum... in museo asiatico etc.

I. 'Ohe! Ja'akov.

Тлумачення на легендарні місця з Талмуду, твір Якова Кагана Шапіро, що був рабином у Тичині. Франкфурт на Одери, 1719. ф°.

1. У передмові:

...Україна, що з неї завсіди була широка прекрасна країна, де хати людности були повнісінькі усякого добра... ..підчас катастрофи мені було... років 6—7... Бо вийшов гнів од царя всесвіту... що повстали раби й почали панувати над своїми панами, і руйновано безліч святих громад за рік зо'т (s'ot=408=1648)... зокола винищував меч і від татар—страхіття¹⁾... І я був підчас цієї самої катастрофи в... Немирові... і там були тисячі забитих од меча, але мене Господь уратував, і я вийшов з цілим тілом, і рука (ворогів) навіть не торкнулася мого мізинця, і навіть у закритому місці не ховався, бо з мене ще була дитина, і не розумів я, як (доросла) людина, і я ніколи не бачив військового знаряддя й таких бойових (людей). Горе очам, що бачили мучеників, роздягнених голими й кинутих на землю. А потім країна надовго залишилася сплюндрована, війна припинилася, бо переміг ворог, і це спричинилося до того, що я багато років (поспіль) не вчивсь, стерлося навіть у пам'яті й те, чого я навчивсь у дитинстві...

В. 477. W. № 291.

II. 'Ohe! Ja'akov

Проповідь на тему про зачаття праматери Сари та про випробування Аврама, пис. Якова сина мученика р. Симеона з мешканців м. Томашова. Венеція, 1667, 8° 7 лл.

2. З передмови:

...Коли я був у країні, землі непрохідній²⁾, з жорстокими й страшними катастрофами року 408 (1648), і спалахнув огонь (війни) в громаді Немирові... і забито десять тисяч чоловіків з дітьми й жінками з синів Ізраїлевих...

В. 475.

III. 'Ori wejš'i.

... „про шлях життя та про навчальні виказування, ...тлумачення агад... притчі... натяки в Мишні... роз'яснення оповідань Раббі бар бар Хани“. Твір Аврама Когена сина р. Еліезера з Шебршина. Berlin, 1714, 4°.

¹⁾ Тут автор допустивсь фонетичного каламбуру. Користуючись біблійною фразою (Второзаконня, XXXII, 25) він замість слова „utchedarim“ (і з кімнат, себ-то і в хатах) ужив звукоподібне „utekadarim“ (і від кедарів, с-то татар), натякаючи на те, що татари брали участь у військових діях Хмельницького.

²⁾ Автор грає словом 'Gezera; воно в Біблії визначає: круча, земля непрохідна, в дальшій єврейській літературі визначає неприхильний декрет, катастрофа, нешаслива подія.

3. Folio 23b: 1).

3... Один мученик, схожий на обгорілу від огню головешку, розповів мені, що вночі проти дня, призначеного на страту, йому не спалося, ...всі кістки його страшенно трусилися... від тих жорстоких і тяжких мук, що їх йому завдали раніш. Опівночі прийшли (до нього) до в'язниці старі — небіжчики... сіли круг столу, що був там, і почали обмірковувати його „справу“... і здавалося, що один каже одне, а другий — інше... Розмова була незрозуміла, але з їхніх (небіжчиків) жестів та з руху їхніх губів він догадався, що один ніби схиляється його виправдати, а другий обвинувачує... Тимчасом старший з них підвівсь, кивнув головою до мученика й потім усі встали й пішли. Другого ранку, коли вже мали виконати над ним присуд, його звільнено, і він прожив ще кілька років.

4... І ось, мені розповідали про одного мученика, що жив недалеко Люблина. Цей чоловік, поки він ще не вирішив віддати життя своє за святе ім'я Його (Бога), був дикий і безпутний. Одного разу через неправдиве обвинувачення його заарештовано й посаджено в замок... Тоді гіркі часи були для Якова (с.-то єврейського народу), і, побоюючись, щоб заарештований під час тортур, яких йому завдадуть, не сказав чого зайвого, євреї надіслали до нього представників того покоління... щоб пом'якшити його серце й схилити його до того, щоб він залишивсь вірним своєму заповітові... і своїй релігії... Коли вони прийшли... мученик відразу сказав їм: „Я знаю, ви боїтеся, щоб я не заплутавсь язиком, борони мене Боже... Правда, до цієї пори я зневажав Ізраїля, ...але за хвилину перед цим... прийшов сюди до мене (покійний) мій прадід, геніяльний вечний раббї Мусїй Ісерлес (пом. р. 1572), нехай буде благословенна пам'ять його, і сказав мені: „сину мій, спізнай Бога мого щирим серцем, і віддай тіло своє (в жертву) за святе ім'я Його (Бога), і ти за короткий час матимеш вічне життя... Він поклав мені руки на голову й благословив мене... Я відразу став іншою людиною, і неодмінно вирішив у своєму серці... що освячу ім'я його привселюдно“... Так воно й було. Він устояв у цій спробі, й душа його відлетіла від нього, викликаючи слово „Еход“ (єдиний)²⁾.

В. 487—88.

IV. 'Ispeklaria ham mē'iga.

Коментарі на книгу Зоһар, пис. р. Гірша, що рабинував у трьох округах Жмуди, сина Йеһошуї — Моше Галеві Гурвича.

¹⁾ Автор розповідає тут про двох мучеників, але не зазначає дати; здається, це було рр. 1608—16, коли через пережиті муки були дуже поширені серед єврейської маси різні забобони, що доходили до галюцинацій. Регести 3 й 4 — це витяги з справжнього оповідання авторів.

²⁾ Останнє слово віршу „Шѐма Ізраель“ (слухай, Ізраїлю).

Видав його онук, р. Дов-Бер Галеві, Fürth, 1776, №.

5. Видавець пише:

Ось у портфелі мого прадіда, гаона, автора (цієї книги) я знайшов запис од ім'я його свояка (чи дівера. Д. М.), мученика... гаона р. Міхеля Кц'а (= Коен-цедек, с.-то праведний ааронид), що був за головного рабина й ректора йешиви в Слонімові. (Дід мій) багато славного писав за нього, і безперечно в ньому була душа одного з тих стародавніх „десяти, що були скарані за царським декретом“¹⁾, бо його засуджено розтоптати кіньми посеред улиці. В. 479.

V. Богдан Хмельницький.

6. „Найстрашніше в єврейській історії—це 20-те Сивана 408 (= 1648) року. Цей день присвячено для посту на згадку про різанину в Немирові.

Варшава (друк. Вегбрейт), не зазначено року видання (1912?), 8^о, 32 стор. Ціна 5 коп.

У примітці на стор. 1 (внизу) сказано, що цю брошуру складено за брошурою „За днів Хмельницького“ Рабиновича. Я цієї брошури не бачив і не знайшов її зареєстрованою в жадних каталогах.

VI. Ваккаша (молитовне прохання, пис. р. Моше Нероль (Niro)²⁾.

Інакше зветься... Mègillat Sètarim (мабуть, у значінні: хартія про руїни, від тієї руйнувати), з широким автокоментарем.

Авторів батько родом з півн. Палестини, переселився до Польщі. Автор уже народивсь у Польщі, де здобув духовну освіту від місцевих рабинів. Підчас подій 1648—49 рр. він утік з Польщі, і потім був за рабина в Метці, там і помер р. 1659-го. (G. III. 144—149).

Ваккаша було надруковано:

1. S. I. 1657. Пор. Ven jak. стор. 82.
2. Amsterdam 1699. 4^о.
3. Metz 1762.
4. Lineval 1806.

Опісля її передрукував Гурлянд у своєму Lekoret haggezeret III (1888), випустивши коментаря, що не має жадного історичного інтересу та „виправивши“ (навсправжки—кепсько) пунктуацію.

¹⁾ Легенда про „десять мучеників“, великих єврейських учених, забитих з наказу римського цісаря, ця легенда, що пройшла в літургічні тексти: елегію на 9-те Ава, і селіхи на піст Годолі й Йом-кіпур (має за своє джерело цілу низку мідрашей. Копен, Neshalot, Тапа Дебе Еліјаху й инш.). Мученська смерть р. Міхеля Кца нагадує собою таку смерть одного з „десяти мучеників“.

²⁾ Інакше пишеться Nhrál. Чи не в це назва села Njehorjeloje на Менщині?

Bakkaša містить у собі 23 куплети; з них перші 10 являють собою акростих. Початкові їх літери становлять слова: Ani moše hakkohên (Я—Мусій Kohen). Починається вона словами звичайної поминальної молитви: „'El male' gahatim“ (Боже, повний милосердя).

7. У римованих куплетах автор вихваляє мучеників за непохитність у вірі батьків своїх: вони полягли жертвами меча й вогню (3).

Єврейських удовиць більше як піску морського, єврейська кров проливалася в ріках, озерах та ставах (7).

Різали мучеників на кавалки (8).

З потайних місць, де євреї стали чекати смерти, витягнуто великих учених Ізраїля і віддано їх на смерть за святе ім'я Боже (9).

На вулицях валялися разом єврейські й неєврейські трупи. Синагоги обернено в кам'яний груз (10).

Колишня Польща, багата на великих учених євреїв, звідки виходили духовні декрети й наукові плани для громад (12),

тепер зробилася країною, де вивчаються усякі правила ушкоджень (13),

як спалюють живих людей, як треба смажити їхнє м'ясо, як вигонять людей з батьківщини (14).

Переслідуючи різні галузі рабинської вчености, що залишилися тепер без своїх представників (15—21),

автор закінчує свою „баккашу“ такими словами: „зглянься, Боже, на народ Твій, не віддай нас більше в руки варварам, одягни одягу помсти за загублене життя за Бога забитих із святих громад, що всі вони, як один, прийняли праведну смерть. Нехай душі їхні буде вплетено у в'язку вічного життя“... (22).

Порів. так само G. III, 172.

VII. Birkaṭ hazzebah.

Новели на Гемару, ком. Раші й Тосефот зо всього відділу Кашімім за винятком трактатів Холин і Бехорот, пис. Аарона—Самуїла Кайдановера, сина р. Ізраїля з Вильні.

Amsterdam, 1669, 4°.

У передмові:

8. Каже Самуїл... Рука Божа торкалася мене й безліч мук оточили мене... доконали мене. Я залишивсь лежати самотній, розбитий, з зламаною рукою й кривий, коли Бог перекинув святі громади в Польщі й на Литві, і мене уратував од меча яванового ¹⁾... у Вильні... але зустрівсь я з левом і ведмедем ²⁾ підчас перевероту

¹⁾ Автор удається тут до каламбуру вживаючи вислів (Іер. XLVI, 16), ніби друге слово погоджено (hajjewana). Та Манделькерн (Concordanz, v.) запевнює, що в таргумах є саме-іменно таке погодження; ми-ж у таргумі Йонатана цього не знайшли.

²⁾ с.-то з ворогом.

в м... Любліні... в близькому від нього селі Курові... Там я позбувсь усього дорогого, загинули всі гроші мої й усеньке майно й мої рідні... Забито двох малолітніх доньок моїх... Так само (загинули) всі, що були в мене, як спадщина від предків, записки, які пояснюють „ряди“¹⁾ в Талмуді та Посек'ів (кодифікаторів)... ще (загинуло) те, що я сам бідними своїми знаннями виготовував (для друку). Все одібрали в мене варвари. Я думав тоді... відрізано мене від землі життя²⁾... бо мене кинули серед брудної вулиці, валявся я в крові забитих... змучений жадобою... голий і босий... бо знято з мене одягу... і я залишивсь в самій полотняній сорочці... Кілька разів тягано мене, щоб забити, і я підставляв шию під ніж, як вівця, але Господь з безлічи милосердя свого залишив мене...

G. VII, 65.

9. На аркуші 123:

„Каже Самуїл автор: ось я мав справу (с.-то рабинське листування) з однією сучасною великою людиною з особливою ерудицією, звать його гаоном, рабином р. Яків із Томашова,... його потім забито за священне ім'я (Бога) підчас нещасливих подій у Польщі, в громаді Цозмирі“.

Під надрукованим там-же листом цього мученика є підпис: „Яків син Урі-Файвіша“.

VIII. Zegā bēgach.

Гомілетичні проповіді та поясняльні коментарі на П'ятикнижжя (до Второз.), пис. Берахон-Бераха, сина Ісака-Айзика, краківського проповідника й діяча (духовного судді). Кракау. 1646.

Частина II. Додаток — на Второзаконня, по 2 проповіді на кожен субітній відділ, з додатком коментаря на п'ять сувоїв („megillot“) та на Пасхальну Haggad'-у.

Видано in folio: Amsterdam, 1662

S. 1. (Hamburg) 1687

Amsterdam 1730.

З передмови до другої частини:

10. ...І скільки громад понищено! І скільки синагог і молитовних домів зруйновано! І скільки сувоїв тори роздерто! І скільки „часнів землі“ померло й засуджено за безліч гріхів наших, до жорстоких і незвичайних форм мученської смерті! І скільки мільйонів (sic) ізраїльських душ забито, і „нас залишилося небагато з великої сили“... Ще можна поставити загальну руїну в залежність від того, що (наші євреї) дозволяли собі легковажити неодноразові громадські заборони що-до одяжі³⁾ а так само й що-до рабинських посад, щоб

¹⁾ „Шитта“ (ряд). Так зуться розроблені ряди тем, за якою-небудь однією ознакою, зовнішньою (форма) або внутрішньою (зміст).

²⁾ Ісайя LIII, 8. ³⁾ Див. далі.....

нічого не набувалося через підплачування, щоб не творили собі золотих і срібних богів, і це не виконувано... і це (загальна руїна) була за отвертий виказ (од Бога) великих наших притичин (с.-то гріхів), що були в нашій країні в безлічі громад, напр., гріх порушення законів про суботу. Через те, що найбільше прибуткових статей складалося з „оренд“, бо вони (євреї) орендували містечка й села від дідичів, щоб там продавати пиво, горілку й меду (напої), і по суботах вони провадили торг через служниць — нееврейок; вони так само вирощували поросят...

В. 480. W. № 3688.

IX. Sefer ha haajim.

(Книга життя). Про правила та релігійні обряди, коли помирає слабкий або коли помер чоловік, і т. инш., пис. Симеона Франкфурта, з перекладом на німецьку мову (гот. шрифт). Соломона Блоха (Blogg). Hannover 1856. 8°.

Перевидано: Hannover 1875. 8°.

На стор. 329 (II видан.) перекладач умістив елегію (автор Аврам?), що він запозичив її звідкись з звичайним початком „'Ei male' gahamim“ такого змісту:

11. ...нехай згадає (Бог)... святі душі..., святих громад, що віддали життя своє за святе ім'я... „Баале тресин“¹⁾, мудрі майстри, юнаки, дівчата, діти, жінки, (що) в громаді... Люблині забиті цілими горами... Тих, що повтікали від меча, варвари захопили в Курові й повбивали старих дідів, жінок, чоловіків, дівчат і юнаків... Зглянься на забитих у Литві й на Волині... в Ковлях та в окрузі Хелма (= Холма)... багато побожних і бездоганних... По всіх околицях чинили над ...ними кари, різали батьків, матерів та їхніх дітей... По містах повно жертв, порубаних на кавалки з лютим варварством... Ти подивись... що наробили... в громадах краю (?); в Польщі, в Познані... а так само у громадах... Малої Польщі, в громаді... Немирові... нехай з миром спочивають на ложах своїх, і скажімо: амінь!

В., 473. W. № 4123.

X. Hessed Šēmō 'Ei

„Просте тлумачення, натяки, гомілії й таємниці (= кабалістич. тлумачення) на книгу Буття... пис... р. Самуїла сина мученика р. Давида, з родини Авербах з Люблина.

Amsterdam 459 (1699) 8°.

¹⁾ „Баале тресин“ — буквально: люди, гаразд забезпечені панцерами. Так у Талмуді йменувалися вчені; випробувані в діалектичному змаганні з колегами. (Пор. Талм. Вавил., Berachot, 27b).

Ф. 2 а (в передмові):

12... Що Бог уратував мене від нещастя, яке було в році 417 (1656) [треба: 416 (1655)] ¹⁾ напередодні свята Кучок у громаді Люблинській, коли полягло... скільки й скільки тисяч душ за святе ім'я (Боже)..

На останній сторінці (f. 43^b):

13. ...Зокрема мученики ...в Люблині, що над ними чинили жорстокі кари, мало не щодня... виробляли з мучениками таке, що роблять різники з зарізаними вівцями, яких тушу розрубують на куски, щоб (зручніш було) смажити їх на вогні. Так само робили з мучениками. Так було з мучеником, р. Аврамом, сином Іягудовим, його навиліт прокололи гинджалом і (так) він прожив ще цілий день... Так було з мучеником р. Іегудою, сином Ароновим з Перемишля, йому живому вирізано язика ззаду (?—) і потім розрізали його на чотири частини, наче вівцю різану. Так було з мучениками р. Біньямином та р. Пінхасом з Лукова, їх катовано жорстокими муками й потім убито мечем. І так було з мучеником р. Пінхасом з Томашова, його віддано на жорстокі й гострі тортури, й потім живого спалено. І так було з мучеником р. Нахманом і з мучеником р. Самуїлом з „Ір-хадаш'а“ ²⁾, йому замотано руку льоном із смолою, підпалено льон, і рука згоріла й одпала, а тоді його самого спалено живцем. І так було з мучеником р. Шеломо (Соломон), йому відтято руку, а потім живого звязано залізним ланцюгом і повішено на дереві. І так забито скільки тисяч (людей) за святе ім'я... р. 408-го (2648-го) в краю Райсіна (= Білорусь) та р. 416 (1655-го) в Польщі та... в Люблині, де була велика різанина напередодні Кучок і скільки тисяч полягло за святе ім'я...

В. 483. G. VII, 63. W. № 4302.

XI. Tit hajjawê n.

Багато оповідає стисло й докладно про злигодні й тяжкі нещастя від пошести, меча, вбивства, знищення, що... впали на братів наших на Литві й у Польщі..., про руйнацію синагог і молитовних шкіл, про вбивства головних рабинів і мудреців, заможних людей і тих, що підтримували багатьох (убогих), малолітніх дітей та жінок... Пис. вченого... Самуїла Файвіша, сина гаона р. Натана Файделя з Відня.

¹⁾ Переддень Кучок, як відомо, буває через 14 днів після настання евр. Нового року, а евр. Новий рік буває за 3—3½ м-ці перед христ. Новим роком, тому в датах подій, що трапилися протягом цього часу (3—3½ м-ці), одиниці евр. і христ. років мають різницю на одну одиницю.

²⁾ Ір — хдаш(а) — дослівно: нове місто. Безперечно, це визначає Władysławow або Nowe miasto, що раніш звалася Neustadt. Поки Польща не відділилася від Росії, Владиславів значився повітовим містом Сувальської губернії.

- Видано: 1. Venetiae, S. a.
 2. Кракау 1892 „з деякими поправками й примітками“.
 3. Одеса 1892 „з багатьма поправками та новими примітками“.

Два останні видання ввійшли, як частини, до брошури „Lekoroṭ haggēzerōt“ Гурляндової (див. далі) й цитуватимуться надалі: G. V та G. VII.

Окрім того, Steinshneider (Hmzkiṭ VII, 1864, стор. 36—38) поробив в Оксфорді р. 1851-го витяги з цієї книги (не инакше, як з рукописного примірника, бо помічається різниця й у написові географічних назв і в уступах поміж передачею St-а та G. V, що є копія з друкованого примірника.

St. дав своїй праці назву: „Der Zug des Chmelnicki und der Zahl der Juden nach Samuel ben Natans Tit hajjawen“. Я не міг користуватися первісним, венецьким, виданням (його в Ленінграді нема) і тримаюся II-го видання G. V, бо, здається, воно краще віддає характер венецького видання.

Поділ регест я роблю, згідно з уступами в G. V, почасти так, як у St. Порядкову нумерацію даю тільки за уступами G. V.

Стереотипне речення авторове; „і звідти він пішов на місто N, і там N (кількість) домохазяїв, і забито всіх за безліч гріхів наших“ — що повторює автор за всякої географічної назви, я за-для короткості випускаю, залишаю тільки назву міста, цифру (кількість домохазяїв) та особливі повідомлення нестереотипного характеру.

Географічні назви в єврейському написові (без фонетичного розрізнення (ж та з, ш та с, ч та ц) і без голосівок), а так само через можливі в них рукописні помилки (у рукописах) і друкарські (в друкованих примірниках) не завжди можна розшифрувати. У своєму викладі я подаю їх за браком єврейського шрифту в друкарні тільки в можливій транскрипції латинськими літерами. Варіанти, здогади та розшифрування я даю в виносках. Для обліку тих місцевостей, що підпали нашестю, я ставлю порядкові цифри по краях.

14. Tit hajjawen (Грязь шипуча) ¹⁾.

Оце починаю списувати тії нещастя, що вчинив Хміль (= Хмельницький)... у краях, зазначених далі.

¹⁾ Jawen (шипучий, шиплячий) звукоподібний і написом подібний є до слова jawan грек і служить авторові, щоб грати словами. Оповідаючи в своєму начеркові про шипучу варварську духовну грязь, він цим словом натякає на ознаку віри Хмельницького — грекоправославний.

- Спочатку з'явився в Росії (той), що його всі звали Хмелем, з усіма козацькими людьми, в святій громаді ZTj'w¹⁾ і там було 150 домохазяїв і всіх їх забито за безліч гріхів наших. Звідти він пішов на село
23. ZJHR²⁾ 30 — P'RJHBjŠt³⁾
 4. 800 багатих і значних — KŠJOF⁴⁾.
 6. 100 великих багатирів до великого міста Nemigow 800 дуже великих багатирів, і був (там) за головного рабина великий гаон, р. Міхель. і скоїлося там надзвичайне лихо, більше, як 12.000 евр. душ забито
 7. 'ARČT⁵⁾ 100 — BjZMjR⁶⁾ 100⁷⁾ — (A)LXNDRj'H⁸⁾ 200 —
 10. KūNjŠ⁹⁾ 100 — [. LjŠTjN
 11. 50]¹⁰⁾ — до великого міста
 12. KURŠJN¹¹⁾ 300 дуже багатих
 13.14. — GLTŠjN¹²⁾ 50 — 'jw(A)NwjTŠ¹³⁾
 15. 100 — N'WZMJR¹⁴⁾
 16.17. 40 — ŠKhN'MŠT'¹⁵⁾ 150 —
 18. K'NJF¹⁶⁾ 200 — K'BŠTWL¹⁷⁾ 50 —
 19. 15. І звідти він пішов на HUZ'N¹⁸⁾ 100 і звідти він пройшов далеку путь, що в її межах не було євреїв¹⁹⁾, і повернувся.
 20. взявши напрямок на SMOLEWJSJ²⁰⁾
 21. 100 — ŠARGROD²¹⁾ 300 великих багатирів, що вивчали тору що-вечора й
 22. що-ранку — MHLW'TC²²⁾ 100
 23.24. — КУНИЦА²³⁾ 50²⁴⁾ — RUHC²⁵⁾

¹⁾ Чи не є це Зміїв на Харківщині? Мабуть, тут переписувач замінив (м) подібною (т). Глї ототожнює його (на мій погляд, неправильно) з Животово (127. прим. 1), див. далі приміт. 82.

²⁾ Невідомо. ³⁾ Погребище на Київщині.

⁴⁾ Кли мів Чернігів. губ., Новозибків. пов. (?)

⁵⁾ Невідомо. Рогат (?), Рогонь с. на Харківщині Зміїв пов. (?)

⁶⁾ Безмер. Чи є таке місто? ⁷⁾ У. St. — 50 домохазяїв.

⁸⁾ Олександрія на Херсонщині? ⁹⁾ невідомо.

¹⁰⁾ Те, що в прямих дужках, узято з St.; у друков. примірнику його нема. Літ и н Подільської губ. (?) Люци н, Вит. губ. (?)

¹¹⁾ Курисово-Покровська на Херс. = Корсуць на Київщині Канівськ. пов. ¹²⁾ Голта на Херсонщ. Лизавет. пов. (?)

¹³⁾ Іваниці на Полтавщ. Прил. пов. ?

¹⁴⁾ Новомиргород на Херсонщ. Лизавет. пов. ?

¹⁵⁾ Szarne miasto? ¹⁶⁾ Канів на Київщині?

¹⁷⁾ Коростишів на Київщині?

¹⁸⁾ Невідомо (Пор. далі прим. 109).

¹⁹⁾ У St. „де було всього 6 душ“. ²⁰⁾ Смолевиці на Менщині.

²¹⁾ Шаргород на Поділлі, Могил. пов.

²²⁾ Невідомо. ²³⁾ Невідомо.

²⁴⁾ St. : 500. ²⁵⁾ Рівець (біля Холму)?

25. 100 PRLJKWJC ¹⁾ 100 —
 26. [PRLuk ²⁾ 200] ³⁾. — І звідти він
 27. прийшов за (?) T'LTŠJN ⁴⁾ 100 і там було
 дуже велике нещастя, і він (Хміль) забив мало не 6000 душ;
 залишилося небагато, самі жінки.

Загальна кількість (зруйнованих) громад 16 ⁵⁾, а забито са-
 мих-но домохазяїв, не рахуючи жінок та дітей, — 4370.

- 16 ⁶⁾. І звідти він пішов на KR'NJNJZHN ⁷⁾
 28. 50 мало не всі і залишилась їх тільки дуже ма-
 29. ленька частина . . . BRZJNC ⁸⁾ 50 мало не всі. —
 30. . . . N'WHB'LN ⁹⁾ великого міста м. н. в. — . . . до великого
 31. міста KOŠTNTJN старий ¹⁰⁾ . . . 400 . . . дуже великих багати-
 рів, і було велике нещастя, й убито там близько 6000
 32. душ. — (. KOŠTNTJN новий ¹¹⁾
 33. 100 м. н. в.) ¹²⁾ — L'TJŠUW ¹³⁾ 70
 34. м. н. в. — [. . . P'LNCH ¹⁴⁾ . . . 40] ¹⁵⁾ — до великого
 35. міста, до святої, чистої громади P'LN' ¹⁶⁾ і там . . . було ве-
 36. личезне нещастя, і забито 20000 душ. — . . . Миропілля ¹⁷⁾
 і там 300 . . . і втікали звідти до Полонного, і там усіх по-
 37. вбивано — . . . Краснопілля 200
 і звідти також повтікали до Полонного й там так само вбиті. —
 38. . . . 'RJZW ¹⁸⁾ . . . 100 . . . так само втекли до Полонного
 й так само вбиті.

17. І звідти пішов він до великого й святого міста
 39. Любартова ¹⁹⁾ 600 дуже великих багатирів, і так

¹⁾ Невідомо. ²⁾ Прилука на Полтавщині.

³⁾ Те, що в прямих дужках, узятю з St; в друк. примірникові цього нема.

⁴⁾ Гульчин на Поділлі, Брацлав. пов.

⁵⁾ Так у St., так само й у G. V Та це, як справедливо завважує St. і G., — ви-
 разна помилка, а треба читати „26“. У нас нараховано 27.

⁶⁾ У перших двох регестах (14 та 15) цифри кількості домохазяїв визначають.
 що в сіх їх забито. А починаючи з регести 16-ої, про ті міста, де не всі домохазяї за-
 биті, а тільки їх більшість, автор відзначає словами „мало не всі“ (за-для короткості
 писатимемо: „м. н. в.“).

⁷⁾ Криниця (в Польщі)? G. IV, 143.

⁸⁾ Борзна на Чернігівщині?

⁹⁾ Ново-біле, чи є таке місто?

¹⁰⁾ Старо-Костянтинів, пов. м. на Волині.

¹¹⁾ Ново-Костянтинівське, м. Поділ. губ. Літ. пов.

¹²⁾ Того, що в круглих дужках, — у St. нема.

¹³⁾ Лятичів, пов. м. на Поділлі.

¹⁴⁾ Невідомо.

¹⁵⁾ Те, що в прямих дужках, узятю з St.; в друк. прим. цього нема.

¹⁶⁾ Полонне, м. на Волині Новоград-Волинськ. пов.

¹⁷⁾ „Миропольє“ Курськ. губ.?

¹⁸⁾ Невідомо.

¹⁹⁾ Любартів Люблин. губ.

- само втекли до того самого Полонного¹⁾ й там позабігані
40. всі. — . . . Чернополе²⁾ . . . 200 . . . втекли до Полонного
41. й усіх забито. — . . . Тишкевичі³⁾ . . . 100 . . . — . . . LH'jTc⁴⁾
- 42.43. . . . 50 . . . — . . . Лозової⁵⁾
44. 40 . . . м. н. в. — . . . Pj'TKR⁶⁾ 100
45. м. н. в. — SZUDN'⁷⁾ 300 м. н. в.
46. — SMR'⁸⁾ 50 — P'LJZá⁹⁾
47. . . . 50 . . . м. н. в.
18. І звідти він пішов назад до ZSL'W¹⁰⁾
- 48.49. . . . 300 . . . м. н. в. — '(O)STR'(O)¹¹⁾ 1500
- громада велика й багата м. н. в. — назад туди, де світ
- 50.51. Тори M'ZBJŠ¹²⁾ 600 м. н. в. — DR'ZNH¹³⁾
52. . . . 100 . . . і всі втекли до B'R. — B'R¹⁴⁾ 600
- великих багатирів, і по багатьох містах не було такого багатства і скоїлося з ними величезне нещастя: разом з утисками з інших міст забито близько
53. 15.000 душ. — . . . M'(O)HL'(E)W¹⁵⁾ 200 . . вбито в B'R-i, куди
54. втекли — . . . LJKhSáW¹⁶⁾ . . . 100¹⁷⁾ забито в Барі,
55. куди повтікали. — W'(E)RHáW¹⁸⁾
- 200 забито в Барі, куди повтікали. — 'WLD'W¹⁹⁾
- 56.57. 40 — BKhr'(E)ŠT²⁰⁾
58. 40 — C'(E)LNJK²¹⁾ 40 —
59. KáL'(A)Nj_FKJ²²⁾ 40 м. н. в. —
60. P_FoL'Nj_FKj²³⁾ 200 м. н. в. —
61. T'R(O)ST'(E)C²⁴⁾ 50 м. н. в. —
62. CM'R'N'FKj²⁵⁾ 50 м. н. в. —

¹⁾ У друк. приміря. помилка: PRL'N' зам. P'LN'

²⁾ Чернопілля. Де це місто?

³⁾ Тишкевичі. Де?

⁴⁾ Лохвиця пов. м. на Полтавщ.?

⁵⁾ село Лозова на Катериносл. Павлогр. пов.

⁶⁾ П'ять кур? — невідоме.

⁷⁾ м. Чуднів на Волині Житом. пов.

⁸⁾ Невід. ⁹⁾ Невідомо.

¹⁰⁾ Заслав на Волині.

¹¹⁾ Острог пов. м. на Волині.

¹²⁾ Меджибіж, м. на Поділлі Лятич. пов.

¹³⁾ Деражня на Поділлі Лятич. пов.

¹⁴⁾ Бар, з м. на Поділлі Могилів. пов.

¹⁵⁾ пов. м. Могилів на Поділлі.

¹⁶⁾ Ліхачів (?) ¹⁷⁾ St.: 400.

¹⁸⁾ м. Верхівка на Поділлі Брацл. пов.

¹⁹⁾ — Влодава? ²⁰⁾ Букарешт??

²¹⁾ Цельник, — невідом. ²²⁾ Куланик, Копенник(?) — невід.

²³⁾ Полоневки (?) — невід.

²⁴⁾ м. Тростянець на Поділлі Брацл. пов.

²⁵⁾ Цморанівка (?) — невідом.

63. KûBLJC ¹⁾ 40 м. н. в. —
 64. С'ВûL(A)KLBŠKN ²⁾ 100 небагатьох
 забито, а решта потрапили в полон до кедарів (татар). — . . .
 65. HUS'(A)TJN ³⁾ 200 частину вбито, частину
 66. в полон. — . . . P^c(E)RFT ⁴⁾ 40 усі повихрещувалися—
 67. звідти пішов до в о р і т Р'(E)TJ ⁵⁾, де була єврейська людність, ча-
 68. стина пішла на війну, а частина вихрестилася — . . . 'UL'(A)OW ⁶⁾
 50 частину вбито, частину взято в полон.
 І звідти він пішов до '(E)TC^c(E)RHJN ⁷⁾
 69. частину забито, частину взято в полон.
 19. І звідти він пішов до WJNJCH ⁸⁾
 70. 300 м. н. в. — K'(A)D'(O)LJK ⁹⁾
 71. 50 м. н. в. — 'JW'(A)BJBR'(O)D ¹⁰⁾
 72.73. 50 м. н. в. — WJ'(O)TW ¹¹⁾
 74. 40 м. н. в. — MRTJNJC ¹²⁾ 30
 75. м. н. в. — ZHLNWJTHB ¹³⁾ 400
 76. мало не всі в полон. — L'(A)TJŠJN ¹⁴⁾
 77. 300 мало не всі в полон. — TRJ'(A)N ¹⁵⁾
 78. 50 мало не всі в полон. — HRJBWJN ¹⁶⁾
 79. 70 м. н. в. в полон. — BRJHR ¹⁷⁾
 80. 100 всі в полон. — MR^c(E)ŠH ¹⁸⁾
 20 повтікали; їх доля невідома.—
 81. P'(O)LNCH ¹⁹⁾ 30 вбито мало не всіх.
 20. Звідти він пішов на велике місто ²⁰⁾.
 82. і там було 60 дуже ба-

¹⁾ м. Кубличі, Витеб. губ. Лен. пов.

²⁾ Чабулаклабашкан (?) — невід.

³⁾ Гусятин на Поділлі, Кам.-Поділ. пов.

⁴⁾ Префт, Перипет (?) — невідом.

⁵⁾ Петрові ворота (?) невідом.

⁶⁾ Уланів м. на Поділлі Літин. пов.

⁷⁾ Чигирин (п. м.) на Київщині.

⁸⁾ St.: Вінниця на Поділлі.

⁹⁾ St.: Королик, Кролик (?).

¹⁰⁾ Іванівброд (?).

¹¹⁾ Животово? Віта? Вішка Мог. губ. Гом. пов. (?).

¹²⁾ Мартинець, Мартиничі, -ниці (?).

¹³⁾ Зелений витязь (?) Зелена Віта (?).

¹⁴⁾ Латишин?

¹⁵⁾ Мар'янівське на Херсонщині Анан. пов.

¹⁶⁾ Гребінки на Київщині, Васильків. пов.

¹⁷⁾ Бровари, м. на Чернігівщині Остер. пов.

¹⁸⁾ Мереша (?)

¹⁹⁾ Паленське, Херсон. губ. і пов. (?)

²⁰⁾ У друкован. примірникові (= G. V) тут прогалина. У St. тут стоїть Šehor tumi'a, = чорність нечиста. Це є перекручена назва „Білої Церкви“, спричинилася вона від злоби єврея, вимученого нашестям „християнина“ Хмельницького.

- гatih м. н. в. на велике місто Ки-
83. їв, і був один чоловік, його звали р. Еліезер, і в нього багато грошей, як у Кораха¹⁾; його забито разом з усією родиною, і відібрано все, що в нього було.—... і на той бік річки NPR 84. (Дніпро²⁾ і пішов на PRJ(A)SLW³⁾ 300
85. м.н.в. — BR'(A)HWJC⁴⁾
86. 150 м.н.в. L(E)HWJC⁵⁾
87. 200 м.н.в. — HUM'(A)N⁶⁾ 100
88. м.н.в.— TJ'(A)HJ $\frac{B}{W}$ ⁷⁾ 200 м.н.в.
89. K'(A)DTSJN⁸⁾ 200 м. н. в. —
90. BRJHL⁹⁾ 100 м. н. в. — [. NHJJTC¹⁰⁾
- 91.92. 150 м. н. в.— BUHTC¹¹⁾
93. 50 м. н. в.— BRJHN¹²⁾ 100 м. н. в. —
94. JTŠRŠKF¹³⁾ 100 м. н. в. —
- 95 BRŠKFKH¹⁴⁾ 200 м. н. в.— KRUSNH¹⁵⁾
- 96.97. 100 м. н. в.— W'HNH¹⁶⁾
98. 100 м. н. в.— HUZN¹⁷⁾ 100 м. н. в.
- А решта євреїв з інших місцевостей усі повтікали в степи й там переховувалися, аж поки пристали до одного Дукоса, прозваного Wisznewesky в країні, що її називали Литвою, А Хміль... повернувся назад і знову пішов на Острог, де він за першим разом убив близько 1500 домовласників, а за цим разом — решту, домовласників з 200, мало не всі.
99. 21. І звідти він пішов на Дубно¹⁸⁾
100. 200 м. н. в.— TUŠJM¹⁹⁾
101. 200 м. н. в.—K $\frac{A}{C}$ —LW'(A)N²⁰⁾ 100

¹⁾ Пор. Талм. Вавіл. тр. Pēsahim f° 119-а, легенду про багатство Корея, ніби-то 300 ослиць були навантажені ключами від скринь з його багатствами.

²⁾ St. помилка, треба читати — Дніпро.

³⁾ Переяслав.

⁴⁾ Брахвиць, У St.: Рахни (лісові) на Поділлі Ямп. пов. (?).

⁵⁾ Лохвиця (див. вище).

⁶⁾ Гумань пов. м. на Київщині.

⁷⁾ Тягів, — невідомо.

⁸⁾ Кочин (?)—невід.

⁹⁾ Невідом.

¹⁰⁾ Невід. Те, що в прямих дужках, узято в St.; у друкованому примірни. цього нема.

¹¹⁾ Богатець (?).

¹²⁾ Невідомо. (Бадьян? Бріян?).

¹³⁾ Чертково?

¹⁴⁾ Борисівка (?).

¹⁵⁾ Крутім. на Поділлі (?).

¹⁶⁾ Невідомо. ¹⁷⁾ Невід.

¹⁸⁾ Дубно пов. м. на Волині.

¹⁹⁾ Навряд, щоб це було Тушин Петрок. губ. Лодз. п.

²⁰⁾ Клевань на Волині, Рів. п.

102. м.н.в.— '(O)LjK¹⁾ 200 м. н. в. —
 103. L u s k²⁾ 200 великих багатирів,
 і там був головний рабин, його звали р. Ман (= Менахем)
 і був він батьком (с.-то знаменитим своїм розумом³⁾ і вбито
 104. м. н. в. SRDj_u^oTC⁴⁾ 50 м. н. в. — [.
 105. M_u^oRWjTC⁵⁾ 100 м. н. в.] K_u^oLK⁶⁾
 106.107 300 м.н.в.— Š'(A)RTRJSK⁷⁾
 108 100 м.н.в.— TU'j_w^{b 8)} 10 м.н.в.—
 109 RWTC⁹⁾ 40 м.н.в.— BR(E)ZJN¹⁰⁾
 110 50 м.н.в.— BR^c(E)ZNJCH¹¹⁾
 111.112 100 м.н.в.— ST^c(E)_p^f(A)N¹²⁾
 113 100 м.н.в.— J'(A)TRJN¹³⁾
 114 50 м.н.в.— великий M^c(E)ZRJT^c¹⁴⁾
 300 м.н.в.— KCR^c(E)TC¹⁵⁾
 115 300 великих багатирів,
 вбито м.н.в., і багато відреклися (від релігії).—
 116 BR^c(E)_w^bUR¹⁶⁾ 100—
 117 Малий MDRJC¹⁷⁾ 500 м.н.в.
 118 ROWNH¹⁸⁾ 200 м.н.в.—

22. Звідти він пішов назад у край Скрайну [= Україну]
 119 і прийшов у Павловичі¹⁹⁾ і там 600 . . . поважних багатирів,
 і вбито м.н.в. Під той час почув Хміль, що народ польський
 іде проти нього війною; що-ж він зробив? Він укріпивсь у мі-
 сті²⁰⁾, збудував стіни й шанці проти своїх ворогів.— Звідти . . .
 120 до Брестки²¹⁾ 100 м.н.в.—
 121 L^c(E)ŠNOW²²⁾ 100 м.н.в.—

¹⁾ Олика на Волині. ²⁾ Луцьк на Волині.

³⁾ St. пише, що р. Ман був раніше за рабина у Біне (war früher), але, безперечно, його спантеличила помилка в рукопису, де стоїть „гл. рабин замість „батько“;—не географічне місце, а означає — розум. (Пор. Beresit rabba sect).

⁴⁾ Средитеч, Сердитець? — невідом.

⁵⁾ Муровець, Муравичі? а може це повторюється попередня назва в скаліченому написові? бо всього того, що є в прямих дужках, у друков. прим. нема, а взято з St.

⁶⁾ Колки на Волині Луцьк. пов.

⁷⁾ Чарторийське (?). ⁸⁾ Туїв, Тоїв (?) — невідомо.

⁹⁾ Ревач, Рвотець (?) — невідомо.

¹⁰⁾ Березня (Черніг.), Березина, Брезини? ¹¹⁾ Брезниця (?)

¹²⁾ Стефан чи Степань?

¹³⁾ Ядрин.

¹⁴⁾ Межириччя.

¹⁵⁾ Кочеричі (Могил.) Кучерява?

¹⁶⁾ Бровари на Чернігів.

¹⁷⁾ м. Межириччя.

¹⁸⁾ Рівне пов. м. на Волині. ¹⁹⁾ Паволоч на Київщині.

²⁰⁾ Так у G V. У G. VII — закріпився в лісі, так і в St. (im Walde), звідки G, мабуть, узяв свою поправку.

²¹⁾ Брестка? Берестка?

²²⁾ Ліснів?

23. І звідти він пішов на Броди¹⁾
- 122 400 , всі втікали до фортеці, а в фортеці було мало не 6000 домовласників разом з тими, що там вратувалися. А Хміль... розпочав облогу... (що тривала) мало не 316 тижнів²⁾, але нічого не вдіяв, зате мало не всі... повмирали від голоду в фортеці —
- 123 Звідти до N'(O)WJSHBLH³⁾ 100
- 124 м.н.в. — (. Радзивіл⁴⁾ 100
- 125 м.н.в. — S'($\frac{a}{u}$)S $\frac{o}{u}$ R⁵⁾ 100
- 126 м.н.в. — L^c(E)SK⁶⁾ 100 м.н.в.
- 127 Z'($\frac{a}{o}$)LD $\frac{x}{u}$ W⁷⁾ 300 м.н.в. —
- 128 TRNP'(O)L⁸⁾ 300 м.н.в. —
- 129 L'($\frac{a}{o}$) $\frac{u}{w}$ SHWTC⁹⁾ 300 м.н.в. —
- 130 ZL'(O)ZJTC¹⁰⁾ 100 м.н.в.
- 131 J'(A)MPOLH¹¹⁾ 200 м.н.в.
- 132 міс. Кременець¹²⁾ 300 м.н.в.
- 133 K'($\frac{a}{u}$)ZJC¹³⁾ 40 м.н.в.
- 134 R'($\frac{a}{o}$)H $\frac{o}{u}$ ZNH¹⁴⁾ 50 м.н.в.
- 135 MKLJH¹⁵⁾ 30 м.н.в.
- 136 P $\frac{o}{u}$ TRJC¹⁶⁾ 30 м.н.в.
- 137 B $\frac{o}{u}$ SK¹⁷⁾ 100 м.н.в.
- 138 KHLJ $\frac{b}{w}$ ¹⁸⁾ 20, (що) пішли до Львова , і Хміль так само пішов до Львова¹⁹⁾

¹⁾ Броди, — так виправив G. V, завважуючи у зносі, що в венц. виданні Brog. У St. Brori G. VIII — Brogr, с. т. Бровари на Чернігівщ. Я гадаю, що перша версія — Броди — ближча до правди, бо це місто згадується і в інших джерелах між тими місцевостями, що підпали нашестю Хмельницького.

²⁾ Так і в St. Це виразна переписувачева помилка, що потрапила потім у друк. Тому можна погодитися з D. Kohn'ом (G V, 454) та з Weissmann'ом (G V, 453), що треба читати не два, бо, як слушно завважує Weissmann: „ungefähr zwei Wochen strenge Belagerung genügte vollkommen um einen erklärlichen Teil der Bewohner dem Hungertode Preis zu geben“.

³⁾ Нове село?

⁴⁾ Радзивілів на Волині. Того, що в дужках, у St. нема.

⁵⁾ Сосур, Сасур? ⁶⁾ Лісок?

⁷⁾ У G. V Вальчов? Золочів?

⁸⁾ Тарнопіль.

⁹⁾ Невідомо.

¹⁰⁾ Złożyc? ¹¹⁾ Ямпіль на Поділлі. У St. „місто й мати Ізраїля“.

¹²⁾ Кременець на Волині.

¹³⁾ Козин на Київщині?

¹⁴⁾ У St. Гузно? Рогозин с. на Волині?

¹⁵⁾ Миколаївка (Єврейська) на Херсонщ.

¹⁶⁾ Подреч? Потерець?

¹⁷⁾ Навряд, щоб це було Бавське.

¹⁸⁾ Кахлів? Крулів? Кролев — скорочене Кролевець на Чернігівщині?

¹⁹⁾ Lwów.

- 139 і обложив це місто місяців на З...І для того, щоб Хміль відступився. дали велику суму грошей на викуп. А у Львові було 1500 домовласників, і мало не 500 помиралі від голоду.
- 140 24. І звідти він пішов на Ябрів¹⁾ 300
 . . . і вони так само втекли до Львова, і з них 200 померло.—
- 141 ŠML(^a/_o)W²⁾ . . . 40 . . . і вони пішли до Львова — . . .
- 142 Š^a/_uL^o 20 вбито мало не всіх.—
- 143 . . . Премислу⁴⁾ 600
 частину вбито, частина втекла до Угорщини:
- 144 . . . PRC^o/_uW⁵⁾ . . . 10 . . . м.н.в.—
- 145 L^o/_uSK⁶⁾ 300 повтікали до Угорщини
 І звідти пішов Хміль на HR^b/_w⁷⁾
- 146 де було 6 домовласників, що повтікали до KR'(A)SNH⁸⁾
- 148 . . 10 повтікали до Угорщини— . . .^FRŠMT^F/_pBRŠ⁹⁾
 10 вони так само повтікали до Угорщини.—
- 149 . . . Жолкіїв¹⁰⁾ 300, і дали багато грошей за викуп.
- 150 . . . W^c(E)NGL'(O)W¹¹⁾ 40 всі повтікали до Неролю.—
- 151 ST'(A)RHW'(E)L¹²⁾ 50
 всі повтікали до Неролю. — MGR^o/_uw^b
- 152¹³⁾ 100 всі повтікали до Неролю.—^FOLJŠ^p
- 153¹⁴⁾ всі повтікали до Неролю.— R'(A)^o/_uZ
- 154¹⁵⁾ 100 повтікали так само й вони до
- 155 Неролю.— [. . .^F(^a/_o)TLJŠ¹⁶⁾ 100]—
- 156 . . . '(^a/_o)NGW^c(E)Š¹⁷⁾ 30 так само втікали
- 157 до Неролю.— H'^(a)/_oRN^o/_uW¹⁸⁾ 50
 і вони так само повтікали до Неролю.

1) Ямбрів.

2) Шамлав, Шимлов? 3) Schul?

4) Przemysl.

5) Перцов? Працов?

6) Лисок, Лісок? У St. після цього абзац.

7) Харв, Херев? У St. та друков. примір. тут инакше. G. V пропонує читати громада свята, але це незрозуміло; цієї назви раніше не траплялося.

8) Красна, Красне Под.? Черніг.?

9) Очевидячки неслов'янська назва. 10) Żółkiew.

11) Венглов = Венгрів?

12) G. VII Старий вал? Старовесь? Того, що в круглих дужках, у St. нема.

13) Макарів на Київщині?

14) Полісся?

15) St. через неясність першої літери не знає, як читати. Місцевість невідома.

16) Див. вище, прим. 14.

17) Невідомо.

18) Невідоме. Так — у St., так само „виправив“; G. V. У друкованому прим. Charcov.

25. І Хміль так само пішов на Нероль ¹⁾
 158 600 окрім тих, що туди повтікали,
 а всього їх було понад 5000 . . . , там було велике нещастя,
 й убито понад 20000 душ, малих дітей та жінок.—
 159 B^cL(E)Z²⁾ 200 і, окрім того, сюди повтікали
 з інших країв понад 1000 д.-вл. , бо місто було
 дуже (= вкріплене), але багато з них померло від голоду.—
 160 H_u^o N_w^b NJW³⁾ 100 вбито всіх: вони один одного
 зарізали, щоб не дістатися в руки ворогам.— . . . TJŠ^c(E)WTC⁴⁾
 161.162 100 м.н.в.— . . . SKHL⁵⁾ 100
 і заховалися в одну міцну (будівлю), збудовану, як фортеця,
 163 і вратувалися.— . . . KRJLOW⁶⁾ 100 м.н.в.—
 164 R_u^oBŠHOW⁷⁾ 200 м.н.в.
 165 село (jšuw) J_u^oRGJ⁸⁾ 40 м.н.в.—
 166 K'(A)TŠ⁹⁾ 200 м.н.в.—
 167 SWJNH¹⁰⁾ 100 м.н.в.
 26. І звідти він пішов на велике місто ¹¹⁾,
 168 „місто й матір Ізраїля“, і там 800 великих багатирів, що
 давали між Ізраїлем пристановище торі; частину їх перебито,
 169 а частину взято в полон.—(. TRJSK¹²⁾
 170 100 м.н.в.— TŠ'(A)RKOW¹³⁾
 171 50 м.н.в.— HRHOW¹⁴⁾ 50
 172 м.н.в.— STJ'(A)NOW¹⁵⁾ 50 м.н.в.—
 173 SK_u^oRC¹⁶⁾ 50 м.н.в.— SM'(A)L_w^b
 174.175¹⁷⁾ 40 м.н.в.— J'(A)NWJTC¹⁸⁾
 176 50 м.н.в.— K'(A)MJN¹⁹⁾ 100
 м.н.в.— до міста й матери Ізраїля K'(O)WLH

¹⁾ Nerol.

²⁾ У G. VIII — Belz? Бельз?

³⁾ Губанів? ⁴⁾ Типевич? Тишівці Люб. губ. (?)

⁵⁾ Сакголь? ⁶⁾ Крилов?

⁷⁾ Рубашів? Грубешів Любл. губ.? ⁸⁾ Юрчі?

⁹⁾ Коч.-Коцко? Скорочення від Кочкарівки? ¹⁰⁾ Свиноух?

¹¹⁾ У друкованому примірникові й у St. тут прогалина. G. V (стор. 423 у зносі) завважує, що, як гадає Neubaer, тут треба розуміти місто В а р ш а в у. G. VII (стор. 24, зноска 2) завважує, що, згідно з маршрутом зазначених тут місцевостей, треба гадати, що проминена тут назва є не що інше, як Ладмір (= Володимир-Волинський). Він покликується на Heller'a, що вважає Ладмір за одну з чотирьох великих громад на Волині, так само на автора Zuk h'thjm, що рахує Ладмір серед тих місцевостей, що підпали нашестю Хмельницького.

¹²⁾ У St.— нема. Треск?

¹³⁾ Чариків?

¹⁴⁾ Горохов? ¹⁵⁾ Стнів (Stianów)?

¹⁶⁾ Скоротеч?

¹⁷⁾ Смолів? Стовп?

¹⁸⁾ Яновичі, Витеб. Яновець?

¹⁹⁾ Камин; Камінь, Вит. губ.?

- 177 ¹⁾ 400 перебито всіх, не лишилося
 178 нікого, навіть утікача — W'(^א/_ו)LKJR ²⁾
 179 40 м.н.в.— Š^ע(E)MJN^וW ³⁾
 180 50 м.н.в.— BRN^וM ⁴⁾ 50 . . .
 пішли до фортеці й усі вратувалися. —
 181 KR'ASNJK ⁵⁾ 150 (і разом) з іншими
 близько 500 і перебиті
 всі навіть з інших народів, і не залишилося жадного. —
 182 ^ע(E)DLJB'(^א/_ו)C ⁶⁾ 100 повбивано всіх.—
 183 L'(A)K^וW ⁷⁾ 100 м.н.в.— L^וKW ⁸⁾
 184 100 м.н.в.—
 185 27. Звідти він пішов на... Люблін ⁹⁾ (Lubljn), місто й матір
 Ізраїля, що подібного нема на всенський світ; і в ньому 2000 д.-х.,
 і скоїлося в них велике нещастя, бо там було ще 10.000 уті-
 качів, що туди сховалися, і мало не всіх перебито. —
 186 KURWH ¹⁰⁾ 100 м.н.в.—
 187 ^ע(E)LSJTC ¹¹⁾ 200 м.н.в.—
 І звідти він пішов на Литву, а пішов
 188 у LM'(^א/_ו)S ¹²⁾ 200 м.н.в.—
 189 на TJRNOW ¹³⁾ 40 м.н.в.—
 190 Козлов ¹⁴⁾ 40 м.н.в.—до
 св. громади, міста й матери Ізраїля BRJSK ¹⁵⁾
 191 2000 м.н.в.— W'(E)NBROW ¹⁶⁾
 192.193 300 м.н.в.— ŠJN'(O)W ¹⁷⁾
 194 30 м.н.в.— ^פL'(^א/_ו)NJC ¹⁸⁾
 195 30 м.н.в.— WLU'(A)DWH ¹⁹⁾ 100
 і було (там) понад 10.000 утікачів із інших місцевостей, і було

¹⁾ Ковель на Волині.

²⁾ Валкір, Волки на Харків?

³⁾ Семенівка на Полтав? Семенівка на Черніг?

⁴⁾ У St. Brjjs, G.VII Brjnt, — Як прочитати?

⁵⁾ Красник (Любл.?)

⁶⁾ У GVII Ljb'az, Любеч (Черн.), Любич (Плоцьк.)?

⁷⁾ Жаків, Заків? ⁸⁾ Луків Сідл.?

⁹⁾ Люблін, згадується по всіх джерелах.

¹⁰⁾ Куров, слобода Люблін. губ.

¹¹⁾ Oelschütz? Після цього — у St. абзац.

¹²⁾ Невідом.

¹³⁾ Тугтов?

¹⁴⁾ Kozlow; навряд це на Полтавщині.

¹⁵⁾ St. та GVII Brjsf, — Берестя Литовське? чи Борисів?

¹⁶⁾ Венгрів Сідл. губ. (?)

¹⁷⁾ Синявка Менськ? Сінів? — У St. місце це вміщено до Planic, у друк. прим.
після нього.

¹⁸⁾ Плонське Плоцьк. губ. (?)

¹⁹⁾ Влодава, Сідл. г.

- велике нещастя, і вбито м.н.в.—
- 196 . . . H'(E)LM¹⁾ 400 м.н.в.—
- 197 . . . LUBMJLH²⁾ 600 м.н.в. . . . L($\frac{a}{o}$) $\frac{F}{p}$ LH³⁾
- 198.199 . . . 100 . . . м.н.в.— . . . HRDL⁴⁾ 30 м.н.в.
28. І звідти пішов Хміль . . . назад до Росії, і прийшов
- 200 до . . . KLJM^c(E)⁵⁾
- 201 300 . . . м.н.в.— . . . TRJ'(A)R⁶⁾ . . . 200 . . . м.н.в.—
- 202 . . . STN $\frac{o}{u}$ PD⁷⁾ 500 м.н.в. . . . R $\frac{o}{u}$ ŠNJCH⁸⁾
- 203 40 м.н.в.— B'($\frac{a}{o}$)MBWJC⁹⁾
- 204 40 м.н.в.— KR^c($\frac{a}{o}$)ŠWJC)
- 205.206 . . . ¹⁰⁾ 50 м.н.в.— JUŠKWJC¹¹⁾
- 207 50 м.н.в.— K'(A)MNJC¹²⁾, велике й дуже
сильне (= вкріплене) місто, і там було понад 10.000 д.-х., і всі
вони вратувалися, хвала Богові.—
- І звідти він пішов на провінцію, що зветься POTL'(A)Š'(A)¹³⁾
- 208 і пішов на ZWJ'($\frac{a}{o}$)L¹⁴⁾ 100 м.н.в.—
- 209 H($\frac{a}{o}$)RLOF¹⁵⁾ 50 м.н.в.—
- 210 MHLWJC¹⁶⁾ 100 м.н.в.—
29. І звідти пішов Хміль . . . назад на провін-
цію BJ'(A)LHRUS¹⁷⁾ і прийшов у HOMJW¹⁸⁾
- 211 і там 10¹⁹⁾ д.-х. та інші, що заховалися там близько 10.000,
і перебиті всі, жаден не вратувавсь —
- 212 ŠL $\frac{o}{u}$ NJC²⁰⁾ 100 м.н.в.—
- 213 MHLWJC²¹⁾ 100 м.н.в.—
- 214 NTŠJK²²⁾ 400 м.н.в.— велике місто
- 215 M'($\frac{a}{o}$)SLW²³⁾ 400 м.н.в.— Слонім

¹⁾ Холм, Люблин. г.

²⁾ Любомли, село на Волині.

³⁾ У St. 'Af, Лепель, Вит.? Афела?

⁴⁾ Хоржель, Плоцьк. губ.? Хорол на Полтавщ.?

⁵⁾ Климів Черн.? Климовичі Могил. г.

⁶⁾ Треяр, Трияр, Тріор?

⁷⁾ Стінопад?

⁸⁾ Рушниця? ⁹⁾ Бомбовичі?

¹⁰⁾ Крашевичі?

¹¹⁾ Юшкевичі?

¹²⁾ Кам'янець Под.

¹³⁾ Pol-Lasie, — Полісся.

¹⁴⁾ Завіал, Завіол? ¹⁵⁾ Харлов?

¹⁶⁾ Махлевичі.

¹⁷⁾ Білорусь. ¹⁸⁾ Homjch, Гомель.

¹⁹⁾ У St. 'šr, і він вагається, чи читати 'srh, (10), чи 'šrjm (20).

²⁰⁾ Slopec? Слованець?

²¹⁾ Махлевичі. Це місто вже двічі згадується тут.

²²⁾ Невід.

²³⁾ Маслов? Мосолов? Чи не Мстислав? А може перекручене Могилів?

216	¹⁾ 200	м. н. в.—	Місто й матір Ізраїля
217	Мінцке ²⁾ 500	м. н. в.	Пінцке
218.219 ³⁾ м. н. в.—	Слуцке ⁴⁾	
220	300	м. н. в.—	Кобрин ⁵⁾	200 м. н. в.—
		велике місто, місто й матір Ізраїля, велика	
221	R ₀ ^u DNH ⁶⁾ 1000	дуже великих багатирів	
222	м. н. в.—	WJLNK ⁷⁾	600 великих багатирів, і не було подібних до них значністю, частину їх повбивано, а решта повтікала на захід (Ijm до моря?), до Амстердаму й Анбургу ⁸⁾ . —
223	H _u ^o RJN ⁹⁾	40	м. н. в.—
				RUBNKWJTŠ
224	¹⁰⁾ і перебито всіх. —		с(E)NK
225.226	¹¹⁾ 50	м. н. в.—	SRJWNH ¹²⁾
227	100	м. н. в.—	KBJNH ¹³⁾	40
				м. н. в.—
228	S ^c (E)NTL'(A)S ¹⁴⁾	40	м. н. в.—
229	F _p ^c (E)HCH ¹⁵⁾	40	м. н. в.—
				J _u ^o ŠNH
230 ¹⁶⁾ 800	м. н. в.—	BR ^c (E)ZUZTCH
231.232	¹⁷⁾ 72	м. н. в.—	RHNWJ ¹⁸⁾
233	50	м. н. в.—	TŠERNCH ¹⁹⁾
				30
234	м. н. в.—	BR'(E)MJL ²⁰⁾	50	м. н. в.—
235	B _u ^o S _p ^F K'(A) ²¹⁾ 50	м. н. в.—	F _p ^r (A)ŠNJCH
236.237	²²⁾ 30	м. н. в.—	J'ANKWTNC ²³⁾
238	20	перебито всіх. —	ŠUMHJN ²⁴⁾	50
239	м. н. в.—	MHN _u ^o K _u ^o C ²⁵⁾	40	м. н. в.—

¹⁾ Слонім, Гродн.

²⁾ Менське. ³⁾ Пинське, Менськ. У St. Rinsk.

⁴⁾ Слуцьке, Менськ. ⁵⁾ Кобрин, Гродн.

⁶⁾ Мабуть, не Рудня (Вит., Вол., Мен.), а Гродно.

⁷⁾ Wileka, Вилейка, пов. м.

⁸⁾ Nambug.

⁹⁾ Невідом.

¹⁰⁾ Рубанкевичі?

¹¹⁾ Анак, Енк?

¹²⁾ Сарни, Волин.?

¹³⁾ Невідом.

¹⁴⁾ Święty las (Св. Ліс)?

¹⁵⁾ Невідом.

¹⁶⁾ Вишеньки на Черніг.

¹⁷⁾ У GVII — проминено. Brzeznica (Петрок.)?

¹⁸⁾ Рахів Любл.? Рахни лісові на Поділлі?

¹⁹⁾ У St. та GVII воно вмішено далі. Чорнотичі на Черніг.?

²⁰⁾ Невідомо.

²¹⁾ Босий Брод на Київщині?

²²⁾ Прасниш Плоцьк.?

²³⁾ Янків танок? Ян-каф-танок?

²⁴⁾ Шумське на Волині?

²⁵⁾ Невідомо.

- 240 [. . . K_u^oNSJK¹) 50 м.н.в.]— ST^c(E)RLJC
 241 ²) 30 м.н.в.—
 30. І звідти він пішов на велике місто PJNCK³) 800
 242 дуже великих багатирів; забито мало не всіх.
 І звідти проходив днів з вісім по таких місцевостях, що
 в (ix) межах не було євреїв, а тоді прийшов до району BRJSK_p^FH⁴)
 243 і прийшов де великого M'(E)ZRJTC⁵)
 244 300 м.н.в.
 Усі ці місцевості пройшов Хміль аж до Московії⁶); поробив усі
 ці руїни, а тоді з'явився шведський король до Великої Польщі,
 і король польський пішов йому назустріч війною і (таким чи-
 ном) зруйновано . . . й цю країну, Велику Польщу, від Поз-
 нани до Кракова й до цього самого Люблина.
 31. Тепер почну списувати, що робив король шведський
 з королем польським. Спочатку прийшов король шведський до
 245 Познани (Poznh)⁷) . . . місто й матір Ізраїля, і там 2000 д.-х.,
 і виявив ласку тільки до євреїв, але більшість з них
 повмирали від пошесних хороб та від голоду, залишилося від
 них тільки-но 300.
 246 Звідти король пішов і взяв KR_u^oTCJN⁸), і там було 400 д.-х.,
 і залишилося з них тільки 50, а решта загинули від меча та
 голоду.
 247 Звідти . . . LJSH⁹) . . . 400 . . . дуже багатих, і все там зруй-
 новано, залишилося тільки 100 д.-х., та й ті повтікали до кра-
 їни Ашкеназ¹⁰).
 248 32. І звідти пішли до K_u^oBLJN¹¹) „цорер“ (гнобитель¹²))
 Czernesku з військом, і там... 200 д.-х., і повбивані м.н.в. за святе
 249 ім'я Боже.— MDRJC¹³) 100 м.н.в.—
 250 WR^c(E)SN²(^a/_o)¹⁴) 100 м.н.в.—
 251 WTJC¹⁵) 40 м.н.в.— ^c(E)JBG
 252.253 ¹⁶) 20 м.н.в.— W^oRT¹⁷)

¹) У друков. примір. нема. Взято з St. Конськ. Радом.

²) Steriliz?

³) Пивське.

⁴) Чи не є це Борисівка?

⁵) Межиріччя.

⁶) Себ-то до володінь московських царів, — Росії.

⁷) Познань, Pozen.

⁸) Це чи не Krotoschin, де потім була велика єврейська друкарня?

⁹) Lissa. ¹⁰) Себ-то Німеччини.

¹¹) Коблин (Koblentz?), Кублин?

¹²) Слово „Цорер“ у євр. вжиткові є далеко сильніше, ніж точний український його переклад: сливе, як слово в а р в а р.

¹³) Мале Межиріччя.

¹⁴) Wrzeszna. ¹⁵) Невідом.

¹⁶) Невідом. ¹⁷) Wart? Woit?

- 254 . . . 100 м.н.в.— . . . BRJŠKJDNJH ¹⁾
 100 м.н.в.— до великої громади LUNTŠJN ²⁾
 255 і вона була містом і матір'ю Ізраїля
 500 м.н.в.— велике місто Каліш ³⁾
 256.257 600 м.н.в. — $\frac{FJ}{p} \frac{o}{u} N$ ⁴⁾
 258 40 повбивано всіх.— ŠHN $\frac{o}{u} W$ ⁵⁾
 259 40 м.н.в.— $\frac{F}{p} \frac{o}{u} C$ ⁶⁾ 200 м.н.в.
 160 $\frac{F}{p} \frac{o}{u} RD \frac{o}{u} N$ ⁷⁾ 50 м.н.в.
 33. І звідти вони пішли до великого міста Данцику ⁸⁾,
 261 туди-ж пішов і король шведський R"N ⁹⁾, і силоміць забрав
 262 усе до своїх рук, і він виявляв ласку до євреїв, що ще
 залишилися, а потім прийшов і взяв Краків ¹⁰⁾ місто
 й матір Ізраїля, і там було 2.500 д.-х.; він прихильно поставивсь
 до євреїв, але за безліч гріхів наших вони повмирали від го-
 лоду й пошесних хороб. І „цорер“ Czernesku втік із Кракова,
 скоро почув, що шведський король пішов на Краків. Та перше,
 ніж вийти з Кракова, цорер Чернецький зруйнував увесь район
 Великої Польщі в околицях Кракова. Далі оцей „цорер“ Ч. пі-
 263 шов на Вишницю ¹¹⁾, там було 200 д.-х., що повтікали до
 264 Кракова.— Потім . . . WJSLTC ¹²⁾ . . . 50 д.-х., і зруйнували
 265 місцевість і повбивали їх (усіх).— . . . T $\frac{o}{u} NWJC$ ¹³⁾
 50 вбили всіх і зруйнували місто.— K'(A)ZMRTŠ ¹⁴⁾
 266 і зруйнував, і спалив і вбив м.н.в.—
 267 PRJMJSLH ¹⁵⁾ 40 і спалив, і зруйнував,
 268 і повбивав м.н.в.— ŠM^c(E)LC ¹⁶⁾ . . . 40 зруйнував,
 спалив і вбив м.н.в.— T $\frac{o}{u} RN' \frac{a}{o}$ малу ¹⁷⁾
 269 50 зруйнував, спалив м.н.в.—
 270 '(A)PT ¹⁸⁾ 200
 великих багатирів, і повбивали м.н.в. самий to'bh (мерзоті) ¹⁹⁾

¹⁾ Невідом.

²⁾ St. пропонує читати Lunczic.

³⁾ Kalisz. ⁴⁾ Пюнтек Каліськ. г.

⁵⁾ Шахнов, Суханів? Цеханів, Плоцьк?

⁶⁾ Пуч, Фуц, Фоц? Чи не перекривлене це Pjon (прим. 4)?

⁷⁾ Фордон, Фурдун? ⁸⁾ Danzig.

⁹⁾ Аббревіатура: нехай сяє його сяйво.

Такий невимушений молитовний додаток до імени будь-якої особи, що має владу, свідчить про безперечну до неї симпатію. В даному разі причину авторової симпатії до шведського короля треба бачити в тому, що він виявляв до євреїв ласку й полегкості.

¹⁰⁾ Kraków. ¹¹⁾ Вишниця Сідл. губ.

¹²⁾ Вислиця Келец. г. ¹³⁾ Невідомо.

¹⁴⁾ Казмерж Любл.? Козмерж Велика Келец. г.

¹⁵⁾ Przemyszl ¹⁶⁾ Невідомо.

¹⁷⁾ Klein Thorn. ¹⁸⁾ Апт.

¹⁹⁾ To'bh (мерзота), — мабуть, замість слів „дїм мерзоти“, розуміється — костюл (пор. притч. XXVIII, 9 та Ездри, IX, 14). Авторова злоба проти християн і християнства пояснюється тим, що євреї страждали од подій його, автора, часу.

- 271 . . . ŠJDLOW¹⁾ . . . 200 . . . що втікали до . . . PNTŠ^oW²⁾.
 34. Звідти вони пішли на Хмельник³⁾
 272.273 100 м.н.в.— H^c(E)NTŠJN⁴⁾
 150 і спалив, зруйнував і позабивав м.н.в. —
 274 W'(A)DSLW⁵⁾ 200 зруйнував і спалив,
 і євреї повтікали до Пинчова⁶⁾
 275 PNT Š^oW⁷⁾ 1000 , але їхній Дукс
 (dux — отаман), прозваний Markgraf'ом, поставивсь до них ла-
 скаво, ніби (він сам) юдей⁸⁾⁹⁾
 276 RK^oW¹⁰⁾ 150 вони повтікали
 277 до Пинчова.— N'(O)WJ^FJL¹¹⁾ 50
 278 м.н.в.— C^c(E)N^cCMJN¹²⁾ 50 м.н.в.—
 279 BR^c(E)NH¹³⁾ 100 м.н.в.— PJTRKOW¹⁴⁾
 280.281 50 м.н.в.— $\frac{F}{P}R^oW^oTŠBRŠ¹⁵⁾$
 50 м.н.в.

35. Загальна кількість громад, зруйнованих за безліч грів наших, окрім тих, що є для мене невідомі — сто сорок¹⁶⁾, а кількість забитих домохазяїв (b'lj bthjm), окрім жінок і дітей та інших, що про їх муки мені невідомо, — шіссот тисяч сімдесять

¹⁾ Шидловець Радом?

²⁾ Див. прим. 7.

³⁾ Хмельник Келецьк. г.

⁴⁾ Хенцини, Каліш.

⁵⁾ Владиславів Каліш. чи Сувак. ⁶⁾ Bntšov.

⁷⁾ Пінчов Келец. губ.

⁸⁾ Фразу треба розуміти, „як юдей“ (GVII).

⁹⁾ На місці крапок — в оригіналі речення, не зовсім ясно. GV пропонує читати перше слово не vj's'al, а vjšr'al щоб звязати з попереднім словом jhdh, але від того ще більше втрачається ясність дальшої частини речення. Він-же (GVII) пропонує читати не vj's'a, а vj'sht (воював). На нашу думку, краще підходить слово vjsl (і вратував). Отже, це речення можна перекладати трояко:

1) GVII: і він воював разом з юдеями з великою силою,

2) з нашою виправкою: і він уратував народ юдейський.

і 3) без ніякої виправки: і він випросив народ юдейський.

¹⁰⁾ Раків? ¹¹⁾ Новополе?

¹²⁾ Севдзишев Келецьк. г.?

¹³⁾ Бржезниця Петрок.? Бржеськ Келецьк. г.?

¹⁴⁾ Петроков.

¹⁵⁾ Прошовиці Келец. г.

¹⁶⁾ На підсумки, що тут попідбивав автор „Tit hajjawen“, Гурлянд завважує (GVII, 28) так:

Про перший підсумок (кількість громад) Gräfz (Рос. видан. 1884, X, 60 прим.) і Steinschneider кажуть, що він замалий, а про другий підсумок (кількість забитих) кажуть, що він перебільшений. І справді, перерахувавши всі, одно за одним, міста, що їх навів сам автор, ми дістали 276 (за нашим підрахунком — 281. Д. М.), як-же, в такому разі він сам собі суперечить, коли каже ніби їх було 140. Dehabbatas Kohen, що писав свою Megillath 'jfn (див. далі) близько р. 1655, каже, що тоді зруйнова-

XII. Jëwen Mesula

(Болого безодне¹⁾).

„Багато оповідає про нещастя та війни на території Росії, в Литві й славній Польщі та (про те), з якої причини розпочалося, що повстали јawan-и греко-православні люди) проти королівства і злучилися з поганцями жителями Кедара (тата-рами). Пояснює так само і весь (життєвий) ужиток (євреїв) у Польщі“...

Написав... р. Натан Ноте, син мученика... р. Мусія Наповер-а... Ашкеназі, що проживає... в Заславі на території Росії. [...недалеко від громади Остро (= Острог)... в районі Волини“... (з авторової передмови)].

1-ше видан. Venetiae 1653, 4°, 12 лл.

2-ге видан. ... тепер додано... чин селихот (молитов про прощення), що його встановив автор „Tosefot jom Tow (= Heller'om) на... піст 20-го Сивана... Dyghenfurt 1727, 4° 12 + 5 нунумер. арк.

3-те видан. (?) Жолкієв... (В.—J.).

4-те видан. (?) Lemberg 1851. 8° (В.—J.).

5-те видан. (?)... Додатки:

megillot 'Efa пис. Шабботая Коhe'на... про нещастя... рр. 408—409 (1648—49)... та (дещо) з історії євреїв у цій країні з тієї пори [від 1652 р.] до р. 1872-го, склав А(йзик) М(еєр) Д(ик) через старання Р. J. Ш(апіро) з Вильни.

Варшава 1871, 16° 62 стор.

6-те видан. (?) (з Лемберзького видан.)?

Краків, 1895, 8° 68 стор. (W).

7-ме видан. (?)... видан. 4(!) й виправлене, з багатьма додатками (їх фактично нема).

Петроков 1902, 8° 48 стор.

них громад було понад 300; чи-ж можливо, щоб р. 1655, коли складено Tit hajjawen, їх було тільки-но 140? Отже, ясно, що ми тут маємо до діла з помилкою: перед словом т'аh (сто, сот), живовидячки, бракує одного слова, але якого? На це дає нам вказівку друге джерело, а саме Ц а р б а т р а б б і м (див.), де сказано (стор. 14): „744 громади зруйновано за гріхи наші, як зазначено в Пінкосах (протокольних книгах) у голів наших країн“. Отже, ми тут маємо читати не „сто сорок“, а сімсот сорок і це число мало не збігається з цифрою, що її дано в повідомленні Аврама Аскіозія (Цаар бат раббім). Щодо авторових даних про кількість забитих, то й цю суму треба визнати за ймовірну, рівняючи до кількості зруйнованих громад (740). С. покликується на слова одного з сподвижників Хмельницького, Родака, який сказав, що тільки-но в трьох містах, Стародубі, Києві та Чернігові він сам особисто забив понад 40.000 євреїв (П. Н. Буцинський: Про Богдана Хмельницького, Харків, 1882 стор. 50. — Цитую за GVII).

¹⁾ Psalm. LXIX, 3. Російські євреї вимовляють назву цієї популярної брошури — „Jewejn Mezúlo“. Про те, що автори, які писали про події 1648—56 рр., вживали слова јawan, порів. вище, прим. 1 до рег. 14.

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ

ІХТЮССЬКИЙ В. П.

Матеріали до історії євреїв на Київщині, Волині та Поділлі за першої половини ХІХ ст.

Далі ми друкуюмо, — почасти цілком, почасти в витягах, низку документів Київського Центрального Архіву ім. Антоновича (= КЦІА), що стосуються до історії євреїв у межах кол. Південно-Зах. краю за першої половини ХІХ ст. Ці документи дають чимало нових фактів, які, гадаємо, цікаві не тільки для історії євреїв, ба й узагалі для історії краю, — зокрема, для історії старого Києва. Всі документи гуртуються коло питання про ролю євреїв, в економічному розвитку Київщини, Волини та Поділля. за перших десятиріч по приєднанні їх до Росії.

Як відомо, давній російський уряд взагалі визнавав цю ролю за негативну й через це раз-у-раз турбувавсь питанням про те, як обмежити права євреїв і поставити перешкоди розвиткові їхньої діяльності, або про те, як виправити євреїв і виховати з них „добрих громадян“. Дописи губернаторів і доповідні „записки“, що їх багато збереглося по архівах, звичайно намагаються довести зазначений погляд, до того-ж у провину євреям здебільшого вони ставлять „експлоатацію людності“.

Певна річ, не можна заперечити проти того, що окремі факти експлоатації повинні були бути. Початок ХІХ-го стол. — це зоря капіталізму в Росії; євреї торговці та промисловці були одні з перших представників капіталізму, що тоді народжувавсь, і як завжди це буває, мав хижацький характер. Але треба зазначити, що й центральний російський уряд, і особливо місцева влада, неправдиво поширюючи обвинувачення в експлоатації на всю єврейську масу, яка насправжки перебувала в скрутному економічному становищі, — разом з цим неправдиво-ж, хоч і вперто, не хтіли визнати те позитивне, що вносив єврейський капітал, — а ще більш єврейська енергія, — в справу економічного розвитку Київщини, Волини та Поділля.

Тепер відомо, що за першої половини ХІХ-го стол. євреї в межах кол. Півд.-Зах. краю відгравали дуже велику ролю в фабричній промисловості, торгівлі, ремісництві. Напр., 1832 р. 93% усіх фа-

брик на Волині та Поділлі були в руках євреїв, і один купець Йосель Беренштейн мав на Волині 17 сукнарень¹⁾. Далі закордонна торгівля, що йшла через подільські митниці, цілком була в руках єврейських купців²⁾. Вони-ж займали перше місце в унутрішній торгівлі, що за центр її довгий час був Бердичів³⁾. Великі скарбові підряди, одкупи, що були за ґрунт тодішньої фінансової політики, теж переважно і навіть виключно були в руках євреїв³⁾. Про ролю євреїв у ремісництві можуть свідчити такі дані, що їх збрала влада 1853 р.: на Поділлі було ремісників християн—3400, євреїв—7436, на Київщині ремісників християн—820, євреїв—3605⁴⁾.

За такого становища, коли місцевій владі доводилося розв'язувати практичні економічні завдання, вона, звичайно, мимоволі переконувалася, що не може перебути без євреїв. Таких випадків траплялося дуже багато. А втім вони не могли змінити загального погляду на євреїв. І ось, коли трапилися такі випадки, тоді починалася боротьба теорії й практики, принципового погляду з одного боку й життєвих вимог з другого. Підтримуючи теорію, генерал-губернатори й губернатори передовсім вперто силкувалися стояти на ґрунті законних обмежень, але разом з тим, під впливом життя, вони мусіли були використовувати єврейські капітали, єврейську енергію й досвідченість. Через це доводилося вишукувати способів, як-би обминути суворий закон що-до євреїв, доводилося витратити багато часу, удаватися до різних софістичних викрутів. Кінець-кінцем, звичайно, життя перемагало. Але іноді влада йшла проти життя, й тоді справа, що була корисна для міста й людности, гальмувалася протягом років.

Документи, що ми їх друкуюмо, дають багато характерних прикладів таких конфліктів теорії й життя. Так, у документі ч. I (1809 р.) ми бачимо, як влада, щоб не дозволити євреям постачати провіант для армії, вдається насамперед до дворян, „не согласятся ли они поставитъ въ мѣста расположенія полковъ количество хлѣба и овса, какое исчислено будет Комиссією по 1810 годъ“. На дворян очікують, і для торгів чотири рази призначається термін. Але „по четырем срокамъ, назначеннымъ для торговъ — не только никто изъ дворянъ, но и изъ компаніи, принявшей въ прошломъ году на себя такую поставку, въ Губернское Правленіе не явился“. Провіантська Комісія дає доручення своєму агентові урядовцеві Бахметьеву „употребить поспѣшнѣйшее стараніе къ отысканію подрядчиковъ,

¹⁾ Оглоблин П., Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. Киев. 1923. Стр. 17. 124.

²⁾ Див. Збірник праць Жидівської Іст.-Арх. Комісії, кн. 1, стор. 130. Про ролю Бердичева в торгівлі 40-х років див. у Фундуклея, Статист. описаніє Київской губ. 1852, ч. 1, стр. 425—433.

³⁾ В КЦІА є багато документів, що це доводять.

⁴⁾ КЦІА. Арх. Київ. Ген.-Губ., 1853 р., Пол. ч., № 2 Справа „о первоначальномъ введеніи въ губерніяхъ постоянной осыдлости евреевъ новыхъ ремесленныхъ правилъ“.

чтобы не доведеть полковъ до остановокъ въ продовольствіяхъ". Кінець-кінцем становище ратує єврей Давид Лейбович, що Бахметьєву пощастило його „умовити“.

Документи ч. III—VIII стосуються до Київа, звідки, за планом боротьби проти експлоатації, євреїв було виселено р. 1827-го і р. 1835-го. Євреям було заборонено приїздити до Київа, окрім окремих, точно зазначених, випадків. Але незабаром виявилось, що ця заборона спричинилася тільки до того, що капіталісти християни підвищили ціни на всі продукти, занепала торгівля, скарб переплачував на всіх постачаннях, дідичам підчас Контрактового ярмарку дававсь у знаки брак грошей. Знов київська влада мусіла була піти на поступки й добирати способів, як обминути закон. Що-до цього надто характерні документи ч. VII—VIII. З них, між иншим, документ ч. VIII свідчить, у якому скрутному становищі, через заборону євреям приїздити до Київа, опинилася влада за Севастопільської війни, коли виявилось, що вона зовсім не може перебути без євреїв ремісників.

Документи ч. IX—XI виявляють, яку ролю в економічному житті Півд.-Зах. краю відгравали євреї австрійські. Документи свідчать, що, не зважаючи на встановлення кордону між Росією й Австрією, довший час був щільний звязок поміж євреями галицькими й євреями Волини та Поділля. Австрійські євреї, можна сказати, весь час перебували на російській території для торгівлі, за судовими справами, за справами про борги, то-що. Увесь імпорт й експорт Радзівілівської, Гусятинської та Ісаковецької митниць ішов геть чисто через руки євреїв. Радзівілівська митниця за 40-х років збирала з євреїв до 700 т. крб. на срібло мита. Коли 1843 р. повстало питання виселити євреїв із 50-верстового узграницчя, Радзівілівській митниці загрожувало повне припинення прибутків¹⁾... Зокрема, як можна бачити з документа ч. XI, австрійські євреї перші розпочали на Дністрі торгувати лісом, що мало велику вагу для цілого краю, і довший час монополю тримали цю торгівлю в своїх руках.

Російський уряд, як видно з того-ж документа, не міг не визнати, що діяльність австрійських євреїв корисна. Але загальний погляд його на євреїв примушував його і до австрійських євреїв ставитися так само підозріло, як він ставився до євреїв, що жили в Росії. Через це російська влада уважно стежила за зносами австрійських євреїв, обмежувала для них терміни перебування й суворо вимагала пашпортів, силуючи що-разу засвідчувати ці пашпорти у російського консула в Бродях. Звичайно, таке ставлення гальмувало торговельну справу й утворювало низку конфліктів. Документи, що ми їх друкуємо, з'ясовують як характер цих конфліктів, так і за-

¹⁾ Див. „Збірник праць Жид. Істор.-Арх. Комісії“, кн. I, стор. 130.

собі, що їх уживала влада, щоб їх зліквідувати. Як видно, австрійський уряд, завсіди підтримуючи євреїв, своїх підданців, здобув для них у Росії низку пільг, і це давало їм перевагу в торговельних зносинах з волинськими та подільськими євреями.

Документ ч. XII стосується до питання про володіння селянами від євреїв.

У Польщі євреї, меж иншим, користувалися правом орендувати дідицькі маєтки, причому до їх повного розпорядження переходили й селяни. Це право фактично зберігалось за євреями довший час і по тому, як приєднано польські краї до Росії. Юридичною формою володіння селянами була так зв. „кресценція“. Вона полягала ось у чім: щоб забезпечити борг на маєтку, євреї, за особливим контрактом, здобував право порядкувати всім маєтком, включаючи й селян. Через таке право утворилася невеличка група євреїв-дідичів. Напр., у Литовсько-Гродненській губ. 20-х років XIX ст. таких дідичів було 46, і вони володіли 19438 селянами¹⁾. Російська влада підтримувала кріпацьке право дідичів християн, але коли селянами володіли євреї, вважала це за „надуживання“. Через це р. 1800, 1801, 1813 видано накази, „чтобы евреи деревнями и помѣщичьими крестьянами ни подъ какими названіями и именованіями отнюдь не владѣли, не распоряжали и ни по какимъ случаямъ не были допускаемы къ владѣнью оными“²⁾. Документи, що ми друкуємо, свідчать, що кресценції існували й на Київщині.

Як видно, наказ 1813 р. не припинив кресценцій, і євреї користувалися їми й після 1813 р. Через це р. 1819 Сенат знов розглядав питання про кресценції і видав новий наказ про заборону їх. Але на Київщині, можна гадати, кресценції існували й згодом: в опису справ архіву Київського Генерал-Губернатора. р. 1828, Судова частина, позначено справу про донос, що євреї на Київщині цього часу володіли селянами під чужими іменнями³⁾.

¹⁾ Голицынъ, Історія русскаго законодательства о еврейхъ, стор. 696.

²⁾ Лева н да, Сборникъ законовъ и положеній, касающихся евреевъ. № 94.]

³⁾ На жаль, у даному разі ми не мали змоги використати цю цікаву для нас справу.

№ 1.

Справа про постачання провіанту для армії на Волині 1809 р.

(КЦІА. Арх. Київ. Губ. Прав. № 2813).

„Указъ изъ Коммисіи Кіевскаго провіантскаго депо Коммисіонеру г-ну 8 класса Бахметьеву. Сія Коммисія, съ наступленіемъ сего 1809-го года дѣлая исчисленіе, сколько по настоящему расположенію войскъ къ имѣющимся отъ прошлаго года остаткамъ дѣйствительно нужно заготовить провіанта и овса на весь нынѣшній 1809 годъ потребнаго, для увѣдомленія о томъ господина волинскаго гражданскаго губернатора, который имѣетъ оповѣститъ гг. дворянъ тамошней губерніи, не согласятся ли они по примѣру прошлаго года поставить въ мѣста расположенія полковъ количества хлѣба и овса, какое коммисією исчислено будетъ по 1810 годъ, а на тотъ конецъ, дабы иногда дворянство при взятіи поставки за сіи причины не могли возвысить цѣнъ для казны отяготительныхъ, приказали: находящимся в волинской губерніи у продовольствія войскъ Коммисіонерамъ 8-го класса Мусману, Ефимову и вамъ послать указы и предписать, чтобы они и вы по долгу службы и обязанности коммисіонерской къ пользѣ высочайшаго интереса усугубили дѣятельнѣйшее свое стараніе къ открытію на покупку провіанта и овса къ имѣющимся остаткамъ потребнаго на весь 1809 годъ для полковъ, въ каждой дистанціи коммисіонера расположенныхъ, изъ первыхъ земледѣльческихъ рукъ самыхъ выгодныхъ и въ полной мѣрѣ выгодамъ казны соответствующихъ цѣнъ съ вѣрными къ обезпеченію казны залогами, которые бь никакому сумнѣнію отнюдь подвержены быть не могли, и по открытіи таковыхъ цѣнъ не упустили бы онѣ и вы какъ ни поспѣшнѣ явиться у господина волинскаго гражданскаго губернатора и предъявить ему оныя для зависящаго со стороны его мѣроположенія. По исполненіи рапортовать ко мнѣ“.

Объ этомъ же увѣдомить и губернатора“.

„Госп. Провіантскому Коммисіонеру 8 класса Бахметьеву.

По четыремъ срокамъ, назначеннымъ мною для торговъ къ поставкѣ недостающаго по магазейнамъ въ Волинской губерніи состоящимъ, для продовольствія въ нынѣшнемъ году полковъ провіанта и овса, не только никто изъ дворянъ, но и изъ компаніи, принявшей въ прошломъ году на себя такую поставку, въ Губернское Правленіе не явился. Почему рекомендую Вашему Высокоблагородію, по обязанности Вашей къ пользамъ казеннымъ, употребить ваше поспѣшнѣйшее стараніе къ отысканію подрядчиковъ къ поставкѣ того хлѣба, дабы не доведеть полковъ до остановокъ въ продоволь-

ствіяхъ; какія и кѣмъ изъ желающихъ на то объявлены будуть цѣны“.

Рапортъ Бахметьева до Волинського генерал-губернатора.

„Во исполненіе предписанія в. п-ства отыскать желающихъ взять на себя поставку недостающаго количества провіанта и овса для продовольствія войскъ на сей 1809 годъ я уговорилъ староконстантиновскаго жителя Дувида Лейбовича поставить во всѣ подвѣдомственные мнѣ магазейны, — именно въ Житомирскій, Лабунскій, Бердичевскій, Новоградволинскій и Заславскій, сколько назначено будетъ, по цѣнамъ на серебряную монету каждую четверть муки по два рубля 75 коп. крупъ по три рубля 70 коп. и овса по 1 р. 95 к., обязываясь представить при заключеніи контракта достаточный и вѣрный залогъ. Имѣя честь представить сіи цѣны на благоразсмотрѣніе Вашего Превосходительства, доношу притомъ, что я продолжаю употреблять всевозможное стараніе отыскать другихъ еще дешевѣйшими цѣнами поставлять желающихъ подрядчиковъ.

Февр. 16-го 1809 г.

№ II.

Справа пинськихъ євреївъ судновласниківъ про дозвілъ зупинятися на Дніпрі коло Київа.

(КЩА. Арх. Ген.-Губ., 1829 р., Пол. ч. спр. № 62).

13 березня р. 1829 Керівничий шляхівъ V округи надіслав до Київського губернатора таке прохання пинськихъ євреївъ судновласниківъ:

„Имѣемъ мы нижепоименованные просители собственныя разныя рѣчныя суда и, отправляя судовой промыселъ, симъ единственно снискиваемъ себѣ и семействамъ своимъ дневное пропитаніе и бываемъ въ состояніи уплачивать государственныя подати. Судовой нашъ промыселъ заключается въ томъ, что отправляемъ суда наши иногда безъ, а иногда съ грузомъ, изъ Пинска въ Кременчугъ, по заключаемымъ тамъ же съ разными лицами контрактамъ; нагрузивъ оныя солю, сплавливаемъ ихъ обратно въ г. Пинскъ, гдѣ производится симъ продуктомъ значительный торгъ. Слѣдуя по вышеописанному изъ Пинска въ Кременчугъ и обратно по рѣкамъ Припяти и Днѣпру, проходя мимо г. Київа, при Днѣпрѣ лежащаго, имѣемъ тутъ всегда главѣйшее пристанище, сколько по существованіи здѣсь на Днѣпрѣ плавучаго моста, сквозь котораго проходъ не во всякое время свободенъ, столько и потому, что сей городъ, состоя на половинѣ почти дороги, бываетъ единымъ пунктомъ нанятія на перемѣну судорабочихъ людей, запасенія нужнаго для продовольствія оныхъ харча и удовлетворенія другихъ по судоходству потребностей, а сверхъ того и для предьявленія тамошнему судоходному смотрителю своихъ накладныхъ и паспортовъ судорабочаго народа, съ которыми кромѣ еще того нерѣдко по возникшимъ спорамъ или ослушности, принуждены бываемъ расправиться у судового смотрителя, — на всѣ прописанныя надобности, при всякомъ проходѣ, всѣ ли совокупно, или нѣкоторые изъ нихъ попеременно, неизбежно встрѣчающіяся, требуютъ всегда нѣскольконеднаго пребыванія въ г. Київѣ“.

Підкресливши далі, що наказ 2 гр. р. 1827 й 19 січня 1828, якими заборонено євреям мешкати в Києві, про судновласників нічого не кажуть, прохачі писали:

„Полагаемъ, что нѣсколькодневное пребываніе судовладельцевъ изъ евреевъ или ихъ прикащиковъ во время плаванія судовъ мимо города и для удовлетворенія прописанныхъ надобностей не есть и не будетъ противнымъ высочайшей волѣ, поколику и само благотворное правительство тщательно печется всегда какъ о благосостояніи всей вообще торговли и торгующаго сословія, такъ равно и еще съ особеннымъ вниманіемъ о свободности судоходства и объ отклоненіи всѣхъ стѣснительныхъ для того обстоятельствъ“.

Керівничий шляхів округи, надсилаючи до Києва прохання судновласників, писав губернаторові:

„Департаментъ путей сообщенія отношеніемъ отъ 28 прошлаго февраля № 1857. по препровожденной при томъ подлинной просьбѣ, поступившей 24-го того же февраля къ его королевскому высочеству, главноуправляющему путями сообщенія, отъ судопромышленниковъ Минской губ. Пинскаго повѣта купцовъ и мѣщанъ, въ числѣ 15 человекъ, объ исходатайствованіи имъ на основаніи высочайшаго указа, даннаго 2 сент. 1827 года, на имя кievскаго военнаго губернатора, дозволенія на временное пребываніе для исправленія изъясненнхъ въ оной просьбѣ нуждъ ихъ въ семь городѣ, при проплывѣ мимо онаго рѣкой Днѣпромъ судовъ ихъ изъ Пинска въ Кременчугъ и обратно, просить для доклада его королевскому высочеству доставить по сношенію съ кievскимъ губернскимъ начальствомъ мнѣніе. Вслѣдствіе чего, отзываясь о семъ къ вашему п-ству съ приложеніемъ въ подлинникъ и самого прошенія судопромышленниковъ, покорнѣйше прошу по разсмотрѣніи онаго увѣдомить меня, не воспрещено ли будетъ со стороны гражданскаго начальства на основаніи указовъ—высочайшаго отъ 2 декабря 1827 г. и Правительственнаго Сената отъ 19 января прошлаго 1828 г. судопромышленникамъ изъ евреевъ при проходѣ судовъ ихъ мимо г. Києва рѣкой Днѣпромъ и остановленіи оныхъ здѣсь,—находиться по нѣсколько дней въ Києвѣ для удовлетворенія изъясненнхъ въ прошеніи надобностей, или нужно для сего испросить гдѣ слѣдуетъ особенное дозволеніе“.

Київський губернатор відповів на запитання 22 бер. Грунтуючися на наказі 2 грудня 1827 р., він висловив таку думку з приводу прохання судновласників:

„По силѣ такового указа, хотя собственно и не упомянуто въ ономъ о судопромышленникахъ, нельзя однакожь воспретить симъ послѣднимъ изъ евреевъ приставать временно къ кievской пристани для исправленія своихъ потребностей покупкою припасовъ и тому подобнаго, съ тѣмъ однакоже, чтобы таковыя евреи напрасно здѣсь не проживали, и, подъ предлогомъ судоходства, не прїѣзжали въ Києв для какихъ-либо своихъ изворотовъ евреи, вовсе къ судопромышленности не принадлежащіе.“

Въ отвращеніе таковыхъ подлоговъ полагалъ бы я учинить подобное же распоряженіе, какое сдѣлало Кievское губернское правленіе въ предупрежденіе напрасныхъ прїѣздовъ евреевъ въ Києв изъ повѣтовыхъ городовъ и мѣстечекъ здѣшней губерніи.

На основаніи такового распоряженія каждый изъ евреевъ, кто имѣеть надобность быть въ Києвѣ по предметамъ, указомъ дозволеннымъ и вышепрописаннымъ, обязанъ объявлять о томъ мѣстной

полиціи и сверхъ паспорта брать особое свідѣтельство въ городѣ отъ городничаго, а въ уѣздѣ отъ нижняго земскаго суда, съ изъясненіемъ въ ономъ, надобно ли быть еврею въ Кіевѣ, и срокъ на то. Таковыя свідѣтельства евреи по прибытіи своемъ въ Кіевъ предъявляютъ здѣшной градской полиціи для свѣдѣнія и должнаго съ ея стороны наблюденія. Подобно сему и судопромышленники евреи обязаны будутъ брать отъ мѣстныхъ своихъ градскихъ или земскихъ полицій особыя свідѣтельства, что они дѣйствительно по судоходству имѣють надобность быть въ Кіевѣ на извѣстное время для исправленія надобностей, для дальнѣйшаго хода судна относящихся. Таковыя свідѣтельства (сверхъ обыкновенныхъ паспортовъ) евреи обязаны тотчасъ по привалѣ къ Кіевской пристани предъявлять судоходному смотрителю, а сей долженъ будетъ немедленно дать о семъ знать градской полиціи, дабы евреи подъ видомъ судоходства не производили здѣсь какой-либо недозволенной торговли и вообще сверхъ дѣйствительной надобности въ Кіевѣ не проживали.

Изложивъ такимъ образомъ по изъясненному обстоятельству мое мнѣніе, я предлагаю, впрочемъ, оное на усмотрѣніе и уваженіе Мин. Вн. Дѣлъ, безъ разрѣшенія котораго я не нахожу себя въ правѣ допускать малѣйшаго отступленія отъ силы высочайшаго указа, въ каковомъ, какъ вышезначится, о евреяхъ судопромышленникахъ ничего не упомянуто.

О чемъ имѣю честь увѣдомить в. п-ство, долгомъ поставляя присоединить, что изъясняемая Пинскими судопромышленниками въ прошеніи ихъ необходимость имѣть остановку судамъ по причинѣ имѣющагося въ Кіевѣ черезъ Днѣпръ моста вовсе несостоятельна, ибо мостъ сей для пропуска судовъ, буде таковыя приходятъ, разводитъ каждая сутки безостановочно" (арх. 6—7).

Справді, губернаторъ негайно вдавсь до міністра внутр. справ і 14 травня дістав поясніння, що догляд за евреями покладено на обов'язок місцевих начальників, „которые обязаны сообразоваться во всей точности съ существующими по сему предмету правилами, разосланными отъ мин. вн. дѣлъ къ начальникамъ губерній для должнаго исполненія 6 іюня 1827 г.“ (арк. 9). Київський губернатор надіслав ці правила керівничому шляхів V округи, і справу судновласників кінець-кінцем було розв'язано на їхню користь.

№ III.

Справа про дозвіл евреямъ приїздити до Київа на Контрактовий ярмарок.

(КЦІА. Арх. Київ. Ген.-Губ., 1836 р., Пол. ч., ч. 9).

Положення 1835 р., дозволяючи єврейським купцямъ виїздити за межу осілости для торгівлі по ярмарках, між иншим, нічого не казало про приїзд їх на київські ярмарки. Але єврейські купці давно вже по київських ярмарках відгравали дуже велику ролю. Природньо, що, коли наблизився Київський контрактний ярмарок 1836 р., повстало питання про право євреїв приїздити до Київа. Ще в грудні 1835 р. група житомирських євреїв удалася до гр. Гур'єва, тодішнього київського генерал-губернатора, прохаючи, щоб їм дозволено

приїхати до Київа. „Одни изъ насъ“, писали вони, „имѣя надобность отлучиться въ городъ Київъ для доставленія припасовъ и покупки тамъ мелочныхъ товаровъ, а другіе, имѣя необходимость въ полученіи съ разныхъ лицъ, по разнымъ документамъ долговъ“ (арк. 7). Гур'єв твердо державсь Положенія 1838 р. і через те на прохання відмовив.

14 січня 1836 р. з аналогічним проханням удалися до Гур'єва єврейські купці— Оршанський та Фіхтенгольц. Вони звертали увагу генерал-губернатора на те, що нове положення не може скасувати царського наказу 1827 р., який дозволяв євреям приїздити до Київа для торговельних справ, що Положенія 1835 р. поширює право перебування єврейських купців по-за межею осілости, бо перелічує низку нових місць дозволеної їм торгівлі. „Основываясь на яснوی силъ сихъ законовъ“, зазначали прохачі, „мы въ числѣ прочихъ распорядились заготовленіемъ на весьма значительныя количества товаровъ и уже отправили въ Київъ для распродажи на наступающей Крещенской ярмаркѣ и Контрактах, для чего и приступили было къ наему въ Гостиномъ ряду лавокъ“. Покликаючися далі на втрати, що вони зазнають через заборону приїздити до Київа, Оршанський і Фіхтенгольц прохали бодай „на сей разъ разрѣшить торговлю“ (арк. 11). Гур'єв знов відмовив.

Перед самим початком Контрактів 1836 р. питання про право євреїв приїздити до Київа підніс київський старший поліцмайстер. Він поставив це питання перед Губерніяльним правлінням, прохаючи його з'ясувати: „Позволено ли будетъ допустить оптовую и раздробительную продажу товаровъ еврейскимъ 1 и 2 гильдіи купцамъ, подобно какъ на означенныхъ (въ Положеніи 1835 г.) ярмаркахъ, или нѣтъ, а равно банкирамъ, которыхъ, кромѣ еврейскихъ, какъ по опыту ему, полицмейстеру, извѣстно, никого не бываетъ, а черезъ то можетъ послѣдовать, кромѣ въ размѣнѣ на мѣсть и въ переводѣ въ другіе російскіе города денегъ остановки, ощугительныя для торговцевъ и другихъ лицъ убытки, но даже не будутъ имѣть возможности выполнить условія между лицами, на прошедшихъ Контрактахъ заключенныя, по тому болѣе, что въ городъ Київъ банкировъ вовсе не имѣется“. „По выслушаніи сего въ Губернскомъ Правленіи опредѣлено: по соображеніи вышеизъясненнаго представленія старшаго Полицмейстера съ указаніями оказывается, что высоч. указомъ, 2 дек. 1827 г. состоявшимся по предмету выселенія евреевъ изъ г. Київа, предоставлено было изъ нихъ купцамъ 1 и 2 гильдіи приїзжать въ Київъ на контракты и ярмонки и торговать во время оныхъ въ лавкахъ, но послѣдовавшимъ затѣмъ общимъ о єврейхъ положеніемъ, выс. утв. 13 апрѣля минувшаго 1835 г., производство торговли ихъ ограничено тѣмъ, что онымъ положеніемъ и высоч. утв. въ 11 день ноябрю того же 1835 г. мнѣніемъ Госуд. Совѣта, изъясненнымъ въ указѣ Прав. Сената отъ 4 минувшаго декабря, дозволено єврейямъ приїзжать на ярмонки Нижегородскую, Ирбитскую, Коренную, Харьковскую и Сумскую, то за силой такового положенія Губернское Правленіе, не рѣшаясь само собою допустить єврейскихъ купцовъ первыхъ двухъ гильдій къ оптовой и раздробительной продажѣ и покупкѣ товаровъ на наступающей Крещенской ярмонкѣ въ Київъ, поставляетъ обстоятельство сіе представить в. с-ву“ (арк. 1--2). Гур'єв розв'язав питання негативно: „Такъ какъ въ числѣ ярмарокъ, куда приїздъ дозволенъ, не означена Київская, то я нахожу себя не въ правѣ дозволить єврейямъ купцамъ времен-

наго здѣсь перебуванія во время ярмарки для производства торговли* (арх. 4). Гур'ев визнавав навіть за потрібне вдатися до в. о. київського губернатора з особливою пропозицією, в якій прохав його: „за исполненіем сего положенія имѣть строжайшее наблюденіе, подтвердя полици, чтобы временное пребываніе евреевъ въ Кіевѣ въ продолженіе нынѣшнихъ Контрактвъ дозволено было единственно для тѣхъ только надобностей, которыя означены въ 7 § Положенія“.

Та життя незабаром неремогло літеру закона, і єврейським купцям було дозволено приїздити на київські ярмарки. Як відомо з пізніших даних, протягом Контрактів у Києві перебувало до 3 тис. євреїв.

№ IV.

Справа про утворення в Києві першої банкірської контори.

(КША. Арх. Київ. Ген.-Губ. 1836 р., Госп. част., ч. 356).

Положення 1835 р. забороняло євреям постійно перебувати в Києві. Цим утворено було не аби-які труднощі що-до фінансових розрахунків підчас ярмарку. Труднощів зазнавали дідичі та купці, і от вони відчули потребу утворити в Києві постійну банкірську контору. Од імени дідичів з проханням до Київського ген.-губ. гр. Гур'єва вдався гр. Тишкевич, що й прохав (6 травня 1836 р.) Гур'єва дозволити перебувати в Києві бердичівському банкірові євреєві Гальперінові.

„Со времени учреждения в г. Кіевѣ Контрактвъ“, писав гр. Тишкевич, „на которыхъ совершаются какъ продажи помѣщиками недвижимыхъ имѣній и продуктовъ, такъ равно всѣ коммерческіе между ими и купечествомъ обороты, городъ сей постепенно, переходя въ устройство и цвѣтущее состояніе, сдѣлался средоточіемъ торговли между жителями высочайше вѣрренныхъ в. с-ву, равно бѣлорусскихъ и малороссійскихъ губерній, — в пространномъ кругѣ коммерческихъ дѣйствій къ усилению торговли и обезпеченію благосостоянія жителей, необходимо заведеніе въ Кіевѣ Торговой Конторы, посредствомъ коей удобнѣе было бы какъ помѣщикамъ, такъ и купечеству, производить свои дѣла на счетъ взаимнаго платежа въ разной монетѣ капиталовъ и перевода таковыхъ на иногороднія лица. Постоянное пребываніе въ Кіевѣ Торговой Конторы тѣмъ необходимѣе, что здѣсь, коммерческія дѣла, ограничиваясь двухнедѣльнымъ контрактнымъ временемъ, не только что успѣшно производимы быть не могутъ, но даже многіе поставляются въ затрудненіе касательно платежа капиталовъ, и часто доведены бывають до значительныхъ убытковъ, а сверхъ сего несуществованіе такой конторы есть преградою къ вѣщему распространенію торговли. По сему поводу многіе изъ помѣщиковъ Кіевской и смежныхъ губерній, предложивъ бердичевскому банкиру Гальперину съ сыномъ, снискавшимъ уже кредитъ и довѣріе, открытъ въ г. Кіевѣ торговую контору, по изъявленіи ими на то согласія, отозвались ко мнѣ объ испрошеніи у главнаго начальства дозволенія на учрежденіе въ Кіевѣ таковой конторы. Хотя же онъ, Гальперинъ, есть єврейскаго исповѣданія, но, состоя въ званіи купца 1 гил. и по закону имѣя предоставленное право производить банкірскія дѣла, могъ бы исключительно воспользоваться дозволеніемъ перебуванія въ Кіевѣ.“

Для этого, обстоятельство сіе передавая начальственному благоуваженію в. с-тва, честь имѣю покорнѣйше просить о дозволеніи банкиру Гальперину съ сыномъ открыть въ Кіевѣ Торговую контору, коей вліяніе на коммерческія дѣла поставить можетъ здѣшнюю торговлю въ самомъ цвѣтущемъ состояніи. Губ. пред. Дворянства гр. Тышкевичъ“.

12 листоп. 1836 р. звернувся з доповідною запискою до генерал-губернатора сам Гальперін: „Многіе помѣщики“, писав он, „и значительные торговцы, испытавъ выгоды отъ нашего въ м. Бердичевѣ банкирскаго дома и предвидя вящшую еще пользу отъ учрежденія онаго въ г. Кіевѣ, такъ-какъ въ семъ сосредоточенномъ съ разными мѣстами пунктѣ не имѣется такового дома, который бы могъ доставлять и мѣстныя и переводомъ въ отдаленные значительные російскихъ и иностранныхъ мѣсть города выгоды, чрезъ что они, встрѣчая нѣкоторое стѣсненіе, убѣждали насъ, заслужившихъ по сей операціи ихъ довѣріе и продсѣлающихъ таковоє взаимно, предпринять о томъ ходатайство у в. с-ва. Какъ цѣль учрежденія сего дома единственно ведетъ къ общей пользѣ и приноситъ совершенные для каждаго выгоды, доказательствомъ чему послужить можетъ и то, что домъ нашъ, на изыясненный предметъ отдавна существующій, не подвергся никакимъ невыгоднымъ со стороны начальства замѣчаніямъ, и сія торговля наша ничѣмъ не помрачена, то мы и осмѣлились утруждать о семъ в. с-во всепокорнѣйшей просьбой нашею въ маѣ мѣсяцѣ сего года, но, не удостоясь получить разрѣшенія, повергаемъ въ благосклонное уваженіе в. с-тва нынѣшнюю нашу просьбу“.

Тільки 27 квітня 1837 р. гр. Гур'ев відповів гр. Тышкевичеві: „На представленіе в. с-ва отъ 6 мая 1836 г. честь имѣю отозваться, что какъ по § 7 Положенія о евреяхъ, выс. утв. въ 13 день апр. 1835 г., внѣ черты постоянного жительства дозволяется имъ пребываніе токмо временно для нѣкоторыхъ дѣлъ, но въ числѣ дѣлъ сихъ учрежденіе торговыхъ конторъ не пояснено, а потому на заведеніе въ Кіевѣ таковой конторы банкиромъ Гальпериномъ дозволеніе дано быть не можетъ“.

№ V.

Справа про участь євреїв у торгах, що їх призначив Будівельний Комітет.

(КЦА. Арх. Київ. Ген.-Губ., 1837 р., Гѣсп. ч., спр. № 38).

1837 р. 20-го лютого Київський Будівельний Комітет удався до генерал-губернатора з таким проханням:

„Въ семъ Комитетѣ назначено 10—12 марта и 2 апрѣля торги на отдачу въ арендное содержаніе Днѣпровской переправы, на поставку дровъ для кирпичнаго завода, рабочихъ людей, перевозку камня, равно на взятіе въ содержаніе кирпичнаго завода 28 апрѣля. Строительный Комитетъ, имѣя въ виду, что къ подрядамъ въ Крѣпостномъ и Университетскомъ Строительныхъ Комитетахъ допущены евреи по особому распоряженію, каковое на подряды въ семъ Комитетѣ не можетъ быть распространено, а поелику отъ конкуренціи торгующихся можно ожидать успѣха въ означенныхъ подрядахъ, то Комитетъ долгомъ поставляетъ покорнѣйше просить в. с-ство объ

исходатайствовані разрѣшенія на допущені євреєвъ къ торгамъ, если будутъ являться съ законными видами и благонадежными залогами. Въ должности гражд. губернатора Переверзевъ, губернской предводитель дворянства графъ Тышкевичъ, вице-губернатор (підпис), старшій полицмейстер (підпис)“.

4 лист. 1837 г. Комітет одержав таку відповідь од генерал-губернатора: „На представленіе онаго Комитета даю знати, что какъ євреи къ подрядамъ по крѣпостному и университетскому строительству допущены токмо въ настоящее время и притомъ его величеству благоугодно было повелѣтъ мнѣ найти возможность къ устраниенію євреєвъ отъ подобныхъ торговъ, а потому о допущеніи євреєвъ къ торгамъ по городскимъ подрядамъ и работамъ я ходатайствовать не могу“.

№ VI.

Справа про назначення приміщення для богомоління євреїв-салдат, що працювали в Київськiм арсеналі.

(КЦІА. Арх. Київ. Ген.-Губ., 1849 р., Госп. ч., спр. № 38²).

Допис Київського вице-губернатора на ім'я генерал-губернатора від 29 липня 1849 р.:

„Командующій Київскимъ арсеналомъ полковникъ Кудрявскій вслѣдствіе ходатайства служащихъ въ арсеналѣ нижнихъ чиновъ изъ євреєвъ вошелъ рапортомъ къ Киевскому коменданту объ отводѣ на 80 человекъ для исполненія по ихъ обряду богомоленія квартиры отъ обывателей вблизи Дѣлового двора.

Г. Начальникъ Губерніи, получивъ объ этомъ отношеніи Киевскаго коменданта, предписывалъ Киевской квартирной Комиссіи доставить свѣдѣніе, представляется ли возможнымъ отвести отъ города для 80 человекъ нижнихъ чиновъ изъ євреєвъ квартиру для богомоленія. На это квартирная Комиссія донесла, что отвестъ помѣщеніе для изъясненной надобности въ повинность постоя встрѣчается совершенная невозможность; имѣется же въ виду для найма въ Лыбедской части вблизи Дѣлового двора четыре дома чиновниковъ Брюшкова, Бураковыхъ, Цейхдиперіи Съезжинской и мѣщанина Галицына, а командующій арсенальною бригадою полковникъ Ивановъ письменно отозвался, что изъ числа помянутыхъ домовъ по осмотрѣ его нижними чинами признанъ удобнымъ для школы подъ богомольню одинъ домъ мѣщанина Галицына, который за наемъ сего дома съ отопливаніемъ въ зимнее время запрашиваетъ платежа въ мѣсяцъ по 14 руб. сер.

Обстоятельство это долгомъ поставляю представить на благоусмотрѣніе в. в-ства, покорнѣйше испрашивая разрѣшенія, слѣдуетъ ли отвестъ въ г. Киевѣ для нижнихъ чиновъ, служащихъ въ арсеналѣ, изъ євреєвъ особое помѣщеніе для исполненія ими по ихъ обрядамъ богомоленія. За губернатора вице-губернатор Палтовъ“ (арк. 1—3).

13 серпня 1849 р. Бібіков запитав, якої думки що-до цього сам губернатор, і той, після нагадування од 31 травня 1850 р., — більш як через рік, відповідав 23 серпня 1850 р.:

„Исполняя предложеніе г. Киевскаго, Подольскаго и Волынскаго генераль-губернатора отъ 13 авг. прошлаго 1849 г. о доставленіи

заключенія по ходатайству командуючого Київскимъ арсеналомъ на счетъ отвода въ Київъ для нижнихъ чиновъ изъ євреевъ, служащихъ въ арсеналъ, особаго помъщенія для исполненія ими по ихъ обряду богомоленія, имъю честь донести, что за силою выс. указа отъ 22 дек. 1827 г., послѣдовавшаго на имя бывшаго Київскаго Военнаго губернатора, о воспрещеніи євреямъ постоянного пребыванія въ Київъ, євреи не могутъ имѣть ни постоянного пребыванія, ни заведеній для отправленія ихъ обрядовъ или промышленности; на основаніи же приказа г. военнаго министра отъ 4 авг. 1847 г., при которомъ препровождено положеніе о праздникахъ для военно-служащихъ євреевъ, въ § 10 сказано: „Если военно-служащіе євреи находятъ въ такомъ мѣстѣ, гдѣ есть синагоги и раввинъ, то съ позволенія военнаго начальства они могутъ ходить въ первую и призывать для дѣлъ вѣры послѣдняго, а гдѣ нѣтъ синагоги, ни раввина, тамъ начальство дозволяетъ имъ собираться для молитвы въ указанномъ мѣстѣ, подъ наблюденіемъ одного надежнаго товарища, избраннаго ими для исполненія должности раввина“ и въ § 11—„мѣсто для сихъ собраній назначается начальствомъ“.

Хотя на основаніи этого положенія можетъ быть указано въ Київъ для нижнихъ чиновъ изъ євреевъ, служащихъ въ арсеналъ, помъщеніе для исполненія ими по ихъ обряду богомоленія, но, принимая въ соображеніе, что отводъ гражданскимъ начальствомъ особаго для сего дома будетъ имѣть значеніе молитвенной єврейской школы въ противность означеннаго высоч. повелѣнія, послѣдовавшаго въ 1827 году, почему полагаю, что мѣсто для собранія собственно нижнихъ чиновъ изъ євреевъ, служащихъ въ арсеналъ, для исполненія ими по ихъ обряду богомоленія должно быть указано въ Київъ самымъ начальствомъ“ (арк. 5—6).

Бібіковъ визнав, що спосіб не порушити закон 1827 р. знайдено, і згодився передати всю справу військовому урядові.

№ VII.

Справа про утворення в Києві гуртової торгівлі худобою.

(КЦІА. Арх. Київ. Ген.-Губ. 1852 р., Пол. ч., спр. ч. 1141).

Через дорожнечу м'яса в Києві, 1852 р. повстала думка — утворити в місті гуртову торгівлю худобою. 28 жовтня 1852 р. кн. Васильчиків удався до губернатора Кривцова з такою пропозицією:

„Въ Київъ сравнительно съ другими городами въ имперіи существуютъ высокія цѣны на мясо. Дошедшими ко мнѣ свѣдѣніями причиною дороговизны въ семь отношеніи поставляется то, что здѣшніе мясники, по несуществованію гуртовыхъ торговъ скотомъ, не могутъ имѣть значительныхъ запасовъ скота; тѣмъ же свѣдѣніями предлагается въ видахъ пониженія цѣнъ учредить въ Київъ хотя бы одинъ разъ въ недѣлю торгъ скотомъ, на который допустить и євреевъ, назначивъ для сего мѣсто въ концѣ города, и именно въ Лыбедской части.

Имѣя въ виду, что по существующимъ узаконеніямъ на счетъ пребыванія євреевъ въ Київъ, пріѣздъ ихъ сюда для подобной, какъ предполагается, надобности не можетъ быть допущенъ мѣстнымъ начальствомъ, и что здѣсь уже существуютъ нѣкоторые торги, на

которыхъ производится продажа скота, я долгомъ считаю объ изложенномъ предположеніи сообщить предварительно в. п-ству на тотъ конецъ, не изволите ли увѣдомить меня, какіе именно торги скотомъ и по какимъ днямъ существуютъ въ Кіевѣ, и полагаете ли вы необходимымъ учрежденіе новыхъ торговъ для гуртовой продажи скота съ допущеніемъ на оныя евреевъ, такъ какъ только крайняя необходимость можетъ оправдывать ходатайство о новомъ исключеніи изъ существующаго закона на счетъ прїѣзда евреевъ въ Кіевъ.

Но, не отрицая однако же пользы учрежденія рынка для гуртовой продажи скота съ допущеніемъ на оный евреевъ, я просилъ бы васъ войти въ соображеніе, не будетъ ли признано удобнымъ для осуществленія такого предположенія избрать мѣсто за городомъ, поблизи однакожь онаго, въ мѣстности, открытой для житія евреевъ. Если будетъ признано возможнымъ назначить для него мѣсто на прилегающихъ къ городу казенныхъ земляхъ, то в. п-ство не оставите войти въ предварительное сношеніе съ управл. госуд. имуществами и мнѣ доставить уже о томъ свѣдѣнія съ вашимъ заключеніемъ“ (арк. 1—2).

Кривцов, після відповідних зносин з Міською Думою, погодився з проектом Васильчікова й радив для гуртової торгівлі худобою призначити площу проти арсенального Ділового двору. „Что же касается“, писав він, „допущенія на эти торги евреевъ, то по вниманію къ тому, что торги предполагаются собственно для продажи и покупки скота и жизненныхъ припасовъ, привозъ коихъ евреямъ въ Кіевъ не воспрещенъ, а потому Дума не имѣетъ въ виду основаній, по которымъ слѣдовало бы воспретить евреямъ споспѣшествовать въ достиженіи настоящей цѣли“ (арк. 4—5).

Все-ж-таки в новому проєкті кн. Васильчікова непокоїло питання про приїзд євреїв, і він добивав способів, запроваджуючи гуртову торгівлю худобою, перебутиися без євреїв. 25-го лист. він писав Кривцову:

„Вслѣдствіе отношенія отъ 6 ноября, имѣю честь увѣдомить, что хотя евреямъ дѣйствительно дозволено закономъ (268 ст. XIV т. по 6 прод.) прїѣзжать въ Кіевъ для привоза жизненныхъ продуктовъ. но только по найму ихъ христіанами, почему и дозволеніе имъ пригонять въ Кіевъ скотъ и продавать здѣсь его, какъ я уже писалъ вамъ, составило бы исключеніе изъ закона, тѣмъ болѣе еще, что симъ евреи допускались бы къ торговлѣ въ Кіевѣ, которая имъ, кромѣ ярмарокъ, воспрещена.

Ходатайствовать же о такомъ исключеніи изъ закона, какъ я вамъ ранѣе уже сообщалъ, можно бы только въ случаѣ крайней необходимости; между тѣмъ изъ отношенія Вашего не видно, изволи ли вы входить въ соображеніе о возможности приведенія въ исполненіе изложеннаго въ отношеніи моемъ къ Вамъ предположенія на счетъ устройства торговъ не въ самомъ городѣ, а вблизи онаго“ (арк. 6).

12 березня Кривцов повідомив Васильчікова, що він скликав збори, на які було запрохано міського голову, купців, що провадять м'ясну торгівлю, поліцмаистра та міського землеміра. Збори, після того, як питання всебічно було обмірковано, визнали за найдоцільніше для гуртової торгівлі місце — площу „напротивъ завода купца Финке, въ смежности съ мѣстомъ, предназначеннымъ по плану, высочайше утвержденному, для постройки дегтярныхъ лавокъ, состоящимъ въ концѣ поселенія Лыбедской части“. Отже місце при-

значалося не в Києві, а по-за межами його, і через це труднощі що-до приїзду євреїв ніби-то було усунуто. Але, щоб остаточно заспокоїти Васильчікова, Кривцов додавав: „для возбужденія между торговцями соревнованія и къ увеличенію торговли скотомъ представляется возможнымъ допустить и евреевъ, которымъ, впрочемъ, на основаніи 268 ст. XIX т. по VI прод. дозволено приѣзжать въ самый Кіевъ для привоза жизненныхъ припасовъ“ (арк. 8).

Кривцов ще не переконав генерал-губернатора. Васильчіков не уявляв собі, чи в місті, чи по-за межами його є призначена для торгівлі площа. Він знов пише Кривцову: „Если же мѣсто это находится въ городской чертѣ, то я считаю нужнымъ повторить в. п-ству мнѣніе, выраженное въ отношеніи моемъ отъ 29-го ноября прошлаго года, что съ учрежденіемъ на упомянутомъ мѣстѣ торговъ, приѣздъ на оныя евреевъ ни въ коемъ случаѣ дозволенъ быть не можетъ, такъ какъ хотя в. п-ство изволите находить, что по смыслу означеннаго выше закона приѣздъ евреевъ въ Кіевъ для привоза жизненныхъ припасовъ дозволяется, но въ той же статьѣ сказано, что они могутъ приѣзжать сюда для означенной выше надобности только по найму ихъ христіанами, почему я и просилъ бы в. п-ство войти, согласно помянутому отношенію моему, въ соображеніе относительно возможности торговъ для гуртовой продажи скота за городомъ и соображенія свои сообщить мнѣ“ (арк. 10—11).

1-го липня 1853 р. Кривцов відповідав Васильчікову: „Мѣстность, которую я признаю удобной отвести для еженедѣльныхъ торговъ на гуртовую продажу скота, находится въ предѣлахъ городской черты. Но мѣстность эта лежитъ въ концѣ города, на самой границѣ городской черты и вблизи деревни Деміевки, открытой для жительства евреевъ, и потому удобнѣе сего мѣста для предполагаемыхъ торговъ найти невозможно.

По отдаленности сего мѣста отъ городскихъ заселеній приѣздъ на оное евреевъ можетъ имѣть такое же слабое вліяніе на торговлю въ Кіевѣ, кромѣ однако торговлі скотомъ и жизненными припасами, какое имѣлъ бы и тогда, если бы торги прозводилися за городской чертою. Напротивъ, учрежденіе въ Кіевѣ новыхъ торговъ для гуртовой продажи скота, съ допущеніемъ на оное евреевъ, такъ велика, что могла бы оправдывать даже ходатайство о допущеніи исключенія изъ закона на счетъ приїздовъ евреевъ въ Кіевъ“ (арк. 12). До цього Кривцов додавав, що він запитав Палату державних маєтків що-до місця, яке обрав він для гуртової торгівлі.

Повідомлення Кривцова знов не задовольнило Васильчікова, і проти тієї частини допису, де Кривцов казав про євреїв, генерал-губернатор на березі лаконічно написав: „нельзя“.

Тимчасом виявилось, що Палата державних маєтків зустріла перешкоду прийняти проект Кривцова, і знов 17 вересня 1853 р. Кривцов писав кн. Васильчікову: „Управляющій кievской Палатой государственныхъ имуществъ увѣдомляетъ меня, что по назначеніи изъ вакантныхъ земель Петропавловскаго общества, смежныхъ съ Лыбедскою частію г. Кіева, 83 десятинъ въ надѣлъ казеннымъ крестьянамъ Хотовскаго Общества и 73 десятинъ подъ предполагаемое устройство оброчныхъ дачъ, всѣ остальныя земли по составленному на основаніи указа Прав. Сената проекту замѣна, предназначены подъ городской выгонъ, — и затѣмъ вблизи города нѣтъ свободныхъ земель, которыя могли бы быть отведены подъ площадь для гуртового торгоу скотомъ. Къ тому же, по завѣренію управляющаго Па-

латою, въ казенныхъ имѣніяхъ, кромѣ мѣстечекъ, євреи свободнаго жительствова не имѣють*.

Кривцову довелось тепер шукати нового місця. Порадившись з губерніяльним землеміром, він таке місце знайшов. 11 лист. 1853 р. він повідомляв кн. Васильчікова: „для предполагаемаго учрежденія близь Кієва єженедѣльныхъ торговъ скотомъ и жизненными припасами, съ допущеніємъ на эти торги євреевъ, найдены имъ два мѣста: одно за Васильковской большой плотинной по почтовой дорогѣ, а другое близь зданія новаго Кадетскаго корпуса возлѣ огородовъ гарнизоннаго батальона“¹⁾ (арк. 16).

Чи утворено було кінець-кінцем гуртову торговлю, з документа невідомо... Отже справу, що була проста й дуже важлива для цілого міста, було затягнуто на три роки тільки через те, що на шляху до виконання її стояла літера закону про євреїв.

№ VIII.

Єврейські ремісники в Кієві за Севастопільської війни.

(КЩА. Арх. Київ. Ген.-Губ. 1853 р., Пол. ч., спр. ч. 153).

За Севастопільської війни Кієву довелось виконати чимало термінових замовлень для армії. Але в місті почувався брак російських та українських ремісників, і це дуже гальмувало справу. Військова влада примушена була використовувати ремісників євреїв, що без них не можна було перебути. Знов, таким чином, перед Київським генерал-губернатором кн. Васильчіковим повстало питання про дозвіл євреям приїздити до Кієва. Цього разу конфлікт Положення 1835 р. й вимог життя стояв особливо гостро через те, що була війна. Звичайно, життя перемогло. Але цікаво спостережати, як кієвська влада навіть у такий рішучий момент, як війна, намагалася зберегти літеру закона про євреїв.

15-го лютого Київський губернатор Кривцов удався до кн. Васильчікова з таким дописом:

„Управляющій Коммисаріатской Комиссіей полковникъ Сенчиковскій въ отзывѣ своемъ отъ 4 февраля на мое имя объясняетъ, что подъ вѣдомствомъ Кієвской Комиссії сверхъ постройкы новаго производится ежегодно большое исправленіе и передѣлка стараго лагеря, бывшаго подъ расположеніємъ войскъ, каковое исправленіе лагеря, находящагося въ Кієвѣ, по неимѣнію здѣсь мастеровъ, занимающихся этимъ дѣломъ, производится въ близь лежащихъ отъ Кієва мѣстечкахъ, гдѣ имѣють жительство євреи, для чего подрядчики, за коими осталась съ торговъ передѣлка и постройка лагеря, старья палатки и матеріалы на постройку новыхъ, забирая въ Комиссії, перевозятъ въ означенныя мѣстечки, отчего кромѣ медленности и неисправности въ исполненіи сего дѣла, происходятъ еще различныя злоупотребленія со стороны євреевъ, производящихъ исправленіе и постройку. По симъ причинамъ онъ, Сенчиковскій, заботясь о лучшемъ, сколь возможно, исправленіи и постройкѣ лагеря, которой по послѣдне полученному предписанію Коммисаріатскаго Депар-

¹⁾ Відзначаємо для відома істориків старого Кієва, що до справи додано гарний план місцевости, про яку мова мовиться.

тамента, долженъ быть готовъ непремѣнно къ апрѣлю мѣсяцу, а также о недопущеніи евреевъ къ злоупотребленіямъ, къ чему не встрѣтятся особеннаго затрудненія, если передѣлка и постройка будетъ производиться въ Кіевѣ, подъ наблюденіемъ чиновника со стороны Ксміссіи, просить меня, нельзя ли признать возможнымъ по изясненнымъ причинамъ дозволить подрядчику, купцу Снѣжко, употребить здѣсь въ Кіевѣ для исполненія оказанной надобности нѣкоторое число евреевъ. Имѣю честь о семъ представить на благоусмотрѣніе и разрѣшеніе в. с-ства, докладывая, что съ моей стороны къ удовлетворенію ходатайства полковника Сенчиковскаго препятствій не встрѣчается. Г.-м. Кривцовъ" (арк. 1—2).

21-го лютого 1853 р. кн. Васильчиков відмовив Кривцову на його прохання, ґрунтуючися на тому, що закон (268 ст. XIV т. вид. 1842 р.) дозволяє євреям ремісникам приїздити до Київа тільки „для доставленія работъ своего мастерства и полученія за оныя платы; о дозволеніи же имъ находится здѣсь для производства работъ ничего не сказано“. З приводу-ж указівки Кривцова на надуживання євреїв підчас робіт, Васильчиков завважив, що „устраненіе этого можетъ быть достигнуто командированіемъ для сей надобности чиновника, что не можетъ быть сопряжено съ значительными издержками, такъ какъ означенныя работы, какъ изъ отношенія в. п-ства видно, производятся въ окрестностяхъ Кіева“ (арк. 3).

23 лютого з вищезазначеним проханням удався до кн. Васильчикова вже сам начальник Київської Комісаріятської Комісії. Він, звернувши увагу генерал-губернатора на те, що роздавати роботи євреям по-за межами Київа дуже незручно, наводив такі мотиви для свого прохання: „лагерь, постройку и передѣлку котораго вельно было закончить къ 1 числу апрѣля мѣсяца, по полученному мною предписанію Комисаріатскаго Департамента, основанному на высочайшемъ государя императора повелѣніи, долженъ быть какъ наискорѣйше въ готовности, такъ чтобы по первому требованію г. главнокомандующаго Дѣйствующей арміею могъ быть отправленъ въ войска по назначенію на срочныхъ подводахъ; подрядчикъ же, принявшій на себя постройку и исправленіе къ 1 апр., обязывается ускорить исполненіе подряда, если ему дозволено будетъ употребить для сего евреевъ, безъ коихъ здѣсь въ Кіевѣ большой недостатокъ въ мастеровыхъ, занимающихся настоящимъ дѣломъ, а потому долгомъ себя поставляю покорнѣйше испрашивать разрѣшенія в. с-ства употребить для изясненной надобности необходимое число евреевъ, коихъ подрядчикъ будетъ содержать въ своемъ домѣ такимъ образомъ, чтобы они ни подъ какимъ предлогомъ не шатались по городу, и по окончаніи дѣла тотчасъ отправить ихъ обратно“ (арк. 5).

Цього разу прохання, що його було підсилено покликанням на „высочайшее повелѣніе“ и на „главнокомандующаго Дѣйствующей арміей“, мало успіх. 24 лютого кн. Васильчиков дав дозвіл підрядникові, купцеві Снежкові, викликати до Київа „не болѣе 20 евреевъ“, причому він уставив у дозвіл отакі умови:

„1) чтобы таковыя евреи помѣщены были для работы непремѣнно въ одномъ домѣ; если невозможно помѣстить ихъ въ томъ домѣ, гдѣ находятся разные склады Комиссіи, то въ какомъ-либо другомъ, подъ ближайшимъ надзоромъ Комиссіи; 2) чтобы всѣ вызванныя для сей надобности въ Кіевъ евреи не занимались ничѣмъ другимъ, кромѣ работъ по устройству лагеря, и чтобы по окончаніи

сихъ занятій въ тотъ же день были высланы изъ Кіева; 3) чтобы о прибутіи помянутыхъ евреевъ въ Кіевъ, а равно и объ окончаніи ими работъ своевременно поставлена была въ извѣстность Кіевская полиція и чтобы въ оной заявлены были ихъ письменные виды установленнымъ порядкомъ; 4) какъ для приѣзжающихъ въ Кіевъ учреждены особые постоянные двory, находящіеся въ арендномъ содержаніи жены чиновника Григорьевой, и какъ вызываемые для работы по устройству лагеря евреи будутъ помѣщаться внѣ означенныхъ постоянныхъ постоянныхъ дворовъ, то подрядчикъ Снѣжко обязанъ устранить всякія могуція произойти по сему предмету со стороны Григорьевой претензіи по предварительному съ нею соглашенію“ (арк. 6—7).

24 червня 1853 р. начальникъ Київської Комісаріятської Комісії вдався до Васильчікова з новим проханням, в якому повідомляв, що Комісія одержала завдання „въ самоскорѣйшемъ времени построить для войскъ 3 пѣхотнаго корпуса болѣе 200 офицерскихъ и до 2000 солдатскихъ палатокъ, каковую постройку по произведеннымъ нынѣ въ присутствіи Комиссії торгамъ принялъ на себя Кіевскій 3 гильдіи купецъ Бернеръ, срокомъ исполненія къ 1 авг. сего года. Такъ какъ Бернеру встрѣчается крайне затрудненіе построить въ Кіевѣ означенныя палатки въ столь короткое время безъ участія евреевъ, ибо здѣшніе мастеровые не занимаються этимъ дѣломъ, да и невозможно найти ихъ здѣсь столько, сколько нужно для постройки палатокъ въ кратчайшій срокъ, а потому Бернеръ, какъ по симъ причинамъ, такъ равно и во вниманіе выпрошенныхъ имъ весьма умѣренныхъ цѣнъ за построеніе палатокъ, просить Комиссію объ исходатайствованіи дозволенія допустить, по бывшимъ примѣрамъ, и нынѣ въ Кіевѣ для постройки палатокъ часть портныхъ изъ евреевъ“ (арк. 10).

Підтримуючи заяву Бернера, начальникъ Комісаріятської Комісії прохав кн. Васильчікова дозволити евреям-шевцямъ прибути до Київа за тими умовами, що їх було пропоновано для Снежка. 27 червня Васильчіков дав свою згоду на прохання й дозволив знов викликати „не болѣе 20 евреевъ“ (арк. 15).

3 листопада 1853 р. начальникъ Комісар. Комісії, з приводу того, що Комісія одержала наказ „построить для войскъ 3-го корпуса болѣе трехъ тысячъ палатокъ“ „въ шестинедѣльный срокъ“, знов прохав Васильчікова дозволити йому викликати до Київа евреїв-шевців. „Кромѣ того“, писав він, „что возможно будетъ успѣть произвести постройку въ предписанный срокъ, но и цѣны на постройку могутъ быть значительно сокращены противъ запрашиваемыхъ здѣшними жителями“.

6-го листопада було дозволено викликати до Київа „не болѣе 20 человекъ“. Але ця кількість була недостатня, і 9 лист. кн. В-в одержав рапорта з новим клопотанням од ад'ютанта військового міністра капітана кн. Барятинського. Барятинський, як повідомляв начальникъ Комісар. контори, підкреслював, що „черезъ бракъ робітничихъ рукъ“ важко виконати роботу протягом 6-тижневого терміну. За рапортом Барятинського кн. Васильчіков дозволив „вызвать въ Кіевѣ еще двадцать пять рабочихъ евреевъ“.

Київська влада провадила постійний облік евреїв, що прибували до міста, і суворо стежила за ними. 21 лист. в. об. київського старшого полицмаистра рапортував кн. Васильчікову: „На предложеніе в. с-ства отъ 20 іюня с. г. за № 8630 почтительнѣйше честь имѣю

донести съ представлєніемъ списка 14 євреямъ находившимся въ вѣдѣніи купца Бернера для постройки палатокъ, что во время пребыванія ихъ здѣсь имѣлось за ними должное наблюденіе, а по окончаніи работъ євреи эти въ то же время высланы изъ Кієва, причемъ представляется и завѣреніе содержательницы постоялаго єврейскаго двора Григорьевой о томъ, что она претензіи за квартированіе означенныхъ євреевъ никакой не имѣетъ“. Изъ списка, допущенаго до рапорту, видно, що з 14 євреїв 9 були з Василькова, 3 з Радомишля, Овруча й Острога й 2 з містечок Київ. губ. Макарова й Оратова (арк. 19). При рапорті полицмаистра є ще характерна розписка славнозвісної Григор'євої, орендаторки заїздів для євреїв, що панувала в Кієві над євреями 50-х років: „1853 іюля 1-го числа находица євреи у купца Бернера прироботи палатокъ я притензїи неймею Екатерина Григорьева“¹⁾ (арк. 22).

1 січня 1854 р. вдався до кн. Васильчкова з рапортом командир Київського арсеналу. Він писав: „Г. Военный Министръ, для успѣшнаго хода приготовленія издѣлій въ Кієвскомъ арсеналѣ, назначенныхъ для вооруженія войскъ, изволилъ разрѣшить въ помощь казеннымъ мастеровымъ нанимать вольныхъ. По недостатку времени на производство торговъ, я требую отъ Градской Думы открытіе цѣнъ, въ Кієвѣ существующихъ, на наемъ токарей и паяльщиковъ, а между тѣмъ, для выигранія времени, не ожидая увѣдомленія Думы, поручаю дознать у здѣшнихъ мастеровъ, кто изъ нихъ пожелаетъ нанять мастеровыхъ для работы по арсеналу.

Командированные для сего офицера донесли, что кієвскіє мастера, которымъ было дѣлано настоящее предложеніе, не изъявили желанія воспользоваться онымъ. Въ то же время Бердичевскій 1 гильдіи купецъ Райхъ объявилъ, что онъ можетъ немедленно поставить въ потребномъ числѣ означенныхъ мастеровыхъ изъ євреевъ, выписавъ ихъ изъ окрестныхъ городовъ, ежели начальство дозволитъ онымъ во время работъ проживать въ Кієвѣ. Донося объ изложенномъ в. с-ву, имѣю честь покорнѣйше просить не оставить содѣйствовать Кієвскому арсеналу въ отысканіи потребныхъ ему нынѣ вольнонаемныхъ мастеровыхъ или изъ кієвскихъ цеховъ, или же предписать Градской Полициі дозволить тѣмъ євреямъ проживать въ Кієвѣ, которые будутъ производить работы въ арсенальныхъ мастерскихъ и о послѣдующемъ распоряженіи в. с-ва не оставитъ почтитъ меня предписаніемъ. При семъ имѣю честь присовокупить, что нынѣ предстоитъ необходимость въ наймѣ паяльщиковъ и токарей, всего не болѣе 50 человекъ“ (арк. 23).

8 січня Васильчков доручив міському голові вдвох з вик. об. старшого полицмаистра „удостовѣриться, не можетъ ли быть означенное число паяльщиковъ и токарей или по крайней мѣрѣ часть ихъ нанята въ Кієвѣ между здѣшними мастерами; если найдутся желающіє, то направитъ ихъ къ командиру арсенала г.-м. Кудрявскому“ (арк. 24).

11 січня кієвський міський голова Лічков повідомив генерал-губернатора, що, виконуючи доручення, він негайно звернувся до кієвського ремісницького голови, і одержав од нього таку відповідь: „приглашенные имъ мастера паяльщики и токари соглашались работать въ арсеналѣ съ своими подмастерьями и работниками

¹⁾ Про ролю Григор'євої в житті євреїв у Кієві див. працю В. П. Рибинського „3 історії гетта в Кієві“. Юбіл. Збір. на пошану Д. Й. Багалія, т. 1, стор. 938—955.

по 1 р. 50 коп. въ сутки за каждого работника съ тѣмъ, чтобы въ теченіе сутокъ работать не болѣе 12 часовъ; о числѣ этихъ лицъ представилъ списокъ, изъ коего видно, что это желаніе изъявили — токарей 4, съ 4-мя подмастерьями и двумя работниками, и паяльщикомъ 5, съ подмастерьями тремя, рабочими пятью“ (арк. 24).

Очевидячки, безъ робітників-евреїв арсенал не міг-би перебути. Цього року він перебувся безъ нихъ черезъ те, що було надіслано лютівників та токарівъ зъ військовихъ частин, але все-ж-таки багато-токарської роботи взявъ на себя „токарь Эшъ“, — мабуть, єврей (арк. 27).

27 лютого Комісар. Комісія зновъ здобула замовлення будувати шатра „для резервнихъ и запасныхъ войскъ“ і, віддавши підряд київському міщанинові Векштейнові, ще разъ прохала дозволу викликати потрібну кількість євреївъ зъ тою умовою, щобъ вони „ни подь-какимъ предлогомъ не шатались по Києву и по окончаніи дѣла тотчасъ отправитъ ихъ обратно“ (арк. 28). Кн. Васильчиковъ дозволивъ викликати вже 40 євреївъ. Потімъ 31 серп. зновъ дозволено було викликати євреївъ підрядникові Бернерові, якому доручено було „приготовитъ значительное число госпитальныхъ мягкихъ вещей, нужныхъ для отпуска въ „военные госпитали и во вновь формируемыя запасныя войска“ (арк. 32). 8 грудня 1854 р. Векштейнъ тежъ одержавъ дозвілъ викликати 40 євреївъ для збудування 2500 шатеръ (арк. 36). А 27 вер. 1855 р., коли Васильчиковъ дозволявъ використати єврейськихъ ремісниківъ Бернерові, вінъ вже не зазначивъ, скільки саме осіб. Очевидячки, Бернерові дозволено було викликати стільки майстрівъ, скільки йому було потрібно (арк. 42).

Треба відзначити, що порушення закону про перебування євреївъ у Києві в наведенихъ випадкахъ пояснюється інтересами війни. В іншихъ випадкахъ кн. Васильчиковъ суворо стоявъ на ґрунті закону. Напр., 10-го липня 1853 р. губернаторъ Кривцовъ прохавъ його дозволити прибути до Києва на два тижні 20 євреямъ-шевцямъ. „Принимая во вниманіе“, писавъ вінъ, что средствами, имѣющимися здѣсь на мѣстѣ, нельзя окончить къ сроку 25 числа с. м. производимую Думою хозяйственнымъ образомъ постройку мундирныхъ и амуничныхъ вещей для Киевской Полицейской и Пожарной Команды, я имѣю честь испрашивать разрѣшенія в. с-ва вызвать въ Киевъ на двѣ недѣли 20 человекъ портныхъ евреевъ, докладывая, что рабочіе эти могли бы быть помѣщены въ особыхъ домахъ и заниматься подъ присмотромъ полицейскаго чиновника“. Васильчиковъ рішуче відмовивъ Кривцову на його прохання: „поспѣшаю васъ увѣдомитъ, что я не нахожу возможнымъ отступить въ семъ случаѣ отъ общаго закона относительно пріѣзда евреевъ въ Киевъ. Если же мною и было разрѣшено Киевской Комисаріатской конторѣ — вызвать въ Киевъ евреевъ портныхъ для исправленія стараго лагеря и постройки новыхъ палатокъ для войска, то это было мною допущено по тому единственно уваженію, что постройки эти не терпѣли отлагательства и о непремѣнномъ окончаніи ихъ къ сроку послѣдовало высочайшее повелѣніе“¹⁾. Такъ само рішуче кн. Васильчиковъ дуже довго відмовлявъ на прохання купцівъ Зейберлінга й Бриліянта дозволити їмъ мешкати в Києві, не зважаючи навіть на те, що вони взяли підрядъ постачати полотно для армії²⁾.

¹⁾ КЦІА. Арх. Київ. Ген.-Губ. 1853, Пол. ч., спр. № 724.

²⁾ Див. листування з цього приводу в Евр. Стар. 1913, 266—278.

Справа з приводу скарги австрійських євреїв на утиски, що чинять їм на митницях.

(КЦІА. Арх. Київ. Ген.-Губ. 1845 р., Пол. ч., спр. ч. 612).

Група австрійських євреїв — Янкель Ліндельфельд, Шмуль Зак, Маркус Маргуліс та інші в серпні 1845 р. звернулися до російського Мін. Вн. Справ із скаргою на утиски, що чинить їм волинська ¹⁾ губерніяльна влада, коли вони з'являються до Росії в справах торговельних або судових. Скаргу євреїв підтримував представник австрійського уряду гр. Естергазі. 31 серпня міністр Перовський передав скаргу до Бібікова; той запитав з приводу неї Подільського губернатора ген. Радіщева (арк. 1—5). 9 жовтня 1845 р. Радіщев надіслав до Бібікова таку відповідь:

„Жалоба ихъ на испытываемыя притѣсненія въ прожитіи неосновательна и несправедлива. Дѣйствительно, дозволеніе жить австрійскимъ евреямъ здѣсь выдается съ большою разборчивостью, но это отнюдь не отъ желанія дѣлать имъ какія бы то ни было стѣсненія, а по причинамъ совершенно законнымъ. Много евреевъ стекается сюда изъ-за границы, но рѣдкіе изъ нихъ представляютъ — не говорю законныя основанія, — даже достаточныя причины, которыя бы доказывали необходимость ихъ пребыванія здѣсь. По большей части они прїѣзжаютъ сюда для мелочной, — бездоказательной, впрочемъ, — торговли, и для свиданія съ родными, но немного для значительныхъ оборотовъ. Въ первомъ случаѣ имъ даются паспорта на возвратъ за границу и трехнедѣльный срокъ для проѣзда, очень достаточный для всѣхъ ничтожныхъ дѣлъ. Въ послѣднемъ они получаютъ билеты на мѣсяць или болѣе, смотря по необходимости. Однимъ словомъ, каждый иностранный еврей, не представляющій предписанных Мин. вн. дѣлъ 26 іюня 1842 г. № 2779 доказательствъ, не допускается къ проживанію въ Подольской губ., а возвращается за границу.

По бывшимъ доселѣ примѣрамъ тѣ только изъ евреевъ пользовались правомъ прожитія здѣсь, которые завели въ разныхъ присутственныхъ мѣстахъ иски, не кончили ихъ и потому нуждаются въ личномъ хожденіи. Въ настоящее время, кромѣ єврея Волька Пресселя, извѣстнаго в. в-ству изъ особою переписки, производившейся о немъ, другихъ евреевъ нѣтъ.

Нѣкоторые изъ подписанныхъ на просьбѣ євреевъ, дѣйствительно, просили о выдачѣ имъ билетовъ, но доказательствъ, требуемыхъ закономъ, не представили, а потому и не получили удовлетворенія. Всѣ они, т. е. подписавшіеся на просьбѣ, объясняютъ, что имѣють здѣсь дѣла исковыя и коммерческія. Къ той же категоріи они причисляютъ и прочихъ своихъ собратій, не подписавшихъ просьбы. Оказывається, что иные, хотя и просили билетовъ, но бездоказательно, другіе требовали позволенія жить по пустымъ причинамъ, а иные никогда и нікого о томъ не просили. Такъ, напр., второй изъ подписавшихся Самуель Закъ Паризеръ завелъ искъ къ баронессе Дибичъ о слѣдуемыхъ отъ нея деньгахъ. Правленіе на просьбу Паризера о взысканіи долговъ объявило ему, чтобы онъ доискивался своей принадлежности на мѣстѣ жительства Дибичъ. Вмѣсто того,

¹⁾ Із справи видно, що волинську губерніяльну владу було названо помилково, і скарга стосувалася до митниць подільської губ. — Ісаковецької та Гусятинської.

чтобы хлопотать по дѣлу, онъ постоянно приѣзжалъ сюда подъ предлогомъ упомянутого иска. Замѣтивъ, что Паризеръ вовсе не заботился о взысканіи долга и просьбу о томъ, куда слѣдовало, вовсе не подавалъ, я отказалъ ему въ выдачѣ билета на пребываніе. Пятый—Маркусъ Маргулисъ. Ему слѣдовало отъ ново-ушицкаго еврея Іося Розенберга пять сотъ рублей сер. Когда они были взысканы, Маргулисъ снова сталъ просить о выдачѣ билета. Я отказалъ потому, что послѣ взысканія денегъ ему не зачѣмъ было оставаться здѣсь.

Тромлеръ тоже просилъ о выдачѣ билета для продажи лѣсного товару. Я потребовалъ документовъ, онъ ихъ не представилъ, и билетовъ не получено.

О Пениковерѣ извѣстно, что онъ женатъ на дочери каменецкаго еврея, умѣетъ починять часы и ухищряется въ средствахъ жить здѣсь. Естественно, что по всѣмъ изворотливымъ выдумкамъ его пребываніе ему здѣсь возбраняется.

Маркусъ Хаскинъ тотъ самый еврей, о которомъ я имѣлъ честь получить предписанія в. в-ства, отъ 23 янв., 11 мая и 27 іюля послѣдовавшія, по поводу названія себя учителемъ. Самъ онъ, дѣйствительно, знаетъ начала еврейской грамоты, но вовсе чуждъ всякой образованности. Какъ въ Австріи есть много евреевъ болѣе его свѣдущихъ, то онъ, не имѣлъ тамъ ходу, приѣзжаетъ сюда, не оправдывая тутъ своего приѣзда, принуждается къ отъѣзду за границу.

О прочихъ евреяхъ, подавшихъ просьбу, я считаю излишнимъ говорить, потому что они или вовсе не просили билетовъ на прожитіе, или, прося, никакихъ правъ на то не представили.

Изъясненіе ихъ, будто бы всѣ австрійскіе евреи занимаются торговлей или позаводили тяжбы, положительно несправедливо. Такимъ же образомъ ложна и жалоба ихъ на то, что евреи, имѣющіе здѣсь дѣла, по окончаніи мѣсячнаго срока билетовъ принуждаются къ немедленному возвращенію въ отечество. Напротивъ того, каждый разъ высылаются, коль скоро въ пребываніи ихъ не представляется надобности. Г.-м. Радищевъ" (арк. 7).

16 жовтня 1845 р. Бібіковъ відповівъ міністрові, що вінъ визнає скарги євреївъ за безпідставні і гадає, що вони „произошли, вѣроятно, отъ того, что австрійскимъ евреямъ дозволяется жить въ Подольской губ. съ разборчивостью, а не отъ желанія дѣлать имъ какое-либо препятствіе, но по законнымъ причинамъ" (арк. 9).

8 лист. Перовський повідомив Бібікова, що думку його вінъ надіслав до австрійського міністерства.

№ X.

Скарга австрійських євреїв на утиски російських митних урядовців.

(КЦА. Арх. Київ. Ген.Губ. 1843 р., Пол. ч., спр. ч. 673/51).

16 лист. 1843 р. Намісник Галичини барон Кріг писав до київського генерал-губернатора Бібікова:

„Многіе изъ евреевъ торговцевъ, живущіе на границѣ Галиціи в м. Окони и Гусятинъ, жаловались, что они въ своихъ торговыхъ оборотахъ съ русскимъ пограничнымъ городомъ Гусятиномъ нахо-

дятъ частыя препятствія. Въ особенности они бывають притѣсняемы тамошнимъ таможеннымъ директоромъ производитъ свои дѣла съ жителями, по ту сторону границы живущими, въ означенные часы въ таможенномъ домѣ и въ присутствіи таможеннаго начальства, тогда какъ имъ самимъ не есть дозволено отправиться въ пограничный городъ, ибо въ такомъ случаѣ отъ нихъ требуютъ, дабы они далѣе въ губернской городъ Каменецъ-Подольскій для явки себя отправлялись. Между тѣмъ какъ жители, по ту сторону границы живущіе, наслаждаются свободою производитъ дѣла въ своихъ торговыхъ оборотахъ съ жителями, по сю сторону находящимися, а прежде въ производствѣ подобныхъ дѣлъ со стороны русской было гораздо свободнѣе, а нынѣ торговцамъ Галиційскихъ пограничныхъ городовъ невозможно въ русскій пограничный городъ Гусятинъ, Исаковцы отправляться и обратно съ тѣми же самими паспортами, объявив оные въ таможи, возвращаться.

По сему прошу в. п-ство обратитъ вниманіе на сей предметъ и опредѣлить границы для свободнаго производства дѣлъ въ торговыхъ оборотахъ, [которые], какъ кажется были введены только мѣстнымъ таможеннымъ начальствомъ“.

27 лист. Бібіков звернувь до директора Радзивілівської митниці з пропозицією дати поясніня з приводу заяви намісника Галичини. Через зміну директорів митниці Бібіков своєчасно не одержав відповіди, і 28 червня 1844 р. барон Кріг „вторично и настоятельно“ прохав Бібікова повідомити його щодо наслідків скарги єврейських купців. Але Бібіков одержав відповідь митниць тільки в серпні 1849 р. Митниці заперечували проти того, ніби-то існують утиски для закордонних євреїв. Зокрема, Гусятинська митниця повідомляла, що „єврей австрійскаго мѣстечка Гусятинъ по національнымъ ихъ паспортамъ безостановочно были пропускаемы въ наше м. Гусятинъ на 6 часовъ, а нѣкоторые, извѣстные таможи по торговымъ оборотамъ, и на двое сутокъ; если же кто изъ нихъ имѣлъ надобность быть далѣе Гусятина, тѣ должны были явиться къ начальнику губерніи для представленія доказательствъ, по какимъ дѣламъ прибыли въ Россію“. Исаковецька митниця, відкидаючи скаргу євреїв, як неправдиву, з свого боку пояснювала: „До 1848 г. иностранные торговцы были пропускаемы чрезъ пунктъ сей таможи безостановочно; не пропускаемы же были тѣ только, которые не имѣли при себѣ положеннаго для пропуска въ наши предѣлы количества денегъ, которыхъ примѣты найдены несходными съ паспортами и тѣ, о невпускѣ которыхъ въ Россію послѣдовали распоряженія начальства; что же касается тѣхъ торговцевъ, которые были пропущены только до таможи, то она должна была имѣть за ними строгое наблюденіе, такъ какъ они, не прописывая въ таможи своихъ паспортовъ, возвращались обратно за границу“ (арк. 13—14). З свого боку директор Радзивілівської митниці додавав, що митниця в свойому відношенні до євреїв дотримується циркуляра Мін. внут. справ від 20 червня 1842 р., і через те вважав скаргу євреїв за безпідставну.

5-го вер. 1853 р. новий намісник Галичини гр. Голуховський знов підніс питання про утиски на митницях єврейських купців і надіслав до кн. Васильчікова таку їхню заяву:

„Главный промыселъ здѣшнихъ еврейскихъ жителей состоитъ въ торговыхъ сношеніяхъ съ Россіей. Но строгія распоряженія русскаго правительства, или, лучше сказать, русскаго таможеннаго на-

чальства, прешають процвітанію нашої торгівлі, такъ что даже увѣренія, даннія Росіи дипломатическимъ путемъ, не приводяться въ исполненіе. Несмотря на прилагаемая при семь рѣшенія, состоявшіяся вслѣдствіе прошенія многихъ здѣшнихъ жителей, въ которыхъ объяснено, что здѣшніе жители могутъ пробывать въ русскомъ м. Гусятинѣ нѣсколько часовъ, не предъявляя своихъ паспортовъ тамошней полиціи,— тотчасъ при переходѣ черезъ границу намъ объявляется, что мы должны предъявить наши паспорта въ Каменецъ-Подольской полиціи. Тамъ они предъявляются для возвращенія за границу въ теченіе 21 дня. Наши паспорта должны быть явлены въ русскомъ консульствѣ въ Бродахъ при каждомъ приѣздѣ, даже въ томъ случаѣ, если паспортъ, уже являлся при первомъ приѣздѣ. Въѣздъ въ Росію не дозволяется даже въ томъ случаѣ, если паспортъ выданъ на цѣлый годъ для проѣзда въ Росію, но требуется каждый разъ свидѣтельство Бродскаго консула. Отъ этого часто случается, что время проходитъ, и что торговля спекуляціи не только не приносятъ дохода, но приносятъ убытокъ. Черезъ эту странность русскаго начальства здѣшніе жители должны поручать свои дѣла русскимъ подданнымъ, что сопряжено для нихъ съ большою опасностью“ (арк. 16).

Зважаючи на все зазначене, австрійські євреї-купці прохали встановити, „чтобы паспорта . . . были выдаваемы съ дозволеніемъ неоднократныхъ проѣздовъ границы; 2) дабы единовременное засвидѣтельство консула было дѣйствительно на весь срокъ паспорта; 3) дабы здѣшніе подданные могли пребывать нѣкоторое время въ русскомъ м. Гусятинѣ для окончанія своихъ счетовъ, и дабы ихъ не принуждали ѣздить въ Каменецъ-Подольскъ“ (арк. 17).

З приводу зазначеної скарги кн. Васильчиков зновъ запитавъ начальника митниці в Радзівілові. Начальник митниці 13 лист. 1853 р. повідомивъ, що урядовці митниці керуються 221 і 1081 ст. закона, „не дѣлая никому никакихъ невѣжливостей“. „Къ тому же“, додавав він, „вышепрописанные просители, а равно и другіе євреи, не приѣзжаютъ изъ-за границы, чтобы имѣть короткое пребываніе въ м. Гусятинѣ по коммерческимъ дѣламъ, но они, прибывъ въ Гусятинѣ, разѣзжаются по окрестнымъ деревнямъ по дѣламъ своимъ, какъ случилось еще 15-го минувшаго октября, когда австрійскаго м. Гусятинина купецъ, Файбишъ Погориликъ прибывъ въ таможенію съ законеннымъ паспортомъ, объявилъ, что онъ будетъ оставаться въ нашемъ м. Гусятинѣ по своимъ торговымъ дѣламъ нѣсколько дней, на томъ основаніи, какъ ему, Погорилику, извѣстно, какъ это дозволяется, а потомъ Погориликъ отозвался, что въ м. Гусятинѣ дѣла не имѣеть, а въ окрестностяхъ онога, а потому отправился въ Каменецъ“.

Зважаючи на скаргу євреїв купців як на безпідставну, начальник митної округи разомъ з цимъ пропонувавъ поширити на м. Гусятин, Волочиське й Ісаковці правила Радзівілівської митниці, що дозволяли євреямъ перебувати тиждень тільки з національними паспортами. Така пропозиція свідчить, що начальник митної округи, визнававъ позитивну роль євреїв у розвитку російської закордонної торгівлі. Але кн. Васильчиков, що намагався суворо триматися літери закона, не погодився з зазначеною пропозицією, про що й повідомивъ намісника Галичини.

№ XI.

Єврейська лісова торгівля на Дністрі

(КЦІА, Арх. Київ. Гев.-Губ. 1840 р., Пол. ч., спр. № 133/61).

Р. 1839 грудня 20-го група австрійських євреїв 8 чоловіка подала Миколі I прохання, нехай-би він дозволив їм вільно торгувати лісом на Дністрі. Між иншим прохачі зазначали:

„Не подлежить сумнію, що торгівля наша лѣсними матеріалами, которые мы сплавляемъ чрезъ Исаковецкую границу изъ Галиціи въ Россію, именно въ Подольскую губернію, и которые преимущественно состоятъ изъ бревенъ, досокъ, досокъ для покрыванія крышъ, узкихъ досокъ и пр., тѣмъ болѣе важна для прибрежныхъ странъ Днѣстра, что въ тѣхъ странахъ въ помянутыхъ матеріалахъ чувствуется самый большой недостатокъ, государственная же казна получаетъ большіе доходы отъ взыскиваемыхъ за такыя матеріалы таможенныхъ пошлинъ. Изъ этого явствуетъ, что, судя по справедливости, мы заслуживали бы большаго покровительства со стороны русскаго правительства, которымъ наша торгівля могла бы быть поощрена. Но увы! вмѣсто этого мы видимъ себя въ необходимости прибѣгнуть съ жалобой къ в. в-ству.

Жалобы наши слѣдующія:

1. Сплавляемый нами въ Россію лѣсъ мы не имѣемъ права продавать по возможно лучшей цѣнѣ, и только что плоты наши являются къ границѣ, съ нами поступають по имп. російскимъ коммерческимъ законеніямъ, т. е. товаръ нашъ можетъ только поступить къ одному узаконенному покупщику, другому же какому-нибудь лицу мы его продавать не можемъ. Чрезъ таковое ограниченіе мы должны весьма много терять, ибо покупающій нашъ товаръ, не имѣя совмѣстниковъ, по произволу назначаетъ цѣну.

2. Но и несмотря на сказанныя мѣры, намъ нельзя немедленно сбыть товаръ нашъ, ибо покупающій его у насъ никогда не снабженъ чистымъ капиталомъ, почему намъ часто приходится прождать нѣсколько мѣсяцевъ на Днѣстрѣ, пока помянутое лицо не найдетъ, кому перепродать матеріалы наши; все же это время мы должны проживать на свой счетъ и часто доходить до Могилева, Рашкова и Каменки для полученія слѣдуемыхъ намъ денегъ, которыя намъ выплачиваются только по окончаніи выгрузки.

3. При продажѣ другого рода товаровъ, которые можно сберегать въ магазинахъ, нѣтъ такой большой опасности прождать нѣкоторое время для сбыта ихъ; плоты же легко подлежатъ разрушенію, чему мы имѣемъ примѣры въ прошедшемъ году при разлитіи рѣки, вслѣдствіе чего мы и претерпѣли сильный ущербъ, ибо покупщикъ, который не хочетъ подвергнуть себя опасности, насъ принуждаетъ слѣдовать за собою до того мѣста, гдѣ онъ найдетъ случай все перепродать, и наконецъ,

4. Кромѣ всего сказаннаго, мы можемъ еще лишиться всего имущества нашего, ибо если покупщикъ, послѣ покупки окажется несостоятельнымъ, то по императорскимъ російскимъ законамъ товаръ считается за нимъ, несмотря на то, что онъ не оплаченъ“.

Зважаючи на такі несприятливі умови торгівлі, австрійські євреї прохали дозволити їмъ „впредь не продавати лѣсъ одному ка-

кому-нибудь покупщику, а сбывать его безпрепятственно въ розницу, начиная съ границы, здѣсь по рѣкѣ Днѣстру“.

Такий дозвіл австрійські євреї вважали для себе за дуже важливий, і „съ радостію“ згоджувалися, коли здобудуть його, на підвищення мита. „Если же таковая милость“, писали вони, „невозможна безъ уплаты предписанной таксы для тамошнихъ законныхъ купцовъ, не только для продажи лѣсного матеріала, не занимаясь продажею другихъ продуктовъ или товаровъ по случаю многихъ выгодъ, рождаемыхъ изъ торга нашего для всѣхъ жителей вообще и для государственной казны въ особенности, дозволить намъ платить подать слѣдующую за низшую гильдію, дабы мы въ противномъ случаѣ, т. е. если торгъ нашъ лѣсомъ и впредь и безошадно долженъ будетъ оставаться подверженнымъ сильнымъ убыткамъ, мы не напались бы въ положеніи совершенно отказаться отъ сказанной торговли. Борухъ Гроссъ, Моисей Цефъ, Готфридъ Мейеръ Розенцвейгъ, Гершъ Энгель, Авраамъ Энгель, Авраамъ Лейбъ Гроссъ, Израель Майстеръ, Готфридъ и Левитъ Гроссъ“.

26 лютого 1840 р. міністръ фінансівъ попросивъ Бібікова, щобъ подав свою думку в справі прохання австрійськихъ євреївъ і з свого боку писавъ йому:

„Разсмотрѣвъ это прошеніе, я нахожу, что по существующимъ постановленіямъ нельзя дозволить австрійскимъ євреямъ продавать въ розницу сплавляемый ими по Днѣстру лѣсъ, такъ какъ по ст.ст. 139, 140, 144 Свода уставовъ торговыхъ иностраннымъ заѣзжимъ купцамъ дозволено распродавать привозимые ими товары только при биржѣ или въ чертѣ таможенной, и то не иначе, какъ оптомъ російскимъ купцамъ первыхъ двухъ гильдій, и что равномѣрно нельзя дозволить просителямъ производить торгъ лѣсомъ съ запискою въ низшую гильдію, поелику заграничный торгъ дозволяется только купцамъ первыхъ двухъ гильдій, и притомъ иностраннымъ євреямъ запрещена ошѣдлость въ имперіи, а дозволено приѣзжать токмо на правѣ временно заѣзжихъ иностранныхъ купцовъ и то только въ тѣ мѣста, гдѣ постоянное пребываніе євреевъ допускается“.

13-го квітня Бібіковъ здобувъ з міністерства нову пропозицію, що до неї було додано міркування Новоросійського та Басарабського генерал-губ. гр. Воронцова. Цей визнававъ торговельну діяльність австрійськихъ євреївъ за дуже корисну для всенької країни і черезъ те підтримувавъ їхнє прохання про бажані пільги. Воронцовъ писавъ:

„Имѣю честь отвѣтствовать, что вообще по недостаточному состоянію лѣсовъ почти по всему теченію Днѣстра отъ австрійской границы до впаденія этой рѣки въ Черное море и въ особенности по совершенному неимѣнію лѣса на лѣвомъ берегѣ, отдѣляющемъ Херсонскую губ. отъ Бессарабіи, жители первой дѣйствительно терпятъ чувствительный недостатокъ въ этомъ предметѣ, и хотя ежегодно доставляется сюда изъ Австріи значительное количество лѣса, но оно не удовлетворяетъ всей потребности, и мы платимъ здѣсь за оный очень дорого. Сіе неблагопріятное для здѣшняго края обстоятельство я давно уже имѣю въ виду, но доселѣ не находилъ способовъ къ отвращенію онаго, при существующемъ въ законахъ воспрещеніи производить продажу заграничныхъ товаровъ въ розницу и купцамъ низшей гильдіи, почему и оставялъ всякое по сему предмету мѣропріятіе до удобнаго времени“. Воронцовъ визнававъ, що „помянутое ходатайство австрійскихъ євреевъ о дозволеніи имъ..“

заслуживаєть полного вниманія и снисходительнаго разрѣшенія со стороны нашего правительства, почему я полагаю бы: дозволить какъ означеннымъ евреямъ, такъ и вообще всѣмъ иностраннымъ лѣснымъ промышленникамъ, сплавляющимъ изъ Австріи по рѣкѣ Днѣстру строевой и всякаго другого сорта и наименованія лѣсъ, продавать оный свободно по всему протяженію означенной рѣки людямъ всѣхъ состояній какъ въ розницу, такъ и значительными партіями, на всякую сумму, безъ малѣйшаго ограниченія, обязавъ только этихъ промышленниковъ записываться непременно въ 3-ю гильдію. Но если количество товара, объявленнаго такимъ промышленникомъ въ таможенѣ въ теченіе года по цѣнѣ, имъ же самимъ и назначенной, будетъ превосходить сумму, предоставленную по закону для торговли купцамъ 3-ей гильдіи, въ такомъ разѣ промышленникъ этотъ долженъ записаться въ высшую гильдію“. Проектовану пільгу гр. Воронцов пропонував поширити й на російських купців. При цьому він гадав, що „свободная торговля сохранитъ имѣющіеся у насъ небольшіе участки отъ порубки сколько вредной, столько же въ теперешнемъ положеніи дѣла неизбѣжной“ (арк. 10—12).

Бібіков пристав взагалі на думку гр. Воронцова, але через те, що справа стосувалася до євреїв, він не міг не пропонувати деякі обмеження проекту гр. Воронцова. „Полагалъ бы“, писав Бібіков у своїй відповіді міністрові, „просимое австрійскими евреями дозволеніе допустить на первый разъ только на три года, въ видѣ опыта, съ тою цѣлю, не представится ли въ теченіе сего времени для нашей промышленности какой-либо возможности завести лѣсную торговлю въ тѣхъ мѣстахъ, кои нынѣ будутъ снабжать евреи привозимымъ имъ лѣсомъ, чему настоящее дозволеніе можетъ подать поводъ и указать средства нашимъ торговцамъ“ (арк. 12).

Микола I ухвалив міркування Бібікова, і 12 червня Бібіков здобув од тов. міністра фінансів Вронченка повідомлення, що цар „соизволилъ дозволить, въ видѣ опыта, на три года, т. е. по 1843 г., какъ российскимъ подданнымъ всѣхъ состояній, такъ и иностранцамъ, со включеніемъ и иностранныхъ евреевъ, производить по всему теченію Днѣстра совершенно свободную торговлю иностраннымъ лѣснымъ товаромъ не только оптомъ, но и въ розницу, съ подачею отъ своего имени въ таможенныхъ объявленій и съ заплаатою установленной тарифомъ пошлины“ (арк. 15).

Бібіков дуже цікавився справою торгівлі лісом взагалі й участю в ній російських купців. Він вимагав од начальника Радзивілівської митниці, а так само од Подільського губернатора, щоб той через кожні чотири місяці надсилав йому відомості про кількість торговців узагалі й євреїв зокрема, про кількість привезеного ліса. 30 жовтня Подільський губернатор Петров повідомив Бібікова, що до 1 вересня в торгівлі взяли участь самі тільки австрійські євреї, представивши „8091 бревно, 33911 досокъ, 2641 лать, 1453000 гонта и 260000 драницъ на 8 паромахъ на объявленную ими сумму 16129 р. 10 к.“ (арк. 20). Надії Бібікова на те, що вищезазначені пільги примусять російських підданців брати участь у торгівлі лісом, поки що, не справджувалися. Але вже 30 жов. 1840 р. Подільський губернатор повідомлював Бібікова, що „евреи м. Жванецъ Гершко Радеръ и Сруль Куперъ подали ему просьбу, въ которой, объясняя, что ни они, ни другіе мѣщане не могутъ пользоваться означеннымъ положеніемъ потому, что имъ не выдаются паспорта для отлучекъ въ Галицію за покупкой лѣса на мѣстѣ, и что потому вся торговля лѣ-

сомъ находится въ рукахъ австрійскихъ евреевъ, которымъ ихъ правительство, несмотря на состоянія, всегда выдаєть паспорты для переѣзда границы, просятъ дозволить евреямъ мѣщанамъ ѣздить въ Галицію за покупкой лѣса и выдать имъ паспорта съ правомъ неоднократнаго переѣзда границы“. Подільський губернатор Петров спочувал проханню жванецьких мѣщан, але не міг дати їм пашпорти через те, що, згідно з положенням, закордонні пашпорти видавано евреям-мѣщанам тільки тоді, коли вони служили за прикажчиків у купців, які мали право провадити закордонну торговлю. Петров з приводу цього писав: „Вся торговля лѣсомъ по теченію Днѣстра дѣйствительно въ рукахъ австрійскихъ евреевъ. Наши помѣщики и купцы, сколько мнѣ извѣстно, не охотно ея занимаютъ, а мѣщане, если нѣкоторые и занимаютъ, то только въ видѣ перекупа отъ австрійскихъ евреевъ, кои на самомъ дѣлѣ не встрѣчаютъ затрудненій въ получении паспортовъ.“

Нельзя не желать, чтобы туземцы получали болѣе выгодъ отъ торговли, чѣмъ иностранные евреи. Покупка лѣса первыми на мѣстѣ можетъ даже понизить цѣны“. Отже Петров хтів-би полегшити для євреїв одержання пашпортів, бо цього вимагала користь спроби. Але далі виступали звичайні міркування, і Петров вже зміняв тон. „Но съ другой стороны“, писав він, „разрѣшеніе евреямъ мѣщанамъ частыхъ переѣздовъ границы по всегдашней склонности ихъ къ незаконнымъ дѣйствіямъ, легко породить злоупотребленія въ торговлѣ другими товарами и подасть средства къ вреднымъ сношеніямъ въ политическомъ отношеніи“ (арк. 21—22). Петров віддав прохання мѣщан Радера й Купера на розв'язання самому Бібікову, а той надіслав прохання до міністерства, визнавши його з свого боку за „уважительное“. Міністерство згодилося на прохання, і право здобувати закордонні пашпорти, як виняток із закону, було надано евреям мѣщанам, але тільки „лицамъ, которые дѣйствительно занимаютъ торговлю лѣсомъ“ (арк. 25—32).

Із звіттованнєв Ісаковецької митниці за роки 1841—1844 ми бачимо далі, що в торгівлі лісом починають брати участь і російські євреї Штерн, Гольдштейн, Зельман, до того-ж оборот торгівлі зростає. Але все-ж-таки більшу участь беруть євреї австрійські. Між иншим, „Общее обозрѣніе хода торговли по Радзивиловскому таможенному округу за 1844 г.“ (арк. 79—80) зазначає, що в 1844 р. кількість лісного будівельного матеріялу, що його привозили з-за кордону, зменшилася, „потому что и въ Россіи въ приднѣстровскихъ селеніяхъ помѣщики начали было строить галеры для удобнѣйшаго доставленія хозяйственныхъ произведеній своихъ до Одессы“.

Разом з цим назване „Общее обозрѣніе“, констатуючи взагалі зменшення торговельного обороту з закордоном через несприятливі обставини, зазначає: „таковыя обстоятельства суть слѣдующія: невѣстность, въ которой находятся здѣшніе еврейскіе купцы на счетъ переселенія ихъ изъ 50-верстной полосы отъ черты границы. Невѣстность эта удерживаетъ ихъ отъ значительнѣйшихъ торговыхъ спекуляцій и лишаетъ ихъ кредита за границей“.

№ XII.

Справа про єврейське володіння кріпацькими селянами.

(КЦА. Арх. Київ. Губ. Правл. спр. ч. 3965).

Циркулярно. Ордеръ Київському Повѣтовому Г-ну Стряпчому Котляреву.

Указомъ Прав. Сената отъ 20-го прошлаго февраля сего года запрещено євреямъ владѣть въ приобрѣтенныхъ отъ бывшей Польши губерніяхъ помѣщичьими крестьянами. Київское Губернское Правленіе, получивъ сей указъ, учинило объ немъ повсемѣстное распубликованіе. Я съ своей стороны нужнымъ нахожу предписать всѣмъ повѣтовымъ стряпчимъ, въ томъ числѣ и вамъ, чтобы по повѣту Київскому наблюдали неослабно, дабы ничего противнаго означенному узаконенію не происходило; а буде паче чаянія усмотрѣно, что євреи имѣютъ во владѣніи крестьянъ подъ какимъ бы то предлогомъ ни было, имѣете о томъ доносить мнѣ неукоснительно. 29 марта 1913 г. ¹⁾.

Київскому Губернскому Правленію.

Въ указѣ Прав. Сената отъ 20 прошлаго февраля сего года строго предписано наблюдать, дабы въ приобрѣтенныхъ отъ бывшей Польши губерніяхъ євреи не владѣли помѣщичьими крестьянами подъ какимъ бы то предлогомъ ни было; о каковомъ узаконеніи Губернское Правленіе учинило повсемѣстное распубликованіе. А дабы ничего противнаго означенному указу не происходило, и я съ своей стороны предписалъ всѣмъ повѣтовымъ стряпчимъ имѣть неослабное наблюденіе. Нынѣ, получивъ рапортъ Махновскаго повѣтоваго стряпчаго, что крестьянами помѣщика Тршетецкаго, въ мѣстечкѣ Вахновкѣ въ 668 душахъ состоящими, владѣютъ по разборовому сѣздовому праву євреи Дувиль Дегерценштейнъ и Ицко Ланда, я въ обязанности себя нахожу таковой рапортъ стряпчаго оригиналомъ предложить при семъ Губернскому Правленію для разсмотрѣнія и учиненія объ отобраніи того имѣнія отъ євреевъ надлежащаго опредѣленія № 255. 14 мая 1913 г.

Ордеръ Богуславскому повѣтовому стряпчому.

Київское Губернское Правленіе по рапорту Богуславскаго нижняго Земскаго суда, что помѣщикъ маіоръ Добровольскій по заключенному съ черкасскими третьей гильдіи купцами євреями Зискелемъ и Исакелемъ Замоискими контракту, заявленному въ тамошнемъ повѣтовомъ судѣ, деревню свою Грушки со всѣми угодіями на три года отдалъ онымъ євреямъ въ арендную посессію. Учиненнымъ въ день маія опредѣленіемъ между прочимъ заключено предписать Богуславскому Нижнему Земскому Суду, чтобы онъ въ отобраніи означенной деревни Грушки отъ євреевъ Замоискихъ поступилъ по точнымъ словамъ указа Прав. Сената отъ 20 февраля сего 1913 г. состоявшагося, по поводу чего я съ своей стороны нужнымъ нахожу рекомендовать вамъ, чтобы въ непремѣнномъ онаго предписанія Губернскаго Правленія исполненіи по долгу вашему въ земскомъ судѣ настояли и объ успѣхѣ въ томъ донесли мнѣ въ свое время. [Далі

¹⁾ Такі ордери одночасно було надіслано до всіх повітових стряпчих.

закреслено: А какъ вы, имѣя у себя на сей предметъ предписаніе мое отъ 29 марта за № 175 молчали съ донесеніемъ ко мнѣ, то на будущее время даю вамъ на замѣчаніе съ тѣмъ, что послѣ уже такое упущеніе ваше не будетъ оставлено безъ вниманія]. Я ожидаю отъ васъ въ семъ случаѣ, равно и въ открытіи, не владѣють ли еще гдѣ-либо по повѣту евреи имѣніями подъ какимъ бы то ни было предлогомъ, особенной дѣятельности“. № 317. 4 іюня 1813.

Кіевскому Губернскому Правленію.

По поводу учиненнаго въ ономъ Губернскомъ Правленіи 27 числа минувшаго мая опредѣленія касательно отобранія отъ евреевъ Черкасскихъ третій гильдіи купцовъ Замоискихъ деревни Грушекъ, отданной имъ на три года въ посесію помѣщикомъ Добровольскимъ, я поручилъ Богуславскому повѣтовому стряпчему за исполненіемъ того имѣть въ земскомъ судѣ настояніе. Вслѣдствіе чего получилъ нынѣ отъ онаго стряпчаго донесеніе, что означенная деревня Грушки отъ Замоискихъ отобрана и отдана попрежнему помѣщику Добровольскому, обязанностію себѣ поставилъ таковое донесеніе стряпчаго въ оригиналъ вмѣстѣ съ приложеннымъ при семъ въ копіи опредѣленіемъ Богуславскаго Земскаго Суда препроводить при семъ на разсмотрѣніе онаго Губернскаго Правленія“ № 397. 5 іюля 1813 г.

Кіевскому Губернскому Правленію.

Полученный мною отъ Тарашанскаго повѣтоваго стряпчаго рапортъ о неосновательной отдачѣ тамошнимъ повѣтовымъ Судомъ въ администрацію арендовымъ посесорамъ Заенчковскому и Городинскому части села Луки, бывшей во владѣніи евреевъ Мотя и Мордки Корсунскихъ, я нужнымъ нахожу препроводить при семъ въ оригиналъ въ оное Губернское Правленіе съ тѣмъ, дабы благоволили учинить по сему обстоятельству надлежащее распоряженіе“ № 527. 22 авг. 1813 г.

До історії ремісної праці між євреями на Україні.

Торговля й ремесло то була споконвічна праця єврейського народу. За доби єврейської політичної самостійності єврейський народ переважно хліборобив, але й тоді ремесло було значно в нього розвинене; про це чимало відомостей є в Біблії. Та втративши рідну країну й опинившись у вигнанні серед чужих, ворожих народів, євреї мусіли були звернутися до торгівлі й ремесла. Безупинні переслідування, поголовні вигнання з насидженого місця, непевність про завтрашній день, — усе це не давало євреям спроби працювати на землі, бо земля вимагає сталої твердої осілості. Знов-же, багаторічний сумний досвід навчив євреїв краще триматися торгівлі й ремесла. За гроші єврей міг купити собі право проживання й інші привилеї, а коли доведеться з примусу покинути рідне місце, він сподівався забрати з собою деяке своє майно, щоб не опинитися на новому місці без ніяких засобів до життя. У такому становищі був і ремісник. Хоч-би куди доля його закинула, він міг сподіватися, що, маючи ремесло в руках, він і на новому місці так чи так перебуде.

Опинившись євреї в Литві та в Польщі, й тут багато працювали в усяких ремеслах. Місцева влада заохочувала й підтримувала єврейських ремісників, бо в них була велика потреба. Річ у тім, що серед корінних мешканців цих країн ремісників, надто добрих майстрів, було аж геть-то не гурт. Коли Литву й частину Польщі прилучено до колишньої Російської імперії, євреї й далі працювали в своїх ремеслах. Російські царі дуже неприхильно ставилися до своїх нових єврейських підданих, але до ремісників єврейських взагалі були дуже прихильні, визнаючи ту велику користь, що вони давали. Закон р. 1807 давав євреям право працювати в будь-яких ремеслах у визначених губернях, навіть коли вони не належать до цехів¹⁾. Ба навіть більше, губернаторам надано право дозволяти тим євреям ремісникам, котрі не могли через віщоś прикласти свої знання й свою працю в цих губернях, дозволити, щоб вони тимчасово проживали і в інших губернях. Ціла низка губернаторів і генерал-губернаторів давали прихильні відзиви

¹⁾ Леванда, Сбор. законовъ о евреяхъ, № 59.

про євреїв-ремісників і доводили, що їх треба допустити і до внутрішніх губернь. Треба відзначити, що не тільки вищі представники влади, ба навіть часто й антисеміти, що вороже ставилися до всіх інших клас єврейської людности, ніколи не вимагали репресій супроти ремісників-євреїв. Усе це сприяло тому, щоб реміснича класа євреїв швидко зростала, дарма що матеріальне становище ремісників, як про це свідчать офіційні особи, було дуже тяжке. „Классъ еврейскихъ ремесленниковъ, — читаємо ми в одному офіційному листі, — хотя является самымъ бѣднымъ классомъ, но въ государственномъ смыслѣ самымъ полезнымъ“¹⁾). Особливо побільшало ремісників-євреїв, відколи почато переводити в життя варварський проект Миколи I, відомий у єврейській історії під назвою „разбор“. Цей цар мав великий хист вигадувати різні обмежувальні закони для євреїв. Він обмежував їх жорстоко й нещадно. Микола I у своїй політиці що-до євреїв мав перед собою одну мету — шляхом репресій або повернути їх усіх на християнство, або зовсім знищити. Ось через що його царювання позначилося довжелезною низкою як-найжорстокіших обмежень і повсякчасним зменшенням і тих мізерних прав, що їх євреї були мали. Це за нього поголовно повигонювано євреїв з Київ, Севастополя, Миколаїва. З його був творець інституту малолітніх єврейських кантоністів. Вінцем його діяльності обмежувати й знищувати євреїв був вищезазначений закон про „разбор“. Микола надумавсь поділити євреїв на дві категорії: на категорію корисних і категорію некорисних, і до першої категорії він ставивсь толерантно, до другої немилосердно²⁾). До першої категорії зараховано купців, ремісників, хліборобів; до другої — дрібних крамарів, продавців, золотарів, — одне слово, 80% єврейської людности, як про це пише новоросійський генерал-губернатор у своїй доповіді, призначеній для царя. Так званих, „некорисних євреїв“ чекали страшні репресії: з них рекрутів треба було брати вп'ятеро більше, ніж з решти людности, їх треба було прикріпити до їх місця перебування, вони підпадали цілій низці страшених обмежень. „Разбор“ викликав загальний осуд од усіх вищих представників влади, що всяково намагалися вплинути на Миколу, нехай-би він одмовивсь од цього убійчого проекту. Та цар був неблаганний і настоював на своєму. Щоб уратувати бодай якусь частину єврейської людности від загибелі, що їй загрожувала, р. 1852 видано закона про єврейські ремісничі цехи. Цим законом хтіли дати спромогу тим єврейським ремісникам, що не були раніш приписані до цехів, приписатися до них, і таким способом уратувати їх од долі „некорисних“ євреїв. Важко, звичайно, встановити, скільки

¹⁾ Субботинъ, Общая записка по еврейскому вопросу. П. Собрание законовъ. XI, № 42214.

²⁾ Леванда, Сборникъ законовъ о евреяхъ, №№ 660, 672.

всього було євреїв ремісників, прикріплених до цехів. У нас є тільки відомості з двох губернь — Поділля та Київщини. Відомості ці узяті з справи в Архиві Київського генерал-губернатора (1853, Пол. ч., № 2, ч. 2).

Як видно з наведених даних, усього євреїв-ремісників на Поділлі та Київщині р. 1852 було 11680; з них місцевих 8127, чужоміських 3553. Ремісників-християн за той самий час було 4270, з них місцевих 3157, чужоміських 1113. Приписані євреї були до таких цехів: кравецький, шведський, столярний, різницький, ковальський, кушнірський, ткацький, пекарний, для вироблення бавовни, золотарський і срібних речей, палітурний, шмуклерський, бондарний, фарбарський, склярський. Отже, євреїв-ремісників у цих двох губернях було мало не втроє більше, ніж ремісників християн.

К.Ц.І.А. Арх. Київ. Ген.-Губ. 1850 р. Поліц. частина № 2, ч. 2.

Справа про первісне запровадження в губернях постійної осілости євреїв нових ремісничих правил на підставі затвердженої від тов. міністра внутр. справ 1-го липня 1852 р. інструкції¹⁾.

Відомість про ремісничі стани й управління в Подільській губернії.

м. Кам'янець-Подільський: христ.: місцев. 183, инш. міст 56, усього 239; євр.: місцев. 160, инш. міст 381, усього 541.

Кам'янець-Подільський повіт: христ.: місцев. 217, инш. міст 93, усього 310; євр.: місцев. 630, инш. міст 556, 1186.

Проскурів: христ.: місцев. 140, инш. міст 2, усього 142; євр.: місцев. 158, инш. міст 50, 208.

Проскурівський повіт: христ.: місцев. 140, инш. міст 337, 477; євр.: місцев. 636, инш. міст 110, 746.

Лятичів: христ.: місцев. 127, инш. міст 5, 132; євр.: місцев. 49, инш. 13, 62.

м. Меджибіж; христ. місцев. 194, инш. міст 8, 202; євр.: місцев. 43, ин. 4, 47.

м. Деражня: христ.: місцев. —, инш. міст 14, 14; євр.: місцевих 37, инш. міст 1, 38.

м. Зіньків: христ.: місцев. —, инш. міст 43, 43; євр.: місцев. 46, инших 3, 49.

м. Михалпіль: христ.: місц. — инш. міст —; євр.: місцевих 12. — инш. міст —, 12.

м. Снитівка: христ.: місцев. — инш. м. —; євр.: місцевих 7, инш. міст 2, 9.

м. Буднівці: євр.: місцев. 3, инш. міст 2, 5.

¹⁾ Далі друкуємо скорочено: м. = місцевих, ин. = інших міст. Цифри в дужках означають кількість карбованців, що на неї збували продукцію.

- с. Волковинці: євр.: м. 13, инш. —, 13.
 Всього по Лятичівському повіті христ. 391, м. 321, ин. 70; євр. 235, м. 210, ин. 25.
 м. Літич: христ.: м. 133. — инш. —, 133; євр.: м. 73, инш. м. 36, 109.
 м. Хмельник: христ.: м. 490, инш. —, 490; євр.: м. 163, инш. м. 23, 186.
 Заштатне місто Сальниця: христ.: м. 72, инш. м. —, 72.
 м. Новокостянтинів: євр.: м. — 54, инш. м. —, 54.
 м. Янів: христ.: м. — инш. м. 3, 3; євр.: м. — 59, инш. м. —, 59.
 м. Стара Синява: христ.: м. —, инш. м. 3, 3; євр.: м. 41, инш. м. 9, 50.
 м. Уланів: євр.: м. 24, инш. 7, 31.
 м. Межиров: євр.: м. 30, инш. м. 1, 31.
 Всього по Літинському повіті христ. 701: м. 693, ин. 8; євр. 488: м. 405, ин. 83.
 Вінниця: христ.: м. 67, инш. м. 18, 85; євр.: м. 155, инш. м. 54, 209.
 м. Браїлів: євр.: м. 67; инш. м. 11, 78.
 м. Стрижівка: євр.: м. 32, инш. м. 4, 36.
 м. Пиків: євр.: м. 46, инш. м. 1, 47.
 м. Ворошилівка: євр.: м. 53, инш. 4, 57.
 м. Мизяків: євр.: м. 25, инш. —, 25.
 Тиврів: євр.: м. 32, инш. м. 2, 34.
 м. Юзвин: євр.: м. 4, инш. м. 4, 8.
 м. Станиславчик: євр.: м. 7, инш. 8, 15.
 Всього по Вінницькому повіті христ. 85: м. 67, ин. 18; євр. 509: м. 421, ин. 88.
 м. Брацлав: христ. м. 32, инш. м. 31, 63, євр.: м. 68, инш. м. 43, 111 (8200 к.).
 м. Немирів: христ.: м. —, инш. м. 24, 24, євр. м. 122, инш. м. 43, 165 (3000 к.).
 м. Тульчин: христ.: м. 116, инш. м. 20, 136; євр.: м. 211, инш. м. 15, 226.
 м. Тростянець: христ.: м. —, инш. м. 2, 2; євр.: м. 42, инш. м. 10, 52 (600 к.).
 м. Печера: христ. м. —, инш. 7, 7; євр.: м. 71, инш. м. 9, 80.
 м. Шипків: христ.: м. — инш. м. 4, 4; євр.: м. 8, инш. м. 16, 24.
 м. Верхівка: євр.: м. 38, инш. м. 6, 44 (600 к.).
 м. Вороновиця: євр.: м. 28, инш. м. 12, 40.
 с. Михайлівка: євр.: м. 7, инш. м. 3, 10.
 Всього по Брацлавському повіту христ. 236: м. 148, ин. 88; євр. 752: м. 595, ин. 157.
 м. Гайсин: христ.: м. 60, инш. м. —, 60; євр.: м. 76, инш. м. 20, 96 (5764 к.).

- м. Теплик: євр.: м. 105, инш. м. 31, 136 (900 к.).
 м. Райгород: євр.: м. 58, инш. м. 7, 65 (2300 к.).
 м. Хашевата: євр.: м. 48, инш. м. 14, 62 (1500 кб.).
 м. Зятковці євр.: м. 31, инш. м. —, 31 (550 к.).
 м. Тернівка: христ.: м. —, инш. м. 4, 4; євр.: м. 46, инш.
 м. 16, 62 (3630 к.).
 м. Куна: євр.: м. 9, инш. м. —, 9 (320 к.).
 м. Киблич: євр.: м. 26, инш. м. 27, 53 (2000 к.).
 м. Ладижин: євр.: м. 48, инш. м. 1, 49 (1835 к.).
 Всього по Гайсинському повіті христ. 64: м. 60, ин. 4; євр.
 563, м. 446, ин. 117.
 м. Ольгопіль: христ.: м. 28, инш. м. 1, 29.
 м. Чечельник: євр.: м. 79, инш. м. 4, 83 (3000 к.).
 м. Бершадь: христ.: м. —, инш. 12, 12; євр.: м. 138, инш.
 м. 25, 163 (3000 к.).
 м. Рашків: христ.: м. 80, инш. м. 4, 84 (2500 к.).
 м. М'ястківка: євр.: м. 61, инш. м. —, 61 (1000 к.).
 м. Жабокрич: євр.: м. 7, инш. м. 1, 8 (150 к.).
 м. Ободівка: євр.: м. 29, инш. м. —, 29 (200 к.).
 м. Кам'янка: євр.: м. 3, инш. м. 19, 22 (1500 к.).
 м. Пещанка: євр.: м. 17, инш. м. —, 17 (800 к.).
 Всього по Ольгопільському повіті христ. 41: м. 28, ин. 13;
 євр. 518: м. 447, ин. 71.
 м. Балта: христ.: м. 143, инш. м. 7, 150; євр.: м. 195, инш.
 м. 16, 211 (3900 к.).
 м. Саврань: євр.: м. 54, инш. м. 2, 56 (500 к.).
 м. Голованеск: христ.: м. — инш. 18, 18; євр.: м. 83, инш.
 м. 1, 84 (2000 к.).
 м. Круті: христ.: м. —, ин. 5, 5; євр.: м. 81, инш. м. 1, 82
 (1200 к.).
 м. Кодима: євр.: м. 12, инш. м. —, 12 (600 к.).
 м. Криве Озеро: євр.: м. 15, инш. м. 1, 16 (150 к.).
 м. Богопіль: христ.: м. —, инш. м. 5, 5; євр.: м. 34, инш.
 м. 1, 35 (350 к.).
 м. Концепіль: євр.: м. 12, инш. м. —, 12 (600 к.).
 м. Рибниця: христ. м. —, инш. 2, 2; євр.: м. 3, инш. м. —, 3.
 м. Ягорлик: євр.: м. 5, инш. м. —, 5.
 м. Окна: христ.: м. —, инш. м. 3, 3; євр.: м. 9, инш. м. —, 9
 (552 к.).
 Всього по Балтському повіті христ. 183: м. 143, ин. 40; євр. 525:
 м. 503, ин. 22.
 м. Ямпіль: христ.: м. 13, ин. 17, 30; євр.: м. 66, ин. 13, 79 (600 к.).
 Дзичівка; євр.: м. 28, ин. 7, 35 (1500 к.).
 м. Томашпіль: євр.: м. 61, ин. 16, 77 (1140 к.).
 м. Красне: євр.: м. 67, инш. м. 6, 73 (500 к.).

- м. Джурин: євр.: м. 25, инш. м. 1, 26 (350 к.).
 м. Чернівці: євр.: м. 40, инш. м. 10, 50 (600 к.).
 м. Стара Мурафа: євр.: м. 21, инш. м. 6, 27 (150 к.).
 м. Нова Мурафа; євр.: м. 21, ин. 6, 27 (150 к.).
 м. Мала Марківка: євр.: м. 19, инш. м. 2, 21 (180 к.).
 м. Комаргород: євр.: м. 8, инш. м. 5, 13 (137 к.).
 м. Княже-Тиманівка: євр.: м. 5, инш. м. —, 5.
 м. Яруга: євр.: м. 7, инш. м. 4, 11 (200 к.).
 м. Велика-Косниця: євр.: м. 6, инш. м. 1, 7.
 м. Борівка: євр.: м. 4, инш. м. 9, 13.
 Всього по Ямпільському повіті христ. 30: м. 13, ин. 7; євр. 457:
 м. 376, ин. 81.
 Могилів-Под.: христ.: м. 272, инш. м. 26, 298; євр.: м. 169,
 ин. 67 (2000 к.).
 м. Бар: христ.: м. 177, инш. м. 9, 186; євр.: м. 253, инш. м. 63,
 316 (17.764 к.).
 м. Шаргород: євр.: м. 113, инш. м. 16, 129 (3600 к.).
 м. Копай-Город: євр.: м. 41, инш. м. 10, 51.
 м. Озаринця: євр.: м. 14, инш. 8, 22 (500 к.).
 м. Лучинець: євр.: м. 34, инш. м. 2, 26 (500 к.).
 м. Снитков: євр.: м. 19, инш. м. 4, 23 (580 к.).
 м. Ялтушків: євр.: м. 19, инш. м. 3, 22 (530 к.).
 м. Яришів: євр. м. 28, ин. м. 9, 37 (450 кб.).
 Всього по Могилівському повіті христ. 484: м. 449, ин. 35;
 євр. 872: м. 691, ин. 181.
 Нова Ушиця: христ. м. 26, инш. м. —, 26; євр.; м. 28,
 инш. м. 11, 39 (2690 к.).
 Заштатне місто Стара-Ушиця: христ.: м. 28, инш. м. —,
 28; євр.: м. 31, инш. м. 10, 41.
 м. Вербовець: христ.: м. 74, инш. м. —, 74; євр.: м. 27, инш.
 м. 2, 29 (2213 к.).
 м. Солобковці: євр.: м. 43, инш. м. —, 43 (4070 к.).
 м. Калюс: євр.: м. 41, инш. м. 1, 42 (4310 к.).
 м. Васьківці: євр.: м. 49, инш. м. 1, 50 (4260 к.).
 м. Миньківці: христ.: м. —, инш. м. 70, 70; євр.: м. 39, инш. —, 39.
 м. Дунаївці: євр.: м. 101, инш. м. 3, 104 (9510 к.).
 м. Замихов: євр.: м. 28, инш. м. —, 28 (2650 к.).
 м. Курилівці: євр.: м. 9, инш. м. —, 9 (420 к.).
 м. Жванець: євр.: м. 11, инш. м. 5, 16, (950 к.).
 м. Студениця: євр.: м. 16, инш. м. —, 16, (970 к.).
 м. Соколець: євр.: м. 30, инш. м. 3, 33 (2840 к.).
 м. Китай-Город: євр.: м. 36, инш. м. —, 36 (2810 к.).
 Всього по Ушицькому повіті христ. 198: м. 128, ин. 70; євр. 525:
 м. 490, ин. 35.
 Всього по Подільській губернії христ. 3200: м. 2409, ин. 791;
 євр. 7446: м. 5919, ин. 1527.

- Відомість про ремісничі стани й управління по Київській губ.
Бердичівський повіт, м. Махнівка: христ.: м. 12, инш. м. 2, 14; євр.: м. 55, инш. м. 11, 66 (8000 к.).
- м. Білилівка: євр.: м. 31, инш. м. 1, 32 (2165 к.).
- м. Вахнівка: євр.: м. 23, инш. м. 2, 25 (1920 к.).
- м. Дзиньків: євр.: м. 11, инш. м. 5, 16 (940 к.).
- м. Шпичинці: євр.: м. 18, инш. м. 1, 19 (2120 к.).
- м. Білопілля: євр.: м. 22, инш. м. 9, 31 (2100 к.).
- м. Самгородка: христ.: м. 1, инш. м. —, 1; євр.: м. 16, инш. м. 3, 19 (1720 к.).
- м. Прилука: христ. м. 1, инш. м. —, 1; євр.: м. 21, инш. м. 39, 60 (2870 к.).
- м. Погребище: христ.: м. 1, инш. —, 1; євр.; м. 61, инш. м. 43, 104 (4945 к.).
- Радомиський повіт. М. Брусилів: христ.: м. 128, инш. м. 1, 129; євр.: м. 20, инш. м. 81, 101 (13.713 к.).
- м. Рожев: христ.: м. 5, инш. м. — 5; євр.; м. — инш. м. 13, 13 (1185 к.).
- м. Коростишів: христ.: м. 23, инш. м —, 23; євр.: м. 16, инш. м. 45, 61 (24.915 к.).
- м. Малин: євр.: м. 13, инш. м. 27, 40 (2541 к.).
- м. Хабне: христ.: м. 7, инш. м. 1, 8; євр.: м. 24, инш. м. 2, 26.
- м. Чорнобиль: христ.: м. 137, инш. м. — 137; євр.: м. 68, инш. м. 5, 73 (24.726 к.).
- м. Горностаїпіль: євр.: м. 28, инш. м. 8, 36 (23.157 к.).
- м. Васильків: євр.: м. 45, инш. м. 64, 109 (12.601 к.).
- м. Біла Церква: христ.: м. 11, инш. м. 3, 14; євр.: м. 152, инш. м. 108, 260 (43.835 к.).
- м. Фастів: євр.: м. 22, инш. м. 88, 110 (7750 к.).
- м. Ракитне: євр.: м. 12, инш. м. 16, 28 (2710 к.).
- Київський повіт: м. Макарів: євр.: м. 33, инш. м. 18, 51 (3398 к.).
- м. Бородянка: євр.: м. 9, инш. м. 8, 17 (860 к.).
- м. Димер: євр.: м. 12, инш. м. 2, 14 (1885 к.).
- м. Бишів: євр.: м. 33, инш. м. 14, 47 (6890 к.).
- м. Гостомель: євр.: м. 16, инш. м. 11, 27 (1851 к.).
- м. Ясногородка: євр.: м. 16, инш. м. 15, 31 (2539 к.).
- м. Ігнатівка: євр.: м. 22, инш. м. 17, 39 (4125 к.).
- м. Тараща: євр.: м. 39, инш. м. 59, 98 (4341 к.).
- м. Жашків: євр.: м. 6, инш. м. 9, 15 (770 к.).
- м. Кошевата: євр.: м. 3, инш. м. 22, 25 (1095 к.).
- м. Животів: євр.: м. 9, инш. м. 7, 16 (1115 к.).
- м. П'ятигора: євр.: м. 23, инш. м. 6, 29 (1214 к.).
- м. Тетіїв: євр.: м. 23, инш. м. 6, 29 (2303 к.).
- м. Ставища: євр.: м. 53, инш. м. 52, 105 (2594 к.).

- м. Липовець: євр.: м. —, инш. м. 75, 75 (8150 к.).
 м. Балабанівка: євр.: м. 12, инш. м. —, 12 (610 к.).
 м. Жорниці: євр.: м. — инш. 58, 58 (3762 к.).
 м. Китай-Город: євр.: м. —, инш. 44, 44 (3865 к.).
 м. Лукашівка: євр.: м. —, инш. м. 19, 19 (1380 к.).
 м. Линці: євр.: м. —, инш. м. 76, 76 (5100 к.).
 м. Дашев: євр.: м. —, инш. м. 55, 55 (2947 к.).
 м. Манастирищі: євр.: м., инш. м. 52, 52 (3048 к.).
 м. Терлиця: євр.: м. —, инш. м. 23, 23 (2845 к.).
 м. Оратово: євр.: м. —, инш. м. 12, 12 (610 к.).
 м. Зозів: євр.: м. —, инш. 2, 2 (190 к.).
 м. Плисків: євр.: м. —, инш. м. 9, 9 (590 к.).
 м. Юстингород: євр.: м. —, инш. м. 16, 16 (1150 к.).
 м. Конелой: євр.: м. —, инш. м. 11, 11 (710 к.).
 м. Сарни: євр.: м. —, инш. м. 13, 13 (920 к.).
 м. Черкаси: христ.: м. 68, инш. м. 114, 182; євр.: м. 40, инш.
 м. 30, 70 (22.860 к.).
 м. Сміла: христ.: м. 11, инш. м. 15, 26; євр.: м. 49, инш., м. 52,
 101 (9845 к.).
 м. Білозор: христ.: м. —, инш. м. 5, 5; євр.: м. 17, инш. м. 20,
 37 (4665 к.).
 м. Ротмистрівка: євр.: м. 20, инш. м. 25, 45 (3435 к.).
 м. Городище: христ.: м. 2, инш. м. 8, 10; євр.: м. 18, инш.
 м. 45, 63 (5705 к.).
 м. Мошни: євр.: м. 9, инш. м. 35, 44 (3525 к.).
 м. Чигирин: христ.: м. 70, инш. м. 6, 76; євр.: м. 63, инш.
 м. 18, 81 (13.225 к.).
 м. Златопіль: євр.: м. 94, инш. м. 64, 158 (15.415 к.).
 м. Кам'янка. євр.: м. 65, инш. м. —, 65 (5960 к.).
 м. Олександрівка: христ.: м. —, инш. м. 6, 6; євр.: м. 4,
 инш. м. 29, 33 (3845 к.).
 м. Крилів: христ.: м. 1, инш. м. —, 1; євр.: м. 13, инш. м. 13,
 26 (3465 к.).
 м. Медведівка: євр.: м. 21, инш. 45, 66 (4660 к.).
 м. Телепин: євр.: м. —, инш. 45, 45 (3395 к.).
 м. Сквиря: євр.: м. 55, инш. —, 55, (5150 к.).
 м. Борщагівка: євр. м. 9, инш. —, 9 (425 к.).
 м. Новофастів: євр.: м. 6, инш. —, 6 (300 к.).
 м. Володарка: євр.: м. 20, инш. —, 20 (2110 к.).
 м. Паволоч: євр.: м. 22, инш. —, 22 (9000 к.).
 м. Ружин: євр.: м. 23, инш. —, 23 (1675 к.).
 м. Ходорків: євр.: м. 10, инш. —, 10 (2150 к.).
 м. Канів: христ. м. 151, инш. 1, 152; євр.: м. 26, инш. 68, 94.
 м. Ржищів: христ.: м. 18, инш. —, 18, євр.: м. 80, инш. 14,
 94 (14070 к.).

- м. Богуслав: христ.: м.—, инш. 133, 133; євр.: м. 67, инш. 120, 187 (19.285 к.).
- м. Корсун: євр.: м. 5, инш. 73, 78 (6680 к.).
- м. Звиногородка: христ.: м. 60, инш. 26, 86; євр.: м. 38, инш. 40, 78 (17.440 к.).
- м. Шпола: євр.: м. 6, инш. 54, 60 (8208 к.).
- м. Вільшани: євр.: м. 17, инш. 4, 21 (1125 к.).
- м. Рижанівка: євр.: м. 11, инш. 20, 31 (2645 к.).
- м. Катеринопіль: євр. м. 11, инш. м. 11, 22 (2040 к.).
- м. Лисянка: євр. м. 11, инш. 60, 71 (3230 к.).
- м. Гумань: христ.: м. 32, инш.—, 32; євр.: м. 170, инш. 6, 176 (138.500 к.).
- м. Тальне: євр.: м. 42, инш.—, 42 (8175 к.).
- м. Бука: євр.: м. 16, инш. 1, 17 (2350 к.).
- м. Ладижин: євр.: м. 11, инш. 2, 13 (1790 к.).
- м. Покотилів: євр.: м. 5, инш.—, 5 (580 к.).
- Левківка: євр.: м. 2, инш.—, 2 (270 к.).
- с. Дубова: євр.: м. 4, инш.—, 4 (537 к.).

І. Г.

До історії боротьби з цадикізмом.

Просвітній рух, що постав серед російських євреїв за 40-х років минулого сторіччя, дуже збільшивсь рр. 50—60-х в епоху „світ-льхъ надеждъ и радостныхъ упованій“. Поступові євреї, надто єврейські публіцисти та побутові історики того часу, на всі способи оспівували загальну освіту — „дщерь неба“ та все ще наївно вірили в чудодійну силу європейської освіти серед євреїв, що вона неминуче приведе євреїв до їх заповітної мети — до рівноправности. На сторінках єврейських та російсько-єврейських часописів і журналів точилася повсякчасна немилосердна боротьба з охоронниками, себ-то ортодоксальним і консервативним єврейством, що дивовижно вперто захищало старі підпірки, давній уклад єврейського життя. Тодішній російський уряд і собі все ще мріяв перетворити російських євреїв на корисних громадян, притягаючи їх до загальних шкіл і прилучаючи їх до російської культури. Ось через що цей уряд як міг підтримував прагнення євреїв до загальної освіти. Цьому захопленню молодого єврейського покоління європейською освітою багато сприяли економічні й правні умови єврейського життя, що на той час, після того, як скасовано кріпацтво, змінилися. Підсилювало залізничне будівництво, утворилася ціла низка кредитових установ, швидко зростала промисловість, відкрито доступи деяким категоріям євреїв на території по-за межами єврейської осілости, — все це розгортало нові горизонти, широке поле діяльності і на ньому євреї, озброєні загальною освітою могли робити блискучу кар'єру, — так-би мовити, виходити в люди. Поступовці святкували перемогу. Але — як їм здавалося — неповну, бо ворог освіти міцно засів у палацах численних цадиків, які мали величезний вплив на толішні маси єврейської людности.

Цадики, що будували свій добробут ни глибокій несвідомості єврейських мас, побачили, природня річ, велику загрозу своєму добробутові в нових подувах, у впертому прагненні євреїв до загальної освіти, яка неминуче витверезить ці заблукані маси й підірве в них сліпу довіру до чудодіїв-цадиків. Тим-то цадики й таємно, й не криючись завзято агітували проти скарбових єврейських шкіл і інших розсадників загальної освіти серед євреїв. Всемогутні цадики й їх усевладні прибічники спиралися в своїй боротьбі з пере-

довим єврейським суспільством на свої звязки й знайомості серед впливових представників російської аристократії, навіть серед російського урядництва. Щоб зламати впертість всемогутніх цадиків і підірвати їхній авторитет між широких єврейських мас, освітників-євреї вдалися по допомогу до російського уряду, який міг був завдати цадикам-чудодіям остаточного вдару. Першим призвідником у цій справі виступив досить відомий Біншток. Він закінчив Житомирську рабинську школу й був завзятий прихильник освітніх ідей. Біншток удався до тодішнього директора Житомирської школи Ковалевського з листом; у ньому він сповіщає, що він написав книгу про шкідливу діяльність цадиків, і прохає Ковалевського, щоб допоміг йому видати його працю. Лист цей, дарма що й просякнутий безоглядною любов'ю до ідеї поширювання освіти серед євреїв, але не робить чести авторові. В своїй зненависті до цадиків Біншток нападає на них, накидаючи їм усі смертні гріхи, обвинувачуючи їх у тому, що вони підтримували й держали під своєю охороною найзлочинніші елементи, але за одним заходом ганьбить увесь єврейський народ.

Так як там не єсть, але Бінштоків лист спричинивсь до того, що російський уряд устряв до боротьби поступовців із цадиками. Зав'язалося широке листування поміж усякими представниками тодішньої російської влади, і розпочалася вперта боротьба з цадиками та їхнім розпусно-шкідливим впливом на єврейські маси. Далі ми друкуюмо справу, що висвітлює всі подробиці цієї боротьби, яка точилася, головню, на території Київщини, Волини й Поділля.

Ця справа, між иншим, свідчить про безоглядну відданість єврейських поступовців справі загальної освіти серед євреїв і про їхню наївну віру в щирість бажань та певність обіцянок царського уряду дати євреям рівні права, коли вони почнуть асимілюватися з корінною людністю. У своїх нападах на давній уклад єврейського життя й на цадиків поступовці ці часто переходили всякі межі пристойности й сумлінности. Не дурно сам уряд кваліфікує деякі скарги поступовців, як доноси. Цікава ця справа й тим, що вона дає яскраву картину ентузіязму й безмежної відданости ортодоксальних і консервативних єврейських мас своїм улюбленим цадикам, що за їхній добробут вони в простоті своїй так самовіддано боролися. Деякі епізоди, що містяться в цій справі, більше-менше відомі з инших джерел. Але взагалі справа ця містить багато нового й виразно висвітлює численні подробиці цієї рідкої сутички між давнім і новим, між давнім єврейством і новим єврейством, що народжувалося того часу.

Цікава є в цій справі роля славнозвісного цензора єврейських книг, вихреста з євреїв, Федорова-Грінбовма. Окрім загальної освіти, Федоров мав не аби-яку ерудицію в рабинському письменстві й новітній єврейській літературі. В офіційних колах його вважали за

великого знавця єврейських справ, і ці кола завсіди вдавалися до нього, прохаючи з'ясувати різні справи, що так чи инакше стосувалися до євреїв. Євреї ортодокси мали його за свою людину, що на неї в важливі життєві моменти цілком можна покластися. Звичайно, за любов і симпатії Федорова єврейські фанатики дуже дорого платили. Але офіційне становище Федорова зобов'язувало його про людське око підтримувати домагання євреїв-поступовців, бо уряд був на їх стороні. Натомість за лаштунками він робив усе, щоб забезпечити інтереси цадиків та їхніх наслідувачів.

Справа ця чимала (214 арк.), отож цілком її не друкуємо, а містимо тільки найважливіші документи, декотрі-ж із них переказуємо скорочено.

Дѣло по безименному доносу о еврейскихъ цадикахъ и дурномъ вліяніи ихъ на евреевъ. Началось 28 марта 1861 г. Кончилось 10 сентября 1876 г.

По Секретной части. Канцелярія Кіевскаго Под. и Вол. Генераль-Губернатора, на 214 листахъ (№ 208).

(Арк. 2—5). Витягъ изъ листа Бінштоковаго з Старо-Костянтинова до Володимира Ковалевскаго, директора Житом. рабинської школы, від 9 лютого 1859 р. (Витягъ 14 лютого 1859 надіслав до Житомирського губернатора пошта-майстер). „Я приготовилъ сочиненіе о цадикахъ, которое по секрету сообщу Вамъ, глубокоуважаемый наставникъ, на ваше просвѣщенное разсмотрѣніе. Ежели найдете его достойнымъ вниманія, то примите на себя трудъ дать ему ходъ посредствомъ печати съ дозволенія начальства. Знаю, что мнѣ угрожаетъ неминуемое преслѣдованіе и, можетъ быть, еще большая опасность со стороны любезныхъ моихъ соплеменниковъ за обнаруженіе величайшей ихъ тайны; но я рѣшился на все, чтобы только услужить правительству за полученное мною отъ него воспитаніе, смѣлымъ и вѣрнымъ разоблаченіемъ людей, на которыхъ до сего времени никто не обращалъ должнаго вниманія, между тѣмъ какъ они постоянно вредятъ не только нашему несчастному племени, но и общей безопасности.

Цадики-Раббе существуютъ въ губерніяхъ Волинской, Подольской и Кіевской. Они между евреями, извѣстными подъ названіемъ хасидовъ, то же самое, чѣмъ были нѣкоторые папы между католиками. Въ тѣхъ и другихъ та же непогрѣшимость, та же власть вязать и разрѣшать и тотъ же самый характеръ духовнаго деспотизма, лицемѣрія, нетерпимости, коварства и мщенія. При невѣжествѣ и суевѣрїи многочисленной секты хасидовъ, цадики совершенно и окончательно овладѣли ихъ умами и совѣстью и, дѣйствуя по правиламъ въ духѣ іезуитовъ, они успѣли поставить себя на степень святыхъ и всемогущихъ, передъ которыми суевѣрная толпа безмолвствуетъ, отдавъ себя въ полное безусловное распоряженіе обманщиковъ.

Господство цадиковъ въ здѣшнемъ краѣ не имѣетъ предѣловъ. Слово цадика выше всякаго закона, сильнѣе всякой власти. Имѣя въ своихъ рукахъ огромные капиталы, составленные отъ набожныхъ приношеній, ежегодно платимыхъ всѣми безъ исключенія евреями за мнимое очищеніе своихъ душъ молитвами цадиковъ, эти лже-святоши, при такихъ легкихъ и вѣрныхъ способахъ непомѣрнаго обогащенія, не встрѣчаютъ нигдѣ преграды къ достиженію успѣха. Полиція, судебныя мѣста и всѣ вообще части управленія находятся подъ тлетворнымъ ихъ вліяніемъ. Даже помѣщики и самые богатые евреи не могутъ обойтись безъ нихъ изъ боязни мщенія, совершаемаго посред-

ствомъ тайныхъ агенто́въ, которыхъ цаддики имѣють повсюду для исполненія своихъ преступныхъ замысловъ.

Пожары, убійства, покражи, контрабанда, неплатежъ податей, подкупы чиновниковъ, ухищренія противъ рекрутства, утайка душъ по ревизскимъ сказкамъ, водвореніе фальшивыхъ ассигнацій, переводъ звонкой монеты за границу, укрывательство безпаспортныхъ въ городахъ и мѣстечкахъ, развращеніе и разореніе крестьянъ и возможное ослабленіе всѣхъ установленій правительства — все это дѣлается по внушенію и подъ руководствомъ цаддиковъ. Торговля, всѣ рынки и на нихъ монополія, подряды, откупа и всякое промышленное предпріятіе не освобождены отъ ихъ корыстнаго вмѣшательства, прямого или косвеннаго.

Вѣруя въ одни только бредни Талмуда и смотря на Библию съ враждебною ненавистью, цаддики признають грѣхомъ некупнымъ всякое ученіе, ведущее еврея къ освобожденію отъ предрасудковъ упроченныхъ невѣжествомъ и тонкостями талмудическими. Вслѣдствіе такихъ убѣжденій, цаддики считають подвигомъ святымъ и благословеннымъ свыше, когда могутъ изобрѣсть какое-либо препятствіе къ распространенію просвѣщенія между евреями или прибрать новый способъ къ пересиленію стремленій правительства дать имъ умственное и нравственное преобразование. Трудно перечислить зло, такъ глубоко вкоренившееся и съ такимъ ожесточеніемъ поддерживаемое огромнымъ большинствомъ людей, омраченныхъ невѣжествомъ и фанатизмомъ. Одно только просвѣщеніе можетъ открыть глаза слѣпцамъ на язву, истребляющую ихъ благосостояніе и счастье. Но это путь медленный, на которомъ придется правительству выдержать борьбу самую упорную. Чтобъ ослабить силу сопротивленія, было бы полезно разсѣять массу хасидовъ по разнымъ мѣстамъ Имперіи, забравъ имѣніе ихъ и богатство цаддиковъ въ пользу училищъ еврейскихъ. Тогда власть цаддиковъ, по недостатку вѣрующихъ въ нее, должна будетъ потерять свою силу, а вѣрующіе въ цаддиковъ, разлучившись съ ними и не представляя на своихъ мѣстахъ большинства, одушевляемаго вреднымъ ученіемъ сильныхъ обманщиковъ, должны будутъ измѣниться въ мнѣніи о святости и всемогуществѣ ложныхъ своихъ путеводителей. Живой тому примѣръ — новая Россія, гдѣ между евреями вовсе нѣтъ цаддиковъ¹⁾.

Это только слабый очеркъ того, что помѣщено въ сочиненіи моемъ, богатомъ подробностями, имѣющими историческое значеніе.

Какъ еврей, я люблю евреевъ и, желая имъ добра, рѣшился раскрыть настоящую причину унижительнаго ихъ состоянія съ той существенной цѣлю, чтобъ вызвать всѣхъ благомыслящихъ единовременниковъ моихъ къ счастливому возрожденію, о которомъ, такъ милостиво заботится наше попечительное правительство.

(арк. 8) 26 іюня 1859 № 2015. Секретно.

Попечителю Кіевскаго Учебнаго Округа.
М. Г. Николай Ивановичъ²⁾!

Мною получено свѣдѣніе, что воспитанникъ Житомирскаго раввинскаго училища Бинштокъ представилъ на разсмотрѣніе директору

¹⁾ Завваженія олівцемъ: „а фальшивыя бумажки дѣлають, контрабандой занимаются и проч.“. ²⁾ Пірогов.

того училища Ковалевскому приготовленное имъ сочиненіе о еврейскихъ цаддикахъ, извѣстныхъ подъ названіемъ хасидовъ, пользующихся въ еврействѣ огромнымъ вліяніемъ.

Въ управленіи моемъ производится переписка объ организациі у евреевъ правильнаго духовнаго управленія, которое могло бы споспѣшествовать въ видахъ правительства къ воспитанію этого народа. Сочиненіе Бинштока, какъ еврея и воспитанника раввинскаго училища, быть можетъ, заключаетъ въ себѣ интересныя свѣдѣнія и указанія о вліяніи фанатиковъ-послѣдователей талмудистовъ на евреевъ, и было бы полезно имѣть его въ виду при мѣропріятіяхъ къ перевоспитанію еврейскаго племени.

Обращаюсь къ в. пр-ству съ покорнѣйшею просьбою не отказать вытребовать, если можно, отъ Г. Ковалевскаго означенное сочиненіе и прислать его мнѣ на время, для прочета.

(Підпис кн. Васильчиков)

(арк. 10) Попечителя Киевскаго Учебнаго Округа № 9, 29 іюня 1859 г.
Милостивый государь, князь Илларионъ Илларионовичъ.

Въ слѣдствіе письма вашего сіятельства отъ 2 сего іюня за № 2095 имѣю честь препроводить при семъ сочиненіе бывшаго воспитанника Житомирскаго Раввинскаго училища Бинштока о еврейскихъ цаддикахъ, извѣстныхъ подъ названіемъ хасидовъ съ истиннымъ почтеніемъ и совершенною преданностію имѣю честь быть в. с-ва покорный слуга Н. Пироговъ¹⁾.

(арк. 13) Анонімна записка, що її одержав ген.-губернаторъ 29 березня 1859 р., з приводу цадикізму. Записка між іншимъ повідомляла: „изъ вѣрныхъ источниковъ я узналъ, что здѣшнее еврейское общество, не довольствуясь одними дарами и частыми приношеніями, которыми оно щедро надѣляетъ своихъ идоловъ, вздумало еще построить храмъ въ честь одного изъ своихъ божествъ, говоря проще, общество сильно хлопочетъ объ исхода-тайствованіи позволенія открыть въ г. Каменцѣ на Рѣзницкой улицѣ въ домѣ купца Герша Гологорскаго бетъ-гамидрашъ, молитвенный домъ, который бы носилъ имя одного покойника раввина Садагурскаго, проживавшаго, подъ именемъ Сруля Ружинскаго (наз. м. въ Киевской губерніи) въ Киевскомъ Округѣ, оттуда онъ бѣжалъ за границу, поселился въ м. Садагуръ, въ австрійской Буковинѣ, откуда оставшаяся по его смерти многочисленная родня распространяетъ свою власть и разоряетъ жителей того края.

Не говоря уже о томъ, какое вредное и губительное вліяніе подобный молитвенный домъ, или правильнѣе, подобный вертепъ могъ бы имѣть на соціальную жизнь и дѣйствія большей части здѣшняго еврейскаго общества, не говоря уже о томъ, что онъ служилъ бы центромъ, куда стекались бы всѣ избранники для разныхъ, конференцій и составленія приговоровъ надъ тѣми членами, не имѣющими чести принадлежать къ этой сектѣ, --- молитвенный домъ этотъ не можетъ быть здѣсь построенъ и въ силу законовъ, такъ-какъ и безъ того число еврейскихъ молитвенныхъ школъ здѣсь больше противу количества еврейскихъ домовъ.

¹⁾ Бинштокову працю незабаромъ було надіслано до г.-губернатора, а він передав її на розгляд своєму урядовцеві особл. доручень Федорову (стор. 10—11).

(арк. 15) 18 квітня 1861 р. Київський г.-губернатор удався до губернатора Подільського, прохаючи повідомити його про відкриття молитовні в Кам'янці, а так само про те, „дійствительно ли въ Каменцѣ имѣются послѣдователи вредной для нравственности еврейской секты цадиковъ и къ какимъ именно цадикамъ принадлежатъ евреи, ходатайствующіе о дозволеніи открыть тамъ молитвенный домъ. Независимо отъ того, не оставьте сдѣлать распоряженіе о собраніи посредствомъ негласныхъ розысканій свѣдѣній обо всѣхъ, находящихся во ввѣреной вамъ губерніи послѣдователяхъ цадиковъ. Свѣдѣнія эти могутъ быть собраны отъ раввиновъ, но только окончившихъ раввинскую школу. Почему при розысканіяхъ необходимо дѣйствовать такъ, чтобы никто изъ старыхъ раввиновъ, отличающихся особенными фанатическими убѣжденіями, не былъ совершенно объ этомъ извѣстенъ.

(арк. 17) Управление Киевскаго военнаго, Подольскаго и Волинскаго генераль-губернатора по секретной части. Начальника Киевской Губерніи 21 іюня 1861 г. № 5031. Секретно. Господину Киевскому Военному, Под. и Вол. Ген.-Губернатору.

„Изъ доставленныхъ мнѣ начальниками Уѣздныхъ Земскихъ Полицій свѣдѣній о существующей между евреями особой сектѣ цадиковъ оказывается, что главными представителями этой секты считаются члены особенно уважаемой евреями фамиліи Тверскихъ, которые имѣютъ пребываніе Радомысльскаго уѣзда въ м. Чернобылѣ и Коростышевѣ, Черкаскаго уѣзда въ г. Черкассахъ и д. Ротмистровкѣ, Уманскаго у. въ м. Тальномъ, Киевской губ. въ м. Макаровѣ, и въ г. Сквирѣ. Къ такимъ же представителямъ секты цадиковъ причисляется и проживающій въ м. Ржищевѣ купецъ Іосъ Мандель. Лица эти, называемые магитами²⁾ или арци-раввинами, отличаются особыми фанатическими убѣжденіями и имѣютъ значительное вліяніе въ большей или меньшей мѣрѣ вообще на всѣхъ евреевъ, исключая получившихъ нѣкоторое образованіе. Послѣдователи и почитатели ихъ составляютъ секту цадиковъ, оказывающую вредное вліяніе на гражданское и нравственное развитіе еврейскаго общества. Цаддики преимущественно обращаютъ вниманіе на воспитаніе мужчинъ, и давая имъ воспитаніе исключительно религіозное, дѣлаютъ ихъ, такимъ образомъ, полными фанатиками, а эти въ свою очередь увлекаютъ другихъ; на воспитаніе женщинъ не обращаютъ никакого вниманія; онѣ занимаютъ хозяйствомъ, а иногда ведутъ и коммерцію, тогда какъ мужья ихъ хусиды — предаются только чтенію духовныхъ книгъ.

Къ Тверскимъ пріѣзжаютъ евреи изъ окрестныхъ мѣстъ и проводятъ по нѣскольку дней въ молитвѣ; къ нимъ же обращаются за совѣтами по разнымъ торговымъ дѣламъ, и рѣшенія ихъ считаютъ для себя закономъ, просятъ ихъ молиться въ случаѣ бездѣтнаго супружества, болѣзни и другихъ обстоятельствъ Цаддикамъ дарятъ деньги, и они часть изъ таковыхъ раздають бѣднымъ, для большаго, будто бы, успѣха въ своей молитвѣ. Если Тверскіе пріѣзжаютъ въ еврейскія поселенія, то имъ дѣлають встрѣчи, и оказывается особенное гостепримство, и вообще цосѣщенія ихъ евреи считаютъ важнымъ для себя праздникомъ. Тверскіе считаются купцами, но ни-

¹⁾ З аналогічними пропозиціями г.-г. удався так само до Київського й Волинського губернаторів.

²⁾ — магитами.

какой торговли не ведутъ; люди эти до такой степени закоренѣли въ фанатизмъ, что не говорятъ на другомъ языкѣ, кромѣ еврейскаго, въ необходимыхъ же случаяхъ употребляютъ переводчика. Вообще, маги́ты передаютъ свое званіе другимъ и такимъ образомъ фанатизмъ поддерживается изъ рода въ родъ. Сила и вліяніе маги́товъ на еврейское населеніе такъ велики, что большинство евреевъ, преимущественно безграмотныхъ убѣждено въ возможность бесѣдованія ихъ съ богомъ и въ томъ, что молитва ихъ за страждущихъ, бездѣльных, гонимыхъ судьбою, и въ другихъ подобныхъ случаяхъ — имѣетъ спасительное дѣйствіе. Судь маги́та въ рѣдкихъ случаяхъ не приводится въ исполненіе; даже христіане въ бездоказательныхъ случаяхъ обращаются къ маги́ту съ жалобою на евреевъ и получаютъ удовлетвореніе. Маги́ты пекутся о бѣдныхъ и, удѣляя имъ часть приношеній, сами приобретаютъ себѣ состояніе. Доказательствомъ выгоды званія этого можетъ служить то, что Горностайпольскій маги́тъ одинъ изъ братьевъ Тверскихъ, выѣхавъ изъ Радомысльскаго уѣзда въ Черкассы, по приглашенію мѣстныхъ евреевъ, которые дали ему всѣ выгоды и удобства, что заставило его даже оставить въ Горностайполь довольно цѣнный домъ.

Въ Липовецкомъ уѣздѣ изъ послѣдователей цади́ковъ отличаются особеннымъ фанатизмомъ евреи: Гдаль Рѣзникъ, Овшій Реминникъ, Шулимъ-Шахна Шехтеръ, Ицко Борщаговскій, Арій Тульчинскій, Берко Вознесенскій, Левій Рабиновичъ, сынъ Янкеля Розенфельда, и Мендель Рѣзникъ. Лица эти занимаются тайно сборомъ денежныхъ пожертвованій, и..... Гдаль Рѣзникъ собираемыя деньги передаетъ за границу сыну бывшаго Ружинскаго раввина Фридмана — Авруму-Янкелю, народившемуся въ Австріи въ м. Садогуръ. Для этой надобности... Рѣзникъ 22 прошлаго мая выѣхавъ, по полученному изъ Таращанской думы паспорту на имя Гдаля Женскаго, чрезъ Гусятинскую таможеню въ м. Садогуру. Левій Рабиновичъ собранные имъ и его агентами Овшіемъ Реминникомъ и Менделемъ Рѣзникомъ деньги отвозятъ, какъ говорятъ, въ Бердичевъ въ контору Ходорова, откуда деньги пересылаются въ Садагуру къ Янкелю Фридману, а сей послѣдній передаетъ оныя въ Іерусалимъ для возобновленія храма для Мессіи, а также и для раздачи бѣднымъ евреямъ.

Всѣ эти свѣдѣнія имѣю честь представить на благоусмотрѣніе в. с-ства въ исполненіе предложенія отъ 18-го прошлаго апрѣля за № 3979“.

Генераль-Лейтенантъ Гессе.

(арк. 21—25). Відповідь Подільського цивільного губернатора від 23 вересня 1861 р.

Губернатор подає в копії рапорт урядовця особ. доручень. Ціхоцького, що досліджував справу про відкриття молитовного дому імени р. Ізраїля Ружинського, а разом з тим подає відомості про кількість прихильників цади́ків. За цими відомостями в Кам'янці „почти все еврейское сословіе города послѣдуетъ этой сектѣ“; у Проскурові — діяльні прихильники цади́кізму Лейбіш Лібирзон, в Янівській громаді Літинського повіту — рабб. Штейман і Аврум Сима, у Вінниці — бр. Райхер, Абрам Бернштейн і казенний рабин, „которые отличаются особыми фанатическими убѣждениями и ѣздятъ въ Сквиру къ проживающему тамъ цади́ку“; в Тульчині й Немирові — рабини Зельман, Іткес, Мойше-Хаїм Крайзлер, Шльома Засер, Аврум, Саїн,

у Верхівці—Суркес, у Шпиківці Рувман, Іцес, у Печарі—Кутерман, Комерман, Різник, у Вороновиці—Шойхет, Шехтман і Богомольний.

(арк. 27). Витяг з рапорту Волинського губернатора від 31 жовтня 1861 р. на ім'я Київського ген.-губернатора з відомостями про цадиків на Волині.

1) Аврум Тверський—в Турійському, турійський магид (проповідник), 51 рр., має великий вплив на Волині, Київщині та в Польщі. „Всѣ проповіді его направлены противъ казенныхъ еврейскихъ училищъ и всего образованнаго класса евреевъ“. Має велику сім'ю і з синів його „особенно замѣчательнъ Нухимъ, которій, считаєсь наслѣдникомъ отца... имѣть уже много приверженцевъ“.

2) Іцко Шапіра—м. Несухотажах. Ковель. у., 70 р., небіж Тверських—цадиків Київщини, „чудодѣй,—славится исцѣленіємъ всѣхъ бесплодныхъ женщинъ“. Розумний знавець Талмуда „ведець споръ съ Турійскимъ цадикомъ за територію“, має капітал до 100 т. крб., до нього вдаються в різних сумнівних релігійних справах і „для разрѣшенія споровъ по дѣламъ коммерческимъ“.

3) Іцхок Міхельнович, м. Березна, Рівен. п., „дряхлий старикъ, честный, занимается постояннымъ изученіємъ Талмуда, не выдаєть себя за чудодѣя и почти не имѣть приверженцевъ“. Убогий його син Йосип, „живя при немъ, начинаєть привлекать къ себѣ своей развратной жизнью и шарлатанствомъ многихъ хасидовъ“.

4) Лев Іцхок Каценеленбойм—м. Степань, Рівен. п. „живєть роскошно, ведець жизнь развратную и имѣть много приверженцевъ“.

5 і 6) Аврум і Іцель, брати з м. Острога. „Оба они неучи, но имѣють много приверженцевъ“. Перший читає духовні книжки, другий—„будучи богатъ, ведець жизнь развратную“.

7) Герш Лейб.—м. Олика, Дубен. п. „чудодѣй—неучъ и имѣєть мало приверженцевъ“.

8) Йось Менделевич Шнеерсон, Оршанський 2 гільдії купець, зять черкаського цадика Тверського, з 1860 р. мешкає в Острозі.

Маючи невеличкий капітал, лихварює, „занимаєть отдачей денегъ“ і впливу на своїх одновітників не має.

Окрім цих осіб є ще інші, що не зажили слави цадиків, але відомі своїми знаннями в царині єврейської релігії. Вони мають великий вплив у єврейській громаді, до них удаються з проханнями про поради та молитви.

З них відомі.

1) Йось Інтерлейб.—м. Радзивілів, Крем'ян. п., виключно вивчає духовні книжки й „никуда изъ своего жилища не выходитъ“.

2) Шмуль Аба і Пінхас Шапіро, м. Славута.

3) Іде Горинштейн (Лернер)—м. Торчин, Луцьк. п.

4) Іцко Кеслер,—хлібор. колонія Софіївка, Луцьк. п.; різник (шойхет); користуєтья особливим поважанням.

5) Гершко Лебедин—Бережниця, Луцьк. п.

6) Беньюман Шамота—м. Владимирець, Луцьк. п.

7) Янкель Рижий—м. Рафалівка, Луцьк. п.

„Изъ представленныхъ мною свѣдѣній о цадикахъ в. с-во изволите усмотрѣть, что люди эти дѣйствительно отличаются особеннымъ фанатизмомъ и, пользуясь огромнымъ влияніємъ въ кругу своихъ единовѣрцевъ,—ученіємъ и предсказаніями, безъ всякаго

сомнінія, производять застої въ понятіяхъ евреевъ и препятствуютъ умственному и нравственному ихъ развитію.

Вліяніе цаддиковъ вредно и въ матеріальному отношеніи, ибо они собирають съ евреевъ разнаго рода дары и приношенія. Для прикрытія же своего корыстолюбія, они изъ получаемыхъ ими денегъ оказываютъ пособіе бѣднѣйшимъ изъ своихъ единовѣрцевъ. Особенно вредны бывають въ нравственномъ и матеріальному отношеніи ихъ разъѣзды по разнымъ мѣстамъ, потому что по прибытіи ихъ куда-либо каждый изъ евреевъ непременно является къ нему за совѣтами и молитвами... приноситъ разные дары.

Принимать же въ настоящее время противъ цаддиковъ строгія рѣшительныя мѣры можетъ имѣть неблагопріятныя послѣдствія, ибо евреи при своемъ фанатизмѣ будутъ считать ихъ за мучениковъ, а цаддики, пользуясь огромнымъ вліяніемъ на своихъ единовѣрцевъ и видя преслѣдованіе со стороны правительства, готовы воспользоваться настоящимъ обстоятельствомъ и убѣдить евреевъ сблизиться съ поляками и оказывать имъ содѣйствіе денежными капиталами, тогда какъ доселѣ здѣшніе евреи привержены нашему правительству. Для удержанія же цаддиковъ отъ распространенія своихъ фанатическихъ убѣжденій, я полагаю бы въ настоящее время ограничиться запрещеніемъ имъ выѣзда безъ особенно уважительныхъ причинъ съ мѣста жительства Генераль-Лейтенантъ князь...“ (підпис).

(арк. 31). № 6391. 13 липня 1862 р. Пропозиція генерал-губернатора В. В. Федорову, „какъ предметъ этотъ (питанія про евр. цаддиків) и вообще бытъ евреевъ здѣшняго края близко извѣстенъ“ йому, розглянути все листування про цаддиків і подати з приводу цього свої міркування.

(Арк. 57) Рапорт Федорова до генерал-губернатора від 2 березня 1864.

„Возвращая при семъ переданное мнѣ по приказанію Вашего в-ства донесеніе Подольскаго Гражданскаго Губернатора отъ 15 февраля 1864 г. за № 830, имѣю честь представить выписку изъ моего рапорта бывшему Генераль-Губернатору, изъ которой в. в-ство усмотрѣть изволите, какъ вредно вліяніе духовнаго раввина Тверскаго и другихъ цаддиковъ (такъ называются по еврейски люди благочестивые, или люди, которыхъ народъ считаетъ благочестивыми), на здѣшнихъ евреевъ. Разъѣзжая весьма часто по городамъ и мѣстечкамъ, цаддики, коихъ въ Кіевскомъ Герераль-Губернаторствѣ считается до 15 человекъ, истощають денежныя средства своихъ приверженцевъ, на счетъ которыхъ они ведутъ самую роскошную жизнь, и во многомъ поддерживають старый порядокъ вещей и народное невѣжество.

Самымъ дѣйствительнымъ средствомъ къ прекращенію зла было бы, какъ мнѣ кажется, безусловное запрещеніе цаддикамъ выѣзжать изъ мѣста ихъ жительства, если только начальство признаетъ удобнымъ въ настоящее тревожное время предпринять столь строгую мѣру противъ людей, которые пользуются большимъ авторитетомъ у еврейскаго населенія края и, если бы самые цаддики не предъявляли жалобы на такое стѣсненіе ихъ въ торговыхъ дѣлахъ, такъ-какъ они записываются въ купцы, чтобы тѣмъ замаскировать поѣздки для сбора подаяній, столь обременительныхъ для обѣднѣвшихъ еврей-

скихъ обществъ. Народный Совѣтникъ Вл. Федоровъ 2 марта 1864 г. № 15*.

(Арк. 45). З рапорта Федорова генерал-губернаторові від 13 вересня 1862 р.

--- „Недалеко отъ Умани, въ м. Тальномъ проживаетъ цадикъ Тверскій. Вліяніе его на евреевъ такъ сильно, что недавно, когда въ Умани еврей Лившиць для своей корысти поджогъ свой домъ, по высокой цѣнѣ застрахованный, и тѣмъ озлобилъ всѣхъ евреевъ, готовившихся донести объ этомъ начальству, цадикъ Тверскій отдалъ приказаніе не свидѣтельствовать противъ Лившица, который уже успѣлъ разными средствами выпутаться изъ рукъ правосудія. Не встрѣчая никакихъ препятствій въ своихъ дѣйствіяхъ, цаддики со дня на день становятся требовательнѣе и необузданнѣе. Это подтверждается слѣдующимъ происшествіемъ. Тому назадъ нѣсколько недѣль въ Бердичевѣ пріѣзжалъ цадикъ изъ Ротмистровки для собранія обычной дани (онъ ѣвезъ оттуда, какъ говорятъ, до 5000 руб. сер.). Приверженцы его, упоенные стащемъ имѣть цаддика среди себя, и, вѣроятно, съ его разрѣшенія, нападали на улицѣ на женщинъ, носящихъ кринолины, причиняя имъ оскорбленія и побои. Одна дѣвушка едва спасла жизнь отъ разъяренной черни: она съ трудомъ успѣла добраться домой подъ прикрытіемъ полицейскихъ служителей и солдатъ.

Въ Могилевѣ же особенно содѣйствовало къ пониженію уровня образованія евреевъ и къ возвращенію къ старому времени то, что старая партія успѣла выбрать для себя раввиномъ австрійскаго выходца изъ Галиціи — Лейбиша Ланду, считающагося нынѣ, неизвѣстно почему, русскимъ подданнымъ. Ланда заслужилъ благорасположенность этой партіи тѣмъ, что, считаясь приверженцемъ Сандагурскаго раввина (цаддика), внука извѣстнаго Фридмана, бѣжавшаго изъ Россіи, началъ заводить въ городѣ порядки, какіе особенно отличаютъ секту Сандагурскую. Недавно, говорятъ, онъ на вербоваль до 40 молодыхъ евреевъ, воспламеняя ихъ юное воображеніе разными бреднями, и отправилъ ихъ на поклоненіе въ Галицію къ Сандагурскому цаддику. Мало того, когда этотъ идолъ еврейской набожности торжествовалъ свадьбу сына, то Могилевскій раввинъ Ланда собралъ у евреевъ до 400 руб. серебромъ и отправилъ ихъ, какъ посильный даръ въ Сандагуру.

Лишеніе Ланды раввинскаго въ Могилевѣ мѣста, какъ лица, вреднаго въ дѣлѣ образованія евреевъ и ненавистнаго лучшимъ въ городѣ евреямъ, которые по малочисленности своей не въ состояніи борются съ большинствомъ, не мало облегчило бы водвореніе въ еврейское населеніе здоровыхъ понятій, какъ примѣромъ лучшихъ семействъ, тамъ живущихъ, такъ и еврейскимъ училищемъ, особенно въ Могилевѣ процвѣтающимъ подъ благоразумнымъ наблюденіемъ г. Корнфельда. Оно бы навсегда пресѣкло столь вредную связь Могилевскихъ евреевъ съ фанатиками Сандагуры. И это устраненіе Ланды отъ раввинскаго мѣста тѣмъ удобнѣе, что въ Могилевѣ есть раввинъ изъ воспитанниковъ раввинскаго училища, а для рѣшенія религіозныхъ вопросовъ жители города и прежде и теперь обращались и обращаются къ раввину Леветовскому, извѣстному и своимъ благочестіемъ, и глубокою начитанностью въ еврейскихъ религіозныхъ книгахъ. Надворный Совѣтникъ Вл. Федоровъ 13 сентября 1862 г. № 91*.

(арк. 54). Завідомлення Міністерства Внутр. Справ. до Київського генерал-губернатора від 13 лютого 1864 р.

„Изъ Комитета об устройствѣ евреевъ препровождено въ Министерствѣ Внутреннихъ Дѣлъ прошеніе евреевъ Бессарабской области о дозволеніи раввину Уманскому купцу Тверскому жить въ г. Кишиневѣ, что, по объясненію просителей, воспрещено ему мѣстнымъ начальствомъ.

Начальникъ Бессарабской области, донося, что о воспрещеніи вѣзда въ Бессарабію раввину Тверскому или какому-либо другому раввину распоряженія отъ областнаго начальства дѣлаемо не было, выразилъ сомнѣніе, не разумѣють ли просители подъ именемъ Дувида Тверскаго, извѣстнаго между тамошними евреями цадика мѣстечка Тальнаго Ребе Дувидыню, по поводу пребыванія котораго в Одессѣ, въ 1850 г. завязалась полемика въ „Одесскомъ Вѣстникѣ“ между хасидами и евреями-прогрессистами, и который былъ высланъ тогда изъ Одессы за возбужденіе фанатизма“.

З листування міністерства з начальникомъ Київської губерні і одеськимъ губернаторомъ виявилось, що мешканець Тального цадик Дувид Тверський, він-же Ребе Дувидыню, „какъ одинъ, изъ главныхъ представителей хасидской секты, имѣеть большое вліяніе на евреевъ старой партіи, почему за дѣйствіями его учреждено негласное наблюденіе“, і що Тверський, на запрошення деякихъ євреїв-одеситів, приїздив до міста, але через те, що приїзд Тверського „произвелъ значительное волненіе въ простонародіи...“, по сдѣланію ему внушенія не волновать суевѣрныхъ, онъ, Тверской, былъ высланъ изъ города. Нынѣ владѣлецъ м. Тального д. ст. сов. граф. Петръ Павловичъ Шуваловъ, ходатайствуєть объ отмѣнѣ вышеупомянутаго административнаго распоряженія, воспрещающаго ему переѣздъ въ сосѣднія губерніи, и въ особенности въ г. Кишиневъ“. З свого боку міністръ прохає генерал-губернатора подати йому висновокъ щодо цієї справи й повідомити „о поведеніи Тверскаго вообще и въ особенности о томъ, какъ онъ держалъ себя при событіяхъ настоящаго времени въ краѣ“.

(Арк. 60) Подільський губернаторъ повідомляє генерал-губернатора від 15 лютого 1864 р., що Дувид Тверський приїздив до Тульчина, де розглядавъ справи місцевихъ євреїв, і до Вінниці, де обмірковувавъ з місцевими купцями комерційні справи майбутніхъ Контрактів. Спочатку Тверського заарештували, але потім він одержав дозвіл виїхати до Тального. До цих відомостей Подільський губернатор додававъ таку пропозицію: „Тверскій этотъ, какъ носятъся слухи, одинъ изъ главныхъ тайныхъ раввиновъ, поддерживающихъ фанатизмъ между евреями и взимающихъ съ нихъ незаконные сборы, то не угодно ли будетъ в. в-ству принять мѣры, чтобы Тверскому воспрещено было посѣщеніе еврейскихъ обществъ Подольской губерніи и о послѣдующемъ почтить меня увѣдомленіемъ“. Резолюція генерал-губернатора: „Передать г. Федорову для личнаго объясненія. Февраля 20“. „Вызвать еврея Тверскаго письмомъ отъ меня. Марта 2“.

(арк. 62) № 1822. „Дувиду Тверскому.

Прошу васъ при первой возможности приѣхать въ Кієвъ и пожаловать ко мнѣ для личныхъ объясненій“.

(арк. 65) „Господину раввину Дувиду Тверскому.

По докладу содержания вашего письма г. генераль-губернатору, его в-ство изволилъ разрѣшить вамъ прямымъ путемъ поѣздки въ Турійскъ (Ковельскаго уѣзда) и обратно въ Тальное (Уманскаго уѣзда).

Чиновникъ особыхъ порученій В. Федоровъ 21 мая 1864 г.“

(Арк. 63) „29 марта 1864 г. Секретно. Г. Киевскому военному губернатору, управляющему и гражданскою частью.

Имѣю честь покорнѣйше просить в. п-ство приказать узнать и меня въ возможной скорости увѣдомить, какъ держалъ себя по отношенію къ польскому революціонному движенію проживающій въ м. Тальномъ раввинъ Дувидъ Тверскій и какого онъ вообще поведенія“.

(Арк. 66). Відповідь Київського губернатора на запитання, г. - губернатора.

„Уманскій уѣздный исправникъ на предписаніе мое донесъ, что проживающій въ м. Тальномъ раввинъ Дувидъ Тверскій въ польскомъ революціонномъ движеніи никакого участія не принималъ, ведетъ себя скромно и занимается только моленіемъ и дачею религиозныхъ и въ семейныхъ дѣлахъ совѣтовъ обращающимся къ нему единовѣрцамъ, которые питають къ Тверскому большое уваженіе и довѣріе, и вообще за нимъ ничего предосудительнаго не замѣчено“.

(Арк. 67). Доповідь генерал-губернатора міністрові внутр. справ од 5 серпня, 1864 р. № 5065.

„Вслѣдствіе отношенія вашего отъ 13 февраля за № 267, имѣю честь увѣдомить в. в-ство, что проживающій въ м. Тальномъ, Уманскаго уѣзда, раввинъ Дувидъ Тверскій, по собраннымъ свѣдѣніямъ, ведетъ себя скромно, занимается моленіемъ и дачею совѣтовъ въ религиозныхъ и семейныхъ дѣлахъ обращающимся къ нему его единовѣрцамъ, которые имѣють къ Тверскому большое уваженіе и довѣріе.

По отношенію же къ польскому революціонному движенію ничего предосудительнаго и подозрительнаго за нимъ не замѣчено.

Обращаясь затѣмъ къ вопросу о дозволеніи Тверскому переѣзда изъ Киевской въ другія губерніи, имѣю честь увѣдомить, что дозволить ему эти переѣзды я нахожу вреднымъ по слѣдующимъ основаніямъ: Тверскій принадлежитъ къ числу цаддиковъ, коихъ насчитывается въ здѣшнемъ краѣ до 15 человекъ. Эти личности, имѣють большое вліяніе на необразованную массу евреевъ, которая видитъ въ нихъ избранниковъ божіихъ, обращается къ нимъ за совѣтами въ религиозныхъ и семейныхъ дѣлахъ, платя, конечно, за всякій совѣтъ деньги. Такъ-какъ развитіе между евреями просвѣщенія должно непременно повести къ упадку вѣры въ святость цаддиковъ и уменьшить ихъ доходъ, то цаддики всѣ усилія свои употребляютъ къ тому, чтобы противодѣйствовать отдачѣ евреями дѣтей въ казенныя еврейскія училища. Цаддики часто предпринимають разѣзды по разнымъ городамъ и мѣстечкамъ, населеннымъ евреями, въ цѣли увеличить свои доходы. ибо даже тѣ евреи, которые не поѣхали бы къ цаддику въ мѣсто его жительства, при посѣщеніи цаддикомъ ихъ города не могутъ изъ опасенія показаться отщепенцами, не явиться къ нему на поклонъ, не сдѣлать какого-либо приношенія. Поэтому, при невозможности принять въ отношеніи ихъ какой-либо мѣры, какъ, напримѣръ, высылки изъ края, чтобы не

придать имъ въ глазахъ евреевъ еще большаго значенія, какъ мученикамъ за вѣру, подобно тому какъ это случилось въ 30-хъ годахъ съ бывшимъ Ружинскимъ раввиномъ Фридманомъ, я полагаю бы предложить имъ не отлучаться съ мѣста настоящаго жительства, безъ особаго моего разрѣшенія, что мною сдѣлано уже въ отношеніи самаго вліятельнаго изъ цаддиковъ Дувида Тверскаго*.

(арк. 69). Листъ євреїв-поступовців до видавця газети „Кієвлянинъ“ В. Я. Шульгина з Білої-Церкви від 7 серпня 1864 р.

„Ваше Высокородіє
Виталій Яковлевичъ!

Прямодушная, добросовѣстная заботливость Ваша о благосостояніи здѣшняго края, вполнѣ соотвѣтствующая Вашему обѣщанію въ первомъ № издаваемой Вами газеты, болѣе чѣмъ убѣждаетъ насъ, что не откажетесь передать въ собственныя руки Г. Начальника Края прилагаемый при семъ пакетъ.

Причина же, заставляющая насъ утруждать Васъ передачею нашей записки, не адресуя ея прямо г. Начальнику Края, есть безвыходное наше положеніе, какъ евреевъ, сочувствующихъ благимъ намѣреніямъ благодѣтельнаго нашего Правительства среди многочисленной толпы консерваторовъ евреевъ, слѣдящихъ на каждомъ шагу за дѣйствіями евреевъ прогрессистовъ. Питая къ Вамъ особое довѣріе и уваженіе, какъ къ вѣрному, безпристрастному соотечественнику и двигателю русскаго просвѣщенія, намъ весьма желательно было бы, чтобы содержаніе нашей записки не было и Вамъ безызвѣстно. Примите увѣреніе въ преданности нашей къ Вамъ навсегда.

Єврей-прогрессисты и вѣрнопопданные Россіи.“

(арк. 70. Витягъ із доповідної записки євреїв-поступовців до г.-губернатора.

„1) Отчаянный и дерзкій обманщикъ изъ братьевъ Тверскихъ Давидъ, цаддикъ изъ м. Тальное, Уманскаго уѣзда, пробывъ въ г. Васильковѣ 10 дней и обобравъ тамъ фанатиковъ евреевъ, проѣхалъ 7 августа въ м. Бѣлую Церковь, для того, чтобы дѣйствовать своимъ вліяніемъ на массу евреевъ фанатиковъ, большая часть которыхъ капиталисты.

2) Замѣчательный этотъ цаддикъ Давидъ Тверской уже разъ былъ арестованъ въ Винницѣ и по требованію в. в-ства высланъ въ Кієвъ для объясненія; но, благодаря протекціи изъ видовъ корыстолюбія одной служащей при Васъ вліятельной личности, по имени Ф...ва¹⁾, и пользующейся особеннымъ довѣріемъ в. в-ства, цаддикъ Давидъ освобожденъ и даже получилъ паспортъ для разѣздовъ съ избранной имъ цѣлью — распространять между євреями злоумышленные поученія.

3) На этихъ цаддиковъ слѣдуетъ обратить въ настоящее время особенное вниманіе, какъ на орудіе политическихъ недоброжелателей Россіи. Они вмѣстѣ съ польскими помѣщиками всѣми средствами и силами стараются не допустить русскихъ пріобрѣтать въ здѣшнемъ краѣ имѣній.

4) Ыздять по уѣздамъ съ книгами для сбора денегъ, подъ предлогомъ для бѣдныхъ евреевъ, которымъ не попадетъ ни одной

¹⁾ себ-то Федорова.

копійки, и повсюду проповѣдують объ обѣтованномъ отечествѣ Хаанаанъ и отвлекають отъ вѣрнопопданничества Россіи, какъ временнаго, ставя въ примѣръ энергическія дѣйствія поляковъ для возстановленія ихъ отчизны.

5) Поляки-мятежники и цадики взаимно сочувствуютъ другъ-другу; инсургенты, отправляясь въ лѣсъ, прибѣгали къ благословенію цаддиков-шарлатановъ; когда появилась въ Васильковскомъ уѣздѣ саранча, то тамошній городничій поляк З... умолялъ цаддику, объ уничтоженіи саранчи; одинъ изъ служащихъ въ Т... полиціи Кіевской губерніи Г..., набравшій съ просителей огромный капиталъ, на который взялъ въ аренду имѣніе, и, пригласивъ къ себѣ въ домъ цаддику, отдавъ ему всѣ почести, какъ священной особѣ, вручилъ 25 р., умоляя о благословеніи его полей и урожая.

6) Вообще цадики, владѣя значительными капиталами и умами фанатиковъ-евреевъ капиталистовъ, имѣють агентовъ чиновниковъ въ Петербургѣ, и покровителей, служащихъ въ высшихъ инстанціяхъ. Для удостовѣренія приводимъ содержаніе письма, писаннаго по еврейски однимъ служащимъ при в. в.-ствѣ, довѣреннымъ лицомъ, письмо это относилось (къ) Макаровскому цадику Тверскому, переводъ его слѣдующій:

„Другъ праведный, раввинъ богобоязливый, г. Яковъ Ицхокъ Тверскій!

Письмо ваше получилъ, отвѣчаю въ немногихъ словахъ: по всей Кіевской губерніи можете безопасно разъѣзжать, не бойтесь никого и не безпокойтесь, я Вамъ защита и покровитель, ваша правая рука, дабы вамъ не приключилось какое-либо бѣдствие“. (При чемъ сокращенная подпись: Н. G. SZ, означающая начальные буквы его имени и фамиліи въ бывшемъ его еврейскомъ званіи: Гиршъ Гринъ-Штейнъ.

7) Въ уѣздномъ городѣ Т... Кіев. губ. извѣстный цадикъ изъ фамиліи Тверскихъ — Нухимъ 3-го іюля въ пятницу, пріѣхавъ на субботу въ г. Т... на послѣдней почтовой станціи — Троицкой остановился, гдѣ встрѣчала его цѣлая толпа фанатиковъ, и отсюда цадикъ черезъ своихъ посланниковъ началъ вести переговоры съ Т-скимъ начальствомъ о дозволеніи въѣзда въ г. Т., на что начальство согласилось за условленное вознагражденіе со стороны фанатиковъ, хасидов, но когда они не сдержали своего обѣщанія сейчасъ при въѣздѣ цаддику, то находчивый Т-ской исправникъ, одѣвъ 4-хъ полиц-хъ служителей въ парадную форму, поставилъ у квартиры цаддику, какъ будто для охраненія его отъ обидъ евреевъ, а между тѣмъ издавъ служителямъ приказъ не впускать никого къ цадику и его самого не выпускать ни (къ) кому. Такимъ образомъ освободилъ его не прежде, какъ получилъ вознагражденіе отъ евреевъ, сдѣлавшихъ на Т...ской площади складчину, при чемъ городовому надзирателю доставлено было полпуда сахару и 5 руб. Затѣмъ цадикъ освобожденъ, и входъ былъ открытъ каждому.

8) 7 настоящаго августа путеводителемъ цаддику Давида Тверского изъ Василькова въ Бѣлую Церковь былъ васильковский уѣздный стряпчій Суловскій; какъ видно изъ обращенія его съ цадикомъ, онъ рѣшительный и отчаянный полякъ и нарочно пріѣхалъ, въ Бѣлую Церковь для охраненія цаддику, за что онъ вмѣстѣ съ приставомъ получилъ приличное вознагражденіе.

и 9) Давидъ Тверской остановился въ Бѣлой Церкви на Сквирской улицѣ въ домѣ его приверженца Сруль-Шулима Хараша,

гдѣ въ нарочно устроенномъ балаганѣ 8 августа будетъ торжественное богослуженіе и огромное сборище фанатиковъ евреевъ, и цаддикъ со своею сектою произнесуть благословеніями имя протектора и покровителя всѣхъ цаддиковъ вообще, а Давида въ особенності, г. Ф-ва.

Въ заключеніе еврей-прогрессисты убѣдительно просятъ распоряженія в. в-сва объ удаленіи изъ здѣшняго края 9 братьевъ цаддиковъ Тверскихъ, какъ самыхъ вредныхъ людей для всѣхъ живущихъ здѣсь евреевъ и даже для самого края, и о поселеніи ихъ въ отдаленныхъ губерніяхъ Россіи, гдѣ евреямъ воспрещено селиться.

Для убѣжденія же въ необходимости искорененія цаддиковъ просятъ съ полученіемъ сего немедленно нарядить честнаго безкорыстнаго чиновника, отъ рожденія русскаго, въ Бѣлую Церковь, дабы могъ застать тамъ еще цаддика Давида, но безъ вѣдома стряпчаго Суловскаго и мѣстнаго пристава⁴⁾.

(арк. 75) „№ 5261 20 августа 1864. В. Секретно. Г. Кіевъ. Воен. Губернатору.

Я получилъ изъ Бѣлой Церкви доносъ съ подписью въ особой запискѣ „еврей прогрессисты“ о противузаконныхъ дѣйствіяхъ евреевъ-цаддиковъ, въ особенності еврея цаддика Нухима Тверскаго и о сношеніяхъ ихъ съ польскими патріотами, а также объ оказываемомъ содѣйствіи Тверскому и евреямъ фанатикамъ, въ предосудительныхъ дѣйствіяхъ чиновникомъ особыхъ при мнѣ порученій Федоровымъ, Тарашанскимъ уѣзднымъ исправникомъ, Васильковскимъ уѣзднымъ стряпчимъ Суловскимъ и другими лицами, означенными въ доносѣ или первоначальными буквами фамилій или занимаемыми должностями.

Препровождая къ в. п-ству выписку помянутаго доноса, прошу васъ обратить особенное вниманіе на сообщаемые въ немъ факты, поручить довѣренному Вамъ лицу провѣрить оные и о результатѣ дознанія меня увѣдомить съ Вашимъ заключеніемъ.

(арк. 87—91). Министерство Внутреннихъ Дѣлъ Кіевского Губернатора. Канцелярія, Столъ 1-й, 31 января 1865 г. № 1784. В. Секретно: Господину Кіевскому, Подольскому и Волинскому Ген.-Губернатору¹⁾).

--- Существованіе въ здѣшнемъ краѣ между евреями секты цаддиковъ, какъ видно изъ дѣла моего управленія, давно уже извѣстно губернскому начальству. Главными представителями ея суть члены особенно уважаемой евреями фамиліи Тверскихъ, проживающіе въ разныхъ мѣстахъ Кіевской губерніи. Къ такимъ же представителямъ секты цаддиковъ причисляется и проживающій въ м. Ржищевѣ, Кіев. у., купецъ, Йосъ Мендель. (Далі повторюються відомості, що їх було подано г.-губернаторові 21 червня 1861 р. № 2031)....

--- Хотя такимъ образомъ объясняется, что изложенныя въ доносѣ „евреевъ-прогрессистовъ“ свѣдѣнія о значеніи и вредномъ впливнн цаддиковъ на еврейское населеніе не заключаютъ въ себѣ ничего новаго, т.-к. свѣдѣнія эти имѣются уже въ нашемъ управленіи и вслѣдствіе того были распоряженія покойнаго князя Василь-

¹⁾ Відповідь на № 5021, од 20 серпня 1864 р.

чикова, равно и вашего в-ства объ учрежденіи надзора за цадди-ками, въ особенности же за Дувидомъ Тверскимъ, о которомъ послѣдовали отъ Васъ предложенія отъ 28 января 1863 и 29 марта 1864 за №№ 160 и 2154; но принимая во вниманіе нѣкоторыя указа-нія въ этомъ доносѣ, служащія доказательствомъ не только безна-казаннаго продолженія цаддиками своихъ противузаконныхъ по-ступковъ, но и предосудительнаго содѣйствія имъ нѣкоторыхъ чи-новниковъ, а также помѣщенное въ томъ же доносѣ обвиненіе цаддиковъ въ сношеніи ихъ съ польскими патріотами, я призналъ необходимымъ произвести чрезъ особаго свѣдущаго по части сыск-ной чиновника строгое удостовѣреніе.

(Даліе подано витягъ изъ „дознанія“ урядовця Паліцина, що його було командировано досліджувати справу).

--- Независимо же сего, имѣя въ виду, что... дальнѣйшіе сво-бодные разѣзды (Дувида) Тверскаго положительно вредны и далѣе терпимы быть не могутъ, я нахожу необходимымъ для прекращенія подобнаго зла немедленно отобрать отъ Тверскаго оффиціальное отъ высочайше утв. въ Кіевѣ Общества для помощи бѣднымъ при-глашеніе о сборѣ денегъ на еврейскую больницу и воспретить ему за подпискою выѣздъ изъ м. Тального Уман. уѣзда, а за дѣйствіями его и сношеніями усилить полицейскій надзоръ...”

(арк. 76—84). „Его Высокопревосходительству Господину Кіев-скому, Волинскому и Подольскому Генералъ-Губернатору, Генералъ-Адъютанту и разныхъ орденовъ кавалеру, Николаю Николаевичу Анненкову 2-му

Состоящаго при Кіевскомъ Гене-ралъ-Губернаторѣ члена раввинской Комиссіи Германа Бараца.

Рапортъ.

Доставленные В-му в-ству печатныя статья, равно оффиціаль-ныя свѣдѣнія о еврейской сектѣ хасидовъ и ея представителей, извѣстныхъ подъ названіемъ цаддиковъ, въ достаточной мѣрѣ про-ливаютъ свѣтъ на сущность ученія этого іудейскаго раскола и на крайне вредное вліяніе, которое цаддики оказываютъ на еврейское населеніе здѣшняго Края въ отношеніяхъ умственномъ, нравствен-номъ и экономическомъ. Не рѣшаясь поэтому болѣе утруждать вни-маніе в. в-ства подробнымъ изложеніемъ фактовъ, относящихся къ жизни и образу дѣйствій сказанныхъ цаддиковъ,—я, въ исполненіе приказанія вашего, осмѣлюсь только въ настоящей запискѣ всепо-чтительно представить на благоусмотрѣніе ваше сводъ существую-щихъ въ кругу анти-хасидской партіи самихъ евреевъ мнѣній отно-сительно мѣръ, которыя могли бы быть принимаемы для устраненія этого зла.

Мѣры эти суть:

а) Примѣненіе къ цаддикамъ всей строгости зако-новъ. Нѣкоторые противники хасидизма въ справедливомъ него-дованіи на святошь-цаддиковъ, поддерживающихъ застой въ еврей-скомъ народѣ и высасывающихъ изъ него послѣдніе соки, желали бы, чтобы со всѣми, безъ исключенія, цаддиками поступлено было на точномъ основаніи 1201 и 1204 ст. XV тома Свода Зак. (изданія

1857 года), опредѣляющихъ мѣру наказанія, которому должны подвергаться всѣ тѣ, „кои, пользуясь легковѣріемъ простыхъ или слабоумныхъ людей, будутъ представлять имъ мнимыя видѣнія, или же готовить и раздавать какія-либо подъ названіемъ талисмановъ, или иныхъ, будто бы очарованныя вещи“ или же тѣ, „которые, выдавая себя за лица, одаренныя сверхъестественною чудесною силою или святостію, будутъ стараться производить въ народѣ тревогу, волненіе или уныніе“.

в) Выселеніе въ Палестину. Другіе болѣе умѣренные евреи, отвергая преслѣдованіе цаддиковъ слишкомъ строгими мѣрами насилія, думаютъ однако, что лучшее средство къ избавленію еврейскаго населенія отъ живущихъ на его счетъ паразитовъ — это поголовное выселеніе цаддиковъ преимущественно въ Палестину. Люди, совѣтующіе эту мѣру, рассуждаютъ такимъ образомъ. Довершить остатокъ своихъ дней и умереть на святой землѣ — вотъ завѣтнѣйшее желаніе благочестивыхъ, отрѣшившихся отъ міра евреевъ всего земного шара и въ особенности Россіи, — желаніе впрочемъ, нисколько не идущее въ разрѣзъ съ предписываемою самимъ еврейскимъ закономъ любовію къ отечеству и съ исполненіемъ въ немъ всѣхъ гражданскихъ обязанностей. Желаніе переселиться въ Палестину въ прежнее время было такъ сильно у евреевъ, что многіе изъ нихъ продавали все свое имущество, бросали свои семейства и, преодолевъ всѣ трудности, сопряженныя съ переѣздомъ за границу, спѣшили въ святую землю, ища тамъ спасенія отъ житейскихъ суетъ въ постѣ и молитвѣ. Отчего же бы не предложить и цаддикамъ здѣшняго края представить доказательство своей набожности и переселиться съ семействами въ Палестину, вмѣсто того, чтобы оставаться въ Россіи и эксплуатировать бѣдныя еврейскія массы, окружая себя изысканною роскошью и насыщая малѣйшія свои прихоти и страсти.

е) Требованіе, чтобы цаддики отдавали своихъ сыновей на обученіе въ раввинскія училища. Цаддики — естественные враги всѣхъ правильно организованныхъ школъ и преимущественно казенно-еврейскихъ училищъ; опирая свое могущество лишь на ослѣпленіи и невѣжествѣ массы, они употребляютъ всѣ усилія, пускаютъ въ ходъ всѣ пружины, чтобъ только заслонять отъ еврейскаго народа всякій лучъ образованія, которое непременно открывало бы всю наготу обожаемыхъ имъ кумировъ. Вотъ почему нѣкоторые анти-хасиды полагаютъ, что будетъ какъ нельзя болѣе справедливо отмѣривать цаддикамъ тою же мѣрою, которою они мѣряютъ другихъ. Они, для личнаго своего блага, жертвуютъ умственнымъ развитіемъ, а съ тѣмъ вмѣстѣ и гражданскимъ счастіемъ цѣлыхъ поколѣній евреевъ, запрещая имъ, точно тяжкій грѣхъ, знакомство, не только съ европейскою наукою, но и съ правильнымъ переводомъ священнаго писанія: почему же нашему Правительству, столь близко принимавшему къ сердцу народное просвѣщеніе евреевъ, не поступать наоборотъ, — т. е. ради истиннаго блага всей массы еврейской пожертвовать своекорыстными расчетами нѣкоторыхъ отдѣльныхъ ея личностей, заставляя цаддиковыхъ дѣтей, хоть бы на казенный коштъ, посѣщать раввинскія училища, по выпуску изъ которыхъ они сами бы уже устыдились продолжать жалкое ремесло своихъ отцовъ, да и народъ утратилъ бы вѣру въ нихъ, такъ-какъ голосъ невѣжества въ свѣтскихъ наукахъ и знаніе развѣ только одной каббалы составляетъ непремѣнные атрибуты цаддиковъ.

д) Поселеніє всѣхъ цадиковъ юго-западнаго края в одномъ какомъ-либо городѣ. (Миѣніє извѣстнаго ученаго єврея, И. Б. Левенсона, жившаго в Кременцѣ, Волинской губерніи). Цаддики и ихъ послѣдователи — хасиды ведутъ между собою постоянные раздоры, не изъ-за особыхъ началъ ихъ ученій, не за идеи и исторію, а опять изъ-за матеріальныхъ только расчетовъ. Стоитъ двумъ цадикамъ выѣхать одновременно для собранія обычной дани въ одинъ и тотъ же городъ, — и между приверженцами обоихъ начинается въ буквальномъ смыслѣ война, которая оканчивается иногда серьезными послѣдствіями; дѣло нерѣдко доходитъ и до рукопашнаго боя. Поэтому покойный Левенсонъ полагалъ, что можно воспользоваться взаимными несогласіями между цадиками для того, чтобы унижить ихъ всѣхъ въ совокупности въ глазахъ народа, и съ этою цѣлю поселить ихъ всѣхъ въ одномъ какомъ-либо пунктѣ, при чемъ съ одной стороны возможно будетъ усилить за ними надзоръ мѣстныхъ властей, а съ другой — достигнуть того результата, что цадики, взаимно враждуя между собою, будутъ только содѣйствовать собственному паденію.

е) Запрещеніє цадикамъ выѣзда изъ ихъ теперешнихъ мѣстожительствъ. Всѣ эти мѣры носятъ болѣе или менѣе характеръ репрессивный. Беру смѣлость заявить, что по моему крайнему разумнію, едва ли можна рекомендовать слишкомъ строгія мѣропріятія въ настоящемъ дѣлѣ. Не говоря уже о томъ, что всякое насильственное преслѣдованіє цадиковъ, какъ представителей религіозной секты, не согласно въ принципѣ съ основнымъ, такъ сказать, догматомъ русскаго законодательства, провозглашавшаго всегда начало вѣротерпимости и свободы совѣсти, а также съ личными чувствами высокопоставленныхъ государственныхъ сановниковъ, которые, по челоуѣколюбію, могутъ только сожалѣть о блуждающихъ слѣпцахъ, но съ трудомъ рѣшатся карать и наказывать ихъ (ибо въ концѣ концовъ цадики, если и вводятъ другихъ въ обманъ, то это потому, что они прежде всего сами обмануты относительно своего значенія, будучи проникнуты вѣрою въ собственную будто бы унаслѣдованную отъ предковъ чудодѣйную силу), — помимо всего этого, преслѣдованіє цадиковъ наврядъ ли и удобоисполнимо на практикѣ. Такъ, примѣненія къ послѣднимъ выше приведенныхъ статей уложенія о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ неминуемо должно вызвать нескончаемый рядъ негласныхъ и явныхъ дознаній, допросовъ и слѣдствій, которые однако не поведутъ ни къ какимъ успѣшнымъ результатамъ, по невозможности достигнуть матеріальной истины въ этомъ предметѣ; и дѣйствительно, какъ даже самому добросовѣстному и ничѣмъ неподкупному слѣдствопроизводителю успѣвать уличить цадиковъ въ томъ, что они выдають себя за чудотворцевъ, когда они сами показываютъ, что они купцы, въ удостовѣреніє чего предъявляютъ гильдейскіє паспорта, а иногда прибавляютъ къ тому еще и свидѣтельства на званіє членовъ разныхъ благотворительныхъ обществъ, званіє которое они охотно пріобрѣтають для лучшаго замаскированія своихъ дѣйствій. Постороннихъ же уличеній цадиковъ, независимо отъ ихъ собственныхъ показаній, трудно и ожидать, не только отъ ихъ приверженцевъ, но и отъ противниковъ ихъ, ибо изъ послѣднихъ нѣкоторые будутъ бояться сказать правду изъ опасенія преслѣдованій, — другимъ же нравственное чувство, можетъ быть и худо понятое, не дозволитъ выступить формальными обвинителями людей

хотя и несправедливо слывущихъ у народа богобоязненными и чуть ли не святыми, и навлекать на нихъ кару правосудія. Частые же и многолюдные сборища у цаддиковъ также не могутъ служить полною противъ нихъ уликою. Если бы даже начальству и удалось одновременно и неожиданно накрыть всѣхъ извѣстныхъ цаддиковъ въ здѣшнемъ краѣ во время подобныхъ сборищъ (что въ свою очередь не такъ легко осуществить), то и тогда полицное будетъ состоять много если въ десяткѣ другомъ безпаспортныхъ евреевъ, которые, разумѣется, получаютъ заслуженное наказаніе, при чемъ, конечно, дѣло не обойдется безъ чувствительныхъ неприятностей и для многихъ, ни въ чемъ невинныхъ; сами же цаддики сумѣютъ выйти совершенно чистыми изъ всѣхъ слѣдствій и розысканій, при помощи объясненій, которыя у нихъ всегда наготовѣ, и которыя съ виду вполне законны. Такъ, наприм., цаддикъ на вопросъ: „отъ чего у него собралось столько людей?“ можетъ отвѣчать, что эти люди сошлись для совершенія сообща молитвы богу (цаддики, дѣйствительно, имѣютъ свои особые молитвенные дома) или же для отпразднованія какого-либо его семейнаго торжества, или, наконецъ, для совѣщанія о коммерческихъ дѣлахъ (цаддики бѣдъ купцы) и т. п. Если же начальство рѣшится на строгій способъ дѣйствій противъ цаддиковъ, помимо всѣхъ формальныхъ дослѣдованій, а единственно руководствуясь внутреннимъ личнымъ сознаніемъ, что тѣ или другія лица, на которыхъ ему было указано, какъ на цаддиковъ, дѣйствительно и суть цаддики, и что вредность ихъ, хотя и не можетъ быть наглядно опредѣлена, не подлежитъ однако никакому сомнѣнію, — то подобныя строгія мѣры, какъ не обоснованныя существующими законоположеніями, будутъ казаться несправедливыми, возбуждая ропотъ въ массѣ евреевъ, а между тѣмъ въ результатѣ выйдетъ, что цаддики еще возвысятся во мнѣніи народа, являясь, по его понятію, страдальцами за вѣру; мученикамъ же за убѣжденія рѣдко когда отказываютъ въ сочувствіи. Чтобъ не искать примѣровъ въ прошедшемъ, я, въ подтвержденіе моихъ словъ, позволю себѣ привести случай, не такъ давно происходившій въ Винницѣ. Проѣзжая въ концѣ генваря мѣсяца настоящаго года чрезъ этотъ городъ, въ то самое время, когда тамъ, по распоряженію бывшаго Подольскаго губернатора, подвергся домашнему аресту Тальновскій цаддикъ р. Дувидъ Тверской, я слышалъ, что, несмотря на приставленный къ его дверямъ караулъ, многіе жители успѣли по одиночкѣ являться къ цаддику съ поклономъ, и когда онъ, наконецъ, былъ освобожденъ, то общество встрѣтило его еще съ большимъ триумфомъ, выразивъ свое сочувствіе щедрыми подарками.

Столь же не состоятельны, какъ мнѣ кажется, и предполагаемая нѣкоторыми мѣры относительно принужденія цаддиковъ отдавать своихъ дѣтей въ раввинскія училища, равно и выселенія оныхъ въ Палестину. На послѣднее Правительство едва ли рѣшится и по той причинѣ, что въ такомъ случаѣ увеличилась бы, и безъ того значительная, ежегодная пересылка денежныхъ пожертвованій въ пользу палестинскихъ евреевъ и что это самое могло бы повести еще къ другимъ не маловажнымъ затрудненіямъ въ государственно-политическомъ отношеніи (объ еврейскихъ обществахъ въ Палестинѣ и о количествѣ высылаемыхъ имъ ежегодно изъ Россіи подаяній, я имѣлъ честь въ сентябрѣ прошлаго года представить в. в-ству записку, которую вамъ угодно было приказать препроводить въ Министерство Внутреннихъ Дѣлъ). Болѣе удобоисполнимыми кажутся мѣры о по-

селені всѣхъ цадиковъ въ одномъ какомъ-либо городѣ, въ чертѣ еврейской осѣлости, или же о безусловномъ запрещеніи имъ выѣзда изъ настоящихъ своихъ мѣстожительствъ.

Если бы в. в-ству благоугодно были остановиться на первомъ изъ означенныхъ двухъ соображеній, то я бы полагалъ, что самый удобный пунктъ для поселенія всѣхъ цадиковъ — это Бердичевъ, гдѣ они могли находиться подъ постояннымъ надзоромъ военно-полицейскаго начальства и гдѣ вліяніе ихъ находило бы сильный отпоръ со стороны довольно многочисленной уже тамъ образованной партіи евреевъ. Для лучшаго однако ослабленія цадикизма въ Бердичевѣ, а съ тѣмъ вмѣстѣ и во всемъ краѣ мнѣ казалось бы весьма полезнымъ перевести въ этотъ городъ раввинское училище, которое вообще было бы тамъ гораздо болѣе на своемъ мѣстѣ, чѣмъ въ Житомирѣ, гдѣ оно занимаетъ совершенно изолированное положеніе, относительно тамошняго еврейскаго общества, имѣющаго сравнительно мало значенія, какъ по своей численности и по денежнымъ своимъ средствамъ, такъ и по вліянію своему на другія общества. Переводъ раввинскаго училища въ Бердичевъ сверхъ того удовлетворилъ бы общему желанію тамошнихъ жителей имѣть въ городѣ высшее, чѣмъ казенное второразрядное еврейское училище, учебное заведеніе, споспѣшествуя въ то же время и матеріальному благосостоянію города, значительно упавшему въ послѣднее время.

Если же в. в-ство соизволите признать за лучшее запрещеніе цадикамъ всякой отлучки отъ мѣстъ ихъ теперешняго жительства, то, для полной успѣшности этой мѣры, было бы, по моему крайнему разумнію, очень полезно потребовать отъ еврейскихъ обществъ тѣхъ городковъ и мѣстечекъ, гдѣ нынѣ пребываютъ цадики, чтобы они избирали, на основаніи законовъ, въ официальные свои раввины только лицъ, окончившихъ полный курсъ наукъ въ одномъ изъ раввинскихъ училищъ съ производствомъ, имъ опредѣленнаго жалованія (изъ суммъ коробочнаго сбора) и затѣмъ вмѣнить въ обязанность этимъ раввинамъ совокупно со всѣми прочими, утверждаемыми отъ Правительства еврейскими должностными лицами, тѣхъ мѣстечекъ и городковъ, какъ-то: гласными думы, ратманами, засѣдателями уѣзднаго суда, сборщиками податей и др., наблюдать, подъ страхомъ личной отвѣтственности, чтобы цадики, безъ дозволенія высшаго начальства, не отлучались никуда. Такой же отвѣтственности во всякомъ случаѣ должны бы подлежать и еврейскія должностныя лица тѣхъ городовъ, куда кто-нибудь изъ цадиковъ, подъ видомъ частной надобности, приѣдетъ для обиранія жителей, — если они оставятъ увѣдомить о томъ мѣстныя власти, ибо имъ, какъ евреямъ, еще ближе чѣмъ начальству, должно быть извѣстно все, что происходитъ въ ихъ еврейскихъ обществахъ.

Долгомъ считаю обратить благосклонное вниманіе в. в-ства еще на два мѣропріятія, которыя, какъ мнѣ кажется, могутъ косвеннымъ образомъ (indirect) оказать важное противудѣйствіе цадикизму.

1-е. Дозволеніе образованнымъ и вполне благонамѣреннымъ евреямъ открывать въ здѣшнемъ краѣ типографіи, для печатанія еврейскихъ книгъ съ полезнымъ, въ духѣ прогресса, содержаніемъ. Мои соображенія объ этомъ предметѣ изложены въ рапортѣ, который я имѣлъ честь представить в. в-ству въ августъ мѣсяцъ прошлаго (1863) года, послѣ обозрѣнія мною типографіи, содержимой братьями Шапирами въ Житомирѣ. Не считавъ себя тогда въ правѣ

умолчать о всѣмъ извѣстномъ фактѣ, сдѣлавшемся даже предметомъ гласнаго обсужденія въ русскихъ журналахъ, что содержатели Житомирской типографіи въ продолженіи послѣднихъ 15 лѣтъ ни разу не издавали ни одного научнаго, или вообще полезнаго еврейскаго сочиненія, — я однако совершенно далека былъ отъ мысли отнести это обстоятельство въ вину кому бы то ни было, а осмѣливался лишь ходатайствовать о разрѣшеніи благонадежнымъ евреямъ открывать еще типографіи для конкуренціи съ вышеупомянутыми Шапирами, по точному смыслу Высочайшаго повелѣнія, изданнаго въ 26 день апрѣля 1862 года. Ваше в-ство, соизволивъ представить недавно въ Министерство Внутреннихъ Дѣлъ о дозволении учителю Житомирскаго раввинскаго училища, Исааку Баксту, и другимъ открывать новыя еврейскія типографіи въ Житомирѣ, этимъ самымъ, смѣю увѣрить, не только дали милостивое удовлетвореніе самому законному желанію всѣхъ благомыслящихъ евреевъ здѣшняго края, но и положили начало ослабленію вліянія хассидизма, который донынѣ находить важную для себя опору въ сочиненіяхъ, выпускаемыхъ изъ типографіи, принадлежащей братьямъ Шапирамъ.

2-е. Изданіе журнала на библейскомъ языкѣ, который, излагая понумерно научныя и другія полезныя свѣдѣнія, имѣлъ бы своею задачею обличеніе хассидскаго ученія и дѣйствій цадииковъ (объ этомъ предметѣ я приму смѣлость представить в. в-ству особую записку).

Вообще же окончательное уничтоженіе хассидскаго ученія слѣдуетъ ожидать только отъ успѣховъ общаго образованія между евреями и улучшенія ихъ матеріальнаго быта: то и другое находится въ тѣсной связи и непрерывномъ взаимодействіи между собою. Лучшимъ подтвержденіемъ этого предположенія можетъ служить примѣръ западныхъ государствъ, гдѣ въ настоящее время цадииковъ нѣтъ и въ поминѣ, такъ что даже заграничныя еврейскія ученые, специально занимающіеся обработкою исторіи своего народа, не вполне знакомы съ явленіемъ хассидизма.

Германъ Бараць.

Городъ Кіевъ
Сентября 12-го
1864 г.

(арк. 92) „Списокъ съ донесенія подполковника Палицына отъ 20 сент. 1864 г. за № 3 Кіевскому военному губернатору, управляющему и гражданскою частію.

--- Донось--- писанъ въ м. Бѣлой Церкви учителями тамошняго казеннаго еврейскаго училища, преподавателями обрядовъ еврейской вѣры — Вольфомъ Камрашемъ, еврейскихъ предметовъ и нѣмецкаго языка Вульфомъ Брїи, — при провѣркѣ изложенныхъ фактовъ --- обнаружилось, что евреи родные братья семейства Тверскихъ, проживающіе--- въ м. Тальномъ, Чернобылѣ, г. Черкасахъ и Сквирѣ, м. Макаровѣ, Ротмистровкѣ, Ржищевѣ и м. Коростышевѣ — всѣ личности эти очень ловко успѣли овладѣть довѣріемъ евреевъ-фанатиковъ въ религіозномъ отношеніи и подъ личиною раввиновъ, они сдѣлались распорядителями достояній своихъ поклонниковъ; никто изъ нихъ, не довольствуясь своею собственностью, разбѣзжаетъ по всей губерніи въ сопровожденіи своихъ агентовъ, собираютъ пожертвованія съ фанатиковъ и тѣмъ составляютъ себѣ

свой промыселъ, убѣдивъ совершенно вѣрующихъ имъ, что они святою жизнью есть прямые посередники между богомъ и еврейскимъ народомъ ---

Далі йде мова про подорож Д. Тверського, за дозволом генерал-губ., що його було оголошено через Федорова, — з Тального до Турійського, з затримками в Фастові, Василькові й нарешті в Білій Церкві. Факт утворення молитовних зборів в особливому балагані, що його було спеціально збудовано, стверджується. До цього додається, що в Білій Церкві євреї слухали промови цадика, „жертвуючи при цьому ему дегги, почетнішіе же и богатые, как-то: Аврумъ Черкасскій. Йось Марковъ, Нирштейнъ, Прицкеръ и другіе кушцы, съ большимъ торжествомъ принимая его у себя въ домахъ, дѣлали ему также денежныя пожертвованія. Дувидъ Тверской въ своихъ наставленіяхъ совѣтуєтъ обратити все вниманіе на сыновей ихъ (евреевъ), на одно только богослуженіе, не вдаваясь ни въ какія науки, требуемыя въ училищахъ, послѣдствія которыхъ... ослабляютъ религіозное ихъ направленіе; это оправдывается тѣмъ, что съ выѣздомъ цадика изъ мѣстечка значительно уменьшилось число учениковъ въ Бѣлоцерковскомъ училищѣ“...

Взагалі на думку Палиціна дознанням стверджено, що „цадлики своимъ вплиніемъ на евреевъ, превратнымъ толкованіемъ только изъ корыстныхъ видовъ, распространяють до невѣроятія въ нихъ фанатизмъ, поборами своими усиливають нищету, преграждаютъ ходъ образованію юношества и какъ каждый изъ нихъ, имѣя своихъ агентовъ, черезъ которыхъ поселяють раздоры между евреями, вкореняя въ нихъ неуваженіе и непослушаніе къ мѣстнымъ раввинамъ, назначеннымъ отъ правительства, какъ выбранныхъ изъ числа болѣе образованныхъ и тѣмъ лишаютъ ихъ возможности исполнить прямое свое назначеніе“.

Що-до урядовця особливих доручень Федорова, то Палицін повідомляв: „извѣстно только, что онъ между евреями заслужилъ большое довѣріе, и они во многихъ случаяхъ обращаются къ нему, какъ къ ихъ ходатаю у начальства“... ---

(арк. 92) „Списокъ съ донесенія подполковника Палицына отъ 30 сентября 1864 года за № 6 Кіевскому Губернатору.

--- Онъ Дувидъ прибылъ въ м. Богуславъ 9 августа с. г., оставался тамъ 8 дней, при немъ безотлучно были его агенты изъ тамошнихъ жителей Іоська Іюзефовъ, Сруль Авербухъ, Мошко Буриштейнъ, Іоська Ражба съ сыномъ Хаимомъ Лейбовымъ, Мепак Лоевъ и казенный раввинъ Пинхасъ Бергеръ. ---

Во время проживанія его въ м. Богуславъ изъ Ржищева, Бѣлой Церкви, Кагарлыка, Тального и другихъ мѣсть было много пріѣзжающихъ евреевъ: всѣ они проживали по заѣзжимъ домамъ, а большая часть у хусидовъ; здѣсь Тверскій чрезъ Юзьку Іюзефова уговаривалъ ему приверженныхъ евреевъ ѣхать съ нимъ въ Кагарлыкъ и Ржищевъ; изъ нихъ бѣднѣйшимъ выдавались деньги на наемъ лошадей, уплоченныя уполномоченнымъ Аврумомъ Ямпольскимъ 56 р., а еврей Іюзефовъ выдавалъ столько денегъ, сколько отъ него требовали, говоря, кто въ бога вѣруєтъ, долженъ непременно ѣхать за раввиномъ Тверскимъ, который, собравъ до 2000 р. сер. въ бытность свою въ Богуславъ, съ большимъ почетомъ въ сопровожденіи толпы, ему поклоняющейся, отправился въ м. Кагарлыкъ (Кіевскаго уѣзда); туда прибылъ онъ вечеромъ въ четвергъ. Здѣсь, кромѣ множества съ нимъ пріѣхавшихъ, прибыли къ нему

изъ Таращи, Ракитной, Бѣлой Церкви, Обухова, Василькова, Германовки и другихъ мѣстъ. Сюда Дувидъ Тверскій явился, чтобы принять мѣстечко въ свое владѣніе, такъ-какъ онъ до этого времени ни разу еще не былъ въ немъ.

Проводя шабасъ, т. е. въ субботу на воскресенье, агентъ Тверскаго, Аріѳъ Довгалева, предложилъ всему кагарлицкому обществу подписку на избраніе Тверскаго въ магида (начальникомъ), на что многіе изъявили согласіе и подписали; другіе же не согласились, и за это въ ту же ночь толпа приверженцевъ Тверскаго бросилась на ихъ дома, била окна и самихъ хозяевъ. Главнѣйшіе зачинщики или распорядители драки были Аріѳъ Довгалева, Ицко Идельманъ, пожертвовавшій евреямъ во время отбиранія отъ нихъ подписей 20 ведеръ водки, Ицка Татинъ съ тремя сыновьями, Янкель Урицкій и Аріѳъ Лейбъ. Въ то же время чрезъ мѣстечко проходило войско, и они наняли военную музыку, ходили по домамъ съ радостными восклицаніями „Дувидъ Малахъ Сруельскій хай венаешъ“ (Дувидъ царь еврейскій), а впереди необузданной толпы ѣхалъ верхомъ Довгалева, крича: „нашъ Кагарлицкъ“. Потомъ выгнали изъ мѣстечка мѣстнаго раввина Янкеля, такъ-какъ онъ не согласился подписаться въ пользу Тверскаго.--- Послѣ такового буйства въ понедѣльникъ Дувидъ Тверскій, въ сопровожденіи всей толпы, освятилъ мѣсто, предназначенное для кладбища, куда была вывезена водка, и снова раздавались крики — „Кагарлицкъ за нами, и Дувидъ, царь еврейскій“.

Въ Кагарлицкъ Тверскій пробылъ семь дней, потомъ со всею толпою и агентами своими отправился въ м. Ржищевъ, съ тою же цѣлью — принять мѣстечко въ свое владѣніе, откуда же былъ посланъ нарочный извозчикъ Гершко Литвинъ (богуславскій фурманъ) въ Богуславъ съ письмомъ къ тамошнимъ раввинамъ Арону Полинковскому и Волькъ Зельдису, чтобы они спѣшили съ евреями на помощь въ м. Ржищевъ уговорить жителей евреевъ къ избранію Тверскаго въ магида. На пути сказанные евреи, ѣхавшіе на 6 фурахъ до 40 душъ въ селѣ Россавѣ встрѣтили евреевъ Лейбу Толстопалова, Аврума Гамаринскаго и Мордку Кагана, которые спросили ихъ: куда вы всѣ ѣдете? Отвѣтъ былъ — въ м. Ржищевъ, на помощь Дувиду Тверскому изгнать тамошняго раввина. Услыхавъ это, еврей Толстопаловъ сказалъ имъ, что объ этомъ объявить волости. Тогда всѣ евреи выскочили изъ фуръ, бросились на него, пробивъ ему голову въ двухъ мѣстахъ, при чемъ и другихъ также избили. Раввинъ же Полинковскій отозвался: какъ? они всѣ, должно быть доносчики? а потому слѣдуетъ ихъ всѣхъ убить до смерти.

Дувидъ Тверской въ Ржищевѣ квартировалъ у купца Лейбы Островскаго, гдѣ было ему приготовлено съ полнымъ радушіемъ все угощеніе; а когда Тверскимъ было предложено мѣстнымъ евреямъ изгнать мѣстнаго раввина Минделя и подписки на избраніе его, Тверскаго, въ магида, то съ пятницы вечера всю ночь, т. е. до утра субботы, происходила сильная драка между евреями, во время которой Шліому Лейбу Табачника (жителя м. Ходорова, Канев. уѣзда) связали въ домѣ Островскаго, и били его и, требуя, чтобы онъ присталъ къ ихъ шайкѣ, только тогда его освободили, когда онъ обѣщалъ имъ подписать въ пользу Тверскаго.

--- Въ субботу во время моленья въ школѣ ворвался Довгалева, Гортовый, Орликъ, Юзевовъ, начали страшить евреевъ, говоря, если они не подпишутся въ пользу Тверскихъ, то они разо-

рятъ ихъ школу, и, видя ихъ въ томъ упорство, они выбили всѣ окна въ ихъ школѣ и квартирѣ помощника раввина. Не довольствуясь этимъ, угрожали еще его самого убить со всѣмъ семействомъ.

Въ м. Ржищевѣ Тверскій пробылъ 8 дней и, собравъ денегъ болѣе 1500 руб., съ большимъ почетомъ, въ сопровожденіи всей толпы, въ коей находились также верхомъ Аріѣ Довгалевскій, Орликъ, Аронъ Гуровичъ, отправился въ село Россаву, куда пріѣхалъ поздно вечеромъ. Дувидъ Тверскій остановился у своего агента, тамошняго еврея Аврума Мейша Уманскаго; пріѣхавшіе съ нимъ агенты, проводивъ его до квартиры, сами съ прибывшею съ ними толпою евреевъ, расположились на площади, гдѣ были уже приготовлены столы съ водкою и закуской. Тутъ они также предлагали подписку въ пользу Тверскаго. --- Потомъ предложили подписаться мѣстному раввину Шмулю Васкову, но онъ не согласился, а потому по приказанію агента Довгалевскаго и другихъ, вся толпа бросилась на его домъ, выбили стекла, развалили печку, уничтожили имѣвшійся у него свѣчной заводъ, напустили туда собакъ, которыя выѣли все сало, а хранящійся воскъ сами забрали; раввинъ же Васковъ успѣлъ бѣжать въ другое село Зеленое, а жена его съ дѣтьми спряталась во рву. Отъ него бросились на домъ еврея Хуни Цапа, выбили также окна, избили его жену и дѣтей, заграбили у нихъ 123 руб.; самъ Цапъ успѣлъ также бѣжать изъ села. О сихъ происшествіяхъ было заявлено Цапомъ судебному слѣдователю 2-го участка, который сдѣлалъ распоряженіе о полицейскомъ дознаніи чрезъ помощника Бабицкаго, который, пріѣхавши въ с. Россаву, по ходатайству агента Тверскаго, распорядился взять подъ арестъ Васкова и Цапу связанными и отправить ихъ за карауломъ въ станovou квартиру въ м. Богуславъ, а школу запечаталъ, потому что она не была утверждена; но послѣ уважительныхъ ходатайствъ снова разрѣшилъ формальнымъ порядкомъ школу отворить. Раввинъ же Васковъ содержался подъ стражею 2 недѣли, который въ настоящее время находится подъ надзоромъ полиціи въ м. Богуславъ; еврей Цапа былъ выпущенъ на другой день, о чемъ Цапа заявилъ вашему п-ству жалобу.

Между тѣмъ Дувидъ Тверскій приказалъ Васкова выгнать изъ Россавы, не допуская его къ отправленію молитвы въ судные дни, и выбрать на его мѣсто Гальперина, ему преданнаго (хотя неграмотнаго), вслѣдствіе чего Богуславскій раввинъ Берреръ собралъ подписки, ѣздилъ въ Каневскую Городскую Думу, и Гальперина утвердили.

О чемъ въ дополненіе рапорта моего отъ 20 сентября за № 4 имѣю честь донести вашему п-ству.

(Арк. 101 з в о р.). Въ Совѣтъ высочайше утвержденнаго въ Кіевѣ Общества для помощи бѣднымъ. Ген.-губернаторъ подае характеристику Тверскаго и повѣдомляе, що цадикові заборонено виїздити з мѣста мешкання. До цього г.-губ. додае: „имѣю честь сообщить объ этомъ Совѣту Общества на тотъ конецъ, не будетъ ли признано полезнымъ, чтобы цаддики не были впредь приглашаемы Обществомъ къ участію въ его дѣйствіяхъ, т. к. это даетъ имъ предлогъ къ развѣздамъ и обиранію еврейскаго населенія. Находящееся у Дувиды Тверскаго приглашеніе отъ Общества, въ которомъ онъ титулуется „досточтимымъ пастыремъ, я приказалъ отъ него отобрать“...

(Арк. 103). № 1718, мая 1865. Секретно. Подольскому Губернатору. Чин. особ. поруч. при Ген. Губ-рѣ Ѳедоровѣ, недавно осматривавшій еврейскія училища въ краѣ, донесъ¹⁾, что въ г. Могилевѣ иждивеніемъ купчихи Шперлингъ въ честь Садагурскаго цаддика построень молитвенный домъ (школа) для поклонниковъ этого раввина, и что такая же школа существуетъ въ Каменцѣ. Школки обыкновенно посѣщаютъ приверженцы цаддика не для молитвы, а для прінсканія средствъ къ поддержанію между евреями суевѣрія и невѣжества. По порученію Ген. Губ-ра имѣю честь просить в. п-ство сообщить для доклада его в-ству свѣдѣнія, кѣмъ именно разрѣшено устройство означенныхъ школокъ и на какомъ основаніи дано такое разрѣшеніе.

(Арк. 104). Управление Кіев... Под... и Вол... Ген.-Губ-ра. По секретной части, № 2677, іюля 1865 г. Подольскаго Губернатора, Каменецъ-Подольскъ.

Секретно. Господину Кіевскому Под. и Вол. Ген. Губ-ру. --- 1) „въ числѣ существующихъ въ Каменцѣ еврейскихъ молитвенныхъ школъ находится двѣ, устроенныя.. на Рѣзницкой улицѣ въ каменныхъ зданіяхъ купца Гологорскаго. Первая изъ этихъ школъ существуетъ съ 1841 года, а вторая съ 1861 года, объ открыты на основаніи разрѣшенія губернскаго управленія, и какъ въ зданіяхъ Гологорскаго помѣщаются двѣ школы, то для различія ихъ сами евреи частнымъ образомъ дали названія: первой — школа Гологорскаго, а второй — школа Садагурскаго.

Объ эти школы всегда показывались въ отчетности о еврейскихъ молитвенныхъ домахъ и синагогахъ..., но... какъ... и прочія школы... въ отчетахъ... именовались всегда и именуются официально по домамъ, въ коихъ они помѣщены.

Содержаніе школы... Садагурской постоянно отличается отъ прочихъ школъ своею чистотою и внутренними порядками, самое же богомоленіе совершается въ ней, по завѣренію раввина, такъ, какъ и въ прочихъ школахъ и синагогахъ, безъ всякаго различія и по тѣмъ же книгамъ, какъ и въ прочихъ школахъ, пропущенныхъ цензурою. Вообще въ школѣ этой, прозванной безъ всякой особой причины Садагурскою, ничего рѣшительно вреднаго и предосудительнаго никогда не замѣчается, и посѣщаютъ ее болѣе тѣ, кто проживаетъ въ участкѣ той школы. Замѣчательно, что въ школѣ этой виситъ на стѣнѣ близъ кивота въ приличной рамѣ молитва, написанная на русскомъ и еврейскомъ языкахъ, за царя и царствующій домъ, которую евреи торжественно поютъ и читаютъ каждую субботу во время ихъ богомолія; копія молитвы этой при семъ прилагается. Такимъ образомъ... школа, названная евреями Садагурская,... не приноситъ рѣшительно никакого вреда, какъ для послѣдователей Моисеева учения и обрядамъ іудейской вѣры, такъ и для самого правительства, и указаніе объ этой школѣ, какъ о вредной въ своемъ существованіи, есть только слѣдствіе неосновательной молвы и интригъ евреевъ. 2) Купчихою Шперлинговою дѣйствительно въ Могилевѣ выстроень домъ, еще совершенно не оконченный..., въ которомъ учреждается школа, но не въ честь Садагурскаго цаддика, а собственно для молитвъ.. устраивается на основаніи разрѣшенія Под.. Губ.. Управленія отъ 13 марта сего года за № 2824.. и считается существующею съ 13 того же марта...и

¹⁾ Рапорт його в справі ч. 287—1864 р.

..... О предназначеніи оной въ честь Сандагурскаго раввина никому не извѣстно и объявлено не было.....

(Арк. 111 зв.). Повідомлення Подільського та Волинського губер. про те, що цадикам заборонено, без дозволу губернатора, виїздити з місць мешкання (з 24 червня 1865 р.).

(Арк. 113) Київскаго Губернатора Канцелярія 6 авг. 1865 г. № 9017. Губернатор повідомляє, що цадики Іцко й Арон Тверські звернулись до нього з проханням — перший — „о разрѣшеніи выѣхать въ м. Игнатовку, Київскаго уѣзда, для принесенія молитвъ надъ гробомъ отца, срокомъ на пять дней, а второй — въ м. Макаровъ, Київскаго уѣзда, чрезъ м. Игнатовку, по случаю свадьбы внука его Боруха-Меера Тверскаго, имѣющей совершиться, какъ доносить исправникъ, 10-го числа сего августа, и кромѣ того сыну его Зусю Тверскому — въ г. Киевъ для излѣченія глазной болѣзни, срокомъ на одинъ мѣсяць“.

„Представляя означенное ходатайство цадиковъ Тверскихъ на благоусмотрѣніе в. в-ства, имѣю честь доложить, что я съ своей стороны не встрѣчаю препятствій къ дозволенію Тверскимъ отлучиться въ просимыя ими мѣста, но съ слѣдующими ограниченіями, объявивъ имъ о томъ за подписками: 1, чтобы они отнюдь не заѣзжали въ другія мѣста, кромѣ разрѣшенныхъ начальствомъ и означенныхъ въ выданныхъ имъ для сего свидѣтельствъ; 2, чтобы поѣздки свои совершали сами или съ семействами, если таковымъ будетъ разрѣшено, но безъ постороннихъ евреевъ, обыкновенно большой толпой сопровождающихъ ихъ поѣзды; 3, чтобы въ мѣстахъ, куда имъ разрѣшено выѣхать, а также по пути, не собирали вокругъ себя толпы евреевъ и рѣшительно противились бы подобнымъ сборищамъ, 4, что за нарушеніе ими этихъ обязательствъ они на будущее время подвергаются совершенному запрещенію выѣзда ихъ съ мѣста постоянного жительства“.

При этомъ имѣю честь присовокупить, что настоящія предположенія мои я полагаю бы примѣнять и въ будущемъ, при поступленіи ко мнѣ подобныхъ ходатайствъ другихъ цадиковъ, проживающихъ во ввѣренной мнѣ губерніи, если на то послѣдуетъ разрѣшеніе в. в-ства.

(Арк. 114) 9 серпня 1865 р. Генерал-губ. ухвалив думку губернатора.

(Арк. 116). № 5555. 14 окт. 1865 г. Київскому Губернатору. М. г., Николай Геннадіевичъ! Имѣю честь препроводить къ в. п-ству для свѣдѣнія записку проживающаго въ м. Бѣлой Церкви мѣщанина Минской губ. Моисея Шмурахъ, въ которой онъ доносить, что вслѣдствіе назначенія комисіи для разоблаченія дѣйствій цадиковъ, послѣдніе собирають будто бы складчину и отправили одного агента, по слухамъ Лейбу Полонскаго, изъ Умани, въ Петербургъ съ цѣлю тамъ хлопотать объ ихъ дѣлѣ.

(Арк. 124—128) Секретно. Київскаго Губернатора Канцелярія. 2 ноября 1865 г. Г. Київскому, Под. и Вол. генераль-губернатору.

Губернатор повідомляє, що цадики не виконали умов, за якими їм дано було дозвіл на подорож.

-- „Это видно изъ донесенія Київскаго уѣзднаго исправника, наблюдавшаго, по моему порученію, за Тверскими во время посѣщенія ими Игнатовки и Макарова, который поѣздки ихъ и пребы-

ваніе въ показанныхъ мѣстахъ описываетъ такъ. Цадики Аронъ и Ицко Тверскіе прибыли въ м. Макаровъ чрезъ Игнатовку, первый 25, а второй 26 августа. Поѣзды ихъ составляли значительное число экипажей, въ которыхъ слѣдовали семейства цадиковъ и сопутствовавшіе имъ, въ качествѣ прислуги, евреи хусиды. При переѣздѣ чрезъ мѣстечки поѣзды увеличивались собиравшимися съ разныхъ мѣстъ толпами евреевъ, которые встрѣчали и провожали цадиковъ до м. Макарова съ восторженными криками, цѣлуя при томъ колеса ихъ экипажей. Въѣздъ Арона Тверскаго въ Макаровъ сопровождался меньшею чѣмъ Ицка, торжественностью. Когда дано было знать о приближеніи Ицка Тверскаго къ Макарову, то многочисленная толпа съѣхавшихся съ разныхъ мѣстъ евреевъ поспѣшила къ нему навстрѣчу, отправясь одни въ разнаго рода экипажахъ, другіе верхомъ, а большинство пѣшкомъ, расположившись такимъ образомъ на протяженіи 8 верстъ. Встрѣтивъ поѣздъ Ицка, конные евреи окружили его экипажъ, въ качествѣ тѣлохранителей, и послѣ продолжительныхъ привѣтствій подаиёмъ руки и воздушными поцѣлуями, вся эта толпа вмѣстѣ съ поѣздомъ цадика, въ самомъ разительномъ безпорядкѣ направилась въ Макаровъ съ крикомъ, шумомъ и гамомъ, при чемъ экипажъ цадика сопровождалъ оркестръ еврейской музыки до самой квартиры Макаровскаго цадика. До начатія свадьбы весь дворъ Тверскаго и обширные дома его были наполнены евреями, которые толпились у дверей цадиковъ. На другой день состоялся свадебный обрядъ и началось пиршество, продолжавшееся сряду четыре дня; въ немъ участвовало мѣстныхъ и пріѣхавшихъ евреевъ болѣе 1000 человекъ, а съ пріѣхавшими для одного поздравленія и пожертвованія можетъ считаться болѣе 3 тысячъ человекъ. Для угощенія ихъ въ дни свадьбы употреблено въ пищу рыбы 80 пудовъ, говядины болѣе, чѣмъ втрое, спиртные напитки были выставлены во дворъ и другихъ мѣстахъ для всѣхъ мѣстныхъ жителей безъ различія вѣрованій и исповѣданій, причемъ макаровскіе крестьяне перепились вмѣстѣ съ евреями до той степени, что нельзя было встрѣтить ни одного трезваго человека. Мѣстные урядники не только оказались несостоятельными дать помощь полиціи къ удержанію порядка, но даже скрылись. Крестьяне также въ полуопьянѣніи, несмотря на предупредженіе и воспрещеніе не дѣлать встрѣчи поѣздамъ цадиковъ и не подносить хлѣба и соли жениху, рѣшились исполнить эту церемонію украдкой, объяснясь впоследствии такъ: „раввинъ намъ благодѣтель, онъ въ нуждѣ помогаетъ намъ деньгами и проч.“.

Утверждаютъ, что свадьба Тверскаго стоила ему до 3 т. руб. сер., конечно, доставленныхъ пожертвованіями его приверженцевъ. Изъ евреевъ образованныхъ почти никто на свадьбѣ не былъ; напротивъ того, нѣкоторые изъ нихъ, съ которыми представилось исправнику встрѣтиться въ это время, отзывались о Тверскомъ съ негодованіемъ за то, что онъ въ такое критическое для торговли время разоряетъ невѣжественныхъ своихъ собратовъ сборомъ пожертвованій на пиршества. Свадебное торжество Тверскаго украшало своимъ присутствіемъ князь Ромуальдъ Гедройць, помѣщикъ Радомысльскаго уѣзда м. Ставищъ. Гостей потѣшали акробаты и макировавшіеся евреи“.

Зважаючи на те, що цадики порушили умови, що за ними вони здобули дозвіл приїхати до Макарова, губернатор пропонував остаточно заборонити їм виїздити з місць мешкання.

(Арк. 129) № 6320. 15 ноября 1865 г. Киевскому Губернатору.

Генерал-губернатор висловлює згоду на вищезазначену позицію губернатора й прохає його в майбутньому не дозволяти цадикам виїздити з місцевостей, де вони проживають.

(Арк. 135) 19 лютого 1865 р. № 1520. Київський губернатор повідомляє генерал-губернатора про смерть грудня 1865 р. коростишівського цадика Мовші Тверського.

(Арк. 142) № 2219. 28 травня 1866 р. Повідомлення Подільського губернатора А. Горемикіна про наслідки ревізії школи в Кам'янці, що її без дозволу відкрили прихильники цадиків.

(Арк. 145). № 244 б. 14 червня 1866 р. Пропозиція генерал-губернатора кураторові округи з приводу повідомлення Подільського губернатора.

(Арк.) 147. М. Н. П. Попечителя Киевского Учебного Округа Канцелярія г. Київъ 19 юнія 1866 года № 91.

Секретно. Господину Киевскому, Подольскому и Волынскому Генераль-Губернатору.

--- Имѣю честь увѣдомить, что я вполне раздѣляю мнѣніе г. начальника губерніи о закрытіи сего заведенія, какъ вреднаго по хасидическому направленію и дѣлашаго подрывъ Каменецкому казенному еврейскому училищу, такъ и о преданіи слѣдствію завѣдывавшихъ симъ заведеніемъ и учителей за тайное содержаніе сказаннаго заведенія и обученіе въ ономъ по книгамъ, не дозволеннымъ учебнымъ начальствомъ. Каменецкое еврейское общество по фанатизму къ цадикамъ не заслуживаетъ того, чтобы ему дозволено было открытіе частнаго Ешибота. Оно пренебрегло милостію правительства, оказанною ему учрежденіемъ въ Каменцѣ 2-хъ казенныхъ еврейскихъ училищъ 2-го разряда, о 3-хъ классахъ, на степени уѣзднаго училища, и 1-го разряда; не посылало дѣтей своихъ въ училище 2-го разряда, и правительство, видя напрасную затрату денегъ, въ 1859 году закрыло это училище, оставивъ только училище 1-го разряда. В. в-ство, при посѣщеніи въ сентябрѣ мѣсяцѣ прошлаго года Каменецкаго казеннаго еврейскаго училища, сами изволили убѣдиться въ малочисленности (11 человекъ) учащихся, и еврейское общество, несмотря на данное имъ в. в-ству обѣщаніе посылать своихъ дѣтей въ казенное училище, не сдержало обѣщанія. Тамошня полиція, по настоянію директора Коленко, неоднократно напоминала болѣе вліятельнымъ изъ каменецкихъ евреевъ о неисполненіи обществомъ обѣщанія, но безуспѣшно. По полученнымъ мною свѣдѣніямъ, Ешиботъ состоялъ изъ нѣсколькихъ отдѣленій, и въ нихъ обучались до 100 мальчиковъ, тогда какъ въ казенномъ училищѣ было едва 11 человекъ.

Попечитель Князь Ширинскій-Шахматовъ.

Витяг із секретного повідомлення київського губернатора про діяльність цадиків Тверських та їхній вплив, від 12 липня 1866 р. № 7069.

Губернатор повідомляє, що дослід вчинків Дувида Тверського і його прихильників, який провадила спеціальна „Слідча Комісія“, цілком ствердив усі обвинувачення; себ-то: „а) крайне вредное влияніе цадиковъ на еврейское населеніе; б) противодѣйствіе ихъ народному образованію; в) значительные ихъ же сборы денегъ съ евреевъ, разоряющіе послѣднихъ; г) насильственные въ районѣ цад-

дика Иося Манделя, не менѣ Тверскихъ вреднаго своими поступками, различнаго рода противузаконныя дѣйствія и буйства..., произведенныя приверженцами Дувида Тверскаго въ его присутствіи, но будто бы безъ его вѣдома... д) признаніе себя Дувидомъ Тверскимъ праведникомъ, е) произведеніе имъ различнаго рода несоотвѣтственныхъ благонамѣренному человѣку поступковъ, какъ, напр., войдя въ рѣку для купанія, онъ сдѣлалъ палкою кругъ и сказалъ: „если я окунусь въ воду, то чрезъ недѣлю враги мои умрутъ“; впрочемъ, въ поступкѣ этомъ Тверской не сознался; и ж) торжественное наименованіе Дувида Тверскаго, послѣдователями и почитателями его, царемъ израильскимъ. Хотя такимъ образомъ изслѣдованіе это обнаруживаетъ съ точностью всѣ возмутительныя поступки цаддика Дувида Тверскаго и его приверженцевъ, достойныя строгаго наказанія, однако оно, при отсутствіи сознанія самаго Тверскаго, не представляетъ вполне тѣхъ юридическихъ данныхъ, которыя необходимы суду для обвиненія подверженныхъ заслуженному взысканію по закону, такъ какъ при слѣдствіи многіе свидѣтели даже противной партіи уклонились отъ показанія правды, опасаясь преслѣдованій фанатиковъ, подобно тому какъ это случилось съ давнимъ показаніемъ не въ пользу Тверскаго евреемъ Дувидомъ Лещинскимъ, которому нанесенъ былъ евреями ударъ въ голову такъ сильный, что онъ болѣлъ продолжительное время.

Принимая во вниманіе вредъ, наносимый здѣшнему еврейскому населенію не только возмутительными поступками цаддиковъ, но и пребываніемъ ихъ въ ю.-з. краѣ, а съ другой — неудобство преслѣдованія ихъ въ установленномъ порядкѣ, несмотря на очевидность противузаконныхъ ихъ дѣйствій, предусмотрѣнныхъ ст. 1204 т. XV св. Законовъ Угол. и влекущихъ за собою лишенія виновнаго всѣхъ правъ состоянія и ссылку въ отдаленныя мѣста Сибири, а наконецъ, что безнаказанность подобныхъ преступныхъ дѣйствій, либо слабая мѣра взысканія, можетъ только ободрить виновныхъ и поощрить къ дальнѣйшимъ злоупотребленіямъ, я нахожу крайне необходимымъ, не передавая настоящаго дѣла въ судебное мѣсто, примѣнить къ цаддику Дувиду Тверскому вышеприведенный законъ административнымъ порядкомъ, безъ лишенія, впрочемъ, его правъ состоянія, учредивъ при томъ на мѣстѣ ссылки строжайшее секретное наблюденіе къ недопущенію сношенія его съ евреями здѣшняго края и воспретивъ ему отлучки оттуда въ мѣста, дозволенныя для жительства евреевъ, затѣмъ уже дѣло это передать въ судебное мѣсто для разсмотрѣнія поступковъ приверженцевъ Тверскаго и постановленія объ нихъ приговора.

Мнѣніе это вмѣстѣ съ подлиннымъ дѣломъ представить на благоусмотрѣніе в. с-ства впослѣдствіе предложенія отъ 31 марта прошлаго года за № 1065.

(Арк. 158) 30 іюля 1866 г. № 3217. Секретно. Г. Кіевскому Губернатору.

Разсмотрѣвъ отношеніе в. п-ва отъ 12 сего іюля за № 7069, я нахожу, что произведенное по распоряженію Вашему особю Комисіею слѣдствіе не представляетъ юридическихъ данныхъ къ обвиненію цаддика Дувида Тверскаго по суду въ тѣхъ противузаконныхъ дѣйствіяхъ, которыя предвидѣны статьею 1204 XV т. Св. зак. угол.; оно даетъ только общее понятіе о вредномъ вліяніи какъ Дувида Тверскаго, такъ и другихъ цаддиковъ на еврейское насе-

леніе и противудѣйствіе образованію евреевъ, что все было уже извѣстно и до возникновенія настоящаго дѣла.

При такомъ положеніи дѣла не нахожу достаточныхъ основаній принимать теперь въ отношеніи Дувида Тверскаго предполагаемую Вами мѣру удаленія его изъ края, тѣмъ болѣе, что мѣра эта едва ли можетъ подѣйствовать на искорененіе въ массѣ еврейскаго населенія вѣры въ святость цаддиковъ вообще, безъ чего, конечно, и все репрессивныя мѣры, направленныя лично противъ цаддиковъ, будутъ мало дѣйствительны. Доказательствомъ служитъ примѣръ бывшаго Ружинскаго цаддика Фридмана, который находясь за границей съ 1841 года, не только не утратилъ своего вліянія на здѣшнее еврейское общество, но, напротивъ, въ послѣднее время подчинилъ своему вліянію новыя мѣстности, особенно г. Каменецъ, г. Могилевъ-Подольскій.

По симъ соображеніямъ я полагаю теперь ограничиться тою мѣрою, которая уже принята по предложенію моему отъ 24 іюня 1865 г. за № 3171, въ отношеніи всѣхъ цаддиковъ, т. е. воспрещеніемъ имъ разѣздовъ безъ особаго разрѣшенія; въ видахъ же возможнаго противодѣйствія вредной дѣятельности наиболѣе вліятельнаго изъ нынѣшнихъ цаддиковъ Дувида Тверскаго, покорнѣйше прошу в. п-во сдѣлать ему строгое предвареніе, чтобы онъ не рѣшался внушать евреямъ идеи о своемъ высокомъ призваніи и не отстранялъ ихъ отъ воспитанія своихъ дѣтей въ казенныхъ учебныхъ заведеніяхъ, ибо при первомъ доказательствѣ подобнаго съ его стороны поступка онъ будетъ сосланъ въ одну изъ самыхъ отдаленныхъ губерній.

(Арк. 188). М. Вн. Дѣлъ. Департаментъ Духовныхъ Дѣлъ Иностранныхъ исповѣданій. 24 іюня 1868 г. Міністерство, повідомляючи про те, що Д. Тверський і брати його прохають дозволити їм виїздити до різних місцевостей і зняти обмеження їх прав, пропонує генерал-губернаторові подати свій висновок.

(Арк. 189). 22 августа 1868 г. № 2203. Г. Министру Вн. Дѣлъ. „На отношеніе отъ 24 іюня № 1477, имѣю честь увѣдомить в. в-ство, что еврей м. Тальнаго цаддикъ Дувидъ Тверской, вслѣдствіе крайне вреднаго вліянія на еврейское населеніе, предназначень былъ къ высылкѣ изъ края и оставленъ во вниманіе лишь къ личному о немъ ходатайству владѣльца упомянутаго мѣстечка графа Шувалова и поручительству его, что Тверской будетъ впредь вести себя благоразумно; подъ домашнимъ же арестомъ ни Дувидъ Тверской, ни его братья не состоятъ; воспрещено имъ только отлучаться съ мѣста постояннаго жительства безъ особаго на каждый разъ разрѣшенія губернскаго начальства. Мѣра эта, принятая въ отношеніи всѣхъ вообще цаддиковъ, проживающихъ въ Юго-Западномъ краѣ, вызвана причинами, объясненными въ отзывахъ къ ст. секр. Валуеву отъ 5 августа 1864 г. и 13 января 1867 г. за № 5065 и 110, и я полагаю бы оставить ее въ своей силѣ и на будущее время.

(Арк. 195). Его Сіятельству Господину Кіевскому, Подольскому и Волынскому Генераль-Губернатору.

Майора Графа Клейнмихеля рапортъ.

Такъ какъ между евреями Юго-Зап. края распространился слухъ, что новый Генераль-Губернаторъ хочетъ выслать всѣхъ цаддиковъ изъ края, то, по приказанію в. сіятельства, мною произведено дознаніе, и были требуемы къ допросу слѣдующія лица: купецъ 2-й гильдіи Проскур. у. м. Черноострова Абрамъ Хаимовичъ

Хазинъ купецъ 2-й гильдіи Уманскаго уѣзда Юся Айхенбойнъ и мѣщанинъ Звенигородскаго уѣзда м. Розановки Хаимъ Ааронъ Немировскій. Изъ показаній вышеупомянутыхъ лицъ видно, что слухи эти распространились отъ слѣдующихъ причин: 1) отъ того, что приговоръ бывшаго генераль-губернатора, генераль-адъютанта Безака о высылкѣ изъ края Линецкаго цаддика Рабиновича былъ приведенъ въ исполненіе; 2) слова, сказанныя г-мъ губернаторомъ Катакази женѣ цаддика Рабиновича, ходившей къ нему просить за своего мужа: „ваши братья много позволяютъ себѣ; теперь онъ попался, а въ другой разъ и другой попадетя, и ему будетъ то же“, и въ 3) слова подполковника Демидова, сказанныя Немировскому: „дѣло рабиновъ худо, и г-нъ генераль-губернаторъ, князь Александръ Михайловичъ, сердится“. Слова г-на губ-ра Катакази и подполк. Демидова были переданы Тальновскому цаддику Давиду Тверскому, который, видя, что одного уже цаддика сослали по приговору г.-губернатора, генераль-адъютанта Безака, и что съ него взяли подписку о невыѣздѣ..., послалъ Немировскаго въ Петербургъ съ рекомендательнымъ письмомъ графини Шуваловой къ Г-ну Министру Внутреннихъ дѣлъ съ ходатайствомъ за него и вообще за цаддиновъ.

Представляя... подлинныя показанія евреевъ Хазика Айхенбойна и Немировскаго, рапортъ бердич. полицмейстера и кievскаго... имѣю честь присовокупить, что нынѣ тревожные слухи между евреями о высылкѣ цаддиновъ изъ края понемногу начинаютъ успокаиваться.

Майоръ графъ Клейнмихель.

№ 172 1869 г. 5 октября г. Кіевъ.

До питання, звідки походять єврейські прізвища.

До р. 1804, себ-то перед законом про євреїв, що його видано цього року, євреї підписувалися навіть в офіційних актах тільки своїм ім'ям або ім'ям та по батькові. Офіційно євреї не повинні були підписувати своїх прізвищ, та їх сливе й не було. Тільки-но оцей закон зобов'язав євреїв од цього часу писати поруч свого ім'я ще й прізвища. Вибір прізвищ полишили самим євреям. Та що, на жаль, євреї, зокрема рабини та писарі, які записували новонароджених до метричних книг, були малописьменні,— імення, а так само й прізвища частенько давано в зіпсованому вигляді. Це дуже часто спричинялося до багатьох неприємностей для євреїв, бо одну особу в різних актах іменовано по-різному. Найчастіш це траплялося що-до прізвищ. В одному акті єврея записано одним прізвищем, а в другому той самий єврей фігурував під инакшим прізвищем. Тільки пильно розслідовавши ці непорозуміння, встановлено як безперечний факт, що обидва ці прізвища належали одній особі.

Таке непорозуміння, що заподіяло чимало клопоту й неприємностей цілій групі євреїв, трапилося в м. Жванці, коли там р. 1837 розпочалася перевірка 7-ої ревізії Кам'янецького повіту. Подільська фінансова палата обклала 27 євреїв мешканців м. Жванця штрафом по 500 крб. кожного та подвійними податками з р. 1825 до 1835 р. за те, що вони ніби-то ухилилися від запровадження до ревізійних списків. Євреї оскаржили постанову фінансової палати й доводили, що вони не ухилилися від запису до ревізійних списків, а їх записано з иншими прізвищами. На підставі цієї скарги євреїв переведено формальне розслідування, що й ствердило цілком заяву жванецьких євреїв, і їх після цього звільнено від штрафу.

Документ, що ми його далі друкуємо, то витяг із великої справи Архіву Київськ. ген.-губернатора 1837 р., Поліц. ч. № 312; Він важливий і цікавий тим, що з нього видко, як утворювалися в першій половині XIX в. єврейські прізвища та як виходило, що одна людина часто мала два ймення та два прізвища.

І. Г.

(Арк. 190). М. В. Д. Подольское Губернское Правленіе. IV Отдѣленіе. 1 столъ. № 7638, 12 мая 1844 г. Каменецъ-Подольскій. О признаныхъ прописными по 7 ревизіи 27 душахъ евреевъ Каменецкаго уѣзда м. Жванца.

Господину Кіевскому Военному, Подольскому и Волинскому Генераль-Губернатору.

Губернскому Правленію докладывано: въ Еврейскомъ Обществѣ Каменецкаго уѣзда м. Жванца открыты прописными по прошедшей 7 ревизіи 31 душа, которыхъ Подольская Казенная Палата обложила штрафомъ по 500 р. каждая и двойными податями съ 1825 по 1835 годъ. О взысканіи сихъ денегъ Губернское Правленіе вслѣдствіе требованія Палаты предписало Каменецкому Суду, между тѣмъ дѣло о прописныхъ по 7 ревизіи еврейхъ, по представленію бывшаго Подольскаго Гражданскаго Губернатора Лашкарѣва Вашему Высокочревателю, дошло до разсмотрѣнія Правительствующаго Сената, который указомъ 9 сентября 1840 года предписалъ Казенной Палатѣ и Губернскому Правленію за тѣхъ прописныхъ по ревизіи евреевъ, которые слѣдственной Комиссіею 1830 года таковыми признаны и которыхъ указомъ Правительствующаго Сената отъ 24 апрѣля 1831 года разрѣшено уже внести въ окладъ, взыскать двойныя подати съ 1825 по 2 половину 1831 года, а равно штрафныя деньги, но что касается до прочихъ, о которыхъ до состоянія Манифеста о производствѣ 8-й ревизіи разысканія произведено не было, дѣло производства прекратить и наложенныя на нихъ въ противность указа 2 апрѣля 1834 года Подольскою казенною палатою двойныя подати и штрафъ сложить, каковаго содержания указъ Правительствующаго Сената по 1-му Департаменту послѣдовалъ и.... копія передана и въ Губернское Правленіе. На семь основаніи Казенная Палата, оставивъ въ окладѣ положенное взысканіе штрафа за тѣхъ только прописныхъ евреевъ, которые признаны таковыми бывшею слѣдственной Комиссіею, за всѣхъ прочихъ взысканіе сего рода со счетовъ сложила.....; въ числѣ прописныхъ по м. Жванцу евреевъ такихъ, за которыхъ... слѣдуетъ взыскать штрафъ и подати за опредѣленное время, имѣется 27 душъ, а именно:

Литманъ Ароновичъ Рабинъ,
Ицекъ Мошковичъ Шрай,
Лейбъ Маіорковичъ Иденесь,
Файбышъ Сруль Берковичъ Брейдбурдъ,
Мошко Лейбовичъ Завалеръ,
Янкель Симховичъ Дыхесь,
Гершко Ицковичъ Герцеръ,
Цаль Дувидовичъ Розецваль,
Воль Лейбовичъ Кунеръ,
Мойше Воль Ицковичъ Рабиновичъ,
Юсь Кальмановичъ Бланкъ,
Юсь Гершковичъ Дубенскій,
Гершко Берковичъ Гавриловскій,
Аронъ Мошковичъ Богомольный,
Лейзеръ Мортковичъ Мутъ,
Алтеръ Янкеловичъ Трейгеръ,
Хаскель Маіорковичъ Кушниръ,
Хаскель Воіовичъ Шехтеръ,
Лейба Хаимовичъ Мольбаркъ,

Мойше Айзыковичъ Вайнштейнъ,
 Хаимъ Лейбовичъ Фріеръ,
 Янкель Мошковичъ Ухтель
 Шліома Мошковичъ Штрикманъ
 Лувішъ Лейбовичъ Збрижскій,
 Мортко Беръ Гершковичъ Ройтманъ,
 Хаскель Маіорковичъ Гитель Майстеръ
 и Гершко Абрамовичъ Гельштейнъ.....

Послѣ сдѣланнаго распоряженія о взысканіи положеннаго штрафа и двойныхъ податей,.... кагалъные того мѣстечка євреи: Шліома Хаскеліовичъ Рокель и Мендель Беръ Срулевъ Зельцеръ прошеніемъ, 11 апрѣля 1841 года полученнымъ, изъяснили: для изслѣдованія неправильнаго исключенія душъ по Подольской губерніи командированы были въ 1829 году Министромъ финансовъ чиновники; они, вытребовавъ изъ Магистрата паспортныя книги, дѣлали по онимъ нѣкоторыя соображенія и замѣтили, что многіе изъ євреевъ, получившіе паспорта, записаны въ сказкахъ подъ одними, а въ паспортныхъ книгахъ подъ другими названіями, изъ чего заключили, что они должны быть совершенно другими, а слѣдовательно, прописными по ревизіи; по сему поводу Комиссія та безъ всякаго изслѣдованія признала такихъ прописныхъ по... 7 ревизіи въ м. Жванцѣ 31 душу євреевъ. О всемъ томъ єврейское Общество м. Жванца узнало не прежде, какъ по обложеніи онаго Подольскою Казенною Палатою за означенныхъ прописныхъ будто бы євреевъ штрафомъ по 500 р. за каждую душу и двойными податями съ 1825 года. По соображеніи Обществомъ оказывается, что всѣ тѣ євреи внесены въ сказкахъ 7 ревизіи, и признаніе ихъ прописными послѣдовало отъ того, что Комиссія ограничилась сличеніемъ сказокъ съ паспортными книгами и, не зная свойства єврейскаго кореннаго и фамиліянаго названія, не изслѣдовавъ всего того на грунтѣ, гадательно въ томъ вывела свое заключеніе. Извѣстно, что по существующему у євреевъ обыкновенію, одно и то же лице можетъ имѣть нѣсколько именъ и прозваній; ...имена бывають отъ случаевъ: ..напримѣръ, если у євреевъ умирають дѣти, то оставшемуся въ живыхъ сверхъ собственнаго имени дается еще имя Алтеръ, которымъ онъ уже всегда именуется; или если єврей имѣеть (имя) Лейба, то непременно называется еще и Иде или Арія; Файбыша зовуть Шараги, Латвина зовуть Лейзоромъ и т. под.;—.... прозванія происходятъ иногда отъ мѣста жительства, ремесла, которымъ лице занимается, или же отъ личныхъ какихъ-либо примѣтъ его, такъ что одинъ и тотъ же въ сказкахъ записанъ подъ однимъ названіемъ, а въ народѣ извѣстенъ подъ другимъ, что и въ настоящемъ обстоятельствѣ случилось, ибо въ выданныхъ на полученіе паспортовъ свидѣтельствѣхъ написаны имена, какъ именуются въ народѣ, а въ сказкахъ поставлено природное ихъ имя и названіе...., чѣмъ явно доказывается, что нельзя было основываться на одномъ сличеніи сказокъ съ книгами и обвинять по однимъ догадкамъ, не удостовѣрившись посредствомъ мѣстнаго розысканія. Почему они (кагалъные), прилагая списокъ съ объясненіемъ ошибокъ, разницъ и недоумѣній въ названіи каждаго єврея, числомъ 31, извлеченный изъ мѣстныхъ и вѣрныхъ соображеній, просили удостовѣриться на мѣстѣ посредствомъ розысканія... и затѣмъ учинить законное постановленіе, а между тѣмъ положенное на Общество взысканіе пріостановить.

Опредѣлили: по разсмотрѣніи настоящаго дѣла оказується: по прошедшей 7 ревизіи въ Жванецкомъ єврейскомъ обществѣ признано прописными 27 душъ євреєвъ, а именно: (повторюются прізвища, надруковані попереду). Они были обложены штрафомъ по 500 р. каждый и двойными податями съ 1825 по 1835 годъ. О взысканіи сихъ денегъ Губернское Правленіе предписало Каменецкому Земскому Суду. Между тѣмъ кагалныя и повѣренный Жванецкаго єврейскаго Общества вступили съ прошеніями, коими доказывая, что всѣ тѣ євреи записаны по сказкамъ только съ нѣкоторыми разнищами въ именахъ и прозваніяхъ, происшедшими отъ свойства єврейскаго языка и другихъ случаевъ, просили освободити Общество отъ положеннаго взысканія. О правильности сего съ разрѣшенія Вашего Высокопревосходительства произведено было Каменецкимъ Земскимъ исправникомъ при бытности уѣзднаго стряпчаго изслѣдованіе, по коему оказалось, что признанные прописными вышепоименованные євреи сверхъ именъ и прозваній, подъ которыми получили паспорта, имѣютъ еще и другія имена и прозванія, какъ то: 1) Литманъ Ароновичъ Рабинъ, онъ же Рабинъ Лейзоръ Лехтманъ: по єврейскому обряду названъ Литманомъ, то именуется и Лейзоромъ, а Рабиномъ потому названъ, что былъ єврейскимъ раввиномъ; 2) Ицко Мошковичъ Шрай именуется по матери Мойше-Лехесъ и подъ симъ названіемъ записанъ въ сказкахъ; 3) Лейбъ Маіорковичъ Иденисъ (онъ же Гринблатъ): Иденесъ названъ потому, что мать его находилась въ услуженіи; 4) Файбишъ Сруль Берковичъ-Брейдбурдъ по указанію Общества и кагалныхъ записанъ въ сказкахъ Йсакъ Сруль Берковичъ Брейдбурдъ, сынъ его Файбишъ; 5) Мошко Лейбовичъ Завалеръ (онъ же Мошко Юдковичъ Шнайдеръ); Завалеромъ названъ потому, что перешелъ на жительство изъ с. Завалы, а Шнайдеромъ по портняжескому промыслу; отецъ же его имѣлъ два имени Иде и Лейбъ, и потому въ одномъ мѣстѣ написано Лейбовичъ, а въ другомъ Юдковичъ; 6) Янкель Симховичъ Дыхесъ (онъ же Брагеръ), Дыхесъ названъ по имени матери Дыхъ, а Брагеромъ, потому, что перешелъ изъ с. Браги; 7) Гершко Ицковичъ Герцеръ (онъ же Каркъ), Герцеръ отъ того, что перешелъ на жительство изъ г. Герца, а Каркъ назвали его потому, что скупой, а скупой значить по єврейски каркъ; 8) Цаль Дувидовичъ Розенталь (онъ же Менделесъ). Розенталь — фамилія его отца, а Менделесомъ названъ потому, что въ малолѣтствѣ жилъ при дядѣ своемъ Менделесъ и по немъ получилъ наслѣдство; 9) Воль Лейбовичъ Кунеръ записанъ въ сказкахъ такъ: Сруль Воль Лейбовичъ Кунеръ, имѣлъ два имена; 10) Мойше Воль Ицковичъ Рабиновичъ (онъ же Шаравкеръ), Рабиновичъ потому, что отецъ его и онъ были раввинами, а Шаравкеръ отъ того, что перешелъ на жительство изъ м. Шаравки; 11) Йосъ Кельмановичъ Бланкъ (онъ же Фурманъ). Бланкъ фамилія отца, а Фурманомъ названъ потому, что былъ извощикомъ. 12) Йосъ Гершковичъ Дубенскій (онъ же Гонеръ). Дубенскимъ названъ потому, что родители его переселились изъ г. Дубна, а Гонеръ по фамиліи отца; 13) Гершко Берковичъ Гавриловскій (онъ же Слобидкеръ) жилъ въ с. Гавриловцахъ и Слободкѣ Рыхтецкой и потому одни называли его Гавриловскимъ, а другіе Слобидкеромъ. 14) Аронъ Мошковичъ Богомольный (онъ же Гусятинеръ), Богомольный назвалъ потому, что постоянно занимался въ синагогѣ чтеніемъ книгъ и намѣренъ былъ ѣхать въ Іерусалимъ, а Гусятинеръ потому, что перешелъ на жительство изъ м. Гусятина. 15) Лейзоръ

Мортковичъ Муть (онъ же Лейзоръ Мошковичъ Шнайдеръ и Матускесъ). Матускесъ есть фамиліное названіе, Мать названъ по сокращенію, а Шнайдеръ потому, что былъ портной; отецъ его былъ двухъ именъ Мошко и Мортко; 16) Алтеръ Янкеліовичъ Трейгеръ (онъ же Хулисъ) Трейгеромъ названъ отъ того, что переносилъ тяжести, а Хулисомъ отъ имени матери Хули. 18) Хаскель Маіорковичъ Кушниръ (онъ же Штилеръ и Гитель-Майстеръ) признанъ прописнымъ подъ двумя прозваніями, одинъ подъ... Кушнира, а другою Гительмайстера; Кушниръ и Гительмайстеръ именовали его отъ производимаго имъ кушнирскаго ремесла, по русски Кушниръ, а по єврейски Гительмайстеръ, Штилеръ же его фамиліное прозваніе. 19) Хаскель Волювичъ Шехтеръ (онъ же Кацефъ), оба сіи прозванія значать одно и то же, — человекъ, занимающагося продажей говядины. 20) Лейба Хаимовичъ Мольбаркъ (онъ же Мельникъ и Фиксъ). Первыя два прозванія получилъ отъ занятій своихъ при мельницѣ, а Фиксъ фамиліное его прозваніе. 21) Мойше Айзыковичъ Вайнштейнъ (онъ же Чарнысъ). Вайнштейнъ фамиліное названіе, а Чарнысъ названъ отъ имени матери Чарны. 22) Хаима Лейбовича Фирера между обществомъ м. Жванца не было и не имѣется, а были Гершко Лейбовичъ Фиреръ и Хаимъ Лейбовичъ Рейдинеръ или Збинсеръ, и по объясненію Общества одинъ изъ нихъ могъ получить паспортъ подъ именемъ Хаима Лейбовича Фирера по ошибкѣ; 23) Янкель Мошковичъ Ухтель, хотя получилъ паспортъ подъ симъ прозваніемъ, но это по ошибкѣ, ибо дѣйствительное его прозваніе Гартель; 24) Шліома Мошковичъ Штрикманъ (онъ же Хесъ). Штрикманъ названъ отъ того, что занимался выдѣлкой канатовъ, а Хесъ фамиліное названіе; 25) Лувишъ Лейбовичъ Збрижскій называется Або Лувишъ Лейбовичъ Рейдинеръ и Збрижеръ отъ того, что перешелъ на жительство изъ м. Збрижа. 26) Мортко Беръ Гершковичъ Ройтманъ (онъ же Збрижеръ) — Ройтманъ названъ отъ того, что имѣлъ красное лицо и рыжіе волоса, а Збрижеръ потому, что перешелъ на жительство изъ м. Збрижа, и 27) Гершко Абрамовичъ Гельштейнъ (онъ же Кижнеръ) Гельштейномъ названъ по дядѣ, при коемъ въ малолѣтствѣ жилъ и получилъ въ наслѣдство домъ, а отецъ его былъ Кушниръ, и потому назвали его Кижнеромъ, и что всѣ поименованные євреи суть одни и тѣ же и подъ этими именами и прозваніями другихъ євреевъ въ м. Жванцѣ не имѣется, о чемъ удостовѣряетъ мѣстное присяжное розысканіе. Кромѣ того въ актѣ, 23 апрѣля сего 1843 года составленномъ за общею подписью каменецкихъ земскаго исправника и уѣзнаго стряпчаго объяснено: что при сличеніи примѣтъ нѣкоторыхъ євреевъ, въ живыхъ находящихся, съ примѣтами, въ паспортахъ описанными, оказалось, что они суть одни и тѣ же, и какъ признаніе тѣхъ євреевъ прописными не сопровождалось мѣстнымъ изысканіемъ, требовавшимся указомъ Правительствующаго Сената, а одними только сличеніями паспортныхъ книгъ съ ревизскими сказками, и найдены разницы въ именахъ однихъ и другихъ въ прозваніи, то Губернское Правленіе полагаетъ: о всемъ нынѣ оказавшемся по формальному изслѣдованію на мѣстѣ о упомянутыхъ єврейхъ сообщить Подольской Казенной Палатѣ и просить, если по соображеніи съ ревизскими сказками прошедшей 7 ревизіи окажется, что всѣ поименованные выше євреи м. Жванца, не найденные въ тѣхъ сказкахъ подъ именами и прозваніями, подъ которыми получили паспорта, записаны въ оныхъ подъ другими именами и прозваніями, слѣдствіемъ обнаруженными, то не оста-

вила бы сдѣлать со стороны своей постановленіе о нечисланіи ихъ прописными и о исключеніи положеннаго на нихъ штрафа и двойныхъ податей и о послѣдующемъ увѣдомила бы сіе Правленіе, на каковъ конецъ препроводить въ Палату для ближайшаго ея соображенія и подлинное дѣло, произведенное по сему предмету. Каменецкимъ Земскимъ Исправникомъ при бытности уѣднаго стряпчаго. О чемъ дать знать Каменецкому Земскому Суду, а Вашему Высокопр-ству о всемъ, что по розысканію оказалось, почтительнѣйше донести на предложеніе отъ 9 февраля 1842 г. № 1723.

Генераль-Маіоръ Радищевъ
Вице-Губернаторъ (підпис).
Совѣтникъ (3 підписи)
Секретарь (підпис).

Недовіра до єврейських книг.

За Миколи I всі єврейські книги, себ-то книги, написані єврейською мовою, влада мала за непевні. Непевними здавалися не самі-но книги богословського та філософського змісту, а й звичайні молитовники. Уважалося, що всяка єврейська книга містить у собі ганьбу або на монархію, або на християнство. Особливе упередження було проти талмуду та збірника єврейських законів, що регулюють релігійне єврейське життя. Гадали, ніби в цих книгах є неприпустимі місця проти християнської людности. А що серед тодішніх урядовців не було людей, які-б знали єврейську мову, а тим більш добре обізнані були з релігійним єврейським письменством, то уряд був позбавлений спромоги перевірити на оригіналах свої підозріння й сумніви. Усе це взяв на увагу досить відомий київський цензор єврейських книг, вихрест із євреїв, Федоров-Грінбавм. Федоров гаразд знав не то нову, ба й давню і середньовічну єврейську літературу. До євреїв він, правда, ставивсь аж ніяк не вороже. На першому місці в нього завсіди були особисті корисливі інтереси. Передчуваючи добрий заробіток, Федоров удався до місцевої влади з пропозицією написати російською мовою книгу й у ній викласти зміст усіх релігійних єврейських книг, що їх найбільше шанували й поважали євреї. Працю свою він обіцявсь написати протягом чотирьох років. До Федорова пропозиції представники влади поставилися були дуже прихильно, навіть сам цар Микола зацікавивсь Федорова працею. Йому призначено досить вигідну винагороду за його працю та відпущено до його розпорядження кредит, щоб пооб'їздив де-які великі єврейські міста, де він сподівався відшукати потрібні йому для праці книги й часописи. Чи виконав Федоров доручення, що він узяв на себе, з справи не знати. Відомо тільки, що праця його посувалася помалу, й йому не одного разу нагадувано, щоб швидше закінчував розпочату працю.

З приводу пропозиції Федорова почалося листування між вищими представниками тодішньої влади. Це листування міститься в справі Архіву Київ. генерал-губернатора за 1853 р., Поліц. ч. № 28.

Зважаючи на той інтерес, що являє собою це листування, ми його друкуюмо цілком.

І. Г.

К. Ц. ІСТ. АРХ.

Канц. Київск. Воен., Под. и Вол. Ген.-Губ-ра, по полиц. части. 1853 г. Дѣло № 28 по докладной запискѣ старшаго учителя 2-й Київской Гимназіи Федорова о составленіи перевода, въ систематическомъ порядкѣ, еврейскихъ узаконеній, опредѣляющихъ бытъ евреевъ въ религіозномъ и гражданскомъ отношеніяхъ. 14/VI—1853

6/IV—1857

(Арк. 1). Доповідна записка Федорова до київського генерал-губернатора, кн. Васильчікова, від 23 лютого 1853 р.

„При разсужденіяхъ моихъ съ бывшимъ правителемъ Канцеляріи кievскаго Военнаго, Подольскаго и Волинскаго Генераль-Губернатора коллежскимъ совѣтникомъ Самаринимъ о еврействѣ вообще я однажды высказалъ мысль о пользѣ, которую принесъ бы для правительства переводъ на русскій языкъ, въ систематическомъ сводѣ, еврейскихъ узаконеній, опредѣляющихъ религіозную и гражданскую жизнь здѣшнихъ евреевъ.

По желанію г. Самарина предположенія мои я тогда же изложилъ въ особой запискѣ, которую и передалъ ему.

Теперь господинъ помощникъ Попечителя Кievскаго Учебнаго Округа д. ст. сов. Юзефовичъ объявилъ мнѣ, что его высокопревосходительство г. Министръ Внутреннихъ Дѣлъ, которому записка моя была представлена кол. сов. Самаринимъ, признавъ предположенія мои полезными, изволить находить, что ходъ имъ можетъ быть данъ въ установленномъ порядкѣ, по начальству.

Основаніемъ къ составленію моего предположенія была именно та заботливость правительства объ устройствѣ евреевъ, выражающаяся въ цѣломъ рядѣ узаконеній послѣдняго времени.

Осуществленіе моего предложенія зависитъ отъ милостивѣйшаго вниманія Вашего Сіятельства. Управляя болѣе полумилліона евреями, Ваше Сіятельство наилучшимъ образомъ можете разрѣшить, можетъ ли предполагаемый мною трудъ принести пользу.

Убѣжденный примѣрами попечительной заботливости Вашей о благѣ жителей ввѣреннаго Вамъ края, я осмѣливаюсь представить милостивѣйшему вниманію Вашему записку¹⁾, въ которой изложенъ планъ предполагаемаго мною труда.

Если трудъ этотъ не будетъ отвергнутъ Вами, то рѣшаюсь доложить Вашему Сіятельству, что расходы для приведенія его въ исполненіе, по представляемому при семъ расчету, могли бы быть покрыты изъ суммы, которая назначается на содержаніе чиновника особыхъ порученій при генераль-губернаторѣ для еврейскихъ дѣлъ.

Учитель Вл. Федоровъ.

(Арк. 2). Донесіння кн. Васильчікова міністру внутрішніхъ справ. Конфіденціально.

Милостивый Государь, Дмитрій Гавриловичъ. Старшій учитель Кievской 2-й гимназіи Федоровъ вызвался составить переводъ, въ систематическомъ порядкѣ, еврейскихъ узаконеній, опредѣляющихъ бытъ евреевъ въ религіозномъ и гражданскомъ отношеніи.

¹⁾ Записки в справі нема.

Въ представляемой при семъ на благоусмотрѣніе Вашего Высокопревосходительства запискѣ, составленной г. Федоровымъ, излагается подробно планъ предполагаемаго имъ труда.

Присмотрѣвшись къ еврейству въ службу мою въ здѣшнемъ краѣ и бывъ близкимъ свидѣтелемъ того вліянія, которое производятъ на евреевъ принимаемая правительствомъ въ отношеніи ихъ мѣры, и того дѣйствія, какое имѣютъ издаваемые постановленія, касающіяся еврейскаго народа, я не могу не цѣнить труда, предполагаемаго г. Федоровымъ, и не сознать его пользы.

Несмотря на всѣ принятія доселѣ въ отношеніи евреевъ мѣры, они, связываемые религіозными вѣрованіями и предрасудочными убѣжденіями, развитыми въ нихъ талмудомъ, завѣщеваемыми однимъ поколѣніемъ другому, представляютъ доселѣ еще непроницаемую для посторонняго вліянія массу, крѣпко еще отстаивающую вѣковые предрасудки и фанатическія вѣрованія и упорно чуждающуюся сліянію съ гражданскимъ обществомъ, среди котораго живутъ.

Рѣдкое постановленіе, рѣдкая мѣра — производитъ теперь болѣе чѣмъ паліативное вліяніе на евреевъ, ибо каждой новой мѣрѣ противупоставляется масса еврейства, проникнутая однимъ племеннымъ, фанатическимъ чувствомъ, видящая въ этой вѣрѣ нарушеніе своихъ преданій, въ коихъ воспитываются и растутъ поколѣнія.

Вашему Высокопревосходительству извѣстно, какихъ неимовѣрныхъ усилій стоитъ теперь приведеніе въ возможное исполненіе закона, касающагося еврейскаго населенія въ краѣ. Въ дѣлѣ преобразования евреевъ признано необходимымъ дѣйствовать ослабленіемъ вліянія на нихъ талмуда и постепеннымъ уничтоженіемъ всѣхъ учреждений, прелятствующихъ сліянію евреевъ съ гражданскимъ обществомъ.

Но если сіе поступательное движеніе въ преобразованіи евреевъ безспорно полезно, то не менѣе того полезна и необходима крайняя въ семъ осторожность, въ особенности во времени, при выборѣ того или другого учрежденія для уничтоженія, чтобы не разшевелить еще болѣе фанатизма евреевъ и не возбудить болѣе обдуманнаго, со стороны ихъ, сопротивленія.

Признавая необходимымъ осторожность въ выборѣ и принятіи мѣры по отношенію евреевъ и въ опредѣленіи для нихъ времени, я однакожъ нисколько не хочу этимъ защищать полумѣры и, напротивъ, признаю полезными рѣшительныя мѣры въ отношеніи еврейскихъ учреждений, поддерживающихъ въ нихъ фанатизмъ и отдѣльность, и, если такія мѣры въ началѣ возбуждаютъ нѣкоторое безпокойство, то послѣдствія онаго всегда будутъ ничтожны въ сравненіи съ тою пользою, которою сопровождаются по времени.

Лучшимъ въ семъ отношеніи доказательствомъ служитъ уничтоженіе кагаловъ — стариннаго учрежденія еврейскаго. Мѣра эта, какъ органическая, имѣла рѣшительное вліяніе на преобразование евреевъ; исполненная быстро, — она не повлекла неблагоприятныхъ послѣдствій; говоръ, который возбудила она въ началѣ, затихъ, и теперь евреи совершенно свыклись съ новымъ порядкомъ хозяйственнаго у нихъ управленія, а между тѣмъ этою мѣрою уничтожена гражданская конгрегація евреевъ, поддерживавшая ихъ самобытность и покрывавшая собою самыя мрачныя ихъ дѣла.

По моему убѣжденію, какъ для соблюденія постепенности и осторожности въ выборѣ той или другой мѣры, въ допущеніи ея прежде или послѣ, въ принятіи того или другого способа дѣйствія,

такъ и для основательности, при принятіи, въ особенности, рѣшительныхъ мѣръ, необходимо, прежде всего, изученіе еврейства, въ его цѣломъ, въ его вѣрованіяхъ, предразсудкахъ, суевѣрныхъ и фанатическихъ убѣжденіяхъ, проникающихъ теперь насквозь всю жизнь еврея отъ мельчайшихъ подробностей семейнаго его быта до положенія общественнаго и гражданскаго. Тогда съ бѣльшею основательностью можно опредѣлить и порядокъ дѣйствій на евреевъ, видѣть, какое вліяніе можетъ произвести предполагаемая мѣра на нихъ, какое сопротивленіе встрѣтитъ и какую борьбу выдержать, и, заранѣе обдумать способы для устраненія затрудненій и столкновеній.

Въ томъ отношеніи трудъ г. Федорова, обѣщающій представить, въ систематическомъ видѣ, по существеннымъ моментамъ еврейскаго быта узаконенія, опредѣляющія жизнь евреевъ въ религіозномъ, гражданскомъ и семейномъ быту, — заслуживаетъ особеннаго вниманія.

Если предположеніе г. Федорова, въ общей его формѣ, заслужитъ вниманія и одобренія Вашего Высокопревосходительства, то представляемый имъ планъ, какъ въ общемъ порядкѣ статей, такъ и въ частныхъ подраздѣленіяхъ, можетъ быть имъ измѣненъ по замѣчаніямъ Министерства, ибо, быть можетъ, представится возможность имѣть для соображеній нѣкоторыя статьи прежде другихъ, или нѣкоторыя изъ предположенныхъ имъ къ переводу вовсе не потребуются, какъ слишкомъ частныя, а, напротивъ того, другія окажутся нужнымъ распространить.

Во всякомъ случаѣ за отличное и добросовѣстное выполненіе г. Федоровымъ его труда ручаются глубокое знаніе имъ еврейскаго языка, его многостороннее образованіе вообще и извѣстная начальству его благонамѣренность.

Вашему Высокопревосходительству извѣстенъ Федоровъ и Вами онъ избранъ былъ для исправленія должности цензора еврейскихъ книгъ.

Выполненіе предположеннаго имъ труда, по многосложности и обширности его, потребуетъ не мало времени, много приготовительныхъ занятій и работъ, которыя, быть можетъ, будутъ соединены для него съ нѣкоторыми издержками. Всю работу Федоровъ предполагаетъ закончить въ 3 или 4 года, а по его расчисленію издержка на сей предметъ для правительства составитъ до 3000 рб. сѣб.

Какъ г. Федоровъ, приступивъ къ настоящему труду, долженъ будетъ оставить нѣкоторыя изъ частныхъ своихъ занятій, доставляющія ему, кромѣ жалованія по должности, денежныя средства, то для него было бы весьма затруднительно выжидать совершеннаго окончанія своего труда, чтобы тогда получить плату за оный, и поэтому справедливо было-бы, кажется, производить ему постоянно извѣстное вознагражденіе за трудъ его для правительства, съ тѣмъ, что, въ послѣдствіи, полученные имъ такимъ образомъ деньги будутъ удержаны при расчетѣ за весь трудъ, по количеству печатныхъ листовъ и выпрашиваемой имъ за листъ платы. Федорова же можно было бы обязать кончить работу къ условленному сроку, а наблюденіе за работою и доставку статей въ Министерство, по мѣрѣ изготовленія ихъ, возложить на здѣшнее начальство.

Что же касается до денежнаго источника, изъ котораго можно бы было покрыть расходъ по сему дѣлу, то въ настоящее время я не нахожу въ распоряженіи моемъ никакихъ для сего суммъ и развѣ только могъ бы указать на жалованье для чиновниковъ особыхъ

порученій при генераль-губернаторъ для єврейскихъ дѣлъ, до того времени, пока не окажется необходимымъ замѣстити эти должности.

Покорнѣйше прошу принять увѣреніе въ совершенномъ почтеніи и истинной преданности, съ коими имѣю честь быть, Вашего Высокопревосходительства

(подписаль) Князь Васильчиковъ.

(Арк. 6). По всеподданѣйшему представленію государю императору о вызовѣ старшаго учителя Кіевской 2-й гимназіи Федорова, изложенномъ въ отношеніи ко мнѣ в. с-ства отъ 26 іюня за № 2552-мъ, перевести, въ продолженіи четырехъ лѣтъ, изъ єврейскихъ религиозныхъ сочиненій на русскій языкъ всѣ духовныя постановленія, которыми євреи по ихъ ученію руководствуются въ различныхъ случаяхъ и отношеніяхъ гражданской ихъ жизни, — послѣдовало на то соизволеніе е. и. в-ства.

О таковой высочайшей волѣ сообщая вамъ, м. г., для зависящаго къ исполненію оной распоряженія, долгомъ считаю покорнѣйше просить Васъ наблюсти чрезъ кого слѣдуетъ за успѣшнымъ ходомъ означенной работы, обязавъ учителя Федорова кончить оную непременно къ назначенному имъ сроку; слѣдующіе же за сіе деньги, по мѣрѣ доставленія въ министерство переводныхъ статей, полагая по 50 р. серебромъ за печатный листъ, согласно предположенію Федорова, будутъ высылаемы къ Вамъ изъ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ.

Министръ Внутреннихъ Дѣлъ генераль-адъютантъ Бибиковъ.

Управляющій Департаментомъ, вице Директоръ графъ Толстой.

(Арк. 8). 26 жовтня 1853 р. Федорова повідомлено про наслідки його пропозиції. Заразом йому запропоновано від генерал-губернатора — „о ходѣ работъ по переводу означенныхъ єврейскихъ узаконеній на русскій языкъ докладывать ко мнѣ и представлять ко мнѣ и переведенныя статьи“.

(Арк. 9). Заява Федорова до генерал-губернатора від 31 жовтня 1853 р.

„Вслѣдствіе почтеннѣйшаго предписанія в. с-ства отъ 27 октября 1853 г. за № 4605, представляя при семъ обязательную подписку требуемаго симъ предписаніемъ содержания, имѣю честь доложить в. с-ству, что для успѣшнаго и точнаго исполненія возложеннаго на меня высочайшею волею труда, мнѣ необходимо нужны нѣкоторыя древнія єврейскія книги, коихъ-бы напрасно искалъ у здѣшнихъ євреевъ, временно въ Кіевѣ проживающихъ, но легко бы могъ приобрѣсть въ городахъ, въ которыхъ сосредоточивается єврейская ученость. Посему осмѣливаюсь покорнѣйше просить в. с-ство, командировавъ меня въ главныя города єврейскаго населенія управляемыхъ вами губерній: Житомиръ, Бердичевъ, Дубно, Кременецъ и Ровно, срокомъ на три недѣли, доставить мнѣ возможность немедленно по собраніи сказанныхъ книгъ, приступити къ предположенной работѣ“.

До цього Федоров додав і свою підписку, в якій писав:— „обязываюсь приложить самое усердное стараніе кончить возложенную на меня высочайшею волею работу не позже назначеннаго мнѣ четырехгодичнаго срока“ (арк. 10).

(Арк. 12). 3 ноября 1853 г. Г. Старшему Учителю 2-й Киевской гимназии Федорову.

„По полученным мною свѣдѣніямъ, у нѣкоторыхъ частныхъ лицъ и въ особенности у евреевъ въ городахъ Житомирѣ, Бердичевѣ, Дубно, Кременцѣ и Ровно, находятся древнія рукописи, грамоты и другіе акты. Поручаю в. в-ю отправиться въ означенные города, собрать свѣдѣнія о находящихся тамъ у частныхъ лицъ древнихъ актахъ и постараться получить, если можно, и самые акты. Подорожную на проѣздъ въ Киевскую и Волынскую губерніи вы получите отъ казначея моей канцеляріи“. Разом з цим було повідомлено Волинського губернатора про командировання Федорова (арк. 13).

(Арк. 14—15). 11 травня 1856 р. генерал-губернатор одержав з міністерства вн. справ „Вѣдомость по дѣламъ, по коимъ ожидаютъ отзывы отъ Киевскаго, военнаго, Подольскаго и Волынскаго генерал-губернатора“. У „Вѣдомости“ було зазначено справу „о переводѣ учителемъ Федоровымъ на русскій языкъ єврейскихъ релігійозныхъ постановленій“. На міністерському папері олівцем написано: „Ну что же Федоровъ. Сейч. напис. ему, строго подтвердить. Б. Завад.“

(арк. 17) 19 мая 1856 г. Г. Старшему учителю Киевской 2-й гимназии Федорову.

Въ представленіи отъ 26 октября 1853 г. № 4605, объявляя вамъ высочайшее соизволеніе на переводъ вами въ теченіи четырехъ лѣтъ изъ єврейскихъ релігійозныхъ сочиненій на русскій языкъ всѣхъ древнихъ постановленій, которыми євреи, по ихъ ученію, руководствуются въ разныхъ случаяхъ и отношеніяхъ гражданской ихъ жизни, просилъ я о ходѣ вашихъ работъ по переводу означенныхъ єврейскихъ узаконеній на русскій языкъ докладывать каждые два мѣсяца мнѣ, представлять и переведенныя вами статьи. Проходятъ три года, но отъ васъ досель не получено ни одной статьи, и о ходѣ и успѣхѣ вашихъ работъ я не получаю отъ васъ донесеній и, кромѣ краткаго свѣдѣнія представленнаго вами въ минувшемъ декабрѣ мѣсяцѣ, не имѣю подробнаго и обстоятельнаго свѣдѣнія, что вами до сихъ поръ сдѣлано по исполненію обязательства [предъ] государемъ императоромъ принятаго.

Имѣя въ виду вашу подписку, которою вы обязались окончить трудъ, на который вы же сами вызвались, въ четыре года, и что дѣло это, извѣстное его величеству, составляетъ предметъ особеннаго интереса правительства, прошу васъ въ 1, ускорить ваши занятія, дабы принятое вами на себя обязательство было непременно кончено къ будущему году въ томъ объемѣ, какой вы сами предложили въ составленномъ вами планѣ, и 2, теперь же донести, что вы сдѣлали до сихъ поръ, и представить нынѣ статьи, которые, какъ я надѣюсь, вы уже изготовили.

(Арк. 17). Донесіння кн. Васильчікова міністрові внутр. справ од 6 квітня 1857 р.

„Вслѣдствіе отношенія в. п-ства отъ 3 мая прошлаго года за № 1195 имѣю честь представить на благоусмотрѣніе ваше въ подлинникъ донесеніе старшего учителя 2-й Киевской гимназии Федорова, въ которомъ онъ объясняетъ причины, воспрепятствовавшія ему исполнить въ срокъ работу его по переводу на русскій языкъ єврейскихъ релігійозныхъ постановленій.

При этомъ долгомъ поставлю присовокупить, что 1) съ открытіемъ войны довольно часто производились у здѣшнихъ евреевъ по

разнаго рода подозрѣніямъ обыски, и находимыя у нихъ бумаги, вмѣстѣ съ тѣми, которые открывались у евреевъ, задерживавшихся на границѣ, всѣ безъ исключенія разсматривались колл. ассессоромъ Ѳедоровымъ и составлялись ихъ переводы. 2, Что съ открытіемъ въ прошломъ году надъ переводителями фальшивыхъ кредитныхъ билетовъ особой комиссіи поступали въ многихъ сотняхъ еврейскія бумаги, которыя требовали немедленнаго разсмотрѣнія и перевода, что исполнялъ г. Ѳедоровъ, такъ какъ другаго чловѣка для сей работы не имѣлось въ виду. Все это, конечно, отвлекало г. Ѳедорова отъ занятій и препятствовало успѣшному ходу дѣла по переводу еврейскихъ религіозныхъ узаконеній.

Теперь я стараюсь по возможности облегчить г. Ѳедорова въ разсмотрѣніи еврейскихъ бумагъ, а предложилъ ему дѣятельно заняться переводомъ еврейскихъ религіозныхъ сочиненій и немедленно кончить отдѣлкою приведенныя уже имъ въ порядокъ изложенныя на древнемъ языкѣ статьи еврейскихъ сочиненій, которыя по полученіи отъ него будутъ представлены въ министерство“.

Київський погром 1905 року.

Рік 1905-й був нещасний в історії євреїв у царській Росії; революційна хвиля, що досягла цього року найвищого свого напруження, викликала була дужий контрреволюційний рух, який виявився найінтенсивніше в протиеврейських погромах безпосередньо по тому, як видано маніфеста 17-го жовтня. Протягом 10—12 днів погроми захопили більше, ніж 600 пунктів. Єврейського майна розграбовано аж на 60 мільйонів карбованців. Забито 810 євреїв і поранено 1770. Особливих розмірів набрали погроми в Києві та Одесі, де громили виявили незвичайну жорстокість. Про всі ці погроми ми знаємо, найбільше, з газетних звісток та з небагатьох друкваних праць. Що-до архівних матеріалів, то за винятком документів про Житомирський погром, їх досі не використано. Тепер у нас на руках є матеріали з великої справи про Київський погром 1905 р., що зберігається в Київському Центральному Архіві ім. В. Б. Антоновича (Канц. Київ., Вол. й Под. генер.-губерн. 1905 р. ч. 391). Матеріали ці далеко не безсторонньо пояснюють тії причини, що викликали Київський погром, і змальовують саму картину погрому. Головну причину, чом виникли погроми, офіційні особи тогочасні вбачають в тому, що євреї брали завзяту участь у революційному русі. Ця участь, мовляли ці офіційні особи, викликала обурення й заколот серед патріотично настроєних російських мас, і вони взялися помститися на євреях за наругу з царських портретів у будинкові Київської міської думи. Будь-що-будь, Київський погром своєю жорстокістю й величезними розмірами, що він набув, є одним з найжахливіших з усіх погромів у кол. Росії, починаючи з 1881 року. Навіть центральну владу, як видно, збентежив цей погром, викликавши в усьому цивілізованому суспільстві величезне обурення. Царським наказом до Київа вираджено сенатора Турау, щоб усебічно розслідувати причини й обставини погрому. Звідомлення сенатора Турау опублікувала канцелярія „Совѣта объединенныхъ дворянскихъ обществъ“. У цьому звідомленні сенатор Турау поділяє погляд тодішніх офіційних представників влади в Києві на причини погрому. Він і собі вбачає причину погрому в тому, що євреї брали діяльну участь у революційному русі. Та тимчасом, як Київська влада пояснює жорстокість погрому та його довгочасність стихійним характером погрому та тим, що бракувало збройної сили, щоб його негайно

придушити, — сенатор Турау вину за це все цілком покладає на ген.-губ. Клейгельса, на ген. Безсонова й, головне, на Київського поліц-майстра Цихоцького, що вони, на його думку, мали всі потрібні засоби, щоб не допустити погрому, або принаймні негайно його припинити. Тепер ми не маємо на увазі розглядати суперечливі погляди Київської влади та сенатора Турау. Поки-що ми подаємо тільки витяги з справи про Київський погром: доповідні записки поліц-майстра Цихоцького, низку офіційних телеграм та заяв деяких приватних авторитетних осіб. Ці матеріали дають уявлення про все те, що творилося в Києві підчас жовтневих днів р. 1905, та стверджують, на нашу думку, цілком правдивість погляду, що висловив сенатор Турау, про те, як поводитися Київська влада підчас погрому. Матеріали ці стверджують ще й те, що поліцмайстер Цихоцький, наперекір своїм поясненням, не тільки не вживав рішучих заходів, щоб придушити погром, а швидше зацікавлений був у тому, щоб погром тривав. На це є й безпосередні вказівки в звідомленні сенатора Турау про Київський погром. Сенатор Турау, між иншим, каже так: „Цѣлый рядъ очевидцевъ и должностныхъ лицъ положительно удостовѣрилъ, что полковникъ Цихоцкій, объѣзжая городъ и будучи свидѣтелемъ вопіющихъ насилій надъ личностью и открытаго грабежа, спокойно и безучастно смотрѣлъ на происходившее, не принималъ никакихъ мѣръ къ прекращенію безпорядковъ. Попытки его прекратить погромъ обыкновенно ограничивались словами, обращенными къ грабителямъ: „расходитесь, господа“; на это громилы, не обращая никакого вниманія, спокойно продолжали свое дѣло, ободряли другъ друга словами: „не бойся, это онъ въ шутку“, а иногда кричали какъ бы въ отвѣтъ „ура“. При разгромленіи дома-особняка Льва Бродскаго полковникъ Цихоцкій, по удостовѣренію (управляющаго канцеляріей генераль-губернатора) Молчановскаго, обратился къ громиламъ съ благодушною рѣчью: „господа, чужая собственность неприкосновенна“, послѣ чего, по свидѣтельству одного изъ мировыхъ судей, сталъ водворять порядокъ словами: „ну, будетъ, довольно, иди съ миромъ“. — Не обращая вниманія на открытый грабежъ полковникъ Цихоцкій удалился и, встрѣчая грабителей, на крики „ура“ отвѣчалъ поклонами“.

І все-ж Цихоцькому довелося кінець-кінцем ужити рішучих заходів і придушити погром.

„На другой день“, — каже сенатор Турау, — „20 октября генераль Карассъ, вызвавъ вновь Цихоцкаго въ штабъ военнаго Округа, послѣ рѣзкаго внушенія объявилъ ему, что если погромъ не прекратится, то онъ немедленно устранилъ его отъ должности и вышлетъ въ 24 часа изъ города. Только послѣ такого выговора полиція приступила къ рѣшительнымъ мѣрамъ противъ погрома“¹⁾.

¹⁾ Справка къ докладу по еврейскому вопросу. (Составлена канц. Совѣта объединенныхъ Дворянскихъ Обществъ). Ч. IV, стр. 25.

Л. 258.

М. В. Д.

Кіевскій Полицеймейстеръ

1 столъ.

Секретно.

Кіевскому Губернатору.

Октября 23 дня 1905 г. № 5858.

Донесеніе за 18 октября.

--- Извѣстіе о произведенномъ манифестантами поруганіи надъ царскими портретами въ Университетѣ и Городской Думѣ почти тотчасъ же распространилось по всему городу и поселило въ сердцахъ всѣхъ истинно русскихъ людей чувство глубокаго негодованія; все благомыслящее населеніе города ожидало отъ манифестантовъ совсѣмъ другаго отношенія къ священной особѣ возлюбленнаго монарха, особенно въ виду опубликованнаго уже манифеста 17 октября, и чувство раздраженія ихъ противъ виновныхъ усиливалось еще и тѣмъ, что вина приписывалась исключительно евреямъ, составлявшимъ дѣйствительно во всѣхъ скопищахъ главную часть по своей численности и степени участія въ дѣйствіяхъ скопищъ. Въ средѣ же простаго люда извѣстіе это вызвало чувство крайняго негодованія противъ евреевъ, являющихся, по убѣжденію народному, всегдашними и главными инициаторами всѣхъ повторяющихся въ послѣднее время почти непрерывно безпорядковъ и забастовокъ, отъ которыхъ такъ много терпитъ трудящійся людъ, а распространившіеся одновременно слухи о томъ, что евреи гдѣ-то курили во время чтенія Св. Евангелія и сорвали со священника крестъ, еще болѣе усилили это озлобленіе.

Подъ вліяніемъ чувства негодованія и озлобленія въ тотъ же день вечеромъ въ разныхъ частяхъ города стали появляться кучки рабочихъ и разнаго городского населенія. Въ Подол. участкѣ такая толпа человѣкъ въ 200 образовалась на Александр. Площ. и идя съ національнымъ флагомъ, пѣла „Боже, Царя храни“, при чемъ встрѣчнымъ евреямъ толпа наносила побои. На прилегающихъ къ Александр. площ. другихъ улицахъ въ свою очередь собрались другія кучки, по преимуществу босяковъ, и начали разбивать магазины. Чинами полиціи и вызванными войсками кучки эти разсѣивались, но почти тотчасъ же собирались въ другихъ мѣстахъ, продолжая разгромъ новыхъ магазиновъ, и только путемъ усиленныхъ казачьихъ разъѣздовъ и пѣхотныхъ дозоровъ, не дозволявшихъ собираться въ кучки, движеніе и разгромъ магазиновъ къ полуночи отчасти прекращено, при этомъ на углу Хоревой и Констант. ул. найденъ былъ избитымъ неизвѣстный еврей, лѣтъ 30, и около — шестизарядный револьверъ, изъ котораго онъ, очевидно, стрѣлялъ въ толпу, а также красная ленточка въ петлицѣ пальто.

Въ Плос. уч. на многихъ улицахъ также образовались толпы разнаго сброда, которые били попадавшихся евреевъ, приговаривая: „вотъ тебѣ свобода, вотъ тебѣ конституція и революція, вотъ тебѣ короны и портретъ нашего батюшки“, и также громили магазины. Высланные усиленные патрули съ чинами полици, задержавъ 45 чел. грабителей и отстоявъ отъ вторженія громили Житній базаръ, не въ состояніи были прекратить разгромъ, продолжавшійся почти до 3 ч. ночи. Одна изъ кучекъ громиль направилась было по Нижнему Валу въ Лукьян. уч., но успѣвъ разгромить одну парикмахерскую и 2 мастерскихъ часовыхъ дѣлъ, была остановлена мѣстнымъ околот. надзирателемъ Умрихинымъ съ постовымъ городовымъ Понамарукомъ и воинскимъ карауломъ.

Наконецъ, въ Лыбед. уч. противъ Троицкаго базара стоявшая толпа рабочихъ и разнаго рода сброда напала на отдѣльныхъ евреевъ и на магазины, но вызванная полусотня казаковъ, произведя два залпа, рассѣяла толпу. Около 10 ч. веч. толпа эта вновь сгруппировалась и вновь была рассѣяна залпами, послѣ чего поднято было 2 убитыхъ: австр. подд. Антонъ Ганскій, управляющій дома Поллака, и неизвѣстная женщина, а также раненъ дворникъ Ив. Орловъ. Тѣмъ не менѣе толпа успѣла разгромить около 20 разнаго рода лавокъ и мастерскихъ. Кромѣ того, начиная съ 7 ч., почти весь вечеръ изъ многихъ домовъ и магазиновъ по Бол. Васил. ул. производились выстрѣлы, въ томъ числѣ въ чиновъ полици, казаковъ и солдатъ. Однимъ изъ такихъ выстрѣловъ убита лошадь извозника -- и кромѣ того неизвѣстнымъ проѣзжавшимъ на извозникѣ евреемъ убитъ Игнатій Савчукъ 17 л. --

Около 3 ч. ночи на 18 окт. на той же Б. Васил. ул. раненъ въ ногу неизвѣстно кѣмъ съ балкона еврейской квартиры окол. надз. Савчукъ. Итого за 18 число убито 12, въ томъ числѣ воинскій чинъ одинъ и 2 еврея; ранено 120, въ томъ числѣ — полицейскихъ чиновниковъ—1, воинскихъ 10, а объ остальныхъ точныхъ свѣдѣній нѣтъ. Всего задержано—163, въ томъ числѣ: въ помѣщеніи Городской Думы 124 человекъ, — изъ нихъ большинство евреевъ, и за разгромъ и грабежъ имущества—39.

Полицеймейстеръ Полк. Цихоцкій.

№ 121.

Секретно.

М. В. Д.

Кіевскій Полицеймейстеръ

1 столъ секретный

Октября 26 дня 1905 г.

№ 5923.

Донесеніе за 19 октября.

Кіевскому Губернатору

Рапортъ.

Народное негодованіе за произведенное манифестантами-революціонерами поруганіе портретовъ царственныхъ особъ, разразившееся наканунѣ антиеврейскими безпорядками, на слѣдующій день 19 октября вызвало многолюдную контръ-манифестацію патріотически настроенныхъ элементовъ населенія, а также и повтореніе разгрома еврейскаго имущества. Первоначально небольшая кучка русской молодежи, собравшись возлѣ еврейскаго училища на Кузнечной ул. и взявъ тамъ портретъ государя императора, отправи-

лась съ пѣніемъ народнаго гимна къ Думѣ. Постепенно пополняясь по дорогѣ, толпа здѣсь достигла многихъ тысячъ. Преобладалъ рабочій классъ, но было много интеллигентныхъ лицъ, чиновниковъ, купцовъ и проч. Изъ Думы были вынесены разорванные наканунѣ портреты царственныхъ особъ. Толпа обнажила головы и запѣла народный гимнъ. Вытребовали оркестръ военной музыки, и послѣдній также втеченіе долгаго времени игралъ народный гимнъ, прерываемый --- громкими криками „ура“. Отъ зданія Думы шествіе направилось къ Софійскому Собору, гдѣ въ это время служилъ высокопр. Флавіанъ, Митрополитъ Кіевскій и Галицкій. Портреты государя императора и царская корона были внесены въ соборъ, куда также вошла часть участниковъ шествія, переполнивъ соборъ до тѣсноты. Остальная часть заняла обширный церковный погостъ, оглашая воздухъ пѣніемъ народнаго гимна. Во избѣжаніе того, чтобы видъ названныхъ портретовъ царственныхъ особъ не разжигалъ озлобленія народа, я убѣдилъ манифестантовъ передать ихъ мнѣ для установки, какъ святыни, въ алтарь, гдѣ они остаются и по настоящее время. Затѣмъ, по окончаніи молебна, толпа въ сопровожденіи священника, образовъ, хоругвей и хора пѣвчихъ Москалева, вышла изъ собора на площадь, гдѣ владыка увѣщевалъ народъ не безчинствовать и разойтись по домамъ; тѣмъ не менѣе толпа не разошлась, а направилась, съ пѣніемъ все время народнаго гимна, къ зданію управленія Ю. З. ж. д., - - а затѣмъ - - къ университету. - - По достиженіи университета туда, черезъ парадный ходъ внесены были портреты государя, а также вошли священникъ и значительное количество манифестантовъ. - - Здѣсь въ торжественномъ залѣ былъ отслуженъ молебенъ, послѣ котораго процессія вышла на улицу и прослѣдовала въ Николаевскій скверъ къ памятнику имп. Николая 1-го, а затѣмъ по Караваевск. ул. къ редакціи газ. „Кіевлянинъ“. Послѣ того шествіе разбилося на нѣсколько частей и разбрелось по всему городу.

Одновременно почти съ началомъ патріотической манифестаціи во всѣхъ частяхъ города, особенно въ Старокіев. и Центральной Части Лыбедскаго участковъ, а равно въ Плосскомъ и Подольск. участкахъ появились многочисленныя группы мастеровыхъ, черно-рабочихъ и разнаго рода простого люда. Въ районѣ Подольск. уч. также группы съ раняго утра бродили по всѣмъ улицамъ, а преимущественно по Александр. и толкучему рынку. Высланные военные патрули съ полицейскими чинами не въ силахъ оказались сдерживать и разсѣивать повсюду толпившійся народъ. На толкучемъ рынкѣ многіе еврейскіе магазины вскорѣ подверглись разгрому, а въ 8 ч. утра загорѣлся тамъ, очевидно, отъ умышленнаго поджога корпусъ деревянныхъ лавокъ съ разными товарами. — Корпусъ этотъ сгорѣлъ до тла, товаръ же частью сгорѣлъ, а частью расхищенъ. Въ то же время въ Гостинномъ ряду и по Алекс. ул. многіе магазины также подверглись разгрому. Товаръ разбрасывался по улицѣ и уничтожался, но большей частью расхищался разными людьми, преимущественно деревенскими крестьянами, которые по возможности задерживались, а пограбленное имущество отбиралось и сносилось на храненіе въ контрактный домъ, окарауливаемый пѣшимъ патрулемъ и городовыми. На случай безпорядковъ въ Подол. участкѣ въ помощь Полиціи назначены были полурота 41 пѣх. Селенгинскаго полка, и особо — одинъ патруль отъ того же полка въ количествѣ 24 человекъ, а также полурота отъ 44 пѣх. Камчатскаго полка и по-

лусотня отъ Уральск. казачьяго полка. Часть этихъ войскъ была разставлена цѣпью для охраны Братскаго монастыря и магазиновъ, находящихся въ оградѣ монастыря, равно для охраны магазиновъ Шварцмана, Бакакина, Слонимскаго и дома Эдельмана; остальная часть войска была раздѣлена на отдѣльные дозоры, командированные по участку. Перечисленныхъ силъ, какъ сказано выше, на первыхъ же порахъ оказалось недостаточно для противодѣйствія толпѣ, разбивающей магазины и производящей безпорядокъ, слѣдствіе чего приставъ Подол. уч. неоднократно обращался по телефону за помощью къ начальникамъ района и отдѣла охраны, а также въ штабъ 21 армейскаго корпуса, но просьбы эти не могли быть удовлетворены, и войска не прибывали.

Преосвященный Платонъ — епископъ Чигиринскій, совершившій по случаю высочайшаго манифеста 17 окт. молебствіе на Братской площ., послѣ молебна прошелъ съ духовной процессіей торжественно по Александр. ул. до церкви Рождества и обратно, при чемъ въ свою очередь неоднократно обращался къ народу съ просьбой и увѣщаніемъ прекратить безпорядки. Разгромъ, дѣйствительно, на нѣкоторое время прекращался, но когда процессія удалялась, онъ вновь возобновлялся и въ результатъ оказалась разбитыми всего около 100 еврейскихъ магазиновъ. Во время прекращенія безпорядковъ стоявшій въ сторонѣ противъ зданія 3-й гимназіи неизвѣстный молодой еврей произвелъ изъ револьвера выстрѣлъ въ толпу и затѣмъ скрылся, когда его начали преслѣдовать. Убѣгая, онъ сбросилъ съ себя пальто, въ карманѣ котораго оказалась разрывная бомба, доставленная въ участокъ. Вечеромъ и ночью съ крышъ и балконовъ домовъ, гдѣ обитаютъ евреи, также часо раздавались одиночные выстрѣлы, коими ранено нѣсколько человѣкъ прохожихъ и участниковъ погрома.

Въ районѣ Плосск. уч. до 12 ч. дня разгрома и вообще безпорядка не было, но съ 12 ч. дня появившейся въ разныхъ мѣстахъ толпой хулигановъ и рабочихъ начался грабежъ еврейскихъ квартиръ на Оболонской и др. улицахъ. Въ началѣ 2-го часа дня появилась на Кирилл. ул. манифестация съ портретомъ государя и съ пѣніемъ гимна. — Возлѣ дома № 11 по Кирилл. ул. — послѣдовали изъ оконъ зданій выстрѣлы въ толпу манифестантовъ, при чемъ убитъ одинъ неизвѣстный —, по виду чернорабочій, и двое ранено. — По распоряженію команд. 48 пѣх. Одесскаго полка по направленію домовъ, изъ которыхъ производились выстрѣлы, произведено два залпа — ни пораненій, ни смертныхъ случаевъ (при этомъ) не было.

Въ началѣ 3-го ч. дня на Житнемъ баз. залпомъ войсковою части убиты двѣ женщины и двое мужчинъ —, а на углу Волош. и Юрков. ул., также послѣ — залпа, убитъ крестьянинъ — Захаровъ — Въ 11½ ч. веч. на Нижнемъ Валу залпомъ солдатъ Селенгинскаго полка раненъ въ обѣ ноги рядовой 3 роты того же полка Авраамъ Митрюсовъ, бывшій въ числѣ грабителей, а также убитъ неизвѣстный человѣкъ. Всего за 19 число въ районѣ Плосск. уч. убито 7 человѣкъ. Несмотря на это и въ Плосск. уч. во всѣхъ названныхъ мѣстахъ толпа успѣла разгромить много магазиновъ, лавокъ, домовъ и отдѣльныхъ еврейскихъ квартиръ и раскидать массу товаровъ.

Въ районѣ Старокіев. уч. разгромъ еврейскихъ магазиновъ и квартиръ рабочими и хулиганами начался также съ утра и почти одновременно по всѣмъ улицамъ. Полицейскихъ и воинскихъ чиновъ и здѣсь оказалось недостаточно, чтобы оградить огромный районъ,

занятый беспорядками, отъ разгромленія, такъ-какъ толпы грабителей, будучи разгоняемы въ одномъ мѣстѣ, быстро собирались въ другомъ и продолжали погромъ. Въ результатъ оказались совершенно разбитыми, а частью на половину уничтоженными по правой сторонѣ Крещат. ул. 29 разнаго рода магазиновъ, на Костельной ул. 3 магазина, на Михайлов. ул. 17 магазиновъ, мастерскихъ и квартиръ, на Крещат. проулкѣ 8 квартиръ, булочная и лавка, на Крещат. ул. 31 магазинъ, на Рейтарской ул. 6 квартиръ, на Бульв.-Кудряв. ул. 4 лавки, на Мало-Владимір. ул. мастерская —, на Софійев. ул. 26 мастерскихъ и квартиръ, на Мало-Житомирской — 6 квартиръ, на Большой Подв. — 6 квартиръ и магазинъ, на Мало-Подвальной — квартира Ашкинази, на Михайл. проулкѣ 2 квартиры, на Больш. Владимирской—5 магазиновъ, на Фундуклеевской ул. 11 магазиновъ, на Пушкинской—1 магазинъ, на Б.-Житомирской—4 мастерскихъ, на Львовской—14 магазиновъ и мастерскихъ, на Вознесенскомъ сп. 5 мастерскихъ, на Львовскомъ базарѣ разбито 2 мауфактурныхъ торговли и 13 мясныхъ лавокъ.

При прекращеніи беспорядковъ въ части войскъ, а также въ чиновъ полициі производились выстрѣлы изъ домовъ, а именно: № 41 по Бульв.-Кудр. ул., № 80 по Мало-Влад. ул. изъ квартиры Драгунова, № 90 на той же ул. съ балкона кв. 10, № 77 по той же ул. — съ балкона кв. № 35 Ивана Мехеде, откуда стрѣляла женщина и 2 студента политехника; изъ д. № 43 по Б.-Владим. ул., гдѣ помещается ред. „Кіевскаго Слова“, причемъ по этому дому данъ былъ залпъ и въ результатъ оказались убитыми Петръ Шлаковъ 17 л., гимназистъ Сергій Бусловъ 19 л., и неизвѣстный — студентъ, изъ д. № 49 по той же ул., по которому также войсками былъ произведенъ залпъ, не причинившій никому поврежденій, изъ д. № 17 по Прорѣзной ул., въ который войска отвѣтили залпомъ и убили студента университета св. Владиміра Сократа Венераки. Кромѣ того стрѣляли въ проходившую толпу манифестантовъ два студента на углу Гимназ. и Фундукл. улицъ и однимъ изъ нихъ ранена неизвѣстная женщина; стрѣлявшіе скрылись. Въ 9 ч. дня на Львовской площ. въ народъ также было произведено 3 выстрѣла студентомъ Политехническаго Института Борисомъ Лысиномъ, который толпой былъ избитъ и впоследствии доставленъ на квартиру его въ д. № 41 по Бульв.-Кудр. ул. На Фундукл. ул. у гостиницы Гладынюка найденъ мертвымъ неизвѣстный человекъ — чернорабочій, со штыковой раной въ правомъ плечѣ.

Въ районѣ Дворцоваго уч. одновременно толпы народа разбивали въ началѣ магазины на Крещатикѣ, а затѣмъ направились въ Липки. Будучи остановлены чинами полициі, большая часть ихъ пошла по направленію къ Подолу, остальные же разбрелись, но черезъ нѣкоторое время, появившись на Саловой ул., начали разбивать домъ бар. Гинзбурга. Приставъ Дворцоваго участка — засталъ слѣдующее: во дворѣ д. Гинзбурга стоялъ человекъ съ окровавленной головой, а на противоположной сторонѣ улицы, возлѣ дома А. Бродскаго, лежалъ на тротуарѣ другой окровавленный человекъ. — Приставъ вызвалъ роту Понтоннаго батальона для восстановления порядка, прибывшую съ капит. Нагорскимъ. Стоявшіе на тротуарѣ по Инстит. ул. люди заявили, что въ д. Гинзбурга какой-то студентъ стрѣлялъ въ толпу и убилъ, а также ранилъ нѣсколько человекъ. Въ это время изъ д. бар. Гинзбурга перебѣжалъ черезъ улицу къ д. А. Бродскаго съ ружьемъ въ рукахъ студентъ, оказав-

шійся синомъ Бродскаго Григоріємъ. Онъ ружье и револьверъ отдалъ подбѣжавшему къ нему пом. прист. Челюскину и не успѣлъ еще войти въ домъ, какъ на него съ палками набросились нѣсколько челоуѣкъ и, поваливъ на землю, били чѣмъ попало. Приставъ съ помощниками старались защитить его и отбить отъ лицъ, наносившихъ побои, но въ это время изъ квартиры А. Бродскаго раздалось нѣсколько выстрѣловъ, которыми ранены помощникъ пристава Челюскинъ и неизвѣстный челоуѣкъ изъ толпы, умершій по доставленіи въ лазаретъ. Выяснилось, что изъ д. Бродскаго стрѣлялъ изъ револьвера — братъ Григорія Бродскаго — Юсифъ Бродскій, 22 л. какъ заявилъ онъ, для самозащиты отъ избивавшихъ его людей, а въ д. бар. Гинзбурга стрѣлялъ изъ револьвера и изъ ружья студентъ Григорій Бродскій, который убилъ двухъ челоуѣкъ и ранилъ двухъ, изъ которыхъ одинъ умеръ. — Въ общемъ убитыхъ 4 и раненыхъ 3. Послѣ происшедшаго случая въ Липки явилась огромная толпа¹⁾ другихъ лицъ и разгромила многія еврейскія квартиры, числомъ 12. На Бессарабкѣ же и съ лѣвой стороны Крещат. ул. всего разбито 19 магазиновъ.

По Лукьяновск. уч. до 1 ч. дня сравнительно было спокойно, исключая того, что по Львовск. ул. — разбиты въ д. 10 часовой еврейскій магазинъ, мастерская портного Хенкина и въ д. № 25 — слесарная мастерская. Незначительная толпа громилъ при приближеніи надзирателя съ патрулемъ успѣла разбѣжаться, точно также какъ и на Евр. базарѣ была разсѣяна надзирателями толпа громилъ посредствомъ выстрѣловъ въ воздухъ. Въ 1 час. дня на Львовск. ул. вновь стали появляться кучки людей, — но чинами полиціи и патрулями были разсѣяны. Къ 4 ч. дня на ту же улицу стали собираться съ боковыхъ улицъ большая толпа и розыскивать еврейскія квартиры. У дома № 55 дворникъ Вас. Каревскій оказалъ сопротивление толпѣ, но кѣмъ-то²⁾ былъ раненъ смертельно ножомъ въ то время, когда другіе лица держали его за горло. Завидѣвъ надзирателя съ городовыми и патрулемъ, толпа разбѣжалась, оставивъ на мѣстѣ трупъ Коревскаго. На Шулявкѣ, по Брестъ-Лит. шоссе разгромили до 19 квартиръ.

Въ районѣ Бульварн. уч., а именно на Галицкомъ базарѣ, съ 10 ч. у. собралась уже большая толпа, которая, высказывая неудовольствіе противъ евреевъ за уничтоженіе въ Городской Думѣ портретовъ государя, волновалась, свистѣла и кричала — „бить жидовъ“. Находящіяся въ охранѣ дежурная рота и нарядъ полиціи сначала сдерживалъ ее и не допускалъ до разгрома, но толпа раздѣлилась на группы, которыя бросились въ разныя стороны и успѣли разбить значительное количество лавокъ и магазиновъ на Галицкомъ баз., на М.-Благовѣщ., Безаковской и Жилиянск. ул., а также разбить мелкія лавченки по Б.-Бульвару и на Шулявкѣ. Къ 7 ч. вечера группы буяновъ снова начали прибывать по разнымъ направленіямъ на Галицк. базаръ и набрасываться на лавки, оставшіяся еще не разбитыми, но, будучи чинами полиціи разсѣяны, собрались на Жилиянск. ул. и начали осаждать домъ и фабрику купца Лева; при попыткахъ пробраться въ домъ кѣмъ-то со двора были сдѣланы выстрѣлы, не причинившіе никому вреда. Толпа была разсѣяна подо-

¹⁾ На берегахъ синім олівцемъ помѣчено: „домъ А. Бродскаго громилъ сперва ничтожная кучка на глазахъ солдатъ у дома Губра“.

²⁾ На берегахъ синім олівцемъ: „извѣстнымъ воромъ Гришкой (арестованъ)“.

співшимъ нарядомъ полиції и войскъ, подъ командой офицера, который, узнавъ о выстрѣлахъ, далъ залпъ по балкону. Въ домъ во всякомъ случаѣ пробраться не удалось, такъ-какъ дверь была заперта и никто изъ жильцовъ не отозвался. Убитыхъ и раненыхъ не оказалось. Вплоть до 12 ч. ночи мелкія группы буяновъ продолжали появляться на улицахъ, но были разсѣиваемы, а частью арестованы.

Районъ Лыбедск. уч. весь день 19 окт. оберегался чинами полиції и незначительною частью войскъ. Начиная съ 9 ч. у., толпы громилъ пытались пробраться на Мал. Васильк. ул., гдѣ расположена синагога Бродскаго и купеческая, а также проживаютъ богатые купцы евреи. Въ 4 ч. дня на Бассейной ул. въ д. Гліера чернь стала разбивать магазины, но прибывшій надзиратель Остроменскій прекратилъ разгромъ, приче́мъ патрулемъ было дано въ воздухъ 3 залпа, послѣ которыхъ площадь была очищена, но вслѣдъ за залпами солдатъ изъ 4-хъ этажнаго д. № 6 раздались изъ оконъ револьверные выстрѣлы, коими убиты—бывшіе въ толпѣ солдатъ и неизвѣстные мужчина и женщина. Видъ труповъ ошеломляющимъ образомъ подѣйствовалъ на грабителей, и они, бросившись на всѣ стороны, начали разбивать еврейскіе квартиры и магазины на многихъ улицахъ участка, въ особенности на Б. Васильк. ул., гдѣ разбито болѣе 65 магазиновъ и квартиръ; также оказались разбитыми магазины и квартиры на ул. Митрофаньевской, Наб.-Лыбед., Нѣмецк. и на базарахъ: Троицкомъ, Владимірскомъ. На Б.-Васильк. ул. изъ дд. № 22, 28, 34 и 37 были произведены выстрѣлы, коими легко ранено 4 неизвѣстныхъ чело́вѣка. Стрѣльба эта происходила утромъ во время шествія процессіи съ портретомъ государя и національными флагами къ зданію Город. Думы. Въ 4 часа дня во дворѣ д. № 21 по Б. Васил. ул. выстрѣломъ изъ дома ранена крестьянка Евдокія Черкасова. На Биб. бульварѣ неизвѣстнымъ городовымъ раненъ шашкой въ руку крестьянинъ Илья Ханенко 19 л. На М.-Васильк. ул. послѣ 2 ч. дня изъ дд. № 4, 17, 22, 30, 36 и 38 чрезъ малые промежутки слѣдовали револьверные выстрѣлы, не причинившіе никому вреда, но вмѣстѣ съ темъ возбуждившіе и безъ того уже озлобленное населеніе.

Так. обр., разгромъ еврейскихъ магазиновъ и квартиръ во многихъ частяхъ города за 19 окт. былъ вызванъ выстрѣлами, раздававшимися изъ домовъ евреями(?) самообороны въ русское населеніе, шедшее съ портретами государя, и въ толпу, бывшую на улицахъ и базарахъ, сначала не настроенныхъ враждебно противъ евреевъ. Такое поведеніе евреевъ раздражило русское полуинтеллигентное населеніе, оскорбленное въ своихъ патріотическихъ чувствахъ, и вызвало повсемѣстный разгромъ еврейскаго имущества, которое затѣмъ стали грабить рабочіе, прислуга, мальчики и профессиональные воры. Чины полиції отстояли многіе дома и квартиры, но всюду поспѣть не имѣли возможности ¹⁾, Вызываемыя части войска штыками и выстрѣлами разгоняли грабителей, которые перебѣгали съ одного мѣста на другое. Итого за 19 число октября оказалось убитыми 16 чел., раненыхъ 135 чел. Всего задержано 352 чел. за грабежъ и расхищеніе имущества.

¹⁾ На берегахъ: „Это неправда: чины полиції смотрѣли и ничего не дѣлали за нѣкоторыми исключеніями; въ этомъ я лично убѣдился. Поэтому и пришлось грозить Полицеймейстеру высылкой“.

Показанная выше цифры о числѣ раненыхъ и убитыхъ являются приблизительными, такъ какъ въ данное время не представляется никакой возможности выяснитъ точныя свѣдѣнія по этому предмету.

Полицеймейстеръ Полковникъ Цихоцкій.

Л. 179 - 183.

М. В. Д.

Київскій Полицеймейстеръ

1 столъ секретный.

Октября 27 дня 1905 г.

№ 5954.

Донесеніе за 20-е окт.

Копія.

Секретно.

Київскому Губернатору

Рапортъ.

Доношу В. П-ву, что озлобленіе противъ революціонеровъ и евреевъ, побудившее низшіе невѣжественные классы городского населенія къ разгрому и расхищенію еврейскаго имущества, не улеглось и 20 сего окт., къ тому же съ самага утра по всему городу распространился слухъ, что евреи рѣшили мститъ за погромъ и вырѣзали уже всѣхъ монаховъ въ Голосѣвскомъ монастырѣ. Не смотря на очевидную неправдоподобность слуха, а также на официальное опроверженіе путемъ расклейки по всему городу печатныхъ объявленій, онъ продолжалъ держаться въ населеніи цѣлый день и повторялся нѣкоторыми даже интеллигентными лицами. Слухъ этотъ первоначально, какъ можно полагать, пущенъ былъ на Галицкомъ базарѣ, откуда и распространился по городу. На базаръ этотъ уже къ 8 ч. у. собралось, кромѣ постоянныхъ базарныхъ посѣтителей, нѣсколько десятковъ тысячъ постороннихъ лицъ. Бывшіе здѣсь до 100 чел. воинскихъ чиновъ и нарядъ полиціи совершенно терялись въ такой огромной толпѣ: послѣдняя же -- набросилась на еврейскіе лавки и магазины и начала погромъ. Сейчасъ же вызванъ былъ дополнительный нарядъ войскъ, который и прибылъ приблизительно къ часу дня въ составѣ полуроты Миргородскаго полка съ пулеметами и сотни казаковъ. Ротой произведены были по толпѣ нѣсколько залповъ, послѣ которыхъ толпа, будучи --- тѣснима казаками рассѣялась. На мѣстѣ оказались убитыми — торговка Реникова 45 л., крестьянинъ Ив. Воробей 18 л., неизвѣстная женщина лѣтъ 40, чернорабочій, неизвѣстный чернорабочій лѣтъ 30 и неизвѣстный мальчикъ л. 16 и два раненыхъ. --- Во время разгара безпорядковъ изъ д. № 51 по Бульв.-Кудр. ул. послышались 2 или 3 выстрѣла, не причинившихъ вреда --- Розыскомъ въ домѣ стрѣлявшій не обнаруженъ. Изъ толпы также раздавались частые выстрѣлы, которые производились ворами. --- Розыскомъ въ домѣ стрѣлявшій не обнаруженъ. Одинъ изъ стрѣлявшихъ, оказавшійся крестьяниномъ Ив. Коровымъ 17 л., былъ задержанъ шт.-кап. Дедаковымъ, при чемъ у него оказался револьверъ, который и отобранъ.

Въ Лукьянов. уч. около 10 ч. у. сгруппировалась толпа на площади между Дмитр. и Самсонов. ул. и Кадетскимъ шоссе. Толпа эта съ иконой Богородицы, портретомъ государя и 5 нац. флагами направилась было на Львовск. ул., по направленію къ Лукьянов. базару, но на основаніи распоряженія и. д. нач. края остановлена была и разсѣяна приставомъ Лукьян. уч. съ надзирателями Подгурскимъ, Унгурияномъ и Загоруйко, нѣсколькими городскими и воин-

скими чинами. При этомъ изъ толпы кто-то бросилъ камнемъ въ ногу одной изъ лошадей казачьяго разъѣзда, вслѣдствіе чего казаками произведены были 4 выстрѣла, не причинившихъ вреда. Послѣ того на Самсоніевской ул., возлѣ д. № 14, обнаруженъ раненый --- рабочій Матвѣй Подликовъ. --- Кѣмъ произведенъ былъ выстрѣлъ, осталось не выясненнымъ. Приблизительно около полудня вновь была замѣчена группа простого люда на Львов. ул., но и на этотъ разъ надзиратели Загоруйко и Ельчинъ съ помощью воинскихъ патрулей успѣли разсѣять толпу до учиненія безчинства.

Въ этотъ день въ участокъ доставлено было всего 2 трупа неизвѣстныхъ чернорабочихъ, убитыхъ на углу Олеговск. ул. и Верх. Вала при подавленіи беспорядковъ въ районѣ Плоскаго уч. или же выстрѣлами неизвѣстныхъ лицъ изъ д. № 10 по Верхнему Валу.

Въ Плосск. и Подол. уч. въ этотъ день, хотя и повторился погромъ еврейскаго имущества, но не въ такомъ уже большомъ размѣрѣ, какъ наканунѣ. Усиленные патрули и разъѣзды не допускали группироваться большимъ толпамъ, а отдѣльныя кучки, хотя и успѣвали въ нѣкоторыхъ мѣстахъ прорваться къ еврейскимъ домамъ и начать погромъ, но скоро были останавливаемы подоспѣвшими воинскими частями и разсѣиваемы залпами. Изъ еврейскихъ домовъ при этомъ также производились частые выстрѣлы какъ въ толпу, такъ и въ патрули, въ виду чего послѣдніе отстрѣливались, давая залпы въ дома, изъ которыхъ слышались выстрѣлы, при чемъ въ д. № 32 по Констант. ул. раненъ былъ еврей, сейчасъ же подобранный евреями, стрѣлявшими вмѣстѣ съ нимъ. Кромѣ того, изъ потерпѣвшихъ въ теченіе дня въ Плосск. уч. доставлены были: трупъ мѣщ. Матр. Сергіенковой, убитой ножемъ въ сердце, --- неизвѣстный еврей съ ножевой раной въ боку, который сейчасъ же успѣвъ назваться Абрамомъ Эльхой, потерялъ сознание; еврей Гершъ Лившицъ, избитый -- хулиганами, и солдатъ еврей, избитый на Житнемъ базарѣ --- на Хоревой ул. и Верхнемъ Валу --- также производились выстрѣлы --- изъ д. 18, 23, 27 и др., не причинившіе --- вреда, въ отвѣтъ же на эти выстрѣлы патрулями производились залпы въ окна, при чемъ раненъ сынъ доктора Михель Вышнепольскій 17 л. и задержаны по подозрѣнію въ стрѣльбѣ молодые евреи Аврамъ Вайнтробъ, Натанъ Аптендъ и Яковъ Барабашъ. На улицахъ получили поврежденіе въ здоровьѣ отъ побоевъ грабителей всего 8 евреевъ, одинъ изъ которыхъ Хаимъ Ровинскій и умеръ. ---; грабителей же задержано 6 чел., а похитителей разгромленнаго имущества — 50 человекъ.

Въ Дворцовомъ и Старокіев. уч. было все время спокойно, за исключеніемъ --- попытки устроить манифестацію. Между 2—3 ч. пополудни съ Инстит. ул. --- явилась толпа съ портретами государя и флагами, но сейчасъ же была оцѣплена чинами полиціи, портреты и флаги были отобраны, и сама толпа по требованію --- разошлась; часовъ же въ 5 веч. нѣкоторое смятеніе произвелъ на Крещатикѣ студентъ Левъ Селицкій, произведшій выстрѣлъ въ проходившихъ совершенно спокойно людей, — но выстрѣлы вреда не причинили.

Въ Печерск. уч., не затронутомъ еще беспорядками, въ этотъ день также имѣли мѣсто попытки произвести беспорядки. На Миліон. ул. --- съ самого утра стали собираться кучки разнаго сброда и вскорѣ даже уже было приступили къ разгрому двухъ магазиновъ. ---, но подоспѣвшій сильный нарядъ полиціи и воинскій патруль сейчасъ же прекратили разгромъ, послѣ же этого другихъ попытокъ не возникло.

Въ Лыбедск. уч. также хотя и возобновлялся въ нѣкоторыхъ мѣстахъ разгромъ еврейскаго имущества, но скоро прекращенъ былъ подоспѣвшими сильными воинскими частями, --- такъ что нигдѣ не развился до такихъ размѣровъ, какъ въ предъидушіе дни; оказались лишь разгромленныя квартиры въ нѣкоторыхъ домахъ, а именно: на Б. Васил. въ 3-хъ домахъ, на Мар.-Благ. въ одномъ и Кузнечной 2-хъ домахъ.

При прекращеніи беспорядковъ оказались въ теченіе дня убитыми 1 чернорабочій; кромѣ того убиты толпою два еврея — Шакира и Мѣстечкинъ, при чемъ одинъ изъ нанесшихъ послѣдному раны, Никола Щегловъ, б. поварь, задержанъ приставомъ вмѣстѣ съ награбленнымъ имуществомъ; раненыхъ же тяжело оказалось 3 чел., изъ нихъ войсками 2 неизвѣстныхъ и толпою — еврей Левинъ.

Къ вечеру беспорядки по всему городу прекратились; около же 8—9 ч. веч. во многихъ мѣстахъ вновь возникла тревога, но уже среди не еврейскаго, а русскаго населенія. На Верхней Юрковицѣ, по Воздвиженской, Гончарной и Львов. ул. во многихъ домахъ неизвѣстные злоумышленники стучали въ окна съ криками „еврей рѣжутъ“, а на Юрковицѣ, кромѣ того, произведено было нѣсколько выстрѣловъ. Кромѣ этого, въ связи съ циркулировавшимъ съ утра слухомъ о намѣреніи евреевъ мстити, привели (?) населеніе въ панической ужасъ, подъ влияніемъ котораго многіе даже интеллигентныя лица, бросивъ квартиры, --- сами стали искать защиты въ ближайшихъ казармахъ или полицейскихъ участкахъ, а съ Воздвиж. ул. многіе попрятались даже въ кусты. --- Высланные немедленно --- патрули и полицейскіе чины евреевъ тамъ не нашли, а напротивъ обнаружили вздорность извѣстія, и населеніе мало по малу успокоилось.---

Итого 20 окт. убито 13, въ томъ числѣ евреевъ 4, раненыхъ 17, въ томъ числѣ 12 евреевъ. Всего задержано за разгромъ и расхищеніе имущества 89 человекъ.

(Подписаль Полицеймейстеръ Полковникъ Цихоцкій).

Виходить, що, коли йняти віри полк. Цихоцькому, то поведінка його підчас антиеврейського погрому в Київі була бездоганна. І він, і підляглі йому урядовці вживали усіх засобів, що від них залежали, щоб не допустити й придушити цей погром. Та що Цихоцький не заслуговує на жадну довіру, у цьому ми вже пересвідчилися з вищенаведеного відпису сенатора Турау про нього й його діяльність підчас погрому. Окрім Турау, в справі про Київський погром є ціла низка авторитетних повідомлень, що подають діяльність поліції й війська у зовсім іншому світлі, а саме, що поліція й військові загопи не тільки не вживали жадних заходів, щоб припинити заклоти, вбивства, грабунки й насильства, а дуже часто ще й сами брали участь у розграбуванні єврейського майна. Це стверджує в своїй заяві на ім'я генерал-губернатора тодішній директор Політехн. Інституту Чирвинський, що він сам особисто бачив, як грабовано єврейське майно. Автор другого листа, відомий свого часу й поважаний у Київі громадський діяч, П. М. Вакар, теж бачив коло свого будинку дикі сцени погрому, що розгравалися тут, а поліція

й військо попускали цьому, і він взяв за свою повинність повідомити про це київську вищу адміністрацію.

Що військо й поліція віддали євреїв „на поток и разграбление“, за це промовляють ще й численні телеграми, надіслані з Києва за днів погрому до гр. Вітте, до пр. Ольденбургського, до тов. мін. Трепова, а так само розпорядження цих осіб, щоб припинити кровопролиття й грабунки. Усі ці телеграми галасують про одне: вбивство й грабежі відбуваються серед білого дня, а військо та поліція тільки стоять мовчазними свідками обурливого насильства. Ми друкуємо ці листи й телеграми. Даємо читачеві на волю самому порівняти зміст цих документів з доповідями Цихоцького. Тоді тільки стане зрозумілим розпорядження сенатора Турау, щоб усунути з посади Цихоцького й віддати його до суду. Такі великі були злочини цього вартівника громадської безпеки, що Турау наваживсь на такий надзвичайний захід, що його за тих часів уживано дуже рідко.

арк. 90. Телеграма № 12935. 19 окт. 1905.

Петербургъ, товарищу министра внутреннихъ дѣлъ, завѣдующему полиціей.

Сегодня Киевъ манифестации патріотическаго характера перешли въ крупный еврейскій погромъ. Разныхъ частяхъ города и предмѣстьяхъ разгромлено много еврейскихъ лавокъ, квартиръ. При разбросанности города прекращеніе беспорядковъ представляетъ затрудненія. Были случаи выстрѣловъ въ войска. Есть убитые и раненные съ обѣихъ сторонъ. Виновные по возможности задерживаются. Мѣры недопущенія развитія беспорядковъ принимаются. Населеніе находится въ крайней тревогѣ.

И. д. Генераль-губернатора Г.-л. Карасъ.

арк. 95. Телеграма изъ Точ. Ср. 19/X 8 ч. 53 пополудни. Киевъ. Г-ну Генераль-Губернатору. Покорно прошу ваше в-ство прекратить погромъ невинныхъ людей.

Киевъ. Графъ Витте.

21 окт. № 12448.

Петербургъ графу Витте. Возможные по обстоятельствамъ мѣры прекращенія погрома въ Киевъ принимались и принимаются.

И. д. ген.-губ. г.-л. Карасъ.

арк. 107. Разборъ шифр. телеграммы изъ Царскаго Села 20/X, 12 ч. 49 м. ночи.

Высочайшая. Киевскому Генераль-Губернатору.

Сейчасъ получилъ отправленную сегодня въ полдень изъ Києва депешу лично мнѣ извѣстнаго еврея Златопольскаго слѣдующаго содержания: „Помогите! Толпа на глазахъ полиціи и солдатъ гра-

бити єврейські магазини и производити насиліе надъ отдѣльными лицами. Осчастливьте отвѣтомъ, успокойте, обяжете. Златопольскій*, каковую считаю долгомъ переслать.

Принцъ Ольденбургскій.

арк. 108. 21/X Телегр. № 12947.

Петербургъ. Его высочеству принцу Петру Ольденбургскому. Уличные беспорядки Киевъ прекратились, но положеніе остается напряженнымъ.

И. д. генераль-губернатора ген.-лейт. Карасъ.

арк. 127. Телегр. изъ Киева, 20/X, 2 ч. 25 м. дня.

Генераль-Губернатору. Цѣлый рядъ очевидцевъ, въ числѣ которыхъ были и мы, нижеподписавшіеся, взываютъ къ вашему в-ству о немедленномъ прекращеніи бездѣйствія войскъ и полиціи, на глазахъ которыхъ толпа безпощадно громитъ Жилианскую, Бол. Васильковскую и прилегающія мѣстности. Давидъ Наумовичъ Трахтенбергъ, Яковъ Григорьевичъ Френкель, Тихонъ Васильевичъ Озеровъ.

арк. 153. Копія телеграммы Киевскому генераль-губернатору изъ СПб. № 1744/92. Получ. 21/X.

Получаю самые ужасныя свѣдѣнія. Отъ начальства никакихъ извѣстій. Говорятъ, защита плохо организована. Телеграфируйте для доклада государю императору. Нѣкоторые жители просятъ снять военное положеніе. Какъ вы къ этому относитесь?

Графъ Витте.

арк. 154. Дешифр. телеграмма. (Получ. 21/X).

Телеграфъ въ штабъ округа. Изъ Петербурга, № 94536, 21/X 5 ч. 47 м. д.

Киевъ. Временно командующему войсками. Военная.

Представитель еврейской общины Киевъ докторъ Мандельштамъ заявляетъ начавшемся еврейскомъ погромъ, бездѣйствіи войскъ. Сообщаю ваше распоряженіе.

Товарищъ Министра Треповъ.

арк. 156. Дешифрованная телеграмма. Киевъ. Временно командующему войсками.

Воинская. Благоволите высшихъ учебныхъ заведеній собраній постороннихъ лицъ не допускать, разрѣшая таковыя не иначе, какъ порядкъ, указанномъ 12 октября; случаѣ же уличныхъ беспорядковъ примите самыя рѣшительныя мѣры прекращенію таковыхъ военною силою. Товарищъ министра Треповъ. Резолюція: Къ исполненію. Сообщить начальнику Охраны. Карасъ.

арк. 225. Телеграмма изъ ПБГ., № 130536, 23/X, 5 ч. 32 м. дня. Киевъ. Генераль-Губернатору. Городской голова телеграфируетъ продолжающемся погромъ евреевъ. Прошу принять энергичныя мѣры водворенію порядка.

Товарищъ Министра Треповъ.

арк. 229. Дешифр. телегр. изъ ПБ № 120736 23/Х, 7 ч. 31 м. у
Кіевъ, Генераль-Губернатору.

Вновь прошу проявить всю полноту власти для прекращенія
безпорядковъ, насилій и погромовъ, дабы во что-бы то ни стало
обезпечить личную и имущественную безопасность обывателей. При
этомъ считаю необходимымъ обратить вниманіе вашего пр ства, что
результаты достигаются своевременнымъ принятіемъ надлежащихъ
предупредительныхъ мѣръ, а не однимъ лишь кровопролитіемъ, ко-
торое всегда является неизбѣжнымъ, когда эти мѣры приняты
не были.

Товарищъ Министра Треповъ.

арк. 155 М.В.Д.

Секретно.

Департаментъ Полиціи

по 1 дѣлопроизводству

11 ноября 1905 г.

№ 1:979.

Г. Кіевскому, Подольскому и Волын-
скому Генераль-Губернатору.

Изъ представленія и. д. Кіевского Губернатора отъ 21 окт.
с. г. за № 4948, по поводу происходившего въ Кіевѣ 19 того же
октября еврейскаго погрома усматривается, между прочимъ, что во
время означеннаго погрома мѣстной полиціей была проявлена въ
большинствѣ случаевъ полная бездѣятельность, какъ со стороны на-
чальствующихъ лицъ, не распорядившихся принять мѣры къ орга-
низации полицейской охраны, такъ и со стороны нижнихъ полицей-
скихъ чиновъ.

Признавая въ виду сего необходимымъ наложить на виновныхъ
въ бездѣйствіи чиновъ Кіевской городской полиціи соответствующее
взысканіе, я имѣю честь сообщить объ этомъ на распоряженіе в.
п-ства, покорнѣйше прося не отказать увѣдомить меня о тѣхъ мѣ-
рахъ, которые вами будутъ приняты въ отношеніи упомянутыхъ
чиновъ.

Управляющій Мин. Вн. Дѣлъ П. Дурново.

Его Превосходительству, Господину и. д. Кіевского Губернатора
дѣйствительнаго ст. сов. Платона Модестовича Вакара

Заявленіе.

Живя на углу Бол.-Подв. ул. и Сѣннаго базара, я изъ окна
квартиры — видѣлъ отъ начала до конца погромъ еврейскихъ ла-
вокъ на этомъ базарѣ. О томъ, какъ это случилось и происходило,
и какъ къ этому отнеслись полицейскія и военныя власти, я считаю
своимъ долгомъ Вамъ доложить. 19-го числа — компанія этихъ лю-
дей (поденныхъ рабочихъ), въ числѣ 10—12 чел, подошла къ дере-
вянному бараку, въ которомъ помѣщаются еврейскія лавки. — Послѣ
небольшихъ усилій засовъ (въ дверяхъ мануфактурной лавки) былъ
отбитъ и дверь сломана. Какъ только громилы начали выбрасывать
товары, къ лавкѣ подбѣжалъ городской бляха № 303. Обнаживъ
шашку, онъ храбро кинулся на толпу, которая въ страхъ отбѣжала.
Городовой съ револьверомъ въ рукѣ одинъ стоялъ передъ входной

дверью, и никто не смѣлъ подступить. Такъ продолжалось, пока не подошелъ патруль 44-го Камчатскаго пѣх. полка изъ 3—4 чел. Тогда городской отошелъ въ сторону, а толпа опять бросилась въ лавку и стала грабить, къ чему патруль отнесся безучастно. Къ концу погрома этой лавки подошелъ взводъ солдатъ того же полка съ фельдфебелемъ во главѣ. Солдаты окружили лавку какъ-бы для охраны, но на самомъ дѣлѣ не только не мѣшали толпѣ забирать остатки товаровъ, но нѣкоторые и сами хватали, что могли, и наполняли свои карманы, которые, видимо, оттопыривались, и изъ нихъ выглядывали разныя вещи. Послѣ этой лавки та же кучка хулигановъ стала громить сосѣднія лавки, постепенно переходя отъ одной къ другой. Взводъ солдатъ изъ 20 человекъ съ фельдфебелемъ, а потомъ и съ офицеромъ, все время стоялъ на одномъ мѣстѣ, любящая погромомъ, и пальцемъ не шевельнулъ для того, чтобы оказать помощь потерпѣвшимъ — остановить, прекратить погромъ. А между тѣмъ это не трудно было сдѣлать. Въдъ собственно погромщиковъ было — немного, человекъ 10—12, и тѣ въ началѣ дѣйствовали робко, неувѣренно, толпа же, при этомъ только подбиравшая товары и всѣ выбрасываемыя вещи, состояла, главнымъ образомъ, изъ торговкокъ и кухароковъ, пришедшихъ на базаръ за провизіей, изъ чернорабочихъ и прислуги изъ сосѣднихъ домовъ, а также солдатъ изъ ближайшихъ казармъ, мастеровыхъ съ ближайшихъ построекъ и крестьянъ съ Сѣнной площади. Всѣ эти лица при малѣйшемъ шумѣ отъ приближенія пожарной команды, скачущихъ драгунъ и проч., кидались и разбѣгались во всѣ стороны. Во время погрома, кажется, посуднаго магазина Добрышкина, толпа разбѣжалась при одномъ только появленія пом. полицеймейстера Гуковскаго. Но какъ только онъ отошелъ, та же публика опять собралась къ лавкѣ и продолжала грабить. На это пом. полицейм. Гуковскій, повидимому, указалъ офицеру того взвода, который тутъ же стоялъ въ полномъ бездѣйствіи. Офицеръ, показавъ рукой на солдатъ, — очевидно, на ихъ малочисленность, вмѣсто того, чтобы направить солдатъ на толпу, увелъ ихъ совсѣмъ оттуда по направленію къ казармамъ. Потомъ, спустя нѣкоторое время, они опять вернулись уже въ удвоенномъ числѣ и съ тѣмъ же офицеромъ, но все-таки ничего не дѣлали, а стояли толпой и смотрѣли, какъ разбивались лавки, а товары расхищались. Кромѣ этой воинской части и всѣ остальные воинскія команды, очень часто проходившія и проѣзжавшія по этой мѣстности одна за другой, не считали нужнымъ разгонять толпу, задерживать громилъ и оберегать тѣ лавки, до которыхъ еще не успѣли добраться. Точно также ни одинъ изъ проходившихъ и проѣзжавшихъ офицеровъ не остановился и не приказалъ солдатамъ разгонять толпу и прекратить погромъ. Уцѣлѣли только двѣ мясные лавки и одна съ красками съ другой стороны площади, около военной церкви, къ которымъ былъ поставленъ караулъ изъ нѣсколькихъ солдатъ.

Такая безцѣльная ходьба и ѣзда солдатъ, совершенное безучастіе и бездѣятельность ихъ въ моментъ погромовъ и грабежей, однимъ словомъ, такое бездѣйствіе, производившее впечатлѣніе попустительства, прямо возмутительно.

20-го числа утромъ опять началась та же исторія, тѣ же чернорабочіе — поденщики, на половину уже пьяные, снова стали за дѣвать проходящихъ евреевъ, а одного проѣзжавшаго стащили съ дрожекъ и стали бить. Еврей вырвался и кинулся на парадную лѣстницу дома, въ которомъ я живу, за нимъ погнались нѣсколько че-

ловѣкъ. Я изъ своей квартиры услышалъ отчаянный крикъ на лѣстницѣ. — Увидѣвъ, что около парадной двери стоятъ 2 городовыхъ и 1 солдатъ съ ружьемъ, и никто изъ нихъ и не думаетъ спасать преслѣдуемаго еврея, я спустился внизъ и замѣтилъ это городовымъ, но они мнѣ на это отвѣтили, что теперь охрана перешла къ военнымъ, и потому они ничего не могутъ сдѣлать; солдатъ же ничего не сказалъ, повернулся и ушелъ, а бывшіе тутъ громилы стали меня упрекать, зачѣмъ я защищаю „жидовъ“, которые попрали корону, стрѣляютъ и бросаютъ бомбы въ солдатъ и православныхъ христіанъ.

Сообщаю Вашему Пр-ству объ этихъ случаяхъ, какъ о фактахъ, иллюстрирующихъ бездѣтельность военныхъ властей, — бездѣтельность крайне опасную, которая можетъ привести, какъ уже носятъ слухи, къ разрушенію еврейскихъ домовъ, въ которыхъ живутъ и христіане, и къ поголовной рѣзнѣ.

Въ заключеніе позволяю себѣ просить Ваше Пр-ство обратить вниманіе на самоотверженный поступокъ городского Воронюка и, если можно, наградить его за это.

(Подпись) Д. ст. сов. Платонъ Модестовичъ Вакаръ.

21 окт. 1905 г.
Київъ, Б. Подв. д. 37, кв. 10.

арк. 236 М. Ф.

Спѣшное.

Директоръ Киевскаго Политехническаго Института
импер. Александра II-го

Окт. 20 дня 1905 г.
№ 7296 г. Киевъ

Господину и. д. Киевскаго, Подольскаго
и Волынскаго Генераль-Губернатора.

Обращаюсь къ Вашему Пр-ству съ слѣдующимъ заявленіемъ: 19 октября с. г., около 11 ч. утра, по пути изъ Политехническаго Института имп. Александра II-го, я былъ свидѣтелемъ сцены грабежа шляпнаго магазина на Бибиковскомъ бульварѣ у еврейскаго базара, почти рядомъ съ Маріинско-Благовѣщ. улицей. Небольшая толпа била въ немъ окна и расхищала товаръ, кучка солдатъ безъ оружія, — можетъ быть, запасные, равнодушно смотрѣла на происходящее, другая группа солдатъ, тоже невооруженныхъ, бѣжали къ мѣсту грабежа съ неизвѣстными мнѣ намѣреніями; стоявшіе въ составѣ городовые и проѣзжавшій мимо казачій патруль не принималъ никакихъ мѣръ для огражденія частной собственности. Подѣхавъ къ казармамъ, расположеннымъ вблизи дома № 50, я просилъ вызвать дежурнаго офицера. Вышедшему на это приглашеніе штабсъ-капитану Лисовскому я, назвавъ себя, передалъ то, чему былъ свидѣтелемъ и просилъ его принять зависящія мѣры къ прекращенію грабежа; г. Лисовскій сообщилъ мнѣ, что самъ онъ ничего не можетъ и что приказаній такого рода онъ не получалъ отъ своего начальства. Въ заключеніе я просилъ г. Лисовскаго сообщить, кому належитъ, о фактѣ, свидѣтелемъ коего я былъ, и просить распоряженій высшей власти.

Считаю нужнымъ упомянуть, что г. Лисовскій вель себя сдержанно и корректно.

Возвращаясь въ Политехникумъ около 1^{1/2}—2 часовъ пополудни, я снова натолкнулся на сцену грабежа. Дѣло происходило на Шулякѣ, по Брестъ-Литовскому шоссе, гдѣ грабили аптекарскій магазинъ, расположенный по правой сторонѣ шоссе (при направленіи отъ Кіева къ Институту). Черезъ разбитыя въ окнахъ стекла я видѣлъ происходящую сцену, я видѣлъ, какъ вмѣстѣ съ толпой хулигановъ въ грабежѣ принимали участіе солдаты съ красными погонями; ихъ было не менѣе 5. Когда я стоялъ у разграбляемаго магазина, мимо проходилъ патруль (синіе погоны съ цифрой 11); я обратился къ солдатамъ съ вопросомъ, почему они не разгоняютъ громилъ, а спокойно проходятъ мимо. Одинъ изъ солдатъ съ улыбкой мнѣ сказалъ: „это не наше дѣло, намъ не приказано вмѣшиваться“. Нѣсколько шаговъ далѣе и на той же сторонѣ шоссе, на какой помѣщался расхищенный магазинъ, я увидѣвъ стоящаго офицера въ формѣ и нѣсколькихъ драгунъ (бѣлый картузь), вышелъ изъ экипажа и просилъ его прекратить разгромъ. Онъ указалъ мнѣ на подошедшаго къ намъ старшаго по чину офицера, одѣтаго въ одинаковую съ нимъ форму, и сказалъ, что съ этимъ заявленіемъ нужно обратиться къ нему. Отрекомендовавшись, я повторилъ свою просьбу. Упомянутый (старшій по чину) офицеръ не только отнесся къ ней съ полнымъ равнодушіемъ, но и грубо третировалъ меня, возвысивъ голосъ до крика. Я обратилъ вниманіе на это обстоятельство и, указавъ ему на то, что ничѣмъ не подалъ повода грубо обращаться съ собою и кричать на меня. Въ заключеніе я просилъ его назвать свою фамилію, что однако онъ сдѣлать отказался и сообщилъ мнѣ, что онъ командиръ третьяго (кажется) эскадрона. Другой офицеръ, фамиліи котораго я не догадался спросить, былъ молчаливымъ свидѣтелемъ описанной сцены. Полагаю, что изъ чувства порядочности онъ не откажется подтвердить мои слова.

Обращая ваше вниманіе на описанные факты, въ заключеніе прошу Ваше Пр-ство принять зависящія мѣры къ огражденію отъ незаслуженныхъ оскорбленій лицъ, на государственной службѣ состоящихъ, вся вина которыхъ заключается лишь въ томъ, что онѣ не могутъ равнодушно относиться къ сценамъ грабежа и дикаго насилія, ареной которыхъ сдѣлался г. Кіевъ въ послѣдніе дни.

Директоръ Института Н. Чирвинскій.

Ось ще один документ, що яскраво освітлює поведінку за час погрому поліцмаистра Цихоцького й діяльність поліції взагалі.

Его Превосходительству
Господину Прокурору Кіевского Окружнаго Суда.

Дворянина Павла Александровича
Тимофѣевича, жительствоющаго въ
своемъ имѣніи Орховѣ, Гродненской
Губерніи, Брестъ-Литовскаго Уѣзда.

Заявленіе.

Узнавъ, что Судебная власть города Кіева приступила къ производству слѣдствія объ антиеврейскихъ беспорядкахъ, случившихся 19 и 20 октября сего 1905 года, и просить лицъ очевидцевъ происшествія заявить объ этомъ, я считаю своимъ нравственнымъ долгомъ сообщить Вашему Превосходительству нѣкоторые факты, свидѣтелемъ которыхъ я былъ лично.

Находясь въ гостинницѣ Бристоль, по Большой-Васильковской улицѣ, 28, я услышалъ крикъ людей около Троицкой Церкви и отправился туда; въ Церкви служили молебенъ, вся улица была запружена народомъ, въ большинствѣ изъ какихъ-то темныхъ лицъ. Двинувшись по Б.-Васильковской улицѣ, по направленію къ Крещатику, толпа встрѣтила еврея, который подвергся звѣрскому избіенію со стороны хулигановъ. Когда толпа покончила со своей жертвой и поравнялась съ гостинницею Бристоль, подѣхалъ Полицеймейстеръ Цихоцкій, къ нему сейчасъ же выбѣжали изъ толпы двое, Цихоцкій снялъ фуражку и поздоровался съ толпой, которая начала кричать „ура“. Затѣмъ, онъ одному изъ выдѣлившихся изъ толпы двухъ — положилъ руку на плечо и указалъ, куда направиться, намѣчая мѣсто начатія разгрома, на что тотъ ему отвѣтилъ: „знаю, знаю, Ваше Высокоблагородіе“. Другого Цихоцкій посадилъ въ свой фазтонъ и отвелъ къ другой партіи громилъ, уже работавшихъ при магазинѣ Горенштейна и другихъ. Судя по обращенію къ нимъ Полицеймейстера и по выправкѣ, я предполагаю, что это были передѣтые полицейскіе агенты. Немедленно по отъѣздѣ Цихоцкаго, толпа, держа въ рукахъ портретъ государя, съ хоруговьями и національными флагами, съ крикомъ „ура“ бросилась разбивать и грабить магазинъ Пикуса и другихъ евреевъ. Администрація и войско бездѣйствовали: одни спокойно наблюдали грабежъ, а другіе принимали активное участіе въ немъ. Солдаты положили винтовки на землю и чуть не подрались между собою при дѣлежѣ ящика сахара. Громилы подносили казакамъ, солдатамъ и городовымъ награбленныя сладости, и тѣ принимали все съ выраженіемъ удовольствія и одобренія. Открыто и спокойно, на глазахъ полиціи и патрулей, носили тюками награбленное имущество. Мелкія вещи, которыя солдаты могли спрятать подъ шинель и въ карманы, отнимались у хулигановъ, крупныя-же громилы тащили безпрепятственно. Масса награбленнаго была сложена патрулями въ ящикъ при будкѣ зельтерской воды, возлѣ гостиницы Имперіаль, изъ котораго часть раздавалась нѣкоторымъ темнымъ лицамъ, которые отвозили куда-то на извозчикахъ, а другая часть, не знаю, куда дѣлась. Я твердо убѣжденъ, что для прекращенія погрома на Б.-Васильковской улицѣ, гдѣ я наблюдалъ, нужно было не болѣе 10 человекъ безъ употребленія оружія. Между тѣмъ по улицѣ проходили, кромѣ стоявшихъ патрулей, роты солдатъ, казаки и полиція, и никто не думалъ прекращать этотъ ужаснѣйшій грабежъ. Обезсиливъ физически и нравственно отъ этой возмутительной картины, я возвратился въ гостиницу Бристоль, гдѣ я и мой управляющій г. Матрасовъ подверглись обстрѣливанію со стороны солдатъ при слѣдующихъ обстоятельствахъ: одинъ солдатъ изъ патрулей, увидѣвъ выходящую роту изъ казармы, выстрѣлилъ безъ всякой надобности вверхъ, послѣ чего рота моментально начала обстрѣливать гостиницу Бристоль и сосѣдніе дома въ продолженіи около 20-и минутъ, — и я и мой управляющій остались живы, благодаря только счастливой случайности. Предлогъ для обстрѣла былъ якобы раздавшіеся изъ гостиницы выстрѣлы, между тѣмъ заявляю категорически, что никакого выстрѣла изъ гостиницы „Бристоль“ не было. Все вышеизложенное, при надобности, могу подтвердить присягой. Дворянинъ Павелъ Александровичъ Тимофіевичъ.

Ноября 3 дня 1905 года.

Чому не зчинивсь у Києві антиєврейський погром після того, як забито Столипіна.

Що антиєврейські погроми бували тільки тоді, коли влада цього хотіла, або цьому не перешкоджала, це всі знають. Ще один довід цієї елементарної істини — це жданий у Києві єврейський погром після вбивства Столипіна. Столипіна забив єврей Багров. Цього одного було досить для київських чорносотенців, щоб зчинити над євреями криваву розправу. Тоді ходили вперті чутки, що погром вибухне незабаром. Євреїв охопила страшена паніка. Почалося поголовне втікання євреїв з Києва. Але погрому не було. А не було погрому через те, що міністр фінансів Коковцев, що був тоді в Києві, подав тодішній київській владі категоричну вимогу не допустити погрому ні в якому разі.

З нижченадрукованого документа видно, що київські чорносотенці, дізнавшися про вирішення Коковцева, й певні того, що такий погром для них безкарно не минувся-б, сами вжили заходів, щоб антиєврейських заколотів не дозволити. Отже, тільки втручанням Коковцева відведено страшне лихо, що загрожувало київській єврейській людності.

Київській
Подольській и Волинській
Генераль-Губернаторъ.
Сентября 4 1911 года.

Архив Київ. Ген.-Губ. 1911 р.,
3 Діловодство, № 54: О прийнятї мъръ
къ недопущенїю антиєврейскихъ без-
порядковъ по случаю убійства Предсѣ-
дателя Совѣта Министровъ Статсъ-Се-
кретаря П. А. Столыпина. Въ виду заявленія Київскаго Гродскаго
Головы о готовящемся погромѣ въ єврейской Слободкѣ, Генераль-
Губернаторомъ по соглашенїю съ исп. об. Предсѣдателя Совѣта
Министровъ д. т. с. Коковцевымъ и товарищемъ министра внутрен-
нихъ дѣлъ г.-л. Курловымъ сдѣлано срочное по телефону распо-
ряженіе о командированїи въ распоряженіе мѣстнаго пристава, гдѣ
предполагается погромъ, необходимого количества войскъ (казаковъ).

Распоряженіе мнѣ передано въ 10¹/₂ ч. утра.

Управляющій Канцеляріей Б. Булгаковъ.

4 сентября 10 ч. 45 утра.

(На березі червоним атраментом: „пр. подшить къ дѣлу, дабы
имѣлись въ дѣлахъ свѣдѣнія о принятыхъ г. Начальникомъ края
мѣрахъ“).

Копія Протокола засідання Совѣта Русскаго Народа съ уча-
стіемъ сотниковъ и десятниковъ охраны Союза:

Предсѣдателемъ Союза Ф. Я. Постнымъ было изложено собра-
нію нижеслѣдующее:

По городу Кіеву, послѣ покушенія на жизнь Предсѣдателя Ко-
митета Министровъ статсъ-секретаря П. А. Столыпина въ городскомъ
театрѣ 1 сентября с. г., стали распространяться слухи, что въ городѣ
произойдутъ безпорядки, выражающіеся въ нападеніи на евреевъ,
какъ виновниковъ въ покушеніи на убійство.

Въ организациі устройства подобныхъ безпорядковъ косвен-
нымъ образомъ обвиняють Союзъ русскаго народа. Въ виду этого
предсѣдатель Союза проситъ десятниковъ и сотниковъ и вообще
всѣхъ лицъ, сочувствующихъ цѣлямъ Союза, принять всѣ зависящія
мѣры для того, чтобы подобнаго рода безпорядки не были допущены,
и предупреждать такъвыя всѣми возможными мѣрами, дабы имя Союза
было сохранено незапятнаннымъ. Основнымъ девизомъ Кіевскаго
Союза всегда была полная корректность ко всѣмъ, съ кѣмъ Союзу
приходилось такъ или иначе сталкиваться.

Кромѣ этого предсѣдатель проситъ лицъ охраны, въ виду крайне
тревожнаго настроенія, быть какъ можно корректнѣе и исполнять
всѣ требованія полиціи и полицейскихъ властей, не вступать ни въ
какія пререканія.

Постановили: исполнить просьбы г. предсѣдателя. (Підписи).

Его в-ству, Господину Кіевскому, Подоль-
скому, Волинскому генераль-губернатору гене-
ралъ-адъютанту Трепову.

Отъ предсѣдателя Кіево-Подольскаго От-
дѣла Союза Русскаго народа.

Заявленіе.

Согласно заявленія в. в-ства на совѣщаніи отъ седьмого сен-
тября с. года имѣю честь заявить в. в-ству, что мною сдѣлано рас-
поряженіе всѣмъ членамъ нашего отдѣла, чтобы они приняли самое
горячее участіе въ умиротвореніи народонаселенія и предотвращали
отъ всякихъ родовъ бунтовъ и другихъ выступленій противъ ино-
родцевъ, и быть всецѣло въ помощь административной власти для
подавленія могущихъ произойти безпорядковъ и этимъ показать
всему народонаселенію, что Союзъ русскаго народа созданъ не
для поднятія народнаго бунта и терроризовать общество и населе-
ніе, а наоборотъ для подавленія и устраненія всякаго рода терро-
ристическихъ актовъ и выступленій. И этимъ успокоеніемъ дать
возможность правительству его имп. в-ства, самодержца всероссій-
скаго, установить законность и порядокъ. Честь имѣю просить в.
в-ство сдѣлать надлежащее распоряженіе о напечатаніи настоящаго
заявленія во всѣхъ кіевскихъ газетахъ для всеобщаго свѣдѣнія.

1911 г. 9/12 № 117.

Предсѣдатель (подпись).

**Як зверталися представники пригнічених національностей
Росії до президента Сполучених Штатів Вільсона
р. 1916-го.**

На припочатку світової війни всі пригнічені національності, що жили в Росії, а серед них і євреї, були певнісінькі, що ця війна визволить їх од тих обмежень, що їх обплутували. Сама російська влада дала їм привід уважати, що надії ці справдяться. Та незабаром настало гірке розчарування. Що гірше ставало становище на фронті, то підозріливіш ставилася рос. влада до цих самих національностей. Переконавшись, що без зовнішнього втручання становище їхне не покращає, представники цих народностей звернулися з петицією до президента Сполучених Штатів, списували в ній своє бідкування й прохали заступитися. Цю петицію свого часу надруковано в якомусь Стокгольмському часописі. З приводу цієї петиції Департамент Поліції звернувся з циркулярним листом до жандарських губерніяльних управлінь і запропонував їм стежити, чи не з'являться в межах Росії ті особи, що підписали петицію і, коли з'являться, то потрусити їх і заарештувати. Циркуляр Департаменту Поліції й друкується далі.

М В. Д.

Департаментъ Полиціи

По Особому Отдѣлу.

29 Октября 1916 г.

№ 117058.

По 4 Отдѣленію.

Секретно.

Циркулярно.

Начальникамъ Губернскихъ, Областныхъ и Городскихъ Жандармскихъ Управленій, Отдѣленій по охраненію общественной безопасности и порядка, г.г. Офицерамъ Отдѣльнаго Корпуса Жандармовъ, вѣдающимъ политической розыскъ, и на пограничные пункты.

Въ издающейся въ Стокгольмѣ газетѣ ¹⁾ отъ 10 мая сего нов. стилиа былъ помѣщенъ текстъ посланной 9 того же мая отъ имени населяющихъ Россію инородцевъ на имя президента Съверо-Американскихъ Соединенныхъ Штатовъ Вильсона телеграммы слѣдующаго содержания:

„Обращаемся къ Вамъ, Господинъ Президентъ, въ нашей бѣдѣ, какъ къ главному борцу за гуманность и справедливость, и черезъ

¹⁾ Назви газети в документі немає.

Васъ ко всѣмъ челоуколюбцамъ, желая довести до ихъ свѣдѣнія ту горькую участь, которая ожидаетъ нашихъ соотечественниковъ и единовѣрцевъ со стороны Россіи. Обращаемся также черезъ Васъ, господинъ Президентъ, къ союзникамъ Россіи, будучи увѣрены въ томъ, что ихъ любовь къ свободѣ и чувство справедливости должны возмущаться притѣсненіями, причиняющими намъ невыносимыя страданія.

Мы представители притѣсняемыхъ народовъ и иновѣрческихъ обществъ въ Россійской Имперіи обвиняемъ русское правительство передъ всѣмъ цивилизованнымъ міромъ и умоляемъ его помочь и защитить насъ отъ уничтоженія.

Мы, финляндцы, обвиняемъ русское правительство въ томъ, что оно пренебрегало нашимъ Высочайше утвержденнымъ собраніемъ основныхъ законовъ. Права Финляндіи были нарушены русскими законами, которые не имѣютъ никакой силы въ Финляндіи. Имѣющіе власть въ Россіи стремятся уничтожить нашу государственную автономію, разрушить нашъ судебный порядокъ, лишитъ сеймъ всякаго вліянія въ общественной жизни. Эта программа проводится съ непоколебимой послѣдовательностью. Мѣстные языки устраняются, управление краемъ постепенно дезорганизуется, законопослушныхъ судей сажаютъ въ русскія тюрьмы и ссылаютъ въ Сибирь. Таковы послѣдствія того, что Россія не сдержала даннаго ея слова.

Мы, балты, сотни лѣтъ были самыми вѣрными подданными Россійской Имперіи. Въ благодарность за это насъ лишили нашего образа правленія, нашихъ утвержденныхъ правъ. Систематически натравливали жителей края другъ на друга. Во время войны русская армія опустошала, грабила и сожигала наши помѣстья. Многихъ изъ насъ подвергали ни на чемъ не основаннымъ подозрѣніямъ, на основаніи чего они были безъ всякаго суда и слѣдствія заключены въ тюрьму, какъ враги Россіи.

Мы, Латыши, дали Россіи многихъ дѣльныхъ чиновниковъ и не смотря на это, дожили до того что уничтожили нашу школу. Русское правительство пробудило въ насъ ненависть и вражду къ другимъ народностямъ и распространило среди насъ лихоимство и развратъ. Хотя мы добровольно выставили дружины для защиты Россіи, угнали значительную часть латышскаго населенія во внутреннюю Россію, гдѣ оно погибаетъ отъ всякихъ лишеній.

Мы, Литовцы, потеряли свою національную самостоятельность, такъ какъ нарушены тѣ священныя права, которыми мы пользовались согласно „литовскимъ статутамъ“. Нашу религію преслѣдовали, католическіе костелы были насильно превращены въ православныя церкви. Церковныя и монастырскія имѣнія были конфискованы. Препятствовали распространенію культуры и просвѣщенія и хотѣли искоренить нашъ родной литовскій языкъ; каждый, у кого находили молитвенникъ на литовскомъ языкѣ, подвергался тюремному заключенію или ссылкѣ въ Сибирь. Значительная часть земли конфискована и раздарена разнымъ русскимъ фаворитамъ, или превращена въ казенныя имѣнія. Теперь русская армія насильно вывела съ собой значительную часть нашего народонаселенія и разорила весь столь богатый край.

Мы, Поляки, съ тѣхъ поръ какъ мы попали подъ власть русскихъ, подвергались вѣками физическимъ и нравственнымъ страданіямъ. Нарушеніе нашего образа правленія и разрушеніе нашей го-

сударственной жизни характеризуетъ образъ дѣйствій родственной русской націи. Не было сдѣлано рѣшительно ничего для выполненія того обѣщанія объ автономіи, которое было дано русскимъ Верховнымъ Главнокомандующимъ во время войны настоящей. Русскія войска безъ всякаго смысла опустошали, грабили и сжигали на нашей территоріи, русское правительство угнало значительную часть народонаселенія съ ихъ родины, и во внутреннихъ губерніяхъ Имперіи крайне бѣдствуютъ полтора милліона поляковъ.

Мы, русскіе евреи, притѣснены, какъ ни одинъ народъ во всемъ мірѣ. Мы осуждены на истощеніе какъ въ физическомъ, такъ и въ умственномъ отношеніи. Намъ мѣшаютъ посѣщать школы и университеты. Стиснутыхъ въ извѣстныхъ районахъ черты осѣдлости, насъ ожидаетъ все усиливающаяся бѣднота. Въ кровавыхъ погромахъ дали свободу дѣйствій звѣрскимъ инстинктамъ черни по отношенію насъ. Вслѣдствіе войны сотни тысячъ евреевъ были выгнаны въ чуждыя для нихъ мѣста, причемъ многія тысячи изъ нихъ погибли въ нуждѣ. Наши дома были ограблены, и нашимъ братьямъ приходится терпѣть крайнюю нужду.

Мы, украинцы (малороссы), были лишены той свободы, которая была намъ торжественно дарована. Самостоятельность нашей церкви уничтожена, нашъ языкъ, — на которомъ говоритъ народъ въ 30 милліоновъ, — изгнанъ изъ употребленія въ общественной жизни и школахъ. Культурныя учрежденія были закрыты вначалѣ войны и газеты запрещены. Въ Галиціи и Буковинѣ явно обнаружались намѣренія Россіи истребить нашъ народъ. Все украинское подвергалось преслѣдованію, производились массовые аресты, и началось насильственное обрусѣніе страны. Между тѣмъ Русское правительство не стыдилось объявить себя освободителемъ Галиціи.

Мы, русскіе магометане, въ количествѣ 25 милліоновъ, обвиняемъ русское правительство въ томъ, что насъ вѣчно угнетали. Намъ незаконно препятствуютъ въ исправленіи своихъ религіозныхъ обрядовъ и насъ подвергаютъ политическому преслѣдованію. Насъ лишили нашей земли для того, чтобы подарить ее разнымъ русскимъ фаворитамъ и вельможамъ. Всячески препятствуютъ развитію нашей культуры, на всѣхъ поприщахъ мы подвергаемся ограниченіямъ. Во время войны нѣтъ никакой справедливости. Насъ преслѣдуютъ и обращаются съ нами жестоко.

Мы, грузины, самый многочисленный народъ на Кавказѣ, заключили въ свое время по своей волѣ договоры съ Россією, но всѣ эти договоры были ею нарушены. Наша династія, самостоятельность нашей церкви, наши національныя учрежденія были уничтожены. Нашихъ свободныхъ крестьянъ лишили ихъ собственности для того, чтобы устроить русскихъ крестьянъ. Въ 1905—1906 г.г. опустошили нашъ край; наши женщины подвергались насилію со стороны русскихъ солдатъ, не щадили даже монахинь. Съ началомъ войны всѣ наши передовые мужи были увезены, наша провинція Аджарія была совершенно разорена. Выгнали болѣе 50000 человекъ, которые голодными, недѣтыми и разоренными шли на свою гибель.

Такимъ образомъ Россія поступаетъ съ нами, своими подданными. Она подавила всякую національную жизнь, отравила всѣ культурныя явленія. вмѣсто порядка и честности Россія ввела развратъ и подкупъ, она преслѣдовала иновѣрцевъ, притѣсняла всякія стремленія прогресса и просвѣщенія и безпрестанно старалась понизить умственный уровень своихъ подданныхъ.

И нынѣ когда наши братья сражаются и проливаютъ свою кровь за Россію, — одни только финляндцы освобождены отъ этого, — и теперь русское правительство дало властямъ полную волю, и они, какъ бѣшенныя, притѣсняютъ насъ безъ всякой причины.

Мы не жалуемся на убытки, которые мы потерпѣли вслѣдствіе военныхъ дѣйствій. Но мы жалуемся на то безсмысленное разореніе, которое было причинено просто изъ любви къ грабежамъ и убійствамъ по непосредственному приказанію начальства. Мы жалуемся на позорное заподозрѣваніе своихъ же подданныхъ, на заключеніе въ тюрьму невинныхъ людей, на ссылки, на то, что подвергаютъ людей голоду, разнымъ недостаткамъ и бѣдствіямъ. Мы жалуемся на то, что оставляли тысячи невинныхъ стариковъ, женщинъ и дѣтей на произволь судьбы голодать и умирать.

Мы пока еще не забыли, что милліоны нашихъ соплеменниковъ находятся въ рукахъ у русскихъ, что ихъ заставили замолчать, и сами они вынуждены молча выносить самыя ужасныя страданія. Намъ известна привычка русскаго правительства мстить беззащитнымъ родственникамъ и соотечественникамъ, когда ему не удается выместить свою ненависть на тѣхъ, которые говорятъ правду.

Въ настоящій моментъ мы ничего не можемъ сдѣлать для своихъ. Да хранить ихъ Богъ.

Но мы также знаемъ что никто изъ нашихъ не повѣритъ обѣщаніямъ русскаго правительства. Никогда наши потомки не забудутъ тѣхъ мученій, которыя Россія намъ причиняла. Россія не забитилась и притѣсняла тѣ народы, которые находились подъ ея опекою. Она злоупотребляла своею властью, мучая своихъ подданныхъ и истребила всякое благосостояніе для многихъ будущихъ поколѣній. Такимъ образомъ Россія сама оттолкнула насъ.

Она и впредь будетъ продолжать преслѣдованіе нашихъ соплеменниковъ и не перестанетъ это дѣлать, пока не достигнетъ своей цѣли уничтоженія инородцевъ въ качествѣ отдѣльныхъ народовъ.

Въ виду этого мы восклицаемъ: Помогите намъ. Защитите насъ отъ угрожающаго намъ уничтоженія.

Означенная телеграмма подписана союзомъ притѣсненныхъ Россією народовъ, Литовскимъ Комитетомъ въ Бернѣ и Латышской и Украинской группами въ Швейцаріи; кромѣ того ее подписали слѣдующіе представители лиги инородцевъ Россіи:

За финляндцевъ.

1) Конни Цилліакусъ — выдающійся финляндскій революціонный дѣятель, стоитъ во главѣ политическихъ эмигрантовъ въ Швеціи, находится въ сношеніяхъ съ германскимъ правительствомъ и рѣководитъ вербовкой молодыхъ финновъ, отправляемыхъ въ Германію для прохожденія курса военныхъ наукъ.

2) Самули Саріо — бывший видный дѣятель лѣваго крыла старо-финской партіи.

За балтовъ.

3) Баронъ Фридрихъ Людвиговъ Роппъ.

4) Сильвіо-Максъ-Алоисъ Карловъ Бредрихъ — ярый германофилъ, состоялъ еще до войны въ тѣсной связи съ „старо-нѣмецкимъ союзомъ“ и въ сношеніяхъ съ германскимъ правительствомъ

по части доставленія послѣднему свѣдѣній военнаго характера, нынѣ ведетъ въ Германіи усиленную агитацію за аннексію Прибалтійскаго края...

За Литовцевъ.

- 5) Докторъ І. Саулисъ.
- 6) А. Жмуйдзинавиціусъ.
- 7) С. Кайрисъ.

За поляковъ.

8) Михаилъ Михайловичъ Лэмпицкій — Членъ IV Государственной Думы, ранѣ принадлежалъ къ польской національ-демократической партіи, съ возникновеніемъ настоящей войны явился сторонникомъ австрофильской оріентаціи и агитаторомъ за восстановление независимаго Польскаго государства, обнимающаго весь польскій народъ и входящаго въ составъ австрійской федераціи; нынѣ стоитъ во главѣ „лиги польской государственности“ въ Варшавѣ.

9) Вацлавъ Леопольдовъ Сѣрошевскій — членъ Польской социалистической партіи, бывшей революціонной фракціи, сторонникъ австрофильской оріентаціи, нынѣ стоитъ во главѣ организовавшагося въ Варшавѣ „Центральнаго Національнаго Комитета“.

За евреевъ.

- 10) Д. Давидсонъ.
- 11) Докторъ С. Заблудовскій.

За украинцевъ.

12) Дмитрій Ивановичъ Донцовъ — видный дѣятель украинскаго движенія, стоялъ во главѣ „мазепинскаго народнаго комитета“ Національ-демократической партіи, а нынѣ принадлежитъ къ числу главарей „Союза Освобожденія Украины“.

За мусульманъ.

13) Абдуль-Рашидъ Омеровъ Ибрагимовъ-Эфенди — выдающійся дѣятель по панисламизму, состоялъ членомъ постояннаго бюро Центральнаго Комитета Всероссійскаго мусульманскаго Союза.

14) Ахмедъ-Бекъ Агаевъ — видный панисламистъ, состоялъ членомъ Бакинской мусульманской социаль-демократической организаціи „Гуммедъ“ и организаторомъ группы „Дфай“, нынѣ является дѣятельнымъ членомъ Константинопольскаго Комитета партіи „Единеніе и Прогрессъ“.

15) Юсуфъ-Бекъ Юсуфъ-Оглы Акчура, онъ же Юсуфъ Хасановъ Акчуринъ — видный дѣятель панисламистскій, ранѣ состоялъ секретаремъ правленія Всероссійскаго мусульманскаго союза и членомъ конституціонно-демократической партіи, нынѣ издаетъ въ Константинополь панисламистскаго направленія журналъ „Тюркъ-Юрды“.

16) Али-Бекъ Молла оглы Гусейнъ-Заде (Хусайнъ Заде)—членъ центрального комитета младо-турецкой партіи „Единеніе и Прогрессъ“, ярый противникъ Россіи.

За грузинъ.

17) Михаилъ Георгіевъ Церетели —ранѣе примыкаль къ анархистамъ, а въ послѣдствіи явился виднымъ дѣятелемъ партіи социалистовъ-федералистовъ Грузи, находится въ сношеніяхъ съ германскимъ и турецкимъ правительствами.

За бѣлоруссовъ.

18) В. Ластовскій.

19) І. Соловежъ.

Сообщая объ изложенномъ, Департаментъ Полиціи просить установить наблюденіе за прибытіемъ поименованныхъ выше лицъ въ предѣлы Имперіи, и въ случаѣ появленія ихъ, подвергнуть всѣхъ, за исключеніемъ Лэмпицкаго, обыску и аресту и препроводить въ распоряженіе ближайшаго розыскаго органа для возбужденія о нихъ переписки въ порядкѣ существующаго въ данной мѣстности исключительнаго положенія, увѣдомивъ объ исполненіи Департаментъ.

Что же касается Лэмпицкаго, то о прибытіи его въ предѣлы Имперіи надлежитъ немедленно телеграфировать Департаменту и установить за нимъ только наблюденіе.

Подписалъ: Исп. об. Вице-Директора Ив. Смирновъ.

Скрѣпилъ: Завѣдывающій Особымъ Отдѣломъ М. Броецкій.

Вѣрно: Подполковникъ (подпись)

До десятиріччя денікінських погромів.

Цього року зминуло 10 років нашестя на Україну добровільної армії. Рух цієї армії позначився для єврейської людности знищення сотень єврейських громад і немилосердною руйнацією єврейського майна. Де тільки ступала нога денікінців, по всіх місцевостях, де вони проходили й де перебували, залишався кривавий слід. За короткий час перебування добрармії на Україні наклало життям багато тисяч євреїв, у пам'яті єврейської людности залишилися страшні спогади про те лихо, що вона його перетерпіла за цього нашестя Денікіна. Ми ще не маємо в своєму розпорядженні потрібного вичерпного матеріалу, щоб на його підставі написати криваву історію Денікінового панування. Такий матеріал, безперечно, є, але він ще не зібраний і не опублікований. Ми друкуємо декілька документів, що стосуються до цього сумного часу. Ці документи, хоч які вони вбогі, все-таки дають уявлення про те страхіття, що його пережила тоді єврейська людність, та про ту величезну кількість жертв, що полягли від руки тієї армії, що її утворено буцім-то на те, щоб уратувати Росію й запровадити в ній правний лад. Денікінові погроми своїми широкими розмірами та тією жорстокістю, що її виявили їх упорядники, не можуть іти в порівняння навіть із страшними погромами на території України р. 1917-го та р. 1918-го, бо погроми 17 й 18 років зчиняли банди, що не прикривали своєї злочинної діяльності жадним фіговим листком якоїсь там ідейности. Лозунгом цих банд був тільки грабіж, нічим не прихований грабіж. Убивали беззахисних євреїв на те тільки щоб грабувати. Інша річ — армія Денікіна. Ця армія мала ніби-то величню мету. Були наївні люди навіть серед самих євреїв, що вірили в щирість намірів Денікіна та його сподвижників. Але вже з перших днів походу добрармії виявилось, що вона скрізь і всюди складалася з справжніх бандитів. Не інтереси Росії боліли їх, бо які там інтереси можуть бути в одчайдушних убивців, грабіжників і п'яниць: тут кінцевою метою було бажання захопити єврейське добро. І коли банди 1917 й 1918 р. склалися виключно з простих темних людей, що орудували тільки з-за звірячого інстинкту, — то в армії Денікіна поруч з простими салдатами чинили вбивства, грабіжі й насильства інтелігентні офіцери, що командували аристократичними гвардійськими полками.

Ось через що ганебна й злочинна діяльність денікінців викликала таке загальне обурення. Для майбутньої історії денікинського походу треба зберегти всі найдрібніші подробиці цієї небувалої кривавої драми. Для цього ми й друкуємо далі документи, що є в нашому розпорядженні. Документи стосуються переважно до погромів на Київщині.

I. Г.

ДОКЛАДЪ О ПОДОЛЬСКОМЪ РАІОНѢ.

Бѣженцевъ въ Подольскомъ районѣ ¹⁾ зареєстровано 9109, изъ нихъ дѣтей 2400 душъ. Бѣженцы распредѣляются по землячествамъ в слѣдующемъ порядкѣ:

Иванковъ	1600	душ, изъ нихъ дѣтей . . .	430
Слободки (обѣ)	1486	" " " "	287
Радомысль	976	" " " "	236
Гостомель	933	" " " "	309
Макаровъ	907	" " " "	214
Горностайполь	570	" " " "	123
Васильковъ	556	" " " "	132
Брусиловъ	505	" " " "	136
Фастовъ (1-ая регистрація)	400	" " " "	133
Рожевъ	276	" " " "	87
Триполье	235	" " " "	81
Обуховъ	165	" " " "	39
Бышевъ	135	" " " "	66
Евр. Фастовская колонія	135	" " " "	52
Игнатовка	130	" " " "	38
Боярка	85	" " " "	35
Кошеватая	25	" " " "	12

Кромѣ вышеперечисленныхъ, регистрація отмѣчаетъ новыя наплывы бѣженцевъ изъ Фастова, Васильковщины, Ржищева и др. Такимъ образомъ въ настоящее время на Подольѣ свыше 10000 бѣженцевъ.

Помѣщаются бѣженцы въ большинствѣ по синагогамъ, частнымъ квартирамъ и сараямъ. При Подольскомъ районномъ комитетѣ имѣется только два общежитія: одно по Константиновской ул. № 37, другое по Почаевской № 23. Въ первомъ ютится около 1000 чело-вѣкъ, въ другомъ 1200. Самыя населенныя синагоги слѣдующія: Синагога Розенберга по Щекавицкой ул. и Макаровская по Нижнему Валу № 37.

Обслуживаются только общежитія; синагоги, частныя квартиры и сараи никѣмъ не обслуживаются. Комитетъ предполагаетъ въ недалекомъ будущемъ синагоги взять подъ свое вѣдѣніе. Общежитіе по Константиновской ул. обслуживается Краснымъ Крестомъ, а по Почаевской — Подольскимъ районнымъ комитетомъ, не взирая на то что значительное большинство сотрудниковъ заболѣло сыпнымъ тифомъ (свыше 50 чело-в.). Помощь вещевая совершенно отсутствуетъ, въ то время какъ большинство бѣженцевъ ходитъ въ отрепьяхъ, едва прикрывающихъ тѣло, безъ обуви. Нигдѣ не отапливаются комнаты, въ которыхъ сыро и холодно. Отсутствие коекъ способствуетъ увеличенію страданій и болѣзней. Лежать бѣженцы на голомъ гряз-

¹⁾ м. Київ.

номъ полу. Подушкой имъ служитъ собственный кулакъ, или въ лучшемъ случаѣ охапка соломы или сѣна.

Питательная помощь оставляетъ желать лучшаго: выдается менѣе полуфунта хлѣба и по нѣсколько ложекъ жижи изъ пшена и воды на человѣка въ день. Кипятокъ рѣдко бываетъ. Больнымъ по запискѣ врача выдается молоко и бѣлый хлѣбъ.

Медико-санитарная помощь поставлена скверно. Красный Крестъ халатно относится къ своимъ обязанностямъ. Врачи Краснаго Креста всегда отказываются ходить на домъ къ больному, при обходѣ больныхъ врачъ не выслушиваетъ больного, а стоитъ на разстояніи пушечнаго выстрѣла отъ „постели“ больного. Медикаменты почти отсутствуютъ. Больные не изолируются, заражая здоровыхъ. Больница представляетъ изъ себя грязное холодное помѣщеніе — этапный пунктъ на тотъ свѣтъ. Въ первой комнатѣ больницы лежатъ на грязныхъ нарахъ безъ всякой подстилки тѣ, которые въ состояніи ходить, и часами ждутъ врача. Здѣсь же лежитъ трупъ, ничѣмъ не прикрытый, въ ожиданіи „очереди“; смертность велика — умираетъ ежедневно отъ 25 до 30 человѣкъ. Точныхъ данныхъ о количествѣ больныхъ не имѣется. Но предполагается до 40%. Въ Константиновскомъ общезитіи больныхъ около 900 человѣкъ. Въ Почаевскомъ — свыше 120. Сколько больныхъ въ синагогахъ — не выяснено, но тамъ тоже не менѣе 40% жильцовъ. Самая распространенная болѣзнь — сыпной тифъ, далѣе возвратный, брюшной, и послѣдніе дни появились заболѣванія черной оспы. Среди дѣтей свирѣпствуетъ корь, скарлатина и дифтеритъ.

Подольскій районный комитетъ организовалъ бюро труда, гдѣ только счастливы имѣютъ возможность отдать свой трудъ. Особенно процвѣтаетъ похоронная артель, гдѣ даже установлено очередь. Въ недалекомъ будущемъ предполагается открыть бѣженскій кооперативъ.

30/X 1919.

Фр. Эйдисъ.

С В О Д К А

матеріаловъ о пострадавшихъ отъ погромовъ, степени нуждаемости среди нихъ и мѣрахъ, предпринятыхъ Комитетомъ къ оказанію имъ помощи.

Наз. гор.	Кѣмъ произ. погромъ	Кол. евр. насел.	Кол. убит.	Кол. ран.	Кол. изв.	Пом., оказ. Ц. Е. К.
1) Фастовъ .	Добарміей	12000	350	600	150	Ассигн. 280000 р. Ассигновано 3500 руб. Бѣлой Церквѣ. Постановлено организовать базу для ок. помощи Б. Церк. району и Фастову; организовать для этого отрядъ въ составѣ 2-хъ уполном. и 2 врачей. Нѣжину ассигновано 125000 р.
2) Бѣлая-Церк.	Добарміей	30000	400	400	300	
3) Нѣжинъ .	Добарміей	7000	55	120	80	
4) Степанцы .	Добарміей	4000	114	400	100	
5) Васильковъ	Добарміей	7000	173	25	8	Ассигн. 15000 р
6) Павлочь .	Добарміей	5000	1	много	кол. не установ.	
7) Холорковъ.	?	6000	100	много	40	Ассигн. 15000 р.
8) Попельня .	Добарміей	500	2	10	10	
9) Григоровка	Добарміей	150	5	кол. неизвѣстно	кол. неизвѣстно	Ассигн. 20000 р.
10) Бахмачъ .	Добарміей	800	3	40	3	
11) Корсунъ .	Добарміей	5000	20	кол. не установ.	50	
12) Таганча .	Добарміей	500	нѣск. чел.	кол. не установ.	—	Ассигн. 20000 р.
13) Новоградъ Волинскъ .	бандами Соколовскаго	20000	200	800	—	
14) Тараща . .	Добарміей	6500	16	много, точно неизвѣстно	кол. не установ.	Ассигн. 60000 р.
15) Липовець .	Петлюрой	8000	40	кол. не установ.	кол. не установ.	
16) Сквиря . .	Махно; кромѣ этого было еще 7 погр.	15000	—	10	кол. не установ.	Ассигн. вмѣстѣ съ Россавой 50000 р. Постановлено оказать содѣйствіе въ орган. к-та помощи.
17) Богуславъ .	Добарміей	12000	21	100	60	
18) Остеръ . .	Добарміей	1000	—	—	около 30	Ассигн. 50000 р.
19) Россавя .	Добарміей	12000	21	100	60	
20) Черкассы .	Добарміей	20000	100	30	нѣск. чел.	
		172450	1621 + нѣск. челов. (изъ Таганчи)	2635 и еще много	891 и еще много	1.000.010

Примѣчаніе: Въ вышеперечисленныхъ пунктахъ по имѣющимся свѣдѣніямъ около 50% еврейскаго населенія разорено, а около 25% населенія нуждается во всѣхъ видахъ помощи, особенно въ вещевой, т. к. одежду и бѣлье невозможно достать даже за деньги.

Во многихъ изъ указанныхъ пунктовъ ощущается нужда въ медикаментахъ, т. к. свирѣпствуетъ тифъ (брюшной, сыпной и возвратный).

До історії єврейської самооборони.

Єврейська самооборона почала формуватися в зв'язку з революційним рухом на початку 900-х років поміж єврейськими робітниками та деякою частиною єврейської інтелігенції. Під впливом революційних ідей єврейський робітник став почувати себе людиною. У ньому дуже зросло почуття власної гідності й самоповаги. Ще недавно парій, з якого тільки хіба ледачий не знущався, єврейський робітник виріс морально й інтелектуально й почав болюче реагувати на безглузду наругу самодержавства над євреями, образливу для кожного, в кому ще не погасло почуття до людини. Єврейський робітник переконався, що здобути для євреїв рівні права залежить тільки від самих євреїв.

Зміна в психології єврейських робітників виявилася під час антиєврейських погромів ХХ в. Коли погромники 80-х років, розбиваючи й руйнуючи євреїв, не зустрічали з їхнього боку жадного опору, бо тоді євреї ганебно розбігалися й ховалися, — то на початку ХХ в. під час погромів, що розгорнулися на всю широчінь, убійники й громили натрапили на міцний опір єврейської самооборони, що в міру малих сил своїх давала гідну відсіч погромникам.

Самооборонна кількість була ще порівнюючи дуже мала, але якісно вона виявила назвичайну силу й самовідданість. Члени самооборони буквально йшли на певну смерть, бо проти них були не тільки громили, ба й сама влада. Ще після славнозвісного Кишинівського погрому уряд порозсилав підвласним своїм урядовцям обіжника, категорично заборонивши утворювати гуртки самооборони. Та вже під час Гомельського погрому р. 1903-го, а ще більше під час Житомирського погрому р. 1905-го, самооборона орудувала дуже енергійно, і не мало людей тоді вратувалося через самооборону. Військо замість того, щоб стріляти по погромниках, палило в членів самооборони, і вона дуже постраждала, захищаючи євреїв од побоїв і зазнала великих утрат. Отже, царський уряд, значною мірою винний за протиеврейські погроми, не давав євреям навіть спроби захищатися.

Іншу картину що-до самооборони ми маємо за радянської влади. Енергійно, на ділі борючися з єврейськими погромами, радянська влада бачила, яка є користь від самооборони в справі за-

хисту беззахисних євреїв. Перших моментів свого існування, поки радянська влада не була ще міцна, вона не тільки не забороняла гуртків самооборони, ба навіть усяково сприяла їх утворенню. І, правда, самооборона довела, яка вона була потрібна, коли ексцеси проти євреїв набули розмірів, небувалих своєю жорстокістю. Яке страхіття було тоді на Україні, за це промовляє документ Городнянської самооборони, що ми його містимо далі.

Єврейська самооборона досі не має своєї історії. Ми маємо самі-но уривчасті порізнені відомості, що освітлюють організацію й діяльність самооборони підчас антиєврейських погромів за періоду царського та за 1917 рік. Ці відомості можна знайти в періодичній пресі та в збірникові Чериковера¹⁾. А що відомостів про самооборону обмаль, кожен новий документ, який кидає світло на ролю самооборони в справі захисту євреїв, заслуговує на те, щоб його відзначити.

Надруковані далі документи про самооборону, що їх подав т. Любкін, стосуються до р. 1921 й характеризують, найбільше, ролю самооборони на Чернігівщині та Київщині. Ці порізнені документи, а ще коли буде вжито належних заходів, щоб розшукати всі архівні матеріали про самооборону, рано чи пізно дадуть таки спромогу написати вичерпну історію єврейської самооборони, що відіграла свою велику ролю в боротьбі з контр-революцією, коли вона виливала свою злобу на беззахисних євреїв. І. Г.

Ф. № 1. Впостоянное Совещание по борьбе с бандитизмом при Совнарком Уполномоченного отрядов самообороны Черниговской губернии: г. Городни и г. Сновска, Городнянского уезда Соломона Наумовича Любкина докладная записка. Городнянский уезд Черниговской губ. всегда впереди других уездов Черниговщины и даже всей Северной Украины, как застрельщик революционного движения и оплот Советской власти. С этого уезда началось восстановление Советской власти на Украине после ухода немцев; о границы красной Городнянщины разбилось наступление Деникина в 1919 г. и наступление поляков в 1920 г. Заслуги Городнянского уезда пред революцией были признаны высшими представителями Центральной советской власти на Украине. Вдруг в конце 1920 г. и в начале 1921 г. Городнянский уезд становится ареною бандитизма в лице обнаглевшей банды под предводительством Голлака. Погромная волна перебросилась из соседней гомельской губернии. Зверские деяния этой банды, кадр которой состоит, повидимому, из разбитой конницы Балаховича, начались с декабря 1920 г., когда ею впервые была ограблена одна из лесных контор Гублескома. После первого успеха банда учащает свои нападения на конторы и продсклады Гублескома, не только разгоняет рабочих, но и убивает служащих Гублескома. Первое наиболее кровавое и варварское наступление

¹⁾ Чериковер, История погромного движения на Украине 1917—1921, т. 1. Берлін 1923.

шайки Голлака відноситься к 16 февраля 1921 г., когда была вырезана значительная часть еврейского населения м. Ревки, а имущество всего еврейского населения этого злосчастного местечка было разграблено. После этого по сей день история Городнянского уезда представляет собой ряд кровавых и безчеловечно жестоких деяний этого бандита, который остается неуловимым и терроризует весь уезд. Конечно, прежде всего и главным образом страдает еврейское население, понесшее за это время много кровавых жертв; шайка эта ставит своей целью поголовное истребление евреев, не считаясь с возрастом и полом, не исключая и грудных младенцев. Убивают зверски — камнями, дубинами, топорами, предварительно подвергая свои жертвы невероятным насилиям, мучениям, истязаниям и издевательствам. Где она не застает евреев, разбегающихся в панике при одном упоминании о приближении „галлаковцев“, там банда разрушает, поджигает еврейские жилища, уничтожает и грабит имущество. Помимо истребления евреев известного района, что является основным моментом кровавой работы банды, Галлак дезорганизует советский аппарат, особенно продовольственную и лесозаготовительную работу, для чего делает налеты на вол'исполкомы, конторы и склады гублескомов, где уничтожает делопроизводство, захватывает деньги и продукты, избивает, а нередко и убивает ответственных работников. Как один из многочисленных фактов, иллюстрирующих отношение банды к евреям и неевреям, может послужить следующий пример: в начале мая 4 служащих Гублескома везли смолу в п. Добрянку; из них 3 украинца, 1 еврей. Служащие украинцы были ограблены и подверглись побоям, а еврей был облит смолой и заживо сожжен (в районе д. Вербовка). В большинстве населенных пунктов уезда еврейское население или совершенно истреблено или разбежалось. Банда стремится ворваться в уездный центр, т. е. в г. Городню. В феврале месяце при приближении банды к г. Городне большая часть еврейского населения бежала в разные стороны и, если банда тогда не напала на город, то благодаря тому, что ею было узнано через разведчиков, что в Городне готовится отражение со стороны вооружившихся коммунистов и стянутых с уезда комнезамов. Этот факт, как и многие другие, указывает на то, что банда не решается нападать на пункты, где она может встретить мало-мальски серьезное и организованное сопротивление. Известная психология бандитов — грабить и убивать без риска понести потери — еще тогда поддала мысль о необходимости организовать самооборону. Эта идея получила свое осуществление 11 мая с. г. В этот день банда вырезала большую часть еврейского населения с. Ваганичи, в 10 верстах от Городни. Для борьбы с бандой выступил из города коммунистический отряд и 6-я рота 544 пех. полка. Город остался при одной штрафроте из дезертиров и десятка вооруженных ответственных работников. Пред оставшеюся в городе властью стал во весь рост вопрос о защите города, в виду серьезной опасности, угрожавшей всему населению и советским учреждениям. Отсюда вытекла необходимость организации самообороны, которая стихийно и возникла по инициативе трудовых и беднейших элементов города; последние, как известно, всегда являются первыми жертвами бандитов. Образовавшийся отряд военкомат взял под свой контроль и снабдил его временно некоторым количеством винтовок, взяв заимообразно 25 шт. у штрафроты и 20 шт. у с. роты 544 пех. полка. Постепенно количество лиц, изъявивших желание

примкнуть к самообороне, возросло до 200 чел. Еще раньше, чем в Городне, именно в феврале, организовалась, с согласия Паркома и Исполкома, самооборона в г. Сновске, Городн. у., числом до 200 человек, при 35 винтовках. Все участники самообороны — местные рабочие, ремесленники и совслужащие, которые, исполнив свои обычные работы, выделяют из своего состава лиц для несения караульной и патрульной службы с тем, чтобы в момент опасности для данного пункта выступить сплоченными рядами против бандитов. Самооборона в гг. Городне и Сновске фактически заменяла отсутствующий гарнизон, охраняя все дороги, мосты и советские склады. Благодаря бдительности караульных Городнянской самообороны, удалось задержать 2-х важных бандитов — убийц, долго скрывавшихся вблизи города. Наличие самообороны давала возможность местным учреждениям регулярно и спокойно функционировать; наконец, самооборона служила постоянной угрозой для бандитов, которые с момента ее основания не высылали разведчиков на близкое к городу расстояние. Самооборона г. Городни удостоилась лестных отзывов со стороны пленума Исполкома, Упрофбюро, Упаркома и Военкомата, единогласно отметивших ее дисциплинированность, организованность, сознательное, аккуратное и добросовестное отношение к исполнению возложенных на нее обязанностей по охране города. Начальник гарнизона г. Городни в прилагаемом при сем отзыве от 23/VI за № 510, касаясь заслуги и пользы, принесенной самообороной в деле водворения спокойствия населения в городе и ближайших окрестностях, между прочим говорит: „дальнейшее существование самоохраны, ввиду малочисленности гарнизона, считается полезным и даже необходимым, так-как бандитизм в пределах Городнянского у. далеко не подавлен, несмотря на все принятые меры“. Губпрофсовет Черниговщины 21 мая постановил: „одобряя действия Городнянского Упрофбюро в вопросе об организации самоохраны, с своей стороны признавая необходимость охраны города, считать усиление вооруженных сил необходимым. Вопрос о дальнейшем существовании самоохраны и ее вооружений передать по принадлежности в Губвоенсовещание для срочного разрешения“. К сожалению, положение самоохраны Городни и г. Сновска не определенное и неустойчивое, в виду их юридической неоформленности и недостаточного снабжения оружием. Испытывая острый недостаток в оружии, без которого самооборона превращается в пустой звук, самооборона посылает своих представителей в Гомель и Чернигов с просьбой снабдить ее оружием. Гомельские власти ответили, что за этим Городня должна обратиться в свой губернский центр. Чернигов же отказал, что видно из следующего постановления Черниговского Губвоенсовещания от 26 мая 1921 г.: „принимая во внимание безусловное воспрещение Военного Совещания при Совнаркоме относительно отпуска вооружения из государственных источников вооружения отрядам самообороны, — а) предложить начуездучастка Городнянщины немедленно изъять винтовки от отрядов самообороны; б) отряд же, как самостоятельную единицу расформировать. Членов профсоюзов, входящих в состав отряда, влить организованно в местную милицию“. Постановление это приводит к распадению этой чрезвычайно важной и жизненно необходимой организации, являющейся в данный момент крайнего развития бандитизма главной опорой и надеждой еврейских трудовых масс. Банда Галлако далеко еще не ликвидирована, а наоборот, по имеющимся сведениям, она усиливается количе-

ственно и материально, в смысле наличного состава, оружия, снаряжения и продовольствия. В ночь с 14 на 15-е июня банда совершает у пристани Радуль, Городн. у., зверское и неслыханное по своей дикости и жестокости нападение на пароход, шедший в Гомель, жертвой которого явилось кошмарное убийство и потопление в Днепре, после насилий и издевательств, 60 человек, в преобладающем большинстве еврейской национальности, — -- крестьян и красноармейцев, которые осмелились заступиться за убиваемых евреев. Это событие показывает, как мерзка наглость банды, чувствующей свою безнаказанность. Расформирование самооборон не непременно повлечет за собой следующие последствия: 1. Усиление нашествия банд на пункты, слабо защищенные, с большим количеством еврейского населения, где, по соображениям целесообразной дислокации войск, не может находиться постоянная военная часть. 2. Новая волна жестоких погромов, истребление еврейского населения, — по большей части беднейшего, требующего всюду и везде на всех собраниях немедленного вооружения: „оружие дайте нам для защиты своих жизней, довольно удирать и прятаться“ — таков революционный инстинкт еврейской бедноты в местечках и городишках, доведенной до отчаяния. 3. Разрушение аппаратов Советских хозяйственных и административных учреждений; разрушение самых местечек. 4. Безудержное стихийное бегство еврейского населения из местечек. Настроение еврейских трудовых масс таково, что упразднение дружины самооборон приведет к тому, что ни один еврей не останется в местечках и небольших городах, все будут стремиться попасть в города, испытывающие и без того острый жилищный, продовольственный и топливный кризис. 5. Чрезмерное скопление в центрах беженской массы, голодной, необутой, неодоетой, вызовет невероятный рост эпидемических заболеваний, излишние заботы со стороны государства о бесконечном социальном обеспечении. 6. Массовое паническое бегство еврейских масс из городов вызовет катастрофическую эмиграцию, грозящую многочисленными бедствиями трудовым еврейским массам. На основании вышеизложенного самооборон и широкие еврейские трудящиеся массы г.г. Городни и Сновска, Черниг. губ., просят Высшую Власть Украины о следующем: 1) Отменить постановление Черниговского Губвоенсовета от -- мая 1921 г. о расформировании самооборон г. Городни; 2) Легализовать в окончательной форме на тех же основаниях, на которых действуют самооборон - - -, самооборон г.г. Городни и г. Сновска, Черниг. губ., возникшие по воле трудящихся, установив при этом, что самооборон должны иметь своим назначением [защиту] от бандитских нападений того населенного пункта, где они образованы, и не должны быть использованы в каких-либо иных целях. 3) Сделать соответствующее распоряжение о выдаче из государственных баз снабжения для нужд самооборон г.г. Городни и Сновска, Черн. губ., под контролем и наблюдением Угорвоенкомата, 200 винтовок, соответствующего полного комплекта патронов, 35 ручных гранат и 4 пулеметов. Отсутствие вооружения ставит самооборон в затруднительное положение, ибо банды не только прекрасно вооружены и организованы, но имеют обширные запасы разного рода оружия и осведомлены о положении вооруженных сил города. Только легализация и развитие самооборон, действующих на территории Черниговщины под политическим контролем паркомов и военкоматов, и достаточное снабжение их

оружием даст возможность населению спокойно заниматься мирным трудом. Легализированные и вооруженные самообороны, преследующие лишь цели самоохраны и самозащиты, сыграют значительную роль в деле успешной борьбы с бандитизмом вокруг местечек и уездных городов. При сем прилагаются в копиях: 1) Отзыв начальника гарнизона о самообороне от 23/VI за № 540, 2) отношение Евсекции Уезднаробраза от 2/VI за № 9353 и справка Городнянского 1-го участка, Черниговского Гублескома от 24/VI за № 1187 о дезорганизующем влиянии бандитизма на ход культурной и лесозаготовительной работ в уезде; 3) Постановление Черниговского Губпрофсовета от 21/V с. г. о Городнянской самоохране; 4) Две выдержки из номеров 319 и 320 Гомельской газеты Полесская Правда „о нападении на пароход у пристани Радуль“; 5) Докладная записка на имя Совнаркома еврейских трудящихся и участников самообороны г. Сновска о легализации и вооружении таковой; 6) Росписка Черниговского Губкома о получении от Городнянского Упаркома аттестации об отряде самообороны за № 192 от 21 мая 1921 г. Июнь 1921. Уполномоченный отрядов самообороны гг. Городни и Сновска, Черниг. губ. С. Любкин.

№ II. Т. Командующему вооруженными силами Украины Эйдеману Уполномоченного отряда Городнянской самообороны (в г. Городне, Черниг. губ.) С. Н. Любкина докладная записка. Постоянное Совещание по борьбе с бандитизмом при Совнаркоме, как видно из выданной мне выписки за № 887 из протокола заседания от 27 июля 1921 г. за № 40, постановило: „сообщить Кременчугскому, Киевскому и Черниговскому Губвоенсовещаниям, что дружины самообороны, существующие в местах с еврейским населением, остаются“. Тем самым, в связи с возбужденным мною ходатайством, существующие на территории Черниговщины две дружины самообороны — в уездном городе Городне и м. Сновске — юридически получили право на дальнейшее развитие и продолжение своей полезной работы. Самооборона г. Городни существует с 11 мая 1921 г. Она себя зарекомендовала с самой лучшей стороны, доказательством этого служат отзывы уездной власти, близко соприкасающейся с деятельностью самообороны. Материал о плодотворной работе Городнянской самообороны в свое время мною был представлен Постоянному Совещанию, тот же материал в копиях представляется при сем. Самооборона г. Городни состоит из 200 человек. Все участники ее члены профсоюзом — местные рабочие, ремесленники и советские служащие, умеющие владеть оружием. Но самооборона г. Городни нуждается в вооружении, так как располагает всего 45 винтовками, а это обстоятельство понижает ее боеспособность. Между тем, бандитизм в Городнянском уезде, Черниг. губ. еще не ликвидирован окончательно. Кроме того, соседство с Гомельской губ. будет всегда создавать серьезную опасность Городнянскому уезду в смысле вторжения оттуда бандитских шаек. В виду вышеизложенного прошу Вашего распоряжения об отпуске из государственных баз снабжения для нужд самообороны, Черн. губ., возможного количества оружия. Харьков. 5 авг. 1921 г. Уполномоченный отряда самообороны г. Городни Черн. губ. С. Любкин.

№ III. УССР Городненський Повітовий Комісаріят по Військовим справам. Городнянський уездний Комиссариат по военным делам. 20 авг. 1921 г. Справка. Организованная в г. Городне 11 мая с. г. дружина самообороны исполняла аккуратно и добросовестно обязанности по охране города и ближайших окрестностей под руководством нач-

гарнизона. 13 июля с. г., по распоряжению председателя Губвоенсовета, означенная дружина была распущена и обезоружена. За истекший период после официального роспуска отдельные члены самообороны добросовестно и аккуратно выполняли задания начучастка в смысле охраны города, чистки и ремонта оружия и т. д. В виду того, что бандитизм в Городнянском уезде все еще не ликвидирован, в виду отсутствия регулярной вооруженной силы, дальнейшее существование самообороны в легальном виде с своей стороны нахожу желательным и полезным для дела борьбы с бандитизмом и водворения спокойствия в среде населения. Начальник Городнянского Уездучастка Военный комиссар Максенко.

№ IV. Председателю Совета народных комиссаров и Председателю особого совещания, по борьбе с бандитизмом при Совнаркомех Уполномоченных отряда Смелянской самообороны, Черкасского уезда, Кременчугской губ. Докладная записка. Уже около трех месяцев как на Украине вообще и в частности в м. Смеле, Черкасского уезда существуют самообороны, разрешенные центральными органами УССР. За этот короткий период своего существования самообороны сумели доказать, что они действительно стоят на страже интересов Рабоче-Крестьянского мирного строительства, и также отвечали своему назначению в отношении борьбы с бандитизмом, что видно из тех фактов, которые имели место в жизни как нашего отряда, так и отрядов других местностей. За весьма краткое существование нашей самообороны уже несколько раз нам удавалось задержать и передать в соответствующие органы власти разведки крупных банд, а также отдельных бандитов, терроризовавших наш уезд в течение последних двух лет, которые кишат вокруг Смелы, как центра сахарной промышленности и крупного железнодорожного узла Бобринская — Смела. Все это делается с такою преданностью и самоотверженностью и до того умело (в смысле знакомства с местными условиями) поставлено, что у бандитов сложилось впечатление о непобедимости самооборон. Так, напр., наш отряд, при 85 винтовках и нескольких гранатах, стал угрозой крупным трем бандам (Хмара, Загородный и Голый), держит их разбросанными по всему уезду и не дает им возможности соединиться, ибо для этого они должны пройти мимо нашего местечка. Такое положение, при ограниченном вооружении, по нашему мнению, ненормально и долго продолжаться не может, и близок тот день, когда бандам, хорошо организованным, с хорошо налаженной связью с местным кулачеством, станет известно наше истинное положение, и тогда плохой конец будет нашему району вообще и трудовому еврейскому населению в частности. Для того, чтобы предотвратить эту катастрофу, которая нам на местах виднее и чувствительнее, нам остается только хорошо вооружиться и тем самым возможно далее без кровопролития удастся покончить с бандитизмом, ибо не имея почвы для разгула грабежа и разбойничьих нападений на местечки, они перенесут свою анархию на деревни и тем самым озлобляют и восстанавливают против себя те элементы крестьянства, которые раньше относились к ним сочувственно и всячески поддерживали их; будучи же изгнаны из деревни, они умрут своей естественной смертью. Для этой цели нами составлена докладная записка на имя ХВО, которая прошла уже все инстанции управления Всеобуча, как наших прямых начальников, с резолюциями, благоприятными для этого вопроса. Только со стороны Нач. Всеобуча мы встретили задержку

из соображений реорганизации всеобуча, а между тем этот вопрос не терпит отлагательства ни одной минуты. Принимая во внимание все вышеизложенное, мы обращаемся к вам с просьбой распорядиться об удовлетворении нашего ходатайства по мотивам, изложенным как в этой, так и в прилагаемой при сем докладной записке на имя командующего ХВО. 1921 Уполномоченные Смелянского отряда самообороны.

№ V. Протокол смотра, устроенного инспектором всеукраинских войск строевым охранникам Самообороны. 23 августа 1921 г. сего числа я, пом. инспектора войск пехоты всей Украины и Крыма, смотрел строевиков Златопольской Самообороны и нашел таковую дисциплинированной в строевом отношении и стоящей на должной высоте. Я нахожу, что можно вполне опираться на них в боевых заданиях и даровать им полное доверие. Ознакомившись с материалами самообороны, обезоружения, произведенного Нач. гарнизона 20 с. м., я констатирую, что Нач. гарнизона поступил незаконно и предосудительно, обезоружив самооборону в такой горький момент при условиях оперирования в районе Златополя банд Загородного и циркулирующих слухов о приближении Махно, и считаю нужным отметить, что обезоружение совершено было публично и весьма чревато последствиями морального характера, не говоря уже о том, что разоружение это ослабляет боевую мощь самообороны, являющейся фактически военной опорой в Златополе. Помощник Инспектора пехоты войск Украины и Крыма (подпись). 25/VIII 1921.

№ VI. У. С. С. Р. Революционный Военный Совет. 20/9 1921 г. № 4252 гор. Киев. Кременчугскому Губвоенсовещанию. Считаю общее постановление о ликвидации всех самооборон в Кременчугской губ. неправильным, а главное несоответствующим решению Постсовещания при СНК Украины от 27/7 21 года. Вопросы о возможности оставления той или иной местной самообороны или о ее личном составе должны разбираться в ответственности и без предвзятого желания, во что-бы то ни стало их все распустить. Необходимость контроля и основательной фильтрации очевидна. В общем рекомендовал бы принять примерно тот порядок, какой установлен Киевским Губсовещанием, выработавшим определенное положение о самообороне и произведшем основательную чистку их рядов. Предс. Окружного Совещания по борьбе с бандитизмом Член Реввоенсовета КВО В. Затонский.

№ VII. Р. С. Ф. С. Р. Секретариат Революционного Военного Совета КВО Юго-зап. фронта 20 сент. 1921 № 134 гор. Киев. Предисполкому Кременчугского при сем препровождается докладная записка уполномоченных самообороны Черкасс, Смелы, Златополя и Городища, согласно резолюции Члена РВС Кво тов. Затонского: „прошу разобраться внимательно в сообщаемых сведениях и привлечь виновных с той или иной стороны к строгой ответственности, а главное принять возможные меры к устранению столь ненормальных отношений. Если все сообщаемое не разговоры, то на это надо обратить серьезное внимание. О принятых решениях не откажите уведомить. Затонский. 20/IX 1921 г. Секретарь РВСКВО (подпись). Делопроизводитель (подпись).

Не зважаючи на клопотання представників самооборони, її було обеззброєно за мотивами, яких документи не торкаються. Це обеззброєння подало привід для антирадянських виступів буржуазної американської преси, в якій обеззброєння було тлумачено, як вороже

ставлення Радвлади щодо євреїв, причому невеличкі кількості самооборони на сторінках преси, перетворено було в півмільонові єврейські армії. Антирадянські виступи закордонної преси й викликали лист члена президії т. Майдельберга, що друкується нижче.

№ IX. 31/1 23. Всем Комиссиям и уполномоченным на Украине. Уважаемые товарищи. Вся буржуазная еврейская пресса в Америке за декабрь мес. пр. года испещрена сообщениями о мифической полумиллионной еврейской армии на Украине, прекрасно вооруженной, снабженной пулеметами и имеющей в Харькове свой центральный штаб, возглавляемый сионистами (см. „Идише Тагеблат“ от 31/XII, „Таг“ — 20/XII, „Форвертс“ — 20/XII и пр.). Эти нелепые слухи имеют своим основанием статью некоего корреспондента „Нью-Йорк Таймс“ и „Чикаго Трибун“, сообщающего (см. „Нью-Йорк Таймс“ 20/XII), что при проезде из Харькова в Одессу он, якобы, в каждом городе и местечке по пути наткнулся на многочисленные местные отряды этой „полумиллионной еврейской армии“ — самообороны. Этот то „достоверный источник“ и был использован буржуазной прессой для начала провокационной компании против советской России путем распространения слухов о мнимых гонениях со стороны соввласти против самообороны, о насильственном ее разоружении, о мнимой „панике“, в которую впали еврейские массы на Украине в связи с ликвидацией самообороны и т. д. см. телеграмму Лещинского Я. в „Форвертс“ от 30/XII пр. года. Считаю необходимым рассеять злостную инсинуацию, предлагаем вам в срочном порядке собрать соответствующий достоверный материал о фактическом положении еврейской самообороны в вашем районе, о времени ее возникновения и об участии в борьбе с погромами и бандитизмом, о ее численности, вооружении, амуниции и экипировке, о ее юридическом положении (является ли она самостоятельной организацией или составной частью какой либо воинской или милицйской части, о ее составе социальном, партийном и т. д., о ее управлении и о составе ее руководящих органов и о всех прочих сторонах ее организации и деятельности. Собранный фактически материал лучше всего вскрыет всю политическую подоплеку провокационной компании поднятой буржуазной прессой вокруг вопросов о еврейской самообороне. В виду важности возможно скорее собрать весь фактический материал о самообороне предлагаем вам исполнение сего циркуляра провести в срочном порядке и собранные сведения немедленно нам прислать. С товарищеским приветом. Член президиума (Мандельсберг). Завстатотделом (Лидиниск), Секретарь Черниговского Е. О. К. Печать.

Пінкос єврейської похоронної громади в м. Барі.

Серед небагатьох єврейських рукописів, що переховуються в Усеукраїнській Національній бібліотеці, є писана давньо-єврейською мовою книга протоколів (Пінкос) Барського Похоронного Братства з другої половини XVIII в. й початку XIX в. Як видно з цього Пінкосу, протоколи спочатку писано на окремих аркушах або зшитках і допіру згодом ці аркуші або зшитки позшивано в одну книгу, що дійшла до нас таки добре пошарпана. Це можна довести, по-перше, тим, що папір, на якому писано протоколи, не однаковий на якість, а, по-друге, що протоколи, датовані пізніше, вміщено на припочатку книги, а раніші — в середині її. Барський Пінкос нічого особливого в собі не містить і не висвітлює долю єврейської громади в м. Барі, але він цікавий тим, що встановлює факт існування в м. Барі в XVIII стор. чималої єврейської громади; а через існування похоронного братства треба припустити, що в місті функціонували й інші благодійні єврейські установи. Факт цей свідчить, що хоч які злигодні довелося пережити євреям за Хмельниччини, що з особливою силою спали на м. Бар, все-ж єврейська громада в цьому місті відродилася. Єврейська громада в м. Барі двічі постраждала: р. 1648-го від Кривоноса, який так люто розправився з євреями, що „живцем здирав з них шкуру“, і за три роки по цьому — від нашествия татар та козаків, що зруйнували й спалили місто.

Пінкос містить у собі 176 стор.; одного аркуша, як про це зазначено в самому Пінкосі, бракувало ще тоді, як книгу опрацьовували. Зміст протоколів Пінкоса каже тільки про діяльність Похоронного Братства. Зокрема, тут є статут братства, а так само вимоги, що ставлено до тих осіб, які хотіли вступити в члени похоронної громади. Популярність громади була така велика й бути за члена її вважали за таку честь, що кожного новонародженого хлопчика батьки силкувалися записати зараз-же до членів громади й платили за нього належні за статутом грошові вкладки. Між иншим, Пінкос дає матеріял, що характеризує моральний рівень тодішньої Барської громади. В Пінкосі подано такий факт: кредитор, повертаючи винуватцеві заставу, зажадав од нього більшої суми, ніж той був

видав; такий вчинок обурило членів Братства до того, що вони вирішили відзначити це на сторінках Пінкоса — кредитора „поставили до ганебного стовпа в Пінкосі на пам'ятку прийдешнім покоління“.

Рукопис записано під Муз. Рук. 534; надійшов він до бібліотеки з Музею Київської Духовної Академії.

І. Г.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Еврейский Вестник. Научно-литературный сборник, под ред. С. М. Гинзбурга. Ленинград 1928, 264 стр. *Еврейская Старина*, т. XII. Ленинград 1928. 407 стр.

Збірники, що назву їх подано вище, призначені для різних читацьких кіл і тому мають різне уставлення. „Еврейский Вестник“ удається до ширшої аудиторії, через це його теми вужчі, епізодичні, ближчі до сучасности, а що-до трактування — популярніші. „Еврейская Старина“ — поважна, академічна, її статті великі, докладні і, очевидно, мають на оці наукових робітників, дослідників з галузі єврейської культури; отож, обидва збірники чудово доповнюють один одного.

А втім, обидва вони мають властивість, яку можна вважати за їхню хибу. Редакція і „Евр. Вест.“ і „Евр. Стар.“ не заводять до своєї програми будь-яких тематичних обмежень чи то хронологічного чи то географічного характеру. Е. В. подає, напр. статтю проф. Нікольського: „Новейшие археологические открытия в Палестине“ і поруч з цим — листа Независимого „Экономическое положение евреев в Польше“, тут-же ст. Клеймона „Среди евреев земледельцев Крыма“, далі — спогади Родіна про А. Соболя і т. и. Діапазон „Евр. Ст.“ ще ширший: тут ми знаходимо статті Нікольського „Хеттские законы и их влияние на законодательство Пятокнижия“ Шульмана — „Еврейский демос в первые века нашей эры“, Лурье — „О новых путях и задачах библейской критики“, Гершберга — „Антиеврейские настроения в Германии перед Черною Смертью“ і т. п. Звичайно, така тематична розкиданість надає збірникам жвавості та різноманітності. Але ця різноманітність має і свій зворотний бік: вона не дає змоги сконцентрувати уваги на темах актуальніших, ближчих до нас, цікавіших для більшости читачів і, виходить, таких, що пильніше вимагають і наукового дослідження і популяризації. У збірникові такого характеру як „Еврейск. Вестн.“ ця різноманітність ще може мати свій *raison d'être*; але, гадаємо, що навряд чи її можна виправдати що-до „Евр. Стар.“ Охопити всю історію євреїв не можна, і нам здавалося-б, що інтереси самої справи вимагають од „Евр. Стар.“ внести до своєї роботи певні географічні обмеження, тобто обмежитися самими тими науковими проблемами, що стосуються до долі єврейства на терені Союзу радянських республік, на розробленні цих проблем сконцентрувати всеньку свою увагу, а проблеми з давньої історії євреїв, а так само з історії євреїв по інших країнах, лишити для дослідників інших країн і в кожному разі — для інших наукових органів.

Обидва збірники скомпоновано цікаво; статті цікаві, змістовні, написано їх здебільша на підставі нового архівного матеріалу. Не ставлячи собі завдання аналізувати збірники цілком, виділяємо тільки те, що найближче стосується до життя євреїв в СРСР і на Україні зокрема. — „Отрывки из воспоминаний“ Л. О. Гордона (Евр. Вестн., стор. 38—51) подають деякі подробиці тепер уже призабутої „шавельської справи“, змальовують на підставі особистих стосунків нічим не прихований цинізм відомого поетика С. Я. Брафмана та з'ясовують подробиці інтерв'ю мін. вн. справ Ігнат'єва з Оршанським. — Лист Л. О. Леванди, що опублікував Н. А. Бухбіндер, до автора відомої праці про Кольцова — де-Пуле (стор. 52—68), певною мірою цікаві, бо характеризують настрої Леванди, але дуже вбогі на фактичні дані. — У статті „Борьба с еврейской разнузданностью“ (стор. 92—107) С. М. Гинзбург оповідає про низку невдалих спроб мініст. військ. справ за часів Миколи II видати спеціального закона про карання євреїв

за образу військових чинів. У цій безглуздій справі найкурйозніше те, що проти проєктів військового мін. виступав не хто інший, як Плева! — Кон на підставі нових матеріалів виленського жандарського управління описує (стор. 143—154), як викрито євр. революційний гурток у євр. „Учительск. инстит.“ 1875 р. За поплічника жандарам були педагоги Інституту Дуров, Штейнберг і Воль.

Безпосередньо до України стосуються тільки дві статті збірника: 1) І. В. Галанта (стор. 180—185); він подає нові архівні матеріали, а) що характеризують, як ставивсь до єврейських погромів Київський ген.-губ. Дрентельн, б) про євреїв-хліборобів, в) про догляд охоранки за Шолом-Алейхемом; 2) жваво та цікаво написано вражіння І. А. Клеймана від подорожі до євреїв-хліборобів у Криму. — Нарешті статті Цинберга, Марека й Гессена стосуються вже до давніших часів. Цинберг подає короткі характеристики Ілії Гаона (Виленського) та Якова Кранца (стор. 74—91); Марек характеризує східних маскілім, як вони ставляться до західно-європейських вчених, до jidisch; як вони захоплюються зовнішнім європеїзмом, то-що (стор. 124—142); Гессен жваво змальовує кошмарну справу про обвинувачення кількох гродненських євреїв у блюзнірстві. Несвідомий жарт, до того не стверджений, закінчивсь засланням 9 душ на каторгу.

Серед статтів „Євр. Старини“ найбільше місця приділено двом великим, близьким темою й написаним з повним знанням предмету статтям небіжчика П. С. Марека: „Кризис еврейского самоуправления и хасидизм“ (стор. 45—101) і „Внутренняя борьба в еврействе в XVIII веке“ (стор. 102—178). По суті справи хасидизм є тема обох статтів. У першій статті автор з'ясовує умови, що сприяли зростанню хасидизму на його дальшому внутрішньому розвитку. Концентруючи свою увагу не стільки на тому, щоб подати нові досі невідомі факти, скільки на тому, щоб викрити й установити їх звязок причинний на підставі вже відомих даних, автор слушно протестує проти погляду на хасидизм, як явище виключно релігійне. У своїй розвідці він визначає такі основні чинники розвитку хасидизма: децентралізація єврейського самоврядування, послідовні розбори Польщі, соціально-економічні взаємини округ, кагалів та прикагалків. — Друга стаття того-ж Марека вужча і спеціальніша темою, до того не стільки аналізує факти, скільки просто описує їх. Автор визначає основні моменти в історії боротьби равінізму з хасидизмом у звязку з внутрішнім розвитком самого хасидизму й з'ясовує участь у цій боротьбі російського уряду; нелад, сварки та розклад у самому хасидизмові. — XVII століттю присвячена і ст. С. Вінберга „Шклов и его просветители конца XVIII в.“ (стор. 17—44); це — низка коротких життєписів та характеристик піонерів „просвещения“ XVIII в. Шика (Шкловера), М. Левіна, Шукмана, Гуревича, С. Дубно. Наприкінці збірника вміщено тепло написані некрологи О. І. Бравдо, Л. Я. Штенберга, С. М. Гольштейна.

Найслабша частина в обох збірниках, гадаємо, є бібліографія; особливо це треба сказати про бібліографічний розділ „Євр. Стар.“; його присвячено рецензіям мало не виключно на праці з давньої історії євреїв. Отож тут ми знову повертаємося до того, з чого почали; визнаючи високу цінність обох збірників, повну їхню змістовність і бажаючи їм як-найширше поширитися, ми повинні знову висловити побажання знайти в дальших випусках збірників більшу тематичну виразність і поправніше цільове усталення.

Г. М. Барац, 1) *Собрание трудовъ по вопросу о еврейскомъ элементѣ въ памятникахъ древне-русской письменности.* Томъ I. Отдѣлъ первый и второй. Парижъ 1927 г. Стор. 1—328 + 331—915, 1) *О составителяхъ „Повѣсти временныхъ лѣтъ и ея источникахъ, преимущественно еврейскихъ.“* Стор. 282. Берлинъ 1924.

26 березня 1922 р. на 87 р. життя помер Герман Маркович Барац. Барац цілком належить Україні: він народивсь у Дубні, навчавсь у Житомирі й Києві, а вся його наукова праця зминула в Києві, де він і помер. В українсько-єврейській літературі особа Бараца — явище дуже оригінальне. Вся літературна діяльність небіжчикова була присвя-

чена розвиткові однієї основної теми: виявленню єврейських елементів у пам'ятках давньо-українського письменства. Вперше Г. М. виступив у пресі з цією темою 1889 р. („Замітки диллетанта“...), а останню його працю датовано червнем 1921 р.

1924—1927 рр. небіжчикові діти видали збірку творів свого батька: „Собрание трудовъ по вопросу о еврейскомъ элементѣ въ памятникахъ древне-русской письменности т. I, отд. 1—2. Парижъ 1927, VI + 915 стор.“; т. II: „О составителяхъ повѣсти временныхъ лѣтъ“ и ея источникахъ, преимущественно еврейскихъ“. Берлинъ 1924, 263 стор. До складу цих трьох томів повіходили всі роботи Бараца про єврейські елементи в давньо-українськiм письменстві, розкидані по різних, часто мало відомих журналах, окрім статті „О еврейскомъ элементѣ въ древне-русской лѣтописи“ (Евр. Стар. 1909 [II], стор. 297—302) та великої розвідки небіжчика: „Критико-сравнительный анализъ договоровъ Руси съ Византією“. Київ 1910, XII + 355 стор. Але замість цього до збірки Барацових творів включено дві статті, що свого часу через різні міркування не надруковано: „Объясненіе т. наз. рядной Тѣшаты XIII в., какъ мировой записи, заключенной между собою двумя евреями“ (т. I, стор. 302—316) і „Разборъ постановленій Русской Правды объ ограниченіи роста по денежнымъ обязательствамъ“ (ibid., стор. 317—328). Отож, у цій збірці творів Г. М. Бараца ми маємо мало не повну збірку всього, що він написав про єврейські впливи на давньо-українське письменство. Переказувати зміст окремих праць небіжчика, а тим більше давати критичну аналіз їх тут не місце; через різноманітність та складність тем, що їх порушує автор, для цього треба було-б куди більше місця, ніж це дозволяють розміри короткої замітки. В данім разі нам хотілося-б відзначити тільки основне, найістотніше в літературно-науковій діяльності Г. М. Бараца.

Місце Г. М. в науковій літературі досить своєрідне. Ідеї, що він їх розкривав, не були новиною для тогочасної науки. Єврейські впливи в різних пам'ятках давнього письменства відзначала вже ціла низка вчених, напр. акад. Сухомлінов (приповість про сліпця і хромця, окремі епізоди з „Толкової Палей“), Веселовський (у дрібних замітках до бидлі), Гаркавий (слідн обізнання з єврейською мовою в пам'ятках давнього письменства) і ин., так само на цей бік питання звертали увагу й дослідники, що працювали одночасно з Барацом (напр. Соболевський, Франко, Сперанський, Шамбінаго, надто акад. В. Перец). Отож, Г. М. Барац не прийшов у літературу з якимось новим словом; він розкривав ідею, яку вже приймали історики давньо-українського письменства; тільки-ж цю ідею Барац розкривав так постійно й енергійно, як ніхто, надзвичайно завзято. Питання про єврейські впливи на давньо-українське письменство стояло не просто в осередку його наукових інтересів; ця ідея була, можна сказати, його єдиним науковим інтересом. Г. М. був нечастим типом наукового однодума. Барацова впертість у цьому тим більше притягає до себе увагу, що він не міг похвалитися співчуттям критики. Навпаки, остання раз-у-раз ставилася була до його праць негативно (порівн. напр. рецензії Грiбовського в Истор. Вѣств. 1904, 3, стор. 1108—1110, Соломона — Bysant. Zeitschr. 1911, 2, Ягiча — Archiv f. slav. Philol. 1912 р., стор. 580, Мейчика, Журн. Мин. Нар. Просв. 1915, 6, стор. 353—361, 368—372 і ин.), відзначаючи ненауковість його методи, самовільне орудування з текстом давніх пам'яток, неслухність філологічних наближень, необгрунтованість гіпотез, то-що. Та, не вважаючи на всі ці безперечні хиби, ми не наважилися-б сказати, що праці Г. М. Бараца тільки дискредитували здорову по суті ідею і зробили їй шкоду. Барацові праці мають безперечно деяке позитивне значіння. Людина, широко обізнана з пам'ятками давньо-єврейського письменства, до того-ж в оригіналі, Г. М. Барац, щоб довести свої висновки, щедрою рукою черпав потрібний йому матеріал з пам'яток рабiнського письменства. Чимало таких фактів запровадив був до наукового вжитку саме він, і через це зробив їх приступними ширшим колам українських та російських дослідників.

Ще важливіша та категоричність, та палкість і захоплення, з якими небіжчик протягом 20 років боронив свої погляди. Може бути, що саме ця невідступність, це захоплення автора мимоволі притягали увагу до основної тези Барацових праць і таким чином сприяли його вкоріненню, або, принаймні, призвичаювали до цієї думки.

Нарешті, слід відзначити й ту широту, що Барац надав її тезам, які він боронив. Він каже вже не про окремі, спорадичні факти єврейських впливів на українське письменство; ні, як він гадав, усю основну літературу давніх часів (літописи, Руська Правда, Слово о полку Ігоревім), то-що просякають єврейські елементи. Така широчінь у поставленні питання, така загостреність його є звичайно крайність, а втім, і вона відіграла свою роль, зворушивши наукову думку. І треба сподіватися, що після законної антитези настане час і для синтези, коли питання про єврейські впливи на давньо-українське письменство буде — після всебічного та компетентного дослідження — впроваджено до належного річища. Це питання дуже складне й відповідальне, а щоб поправно його розв'язати, треба не тільки повної об'єктивності, а й поєднання, в одній особі — а це трапляється аж надто не часто — спеціального підготування в царині давньо-українського письменства і таких самих спеціальних знань у ділянці давньо-єврейської літератури. А для того часу корисна була-б навіть звичайна критично-бібліографічна збірка вже надрукованих матеріалів, як чорнова підготовча праця до глибших дослідів над питанням. У цій збірці певне місце й належну оцінку знайдуть праці Г. М. Бараца.

Simon Dubnow. *Weltgeschichte des jüdischen Volkes. Von seinem Uranfängen bis zur Gegenwart.* In zehn Bänden. Die Neuzeit. Band. VII. Autorisierte Uebersetzung aus dem russischen Manuskript v. dr. A. Steinberg. Berlin 1928, 547.

Колосальна праця, що її розпочав невтомний С. М. Дубнов, невхильно посувається наперед. Року 1928 вийшов VII-й том *Weltgeschichte d. jüdischen Volkes*, що охоплює період з половини XVII в. до кінця XVIII в. Цей том особливо для нас цікавий, бо-ж мало не половину його (стор. II—263) присвячено історії євреїв у Литві, королівстві польським та Росії, отже він безпосередньо стосується до історії українських євреїв. Автор змальовує тут становище євреїв за часів Хмельниччини й боротьби Польщі з Москвою та Швецією (стор. 11—39), описує саботіянський рух та протиеврейські заклоти (40—119), доволі докладно зупиняється на так званих ритуальних процесах (120—150), описує гайдамацькі погроми (157—169), подає короткі відомості про загальний устрій (170—177) та літературу епохи (178—188) і знову довгенько затримується на франкістським рухові (189—212) і хасидизмі (213—231). Розділ закінчується описом становища євреїв за часів Петра I та його наступників до Катерини II включно (232—263).

У читача, обізнаного з „Всеобщей историей“ С. М. Дубнова в російському виданні, природно повстає питання, як нова авторова праця стосується до попередньої. Цей стосунок подвійний. З одного боку, загальний характер праці лишився без змін: той самий жвавий, виразний стиль, та сама емоційна насиченість викладу, ті самі яскраві, влучні характеристики; важко навіть уявити віри, що обидві праці поділює період 20 р.! Лишилися без змін і наукові підходи досліджування та викладання. Повний господар свого фаху, що цілком опанував як джерела так і літературу предмету, автор подає читачеві тільки кінцеві наслідки своїх досліджень, до того — в готовому вигляді, не зупиняючися на аналізі джерел та не зазначаючи, як він ставиться до наукових поглядів у літературі на те чи інше питання. Ця властивість праці виявляється вже в тім, що читач даремно став-би шукати у автора цитат та покликань на твори попередніх дослідників: те й те трапляється лиш врядогоди як рідкий виїняток. Що правда, в додатках С. М. Дубнов характеризує стан джерел та літератури предмету (стор. 509—512), а до того-ж подає і бібліографію до окремих §§ своєї праці (стор. 525—531), тільки-ж робить це він надзвичайно стисло й коротко. Взагалі авторів виклад має характер не стільки критично-аналітичний, скільки розповідально аподиктичний; автор не стільки аналізує події та явища, скільки описує їх. Звичайно, цей факт полегшує читання праці для пересічного читача, сприяє поширенню її; але він-же безперечно зменшує значіння праці для наукового робітника, для дослідника. — За минулі 20 р. не зазнали змін і наукові симпатії автора як істо-

рика; загальні погляди та оцінка окремих історичних фактів та осіб лишилися по суті ті самі; навіть більше, наукові інтереси С. М. Дубнова тепер ще помітніші, ніж у російським виданні книги. Автор і тепер головну увагу звертає на політичне та правне становище євреїв, на релігійне життя та антиєврейські рухи, зовсім не досліджуючи соціально-економічну природу фактів.

А втім, якщо лишити на боці зазначені властивості праці і оцінювати її в рамках тих завдань, що їх поставив собі сам автор, тоді треба визнати велику вартість праці С. М. Дубнова. Насамперед треба констатувати значне збільшення об'єму книги: 72 стор. російського видання перейшли у 250 стор. німецького тексту. То правда, план праці в цілому не зазнав істотних змін (переставлено деякі §§ і таким чином вирівняно хронологічний зв'язок подій), так само чимало попереднього тексту ввійшло до нового видання (найменше змін у §§ про хасидизм), але автор мало не скрізь поробив більші або менші вставки, додатки, а цілу низку §§ (напр. §§ 5, 11, 13, 14, 16, 17, 18 і т. д.) склав наново на підставі почасти нових історичних матеріалів, а почасти — нових студій, серед яких видатве місце займають праці самого автора. Взагалі, уважна редакторська рука пройшла по всій праці і відчувається скрізь. Цією стороною характерне й симптоматичне вже те, що тепер автор каже не про „полуварварські орди“, а про „вільних козаків“, не про „так звану Україну“, а просто про Україну, то-що.

Звичайно, з деякими поглядами автора можна не погоджуватися, бажано було б знайти в авторській праці більше уваги до внутрішнього життя єврейства (не тільки релігій), і до економіки; але, в цілому треба визнати працю С. М. Дубнова за розвідку видатну і корисну не для самих істориків єврейства, а й для істориків України.

Judisches Wissenschaftliches Institut. Schriften für Wirtschaft und Statistik. Band 1. Red. J. Lestschinsky Berlin 1928. (Ідиш).

Названа книга є видання секції господарства й статистики при Єврейському Науковому Інституті в Берліні. Книга має два розділи й містить у собі багато праць історично-статистичного змісту, причому більшість цих праць стосується до історії євреїв у кол. Росії й зокрема — на Україні. Збірник остільки змістовний і різноманітний, що вичерпати його в короткій бібліографічній замітці неможливо. Визнаючи цікавість і цінність усіх статтів, ми зупинимось тільки на окремих з них.

Збірник починається великою працею Я. Лешинського, Єврейський народ у змінах останніх ста років (стор. 1—64). Подаючи низку різних таблиць, автор встановлює загальну кількість єврейської людности й з'ясовує ті радикальні зміни, що їх пережило єврейство в географічному розповсюдженні й в соціально-економічному становищі. Автор узагалі констатує, що останнього століття євреї з невеличкого народу, що був розсіяний по малих містечках і селах, мешкав виключно в країнах відсталого господарства й політичною стороною, — перетворилися на п'ятнадцятимільйоновий народ, що тепер поширивсь по цілому світі, живе в країнах з високо розвинутою промисловістю й становить компактні маси в найбільших містах. Що-до соціально-економічного становища євреїв, то тут, як каже автор, відбулися отакі зміни: а) відсоток осіб, зайнятих продукційною працею, збільшився в 3—4 рази в Східній Європі, й у 3 рази в Західній; б) в ремісництві й індустрії зросла кількість як підприємців, так і робітників; в) з народу факторів та крамарів євреї перетворилися в націю подиференційовану на класи, і дарма що обличчя нації все ще відрізняється від інших, але вже стоїть до нього ближче, ніж досі. Ці цікаві й важливі висновки автора цілком ґрунтуються на статистичних даних і від точности їх залежать. Звичайно, справа статистиків розв'язати питання про цю точність.

З інших праць загального змісту цікава стаття Дубнова, Проблеми економічної історії євреїв. Автор подає короткий огляд того, що досі зроблено в царині вивчення різних етапів в економічній історії євреїв і накреслює завдання для дальших дослідів. Автор визнає, що досі єврейські історики викладали виключно політичну й культурну

історію євреїв, звертаючи дуже малу увагу на економічні процеси, і через це історія євреїв відстала від історії інших народів. На авторову думку, пояснювати це треба тим, що вивчити економічну історію євреїв, звязану з економікою світовою, дуже складна справа, й потребує вивчення величезного матеріалу. Визнаючи велику вагу економічних проблем, автор вітає намір економічно-статистичної секції Берлінського Єврейського Наукового Інституту збирати потрібний на це матеріал, і накреслює головні моменти економічного процесу між євреями.

З праць, що найближче стосуються до України, відзначимо статті Бруцкуса, Торговля західно-європейських євреїв з середньовічним Києвом (стор. 69—75), і Ландава, Участь євреїв в утворенні цукрової промисловости в Росії (стор. 98—104). Бруцкус подає збірку свідчень з єврейських джерел про торгівлю євреїв з Руссю IX—XIII ст., з'ясовує шляхи цієї торгівлі й характер її. Стаття подає матеріал, що має вагу для студій над історією давньої України. Праця Ландава про участь євреїв у цукровій промисловості в Росії охоплює великий період од початку цукроварства до останніх років. Звичайно, автор міг дати тільки короткий і загальний нарис. Участь євреїв у цукровій промисловості почалася з 40-х років і виявлялася в тому, що євреї давали позики землевласникам з правом брати участь у прибутках. З 50—60-х р. звязок євреїв з цукровою промисловістю стає ближчим, через те, що після того, як скасовано одкупну систему, єврейський капітал почав шукати місця в цукровій промисловості. Автор підкреслює, що єврейські капіталісти не тільки вкладали потрібний капітал, ба й відкривали ринки для збуту російської продукції, виступаючи в цьому разі, як піонери, а так само допомагали розвитку цукроварної техніки. З 70-х років єврей-капіталісти почали вже самостійну цукроварну індустрію й позаводили свої цукрові заводи. 80 й 90-х років діяльність єврейських капіталістів досягає особливого розвитку, і усенька цукрова промисловість фактично скупчується в їхніх руках. Ландав пояснює це тим, що єврейські капіталісти зуміли добре зорганізувати збут цукру, „відкривши“ для нього низку цінних ринків. Ці великі успіхи, зазначає автор, досягнено, не вважаючи на всі перешкоди, що їх ставив євреям російський царський уряд.

У другому відділі Збірника надруковано низку невеличких, але дуже цікавих і цінних повідомлень, що стосуються здебільшого до статистики та біології єврейської людности. З цих повідомлень для історії євреїв на Україні цікаві повідомлення Гергея: До статистики єврейських погромів на Україні (107—113), де автор подає низку таблиць з відповідними коментарями, тоді — Коральніца, Демографічні зміни в єврействі східної Європи (211—228) й, нарешті, Мінцина, Освіта євреїв у Росії й Польщі (237—245). В останній статті автор на підставі статистичних даних про радянські вищі школи, між иншим, констатує, що Україна, де по вищих школах є 8332 студентів євреїв, що-до кількості студентів-євреїв, „стоїть на чолі всіх європейських держав“. Польща, де кількість євреїв удвоє більша, ніж на Україні, має тільки сьому частину зазначеної кількості студентів-євреїв (для 1927 року — 1284), а Румунія — тільки десяту частину, дарма що кількість євреїв у Румунії становить більше-менше половину кількості євреїв на Україні. Далі автор підкреслює характерну рису в розвитку єврейської вищої освіти: в Польщі, Румунії й Угорщині що-року зменшуються групи студентів-євреїв, що вивчають медицину, і збільшується кількість тих, що хтять одержати освіту філософську, навпаки, на Україні більше студентів євреїв по індустріально-технічних вищих школах і менше студентів медиків.

Zeitschrift für jüdische Geschichte, Demographie und Oekonomie, Literatur, Sprachforschung und Ethnographie. Bd II—III. Mensk. 1928 (Ідиш).

Названа книга є видання Інституту Білоруської Культури. З різноманітного зміста її відзначимо тільки статті історичного характеру. Всі ці статті присвячено питанням історії й культури Білоруси. Такий вибір статтів можна тільки вітати: поки збирається тільки каміння для майбутнього видання повної закінченої історії євреїв на території

кол. Російської імперії, треба щоб кожна країна, що належала була до складу цієї імперії, збирала та опрацьовувала матеріали, що безпосередньо стосуються до даної країни.

Історичний відділ книги починається працею проф. Соссиса, Єврейський Союз у Литві й Білорусі періоду 1623—1761 рр. Статтю складено за відомом „Пінкосом Литовського Ваада“ (єврейського союму). Цей Пінкос, що є дуже важливе джерело для історії литовських євреїв, почав друкувати ще 1865 р. Гаркавий, але друкування незабаром припинено. Р. 1909-го С. М. Дубнов знов почав друкувати Пінкос з російським перекладом у додатках до „Єврейской Старини“ і теж не закінчив видання. Нарешті, р. 1925 Пінкос цілком надруковано в Берліні з вступною статтею Дубнова. Проф. Соссис і подає тепер аналізу Пінкоса, причому зупиняється переважно на соціально-економічному становищі євреїв XVII—XVIII ст. Стаття містить багато цінного матеріалу, що його повинні використати історики євреїв. Цінний і цікавий матеріал подає праця Вишницера, Структура єврейських цехів у Польщі, Литві й Білорусі XVII й XVIII ст. До історії єврейських цехів тепер ми маємо небагато друкованих джерел, як от цехові статuti й постанови, причому ці джерела видано без достатньої наукової аналізи. Але за цим матеріалом Вишницерові пощастило доволі докладно висвітлити ролю цехів в єврейській історії названих вище країн. За Вишницеровим дослідом, єврейські цехи Польщі, Білоруси й Литви постали за ініціативою єврейських ремісників. Що-до кагалів, то їх ролю в організації цехів не цілком з'ясовано, але можна гадати, що кагали примушено було тільки давати згоду на організацію цехів. Автор, далі, зазначає факти боротьби єврейських цехів проти християнських й поступінне підсилення позиції єврейських цехів, як наслідок розвитку поміж євреями ремісництва. Роля управління цехів полягала в тому, що воно захищало інтереси цехів перед кагалом, містом, державою й у боротьбі проти християнських цехів; управління стежило також за продукцією цеху й дисципліною його членів. По великих цехах існувала особлива посада „даїнів“, що брали участь у справі приймання до цехів, розглядали скарги майстрів і підмайстрів, а так само обороняли закон про одяг. Організація єврейських цехів узагалі була подібна до звичайної цехової організації.

У статті С. Гінзбурга, „Встановлення єврейської рекручини“ йде мова про встановлення обов'язкової військової повинності для євреїв 1827 р. Автор викладає поступінний рух цієї реформи й з'ясовує її причини.

Статті — І. С. „Перші спроби притягти білоруських євреїв до хліборобства“ (стор. 109—112), Борового, „Єврейські колонії після другого виселення з Білоруси“ (111—138) й Бутевича, „Становище єврейських колоній після третього виселення з Білоруси“ присвячено історії єврейської хліборобської колонізації в Білорусі. Треба відзначити, що історію єврейських колоній у Білорусі ще й досі висвітлено не до краю, і через те названі статті аж надто бажані.

Вопросы биологии и патологии евреев. Сборник II. Издание „Еврейского Историко-этнографического Общества. Ленинград 1928. 277 стор.

Перший збірник цього видання надруковано ще р. 1926-го. Мета видання полягає в тому, щоб „выдвинуть не только на обсуждение, но и на разрешение в плановом порядке одну из серьезнейших проблем в переживаемую нами эпоху — проблему изучения расы и нации — в разрезе еврейской национальности, которая у нас сейчас переживает коренную ломку социально-экономической и культурно-бытовой, а в сумме и биологической базы своего бытия, как национально-этнической единицы“. Проблема, що її поставила редакція збірника, звернула на себе увагу й державних наукових установ, й низки окремих учених, які тепер опрацьовують питання біології євреїв. У новому збірнику подано багато дуже цікавого й цінного матеріалу до цих питань. З окремих статтів збірника зазначимо статті М. М. Грана, що стосуються до методології біологічного вивчення раси: — „К вопросу о методологии биологического изучения расы и нации (стор. 5—11) й „Родословные“ в приложении к изучению биологии и патологии евреев“ (стор. 102—117). До спеціальних біологічних питань стосуються статті Рубаш-

кіна, „Группы крови в антропологии“ (стор. 11—24), Баринштейна, Некоторые данные о кровяных группах у славян и евреев (24—27), Лейгика, Кровяные группы евреев переселенцев Одешины (27—34), Бінштока-Грінберга. К вопросу о физическом развитии еврейских детей (58—61), Штекеліса, Материалы к изучению туберкулезной проблемы у евреев (69—92) й ин.

До галузи демографії євреїв стосуються статті Зингера, Численность и распределение еврейского населения СССР (стор. 125—140), Лещинського, Движение еврейского населения в России за 1897—1916 гг. (стор. 140—175), Бінштока й Новосельського, Евреи в Ленинграде (стор. 176—188), Вайсенберга, Движение еврейского населения Зиновьевска за 1901—1925 гг. (стор. 189—204), Фінкельштейна, Естественное движение еврейского населения г. Одессы (стор. 205—216) і Шабада, Смертность и рождаемость евреев в Вильне за пятилетие (1921—1925) (стор. 228—236). Останні дві статті збірника — суто історичного змісту, — це стаття Габриловича, Биология евреев, що подає збірку вказівок Талмуда що-до анатомії, фізіології, й стаття Ейгера, Ч. И. Каценельсон, как историк древнееврейской медицины. Наприкінці збірника, у відділі „Обзоры и рефераты“, подано низку коротких, але змістовних рефератів на підставі багатьох книжок переважно біологічного характеру, надрукованих на території СРСР і за кордоном.

З приводу першої книжки „Сборника“ Наркомздрав Н. А. Семашко висловився так: „СССР, пожалуй, единственная страна по богатству материала для этнографических исследований. Во всяком случае нет другой страны в мире, кроме СССР, где бы, благодаря национальной автономии, отдельные национальности могли в такой мере свободно выявить свои национальные особенности. Поэтому этнографические исследования в разрезах социальном, санитарном и других должны привлечь к себе должное внимание и принести результаты, имеющие не только теоретическое, но и большое практическое значение“ (стор. 4). Вітаючи другу книжку „Збірника“, як цікаве й цінне придбання наукової літератури, не можна разом з тим не побажати, щоб про подібні видання подбали й інші національності Союзу й щоб, таким чином, важливу проблему раси й нації, яку так вчасно висунули редактори „Збірника“, було висвітлено всебічно.

М. Шац-Анин, Социальная оппозиция в истории евреев. Рига. 1927.

Шац-Анінова книга цікава тим, що вона робить спробу пристосувати марксівську методу історичного досліджування до історії євреїв. Таких спроб останнього часу було чимало й усі вони, звичайно, заслуговують на увагу, дарма що й не всі їх можна вважати за вдалі. Шац-Анінова книга подає огляд цілої єврейської історії — од періоду біблійного до кінця XIX в. У нього йде мова про єссейство, християнство, месіанізм, талмудизм, караїмство, каббалу й наприкінці, доволі докладно, про хасидизм. Усі ці рухи автор розглядає з соціально-економічного погляду і з'ясовує роль економічного чинника в ідеології названих рухів. Автор порушив стільки історичних питань, що, звичайно, він не міг з'ясувати їх більше-менше докладно. Частіше автор декларує, а не доводить свої твердження історичними фактами. Протягом усенької книги почувається брак історичних фактів і джерельних свідчень. Але, знов зазначимо, що як спроба пристосувати сьогочасну наукову методу до історії євреїв, Шац-Анінова книга має своє значіння.

Reschumoth. Сборник, посвященный воспоминаниям, этнографии и фольклору евреев. 551 стр. Берлин 1923. (давньо-єврейською мовою.)

Книгу цілком присвячено анти-єврейським погромам 1918—1919 р., що робили денікінці й банди Булах-Балаховича. Книга ґрунтується на згадках та записках людей, що пережили погроми й бачили їх на власні очі, — в цьому полягає вага книги. Як відомо,

чимало багатющого матеріалу про погроми, що його зібрали свого часу на Україні й Білорусі різні організації й окремі особи, вивезено за кордон і, зокрема, до Палестини. Видавець і подає частину цього матеріалу. У книзі надруковано 400 протоколів, що їх поскладувано незабаром після погромів. Чимало цих протоколів стосується до українських міст і містечок, напр. Кременчука, Корсуня, Городища, то-що. Збірник справляє дуже велике враження і, так-би мовити, є залятий кров'ю до останньої сторінки. Майбутній історик погромів знайде в збірнику цікавий і важливий матеріал, що його немає в інших опублікованих працях про погроми.

PROF. P. P. KUDRJAVZEW.

DAS JUDENTUM, DIE JUDEN UND DIE JUDISCHE FRAGE IN DEN
WERKEN FRANKO'S.

Es ist schwer einen ukrainischen Schriftsteller zu finden, der in seinen Werken dem Judentum soviel Aufmerksamkeit geschenkt hätte, wie Iwan Franko. Er interessierte sich für das Leben und die Leistungen der alten Hebräer. Ohne Spezialist auf diesem Gebiete zu sein, verfolgte er anferksam die einschlägige Literatur und populärisierte sie überall. Dementsprechend interessierten ihn die Bearbeitungen von Sujets aus dem althebräischen Leben und der althebräischen Literatur in der schönen Literatur unserer Zeit und verfasste auf diesem Gebiet eine Reihe von kritischen Skizzen und Uebersetzungen ins Ukrainische. Ausserdem aber hat er selbst einige poetische Werke mit alt-hebräischem Sujet verfasst, unter denen an erster Stelle seine Dichtungen „Kains Tod“ und „Moses“ stehen. Beim Studium der Denkmäler der alt-russischen Literatur, bemühte sich Franko mit ganz besonderem Eifer in ihnen Spuren jüdischen Einflusses aufzusuchen und weist auch unermüdlich daraufhin, wenn er in fremden Arbeiten dieselben Forschungen findet (Kap. III). Wenn aber Franko hauptsächlich beim Erklären der Denkmäler der ukrainischen Volksdichtung auf besonders scharfe Momente in der Geschichte der Beziehungen zwischen den Ukrainern und Juden stösst, so bemühter sich durch Analyse der ihm zur Verfügung stehenden und von ihm zum Teil selbst entdeckten Quellen, den Boden für einmöglichst objektive Auffassung des in Frage stehenden Ereignisses vorzubereiten (Kap. IV). In dem reichen ethnographischen Material, welches Franko gesammelt hat, sind nicht wenig Beweise dafür enthalten, wie sich in dem Bewusstsein des ukrainischen Volkes die Eindrücke aus der Synbiose mit seinen historischen Nachbarn, d. h. den Juden, aufspeicherten (Kap. V), und in den poetischen Werken Frankos nehmen die Juden die zweite Stelle nach den Ukrainern ein, was den ihnen gewidmeten Raum betrifft, wobei die Typen des jüdischen Ausbeuters in ununterbrochener Reihe sich in allen Dichtungen Frankos finden. Indem Franko den jüdischen Ausbeuter schildert, den kleinen, wie den grossen, beschränkter sich nicht darauf, die ungünstigen Selten hervorzuheben, sondern indem er den armen Juden vorführt, gibt er uns Typen, die von warmem Mitgefühl

für die Lage desselben erfüllt sind. Un wenn er in seinen Schriften auch eine ganze Reihe von Juden in dunkelen Farben malt, so tut er es nicht, weil es eben Juden, sondern weil es Spekulanten sind (Kap. VI). Dasselbe muss von seinen publizistischen Schriften gesagt werden. Indem er den Prozess des Ueberganges des Landbesitzes aus den Händen der galizischen Bauern in die Hände der jüdischen Spekulanten schildert, ruft er die Ukrainer zum Kampfe mit den Juden auf, aber nicht aus dem Grunde weil sie Juden, sondern weil sie Spekulanten sind; ferner will er, dass dieser Kampf nicht mit der Faust oder der Keule geführt werde, sondern durch die Einigkeit bei der Verteidigung der oekonomischen Interessen, durch die sich, wie Franko bemerkt, die Juden auszeichnen. In den Bestand der radikalen Partei, deren Gründer Franko war, konnten ebenso wie die Ukrainer, auch Juden aufgenommen werden und ebenso führte Franko seine publizistische Arbeit gern gemeinsam mit Juden. Grosse Bedeutung bei der Entscheidung der jüdischen Frage hatte nach der Meinung Frankos die Assimilierung der Juden mit der Hauptbevölkerung des Landes. Er verstand aber unter Assimilierung keineswegs das Aufgeben der eigenen Sprache, der Kultur und des Glaubens, sondern die Vereinigung mit den werktätigen Elementen der Bevölkerung auf Grund gemeinsamer oekonomischer und politischer Interessen.

N. WASSILENKOWA-POLONSKA.

DIE ERSTEN SCHRITTE DER JUDISCHEN KOLONISATION IN DER SÜDLICHEN UKRAINE.

Die ersten Schritte der jüdischen Kolonisation in der südlichen Ukraine in d. J. 1775—77 sind bisher in der historischen Literatur nur wenig erforscht; gewidmet sind ihnen die Aufsätze S. Stanislawskiy in der Zeitschrift „Woschod“ v. J. 1887, № 8 und im Sbornik der Arbeiten der Jekaterinoslawer gelehrten Gesellschaft von 1905; ferner der Aufsatz P. A. Iwanows in den Sapiski der Odessaer Gesellschaft, Bd. XVII. Diese Kolonisation stand in Verbindung mit der schweren Lage in der sich die Juden in Polen in den 70-er Jahren des XVIII Jahrh. befanden, als ihnen das Recht des freien Handels und Ausschankes genommen war, als die Zahl des Arrenden sich verminderte und die nichtjüdischen Zünfte sie bekämpften. Die Verarmung der Juden nahm einen drohenden Charakter an und als Ausweg aus der schwierigen Lage erschien die Idee die Juden aus den Flecken und Städten ins Dorf überzuführen, kurz sie in Landleute umzuwandeln. In diesem Sinne würde das Gesetz vom Jahre 1775 in Littauen durchgeführt. Andererseits war ein wichtiger Faktor das Bestreben der russischen Regierung die südliche Ukraine d. h. Neu-Russland zu bevölkern und zu diesem Zwecke wurden aus dem Auslande fremde

Ansiedler eingelangt. Diesen Schlossen sich auch Juden an, da sie durch das Gesetz vom J. 1769 die Erlaubniss-erhalten hatten, sich in Russland niederzulassen.

Den ersten Versuch machten im J. 1775 Juden aus Balta, die sich an den Gouverneur von Neu-Russland, Muromzew, gewandt hatten. Die Bevollmächtigten dieser Juden, Leiser Selmanowič und Chaim Izkowič, schlossen mit ihm einen aus 13 Punkten bestehenden Vertrag, durch welchen die Rechte und Pflichten der Juden bestimmt würden und dieser Vertrag diente den späteren Ansiedlern als Muster.

Die Hauptbedingung, welche die russische Regierung stellte, bestand darin, dass nur „wolanständige“ Leute sich ansiedeln sollten, also keine Vagabunden, sondern kapitalkräftige Leute oder in irgendeinem Handwerk Erfahrene. Nach dem ursprünglichen Plane wollte die russische Regierung Juden zwischen dem Bug und Dnjepr ansiedeln und versprach Land für 200,400 Höfe nach der gewöhnlichen Norm zu geben; aber die Juden waren damit nicht einverstanden. Die russische Regierung hatte augenscheinlich die Absicht gehabt einzelnen jüdischen Kolonien Land zu geben um die Juden in Landleute umzuwandeln; die Juden aber baten um die Erlaubniss sich in den alten, besiedelten Schanzen, Flecken und Städten niederzulassen und willigten schliesslich ein, sich am Bug niederzulassen wobei sie baten, dass sich daselbst mit ihnen auch eine nichtjüdische Einwohnerschaft niederlasse.

Interessant ist der Umstand, dass speziell jüdische Kolonten nicht gebildet wurden, und die Juden siedelten sich so an, wie sie wollten, nämlich in der Vorstadt der Festung der heil. Elisabet, in Krjukiw, Nowomirgorod, in der Ssemlezschen Schanze, der Dmitrowschen Schanze, in Pokrowsk, in der ehem Sseč der Saporoger. Im Laufe einiger Jahre kamen dann Juden aus verschiedenen Gegenden Polens in Gruppen von 15—20 Familien, mit ihren Bevollmächtigten, die Verträge abschlossen. Ausser einem Verträge, der nach dem Muster des von Selmanowič in J. 1775 abgeschlossenen, zusammengestellt war, wurde i. J. 1777 ein vertrag mit Juden abgeschlossen, der sich wesentlich von dem ersten unterschied. Er war nicht so vorteilhaft für die Juden, denn hier war die Unterstützung für die auszuführenden Bauten verringert, wie auch der Termin der Privilegien. Eingeschränkt war sodans noch das Recht Waren aus dem Auslande mitzubringen. Der Vertrag von 1776 gab das Recht Waren biszu 300 Rbl. zollfrei mitzubringen, ausser den wie gewöhnlich verzollten. Der Vertrag vom J. 1777 dagegen beschränkte die Quantität des einzuführenden Brantweins, was dadurch zu erklären ist, dass die Einfuhr des Brantweines durch die Juden den Brantweinpächtern Abbruch tat, die daher baten, ihre Interessen zu schützen. Andererseits aber beunruhigte die Juden die Einschränkung des Rechtes Brantwein einzuführen. Ihre Bevollmächtigten erklärten, dass die Juden, die sich zur Uebersiedlung vorbereiteten, ihren Besitz verkauft und für die gelösten Summen Brantwein gekauft hatten, so dass die Einschränkung der Einfuhr sie

ruinieren oder aber veranlassen müsse, den Plan der Uebersiedelung aufzugeben. Diese Frage wurde entschieden, indem die Brantweinsteuer in Raten bezahlt werden durfte.

Die Juden siedelten sich in Gruppen an, die aus zehn bis zwanzig Familien bestanden und erhielten nach ihrer Wahl einen Offizier als Aufseher. Dieser musste die Ordnung aufrechterhalten, Streitigkeiten entscheiden, Pässe ausstellen wenn sie Ausflüge unternahmen und darauf achten, dass die Juden nicht mit unnötigen Steuern belastet würden. Sie mussten, wenn sie ein Kapital angemeldet hatte, 1 Kop. vom Rubel, die Handwerker aber 2 Rubel jährlich pro Mann bezahlen.

Seit dem J. 1777 wurde die Aufnahme der Juden von der Bedingung abhängig gemacht, dass jede jüdische Familie 5 Ansiedler für eine-staatliche Ansiedelung stellte.

Wie aus den aufbewahrten Verzeichnissen ersichtlich, bestanden die jüdischen Ausiedler hauptsächlich aus Handwerkern und Brantweinhändlern. Viele von ihnen brachten bedeutende Kapitalien mit. Zu Ende des XVIII Jahrh. vergrösserte sich die Einwohnerzahl der Städte in der südlichen Ukraine schnell, besonders aber in den Hofenstädten, z. B. in Cherson, Odessa. Andererseits aber haben die jüdischen landwirtschaftlichen Kolonien trotz den anfänglichen Plänen der Regierung sich nicht weiter entwickelt.

I. GALANT.

DIE VERSCHULDUNG DER JÜDISCHEN GEMEINDEN IN DER ERSTEN HÄLFTE DES XIX JAHRH.

Im zarischen Russland war unter anderen eine Ursache der antijüdischen Stimmung im Volke die Legende von dem materiellen Wohlstand der Juden. Diese Legende wurde von den Vertretern der Administration sowie von der reaktionären, judophoben Presse verbreitet und genährt. Hierbei wurde der sog. „jüdische Reichtum“ immer als ausschliessliches Resultat der jüdischen Ausbeutung dargestellt und letztere wurde als Hauptursache der schweren oekonomischen Lage der Bauern und Arbeiter bezeichnet. Die wahre Lage der breiten jüdischen Masse wurde dabei gewöhnlich verschwiegen. Die staatlichen Archive aber, die nun nach der Revolution allgemeiner Benützung offen stehen, liefern den Beweis, dass die jüdischen Volksmassen, angesichts ihrer Rechtlosigkeit sich in einer äusserst schweren, Lage befanden, ja sogar Not litten. Das hier abgedruckte Dokument, welches die Gouvernements Kyiw und Podolie betrifft, zeigt uns, dass fast die ganze jüdische Bevölkerung mit äusserst grossen untilsbaren Schulden belastet waren. Diese Schulden hatten sich schon seit dem Ende des XVII Jahrh. angesammelt und bildeten beim Beginn des XIX Jahrh. eine Summe, die so gross war, dass

die jüdische Bevölkerung sie nicht bezahlen konnte. Gläubiger der jüdischen Bevölkerung waren hauptsächlich die katholischen Klöster und die katholische Geistlichkeit, aber, auch einige Privatpersonen. Die Verschuldung der jüdischen Bevölkerung bildete wiederholt den Gegenstand der Beratung in den höchsten Regierungssphären um Mittel und Wege zur Tilgung der jüdischen Schulden zu finden. Die Regierung konstatierte hierbei, dass einige Schulden der jüdischen Gemeinden auf Dokumenten beruhten, die juristisch ungenügend waren, andere wiederum des Beweistheils entbehrten. Das hier abgedruckte Dokument entkräftet die von der russischen Regierung verbreitete Legende von dem angeblichen Reichtum der Juden.

PROF. W. P. RYBINSKY.

ZUR GESCHICHTE DER ANTIJÜDISCHEN BEWEGUNG IN DER UKRAINE J. 1881.

1. Die antijüdische Bewegung d. J. 1881 im Gebiet der ehem. Kyiwer General-Gouvernements.

Der Aufsatz ist zusammengestellt auf Grund von Dokumenten betreffend den Pogrom von 1881, die das Polizei-Departement zusammengestellt hat und die von Admoni-Krassny herausgegeben sind, ferner auf Grund von Dokumenten die sich in den Kyiwer Archiven erhalten haben, sowie auf Grund der gedruckten Literatur. Die antijüdische Bewegung im Kyiwer General-Gouvernement begann in Kyiw und verbreitete sich längs der Eisenbahnlinie. Ausser in Kyiw, wo der Pogrom zwei Tage dauerte, entstanden grosse Pogrome in Ssmila und Schmerinka. Die Kyiwer Autoritäten bewiesen keine besondere Energie beim Bekämpfen der Pogrombewegung und unterdrückten sie nicht beim Entstehen selbst. Der General-Gouverneur Drenteln behandelte den Pogrom wie eine rein antijüdische angeblich durch die Ausbeutung der Bevölkerung von Seiten der Juden hervorgerufene Bewegung; er hielt sie bis zu einem gewissen Grade für verdient und verwandte daher auch im Kampfe mit derselben keine besondere Energie. Indessen, eine Reihe von Massnahmen gegen den Pogrom wurde ergriffen; z. B. Bekanntmachungen, Aufrufe, Areste der Anstifter u. Teilnehmer von Judenhetzen, sowie auch Entsendungen von Strafexpeditionen in die von der Pogrombewegung erfassten Ortschaften.

Beim Feststellen der Ursachen der Pogrome hielten die Kyiwer Behörden die Möglichkeit einer Organisation der Pogrome durch „Sozialisten“ für ausgeschlossen und erblickten den Grund ausschliesslich in der antijüdischen Bewegung. Aber die Bewegung im J. 1881 wie es auch Kennzeichen einer Bauern- und Agrarbewegung überhaupt auf, da nicht nur das Eigentum des Juden zerstört, sondern auch von der Aneignung

der den Gutsbesitzern gehörenden Lander gesprochen wurde, wobei in einigen Ortschaften auch wirklich Fälle von Enteignung vorkamen. Es darf angenommen werden, dass die Bewegung der Jahres 1881 mit dem starken Fortschritt der Kapitalismus und der fortschreitenden **Verarmung** der Bauern zusammenhängt. In dieser Bewegung **gelangte** der Protest gegen den vom Kapital ausgeübten Druck zum **Ausdruck**. Da im Süd-Westgebiet zu Beginn der achtziger Jahre jüdische Kapitalisten eine grosse Rolle zu spielen anfangen, so richtete sich der Unwillen der verständnisslosen Schichten der Bevölkerung besonders gegen die Juden, wobei natürlich nicht die Kapitalisten, sondern die Unbemittelten zu leiden hatten.

2. Das Tagebuch von Michalewič. Das von Michalewič, einem intelligenten Arzte und hervorragenden Vertreter der ukrainischen Gesellschaft geführte Tagebuch enthält eine Chronik des Lysaweter Pogroms von 1881. Als Quelle für die Geschichte der antijüdischen Bewegung von 1881 sind diese Aufzeichnungen von Bedeutung weil sie objektiv gehalten sind und eine ganze Reihe von Tatsachen eingehend mitteilen.

D. WEINSCHTEIN.

VERSUCHE EINER INSZENIERUNG RITUELLER PROZESSE IM ZARISCHEN RUSSLAND.

Ausser den gegen Juden angestregten rituellen Prozessen, die seinerzeit zu Ende geführt wurden und dennoch die Freisprechung der Angeklagten ergaben, sind im zarischen Russland rituelle Prozesse eingeleitet worden, die, wider Wunsch der Urheber, wegen der vollkommenen Grundlosigkeit der Anklage nicht zu Ende geführt werden konnten und eigentlich nur planmässige Versuche darstellen, im Interesse des Antisemitismus rituelle Prozesse zu inszenieren. Der Verfasser erwähnt kurz drei derartige Prozesse und schildert sodann auf Grund des Archivs des Kiewer General-Gouverneurs (Acta d. I. 1834 № 253) eingehend den Prozess, den hervorrief „der Raport des Starokonstantinower Polizeimeisters über die von den dortigen Juden zu rituellen Zwecken ausgeführte Beschneidung des Geschlechtsteiles des Sohnes des Meščanins Merwizky“. Iwan Merwizky ein gelstig schwach entwickelter, des Lesens und Schreibens nicht kundiges Mann, teilte dem örtlichen Geistlichen mit, dass am 13. Juli 1834 vier Juden, deren Namen er nannte, seinen Sohn Daniel in ein Haus, wo das Osterbrot gebacken wurde, gelockt und an ihm den Ritus des Beschneidung vorgenommen hatten, wobei sie das Blut in einem Tuche auffingen und nachher dem Knaben Brot und Semmeln gaben. Ungeachtet der sonderbaren und unsinnigen Beschuldigung wurde der Klage Merwizkys Folge gegeben und eine regelrechte

Untersuchung eingeleitet. Eine zweimalige ärztliche Besichtigung des Knaben ergab, dass dem Knaben irgend eine Verwundung nicht zugefügt war. Aber die geistliche Behörde beeilte sich den Oberprokureur des Heil. Synods von „dieser böswilligen Tat der Juden“ in Kenntnis zu setzen und Letzterer machte sogar Nikolaus I davon Mitteilung.

Die Untersuchung der „boswilligen Tat“ nahm der Chef der Gensdarmen Benkendorf in seine Hände und kommandierte zu diesem Zweck seinen Beamten den Kapitän Wassiljew ab. Dieser erhielt eine sekrete Instruktion die er der örtlichen Behörde nicht vorzeigen wollte, und führte die Untersuchung in der Absicht zu beweisen, dass in diesem Falle ein Ritual vorliege, ein „gefährlicher Irrglaube eines ganzen Volkes“.

Die Wassiljew erteilte sekrete Instruktion hatte natürlich ihre Wirkung. Der Gouverneur von Wolhynien unterstützte Wassiljew und es fanden sich Aerzte, die jetzt schon aussagten, dass sich Spuren einer am Körper des Knaben vorgenommenen Operation feststellen liessen. Es wurden Beispiele aus der Geschichte beigebracht und entsprechende kabbalistische Erklärungen, wobei die Rolle des Historikers der Arzt Kasansky spielte. Marwizky selbst erblickte den Schuldbeweis der Juden darin, dass die Juden ihm 5 Rbl versprochen hatten, wenn er die Angelegenheit vertuschen wollte. Schliesslich wurden 9 Juden arrestiert. Wassiljews Bemühungen einen rituellen Prozess zu schaffen, blieben aber ohne Erfolg.

Der neuernannte Untersuchungsrichter Mankowsky bestätigte das von Wassiljew zusammengetragene Material nicht.

Die Gerichtspalate, der die Sache übergeben wurde, fand eine Reihe von Formfehlern. Von hier gelangte die Angelegenheiten der den Senat, der den Senator Mordwinow mit der Durchsicht betraute. Dieser, der schon eine grosse Rolle bei der Liquidation der Affaire von Welisch gespielt hatte, liquidierte auch den neuen von Benkendorf und Wassiljew angestellten Versuch einen rituellen Prozesse inszenieren.

PROF. W. P. RYBINŃSKY.

DIE JUDISCHEN LANDWIRTSCHAFTLICHEN KOLONIEN IM KYIWER GEBIET, IN WOLHYNIEN UND PODOLIEN IN DER MITTE DES XIX JAHRH.

Der hier veröffentlichte Aufsatz ist auf Grund von Dokumenten des Kyiwer Zentralarchivs zusammengestellt und enthält eine Scizze der Geschichte der jüdischen Kolonien in dem ehem. Süd-Westgebiet. Die Ansiedelung von Juden auf dem Lande begann im zarischen Russland bald nach der Veröffentlichung der Verordnung vom J. 1804. Der Strom der

Kolonisten wurde in der Neurussische Gebiet gelenkt und in diesem Zuge der Ansiedler sehen wir auch Auswanderer aus dem Süd-Westgebiet. Hier waren jüdische Kolonien erst nach der Verordnung vom J. 1835 entstanden. Die ersten Kolonien (Sofijewka, Ignatiwka, Antoniowka) wurden teils auf arrendiertem Lande organisiert, teils aber auf käuflich erworbenem. Die Zahl der Kolonien und Kolonisten im Süd-Westgebiet wächst in den 40-er und besonders in den 50-er Jahren unter dem Einfluss der regen Kolonisationspolitik der Regierung. Der Zug der Kolonisten wuchs unter dem Einfluss der gegen die Juden gerichteten lästigen Beschränkungen, die in den 40-er und 50-er Jahren geplant und teilweise durchgeführt wurden, sowie ferner angesichts der Vergünstigungen, die den Kolonisten gewährt wurden. Besonders interessierte sich für die Kolonisation der Juden im Süd-Westgebiet der Kyiwer General-Gouverneur Fürst Wassilčikow. Aber die Kolonisation ging nicht so schnelle, wie die Regierung erwartete und zwar nicht nur weil der Uebergang von einer Lebenshaltung zur anderen schwierig war, nicht nur weil die Juden nicht an die Feldarbeit gewohnt waren, sondern auch, in Folge einer ganzen Reihe anderer Gründe, z. B. die Unzulänglichkeit der Mittel zur Realisierung der Kolonisation, die langsame Ausführung der Uebersiedlung wegen der bürokratischen Geschäftsführung der Behörden, die von den jüdischen Gemeinden bei der Uebersiedlung in die Kolonien bereiteten Schwierigkeiten, sowie endlich auch die schweren Lebensbedingungen in den Kolonien. Die Anzahl der Kolonien und Kolonisten ist aus dem beiliegenden Verzeichnis ersichtlich. Das Misslingen der jüdischen Kolonisation veranlasste die Regierung gegen Ende der 50-er Jahre allmählich den Kolonisationsplan aufzugeben und schliesslich die besonderen Verordnungen über die jüdischen Kolonien aufzuheben.

Das innere Leben der Kolonien im Süd-Westgebiet bot im Allgemeinen ein sehr trauriges Bild dar. In der Verwaltung der Kolonien gab es keine Gleichförmigkeit. Die Administration beschänkte sich darauf Zirkuläre, Befehle u. Projekte zu veröffentlichen und gab nichts Reelles. Der Ackerbau in den Kolonien stand auf einer sehr niedrigen Stufe: landwirtschaftliche Geräte fehlten fast vollkommen, es gab kein lebendes Inventar und die Kolonisten nahmen meistens zum Bearbeiten des Landes Bauern an oder gaben das Land in Arrende. Schliesslich gerieten die Kolonisten in grosse Armut und viele von ihnen lebten vom Bettel. Durch die schwere ökonomische Lage gerieten die Kolonien in Verfall, die Zahl der Verbrechen stieg und es begann eine allgemeine Flucht aus den Kolonien. Die Kyiwer Administration versuchte die Kolonisten wieder zurückzuschicken, stellte Projekte einer Beaufsichtigung der Kolonien zusammen, ordnete Revisionen an; aber das alles ergab kein positives Resultat.

D. MAGGID.

NACHRICHTEN ÜBER DIE EREIGNISSE DER JAHRE 1648—1656 IN DER UKRAINE UND IN POLEN AUS DER GEBRÄISCHEN LITERATUR DES XVII, XVIII U. XIX JAHRH.

Die Nachrichten über die Ereignisse die sich in der Ukraine und in den Polen Jahren 1648—1656 abspielten sind, soweit sie die Juden betreffen, bisher noch nicht gesammelt worden. I. Gurland hat freilich den Versuch gemacht eine derartige Sammlung in hebräischer Sprache für jüdische Leser zusammenzustellen, aber für die anderen Leser ist in dieser Hinsicht noch nichts getan. Diese Lücke wird mit der vorliegenden Arbeit ausgefüllt. Die hebräische Literatur, die der Verfasser bespricht, zerfällt in 2 Teile: 1) Arbeiten, die speziell den Ereignissen d. J. 1648—1656 gewidmet sind, und 2) Werke gemischten Inhalts, in denen sich Nachrichten über diese Ereignisse nur zufällig finden.

MATERIALIEN UND MITTEILUNGEN.

W. P. ICHTÜŠŠKY.

MATERIALIEN ZUR GESCHICHTE DER JUDEN IM KYIWER GEBIET, IN WOLHYNIEN UND PODOLIEN IN DER MITTE DES XIX JAHRH.

Dieser Aufsatz enthält eine Reihe von Dokumenten zur Frage über die Rolle der Juden in dem wirtschaftlichen Leben des ehemaligen Süd-Westgebietes. Die Dokumente beweisen, dass das jüdische Kapital und die jüdischen Unternehmer positiv eine Rolle in der Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung des Gebietes gespielt haben, besonders aber in der Geschichte der Entwicklung von Handel, Gewerbe und Bankwesen. Aus den Dokumenten geht ferner hervor, dass das alte Regime diese Bedeutung der Juden erkannt hat und wol begriff, dass es sogar in vielen Fällen die Juden nicht entbehren konnte. Trotzdem aber beobachtete es streng das System der Rechtsbeschränkung hinsichtlich der Juden, als seien das Bürger, die erst noch zu „guten Staatsbürgern“ erzogen werden mussten.

ZUR GESCHICHTE DER JÜDISCHEN SELBSTWEHR.

Die Bildung der jüdischen Selbstwehr begann in Folge der zu Anfang der neunziger Jahre unter den Arbeitern und einem Teile der jüdischen Intelligenz wachsenden revolutionären Bewegung. Die Entstehung der Freischaren der Verteidigung war das Resultat des unter den

jüdischen Arbeitern erstarkten Bewusstseins ihres Persönlichkeit und ihrer Rechte. Die zarische Regierung konnte natürlich die Bildung dieses Freischaren nicht billigen und seinerzeit, bald nach dem Kischinewer Pogrom, wurde ein Zirkulär versandt, in dem die Bildung von Freischaren der Verteidigung kategorisch verboten wurde. Die jüdische Selbstwehr existierte aber und trat recht energisch auf während der Pogrome von 1903 und 1905. Nach der Revolution, als eine ganze Pogrom-Reihe die Ukraine durchzog, erhielt die jüdische Selbstwehr eine besondere Bedeutung. Die Sowjetregierung hinderte in den ersten Jahren nach der Revolution nicht nur die Bildung von Selbstwehrscharen, sondern unterstützte sie auch, da sie wol verstand, welchen Nutzen sie für den Schutz der Juden brachten. Diese Selbstwehrscharen haben jedenfalls eine bedeutende Rolle gespielt, die wol verdient eingehend geschildert zu werden. Die hier gedruckten Dokumente betreffend die jüdische Selbstwehr i. J. 1921 charakterisieren hauptsächlich die Rolle der Selbstwehr im Gouvernement Černigiw.

E. GALANT.

ZUR GESCHICHTE DES KAMPFES GEGEN DEN ZADIKISMUS.

Die „Aufklärungsbewegung“ unter den Juden, die in den fünfziger und sechziger Jahren des XIX Jahr, einen grossen Umfang erreichte, stiess auf Widerstand von Seiten der Zadiks. Diese agitierten heimlich und offen mit grosser Energie gegen die „Aufklärer“ und ihre Massnahmen, wobei sie sich auf ihre Verbindungen und Bekanntschaften unter den einflussreichen Vertretern der russischen Aristokratie und des höheren Beamtentums stützten. Um den Starrsinn der allmächtigen Zadiks zu brechen und ihre Autorität bei der grossen Masse des jüdischen Volkes zu untergraben, waren die Aufklärer genötigt, bei den Vertretern der örtlichen Administration Hilfe zu suchen. Innerhalb der Grenzen des ehem. Süd-Westgebietes ergriff in dieser Angelegenheit die Initiative der bekannte Blenstock, dessen an den Direktor der Rabbinerschule in Shitomir, Kowalewsky, adressierter Brief die Ursache wurde, dass die Administration sich in den Kampf der jüdischen Fortschrittler mit den Konservativen hinein mischte. Das hier gedruckte Dokument schildert alle Phasen des in Kyiw entfachten Kampfes gegen den Zadikismus, teilt eine Reihe von Tatsachen mit, die sich auf diesen Kampf beziehen und charakterisiert die an diesem Kampfe sowol auf der einen, wie auf der anderen Seite Teilnehmenden. Unter anderem beleuchtet dieses Dokuments die Rolle, welche in diesem Kampfe der berühmte Kyiwer Zensor für hebräische Bücher, Fedorow-Grünbaum, der gleichzeitig den Zadiks und der Kyiwer Administration zu Diensten war, gespielt hat.

I. G., ZUR FRAGE VON DEM URSPRUNG DER JÜDISCHEN FAMILIENNAMEN.

Vor der Veröffentlichung der Verordnung von 1804 unterschrieben sich die Juden sogar in offiziellen Akten nur mit dem Vor- und Vatersnamen. Familiennamen gab er bei ihnen fast garnicht. Die Verordnung von 1804 verpflichtete die Juden, ausser dem Vornamen auch einen Familiennamen zu unterschreiben, wobei die Wahl des letzteren den Juden selbst überlassen wurde, und so entstanden dann seit d. J. 1804 die jüdischen Familiennamen. Des hier abgedruckte Bruchstück eines Dokumentes (aus dem Archive des Kyiwer General-Gouverneurs v. J. 1837, № 312) liefert ein Beispiel für den Entstehungsprozess der jüdischen Familiennamen. Das Dokument betrifft den Flecken Schwanez, wo er sich bei der Durchsicht der 7-ten Revisionsliste der Einwohner herausstellte, dass eine ganze Reihe von Personen durchgelassen war. Bei der Untersuchung dieser Angelegenheit stellte es sich heraus, dass die fehlenden Personen tatsächlich in die Revisionslisten eingetragen waren, aber unter falschen Familiennamen, teils weil letztere einstellt waren, teils aber in Folge der Sitte mehrere Vor- und Familiennamen zu führen.

WARUM GAB ES NACH DER ERMORDUNG STOLYPINS IN KYIW KEINE JUDENHETZE.

Es lässt sich urkundlich beweisen, dass Judenhetzen nur deshalb zu Stande kamen, weil die Obrigkeit sie gestattete und mitunter sogar unterstützte. Wenn die Obrigkeit eine Judenhetze nicht zulassen wollte, so konnte sie das leicht erreichen. Die hier abgedruckten Dokumente beweisen, dass, als 1912 anlässlich der Ermordung Stolypins durch den Juden Bagrow eine Judenhetze vorbereitet wurde, eine telegraphische Verfügung des Ministers Kokowzew vollständig genügte, um die antijüdischen Unruhen zu verhindern.

I. G., DER PINKOS DER JÜDISCHEN STERBEKASSE IN BAR.

In der Handschriftenabteilung der Nationalbibliothek der Ukraine (№ 534) befindet sich der Pinkos der Sterbekassen-Brüderschaft in Bar. Dieser Pinkos enthält nicht besonders interessante Nachrichten, liefert aber einiges Material für die Geschichte der jüdischen Gemeinde in Bar während des XVIII Jahrh. Der Pinkos umfasst 176 Seiten und betrifft ausschliesslich die Tätigkeit der Sterbekassen-Brüderschaft. Aus dem Pinkos geht hervor, dass die jüdische Gemeinde in Bar, die im XVII Jahrh. vernichtet wurde, im XVIII Jahrh. aber wieder auflebte.

ZUM DEZENNIUM DER DENIKIN-POGROMS.

Im laufenden Jahr (1929) vollendete sich ein Dezennium seit den Tagen Denikins und die mit einer ganzen Reihe der von seinen Schaa ren veranstalteten Judenpogrome zusammenfielen. Es sind zwar schon im Druck nicht wenig Materialien erschienen, welche die düstere Epoche des Denikineinfalls beleuchten, aber diese Materialien genügen noch nicht um ein vollständiges Bild der Lage der Juden in der Denikinperiode zu entwerfen und eine Vervollständigung dieser Materialien ist sehr zu wünschen. Die hier gedruckten Dokumente enthalten Mitteilungen über die Pogrome, welche Denikins Leute im Kyiwer Gebiet veranstalteten.

I. G., DAS MISSTRAUEN GEGEN JÜDISCHE BÜCHER.

Unter Nikolaus I standen alle in jüdischer Sprache geschriebenen Bücher in Verdacht. Besonderen Argwohn hegte die Regierung gegen den Talmud und die Sammlungen der jüdischen Gesetze, da man annahm, dass sich in ihnen Stellen befanden, die gegen das Christentum gerichtet waren. Dabei aber hatte die Regierung nicht die Möglichkeit die Veranlassung ihres Argwohns zu prüfen. Helfen wollte ihr dabei der bekannte Grönbaum-Fedorow, Beamter zu besonderen Aufträgen beim Kyiwer General-Gouverneur, ein getaufter Jude. Fedorow schlug dem Kyiwer General-Gouverneur vor, er werde in russischer Sprache den Inhalt der von den Juden besonders verehrten Bücher darstellen. Sein Vorschlag wurde dem Ministerium mitgeteilt und sogar Nikolaus I vorgelegt, der seine Zufriedenheit äusserte. Fedorow erhielt den Auftrag und ihm wurde eine Belohnung versprochen. Es scheint aber, dass Fedorow den Auftrag nicht ausgeführt hat (Archiv des Kyiwer Gen.-Gouverneurs 1853, № 28).

I. G., DER KYIWER POGROM VON J. 1905.

Der Kyiwer Pogrom des Jahres 1905 war einer der grausamsten Judenhetzen: während der 10—12 Tage, in denen der Pogrom dauerte, wurden 810 Juden ermordet, 1770 verwundet und für 60 Millionen Rubel jüdisches Eigentum zerstört. Die Dauer der Pogroms und sein Umfang waren hauptsächlich durch das Verhalten der örtlichen Obrigkeit bedingt. Der Senator Turau, der in der Folge abkommandiert war, um die Umstände des Pogroms zu untersuchen, machte den General-Gouverneur Klayhels, den General Bessonow und besonders den Polizeimeister Zichotzky für den Pogrom verantwortlich. Die örtliche Obrigkeit erklärte den Pogrom als Resultat des Unwillens des Volkes, der angeblich da-

durch hervorgerufen war, dass die Juden einen so hervorragenden Anteil an der revolutionären Bewegung des Jahres 1905 nahmen. Die hier veröffentlichten Dokumente des Kiewer Zentral-Archivs (aus dem Archiv des Kyiwer General-Gouverneurs) geben ein Bild des Kiewer Pogroms und erläutern das tatsächliche Verhalten der Kyiwer Obrigkeit während des Pogroms. Die Dokumente benehmen jeden Zweifel an der Schuld der örtlichen Obrigkeit und besonders des damaligen Kyiwer Polizeimeisters.

DAS AN DEN PRÄSIDENTEN WILSON GERICHTETE GESUCH DER BEDRÜCKTEN NATIONALITÄTEN RUSSLANDS VOM J. 1916.

Die schwere Lage der nationalen Minderheiten im zarischen Russland verschlimmerte sich gegen Ende des Weltkrieges, als die Regierung, um sich zu rechtfertigen, anfang in der Gesellschaft erdichtete Nachrichten von feindseligen und verräterischen Handlungen der Vertreter der nationalen Minderheiten zu verbreiten. Man schritt zu Zwangsmassregeln, die hauptsächlich die Juden, Deutschen und Ukrainer betrafen. Es erwies sich, dass man von der Russischen Regierung selbst, eine Besserung der Lage der nationalen Minderheiten nicht erwarten konnte. Daher entstand bei den Vertretern der nationalen Minderheiten der Plan sich an den Präsidenten Wilson mit der Bitte um Beistand zu wenden. Dieses von einer ganzen Reihe von Personen unterschriebene Gesuch wurde in einer Stockholmer Zeitung gedruckt, worauf das Polizeidepartement am 29 Oktober 1916 den Gouvernements-Gensdarmerieverwaltungen ein Zirkular zugehen liess, auf Grund dessen verboten wurde das erwähnte „Gesuch“ in russischen Zeitungen abzu drucken. Dieses Zirkular gelangt hier zum Abdruck.

I. G., ZUR GESCHICHTE DES GEWERBEFLEISSES UNTER DEN JUDEN IN DER UKRAINE.

Die schwere Lage der Juden in allen Ländern, die beständigen Verfolgungen, die Ungewissheit hinsichtlich der nächsten Zukunft, alles das beraubte die Juden der Möglichkeit sich mit Landbau zu beschäftigen, der einen ruhigen, sicheren Landbesitz erfordert, und zwang sie sich dem Handel und Gewerbe zuzuwenden. In Littauen und Polen waren die Juden in derselben Lage. Die örtlichen Behörden unterstützten und halfen hier den jüdischen Handwerkern, da man ihrer sehr bedurfte. Die Zahl der jüdischen Handwerker war daher in Polen sehr gross. Nach den Teilungen Polens wobei gewisse Gebiete an Russland fielen, wurden die jüdischen Handwerker auch hier von der Regierung begünstigt und daher stieg ihre Zahl. Im J. 1852 kam das Gesetz über die jüdischen Zünfte

heraus und in Folge dessen wurden Daten über die jüdischen Handwerker gesammelt. Das hier abgedruckte Dokument aus dem Archive des Kyiwer General-Gouverneurs (vom J. 1853) gibt die Anzahl der jüdischen Handwerker in dem Kyiwer und Podolischen Gouvernemen und wir sehen, dass 1852 in diesen Gouvernements 11680 Handwerker waren, von denen 8127 örtlicher Herkunft, 3553 aber zugewandert waren. Da es in diesen Gouvernements damals nur 4270 christliche Handwerker dab, war also die Zahl der jüdischen Handwerker dreimal grösser. Jüdische Handwerker gab er damals fast in allen Zünften.

ДЕ ШО Є:

	Стор.
Від редакції	III
Проф. П. Кудрявцев, Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка	1—81
Н. Василенкова-Полонська, Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні	83—115
✓ Ілля Галант, Заборюваність єврейських громад у першій половині XIX ст.	117—137
✓ Проф. В. П. Рибинський, Протиеврейський рух р. 1881 на Україні	139—182
✓ Д. Вайнштейн, Як інсценовано ритуальні процеси в царській Росії	183—198
✓ Проф. В. П. Рибинський, Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст.	199—246
Д. Маггид, Події 1648—56 р. на Україні й Польщі в єврейській літературі XVII—XIX вв.	247—271

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ.

В. П. Іхтюсський, Матеріали до історії євреїв на Київщині, Волині та Поділлі за першої половини XIX ст.	273—302
І. Г. До історії ремісної праці між євреями на Україні	303—311
Ілля Галант, До історії боротьби з цадикізмом	313—344
До питання, звідки походять єврейські прізвища	345—350
Недовіра до єврейських книг	351—357
Київський погром р. 1905	358—376
Чому не зчинивсь у Києві антиєврейський погром після того, як забито Столипіна	377—378
Як зверталися представники пригнічених національностей Росії до президента Сполучених Штатів Вільсона р. 1916	379—384
І. Г. До десятиріччя денкінських погромів	385—388
До історії єврейської самооборони	389—397
І. Г. Пінґос єврейської похоронної громади в місті Барі	398—399
Бібліографія	401—409
Резюме	410—423

INHALT.

Von der Redaktion	III
Prof. P. P. Kudrjanzew, Das Judentum, die Juden und die jüdische Frage in den Werken Frankó	1— 81
N. Wassilenkowa-Polonśka, Die ersten Schritten der jüdischen Kolonisation in der südlichen Ukraine	83— 115
E. Galant, Die Verschuldungen der jüdischen Gemeinden in der ersten Hälfte des XIX Jahrh.	117—137
Prof. W. P. Ryblńsky, Zur Geschichte der antijüdischen Bewegung in der Ukraine	139—182
D. Weinstein, Versuche einer Inszenierung ritueller Prozesse im zarischen Russland	183—198
Prof. W. P. Ryblńsky, Die jüdischen landwirtschaftlichen Kolonien im Kyiwer Gebiet, im Wolhynien und Podollen in der Mitte des XIX Jahrh.	199—246
D. Maggid, Nachrichten über die Ereignisse der Jahre 1648—1656 in der Ukraine und im Polen aus der hebräischen Literatur des XVII, XVIII u. XIX Jahrh.	247—271

MATERIALIEN UND MITTEILUNGEN.

W. P. Ichtűssky, Materialien zur Geschichte der Juden im Kyiwer Gebiet, in Wolhynien und Podolien in der Mitte des XIX Jahrh.	273—302
E. G. Zur Geschichte der Gewerbeleisses unter den Juden in der Ukraine	303—311
E. Galant, Zur Geschichte des Kampfes gegen den Zadikismus	313—344
Der Ursprung der jüdischen Familiennamen	345—350
Misstrauen gegen jüdische Bücher	351—357
Der Kyiwer Pogrom von J. 1905	358—376
Warum gab es nach der Ermordung Stolypins in Kyiw keine Judenhetze	377—378
Das an den Präsidenten Wilson gerichtete Gesuch der bedrückten Nationalitäten Russlands vom J. 1916.	379—384
E. G. Zum Decennium der Denikin-Pogroms	385—388
Zur Geschichte der jüdischen Selbstwehr	389—397
Der Pinkos der jüdischen Sterbekasse in Bar.	398—399
Bibliographie	401—409
Resumé	410—423

В И Д А Н Н Я

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (1927)—3 крб. 50 к.; кн. XII (1927)—4 крб.; кн. XIII—XIV (1927)—4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928)—по 4 крб.; кн. XIX (1928)—4 крб. 60 к., кн. XX (1928)—5 крб. 50 коп.; кн. XXI—XXII (1928)—5 крб. 50 коп.; кн. XXIII (1929), кн. XXIV (1929)—6 крб. 10 к.; кн. XXV (1929)—3 крб. 50 к., кн. XXVI—XXVII (закінч. друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV (1927), кн. V (1927) та VI (1928)—по 2 крб.; кн. VII (1928)—2 крб. 80 к.; кн. VIII (1929)—3 крб. 25 к.; кн. IX (закінч. друк.).
Бюлетень Етнографічної Комісії (1925—1928).

[III] Україна: (1924) кн. I—IV—5 крб.; (1925) кн. I—VI—6 крб.; (1926) кн. I—VI—6 крб.; (1927) кн. I—VI—5 крб. 90 к.; (1928) кн. I—IV (продається тільки в ДВУ).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу

- № 1 — акад. Ам. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1928)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1926)—1 крб.
- № 2 — Т. Сушицький. Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) (видання вичерпане). Доповн. вид. закінч. друком.
- № 2а — О. П. Сушицький. Зап.-руські літописи, какъ памятники литературы ч. I (1921)—1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Крицький. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, зовбавана од арабів, відродилася політично (1928)—1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ермот. Контракти й контрактний будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюнк.)—50 коп.; [б) Збірка — Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.
- № 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Крицький. Перський театр, звідки він узавсь та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925)—1 крб.
- № 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська (Старовинний театр). Вип. 1. Сценічні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великоднього циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драматизовані легенди агіографічні (1928)—3 крб. Вип. 6. Драма-моралітети (1929)—3 крб. 30 коп. Вип. 7 (готується до друку).
- [№ 8] — Ол. Мурло. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.
- № 9 — акад. Аг. Крицький. Хафиз та його пісні, в його рідвій Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Крицький. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.
- № 11 — Ів. Камалін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1928)—2 крб. 50 к.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Крицький. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Мурло. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Млин. Київля. Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.
- № 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з малюнк.) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).
- № 15 — Найголовніші правила україн. правопису. (1927, 165-та тис.)—10 к. (випродано).
- № 16 — акад. П. Туганський. Вібліографія українського мапознавства (1924)—50 к.
- № 17 — проф. Хв. Тітов. Історія книжної справи на Україні (1924)—10 крб.
- № 18 — проф. Є. Тимченко. Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано).

- № 20 — проф. Ха. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
 № 21 — О. Куріло. Особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 коп.
 № 22 — проф. М. Марковський. Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (вичерпано).
 № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 к.
 [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Крицького, А-Ж (1924) — 2 крб. 50 коп. Т. II-ий, в. 1, З-К (1929) — 2 крб., вип. 2-й, Л-Н (друк.). Т. III-й О-П, головн. ред. акад. С. Єфремова (1927-1928) — 3 крб. 10 к.
 [№ 25] — акад. Д. Багалій. Маядрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.
 [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924 — 3 крб. 40 к.; за р. 1925 — 3 крб. 50 к.; за р. 1928 — 3 крб.
 [№ 27] — а) Н. Грушевська. З примітивної культури (1924) — 2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926) — 2 крб. 70 коп.
 [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-ий Збірник (1926) — 2 крб.
 № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925) — 5 коп.
 № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925) — 20 к.
 № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минушина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925 — 1 крб. 25 коп.
 № 32 — проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив (1925) — 75 коп. (вичерпано).
 № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
 № 34 — проф. Є. Магарев. Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
 № 35 — Археол. дослідя 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926) — 2 крб. 25 к. за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к. (вичерпано).
 [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926) — 6 крб. т. V (1926 — 1927) — 6 крб.
 № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Міняйського т. I (1926) — 3 крб.; т. II (закінчується друком).
 № 38 — проф. В. Нордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926) — 2 крб. 25 к.
 № 39 — Вад. Медзалеский. Гутя на Україні (1926) — 2 крб. 25 коп.
 № 40 — Трипільська культура на Україні. Збірник I (з малюнками) (1926) — 3 крб. 25 к.
 № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академіка А. Крицького (1926) — 4 крб.
 № 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
 № 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926) — 8 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 к.; т. III (друк.).
 № 44 — проф. М. Марковський. Енеїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.
 № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.
 № 46 — Історично-Географічний Збірник, за редагуванням проф. Ол. Грушевського, т. I (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928) — 2 крб. 25 к.; т. III (1929) — 3 крб. 25 к.
 № 47 — Мл. Мейна. Пісні про дівчину-втікачку (1926) — 50 коп.
 № 48 — проф. П. Бузи. Нарис історії української мови (1927) — 1 крб. 85 к. (вичерпано).
 [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927) — 5 крб. 25 к.
 № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (1927) — 2 крб. 25 к.
 № 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. А. Крицький (1927) — 15 крб.
 № 52 — Лістування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.
 № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927) — 2 крб. 50 коп.
 № 54 — проф. М. Грушевський. Київські глаголицькі листи і Фрейлінгенські уривки, з зв'язками (1928) — 1 крб. 25 к.
 № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; (вичерпано), вип. 2 (1928) — 50 коп.
 [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, з вступною статтею Н. Грушевської (1928) — 6 крб. 50 к.
 № 57 — акад. Аг. Крицький. Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.

- № 58 — проф. В. Сиповський. Україна в рос. письменстві (1801-1850). (1928). — 5 крб. 50 к.
- № 59 — М. Каліта. Українські пісні про дітвозгубницю (1928) — 1 крб.
- № 60 — Євгенія Рудиська. Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.
- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський, кн. I (1927) — 4 крб. 50 к.; кн. II (1928) — 5 крб.
- № 62 — акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.; Юбілей академіка Д. І. Багалія (1929) — 2 крб. 25 к.
- № 63 — проф. В. Розов. Українські грамоти XIV—XV в., т. I (1928) — 6 крб.
- № 64 — Збірник Діалект. Комісії підгол. акад. А. Кримського, кн. I (1928) — 3 крб.; т. II (друк.).
- № 65 — Український Архів, т. I (1929) — 7 крб. 15 к.; тт. II і III (друк.).
- [№ 66]. — Б. Гріченко. Словник, 3-є доп. вид., 5 тт., редактори акад. С. Єфремов і А. Ніковський (1928).
- № 67 — проф. Є. Тимченко. Акузатив (1928) — 1 крб. 50 коп.
- № 68 — М. Левченко. Казки та оповідання з Поділля, вв. I-II (1928) — 4 крб.
- № 69 — проф. Л. Берут. Етуди з джерелознавства середньої історії (1928) — [2 крб. 25 к.].
- [№ 70] — проф. Т. Кезма. Граматика арабської мови (1928).
- № 71 — акад. Аг. Кримський. Звяногородщина з етнографічного та діалектологічного погляду (закінч. друк.).
- [№ 72] — акад. Д. Багалій. Історія України, т. I (1928). — 4 крб.
- № 73 — Археогр. Збірник Євр. Історичної Комісії, т. I (1928) — 2 крб. 75 к.; т. II (друк.).
- № 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. Вол. Перетца т. I (1928) — 1 крб. 75 к.; т. II (1929) — 1 крб. 70 к.
- № 75 — проф. П. Смірнов. Волзький шлях і стародавні руси (1928) — 3 крб.
- № 76 — Юбілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. I (1928) — 4 крб. 80 к.; т. II (1928) — 5 крб. 25 к.
- № 77 — С. Бугославський. Пам'ятки XI—XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928) — 3 крб. 50 к.
- № 78 — акад. П. Лавров. Кирило та Methodій в д.-слов'янськ. письменстві (1928) — 5 крб.
- № 79 — проф. Є. Кагаров. Завдання та методи етнографії (1928) — 90 коп.
- № 80 — Ол. Нурило. Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (1928) — 1 крб. 80 коп.
- № 81 — проф. П. Клименко. Цехи на Україні (1929) — 3 крб.
- № 82 — Література, I. Ред. акад. С. Єфремов (1928) — 3 крб.
- № 83 — акад. А. Кримський та Ол. Богелюбський. Вища освіта у арабів (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 84 — М. Щелотьева. Розписи хат на Кам'яноччині, з ілюстр. (1928) — 70 коп.
- № 85 — Ол. Нурило. Матеріали до україн. діалектології та фольклору (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 86 — С. Шарковський. Український вертеп, т. I, в. 1 (1929) — 3 крб.
- № 87 — Вад. Тарнавський. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1929) — 4 крб. 25 к.
- № 88 — В. Петров. Куліш у п'ядесяті роки, т. I (1929) — 4 крб.
- № 89 — Акад. А. Кримський. Студії з Криму: історія взаємовідносин з Україною, новотатарське письменство (друк.).
- № 90 — Проф. О. Савич. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі XVI—XVII вв. (1929) — 3 крб. 25 к.
- № 91 — Лоцманський збірник, вид. Етн. Комісії (закінч. друком).
- № 92 — Акад. Д. Багалій. Матеріали до життєпису В. В. Антоновича (1929) — 90 к.
- № 93 — Конощенко. Українські народні мелодії (друк.).
- № 94 — Збірник присвячений В. М. Лисенкові (друк.).
- [№ 95] — Чернігів і північне Лівобережжя, ред. акад. М. Грушевський (1928) — 7 крб. 50 к.
- [№ 96] — Науково-публіцистичні і полемічні писання Ностомарова (1928) — 5 крб.
- № 97 — Праці Науково-Педагогічної Комісії, т. I (1929) — 2 крб. 40 к.
- № 98 — С. Гавський. Олександрія (друк.).
- № 99 — Твори І. Некрашевича. Ред. Н. Мстиславська (1929) — 1 крб.
- № 100 — Твори В. В. Антоновича. Т. I (друк.).
- № 101 — Збірник праць Комісії для вивчення історії україн. мови під головуванням акад. А. Е. Кримського, т. I (друк.).

- № 102 — С. Марр. Із спостережень над сучасною перською простонародньою драмою (1930).
- № 103 — Акад. А. Крицький, Тюрки, їх мови та літературн. Les turks, langues et littératures (друк.).
- № 104 — Річник Театрального Музею (друк.).
- № 105 — О. Андруський. Бібліографія українського фольклору (друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Видавництва Академії Наук (Київ, вул. Чудновського 2, тел. 58-10), мають на академічних виданнях встановлену в законі знижку. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72, 95, 96 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціальним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

Ціна 4 крб. 30 коп.

AS 292 .A72532 v.73 C.1
Zbirnyk prats ZHydyhekol istor
Stanford University Libraries

AS26
A72532
v.73

3 6105 037 438 871

CECIL H. GREEN LIBRARY
STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES
STANFORD, CALIFORNIA 94305-6004
(650) 723-1493
grncirc@sulmail.stanford.edu
All books are subject to recall.

DATE DUE

FEB 05 2002
FEB 05 2002

JUN 05 2002
JUN 05 2002

JUN 8 2003
JUN 8 2004
JUL 2004

JUN 27 2004
JUN 27 2004

